MİLLÎ KIYAM

MİLLÎ MÜCADELENİN İÇ YÜZÜ

RIZA NUR

TOKER YAYINLARI

RIZA NUR

MİLLÎ KIYAM

MİLLİ MÜCADELE'NİN İÇ YÜZÜ

(Türk Tarihi 13-14 ciltler yerineHatırat'tan hazırlanan Ek. cilt)

Hazırlayan:

YALÇIN TOKER

TOKER "GENEL DİZİ" No. 234
"TARİHİ ESERLER
DİZİ"Sİ No:22

*

TOKER YAYINLARI
Ankara Cad. 46
Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 5223309

ISBN 975-445-031-5

Dizgi: Toker
Baskı: Çetin Matbaacılık
Cilt: Yalçın Ciltevi
İstanbul-1994

İÇİNDEKİLER

Rıza Nur'un Önsözü 6
Hazırlayanın Önsözü 7

BAŞLANGIÇ 11
Meşrutiyet'in İlânı Günleri 12
İttihatçılar'ın Baş Muhalifiyim 13
Vatandan Kovuluyorum: İlk Durağım Bükreş 13
Dünya Savaşı Patladı 18
Ve Mısır'dayım 19

MÜTAREKE 20
Yunan İzmir'i İşgal Etmiş 22
Vatan Topraklarına Dönüşüm 23
Misak-ı Millî ve İknâ Heyetlerine Seçildim 27
Mustafa Kemal Bize «Vatan Haini» Diyor 28
Artık Ankara'da Kalıyoruz 30

MİLLÎ KIYAM 31
Millet Örgütleniyor 34
Erzurum Kongresi 40
Sivas Kongresi 41
General Harbord ve Ermeni Meselesi 46
İstanbul-Ankara İşbirliği İstekleri 48
Yeşil Ordu ve Rusya Faktörü 50
İsyanlar Başlıyor 53
Felah-ı Vatan Grubu 55
İstanbul'un İşgali 58
Devletin Adını önce «Türkiya» Yaptılar 60
İlk Hükümet 65
Millî Marş Konusu 77
Her Yerde Cepheler Açıldı 80
Yeşil Ordu ve Komünistlik Meselesi 87
Anzavur ve Öteki İsyanlar 96
Çerkes Ethem'e Millî Kahraman Unvanı Verildi 103
Karabekir Ermeni'leri Bozdu 116
Karşımızda Yalnız Yunanlı Kaldı 117

MOSKOVA MUAHEDESİ 125
Çerkes Ethem'in Sonu 130
Dersim Dağlarında 146
Karabekir'in Hizmetleri 153

Kars'ta Ali Fuat'la Birleştik 153
Gümrü'ye Geldik, Tiflis'e Gideceğiz 157
Nihayet Azerbaycan'dayız 167
Sağımızda Hazar Denizi, Solumuz'da Kafkas Dağları... 177
Moskova'da Törenle Karşılandık 180
Müzekereler Çiçerin'in Başkanlığında Başladı..... 188
Beş bin Mavzer Fişeği Verdiler 191
Stalin'le Görüşeceğiz..... 193
Ruslar'la Anlaşmamız İngilizler'i Telaşlandırmış..... 201
Türk-Afgan Antlaşması..... 203
Enver Paşa Rus Tezi'ni Savundu..... 205
Topal Osman Pontusçu'ların İşini Bitirmiş..... 211
İş Bitti Derken Batum Meselesi Çıktı 214
Ruslar'ın 16 Mart Sürprizi..... 215
Rus Altınlarını Sandıklara Yerleştirdik..... 224
Azerilerle Muahede Yapılamadı..... 226
Trabzon'a Geldik 233
Ankara'da Beni Açığa Çıkarmışlar 237
Yunan İlerliyor.. Meclis Telaşta..... 239
İsmet'e: «Seni Meclis'in Kapısında Asarlar!» Dedim..... 253
Fevzi Tehlike'yi Önceden Görmüştü 262
Mustafa Kemal'in Başkomutan Olması 264
Sakarya Savaşı Başladı 278
Sağlık Bakanlığı'na Seçilmişim 296
Batum Toplantısı ve Enver'in Komünistliği 297
Başkomutanlık Güçlükle Uzatılıyor 310

İKİNCİ RUSYA SEFERİM..... 319
Silah İsteyeceğim Ruslar Elçimiz Ali Fuat'ı Kovuyor.... 319
Enver Paşa Basmacılar'ın Başında..... 338
Moskova'da Cemal Paşa ile Görüşmemiz..... 342
Büyük Taarruz Başlayınca 354
Ruslar Beni Denizaltı ile Sinop'a Gönderdi..... 355
Ankara'ya Giderken İzmir Zaferini Öğrendik 357
Büyük Taarruz ve Kesin Sonuç..... 364
Mudanya Mütarekesi..... 368

LOZAN KONFERANSI..... 372
İsmet Paşa'nın Delege Seçilişi..... 373
Padişahlığın Kaldırılması..... 379
Ali Kemal'i Nasıl Asmışlar..... 385
Sirkeci'den Trenle Yola Çıktık..... 390
Lozan'da İlk Toplantı..... 393
Kurulan Komisyonlar 403
İsmetin de Nutuklarını Ben Yazıyorum 415
Devletin Borcu Ne Kadar, Elimizde Tek Belge Yok..... 417

KOMİSYON TOPLANTILARI 420
Birinci Komisyon 420
Trakya Sınırı ve İsmet'in Hataları 420
Adalar Meselesi 425
Boğazların Durumu 426
Mezarlıklar Meselesi 436
Musul-Kerkük Meselesi 442
Suriye Sınırı ve Ermeni Meselesi 443
Musul ve Süleymaniye'yi Kaybedişimiz 444
İkinci Komisyon 455
Genel Af ve Azınlıklar 459
"Laik" Kelimesini İlk Ben Kullandım 461
Ermeniler'e Yurt Vermeliymişiz 472
Pazarlık Payım: Patrikhane Meselesi 492
Esir Değişiminin Şekli 494
İzmir'i Küçük Arnavutluk Yapacaklarmış 510
Üçüncü Komisyon: Ekonomik Meseleler 530
Düyun'u Umumiye 534
Ana Borcun Taksimi Meselesi 538
Beş Danışman'ı Azlettim 541
Araplar'ın Savaştaki Kalleşlikleri 554
Adalet'le İlgili Meseleler 558
Büyük Devletler Bize: «Derhal İmzalayın!» Diyorlar 561
İsmet: «Barış Avucumun İçinde» Demiş 564
Bir Hafta Süre İstedik 566

KONFERANSIN KESİNTİ DÖNEMİ 582
Lozan'dan Dönüyoruz 582
Artık Ankara'dayız 585
Telgraflardaki İmzalar Değiştirilince 589
İstifamı Rauf'a Verdim 591
İsmet İstifamı Geri Aldırttı 591
Topal Osman'ın Sonu 593

LOZAN'DA İKİNCİ DEVRE 599
Yunanlılar'dan Savaş Tazminatı İstedik 605
Hükümet'i Rinlemedik 608
İmzaladığımız Sözleşmeler 15-20 Civarında 627
Kapütilasyonlar Tarihe Gömüldü 628
Rauf Herşeye Karışıyor, Toptan İstifa Ettik 644
Nihayet Muahedeyi Törenle İmzaladık 645
Lozan'dan Sonra Olup Bitenler 651

CUMHURİYET DÖNEMİ 655
Artık İşlerin İçinde Yokum 658
Yapılan Vazife Tekliflerinin Hepsini Reddettim 660

RIZA NUR'UN
ÖNSÖZÜ

Hayat ve Hatıralarım'ı yazıyorum. Sebebi maddî kazanç olmadığı gibi, adımı ebedîleştirmek de değildir. Hayatımda çok şeyler gördüm. Türlü tecrübelerden geçtim. Nice hâdiselere şahit oldum. Nice hâdiselerin içinde bulunup, o hadisenin sebebi oldum. Bizzat kendim nice şeyler yaptım. Yaşadığım hayat öyle bir hayat ki, şahsî, ilmî, idarî, siyasî, ahlâkî görgü ve tecrübelerle doludur. Nedense Türk Milletine, sonsuzdan gelen ve sonsuza kadar sürecek olan bir sevgim ve ona hizmet için büyük bir hırsım var. İşte bu sevgi ve hırs, beni, hatıralarımı Türk nesillerine ders ve ibret olarak yazmağa yöneltmiştir. Bazan bir şey, yılların emeği, acı ve eziyetleri, tehlike ve mahrûmiyetleri, bazan da büyük felâketlerle öğreniliyor. İşte bunların sonuçlarını, ömür harcamadan, türlü belâlara katlanmadan öğretecek olan bu görgüleri Türkler'e öğretmeği kendime vazife edindim. Özellikle Türkiye'nin tarihî hâdiseleri içinde yaşadığımdan, bu gerçekleri Türk'e ve tarihine olduğu gibi bildirmek de benim için kutsal bir görevdir. Bu, böyle yaşıyanların yaşadığının borcudur. Bildiğim epey tarihî gerçekler vardır ki, iç yüzleri kapalı kalmıştır. Onları tespit etmek lâzımdır.

Bu eserde ne gurur, ne de tevâzu gösterdim. Hakikatleri hiç bozmaksızın, hatta aleyhimize de olsa aynen yazdım.

Tarihî olaylar, acı veya tatlı olsun aynen tarihe mal edilmelidir. Kendi görmediğim ve çok iyi öğrenemediğim şeylerin ayrıntılarına inmedim. Onları sadece anıp geçtim.

Hayatım boyunca adetim daima not tutmaktır. Fakat bir kaç defa zindana girdiğim için belgelerimi hükümet almış, yok etmiştir. Ben sürgünde iken, belgelerimden bazıları da şunun bunun elinde yok olmuştur. Bir bölümünü de fareler kemirip didik didik etmiş, hallaç pamuğu gibi atmıştır. Tabii bir çok şey, hafızamın sakladığı şekilde yayınlanmış, çeşitli özel ve resmî belgeler de bize bazı olayları yeniden hatırlamakta yardımcı olmuşlardır. Bu eserimdeki itiraflarımla, bazı fırsat arayanlar, bazı kusurlarımı ele alıp beni kötülemeye çalışacaklardır. Şimdiden diyorum ki, iyilik ve kötülüklerini benim gibi yazabilecek kaç babayiğit vardır?

Yazmasam kimse bilemezdi. Buna rağmen saklamadım.

Yine bu eserde adları geçenleri, ben öldükten sonra savunacaklar çıkacaktır. Veya hayatta kalanlar kendilerini savunmağa kalkacaklardır. Biz bu kişilere bir düşmanlık beslemiş değiliz. Bundan bir kârımız da yoktur. Kusurlarını yazarken, iyiliklerini de yazdık. Hayatta olsaydık, cevaplarını verirdik. Fakat toprak altından üstüne ses yetişmez. Takdir böyle.. Ölenlerin ağzını toprak doldurur.Burada her şeyi, hatta, şehvete ait şeyleri de yazdım. Bu çirkindir, anlayış böyledir. Ama bunlarda da tıbbî, sıhhî, sosyal, ahlâki bilgiler ve dersler vardır. Onun için her şeyi açıkça yazıyorum.

Paris, 1929 **Dr. Rıza Nur**

HAZIRLAYANIN ÖNSÖZÜ

Dr. Rıza Nur'un, 35'i basılmış ve 36'sı da sağlığında bastırma imkânı bulamadığı 71 eseri vardır. Doktorluğu, askerliği, ilim ve devlet adamlığının yanı sıra, Türk tarihi, kültürü ve tıbbı üzerine de bir çok eserler yazmağa zaman ayırabilmiş olması hayret edilecek bir çalışkanlığın işaretidir. Eserleri arasında şiirler de vardır.

Rıza Nur gerçek bir Türk milliyetçisi ve hürriyetçisidir.

Kendi ifâdesine göre üst üste konulduğunda kitaplarının boyu, hemen hemen kendi boyuna yaklaşmaktadır. Kendi boyu 1.69, eserlerinin boyu ise 1.37 metredir. Yazar, kitaplarının ağırlığının 35 kilo 350 gram geldiğini ve 17 bin 147 sahife tuttuğunu da ifâde etmektedir.

Eserleri arasında en önemlileri; 12 cildi yayınlanmış, 13 ve 14. ciltleri yayınlanmamış olan Türk Tarihi ile, dört ciltlik Hayat ve Hatıratım'dır. Yazar'ın anlattığına göre, Türk Tarihi'ni yazmaya 1917 yılında Mısır'da başlamış, 1921 yılı sonlarında Ankara'da tamamlamıştır.

Türk Tarihi 1924-1926 yılları arasında, Maarif Vekâleti'nin 54. nolu yayını olarak ilk defa Osmanlı harfleriyle bastırılmıştır.

Hayat ve Hatıratım eserini ise 1929 yılında Paris'te tamamlamış, 1960 yılına kadar açılmamak kaydı ve bir takım şartlarla Londra'daki ünlü British Museum'a teslim etmiştir. Rıza Nur bu eserinde, siyasî rakiplerine ağır suçlamalarda bulunmakta, hakaretler ve bir çok küfürler etmektedir. Bu yüzden eser yasaklanmıştır.

Ne var ki, hakaretler ve suç teşkil eden ifadeler ayıklanıp, gerekli açıklamalar yapıldığı zaman, tarihin bir dönemine ışık tutacak bir çok bilgilerin bu eserden öğrenilmesi mümkün olmaktadır. İşte bu inanışla biz, yasalara aykırılıkları ayıklamak suretiyle, Millî Mücadele ile ilgili bir çok olayın iç yüzünü aydınlatacak ve başka hiç bir kaynakta bulunmayan bilgileri tarihe kazandıracak olan bu eseri değerlendirmeyi düşündük. Böylelikle yazarın verdiği isimle «Millî Kıyam-Millî Mücadelenin İç Yüzü» adlı elinizdeki bu eseri meydana getirdik.

Bilindiği üzere, **Rıza Nur Türk Tarihi**, Toker Yayınları tarafından, Maarif Vekâleti'nin bastığı 12 cilt üzerinde çok az bir sadeleştirme yapılarak basılmıştı. Şimdi de eserin, Millî Mücadele dönemini işleyen 13 ve 14. ciltlerinin yerine geçmek üzere, Hayat ve Hatıratım'dan derlediğimiz bu elinizdeki eseri Ek cilt-

ler olarak okurlarımızın istifadesine sunmuş bulunuyoruz.

Rıza Nur'un, çok akıcı, çok samimi, cümle kuruluşunda dil bilgisi kurallarını tanımayan, rahat bir yazı üslûbu var. Öyle ki zaman zaman tek kelimeden sonra nokta koyarak, iki kelimelik cümlelerle anlattığının akışını sağlayarak kendine özgü bir yazı sanatı uygulamaktadır.

Biz de bu çalışmamızda mümkün mertebe yazarın şâhâne üslûbuna dokunmamağa gayret ettik. Yaptığımız ise, suç teşkil edecek satırlarla, anlatılan gereksiz ve önemsiz bazı hâdiseleri çıkarmak, gereken yerlere Nutuk'tan aldığımız satırları dipnotları eklemek, böylelikle gerçeğe ulaşılmasına yardımcı olmaktı. Bu arada biraz da eski kelimelerin yerine bugün kullanılan yenilerini koymaya çalıştık.

O dönemde henüz soyadı kullanılmadığından, yazar, kişileri ilk adları ile yazıyordu. İsmet, Rauf, Fevzi gibi.. Biz bu kişilerin kim olduklarının anlaşılması için, ilk geçtiği satırlarda parantez içinde soyadlarını verdik. İsmet (İnönü), Rauf (Orbay), Fevzi (Çakmak) gibi.. Sonraki bölümlerde ise, soyadlarını vermeğe lüzum görmeden, isimleri yazarın kullandığı şekliyle bıraktık.

Ayrıca, anlatılan olayların parantez içinde tarihlerini de vermeğe çalıştık. Bu arada, yabancı kişilerin isimlerini Rıza Nur Türkçe okunduğu gibi, daha doğrusu kendisinin okuduğu gibi yazmıştı. Bu okunuşlar yanlış olsa bile onları da aynen bıraktık. Tabii, yukarıda Türk büyüklerinin isimlerinde yaptığımız gibi, yabancı devlet adamlarının isimlerinin de yanına ilk geçtikleri yerde, parantez içinde orjinallerini yazdık. Meselâ İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'u, Rıza Nur «Gürzon» şeklinde yazdığı için biz de önce parantez içinde Curzon yaptık, sonraki satırlarda ise Gürzon olarak bıraktık.

Yine dikkatinize sunmak istediğimiz uygulamalardan bazıları.. Eserin yazıldığı tarihte İkinci Dünya Savaşı henüz olmamıştı. Bu sebeple bugünkü gibi 1. Dünya Savaşı, 2. Dünya Savaşı şeklinde bir ayırım o dönem için söz konusu değildi. Bugün bizim 1. Dünya Savaşı dediğimiz harbe o dönemde «Harb-ı Umumî» denilmekte idi. Biz kitapta, Harb-i Umumî sözünün ilk kullanıldığı yerde onun yanına parantez içinde (1. Dünya Savaşı) dedik. Ama ondan sonraki kullanılışlarında ise doğrudan 1. Dünya Savaşı olarak yazdık.

Bu açıklamaların ışığında, eseri 12 ciltlik "Rıza Nur Türk Tarihi"ni tamamlayan bir kaynak kitap olarak okuyucularımıza sunmaktan mutluluk duymaktayız.

YALÇIN TOKER

BAŞLANGIÇ

Rıza Nur'un ağzından çok kısa hayatı ve bir kaç satırla ilk dönem:

1879 yılında Sinop'ta doğmuşum. Babamın adı Mahmut Zeki'dir. Kunduracıdır. Babam, babamın babası, onun da babası hepsi bellidir ve Sinop'lu hâlis Türk'türler. Ailemize «*Kedi İmamgil*» derler. Sonradan kedi kalkmış İmamoğlu kalmış.

Annem Zarıloğlu denilen bir ailedendir. Halis Türk'tür.

Rüştiye'yi bitirdikten sonra babam beni İstanbul'a götürdü. Halama teslim etti.

Askerî Okula girmek istiyorum. Babam, «*doktor ol!*» diyor. Ben ise asker olmak istiyorum.

Askerî Tıbbiye'ye gittim, babamın da dediği oldu, benim de. Okulda hem edebiyat çalışmaları yapıyorum, hızlı bir Türkçüyüm, hem de tıp eğitimi.. Bizden ileri sınıflar, okula ilk geldiğimizde:

«*Bu okul ilim ve hürriyet ocağıdır. Burada hem ilme, hem de milleti istibdattan kurtarmak için çalışacaksınız*» demişlerdi.

Altı sınıfta bin kadar öğrenci idik. Bol bol istibdâta küfür eder, Namık Kemal'in şiirlerini okurduk.

Nihayet 1901 yılında doktor oldum. Rütbem yüzbaşı. Topkapı Sarayı içinde Gülhane Hastahanesi'nde bir yıl mecburî staj yaptım (1895). Orada hem hastahanede çalışıyor, pratiğimi ilerletiyor, hem de kitap çalışmalarıma devam ediyorum.

Bir yılın sonunda Yemen'e tâyinim çıktı. Hastahanenin Alman doktorları beni bırakmak istemiyorlar. Tayinimi durdurmayı sağladılar. Orada asistan olarak kaldım. O kadar çok çalışıyordum ki. Bütün günüm araştırmalarla geçiyordu.

Bir takım ameliyat âletleri ve usülleri icâd ettim. Kırk-

elli çeşit sünnet âleti koleksiyonu meydana getirdim. Bunları Abdülhamit'e de göstermişler. Çok beğenmiş. Saray matbaasında bunlar basıldı. Fakat o sıralarda bizler için en önemli meziyet, Abdülhamid'in aleyhinde olmaktı.

Gülhanedeki hayatım beş yıl devam etti. Beş yılın sonunda Gülhane hayatımı noktaladım. Tam anlamıyla bir uzman cerrah olmuştum. Benim iyi bir doktor olmamı burası sağlamıştır. Zaten bizde hakiki tıp da bu Gülhane Hastahanesi ile başlamıştır.

Buradan sonra Tıbbiye'de öğretim üyesi yardımcılığı yaptım. Hoca (profesör) oldum, talebeler yetiştirdim. Derken rütbem de binbaşılığa yükseldi. Hekimlik hayatım 1908'e kadar devam etti. Ondan sonra ise siyasî hayatım başla...

MEŞRUTİYET İLANI GÜNLERİ

O günlerde Rumeli kaynıyordu. Hürriyet isteyen teşkilâtlar kuruluyordu.

Bir gün gazetelerden birinde gözüme iki satırlık bir haber ilişti: *«Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı açacağını»* yazıyordu.

Demek Abdülhamid iyice sıkışmış, bu ilânı yapmağa mecbur kalmıştı.

Meşrutiyet'i ilân etmekten vaz geçmesin diye, gidip Tıbbiye'deki öğrencilerimi ayaklandırmak istedim. Okulda öğrencileri topladım, Üsküdar'a doğru yürüyüşe geçtik. Üsküdarda araba vapuruna el koyduk. Kaptan'a karşıya geçmesini emrettim.

Karaköy'de karaya çıktık. Toplu halde, Galata ve oradan da İngiliz Elçiliği'ne doğru yürüdük. Ben talebenin omuzlarındayım. Nutuklar veriyorum. Halk da yol boyunca bizi alkışlıyor. Sonradan öğreniyorum, Abdülhamit, *Sakallı Mahmut Paşa* komutasında asker sevkedip beni vurdurmak istemiş. Bizim hareketimiz hava kararıncaya kadar sürdü. Omuzlarda kalmaktan ayaklarım uyuşmuş, yorulmuşum, talebelerin koltuklarında yürüyebildim.

Ertesi gün, nümayişler iyice çoğaldı. Herkes bayraklarını alıp sokağa fırladı. Abdülhamit Selânik'te olanları bildiğinden, İstanbul'daki hadiseler karşısında iyice ürkmüştü. Meşrutiyet ilânı (23.7.1908) ve seçim kararını verdi.

Sinop'lular benim milletvekili olmamı istemişler. Ben daha otuzumdayım. Ben nasıl mebus olurum, şaşırdım kaldım. Anam da kesinlikle karşı. Sonunda anam razı olmamasına rağmen milletvekili seçildim. Meclis'e girdim.

Meşrutiyet ilân edildiği için Avrupa'daki *Jön Türkler* de memlekete sökün etmeğe başlamışlardı. Her yerde ve devlette İttihatçılar her şeye hâkim oldular. İçerde idamlar, suikastlar, ordu politikaya âlet edilmiş durumda. Dışarıda Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın krallık ilan etmesi ortaya çıktı. Derken Selânikten gelen Harekât Ordusu ve *«31 Mart Vak'ası»*.. Yâni Abdülhamid'in tahttan indirilerek (13.4.1909), yerine *Mehmet Reşat*'ın tahta çıkarılması (27.7.1909).

Bundan sonra, Meclis'in ve hükümetin varlığı sıfır.. Reşat, İttihatçılar'ın kuklası. Hükümette bir işi olan parti merkezine gidiyor. İttihat Terakki'ye muhalif olanlar ise sokaklarda katlediliyor.

İttihatçılar'ın yolsuzluklarına ve Yahudileri ortalıkta dolaştırmalarına çok kızıyorum. Meclis de iyice sinmiş, *Cavit, Talat, Karasu, Cahit* emrediyor.. Eller kalkıyor.

İTTİHATÇILARIN BAŞ MUHALİFİYİM

Artık bu duruma daha fazla dayanamadım. Yeni Gün gazetesinde bir makale yazdım:

«Bu Meclis değil, cansız bir makina, manivelası Talat, Cavit, Cahit ve Karasu.. İpleri ne yana çekerlerse o yana gidiyor. Bir tekel şirketi oluşmuş..» dedim.

Bu makalem bomba gibi patladı. Ve böylelikle İttihat Terakki'ye karşı basında muhalefet başladı. Basın ikiye ayrıldı. Karşılıklı saldırılar aldı yürüdü. Meclis'teki muhalif mebuslar da ayrı bir grup olduk. İttihatçılar beni öldürmek istediler. Sinop'lular bana koruma gönderdiler.

İkdam'da, *«Görüyorum ki, işler fenâ gidiyor»* diye bir makale daha yazdım. Bu, öncekinden de baskın oldu. İttihatçılar'ı allak bullak etti. Cahit (Hüseyin Cahit Yalçın) bile cevap yazamadı. İttihatçılardan da bazı istifalar başladı. Meşrutiyet'in esaslarını takviye ve unsurlarının yerleştirilmesi isteniyordu. Hükümete böyle beyanname verildi. *Cemiyet-i Muhammediye* diye bir cemiyet kuruldu. Gazetelerinin adı *Volkan*'dı.

Şeriat elden gidiyor diye slogan yapıyorlardı. Benim

«Görüyorum ki..» makalemi Volkan'da belki on defa yayınladılar. Sabah, İkdam gibi gazetelerde hergün makalelerim çıkıyor.

Prens Sabahattin taraftarları *Ahrar Partisini* kurdular. Celal Arif ve ben de onlarla birlikteyim. Artık basın ve millet tümüyle İttihatçılar'ın aleyhinde. İttihatçılar da tam bir dehşet salmışlar. Muhalif gazeteci Hasan Fehmi'yi köprü üzerinde vurdular.

Cemiyet-i Hafiye meselesini bahâne ederek, Mahmut Şevket'in teşebbüsü ile beni de hapsettiler. Doktor Nazım idam edilmem için çok uğraşmış. Sonunda Divan-ı Harp kararı ile berat ettim ve kurtuldum.

Artık Meclis'in son günlerinin geldiği görülüyordu. Hatırımda iken söyleyeyim. Meşrutiyet'in ilk Meclisi, Türkiye'nin yasama tarihinde daima şerefle hatırlanacak. Hükümetle kahramanca savaşmıştı. Ondan sonraki Meclisler tamamen *«evet efendimci»* dir. İkinci şerefli Meclis ise Ankara'da açılan ilk T.B.M.M.'dir.

Bu arada, benim askerlikten sürem de dolmuştu. O zaman mecburiyet süresi on yıldı. Ordudan istifamı verdim(1910). İttihatçılar'ın seçimlerdeki tertip ve tehditleri yüzünden, yeni seçimlerde beni mebus yaptırmadılar.

Trablusgarp Harbi: (29.9.1911-15.10.1912) O ara, İtalyanlar çoktan beri koloni peşindeler. Trablusgarp'ı işgal edecekler. Asker çıkardılar. Bize savaş ilan etmişler. Sadrazam *İbrahim Hakkı Paşa*'ya bunu bildiren yazıyı vermişler. Paşa, kulüpte oyun oynuyormuş. Açıp bakmadan kağıdı cebine koymuş. Ertesi gün açmış ve durumu o zaman öğrenmiş. Tabii atılmış. Sadrazamlığa, *Sait Paşa*(Küçük Sait)'yı getirdiler.

Enver, Fethi, Mustafa Kemal, Fransa yolu ile Trablusgarp'e çıktılar. Orada vatanlarını savunmaya çalışan halkı nizama koydular. Ama sonuçta Trablusgarp elimizden gitti.

Balkan Savaşı: (8.10.1912-10.8.1913) Sonra Balkan Savaşı patlak verdi. Felâketler, mağlubiyetler birbirini kovaladı. Ordudaki yabancı unsurlar yetmiyormuş gibi, bir de Ermeni Nuradonkyan'ı Dış İşleri Bakanı yapmışlar. Bu adam şiddetli Ermeni ihtilâlcisi. Bulgarlar Çatalca'ya dayanmış. Ben yeniden Haydarpaşa askerî hastahanesinde görevlendirildim. Âniden bin iki yüz yaralı geldi. Yirmidört saat uyumadan çalışıyorum.

BAB-I ALİ BASKINI

O ara, İttihatçılar'ın Bab-ı Ali'yi basacaklarını haber aldım. Arkadaşlar Nazım Paşa'ya haber verdiler. İnanmamış, «*martaval*» demiş. Ben de Kamil Paşa'ya haber verdim. O da ihtimal vermedi.

O gece bir Rum geldi, «*Nazım Paşa isyanı bastırdı*» dedi. Biz de buna inandık, rahatladık. Ben tuttum bir hanım arkadaşın evine gittim. Henüz yarım saat geçmemişti ki, kapı çalındı. Üç-beş kişi geldiler. Bana:

«*Hadi polis müdürlüğüne!*» dediler. İşin hakikati anlaşıldı. Demek baskın yapılmış (23.1.1913).

Bizi Bekir Ağa Bölüğü'ne tıktılar. Sabaha kadar birer ikişer arkadaşlar geldiler. Ali Kemal'i de getirdiler. Sonradan öğrendim ki, kabine toplantı halinde iken, Talat, Enver ve arkadaşları içeri dalmışlar. Nazım Paşa önlerine geçmiş:

«*Enver böyle mi yapacaktın? Hani namusun üzerine söz vermiştin*» demiş.

Yüzbaşı Mustafa Fevzi bir kurşun sıkmış. Diğerleri de sıkmışlar. Nazım Paşa ve yaveri ölmüş. Ötekiler odalara kaçışmışlar. Kamil Paşa'yı odada bulmuşlar; «*Canıma dokunmayın*» demiş, istifasını yazmış. Enver de istifayı alıp Padişah'a gitmiş.

Böylece İttihatçılar hükümeti tamamen ele geçirmişler. Cemal de (Paşa) İstanbul muhafızı olmuş.

Biz ise halen hapishanedeyiz. Ertesi gün Cemal gelip hapishaneden bizi çağırttı.

VATANDAN KOVULUYORUM,
İLK DURAĞIM: BÜKREŞ

Ben artık vatandan kovuluyorum. *Cemal* (Paşa), kapalı araba ile gitmemi, yoksa yolda öldürüleceğimi söyledi.. Öyle yaptım. Hemen evden elbise ve çamaşırlarımı aldım, eşyamı *Necmettin Molla* ile kardeşi *Esat Molla*'ya teslim ettim. Evlerine nakledecekler.

Beni Köstenceye götürecek vapura girdim. Gittik. Köstence'ye çıktık. Artık Köstence'deyim.

Gelen havadislere göre; Enver (Paşa), Bulgarlar'ı atmak için Gelibolu'ya denizden asker göndermiş. Bu askerlik bakımından yanlış bir hareketmiş. Boşuna askeri

kırdırmış. Başka bir netice olmamış. Zaten bunlar Bab-ı Ali baskınını, Edirne'yi geri almak için yaptıklarını söylüyorlardı. Hareketlerini böylece meşrû göstermek istiyorlardı.

Köstence'de Konsolos Kadri Bey'di. Ahbabımdı. Bana çok yakınlık gösterdi. Evinde yedirdi, içirdi. Köstence'deki Türkler ve Tatarlar da çok misafirperverler. Yemekleri çok güzel. Eti bile zeytinyağla pişiriyorlar.

Orada Kralın sarayını gezdim. Sarayın iki yanında, Plevne Savaşında Romanyalılar'ın eline geçen bizim iki topumuz var. Onları görmek istiyorum.

Eskiden Yeni Gazete'de, «*Esir toplarımız*» diye bir makele yazmıştım. Onu hatırladım. Yine anlatayım, seneler sonra Dünya Savaşı sırasında Mısır'da iken bir gün Temps gazetesini okuyordum. Bir de ne göreyim; bizim ordu Bükreş'e girmiş, o topları alıp İstanbul'a götürmüş, esirlikten kurtarmış.

CENEVRE'DE PANSİYON HAYATIM

Sonra Bükreş'ten Cenevre'ye gittik. Bir pansiyona yerleştik. Buralarda bizleri, Türk ve Müslümanları çok fena tanıyorlar. Güya Ayasofya'yı yıkmışız, dinimize göre fakire yardım yapmak yasakmış, falan filan diyorlar, pansiyondakiler.. Sonra alıştık, tanıştık.

Cenevre'nin Cantonal Hastahenesinde çalıştım. Hoca tutup Fransızca'mı ilerlettim.

İttihatçılar beni öğrenci gibi gösterip Maarif Bakanlığı'ndan maaş bağlatmışlardı. Onunla geçiniyorum. Tıbbiye'de profesördük, talebeliğe indik. Zararı yok. Devlet bir lokma ekmek veriyor ya..

Ama vatanı özlemeğe başladım. Bu hâl melankoli derecelerine bile vardı. Derken haber aldım, Doktor Nazım bu maaşı da kestirmek istiyormuş. İstanbul muhafızı *Cemal Paşa* ile, Maarif Bakanı Şükrü Bey, Nazım'a karşı direniyorlarmış.

Cenevre'ye ilk geldiğimde Kemal Mithat burada idi. Sonra İç İşleri Bakanı Raşit, Halaskârlardan polis müdürü Yusuf Rasih de sıra ile buraya düştüler. Bir ara Nis (Nice)'ten Mahir Sait ve Rıza Paşa'nın oğlu Şükrü Paşa'nın daveti ve pansiyon paramı ödeyeceklerini söylemeleri üzerine Nice'e gittim. Bir süre orada misafir ol-

dum. Pansiyonda bir aylığına bana oda tutmuşlar. Dönecek oldum bırakmadılar.

O ara Mahir bana: *«Doktor seni evlendirelim»* dedi..

Cevap verdim: *«Deli mi oldun? Ben evlenmemeye karar vermiş bir adamım. Hem beş param yok. Evlenme para ister. Geçim işini yoluna koymuş adam evlenebilir. Biz ise vatandan kovulmuş, havada insanlarız. Sen ne diyorsun?»*

O diretti: *«Yok ben seni evlendireceğim» dedi.*

«Kiminle?» dedim.

«Şükrü Paşa'nın kızıyla» diye cevap verdi. Şükrü Paşa'nın kızı olduğunu bile bilmiyordum. Kızın adı İffet.

Kız onsekiz yaşında, aramızda yaş farkı çok.

Şükrü Paşa: *«Çok değil, erkek yaşlı olmalıdır»* dedi.

Şeyhülislam'ın oğlu Muhtar *«Ahmaklık etme, otuz bin altın iste, vermezlerse evlenme!»* dedi. Para ile evlilik mi olur.. Reddettim.

Ama gelirim de yok, karımı geçindirmek isterim.

Paşa: *«İleride olur o, şimdilik geçiminiz benden, bana senin gibi namuslu, istikbâli parlak damat lazım. Para bizde çok»* diyor.

Neyse Şeyhülislam Cemalettin Efendi, eski Bahriye Nazırı Hasan Paşa, oğlu Rüştü Paşa ve bazı ileri gelen davetlilerin önünde nikahımızı kıydı. Evlendik. Üç gün içinde işte böyle evlendik. Şükrü Paşa'nın denize bakar villalarında bize verdikleri odaya yerleştik.

EVLENDİM.. HÖRGÜÇLÜ DEVE OLDUM

Evlendikten üç gün sonra ise, *«Büyük hanım, karısını alıp evi terketsin, misafir gelecek!»* deyip, bizi göndermek istedi.

Şaşırdım kaldım ama.. «Hadi» dedim, karıyı alıp oradan çıktım. Ben kendi yükümü çekemezken şimdi iki hörgüçlü deve oldum.

Trene binip Cenevre'ye döndük. Bizim bekâr odasına indik. Bekar odasında balayı mı olur?

Bende 70 altın lira var. Hanımla Luzern gölü, Zürih, Montblanc ve İsviçre'yi gezdik.

Oradan Paris'e gittik. Hanımın amcası Ziya Bey bizi misafir etti. Onbeş gün kaldık.

Mahmut Şevket (Paşa)'in vurulduğunu(11.6.1913) Pariste iken Ziya Bey'den öğrendim. Bu işi, Bahriye subayı

Şevki, Kazım, Halaskârlar işinde kahramanlık eden Hakkı, Ziya falan yapmışlar. Ama bunların da çoğu polisle vuruşurken ölmüş. Talat'ı ve hepsini öldüreceklermiş.

Paris'ten, Nice'e döndüm. Nice'te Bahriyeli Şevki'den gelmiş bir mektup buldum:

«Biz herşeyi hazırladık. yakında vatana geleceksin» diyordu. Meğer, ben bu satırları okurken Şevki toprağın altındaymış.

Niyetim Paris'e dönmek, bir apartman tutup orada oturmak. Artık kararım tamamen hekim olarak çalışmak. Tıptaki yeni buluşları öğrenmek, birgün İstanbul'a dönerek muayenehâne açıp çalışmak.

Nice'te bir otele yerleştim. Bizim kayınpeder bir gün bana açıldı. Üç oğlu da kötü çıkmış. Dedi ki:

«Sen dürüst adamsın, herşeyimi sana teslim edeyim, hesaplarımı sen gör».

Tabii bu belâlı bir iş. *«Ben hesaptan anlamam»* dedim, ama zorladı. Sonunda *«Peki»* dedim, kabul ettim. Nakit olarak bir milyona yakın altını var, gayrimenkulleri pek çok. Amma servet ha..

Panama tahvilleri almış, kağıtlar çok değerlenmiş ve parayı böyle kazanmış. Artık beni çok seviyor, evde kalıyoruz, yemekleri evde yediriyor. Oğulları bu durumdan memnun değil. Bana surat ediyorlar.

Derken bıktım bu durumdan. Tabii bizim hanım da iyice bıktırdı. Ne inat, ne geçimsizmiş meğer. Aklım da hep Paris'te. Hekimliğimi ilerletmek istiyorum. Bir gün karıma, *«Paris çok iyi, oraya gitsek»* dedim. Onun da canına minnetti. Paris'e geldik. Bir apartman dairesine yerleştik. Karım da ben de yemek yapmasını bilmiyoruz.

Paris'te hastahanelere devam ediyorum. Hiç siyasetle meşgul değilim. Hanımın ailesi bizi ille de yanına istiyor. Kabul etmedik. Babası: *«Bu heriften ayrıl, bütün servetimi üstüne yapayım»* diye mektup yazmış, hanım ayrılmayı kabul etmemiş. Ama ben çok zordayım. Bir süre sonra kızlarını kendilerine teslim ederek Cenevre'ye gitmeye karar verdim. Kabul etmedi, birlikte gittik.

DÜNYA SAVAŞI PATLADI

O ara Almanlar Belçika'dan yıldırım gibi Paris üzerine ilerlemeye başladılar. Diyordum ki:

«İki ayda bu savaş biter. O zaman buradan İstanbul'a dönerim. İttihatçılar'dan izin isterim. Elbet artık verirler. Ben de siyasetle uğraşmam.»

Marne üzerinden Alman ordularının geri çekilmeye başladığı (6-12.9.1914) haberini alınca, bu savaşın uzayacağını anladım.

O ara Türkiye'nin de Almanların safında savaşa katılacağını gösteren haberler gelmeğe başlamıştı.

Balkan Savaşı'ndan çıkmış bir devletin bu savaşa girmesi deliliktir, diye düşünüyordum. Ama bir yandan da, «Türkiye savaşa girirse operatör doktora çok ihtiyacı olur, Türkiye'ye dönerim» diye aklımdan geçiriyordum.

Cenevre Konsolosluğuna, İstanbul'a gitmek için müracaat ettim. *«İstanbul'a yazayım»* dedi. Bekledik, cevap yok. Verileceği de şüpheli. Eldeki avuçtakini bu bekleme sırasında bitiriyoruz, böyle giderse sefalete düşeceğiz.

Düşündüm, Mısır'ı en emin ve uygun yer olarak buldum. Bizimkiler savaşa girse de girmese de Mısır'da hekimlik yapar hayatımı kazanırım. Acele hareket etmem lazım. Henüz bu işe yetecek yeterli param var. Fakat ihtiyatlı davranıp, hanımın iki yüzüğü ile benim saat kordonumu rehin bırakıp biraz daha para aldım. Mısır'a hareket edeceğiz. Karıma son direktiflerimi verdim:

«Bak İffet, sonu belirsiz bir âkibete gidiyoruz. Dünya karışmış, sonunun ne olacağı belli değil. Aç kalabilir, güçlüklere uğrayabiliriz. Sana yazıktır. Hem sen huysuz bir insansın. Sonra geçinemeyiz. El memleketinde ayrılırız. İyisi mi ailen burada. Onların yanına git. Baban sana servetini de verecek..» falan dedim. *O ağladı:*

«Dünyada hiçbir şey istemem, yalnız seni isterim» dedi.

VE MISIRDAYIM..

Artık dayanamadım. Boşamak fikrinden de vaz geçtim. Trene binip İtalya'ya Cenova'ya indik. Oradan da vapura atlayıp İskenderiye'nin yolunu tuttuk. İskenderiye'den de trenle Kahireye.. Önce otele indik. Sonra Heliopolis'te bir apartman tutup yerleştik. Eşyalar aldık. Burası Kahire'den tramvayla onbeş dakikalık mesafede. Arası bir ay geçti, bizimkiler de savaşa katıldılar.

Ben beş yıldır Mısırdayım. Arapça öğrendim. Konuşabildiğim gibi, tercümeler de yapıyorum.

MÜTAREKE

Mondros'ta İngiliz amirali ile mütareke yapıldı (30 Ekim 1918). Fransız'ların Selânik Ordusu komutanı, karadan İstanbul üzerine yürüyor. İngilizler onlardan daha evvel girmeye çalışıyorlar. Fransızlar da acele ediyor.

İttihatçılar bavullarını alıp kaçmışlar. *Talat, Enver* falan.. Vatanı bu hâle getirip, hem de daha büyük hıyânet olarak bu halde bırakarak, canları sanki vatan ve milletten kıymetli imiş gibi savuşmuşlar.

İzzet Paşa kabinede.. *Rauf*'u(Orbay), mütarekeyi imzalamak için Mondros'a yollamışlar. Bu adam her bulunduğu işte bir zekâ göstermemiş, daima berbat etmiştir. Balkan Harbi'ndeki işini biliyorsunuz. Dünya Savaşında, İran seferinde bulunmuş, orada da kabiliyetsizlikler göstermiş. Nitekim sonra Başbakanlıkta da işleri yüzüne gözüne bulaştırdı.

Mondros'ta Fransızlar'la, İngilizler arasındaki rekabetten faydalanıp, daha iyi şartlarla bir mütarekenâme yapmak mümkündü. En kötü mütarekeyi imzaladı. Hatta bunu, hükümete haber verip, ondan cevap gelmeden yapmıştır.

İstanbul'a Donanma girdi (13.11.1918). Fransız ordusu da girdi. Yahudi, Rum ve Ermeniler, Fransız generalini Roma'nın muzaffer komutanları gibi karşıladılar.

Mondros Mütarekenâmesini, Mısır'da Arapça gazeteler yayınladılar. Eczanede idim. Okudum. Yedinci madde dikkatimi çekti. Aklım perişan oldu. Arkadaşlara «*Türkiye bitti. Bu madde ile istedikleri her yeri işgal edecekler. Rauf bu maddeyi önlemeliydi*» dedim.

Almanlar'la da mütareke oldu.

Mısır'da beş altı aydır pek hastaydım. İğne ipliğe döndüm. Her gece yarısı saat 1'de mideme şiddetli bir ağrı geliyor, uyanıyorum. Ağrı her gece dakikasını şaşmıyor. İlaçlar içiyorum, perhiz yapıyorum, ilacı beş damladan kırk damlaya çıkardık yine durmadı. Morfin alıyorum, onu da yarım santigramdan iki grama çıkardım. Morfinman olacağım diye korkuyorum. Baktım ki ölüyorum, ayakta duracak halim kalmamış, bir deri bir kemiğim. Ama hâla okuyorum, yazıyorum.

* * *

Artık okuyup yazmağa da vedâ. Hemen ev ve muayenehâne eşyasını sattım. İstanbul'a gitmek için uğraştım durdum. İzin vermediler. Sandık ve bavulları alıp doğru İskenderiye'ye indik. Zaten Mütareke oldu. Vatan perişan. İttihatçılar milleti, devleti mahvettiler. Bizim on yıl önce korkup defalarca gazetelerde yazdığımız âkibet oldu. *«Memlekete gitmeli. Belki bir hizmet ederiz. İskenderiye'de şu hastalığı geçiririz. Belki vatana gitmenin de bir kolayını buluruz..»* dedim.

Trene bindik. İlk denizi görünce, güler-ağlar bir hâl oldum. Beş yıldır deniz yüzü görmemiştim. Serin bir rüzgâr esiyor. Bağrıma merhem gibi geliyor. İskenderiye'de Angoşi'de, Sarı Sultan Selim semtinde, deniz kenarında bir ev tuttum. Artık ne kitap ne yazı, gazete bile okumuyorum. Kafam tam istirahatte. Deniz kenarında oturuyorum, balık tutuyorum, uyuyorum. Ağrılarım kesildi. İskenderiye'ye geldiğimden beri ağrı da yok, morfin de yok. Kurtulduk. Morfini bırakamayanlar niye bırakmıyor bilmem.

MEMLEKETTEN HER GÜN FELAKET HABERLERİ GELİYOR

Şimdi iyiyim. Kurtuldum. Seviniyorum. kitapları da unuttum. Fakat vatan ve millet, artan bir dert oldu. Artık gazete de okuyorum. Perişanlık sökün hâlinde. Hergün bir felâket haberi geliyor.

Yunanlılar, Anadolu'nun yarısını istiyorlar. Ermeniler de doğunun yarısını.. Türk'e bir şey kalmıyor.

İtilâf Devletleri hergün Anadolu'dan bir yeri işgal ediyorlar. Taa Sivas'lara kadar giriyorlar memlekette.

Fransızlar Adana'yı işgal etmişler (17.12.1918). Mısır'daki Ermeniler, hatta Sudan'dakiler, herşeylerini satıp satıp geliyor, harıl harıl Adana'ya taşınıyorlar. Orada Ermeni devleti kuracaklar. Fransızlar, bunlardan taburlar kurmuşlar, jandarma yapmışlar. Suriye'deki Fransız birliklerinde bize karşı savaşmışlar. Türkler'i esir aldıkça kesmişler.

Bu Ermeniler Türkler'e çeşitli büyük zulümler yapıyorlar. Can, mal, ırz gidiyor. Bu Adana'da dünyanın her yanından toplanmışlar, yüz yirmi bin nüfus yapmışlar.

YUNAN DA İZMİR'İ İŞGAL ETMİŞ

Günün birinde, Yunanlılar'ın İzmir'i işgal ettikleri haberi geldi (15.5.1919). Eyvah, gidiyor.. Mütarekenâmenin işte yedinci maddesi.

Mısır'da ne kadar İtilâfçı varsa, onları İngilizler bir hamlede toplayıp İstanbul'a götürdüler. Bunlar burada casusları idi.

Ferit Paşa (Damat), bunlar, yeniden Hürriyet ve İtilâf Partisini canlandırmışlar. Hükümet ellerinde. Bu işgallerde İtilâf Devletleri'ne yardım ediyorlar. Gerçi ellerinden fazla bir şey gelmez. Hem de devletin imzaladığı mütareke gereğince ses çıkaramazlar. Fakat bâri yardım etmeseler. Bu bir vatan hainliği. Türlü rezâletlerine ait havadisler Mısır'a geliyor.

İyi oldum, fakat ne yapacağız? Böyle bir yurda nasıl gideceğim? Hem de hükümeti ellerinde tutan adamlar, yâni İtilâfçılar da düşmanlarım. Beni Mısır'da bile yok etmeğe çalıştılar. Divan-ı Harbe kadar sevkettirdiler. Vatanı canım çok özlüyor. Tam sekiz yıl olmuş görmemişim. Yer, yurt, ana, baba.. Hele sevgili anam. Ne oldular? Hiç haber yok.

Mısır'da beş yıldır kapana kısılmış gibiyiz. İtilâfçılar'ın Mısırdaki rezâletlerini, casusluklarını, düşmanlara hizmetlerini Türk Tarihi'nin Mısır bölümünde yazdım.

Ne olursa olsun İstanbul'a kapağı atacağım. Askerî sansür müthiş. Ulaşım araçları da tümüyle askerlerin elinde. Çare aramaya başladım. Aylar geçiyor, vaadler alıyoruz, sonuç yok.

Bütün günlerimi yine deniz kenarında geçiriyorum.

Bir gün, İttihatçılar'ın hainliğini, İtilâfçılar'ın alçaklığını, Padişah'ın hâlini düşünerek bir şiir yazdım. Hiç olmazsa böyle intikam aldım.

İskenderiye'de Abdülaziz Mecdi ve Rodoslu Şevket vardı. Arada Mecdi'nin uncu dükkanına gidip konuşuyoruz. Mecdi Yahudi dönmesi. Bir gün Şevket'le bereberiz. Bir Vadi-i Nil gazetesi alıp okuduk. Türkler'in, İzmir ve Erzurum dolaylarında, istilacılara karşı baş kaldırmaya başladıklarını yazıyordu..

Öyle sevindim ki, hıçkırarak ağlamağa başladım. Artık vatana gitmeğe can atıyorum. Gideyim bir hizmet edeyim. Gitmek için öteye beriye baş vuruyorum.

Mütarekeden beri üç dört ay oldu.. Bir gün sokakta gidiyorum, dalgınım. Biri adımı söyledi. Baktım Cafer Fahri. İstanbul'da tanışmıştık. Mısır Türklerinden.

«Sen burada mısın?» diye sordu. *«Evet»* dedim.

«Ne yapıyorsun?» sorusuna, *«İstanbul'a gitmeğe çalışıyorum, izin alamıyorum»* diye cevap verince:

«Ondan kolay ne var? Ben senin işini şimdi yaparım» demez mi.

Meğer İskenderiye Vali muavini imiş. Kısmeti gökte ararken yerde buldum. İki günde ailemle birlikte pasaportlarımızı aldı. Bizi vapura götürdü. Pasaportlarda bazı yanlışlıklar yapıldığı için görevli İngiliz subay bize güçlük çıkarttı. Grupta bir pasaport etsik. Ama kargaşada hallettik. İstanbul'a doğru yollandık.

VATAN TOPRAKLARINA DÖNÜŞÜM

Vapurda bizim esir askerlerden de vardı. Halleri perişan. Midilli açıklarından itibaren memleket havası esiyor. Boğazdan girdik. Salacak önüne demirledik. Merdiven başında süngülü İngiliz askerleri bekliyor. Neyse, eksik parsaport işini askerin eline beş kuruş sıkıştırıp geçiştirdik. Bin şükür karaya indik.

İstanbul'un kumunu, çakılını, yüzüme-gözüme sürdüm. Her biri bana pırlanta, yakut, inci sanki..

Bizi karşılayan biraderim Ahmet, evinde yer yok diye almadı. Tokatlıyan oteline gittim. Beni eskiden tanıyan Ermeni, Rum otel personeli tanımazdan geliyor, surat asıyor. Tafraları kabarmış. Hangi otele gittimse yer yok. Nihayet Pera Palas'ın yanında bir kötü otele indik.

Rum, Ermeni iyice azmış. Sokaklarda yabancı askerler dolaşıyor. Fransız, İngiliz askerleri, fesli Türk görürlerse hakaret ediyorlar. İçim yandı. Ben İngiliz askerine Mısır'da tahammül edemiyordum, şimdi öz vatanımdaki hâle bak..

Bir kaç gün İsmail Hakkı Paşa'nın gösterdiği bir odaya sığındık. Sonra Erenköy'de Raif'in yakınında bir ev bulup yerleştik. Memleketten sürgün giderken emanet bıraktığım eşyaları Necmettin Molla ile Esat Molla'nın Kızıltopraktaki evlerinden aldık. Tam yerleştik. Artık vatana nasıl hizmet edeceğiz?

Hergün İstanbul'a iniyorum. Vaziyeti araştırıyorum. Çeşitli cemiyetler var. Câmi (Baykurt) ve benzerleri bir parti kurmuşlar, adı *Millî Ahrar.*

Göz hekimi Esat Paşa bir parti kurmuş, adı *Millî Kongre.* İzmir *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* var.

Ferit ve İsmail Hakkı Paşa'lar *Sulh ve Selâmet* adında bir parti kurmuşlar.

*Hürriyet ve İtilâf*çılar yeniden türemiş ve üremişler. *İngiliz Muhipleri* (Sevenleri) *Cemiyeti* diye bir şey kurulmuş, bu da İngiliz âleti.

HİÇBİR PARTİYE GİRMEDİM

Her yere baş vuruyorum, işleri öğreniyorum. Her şey İngilizlerin pençesi altında. Hürriyet ve İtilâf da öyle. *Refik Halit* (Karay) da öyle. Bu çocuğu severdim. *Ali Kemal* de Sabah gazetesinin başında. Her parti beni kendine almak istedi. Hiç birine girmedim.

İzmir Müdafaa-i Hukuk'a yardım etmeğe başladım. İttihatçılar'ın hepsi kaçmış. Kalanlar ikinci derecede olanlar. *Falih Rıfkı, Necmettin Sadak, Yakup Kadri, Hamdullah Suphi* gibi İttihatçılar'ın baş övücüleri şimdi İttihatçılar'ın aleyhine ateş püskürüyorlar.

Sinop'a bir seyahat yaptım. Hep kadın, çocuk. Erkek az. Fakirlik kol geziyor. Anadolu'da halk bitmiş.

Trabzon ve Erzurum kaynıyor. Oraların Ermeniler'e verileceği söylentileri yüzünden herkes telaş içinde.

İzmir tarafında *Demirci Efe* dağa çıkmış, fırsatını buldukça Yunan'ı vuruyor. Balıkesir, Uşak bütün buralar Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurmuşlar. Asker ve para topluyorlar.

Adana havalisinin Ermeni'den canı yanmış, İskenderun'da kahraman Türkler, Fransız'a karşı isyan ediyor.

Antep taraflarında Fransızlar'la çarpışmalar oluyor. Her yerde halk dağa çıkmakta.

İngilizler İstanbul'da, Rumlar ve Ermeniler'i kullanarak Türkler'e çok kötü davranıyorlar. Gece yarıları Türk evleri basılıyor. Fransızlar'la, İtalyanlar ise pek fena bir şey yapmıyorlar. Tam tersine, Fransızlar, Türkler'e yardım bile ediyorlar.

MANDA İSTEYENLER

Kimileri istiklâl için direnelim derken, bazıları da *«Amerikan mandası altına girelim de kurtulalım»* diyorlar. *İsmet Paşa* (İnönü) de bu fikirde. Galiba *Halide Edip* (Adıvar) Hanım'da bunu ispat eden İsmet'in bir mektubu var. *Mustafa Kemal*, manda isteyenler'e, bu arada Halide ve Adnan'a (Adıvar) çok kızıyor ama, İsmet'e bir şey demiyor.

Ali Kemal ve benzerleri ise: *«İngiliz ne derse yapalım, ancak böyle davranarak bağımsızlığımızı elde edebiliriz. Bu iş isyan etmekle filan olmaz»* diyorlar. Bu sebeple, Damat Ferit ile birlikte, İzmir, Adana ve Erzurum'da başlayan hareketleri bastırmaya çalışıyorlar.

Bu çeşitli fikirleri savunan gazeteler de çıkıyor.

Ben de İkdam gazetesinde makaleler yazmağa başladım. Bu arada Hürriyet ve İtilaf'ın iç yüzünü anlatan bir eserim Akşam gazetesinde makale makale yayınlandı. Bu yüzden adımız İttihatçı'ya çıktı. Keza, İttihatçılar bitmiş ama yine de memlekette canlı bir potansiyel var. Bu sebeple İttihatçılar'ın lehine, bütün hepsinin birleşip yek vücut halinde çalışmasını öneren yazılar yazdım. Hemen İngilizler'e beni jurnal ettiler.

İngilizler tevkif edilmek üzere bir İttihatçı listesi hazırlamışlar. Benim adımı da listeye koymuşlar. Liste Refik Halid'de imiş. Haber aldım, sordum, doğruladı.

Talat, Enver, Cemal gibileri kaçmış, diğer ileri gelenlerinden elli kadarını İngilizler Malta'ya sürmüşler. Şimdi de ikinci dereceki İttihatçılar'ı toplattırmak için İtilâfçılar uğraşıyorlar.

Şu dünyanın işine bak. İttihatçılar bana *«vatan haini»*

dediler, hapse attılar. Sonra ise kendileri mahvoldular ve bütün millet şimdi aleyhlerinde. Millet onlardan nefret ediyor ama, onlardan türlü fenalık gören *Rıza Nur* çıkıp şimdi İttihatçılar'ı savunan yazılar yazıyor.

Neyse Hükümet; *Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa, Salih Paşa* gibi Hürriyet ve İtilâf Partisi ile ilgisi olmayan namuslu insanların eline geçti.

Dünya Savaşı'ndan beri gelen Meclis-i Mebusan artık yoktu. Ali Rıza Paşa kabinesi yeniden genel seçim yapma girişiminde bulundu. Her tarafa seçim hazırlığı için emirler verildi.

Mustafa Kemal de bir süre önce Anadolu'ya gitmiş. Erzurum'daki son kongreye yetişmiş.

BENİM MİLLETVEKİLİ OLMAMI MUSTAFA KEMAL İSTEMİYOR

Seçimler için ben de Sinop'a gidiyorum. Yine her zamanki gibi halk beni büyük bir coşku içinde karşıladı. Sinop ve kazalarını dolaşıp nutuklar verdim.

Mustafa Kemal benimle Zeki'yi milletvekili istemiyor. Yerime Malta'da sürgünde olan *Fethi* (Okyar)'yi koymuş. Sinop o zaman Kastamonu ilinin bir ilçesi.. Kaymakam korkuyor.

Sinop'taki reylerin tümünü aldım. Milletvekili oldum. Arası bir gün geçti, Mustafa Kemal, Sivas'tan çektiği bir telgrafla beni Sivas'a davet ediyor. Ama biz doğru İstanbul'a gittik.

Meclis açıldı (12.1.1920). Kara Vasıf, Rauf, Cami, Yusuf Kemal, Adnan, Celal Arif de milletvekili olmuşlar. Kara Vasıf'ın *Karakol* adında bir cemiyeti var, Anadolu'ya adam kaçırıyorlar. Rauf'la ikisi, İstanbul'da Anadolu'nun temsilcileri olarak kabul ediliyorlar.

Mustafa Kemal Ankara'ya gitmiş. «*Meclis İstanbul'da değil, Ankara'da açılsın*» diyormuş. Bunda hakkı var. Ama İstanbul hükümeti bu teklife karşı çıkıyor.

Meclis İstanbul'da açıldı. Rauf'la, Kara Vasıf, ***Felah-ı Vatan*** diye bir grup kurdular(10.2.1920).

Bana da girmemi teklif ettiler.

Ben: «*Buna ne gerek vardı? Sizinle beraberim. Ne isterseniz söyleyin, derhal yapayım*» dedim. Çünkü bütün Meclis bir parti olmalı, böyle bölünmeye gerek yok.

MİSAK-I MİLLİ VE İKNA HEYETLERİNE SEÇİLDİM

Meclis'te bir komisyon kuruldu. Komisyon, ***Misak-ı Millî***'yi hazırladı. Komisyon'da Rauf (Orbay), Yusuf Kemal (Tengirşenk), ben ve daha on arkadaş var. Rauf ve Abdülaziz Mecdi, Suriye'nin de millî sınırlarımız içine alınmasını teklif ettiler. Ben karşı çıktım:

«Bunlar Türk değil, bize belâ olmaktan başka bir şeyleri yok» dedim. Sonunda benim fikrimi kabul ettiler ve Misak-ı Millî yayınlandı (17.2.1920).

Bir gün öğlene doğru istasyona indim. Meclis'e gideceğim. Tren yok. Ne oluyoruz? Kimse bilmiyor. İngiliz askerleri yolları kesmişler. Akşama doğru öğrendik. İngilizler bir beyanname yayınlayarak, *«İstanbul'u resmen askerî işgal altına aldıklarını»* açıklamışlar (16.3.1920).

Ertesi gün acele Meclis'e gittim. İngiliz donanması toplarını sahillere çevirmiş, sokakları silahlı İngiliz askerleri tutmuş. Meclis'i basıp Rauf'la, Kara Vasıf'ı tevkif edip götürmüşler. Önceden durumu haber alan arkadaşlar Rauf'u kaçırmak istemişler ama o kabul etmemiş.

Ertesi gün durumun protesto edilmesi için karar almak üzere Meclis'e önerge verdim. İttifakla kabul edildi. Kararda özetle:

«Meclis'e vurulan darbe haksız ve fecidir. Süngü altında hürriyet olmaz. Bu sebeple Meclis çalışmalarına süresiz olarak son veriyoruz. Bütün dünya Meclisleri'nin durumu tarihe bir belge olarak geçirmelerini bekliyoruz» deniliyordu.

Bu karar Fransızca'ya çevirilip her tarafa gönderildi. Bu fikir benim olduğu için kendimle iftihar ediyorum.

Meclis resmen kapanmış durumda. Ama özel olarak toplanıp dertleşiyoruz. Herkesin Anadolu'ya kaçması için propaganda yapıyorum. Bir kısmı yavaş yavaş kaçmağa başladı. Ne olursa olsun ben de gideceğim.

Bu sırada hükümet telaşta. İstanbul ile Anadolu'nun arası kesik. Anadolu'dan haber yok. Hükümet, Padişah'a ve İngilizler'e, Anadolu'yu itaate ikna etmek için, Meclis'ten bir heyet gönderilmesi fikrini kabul ettirmiş.

Bu heyete *Yusuf Kemal* (Tengirşenk), ben (*Rıza Nur*), Konyalı *Mehmet Vehbi Hoca* ile Eskişehir'li *Abdullah Azmi Efendi* seçildik. Benim canıma minnet. Bu sayede Anka-

ra'ya gidebileceğim. Bir yandan da düşündüm. Bu iş tehlikeli ve güç bir iş. Canı kaybetmek de var. Ama gideceğiz.

Dördümüz kalktık, vazifemizin ne olduğunu öğrenmek için Babı Ali'ye gittik. *Ali Rıza Paşa* ile *Salih Paşa* bizi aldılar. Oturduk. Harbiye Nazırı (Savunma Bakanı) *Fevzi Paşa* (Çakmak) da orada. Ama namazda gibi ellerini kavuşturmuş, her zamanki haliyle lâfa karışmıyor.

Salih Paşa'ya görevimizin ne olduğunu sorduk:

«Vallahi ben de bilmiyorum» demez mi.. Şaşırdık. Sonra ekledi:

«Vatan için bildiğiniz gibi yapın. Bizim hükümet sallanıyor. Ama biz ne kadar kalırsak, memleket için o kadar iyidir. Sizin gitmeniz bizim kalmamızı bir müddet daha devam ettirecektir. Hem bu böyle olmaz, biz ve Ankara elbirliği ile çalışmalıyız» dedi.

Salih sonra da hemen hareket etmemizi, İngilizler'in bizi trenin gittiği yere kadar götüreceklerini söyledi. Yol masrafı olarak her birimize yüzer lira ödenek verdiler.

Hanımı babasına teslim ettim. Haydarpaşa'ya geldim. Arkadaşlar hazır. İngilizler bize pis bir eşya vagonu verdiler. Oysa trenin mevki vagonları bomboş.

İzmit'e geldik. Bizi kaymakam Suat misafir etti. İstanbul gazeteleri gelmiş. Bizden ***«Nasihat Heyeti»*** diye söz ediliyor. İkna değil nasihat heyeti olmuşuz.

Mustafa Kemal tabii bu söz için küplere binecek. Yine trene binip hareket ettik. Sakarya ırmağı kenarına geldik. Trendeki İngiliz askerleri hep Hintli. Subayları; *«burada çeteler var, trene ateş ederler, eşyalarınızı alıp ineceksiniz!»* dedi. Trenden indik. Köprüyü İngilizler uçurmuşlar. Karşıdan karşıya köylülerin sallarıyla geçtik.

MUSTAFA KEMAL BİZE VATAN HAİNİ DİYOR

Güç belâ Geyve'ye vardık. Bizi, Geyve'deki askeri birliğin komutanı Mahmut'a götürdüler. Bize Mustafa Kemal'den gelen bir telgrafı verdi. Telgrafta deniliyor ki:

«Siz İngiliz âleti vatan hâinisiniz. İstanbul'daki adî hükümetin adamlarısınız» Ve başka hakaretler.

İşte düşündüklerim oluyor. Artık geri dönmek mümkün değil. Ok yaydan çıktı.

Telgrafa cevap verdik: «*Böyle bir şey yoktur*» dedik.

Cevap veriyor: «*Hayır siz nasihat heyetisiniz. Vatanseverler dağ, taş dolaşarak yaya bir şekilde buraya kaçıyorken, siz İngiliz treni ile rahatça buraya geldiniz. Buna cevap verin!*» diyor. İşte o gazetelerde yazılanların zararları.

Mahmut'a kimbilir Ankara ne emir vermişti? Mahmut bizim iyi niyetli olduğumuzu anladı. Hepimiz endişe içindeyiz. Kaldığımız otelde göz hapsindeyiz. Mustafa Kemal'e hitaben bir telgraf çekip durumumuzu anlattık. Cevap gelene kadar tutuklu kaldık. Sonunda Ankara'dan bizi davet eden telgraf geldi.

İşittik ki *Halide Hanım* (Halide Edip Adıvar), *Doktor Adnan* (Adıvar), *Celal Arif* falan da karadan kaçıp binbir güçlükle Geyve civarına gelmişler. Ankara'ya kaçanların bir kısmı hizmet için, bir kısmı da İttihatçı olup da yakalanarak Malta'ya sürülmekten kurtulmak içindir. Bu sonunculardan biri *Yunus Nadi*'dir. Anadolu'ya geçmeyip İstanbul'da kalarak silah ve cephane göndermeye çalışan gazetecilere örnek ise *Ebüzziya Velid*'dir.

Geyve'de İngiliz casusu Nors'u, Mahmut'a yakalattım. Dünya Savaşı'nda Mısır'da yaptığı hıyânetleri iyi biliyordum.

Geyve'den trene bindik. Ankara'ya vardık. Mustafa Kemal'le görüştük. Anlattık. İstanbul'daki hükümetle işbirliğine pek taraftar görünmüyor. Bu durumda faydalı olamayacağız diyerek, bir müddet sonra Yusuf Kemal'le birlikte İstanbul'a döneceğimizi bildirdik. Ben o ara hastalandım. Mustafa Kemal yattığım yere kadar geldi, «*Gitmeyin, vatana lâzımsınız*» dedi. Zaten memleketin her yerine bizlerin de Ankara'ya katıldığımızı bildirmiş.

Bizim Mustafa Kemal'e katıldığımız haberi İstanbul'a da gitmiş. Hükümet güç durumda kalmış. Daha sonra *Fevzi* (Çakmak) da Ankara'ya geldi. Kimbilir belki onu da İstanbul hükümeti aynı bizi gönderdiği amaçla göndermişti.

İstanbul'da Padişah, Damat Ferit, Ali Kemal falan Anadolu hareketini, İttihatçı hareketi olarak damgalayıp kötülüyorlar. Tabii bizim katılışımız bu söylentiyi yalanlamış oluyor. Mustafa Kemal açısından, İttihatçı düşmanı olan bizlerin katılmamız çok yararlı. Onun için bizi bırakmak istemiyor.

Ankara'da çamaşırım yok. Frenk gömleği aradım, bütün Anakara'da böyle bir şeyi bilmiyorlar. Evler toprak yığını. Renk de o. Çünkü kerpiçle yapılmış. Sebze yok. Koyun yerine keçi yiyoruz.

Bizim kışla hayatı enteresan. Bizim odada yirmibeş kişi yatıyoruz. Trabzon milletvekili *Ali Şükrü* de kaçıp gelmiş. *Yusuf Kemal* yanımda. Biraz ötede *Yunus Nadi* ile İzmit milletvekili Süreyya, karşıda Tunalı Hilmi var. Bazen *Bekir Sami* de geliyor. Sokaklar bomboş. Bizim de bir işimiz yok. Ara sıra *Mustafa Kemal* benimle Yusuf Kemal'i, Ziraat Okulu'na çağırıyor. Kendisi orada kalıyor.

Ankara'da **Temsil Heyeti** diye bir şey var. Mustafa Kemal, Hakkı Behiç, Kara Vasıf ve daha bir kaç kişi bu heyette. İşleri bu heyet yürütüyor. İstanbul'da Meclis kapanınca Mustafa Kemal her tarafa emirler vermiş. Her şehirden beşer kişi milletvekili olarak Ankara'ya gelmişler.

ARTIK ANKARA'DA KALIYORUZ..

Bir süre sonra *Refet* (Bele) *Paşa* geldi. Kesin olarak Ankara'da kalmamız için rica etti. Ben kalacağım ama Yusuf Kemal'le İstanbul'dan çıkarken daima birlikte hareket edeceğimize sözleşmiştik. O kalmak istemiyor. Sonunda Refet onu da ikna etmiş. Kaldık.

Buraya kadar Millî Kıyam'a kenarından ve İstanbul'dan iştirak etmiştim. Millî Kıyamdan önceki dönemde ise hiçbir payım yoktur. O vakit Mısır'da idim. Kıyamı orada işitince yüreğim çırpınmış, sevinçten ağlamıştım.

Kıyamı en önce halk, meselâ Balıkesir'de *Demirci Efe*, Akhisar, Manisa, Erzurum, Adana gibi yerlerde halkın ileri gelenlerinden bir veya bir kaçı, bir kaymakam, *Kel Ali* gibi bir takım subaylar başlattılar. Mustafa Kemal, sonra mücadelenin başına geçmiştir.

Mücadelenin bundan sonraki dönemlerinde ise ben de tamamen işin içinde yer aldım. Bulunduğum mevkiler ve yaptığım görevler gereği her şeyi yakından bilmekteyim. Çok hadisede de bizzat etkinliğim var.

Aşağıda Millî Kıyam başlığı altında bir konuyu açıyorum. Buna ilk başından başlıyorum.

MİLLİ KIYAM

ya da

MİLLİ MÜCADELE'NİN

İÇYÜZÜ

Buna, bizde de, Avrupada da ***«Milli Hareket»*** adı verilmiştir. Mütareke (Mondros) olunca bir yandan İngilizler Donanma ile, diğer yandan Fransızlar karadan Trakya yolu ile İstanbul'a girdiler.

Türkler'de genel ve derin bir üzüntü, Rum ve Ermeniler'de olağanüstü bir sevinç var. Şenlik yapıyorlar. Yahudiler de bunlardan aşağı kalmıyorlar.

İtalyan'lar ve Yunanlı'lar da memlekete girdiler.

İngiliz'ler ve Fransız'ların yanlarında, umumi harpte (1. Dünya Savaşı) tercüman diye kullandıkları birçok Rum, Yahudi, bilhassa Ermeni casuslar ve askerler var. Şimdi de İstanbul'da bu milletler, bunlara casus ve asker yazılıyorlar.

Rum patrikhanesi azıtmış, maskeyi atmış, içindekini bir lağım patlar gibi açığa vurmuş... Ermeniler de öyle. Fikirleri ve kanaatleri şudur:

Türkiye battı, İstanbul ve Anadolu'nun büyük bir kısmı Yunanistan'a verilecek. Bizans yeniden doğuyor. Diğer kısımlar Ermenistan olacak. 15 asırdan beri birbirini sevmeyen, aralarında din ve siyasetten doğan kanlı çekişmeler olan, birbirlerinden iğrenen Rum ve Ermeni'ye

şimdi «hemşehri millet» adını veriyorlar.

Yunanlılar, insanî nitelikte olan «Yunan Kızılhaçı» ile «Göçmen Komisyon»nu derhal İstanbul'a soktular. Gerçekte bunlar politika ve propaganda organı. Fener Patrikhanesi, bütünüyle Yunanistan'ın emri altında. Orada «*Mavri Mira*» adında bir bağımsızlık örgütü kurdular. Eskiden asılan patrik olayından beri, patrikhanede kapalı tutulan kapıyı açtılar.

İnançlarınca bu kapı Bizans yeniden doğunca açılacaktı. O gün gelmiş demek ki! Yunanistan silah veriyor. Silahlanıyorlar.

Trabzon'dan Sinop'a kadar olan sahilde *Pontus Komitesi* kuruldu. Trabzon Rum Papazı başta. Bu adam Samsun'lu idi. Komiteye Samsun merkez. Bu komite savaştan önce Merzifon'daki, Amerikan Kolejinde Rum öğrenciler tarafından kurulmuştu. Amerikalı'lar onları destekliyordu.

Mütarekeden bir yıl sonra, bizim Ankara'daki milli hükümet koleji basıp belgeleri ele geçirdiği zaman buna ve Ermeni fesat faaliyetine ait çuvallar dolusu belge bulundu.

AZINLIKLAR FIRSAT PEŞİNDE

Pontus büyük bir faaliyet gösterdi. Bütün Samsun yöresi Rumlarını silahlandırdı. Çeteler kurdular. Çerkesler de bunlara yardım etti. Türk köylerini basıp yakıyor, katliam yapıyorlar. Rumlar oraların istiklâlini istiyorlar.

Çerkesler 1864'de Rus Çarı'nın bir buyruğu ile sahillere sürülmüş, gemilere doldurulup Türkiye'ye getirilmişti. Bu göç sürdü gitti. Abazalardan da geldiler. Bunlara yer verildi. Kızları vasıtası ile saraya doldular. İçlerinden paşalar yetişti. Bunlar, Abdülhamit zamanında bütün Çerkesleri, Sivas'ta ve Çukurova'da toplayıp istiklâllerini ilan etmek istediler.

Abdülhamit işin önüne geçti. Misafir gelmişler böyle haksız davaya kalkışmışlardı. Bu defa mütarekede büsbütün bu fikrin peşine düştüler. Komiteler, propagandalar yaptılar. Yunanlılar ile bir oluyorlardı. Bu propagandalardan bir örneğini gözlerimle gördüm.

Kazım adında bir Çerkes askerî doktor, Sinop köylerine geliyor, propaganda beyannameleri ve Çerkes alfabesi

getiriyor. Çerkesleri topluyor:

«Türkçe konuşmayın. Kıyafetinizi değiştirmeyin. Türklerden kız alıp vermeyin. Türk çingene cinsinden bir millettir!» diyor.

Tercüman Ahmet adında ihtiyar bir Çerkes:

«Oğlum senin bu sözlerin bizim felaketimizdir. Biz bir avuçuz. Türkler bizi tükürükle boğar. Hem biz burada misafiriz. Bize toprak verdiler. Git buradan!» diyor.

Yunanlılar bütün yaptıklarını ballandıra ballandıra Avrupa'da büyük yayın organlarında anlatıyorlardı. Anadolu'da Rumların 7 milyon, Türklerin 3 milyon olduğunu söylüyorlar. Venizelos bile resmî ağzıyla Lozan Konferansında Türk'ü 3.5, Rum'u da 3.5 milyon olarak gösteriyor. Müthiş yalanlar.

İngilizler, Fransızlar bir düziye Anadolu'ya giriyorlar. İngilizler İzmit, Eskişehir, Samsun ve Merzifondalar. Erzurum'a kadar girmek istiyorlar.

Adana, Urfa, Maraş ve Antep'i Fransızlar'ın işgaline terk ettiler.

İtalyanlar Antalya ve Konya'da. İtalyanlar Ereğli kömür havzası ile İzmir'i de istiyorlar. İngilizler ve Fransızlarsa buraları İtalyanlara vermek istemiyorlar. El çabukluğu edip Yunanlılar'ı İzmir'e çıkardılar. (15 Mayıs 1919)

Kürtler de ihanet ediyor. Bir Kürt hükümeti kurmak için merkezi İstanbul'da Kürt Cemiyeti kuruluyor. Doktor Abdullah Cevdet'te bu cemiyette. Bu adam Cenevre İttihat Terakki Cemiyetinin matbaasının üstüne yatmıştır. Bence vatan hainidir.

İngiliz papaz Fru, Sait Molla ve Ali Kemal v.b. tarafından idare edilen *İngiliz Dostları Cemiyeti* kuruluyor. Hürriyet ve İtilaf hortluyor. Bunlar da Türk'ün aleyhine çalışıyorlar.

İngilizler Türkiye'yi parçalamak için propaganda yapıyorlar. Ermeni, Rum, Kürt, Çerkes ayırımcılıkları yetmiyormuş gibi Ankara'dan Tebriz'e kadar bir şerit halinde uzanan Kızılbaş halis Türklere de *«Siz Türk değilsiniz. İstiklal isteyin!»* diyorlar. Bunlar iki milyon kadardır.

Hatta Konya halkına bile «Siz Türk değil, Selçuklusunuz!» diyorlar. Bu propagandalar hiçbir etnik ve bilimsel veriye dayanmaz. Saçma bir şeydir. Fakat yapıyorlar. Bir dil, bir ırk, hatta çoğunlukla bir din.

İngilizler, bir yandan da harıl harıl Türkiye'deki silahları topluyorlar. Topları dinamitle parçalıyorlar. Yahut kamalarını alıyorlar. Mitralyoz ve tüfekleri toplayıp İstanbul'a gönderiyorlar. Götüremedikleri tüfekleri sürgülerini alıp götürüyorlar. Bunları İstanbul'da depolara yığıp askerleriyle koruma altına alıyorlar.

İngilizler, Türkler'e çok kötü davranıyorlar. İstanbul'da Padişah ve Damat Ferit'in başında bulunduğu bir hükümet var. Fakat İngilizlere esir ve alet. Zaten ellerinden bir şey gelmez ama aksine İngilizlere hizmet de ediyorlar.

Bazen hükümetin başına vatanseverler de geliyor. Ama onların da elinde birşey yok. Seyirci gibi duruyorlar. Görülen ve gittikçe belirginleşen durum çöküntüdür. Türkiye gidiyor. Dokuz asırlık şanlı bir devlet yok oluyor.

MİLLET ÖRGÜTLENİYOR

İşte bu durum Türklere silaha sarılmak ve karşı koymaktan başka çare olmadığını gösteriyor. «**Kıyam**» düşüncesi aşılıyor. Her tarafta bu ölüm kalım tehlikesinin etkisiyle içgüdüsel bir kaynaşma başlıyor. Millî Kıyam prosesü yürüyor.

Erzurum ilinin hatta Trabzon taraflarının Ermenilere ve daha büyük bir olasılıkla Trabzon'un, Rumlar'a verileceği haberleri alabildiğince yayılıyor. Buraların halkı büyük bir telaşa kapılıyor. Toplanıyorlar. Müzakereler. Cemiyetler kuruyorlar. Rusya'ya, Bakü'ye falan adamlar yolluyorlar. Ruslardan imdat bekliyorlar. Denize düşen yılana sarılır.

Orada ordu komutanı *Kazım Karabekir*. *Rüştü Paşa* (asıldı) ile *Halit Bey* (Millet Meclisinde öldürülen Deli Halit Paşa) ve kumandanlardan Karabekir silahlarını teslim etmiyorlar. Halktan Binbaşı Zihni (sonra milletvekili, Sinop kaymakamı ve Bitlis valisi), Müftü Hoca Raif, Hüseyin Avni (milletvekili), Albayrak gazetesi sahibi Necati gibi kişiler çalışıyor.

Sonuçta *Vilayet-i Şarkiye Müdafa-i Hukuk Cemiyeti*'ni kuruyorlar. Erzurum'da büyük bir kongre hazırlıyorlar. Yine Trabzonlular da *Muhafazaa-i Hukuk Cemiyeti* ile *Adem-i Merkeziyet* adında iki cemiyet kuruyorlar.

Trakya Yunanistan'a verilecek. Bura Türkleri de savunma kaygısı ile *Trakya-Paşaili Cemiyeti*'ni kuruyorlar.

Bunlar hiç olmazsa Trakya'yı kurtarmayı düşünüyorlar. Diğerleri de hiç olmazsa Erzurum'u, Trabzon'u kurtarmak fikrindeler.

İzmir işgal edilince bazı gençler ve vatanseverler kaçıp içerlere çekiliyorlar. Balıkesir, Afyon, Kütahya, Akhisar, Manisa ve İzmir yörelerinde birtakım vatanseverler örgütler kurup direnişe hazırlanıyorlar.

Demirci Efe, Yunanlıların kadınlarımıza tecavüzlerine dayanamayıp dağa çıkıyor. Fırsat buldukça Yunanlılar'ı tepeliyor. Oralarda bazı subay ve kaymakamlar da bunlara hiç olmazsa gizlice katılıyor.

Adana'ya Ermeniler her tarafdan doluyor. Bunlar *«Adana Küçük Ermenistan oldu»* diyorlar. Halk bunların zulmünden çaresiz. Dağlara çekiliyorlar. Burada da mukavemet şuuru oluşuyor. *İsmail Safa* bunların başlarındadır. İskenderun yöresi Türkleri de bunlara katılıyor.

Giresun'da *Osman Ağa* (Topal) çete kurup Pontus Rumları çeteleriyle çarpışıyor.

Bu kuruluşlar çok önemlidir. İlk millî mücadeleleri yapanlar bunlardır. Bütün ayrıntısı ile fedakârlıklarının ve kahramanlıklarının adlarıyla yazılması lazımdır. İçlerinde bulunmadım. Yazamam. Aralarda bulunanlar onların destanlarını yazıp tarihe teslim etmelidir. Hatta bunların adlarına oralarda birer anıt dikilmelidir.

Millî terbiye, çocuklarımızın kahramanlığa özendirilmesi ve Türklüğü savunma duygularını yükseltmek bakımından bu kıyam ve savaşları anlatan eserler yazılmalıdır.

MANDA İSTEKLERİ

İstanbul aydınları yaslı. Bazıları hiç olmazsa *"manda"* ile devleti kurtarmayı düşünüyorlar. Bir kısmı Amerika, bir kısmı İngiliz mandası istiyor.

Mandacıların başları Camî, Rauf, Ahmet, Halide Hanım, Bekir Sami, Doktor Adnan.. İsmet Paşa'da bunlarla beraber. Bunlar İstanbul'daki Amerika yetkileri ile bu konuda ilişki ve görüşmelere de giriyorlar.

Erzurum, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve buna benzer dernekler hem silahlı karşı koyma girişimleri ve hem de Fransızca yayınlar ile Türk haklarını Avrupalılara

tanıtmaya çalışıyorlar.

Bu milli kuvvetler İzmir cephesinde Yunanlılar, Güney cephesinde Fransızlar ile çarpışıyorlar.

Her yerde vatan müdafaası için harıl harıl çeteler kuruluyor. Mesela İzmir'de Demirci Efe, Sarı Efe, Çerkes Ethem.... Bursa'da Gökbayrak, Giresun'da Pontusçulara karşı Topal Osman, Adapazarı ve Sakarya boylarında Yahya Kaptan (Trabzon tarafındandır. Birçok cinayet işlemiş olan bir kaçakçı eşkiya çetesi) İbo vb...

Bunlar hep, durumun yarattığı can havliyle oluşmuş örgütlerdir.

Görülüyor ki, millî kıyam ve mukavemet hareketi can havliyle, kendiliğinden ve her tarafta millet tarafından oluşturulup başlatılmıştır.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesini sağlayan Vahdettin'miş. Padişah, Mustafa Kemal'e para vermiş. Keza hükümet bütçesinden de ona birkaç bin lira vermişler ki buna ait belgenin fotokopisini Paris'te Republik Enchance gazetesi yayınladı. Padişah ve Ferit, Mustafa Kemal'i çağırmışlar ve söylemişler. Kendisini memur edip, eline de bir ferman vermişler. O günün Devlet büyüklerinden bu görevin Mustafa Kemal'e verilmesine karşı çıkanlar olmuş.

Mustafa Kemal Nutuk'ta, vatanın o günlerdeki genel durumunu anlatırken, kurulan cemiyetlerin yerel bağımsızlık istediklerini, milletin başsız kalıp kaderini bekler olduğunu, millet ve ordunun padişahın hainliklerinden haberinin olmadığını, büyük devletlerden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuşkusunun bütün kafalara yerleştiğini, bunun için bir kısmının mandacı, bazılarının da millî kurtuluşu düşünür olduğunu ifade ediyor ve şunları ekliyordu:

«Ben bu kararların hiçbirinde isabet olmadığını gördüm. Çünkü bu kararların dayanakları ve mantıkları çürüktü, esassızdı. Osmanlı Devleti ve onun istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi önemi kalmamış birtakım anlamsız sözlerden ibaretti.

Bu durum karşısında tek karar var idi. O da millî egemenliğe dayanan kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devletini kurmaktı. İşte daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'a ayak basar basmaz uygulamasını başlattığımız karar bu olmuştur» diyerek ken-

disinin en iyi kararı verdiğini söylüyor. (Nutuk sa: 8-9)

Ama Mustafa Kemal yanılıyordu (*) . Gerçi o zamanlar Anadolu'da kurulan cemiyetlerin bazılarında yerel ve yöresel bağımsızlık fikirleri vardı. Bunların hepsi de hiç şüphesiz bütün vatanın kurtuluşunu istiyordu. Fakat bundan ümitsizdiler. Bu da tabii idi. «*Eğer topyekün vatanın kurtulması sağlanamazsa hiç olmazsa biz kendi bölgemizi kurtarmaya çalışalım*» diyorlardı. Bu da bütünüyle mantığa uygun bir düşüncedir. Yalnız bunlardan bilhassa Erzurumlularda bir şey vardı. Bu da «regionalizm» (bölgecilik) dedikleri şeydir. Bunlar, Arnavut vb. gibi yabancı azınlıklardan, hatta Anadolu'nun başka yerlerinden gelmiş memur istemiyorlardı. Anadolunun öteki çoğu illerinin halkı da bu fikirde idi.

Padişahın hainliğinden aydınlar pek güzel haberdardı. Hatta halk mesela İzmir çeteleri, oradaki komitalar, padişahı ve hükümeti dinlemiyordu. Kongrelerini padişaha ve hükümete rağmen yapıyorlardı. Mustafa Kemal o sıralarda henüz İstanbul'da Padişah'ın yaveriydi.

Millet her yerde düşmana karşı savunma ve mukavemet teşkilatlarını kurmaya devam ediyordu. Bilinen bazı kişiler, büyük devletlerle, hem de silahımız varken başa çıkamadığımıza göre, şimdi silahımız yokken nasıl başedebileceğimizi söylüyorlardı. Onlar böyle korkarken millet her yerde isyan ediyor. Çünkü başka çare yoktu.

Mandacılar ise: «*Amerika mandayı kabul etse, haklı ve dürüst hareket etse, Türk'ün daha bir asır yapamayacağı işleri yirmi yılda yapar*» diyorlar ve ekliyorlardı: «*Türkiye'yi baştan aşağı onarır, zengin ve mutlu eder, Türk'ten medenî ve kuvvetli bir millet meydana çıkarırdı. İşte İngiliz'in elindeki Mısır.. Otuz yılda nüfusu on milyon kadar artmış. Mısır bütünüyle imar edilmiş, organize millet zengin olmuş, böyle bir millet de istiklâlini derhal alır*» diyorlardı.

«*Böyle büyük bir ümitsizlik içinde bunları düşünmek, o gün için bir fikirdir. Gerçi esirlik cennet de olsa pek kötü bir şeydir. Millet her şeyi de yitirmek tehlikesi altındadır.*

(*)Rıza Nur'un bu ve sonraki ifadelerini Atatürk'ün Nutuk'uyla karşılaştırırsanız daha sağlıklı bir sonuca varırsınız. Biz, yeri geldikçe Rıza Nur'un yazdıkları ile, Mustafa Kemal'in Nutuk'taki ifadelerinin çeliştiği noktalarda, her iki metne de yer vereyeğiz.

Bu durumda herkesi hâin göstermek de insafsızlıktır. (Amerikan mandası isteyen) Halide Hanım (Adıvar) ve İrfan Bey aleyhine manda fikirlerini kullanarak onları hainlikle suçlamak haksızlıktır» şeklinde savunmalar da ileri sürülüyordu.

TÜRKİYE ADI ÜZERİNE

Nutukta ayrıca, Osmanlı devletinden, Padişahlıktan ve karşı müesseselerden *«anlam ve önemi kalmamış şeyler»* olarak söz edilmesi yerinde miydi? Bu arada Türk, Türklük konuları..

Büyük Millet Meclisi kurulduğu zaman Mustafa Kemal ile yaptığımız özel görüşmelerde devlete *«Türkiye»* denmesi teklifini yapan benim. Kabulü için de uğraştım. Bu konuda deliller saydım.

Bunları ileride anlatacağım.

Bu benim fikrimdi. Nitekim bunu daha İstanbul'da iken Akşam gazetesinde bir makalemde yazdığım gibi, İstanbul Meclisinde de söylemiştim. İsteyen Meclis zabıtlarına baksın.

O günlerde içimizde Osmanlı Devleti ve padişahlığın ortadan kaldırılmasını söyleyenler ise hemen hemen yok gibiydi. Bundan sonra olaylar hazırlanmış ve bizi oraya sevketmiştir ki, padişahlığı kaldırmak da yine benim önergemle oldu.

Padişahlığı kaldırtan benim. Mustafa Kemal'in bu konuda bir önerge yazdığımdan haberi yoktu. Her mebus gibi bu önergeme o da imza koymuştu.

BU DEVLET, YENİ BİR DEVLET Mİ?

Mustafa Kemal'in Nutukta söylediği ve benim katılmadığım bir husus da şudur:

«Tek karar, millî hakimiyete dayanan yeni bir Türk Devleti» diyor.

Neden yeni bir devlet oluyor?

Selçuklular'ın yerine geçen Osmanlı Hanedanı da o zaman *«yeni devlet»* diyeret, tarihi kendilerinden başlattı. Türkiye Devleti bugün dokuz asırlık iken o sebeple altı asırlık oldu. Bu büyük bir kötülük ve hatadır. Os-

manlılar bunu, sırf kendileri bir devlet kurmuş olma şerefine sahip olmak için yapmışlardı.

Mustafa Kemalin bu kararı ile de devletimizin dokuz asırlık ömrü, beş yıla indirilmiş oluyordu.

Mustafa Kemal, Samsun'a çıkmadan önce halk, Rum çetecilerine karşı örgütlenmişti. Orduda da ülkenin bazı bölgelerinde silahlarını teslim etmemiş olan komutanlar düşmana karşı direnişe hazırlanıyorlardı. Meselâ Afyonkarahisar'da Ali Fuat'a (Cebesoy) bağlı 23. Alay, Yunanlılar'a karşı savunma hazırlığında idi.

Keza Trakyada da Trakya-Paşaili Cemiyeti, Mustafa Kemal'in Edirne'deki komutan Cafer Tayyar Bey'e verdiği örgütlenme talimatından önce faaliyete geçmişti.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçip Haziran'da Amasya'dan yaptığı ***«her tarafta millî teşkilat kurulması»*** genelgesinden önce, millet Millî Kıyama başlamıştı. İzmir'de millî kuvvetler cephe yapmış, oradaki ordular da bunlara katılmıştı. Yunanlılarla çarpışıyorlar.

Mustafa Kemal, Anadoluya geçince dağınık haldeki bütün yerel direniş örgütlerini bir merkezde birleştirip onlara baş olmuştur.

Mustafa Kemal, Amasya'dan Sivas'a gitmek, Sivas'ta bir kongre yaptırmak isteğinde. Böylelikle Kongre Başkanı olarak Anadolu'daki millî kıyamın başına geçecektir.

Bu sırada Rauf (Orbay) da İzmir'e gidiyor. Demirci Efe ve öteki yerel çeteler Rauf'u istemiyorlar. Onu öldürmeye kalkıyorlar. Rauf korkup kaçıyor. Ankara'ya Ali Fuat (Cebesoy)'un yanına, oradan da İzmit mebusu Abaza Süreyya ile Sivas'a geliyor.

Sivas'ta o zaman Mustafa Kemal'in aleyhinde tertipler vardır. Harput valisi Ali Galip de oradadır. Bu adam subaydır. İttihatçılardan çok çekmiş, şimdi Ferit (Damat) tarafını tutmuştur. Maalesef böyle pek çok kişi İttihatçılardan çektiler diye Millî Hareketi değil İstanbul'u tutmuşlardır. Oysa bu bir vatan meselesidir, şahsî intikam meselesi değildir. Ama bunu anlayamadılar.

Bunda Ali Kemal'in, Anadolu Hareketi'ne karşı geniş

çaplı yayınlar yaptırarak, bir İttihatçı hareketi gibi göstermesinin büyük etkisi olmuştur. Böyle pek çok kişi ***«hükümete yine İttihatçılar gelecek»*** korkusu ile İstanbul hükümeti yanlılarını korumuşlardır. Bu ise Millî Kıyam'ın gelişmesini büyük ölçüde engelliyordu.

Bu durumda olan Ali Kemal de İttihatçılara düşmanlığı ile vatan işini birbirinden ayırt edemeyen dirayetsizlerdendi. Yahut da bilerek haindir.

ERZURUM KONGRESİ

Ali Galip, Mustafa Kemal'i tevkif etmek peşinde! Bu sırada İstanbul hükümeti de Mustafa Kemal'in görevine (Ordu müfettişliği) son vermiştir.

Mustafa Kemal, Sivas'tan Erzurum'a geçiyor (3.7.1919). İsmet (İnönü) hâlâ Anadolu'ya gelmemiş, İstanbul'dadır. Sebebi evlenmesidir. Erzurum Kongresi toplanmış, Mustafa Kemal'i başkan yapmıştır.

Bazı delegeler *"kordonlu paşa istemiyoruz"* diye itirazda bulunmuşlardır. Bunlardan biri Gümüşhane mebusu Zeki'dir. Bu kongrede Rauf'un, Kazım Karabekir'in ve Hoca Raif'in etkinlikleri sonucu Mustafa Kemal'in başkan olması sağlanmıştır.

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da açılmış Ağustos'da kapanmıştır. Bir takım faydalı kararlar verilip bir beyanname ve nizamname yapılmış, bunlar yayınlanmıştır.

Bununla bütün vatanın savunulması için gerekirse geçici bir hükümet kurulması esası konmuş, işlerin idaresi için bir Temsil Heyeti seçilmiştir(*).

(*)Erzurum kongresinde Tüzük gereğince oluşturulan Temsilciler Meclisi listesi Cemiyetler Kanunu uyarınca 24 Ağustos 1919 günü Erzurum Valiliğine verildi. Buna göre Temsilciler Meclisi üyelerinin adları ve kimlikleri: **Mustafa Kemal**: Eski Üçüncü Ordu Müfettişi. Askerlikten ayrılmış. **Rauf Bey**: Eski Bahriye Nazırı. **Raif Efendi**: Eski Erzurum Milletvekeli. İzzet Bey: Eski Trabzon Milletvekili. **Servet Bey:** Eski Trabzon Milletvekili. **Şeyh Fevzi Efendi**: Erzincan'da nakşibendi şeyhi. **Bekir Sami Bey**: Eski Beyrut valisi. **Sadullah Efendi**: Eski Bitlis Milletvekili. **Hacı Musa Bey**: Mutkî aşireti reisi (Nutuk s: 50-Belge:41)

Kongreden sonra Mustafa Kemal, Rauf ve Bekir Sami ile birlikte Sivas'a dönmüştür. Erzurum Kongresi, Damat Ferit Paşa'yı ve İstanbul hükümetini telaşa düşürmüştü. İstanbul hükümeti kongreyi dağıtmaya ve üyelerini yakalamaya teşebbüs etmiş.

Bu hususda her tarafa emirler vermişti. Eğer Erzurum'da kumandan olan Kazım Karabekir namussuz, vatansız biri olsaydı, hepsini yakalar, bağlar, İstanbul'a yollardı. Karabekir bunu yapmamış, İstanbul'a karşı çıkmıştır.

İstanbul'da kurulmuş olan *Karakol Cemiyeti*, Anadoluya adam kaçırmak, millete ümit vermek gibi hizmetler yapıyordu. Başında da Kara Vasıf vardı. Bu cemiyete sonra Mustafa Kemal, «zararlı olmaya başladığını» söyleyerek karşı çıkmıştır.

Sadrazam Ferit, Avrupaya Konferansa çağrılmıştır. Güya müdafaa diye, orada Suriye'yi, Toros Dağlarından itibaren göstermek gibi bir coğrafya cahilliği ve Türk çıkarlarına zararlı bir ahmaklık göstermiştir. Sonra buna ilaveten «*İki milyon Ermeni öldürdük*» demiş. Buna karşılık ise Fas'a kadar devletin varolan haklarından sözetmiş.

Oysa Türkiye'de Dünya Savaşından önce yabancı istatistikleri bile 1.5 milyon Ermeni mevcudu olduğunu söylüyorlardı. Böyle eşek diplomat görülmemiş. Hele Fas'a kadar neden ve nasıl istiyor. Hangi kudretle? Bir de hem İtilaf Devletlerine hoş görünmek istiyor, hem de bu potu kırıyor. Garip ki ne garip!

Suriye'yi Toros Dağlarından farzetmek ise Fransızlar'ın ekmeğine yağ sürmektir. Zaten Suriye'ye bu sınırı Fransızlar veriyor. Zavallı coğrafya böyle siyasal maksatlarla bozuluyor.

SİVAS KONGRESİ

Sivas'ta Mustafa Kemal, Rauf, Bekir Sami'den başka öteden beriden gelmiş birkaç delege ve hiçbir sıfatı bulunmayan Hüsrev Sami gibi bazı adamlar da var. Yine başkanlık meseleleri ortaya çıkıyor.

Mustafa Kemal başkanlık istiyor. Diğerleri ise Mustafa Kemal'in Başkan olmamasını, birer haftalık süre ile herkesin başkan olmasını teklif ediyorlar.

Sonunda Temsil Heyeti Başkanlığına yine Mustafa Kemal seçiliyor (4.9.1919)(*).

Sivas Kongresinde manda meselesi uzun münakaşalara yol açıyor. Refet, Kara Vasıf, İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuat Paşa'nın babası), Rauf, Camî, Bekir Sami, Hamî, mandanın lehine, Hoca Raif, Bursa delegesi Ahmet Nuri, manda aleyhine söz söylüyorlar.

Çoğunluk mandacılarda. Mustafa Kemal bunlara karşı çıkıyor. Bu yolda karar aldırmamak için, istirahat edeceği bahanesiyle toplantıyı tehir ettiriyor. Kongrede sonuçta Amerika'dan, Türkiye'yi tetkik için bir heyet davet edilmesine karar veriliyor.

Bu sırada Ali Fuat Paşa (Cebesoy), kolordusu içinde çalışmakta. Millî Harekete iştirak etmeyen vali ve benzerleri hakkında şiddet tedbirleri uyguluyor.

İngilizler de Hanzadeler vasıtasıyla Kürtleri ayaklandırmaya çalışıyorlar. Onların birkaçını, bir İngiliz subayı ile oralara gönderiyorlar.

Mustafa Kemal bunları ve Harput Valisi Ali Galip'i tevkif için emir veriyor. Bunlar kaçıyorlar. Ali Galip, Halep'te soluğu alıyor. Bu zat, Harbiye Nazırı (Milli Savunma Bakanı) Süleyman Şefik ve Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Adil'in emriyle Sivas'ı basıp, Sivas Kongresi üyelerini tevkifle görevlendirilmiş ve Sivas'a vali tayin edilmiş idi.

Bundan sonra Temsil Heyeti ile İstanbul'un arası büsbütün gerginleşiyor. 1919 yılı Eylül başlarında aradaki yazışmalar ve ilişki de kesiliyor.

Ferit Paşa hükümeti Mebusan Meclisinin seçimleri için her tarafa emir vermişti.

Mustafa Kemal de seçimlerde Temsil Heyeti'nin etkinliğini sağlamak için çalışmalara başlıyor.

İstanbul'daki aydınların ve millî cemiyetlerin *(Millî Kongre, Millî Ahrar vb...)* gayretleriyle yayınlar yapıldı.

(*). Nutuk'ta bu konuda şunlar anlatılıyor: «Öğleden sonra Hüsrev Sami yanıma gelerek şöyle bir haber verdi: Rauf Bey ve başka kişiler, Bekir Sami Bey'in evinde özel bir toplantı yapmışlar ve beni başkan yapmamağa karar vermişler. Arkadaşların, özellikle de Rauf Bey'in böyle bir davranışta bulunacağına inanmadığımdan Hüsrev Sami Bey'i ağırca bir şekilde uyardım..» (Nutuk-Velidedeoğlu baskısı-S:82)

Bunlar, Yunanlıların İzmir'de Türklere yaptıkları katliamlar ve oranın etnik yapısı hakkında incelemelerde bulunmak üzere Avrupa, Amerika temsilcilerinden oluşan bir heyeti İzmir'e çağırdılar.

Heyet İzmir'e gitti. Amerika temsilcisi Amiral Bristol bu heyette üyedir.

Bunlar Türk lehine rapor verdiler. İzmir'de nüfus araştırması yapan İngilizler de çoğunluğun Türk olduğu, mevcut olan Rumların da son asırda Yunanistan'dan gelmiş olduğu hakkında raporlar yazdılar.

HİNTLİ ASKERLERİN DAVRANIŞI

İstanbul, Ali Fuat'ı (Cebesoy) azledip yerine Kiraz Hamdi'yi (Hamdi Paşa) tayin ediyor. Hamdi Eskişehir'e geliyor. Eskişehir'de İngiliz askeri var.

Tevfik Rüştü (Aras) de İstanbul'un adamı olarak Kiraz'la birlikte oraya gelenlerdendir.

Ali Fuat, bunun üzerine Eskişehir'i kuşatıyor. Karşısındaki kuvvetin çoğu Hintli asker. Ufak bir çatışma oluyor. Hintliler bizimkilere kurşun atarken bilerek havaya sıkıyorlar. Hint askeri çekiliyor. Tevfik Rüştü de Kiraz'ın elindeki belgeleri çalıp Ali Fuat'a kaçıyor.

İngilizler Merzifondaki kuvvetlerini de Samsun'a çekiyorlar. Samsun'dan Soldors adında bir İngiliz subayı Sinop'a geliyor. Millî kıyama iştirak eden ve Samsun'dan kaçıp gelen Osman beyi (Mebus Necmi'nin kardeşi) tutuklamak istiyor. Hükümet konağına oturup halkı tehdit ediyor.

Halk adamı köylere kaçırıyor ve İngiliz subayına derhal Sinop'u terk etmesini, etmediği takdirde kendisini tutuklayacaklarını söylüyorlar. Hükümet binası önünde toplanmaya başlıyorlar. Bu işin başında Rasim Bey var. İngiliz subayı, Rus konsolosunun orada kalmış olan kıymetli halılarını alıp gidiyor.

LLOYD GEORGE AĞIZ DEĞİŞTİRDİ

Dünya Savaşı sonlarına doğru Alman Başbakanı Bedman Holvek bir demecinde Türklerin büyük bir hayatiyete sahip olduklarını gösterdiklerini söylemişti. İngiliz Başbakanı Loyd Corc (Lloyd George) da «*Anadolu ve Trak-*

ya'nın, Türklerin anayurdu ve atalarından kalan miras olduğunu» itiraf etmişti.

Bunlar güzel şeyler. Fakat mütareke olunca İngilizler işi değiştirdiler. Lloyd George bu sözünü hemen unutuverdi. Türkler aleyhine büyük bir düşmanlığa başladı. Türkiye parça parça bölünecek her parçayı bir devlet alacak.

Lloyd George özellikle Venizelos'un (Yunan Başbakanı) tahriklerini kapılmış idi. Fransız Başbakanı Klemanso da öyle. Venizelos bunları türlü türlü yalan ve düzme şeylerle kandırıyordu. Lloyd George Türk'ün en büyük düşmanı kesilmişti. Oysa İngiltere askeri çevreleri Türkiye konusunda Lloyd George'dan başka türlü düşünüyordu. Ama ona hiçbir şey dinletemiyorlardı.

İngilizler, Dünya Savaşında çok Hintli asker kullandılar. Bunlar İngilizler'e Halife ile, yâni Türkiye ile savaşmayacaklarını söylediler. İngilizler bunları *«Hayır siz Almanya ile savaşacaksınız»* diye kandırdılar. Ama Irak vediğer her yerde Hintlileri Türkiye aleyhine kullandılar. Mütareke olunca Hintliler, İngilizlere: *«Siz bizi aldattınız halifeye karşı savaştırdınız»* dediler.

Hindistan'da büyük bir hareket başladı *«Türkiye'nin bir karış toprağına dokunmayacağız!»* denildi. Mecusi Hintliler de bunlara katıldılar. Nihayet Hindistan genel valisi Montagü'de halkın isteklerini destekleyerek İngiliz kabinesine bu durumu bildirdi. Lloyd George sıkışmış idi. Fakat yine aldırmıyordu.

Montagü'nün raporunu İngiliz bakanlarından biri basına verip yayınlattı. Bu da büyük bir gürültüye ve sonuçta o Bakanın istifasına sebep oldu. Hindistandaki hareketler herhalde İngiltere hükümeti üzerinde lehimize büyük bir etki yapmıştı. Bu yüzdendir ki İngiltere aleyhimizde daha ılımlı davranmak zorunda kalmıştır.

Bu konuda Hindistan'da lehimize çalışan örgütün adı Hint Komitesi *(Hilafet Komitesi)* dir. Bunun silahlı üyeleri arasında Mehmet Ali, Şevket Ali, Mecit vardır ki, Hintliler bize birçok para yolladılar.

Hintlilerin yardımlarından biri de Türkiye'ye getirilmiş olan Hint askerlerinin Türk'e karşı silah kullanmamalarıdır ki bunun bir örneğinin Eskişehir'de tekrarlandığını yukarıda anlattım. Bu da halifeliğin Türkiyede oluşunun faydası yok.

KASTAMONU NİYE DİRENDİ?

Kastamonu halkı şiddetle İttihatçı aleyhtarı idi. Meşrutiyetin başlarından beri bu böyle idi. İttihatçılar o zaman halktan birtakım kişileri, özellikle Salim Efendizâdeleri hapsetmişlerdi. Halkın Millî Harekete karşı tavır alması Mustafa Kemal ve arkadaşlarını da İttihatçı zannetmelerinden dolayıdır.

Aslında o zaman I. Dünya Savaşı sonucu millet büyük çoğunlukla İttihatçı aleyhtarı olmuştu. Çünkü milleti savaşa bu parti sokup mahvetmişti. Sivas Kongresinde Mustafa Kemal bunu bildiğinden İttihatçı olmadığına ve olmayacağına dair yemin etmişti.

Kastamonulular Millî Harekete işte bu yüzden karşı durumda olduklarından, Ali Fuat oraya Miralay Osman Bey'i gönderir. Oradaki vali vekili ve jandarma komutanı birleşerek Osman'ı hapsederler. Sonra diğer subaylar toplanıp Osman'ı kurtarırlar. O da bu sefer vali vekili ve Jandarma Komutanını tevkif eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal defterdar Kör Ferit'i vali vekili tayin eder. Sonra buraya eski Kütahya milletvekili Cemal Bey vali tayin ediliyor. Bu vali Cemal ve Miralay Osman cidden büyük gayretler ve fedakarlıklar göstermişlerdir. Millî Harekete büyük hizmetler etmişlerdir.

İNEBOLU'NUN ÖNEMİ

İstanbul ile bütün haberleşme ve ulaşım kopunca İnebolu yegane önemli bir iskele olmuştu. İstanbul'un casusları bu yol ile girmek istedikleri gibi, İstanbul'dan Millî Harekete katılmak üzere gelen insanlarla, silah ve cephane gibi şeyler de hep bu yoldan geliyordu. Cemal (Paşa) bu işi gayet güzel idare etmiştir. Aynı zamanda o bölgeden birkaç defa asker toplanılıp eğitilmiş ve cepheye sevkedilmiştir.

Ben bu yolu Millî Kıyam sırasında 8-10 defa geçtim. Taşıma işleri kağnılar ile bu yoldan oluyordu. Yol Ankara'dan İnebolu'ya kadar, bilhassa Çankırı ve Kastamonu arasında öküz ve at iskeletleriyle dolu idi. Her otuz adımda bir iskelet yatıyordu. Bunlar yolun önemini anlatır ve bu yolda harcanan emek ve çekilen zahmetlerle verilen kurbanları gösterir. Kimbilir ne kadar da adam öl-

müştür. Onlar tabii gömülü, görülmüyor. Nihayet Muhittin Paşa oraya kumandan olmuş ise de Mustafa Kemal'e bilgi göndermekten başka birşey yapmamıştır. Sonra Mısır'a Elçi oldu. Abdülhamid'in hafiyesi olduğu söylenir.

Bu yollarda giderken cephane taşıyan kağnılara rastlardım. Bir kağnı, iki büyük top mermisi taşıyabiliyor. Yağmur var. İhtiyar bir köylü paltosunu çıkarmış. Mermileri örtmüş. Kendisi sırılsıklam. Şu mübarek Türk, mermiyi canından çok düşünüyor. Kastamonu'da bir şey hikaye ettiler. Cephane gelmiş, kağnıları toplamışlar. Bir kadın da sırtında birkaç aylık çocuğu ve kağnısı ile gelmiş. Herkes acımış: *«Kadın sen köyüne git»* demişler.

Kadın ağlamış ve *«Bırakın! Bunun babası gavurun karşısında öldü. Oraya cephane taşıyayım. Bu çocuk da ben de bu uğurda ölelim!»* demiş. Gözlerimden yaş geldi. Bu Türk'te bu azim nedir? Millî Harekette böyle menkıbeler binlercedir. Biri toplayıp yazsa.

İşte işler böyle başarılmıştır. Çamurda, kar kıyamette Türkler bu yolu bin kere geçmişlerdir.

GENERAL HARBORD ERMENİ MESELESİNİ TETKİK EDİYOR

Yine bu sıralarda Amerikalı *General Harbord*, Ermeni meselesini tetkik etmek için gelmiş, Anadolu'yu geziyor. Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüşmüş (22.9.1919).

General ona *«Ya muvaffak olunamazsa?»* demiş.

O da *«Millet hayatta oldukça ve fedakar hareketlerine devam ettikçe başarısızlık söz konusu olamaz. Ya başaramazsa demek, o milleti ölmüş saymaktır.»* (*) demiş.

General onun bu cevabını takdirle karşılamış.

Harbord'a ait bana Erzurum'da bir menkıbe anlattılar. Erzurum çevresinde geniş ve birçok mezarlıklar var. Harbord'u gezdiriyorlarmış. Arabada yanında Erzurum Belediye Reisi varmış.

Harbord *«Bu mezarlar ne kadar çok»* demiş.

Belediye Reisi zeki ve ince adammış. Demiş: *«Bunlar Türk mezarlığıdır. Şimdi size Ermeni mezarlığını da göstereyim.»*

Götürmüş göstermiş. Küçücük bir yer.

(*) Nutuk- Velidedeoğlu baskısı- Sayfa 122.

Generale demiş ki: «*İşte tarihî ve maddî şahit bunlar. Asırlardan beri var olan bu mezarlıklar, Türklerinki ne kadar, Ermenilerininki ne kadar gösteriyor. Şimdi ben söylemeyeyim siz kendiniz karar verin. Bu topraklarda asırlardan beri Türk'ü mü çokmuş, yoksa Ermeni mi? Bu memleket hangi millete aittir?*»

General duraklamadan "*Türk'ün*" cevabını vermiş.

Harbord heyeti Amerikalılara, Anadolu'da bir Ermenistan ve Ermeni milleti olmadığını, buralarda bir Ermenistan yapmak, haksız olduğu gibi mümkün de olmadığını söylemiştir. Bunlar neticesindedir ki Amerika, Türkiye'de bir Ermenistan kurdurmak ve onu korumaktan vazgeçmiştir. Oysa Merzifon ve öteki Amerikan Kolejlerinde okuyup, protestan ve bunlardan da papaz olan Ermeniler yıllardan beri Amerika'da gayretli ve hummalı bir propaganda yapıyorlardı.

Ermenilerin zulme uğradıklarını, bağımsızlığa layık olduğunu, Anadolu'nun eski asırlardan beri onların öz yurtları bulunduğunu, Türklerin ise zâlim olup onlara mezhep hürriyeti vermediklerini, Müslümanlığın Hıristiyanları kesmeyi sevap saydığını, Türklerin Ermenileri toplu halde öldürdüklerini söylüyorlardı. Zamanla bu söylentiler yerleşmiş ve doğru zannedilmiş.

Amerikalılar'da bu yüzden Ermenilere karşı büyük bir acıma ve sevgi meydana gelmiş. Hatta I. Dünya Savaşında Ermeni katliamı diye ilk yaygarayı koparanlar yine bu Ermeni papazları idi. O zaman Amerika, İngiltere ve Fransa'da bu hususta aleyhimize yüzlerce broşür ve makale yayınlandı. Bunların hepsi de bu papazların raporlarına dayandırılarak yayınlanıyordu.

Bu arada Mütareke olur olmaz Kayseri'de, Merzifon'da, Erzurum'da, Kars'da Erivan'da Amerika'dan gönderilen heyetler, hekimler, Yetimleri Koruma Kuruluşları hastaneler açtılar.

Ermeni çocuklarını, hastalarını topladılar. Onlara baktılar. Bütün Ermenilere yiyecek, çamaşır ve elbise dağıttılar. Yani Amerikalılar, Ermeni'lere milyonlar harcadılar. Gariptir Kars'a bizim askerin gireceği zaman, Ermeniler kendilerine yardım eden oradaki Amerikan heyeti üyelerini ve doktorlarını öldürmek istediler. Onları bizim ordu yetişip kurtarmıştır. Ölümden kurtulan bu heyet, bu gerçeği kendi imzalarıyla yayınladılar.

Tabii bütün bunlar Ermeni'nin aleyhine Türk'ün ise lehine etki yapıyor. Dünyada herşeyin gerçeği bir gün olur meydana çıkar. Nihayet kaç yıl var ki Amerikalılar da Ermenileri ve gerçeği anladılar. Artık Ermenileri eskisi gibi himâye etmiyorlar. Taşnaklar artık Amerika'da para toplayamıyorlar.

İSTANBUL-ANKARA İŞBİRLİĞİ İSTEKLERİ

Bu sırada İstanbul, Anadolu ile birlikte çalışmak için Kerim Paşa tarafından Ali Fuat'a ve onun aracılığı ile Mustafa Kemal'e müracaat ediyor.

Mustafa Kemal, bu konuşma sırasında «*Abdülkerim (Paşa) dirayetine göre herkese bir ünvan verirdi. Bana da Kutbülaktab* (kutupların kutbu) *derdi*» diyor.(*)

(*) **Mustafa Kemal**, **Abdülkerim Paşa** ile telgraf başında yaptığı ve tam 8,5 saat sürdüğünü söylediği görüşmeye Nutuk'un 117-124. Sayfalarında yer vermiştir. Buradan bazı satırlar alalım:

"27/28 Eylül 1919 gecesi, gece yarısına bir saat kala telgraf başında, **Kerim Paşa** ile karşı karşıya geldik. İkimiz birbirimizi şu sözlerle tanıdık:

Sıvas- "Mustafa Kemal Paşa telgraf başındadır. Kerim Paşa'ya söyleyiniz, buyursunlar, diyorlar."

İstanbul- Siz çok değerli şahsiyet Mustafa Kemal Paşa Hazretleri misiniz, ruhum?

Ben- Evet. Sayın Kerim Paşa Hazretlerine: Adresini yazdırdı ve: "Paşa'ya söyleyiniz anlar; Birinci Hazret karşınızdadır sözlerini bir türlü parola gibi ekledi.

Kerim Paşa: "Yüksek esenliğiniz iyidir inşallah kardeşim" diye başladı. Rahmetli Kerim Paşa konuşmasını şöyle sürdürdü:

"Yurdun iyiliği için, büyük yurtsever kardeşim ile ve yüksek Temsilciler Kurulu üyesi dostlarla görüşmek isterim. Ayağınızın toprağına ulaştırılmak üzere (size ulaştırılmak üzere) **Ali Fuat Paşa** aracılığıyla bir tel göndermiştim. Yüksek ellerinize ulaşan işte o tel ilkeleri üzerine, inşallah sevindirici bir çözüm yolu buluruz. Yurdun geçirmekte olduğu duyarlı ve pek önemli güç dönemi Tanrının yardımı ile kolaylığa ulaştırırız. Bunun için, Tanrı bağışı ile nurdan yaratılmış, kurtarıcı dileklerimizin gönül aydınlatıcısıyla, bununla ilgili önemli konular konuşarak, yurt ülküsünde birleşelim, değil mi akıllı ve öngörüşlü kardeşim? Kötü düşünceli alçakların bu güzel yurdumuz üzerine kara sürmelerini ve açıkça kötülük gütmelerini önleyelim ve onları umutlarının pusularında kötürüm ve cansız bırakalım ve yalnız Hükûmet ile milletin yalnız yurt esenliği ile ilgili çalışmalarını ve işlerini uzlaştıralım.

Ortak ve yüce ülkümüz gerçekte birdir. Yurt kaygısıyla gösterilen bunca yüce gösterilerin, uygarlık dünyası karşısında kutsal topraklarımızın elde tutulması ve korunmasıyla ilgili en büyük yurtseverlik olduğunu

bir kez daha belirtmek için bugünkü durumun güçlüklerini ortadan kaldıralım ve buna uygun bir yol bulmak için de, bu sevgili kardeşinizle düşünce alışverişine başlayalım, bekliyorum kardeşim. Bu girişim konusunda Hükûmetin geniş ölçüde bir iyi niyet gösterdiğini sözlerime eklerim, ruhum."

Baylar, Kerim Paşa ile 27/28 Eylül, gece yarısından önce saat 11'de başlayan bu görüşmemiz, gece yarısından sonra saat yedi buçuğa kadar, tam sekiz buçuk saat sürdü. Üç devreye ayrılabilen bu görüşmemiz, "eseri cedit" denilen büyük tabaka kâğıtlardan yirmi beş sayfa doldurdu. Bunların hepsini burada okuyarak, dinlemeye katlanışınızı kötüye kullanmaktan korkarım. Rahmetli Kerim Paşa'nın, köklü görüşlere ve -kendisinin anlayışına aykırı gelse de- güçlü bir mantığa dayanmamakla birlikte tatlı sözlerinin ve süslü cümlelerinin okunup işitilmesini sağlamak için, yayımlayacağım belgeler arasına, bu görüşmemizi de olduğu gibi katacağım. Yalnız, bu görüşmede iki tarafın, güttükleri amaç ve dayandığı temel noktalar üzerinde, özellikle sonuç üzerinde kısa bir düşünce verebilmek için, izin verirseniz her bölümünden birazcık sözedeceğim.

Kerim Paşa'nın bilginize sunduğum ilk telyazısına cevap verirken biraz da onun yöntemine uymuş olduğum görülecektir.

Verdiğim cevapta ben de şöyle başladım:

"Kerim Paşa Hazretlerine; 'Yüceler yücesi' deyiniz, anlar" diye başladıktan sonra: "Şimdi cevap veriyorum" dedim.

"Pek saygıdeğer ve temiz yürekli kardeşim Abdülkerim Paşa Hazretlerine; Tanrıya şükürler olsun sağlığım yerindedir. Büyük ve soylu ulusumuzun yasal prosedüre uygun haklarını anlamış ve onu koruma ve savunmaya bütün varlığı ile girişmiş olduğunu görmekle mutlu yum.... Düşünce alışverişi konusunda gösterilen isteğe içtenlikle teşekkür ederim..... **Fuat Paşa** (Cebesoy) aracılığıyla çekilmiş olan telyazısının içeriğini öğrenmiş bulunuyoruz..... Temel olarak alınan bildiri içeriklerinin Ferit Paşa ve arkadaşlarına yöneltilmiş bir haykırış ve çıkışma olduğunun, azıcık düşünme ve incelemeyle ortaya çıkacağı besbellidir. Padişahın yüreğini derin üzüntülere uğratan davranışlar ve işler, milletimize değil Ferit Paşa, Dahiliye Nazırı Adil Bey, Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa ve bunların çalışma arkadaşları bulunan Harput Valisi Ali Galip Bey, Ankara Valisi Muhittin Paşa, Trabzon Valisi Galip Bey, Kastamonu Valisi Ali Rıza Bey, Konya Valisi Cemal Beylerce yapılmıştır.

Malatya'daki haince girişim, Çorum'daki haince düzen, Konya'da yapılan ölüm kalım girişimi, gerçek boyutlarıyla size bildirilmemişse, yüksek kişiliğinizi de çözüme başlangıç olmak üzere düşündüğünüz noktada yanılmanızdan dolayı özürlü görürüz..... Yabancıların görüşlerinin bizim yararımıza değişmesi tam bir gerçektir. Ancak bu değişme, hiçbir zaman Ferit Paşa Hükûmetinin güttüğü siyaset sonucu değildir. Bu sonuç, milletimizin varlığını gösterme ve tanıtma yolunda kendi kendine aldığı direniş girişimlerinin ürünüdür. İşte bu konuda, Padişahı aldatıyorlar... Kurtuluş yolu ve yaşama ilkesi ancak ve ancak,

Bu teklifi yapanlar yani Anadoluyla birlikte hareket isteyenler Ali Rıza Paşa hükümeti ve benzeri kabinelerdir. Bunlar namuslu adamlardı. Damat Ferit Paşa ise hiç böyle bir işbirliği istemedi. İstanbul, Ankara işbirliği sağlansa Bolu, Düzce, Konya ve öteki isyanlar belki olmaz, Halife Orduları kurulmaz, millet birbirini kırmaz, kan dökülmez, kuvvetler boş yere heder edilmezdi.

Bolu isyanında kumandanlarımız ve gönderdiğimiz takviye kuvvetleri yenildi. Üç gece uyumadık. Artık her şey bitiyordu. Türk milletinin ölümü hayali gözümde sallanıyordu.

Bereket versin ki Refetle, Çerkes Ethem yetiştiler. İşi kurtardılar. Bunlar olmasa idi, İstanbul galip gelmiş ve Millî Kıyam bitmişti.

YEŞİL ORDU VE RUSYA FAKTÖRÜ

Bu aralık Bolşeviklik Rusya'da alabildiğine ilerliyor. *Enver Paşa*, onun peşinde Doktor *İbrahim Talî*, *Halil Paşa*, *Cemal Paşa*, *Bedri*, *Küçük Talat* gibi birtakımları Rusya'da Bolşeviklerle beraberler.

---

millî güçlerin etkin ve millî iradenin egemen olmasındadır. Bu sağlam ve gerçeğe uygun ilkeden en küçük bir ayrılış, Allah korusun, devlet ve millet ve vatanımız için çok acı bir yıkıma neden olur..... Temiz duygularla yapılan Millî Mücadelemizi kötüye yormaktan ve yaymaktan geri kalmayan aşağılık kötü düşüncelilerin çok olduğu kesindir.

Ancak, ne çok derin üzüntüye yolaçmıştır ki, hep kötülük düşünen bu adamların başında, sonsuzluğa değin varolacak devletimizin Sadrazamı ve Bakanlık görevlerinde bulunan Adil Bey, Süleyman Şefik Paşa gibi devlet adamları bulunuyor.

Yurdumuza takım takım Bolşevikler girdiğini ve ulusal ayaklanmanın Bolşevik ayaklanması olduğunu resmî olarak açıklayan ve ortalığa yayan bu karayazılı kişilerdir.

Yüksek ve temiz duygulara dayanan Millî Mücadelemizin, İttihatçıların son ölüm kalım çabası olduğunu ve İttihatçıların parasıyla yönetildiğini resmî olarak ve alçakça dünyaya, yabancı gazetecilere söyleyen bu şaşkınlardır.

Anadolu'da, karışıklık olduğunu ajanslarla resmî olarak yayan ve -Ateşkes Anlaşmasının özel maddesine göre- sevgili yurdumuzun düşman eline geçmesine olanak sağlamak isteyen bu bilgisizlerdir.»

Telgraf başındaki konuşma uzayıp gitmiş. Abdülkerim Paşa'nın "Allahaısmarladık, yine görüşeceğiz" sözüne Mustafa Kemal şu son sözü ile karşılık vermiştir: "Kardeşimizin unutmaması için son bir cümle söylemek istiyorum: Millet güçlü, anlayışlı, mukavemetinde kararlıdır. İşler hızla yürümektedir. Yüce Padişahımızın, karar vermek, sorunları çözmek büyüklüğünü göstermelerinin zamanıdır.» (Belge 112-Nutuk 126)

Mustafa Kemal de milli menfaat gereği Rusya ile temas kurmak istiyor. Adamlar gönderiyor. Halil ile haberleşme sağlıyor. Bu konuyu az ileride "Komüstlik meselesi"nden söz ederken anlatacağım.

Rusya'daki Türk ve Tatarlardan, Ruslar'ın da iştiraki ile yardımımıza bir ordu gönderilmesi düşünüldüğü de söyleniyor. Bu ordunun adını da ***Yeşil Ordu*** koyuyorlar. Bu haber her yere yayılıyor. Herkes hayrette. *"Yecüc mecüc mü geliyor?"* diyenler var.

Bakü'de yapılan bir kongreye Erzurum ve Trabzondan, Rus yardımı alma ümidi ile bir kaç kişi gitmişti. Keza Erzurumlu Dr. Fuat adında biri Rusya'ya gidip Bolşevik olmuş. Ruslarla anlaşarak Erzurum'a dönmüş. Türkiye'yi Bolşevik, kendisini de Başkan yapmak fikrinde.

Keza Baha Sait adında biri Rusya'da Bolşevik olmuş gelmişti. Bu zat doğu cephesinde hapsedilmiştir. Sonra Bolşevik aleyhtarlığına dönmüştür. Rusya'dan böyle gelenler temaslarıyla doğu bölgelerimizi komünist yapmak istiyorlardı.

Yeşil Ordu palavrası da Rusya'da, Ruslar tarafından uydurulmuş.

Doğu Cephesine aksettirilmiş. Oradan Anadolu'ya yayılmış idi. Bu gelişmeler sonucu Doğu illeri halkında komünistliğe karşı bir sevgi hissi uyandırılmıştı. Ama bu büyük bir tehlike idi.

Kazım Karabekir de bu fikre yatmış, *"Bolşeviklik sayesinde Ruslar Müslümün oluyor"* diyormuş ve seviniyormuş(*) . Hatta o günlerde ordusunda rütbe ve nişanlar konusunda Bolşevik etkisinde bazı değişiklikler yapmıştı. Sonra ordusunun elden gideceğini gördü. Kendini topladı.

Manastırlı Baha da o sırada Azerbaycan'da. Yalnız o şiddetle komünistlik aleyhinde.

Yeşil Ordu masalı aslında Azerbaycan'ı, Rusların işgal etmesini kolaylaştırmak için düzülmüş bir yalandı. Güya bir ordu Azerbaycan'dan geçip, Anadolu'ya gelecek, Türkiye'ye yardım edecek. Ruslar, Azerileri böyle aldatıp savaş yapmadan Azerbaycan'a girip oturacaklar. Mesele bundan ibaret.

(*) Tabii bu konuda da, 87. sayfada Mustafa Kemal'in kurdurduğu komünist partiyi anlatan dip notumuzda bilgi verirken aydınlığa kavuşturacağımız üzere Rıza Nur yanılgı içindedir. (Hazırlayanın notu)

ALİ RIZA PAŞA KABİNESİ İŞ BAŞINDA

Derken Ferit Paşa kabinesi düştü(1.10.1919). Yerine Ali Rıza Paşa kabinesi geldi. Mustafa Kemal, Kerim Paşa ile olan haberleşmesinde bu değişikliğin kendi baskısı ile olduğunu söylüyor. Ferit esasen Avrupa'ya gidip yaptığı büyük pot ile kendini bitirmişti. Kabinedeyken Millî Hareket aleyhine de hiçbir şey yapamamıştı. Yapacak işi, hiçbir bir yüzü ve ümidi kalmamıştı. Çekilmesi tabii idi. Hem de kabinede Ahmet, Abuk Ferit'in düşmesini zorunlu bir hale koymuştu.

Bu sırada Yunanlılar Bursa'ya da girdiler. Ankara'da Millet Meclisinin açılmış, hükümetin kurulmuş olmasına rağmen İzmir cephesiyle tam anlamı ile ilgilenilmiyor. Kabahat Rafet'e yüklenilip işin içinden çıkılmağa çalışılıyor. Askerî görevler ihmal edilirken, siyasal işlerde hiçbir şeyden eksik kalınmıyor.

Mustafa Kemal, Damat Ferit'i istemiyor. Namuslu bir kabine istiyor. İşte namuslu bir kabine geldi:

Ali Rıza Paşa kabinesi tamamıyla millî bir kabine idi. Fakat İngiliz baskısı altında elleri kolları bağlı olduğundan birşey yapamazlardı. Mustafa Kemal, Ali Rıza'yı Makedonya'nın kaybedilmesi ve kabine üyelerini de dar fikirlilik, aptallık, gericilik ve hainlikle suçluyordu.

Mustafa Kemal yeni kurulan hükümete *"Cemal'i, Refik Halit'i vb. tevkif edin!"* diyor. Ama bu adamlar İngilizler'in pençesi altında. Nasıl yapsınlar? Yapamazlar.

Sonra *"Ali Kemal ve onun gibilerini Meclis açılınca Yüce Divana verin!"* diyor.

Oysa henüz, değil Meclisin açılması, seçimler bile yapılmamıştır. Sadrazam da kendisinden Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarını istiyor. Ali Rıza Paşa, Mustafa Kemal'in bütün haklı taleplerini kabul ediyor. Seçimleri süratle yapıp, milletin kaderini Millet Meclisinin iradesine bırakmak fikrinde.

İstanbul hükümeti Bahriye Nazırı (Deniz Bakanı) Salih Paşa'yı, Mustafa Kemal'le görüşmek üzere Amasya'ya yolluyor. 20 Ekim 1919'da *Salih, Mustafa Kemal, Rauf, Bekir Sami* Amasya'da buluşuyorlar.

Burada kabul edilen kararlar arasında Temsil Heye-

ti'nin seçimlere hiç müdahele etmeyeceği maddesi de var. Ama pek çok müdaheleler yapılmıştır. Ne var ki müdahaleler sonuç vermemiş. Mustafa Kemal'in istedikleri seçimlerde ancak yüzde yirmi oranında gerçekleşmiştir.

İSYANLAR BAŞLIYOR

Mustafa Kemal Amasya'da iken, Şeyh Recep başta olmak üzere Sivaslılar ayaklanıyor. Millî Harekete karşı başlayan bu isyanı, Adapazarı'nda *Sait Molla*, Bursa'da *Gümülcineli İsmail*'in başkaldırma ve kuvvet toplaması izliyor. *Anzavur* adındaki bir Çerkes de Bandırma taraflarında silahlı faaliyete geçiyor.

İstanbul'da Sait Molla, İngiliz Dostları Derneği adına İngiliz papazı Fru ile birlikte Anadolu'daki Millî Hareket aleyhine bir hareket başlatmak için çalışmaktalar. Bunlar özellikle Hıristiyan azınlığa birşeyler yaptırıp bütün dünyaya Millî Mücadelecilerin Hıristiyanları toplu olarak öldürdüklerini yaymak ve böylelikle müdahale yaptırmak amacını güdüyorlar.

Kocaeli yöresi *Yahya Kaptan, Küçük Arslan, Kara Arslan, Sadık* çeteleri adında birtakım çeteler ile kaynıyor. Bunlar kimi Arnavut, kimi Laz ve Gürcü, kimi Abaza ve Çerkes, köy basıyorlar. Adam kesiyorlar. Dağa kaldırıp fidye alıyorlar. Yol kesiyorlar. Yolcu soyuyorlar. Kimi ve sözde hepsi millî kuvvete taraftar. Bir kanlı curcunadır gidiyor. Bunlar Kartal'ın Paşa köyüne kadar geliyorlar.

Ali Rıza Paşa kabinesi ile Ankara arasındaki didişmeler devam ediyor. Arada haberleşmeler oluyor. Bu haberleşmeler, Harbiye Nazırı Cemal Paşa aracılığıyladır. Kabine *"İki hükümet olduğu manzarasından, Mustafa Kemal'in bir hükümet gibi yabancı devletlerin resmî temsilcilerine tebligat yapmasından, hükümeti dinlememesinden, çetelerin soygunculuk yapmasından"* şikayetçidir.

Mustafa Kemal ise bu iddiaları yalanlamaktadır. (*) Ama bu iddiaların bazıları doğrudur. Özellikle Türk olmayan insanların kurdukları çetelerin soygunları.. Mustafa Kemal ise kabineyi, yukarıda adlarını verdiği hainleri tevkif etmemekle, hatta Ferit Paşa kabinesi gibi davrandığı için hain olmakla suçluyor.

(*) Nutuk sayfa 188.

Nutukta 191-205'inci sayfalar, millî örgütlerin kurulması ve Yahya Kaptan meselesine ayrılmıştır. Yahya, vaktiyle Sinop'ta, Bektaşî babası Ahmet Baba'yı soymak için öldüren adamdır. Binbir cinayeti vardır.(*)

Seçimler yapıldı. Mebuslar İstanbul'da toplanacaklar. Yunan işgali ve çetelerin faaliyetleri yüzünden İzmit'ten itibaren Eskişehir ve Uşak'a kadar olan hattın batısı önemliydi. Mustafa Kemal İstanbul'daki meclise başkan olmak arzusunda. Kendisi Ankara'ya geliyor ve mebusları müzakere için Ankara'ya davet ediyor. Ankara'ya 20-30 kadar mebus geldi. Daha sonra mebuslar İstanbul'da toplandılar. Şimdi Meclis açılacak.

Bu sırada Bayburt'ta bir olay çıktı. Buna Hart meselesi(26.10-24.12.1919) derler. Hart, Bayburt'a dört saatlik uzaklıkta bir köydür. Şeyh Eşref adında biri şiilik propagandasına başlamış. Halk kızmış. Hükümete müracaat etmişler. Hükümet 50 kişilik bir kuvvet göndermişti. Şeyh bu kuvvetin silahlarını almış. Kendine mehdi ünvanı verip, çevreye beyannameler göndermiş.

Başlangıçta siyasi değil iken, mesele siyasi olmaya başlamış. Kaymakam Halit Paşa, Binbaşı Zihni bir kuvvetle gitmişler. Şeyh müridleri ile birlikte savunma tedbirleri almış. Herkese kendisine kurşun işlemez inancını vermiş imiş. Fakat çatışma olmuş ve şeyh sonunda kurşunlanarak ölmüş. Müridleri de dağılmış. Bu olayda taburuyla Binbaşı Zihni Bey bulunmuştur ki, olayı kendisinden dinledim. Bu Zihni Bey, Erzurum mebusu, sonra Bitlis valisi olan zâttır.

(*) **Yahya Kaptan**: Mustafa Kemal, Nutuk'ta şöyle diyor: "Kurabildiğimiz millî birlikler içinde en önemlisi ve güçlüsü, Yahya Kaptan diye tanınmış olan fedâkar bir vatanseverin birliği idi. Yahya Kaptan İstanbul ve İzmit yörelerinde hain çetelerin çalışmalarına engel oldu. En sonunda İstanbul Hükümetince, üzerine birlikler gönderilerek öldürüldü." Yahya Kaptan hakkında; suçsuz adam öldürme, Bucak Müdürünü dövme, halktan baskı ile para ve mal toplama gibi suçlamalarda bulunulmuştur. İstanbul Hükümeti ve bir kısım Müdafaa-i Hukuk temsilcisi askeri kişiler de bu iddiaları tekrarlamışlardır. Rıza Nur da, Mustafa Kemal'in, "vatansever" değerlendirmesine ters düşen bir değerlendirme yapmaktadır. Biz burada, Yahya Kaptan konusu hakkında bu kısa bilgileri vermekle yetiniyoruz. Bu konu Nutuk'ta ise 14 sayfa tutan bir bölümü işgal etmektedir.

Nutuk'ta 216-220'nci sayfalardaki sözler Cemal'in Harbiye Nezareti yaveri Salih'le (şimdi Salih Paşa, Fevzi Paşa'nın damadı) gönderdiği haberleşmedir. Bunlar, bilhassa işgal kuvvetleri kumandanları ve komiserlerin hükümete verdiği müşterek tehdidi gösteriyor ki, İstanbul hükümeti pençe altında ve fena sıkıştırılmaktadır.

Cemal Paşa'nın Anadolu'ya tayin ettiği subaylar arasında bulunan *Nurettin Paşa*'yı, Mustafa Kemal de bizzat kabul ederek Sivas'a tayin etmiştir. Nurettin, Sivas'ta Millî Kıyama büyük hizmetler vermiştir. O sırada bir düziye birlikler kurup onlara talim yaptırarak harp cephesine yetiştirmiştir.

Bu büyük bir hizmet olmuştur. Nurettin Paşa daha sonra İzmir'e yürüyecek olan orduya ikinci ordu komutanı tayin edilmiştir.

İstanbuldaki işgal kuvvetlerinin kumandan ve temsilcileri bilhassa Cemal'in aleyhindedirler. Kabine de, Kuvayi Milliye'ye karşı aciz olduğunu yani pek bir şey yapamadığını yabancı devlet temsilcilerine söylemekten çekinmemektedir. Üstelik, Cemal Paşa, işgalcilerin bütün baskılarına rağmen, onların isteklerini yerine getirmemekte, hatta Anadolu'ya harıl harıl silah ve cephâne gönderilmesine göz yummaktadır. Tabii bu, o günün şartları içinde büyük bir vatanseverliktir.

FELÂH-I VATAN GURUBU

İstanbul'daki Meclis'e katılacak mebuslardan Milli Hareket taraftarı olanlarına Ankara'daki toplantı sırasında *Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti* adında bir millî grup kurmalarını öneren Mustafa Kemal, bu öneriyi mebusların yerine getirememesi sebebiyle kırgındı.

Oysa onlar ***Felah-ı Vatan*** diye bir grup kurmuşlardı.

Meclis içinde vatan meselelerinde bir araya gelmiş mebusların ve hükümet üyeleri arasından da özellikle Cemal Paşa'nın Ankara'ya yardımları takdir edilecek şeydir.

Bu durum üzerine, işgal kuvvetleri, *Cemal Paşa* ile *Cevat Paşa*'nın Millî Kıyam'a yardım etmiş olmaları sebebiyle istifalarını bir nota ile istedi. Pek tabii bunlar istifa etmek zorunda kaldılar. İngilizler tarafından yapılan bu ithamlar Cemal Paşa'nın vatanperliğini gösterir.

Nutuk'un 228 inci sayfasında Mustafa Kemal'in hü-

kümet başkanı Ali Rıza Paşa'ya müracaatında:

"Görevinizden çekilmek suretiyle İngilizlerin talebine boyun eğmeniz öyle vahim bir durum meydana getirir.. Sizi zorla görevinizden ayırmaları, bizim seri tedbirler almamızı sağlayabilirdi..." deniliyor. Telgrafın son cümlesi de pek mühimdir:

"Millî istiklâl uğrunda millî ve dinî mücadele ilan etmelisiniz!."

Bunlar doğru ve yerinde ama Ali Rıza Paşa'nın İngilizler'e direnişi hâlinde, bütün kabinenin yakalanıp Malta'ya sürülmeleri işten bile değildi ki, bu durumda İngilizler Damat Ferit'ten beter birini Sadrazamlığa getirirlerdi.

Nutuk sayfa 230'da ise Mustafa Kemal'in Sadrazama verdiği bir başka cevap telgrafında ise, hükümetten, düşmanın yalanlarına gerçek gözüyle bakmasını kınamakta ve devamla:

"Meclisi Mebusan fiilhakika toplanır ve göreve başlarsa hükümete hiçbir şey için müracaat etmiyeceğimiz tabiidir". demektir.

Bu sıralarda İngiliz ordusu kumandanı General Milne Yunanlıların İzmir'de işgal ettikleri topraklara bir sınır yapmış. Bu sınırı bizim millî kuvvetlerin geçmelerini önlemeye çalışmıştır. Bu sınır «Milne hattı» adıyla meşhur olmuştur. Derken ve buna rağmen Yunanlılar Salihli istikametinde bir taaruz yapmışlar, sınırı ihlâl etmişlerdir.

MECLİS İSTANBUL'DA TOPLANIYOR

Artık İstanbul'da Meclis toplanıyor. Mustafa Kemal, Meclis Başkanı olmak istiyor. O'nun Meclis Başkanı olması kendi ifadesine göre bazı faydalar sağlayacak olan lüzumlu bir tedbirdi. Bu sayede Meclis dağılınca, Meclis Başkanı sıfatıyla toplantıyı Ankara'da yapmanın mümkün olacağını ileri sürüyordu.

İstanbul'daki Meclis basılınca onu kapatan ise benim. Geçici bir tatil teklifi yaptım.

Mustafa Kemal, Meclis basılınca her şehirden beşer kişi olarak yeni seçimler yaptırmış. İstanbul Meclisinden, Ankara Meclisine 40 kadar mebus gelmiştir.

Nutuk'ta Meclis başkanı olmak için İzmit'e kadar gittiğini, Adnan ile Rauf'un, kendisini İstanbul'a gelmeme-

ye, Başkan olma isteğinden vazgeçmeye ikna için İzmit'e geldiklerini açıklamıştır.

İstanbul'daki Meclis, Reşat Hikmet'i başkan, Hüseyin Kazım ve Abdülaziz Mecdi'yi başkan vekili seçti. Yâni Mustafa Kemal'in Meclis başkanlığı gerçekleşemedi.

Yeni *Ali Rıza* kabinesi Mecliste beyannamesini okuyup güven oyu aldı. *Cemal Paşa*'nın yerine *Fevzi Paşa*(Çakmak) Harbiye Nazırı yapıldı.

Bu sıralarda millet İzmir'de Yunanlılarla çarpışıyordu. Adana'ya Fransızlar gelmiş. Millet başkaldırmış. Adanalı'lar Fransızlarla çarpışıyorlar.

Maraş, Urfa ve Antep evvelce İngilizler tarafından işgal edilmişti. Sonra buraları İngilizler Fransızlar'a bırakmışlardı. Fransızlar, Adana'da olduğu gibi buralarda da Ermenileri silahlandırmışlar. Onlar da Türklere türlü zulüm ve katliam yapıyorlardı. Millet bu sebeplerlerden buralarda ayaklanıp Fransızlar ve Ermenilerle çarpışıyor.

İSTANBUL'DAKİ YABANCI BİRLİKLER

İstanbul'da Fransız (40.000), İngiliz (35.000), İtalyan (4.000), Yunan (2.000) olmak üzere 81.000 kişilik bir işgal kuvveti vardı. Rumlar ve Ermeniler, İngiliz ve Fransızlar'ın hizmetinde. Türkleri ateş içinde yakıyorlardı. İstanbul hükümeti kımıldayamaz bir halde idi.

Bu sırada büyük bir kahramanlık örneği olmuştur. Bizzat bulunsaydım bu menkıbeyi en ufak ayrıntısına kadar yazmayı kendime şeref sayardım. *Köprülülü Hamdi* adındaki bir fedakâr, Çanakkale Boğazından Rumeli yakasına geçer, telgraf hattını keser. Akbaş'ta bulunan cephane deposunu ele geçirir. Muhafızı olan Fransız askerlerini esir alır. Bütün silah ve cephaneden taşıyabildiği kadarını kayıklar ile Anadolu yakasına geçirir.

İşgal kuvvetleri bu silah ve cephaneyi Varangel ordusuna vermek istiyorlardı. Bunlar esasen Türkiye'nin idi. Tam bu sırada *Anzavur* kuvvetlenmiş Biga'da millî kuvvet ile çarpışıp onu mağlup etmişti.

Yine bu sırada Yunanlılar İzmir'de taaruz hazırlıklarındadırlar. Yunanistan'dan asker, silah ve cephane getiriyorlar. Bunu haber alan İstanbul hükümeti telaşta. İstanbul'un Harbiye Nazırı, kabinenin onayı ile

İzmir'de orduları seferber edecek. Muntazam bir savunma hattı kurulması lüzumlu görülüyor. Ve bunu İsmet Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemal'e şifre ile haber veriyor. İşgal kuvvetleri hükümete bir nota verip çetelerin daha geriye alınmasını istiyor. Hükümet bu teklifi Ankara'ya yapamayacağını bildiriyor. Bunlar hep Yunanlıların İzmirde işgal alanlarını genişletmek için İtilaf Devletlerinin yaptıkları hazırlıklar ve Yunanistan'a yardımlarıdır. Nitekim 3 Mart 1920'de Yunanlılar taaruz edip bir takım yerleri daha işgal etmişlerdir.

Bu güçlükler içinde Ali Rıza Paşa yine istifa etti (3.3.1920).

Reşat Hikmet (Meclis Başkanı) öldü, yerine Celal Arif, Meclis Başkanı oldu.

Salih Paşa Kabineyi kurdu(8.3.1920). Kabinede eski üyelerden çoğunu bıraktı. İngilizler Türk Ocağını basıp binayı eşyalarıyla birlikte aldılar. Ocak bir başka binaya geçti. Onu da işgal edip Ocağı sokağa attılar.

İSTANBUL'UN İŞGALİ

Nihayet 16 Mart 1920'de İtilâf Devletleri İstanbul'u resmen askerî işgal altına aldılar. O gün sabahleyin erken İngiliz askeri Şehzadebaşındaki Mızıka Karakolunu bastı. Yatakta bulunan askerleri süngülediler. Neden sonra askerlerimiz müdafaa edilmeye başlanmış ise de altı şehit ve 15 yaralımızla iş bitmiştir. Harbiye binası, Telgraf Merkezleri işgal edilmiş ve hatlarını kesmişlerdir.

O günü İstanbul'da bir yerden bir yere gitmek mümkün olamadı. Meclisi basıp *Kara Vasıf* ve *Rauf*'u tevkif ettiler. Bunları Malta'ya yolladılar. İngilizler işgali bir beyannameyle açıkladılar. Bundaki gayeleri İstanbul'u Türkiye'ye bıraktıklarını bildirerek dünyayı kandırmaktı. Asıl maksatları ise, yalanları ile Anadolu mukavemetini kırmaktı.

Artık vatanseverler için Anadolu'ya gidip Mustafa Kemal'in çevresine katılmak ihtiyacı belirmişti. Vatanperler akın akın Anadolu'ya geçmeye başladılar.

Mustafa Kemal artık her tarafa, Avrupa ve Amerika'ya da beyannameler neşrediyordu. Anadolu ile İstanbul arasında kopmuş olan ulaşım ve haberleşme bağları büsbütün imkansızlaşmıştı.

Derhal her sancaktan beş mebus seçilmesini ve bu suretle olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin toplanmasını Mustafa Kemal her tarafa yazmıştır. Ben de İstanbul Meclisi'ni geçici olarak tatil ettirdim. Bizi de Salih Paşa kabinesi Ankara'ya yolladı. Celalettin Arif, Ali Fuat'ın babası daha bir takım mebuslar da Ankara'ya geldiler. Bütün bunları daha önce kısaca anlattım.

ARTIK İŞLERİN MERKEZİNDEYİM

İşte evvelce sırf kendi yaptığımız ve içinde bulunup gördüğümüz şeyleri, Ankara'ya gitmemize kadar olanları yazdım. Bir de bütün olayları başından, bu Ankara'da toplanmaya kadar, Millî Kıyam adı altında yazdım. Bu zamanlar için Mustafa Kemal'in, Nutuk'taki katılmadığım sözlerinden bazılarına cevabımı verdim. Özellikle İstanbul'daki hükümete baskı yapılmak istenmesine ve *Ali Fuat* ile *Karabekir Paşa*ların vatansever hizmetlerine rağmen karalanmalarına razı olamadığımı belirtmeliyim.

Artık yine işlerin merkezindeyim. Hatta daha çok içindeyim. Ankara'dayız.

«*Kışlahan*» adını koyduğumuz öğretmen okulunda yatıyoruz. Düşünüyorum. Korkaklık yaygın, ümit zayıf; fakat başka çare de yok.

Millet kurtulursa kuvvet ve mukavemet ile kurtulacak. Ne var ki bunun için silah, cephâne, para, hiçbir şey de yok. Yok ama görev çalışmaktır. Bunları sağlamaya, kuvvet bulmaya çalışmalı. Belki olur. Gün doğmadan neler doğar. Yolunda bulunmalı. Olmazsa ne yapalım? Hiç olmazsa vazifemizi yapmış oluruz: Demek ki çalışmalı.

Mustafa Kemal, beni ve Yusuf Kemal'i (Tengirşenk) sık sık davet ediyor. Kendisi tepedeki Ziraat Okulunda yatıyor. Orada toplanıyoruz.

Hükümeti nasıl kurayacağımızı, devletin adının ne olacağını, bakanlara ne ad verileceğini, Meclisin adının ne olacağını vb... birçok mühim şeyleri ve teşkilat işlerini müzakere ediyoruz.

Bu toplantılarda zaman zaman *Halide Hanım* (Halide Edip Adıvar), *Doktor Adnan* (Adnan Adıvar), *Celalettin Arif* ve *Cami* (Baykurt) var. Hepimiz 10 kişi kadar oluyoruz.

DEVLETİN ADINI ÖNCE "TÜRKİYA" YAPTILAR..

Devlete ne ad konacak? Daha önce de temas ettiğim gibi, ben dedim ki:

"Koymaya lüzum yok. O zaten var: Türkiye... Bizimkiler Devlet-i Aliye-i Osmaniye diye asırlarca bağırmışlardır. Ama asırlardan beri Avrupa bize Türkiye demiştir. Bunu İstanbul'daki Mecliste söyledim. Ayrıca bu konuda yayın da yaptım."

«Türkiye» kabul edildi. Sonradan bunu ukalâlık ve câhillik edip ***"Türkiya"*** yazdılar. Resmi mühürleri de öyle yaptılar. Bu Türkçe'nin ahenk kuralına aykırıdır. İtiraz ettim.

Bir gün İsmet bana Türkiye ve Türkiya'dan hangisinin doğru olduğunu sordu. Anlattım. Nihayet mühürleri de düzelttiler.

Nazırlara (bakan) ne diyeceğiz? dediler. *"Vekil"* dedim. İtiraz ettiler. Vekil bir şeye vekil demektir. Adıyla şimdi bir kelime. İzah ettim:

"Vükela demiyor muyız? Vekil onun tekilidir. Hem de biz ilk hamlede millet ve İstanbul'u mümkün mertebe köpürtmemeliyiz. Öyle bir kanaat vermeliyiz ki, orada işgal altında Meclis ve Hükümet yapıyoruz kanaatını veririz. Bu kelime iki yönden de uygundur."

Bu da kabul edildi.

Hükümette kaç üye olacak?

Saydılar. *İktisat Vekaleti* (Ekonomi Bakanlığı) kurulmasını, *Sıhhiye Vekâleti* (Sağlık Bakanlığı) yapılmasını da söylediler. Şeyhülislâm'a *Umur-u Şer'iye Vekili* (Şeriat İşleri Bakanı) denmesini teklif ettiler. Ben şu teklifte bulundum:

"Hepsi iyi, ancak bu vesile ile dini devletten ayıralım. Laik bir hükümet yapalım. Bu büyük bir fırsattır. Kaçırmayalım. Eğer bir itiraz olursa Meşihat(*) yüksek bir mevkidir. Burada onu yeniden kurmaya cesaret etmedik der, işin içinden çıkarız" dedim.

(*)**Meşihat**: Mürşitlik, şeyhlik. Eskiden İstanbul'da Din işlerini düzenleyen Osmanlı Devleti'nin Diyanet İşleri Dairesi. Meşihat-i İslamiye İslâmî işlerin ilim konularıyla uğraşan devlet dairesi.

Meşihatın olmamasına hep birden itiraz ettiler. Başta *Halide Hanım* uzun uzadıya bunun uygun olmadığını söyledi. Onunki din kaygısıyla değil. Buna *tedbirsizlik* düşüncesiyle itiraz ettiğini sanıyorum.

İkinci itiraz eden *Celalettin Arif*'tir. Bu daha şiddetli itiraz etti. Bununkisi sırf din kaygısı ile idi. Celalettin Arif cidden dindar bir Müslüman'dı. Gerçi uygulamada yani namaz niyazda Müslümanlığı yaptığı pek yoktu. Ama inancı tamdı.

Benim de devleti modernleştirmek gayem idi. Hakikaten benim dinim yok. Fakat ben din aleyhinde değilim. Bu konuda birçok yazılarım ve faaliyetlerim bunu ispat eder. Yalnız din diye cahillerin yaptıklarının ve İsrailiyatın (Siyonizm) aleyhindeyim. Ve din ile devletin beraber olmasına ise şiddetle karşıyım. Tarihimiz bunun müthiş zararlarının şahidi. Sonuçta teklifimi reddettiler. Şeriye Vekaleti (Din İşleri Bakanlığı) de kuruldu.

Meclisin adı *"Millet Meclisi olsun. Mebusan pek Arapçadır"* dedim.

Mustafa Kemal bir de buna «Büyük» kelimesi ekledi. Meclise büyük ünvanlar vermek istiyordu. Gerçekten de bu Meclis bu ada lâyıktır(*). Büyük bir millî iş görmüştür. Fakat bundan sonraki ikinci ve üçüncü Meclislere de büyük ünvanı verilmiştir ki ne kadar haksızdır, yakışmamıştır.

(*) O Meclis hakkında pek değişik değerlendirmeler vardır. Bunlar arasından, **Kılıç Ali**'nin hatıralarındaki şu satırları bir fikir vermek üzere buraya alıyoruz:

«Birinci Büyük Millet Meclis'i bambaşka bir âlemdi. Orada entarisinin üstüne ceketini çekmiş, başına fes giymiş bir kısım mutaassıp insanlardan tutun da Kürt, Çerkes millî kıyafetlerine bürünmüş insanlar, başları kalpaklı millîciler, doktor, eczacı, kumandan, âlim, hakim, derviş, şeyh, avukat, telgraf memuru gibi her çeşitten, her meslekten; paşa, bey, efendi, ağa, hacı, hoca, bir cemiyetin her çeşidini orada bulabilirdiniz. Bunlar, vatanın düşmanlar tarafından yer yer işgal edilmesi üzerine ayaklanmış insanlardan meydana gelen, Devleti yıkılmaktan kurtarmak endişesinden doğmuş bir teşekküldü. Hepsinin tek bir gayesi vardı: **Düşmanı vatan topraklarından atmak! Devletin varlığını, bağımsızlığını ve tarihî şerefini korumak.**

Ne yazık ki, memleketi düşmandan kurtarmak maksadıyla toplanmış olan bu Meclis'te, çok geçmedi, bir takım emellerin uygulanması

Camî'yi (Baykurt) ilk Meşrutiyet Meclisinden tanırım. Oldukça bilgili ve araştırıcı, zeki, dürüst, ahlâklı olarak gördüm. Sevdiğim bir adamdır.

Celallettin Arif'i ne zamandan beri tanıdığımı daha önce söylemiştim.

Halide Hanımın (Adıvar) adını ve bazı yazılarını biliyorum. Kendisini ilk defa burada tanıyorum. Yalnız onu bir defa vapurda uzaktan görmüştüm. 31 Mart olmuş Hareket Ordusu İstanbul surlarına gelmiş. Ben Mısır'a kaçıyordum. Vapur'da *Kemal Atıf*ı gördüm. Eskiden beri tanırdım. Zeki belirsiz bir adamdır. Sarıklıdır. Baktım adeta deli gibi olmuş:

"Nedir bu hal. Nereye gidiyorsun?" dedim. Meğerse zavallı sarıklı olduğu halde kıyamcılardan korkmuş, saklanmış. Çünkü şiddetli İttihatçı idi.

Can korkusu ile adeta aklına bozukluk gelmiş. Fırsat bulup Mısır'a gitmek üzere vapura atlamış imiş. Halbuki iki üç gün daha dursa İttihatçılar İstanbul'a girecek. Bunu hesap edememiş.

Pire önlerindeyiz. Kemal dedi ki:

"Halide Hanım da burada. İki çocuğuyla. Acıdım. Bizim hocamız Salih Zeki'nin karısıdır. Belki bir şeye lüzumu vardır. Yardım ister diye söyledim. Beni büyük bir hakaretle kovdu: «Murdar Softa! Yüzünüzden vatanı bıraktım kaçıyorum. Burada da mı bana musallat oluyorsunuz? » dedi. Yanından kaçtım." dedi.

---

için çalışmalar başgösterdi. Bazı mebuslar ve aydınlar, sivrilmek arzusu ile çeşit çeşit edalarla her şeye muhalefet etmeğe, her fırsattan istifade ederek kürsüye fırlamağa, kolay şöhret hevesiyle ağızlarına geleni söylemeğe başladılar. Bir çok hizipler filizlendi. Muhaliflerin, geriye gitmek, devr-i saadeti ihya etmek gibi fikirleri almış yürümüştü. Bir gün doktor Emin Bey'i Meclis'teki mutaassıp hocalar tarafından döğülürken gördüm. Meğer doktor Emin Bey, «evlenecek kadınların sağlık muayenesinden geçirilmesi» yönündę bir kanun teklifi vermiş.. Hocalar da, «*kadınlar nasıl muayene edilir?*» diye feveran edip zavallıyı pataklamışlar. Ellerinden zor aldık."

Kılıç Ali, daha ilerideki sayfalarda ise, Kürtçülük vesair bölücülük çalışmalarının da o Meclis çatısı altında cereyan ettiğini anlatmaktadır. (Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor-Sel Yayınları, sa:67)

Güldüm. Demek Halide Hanım da durumu kavrayamamış kaçıyor. İkisi de İttihatçı ve aynı durumda. Şimdi biri diğerine hakaret ediyor. Kaçması lazım olan benim. *"Dünyaya bak ne cilveleri oluyor?"*.

Halide Hanım kocasından boşandı. Şiddetli İttihatçılık etti. Bir süre Hüseyin Cahit'le (Yalçın) samimi fikir ve kalem arkadaşlığı yaptı. Dünya savaşında Suriye'ye gidip Cemal Paşa'nın koruması altında Türkçülük ve İttihatçılık propagandaları yaptı. *Hamdullah Suphi*'lerle (Tanrıöver) can ciğer arkadaş oldu. Derken Dr. Adnan ile hayatını birleştirdi. Adnan(Adıvar), Kemal Atıf'ın akrabasıdır.

Tabii ki Kemal, Halide ile görüştü. Vapurdaki olayı birbirine hatırlatmış ve gülmüş olmalıdırlar. Adnan Almanya'da eğitimini tamamlayıp gelmiş. O vakit ben Gülhane'de Witting'in yardımcısıydım. *"Serbin verem kâzib-i iltihabisi"* adındaki Witting ile müşterek eserimi Almanca yayınından sonra Türkçe de yayınlamıştım. Yazıya başladığım günden beri ben Türkçe'yi pek sade yazardım. Böylesi hoşuma giderdi. Fakat kimse beğenmez, basit bulurlardı. Ben de bu eseri mahsus birçok yabancı kelimelerle doldurarak yazmıştım.

Adnan'ın eserimi beğenmediğini, itiraz ettiğini söylediler. Adnan adında birinin olduğunu o zaman öğrenmiştim. Adnan uzun zaman İttihatçılık etti. Bu sayede sağlık alanında önemli memuriyetlerde bulundu. Tıp Fakültesinde öğretim üyesi oldu. Balkan savaşında Fakülte benim idareme verilmiş, yaralılara bakıyordum. Bir aralık Adnan geldi. Gayri resmi devam etti. İşte o sırada onunla tanışarak görüştük. Kendisine iyi davrandım. Baktım ki zeki bir adamdır. Özellikle nükteyi derhal anlıyor. Ve güzel nükteler söylüyor. Çok hoşuma gitti. Sevdim. Fazla kültürlü bir adam değildir. Ama pek yumuşak başlı, herkesle hoş geçinmek ister. Aklı selime uygun bir adamdır. Adnan'la İstanbul'daki Meclisde beraber bulunmuş idik. Şimdi de Ankara'da beraberiz.

MUSTAFA KEMAL'İN YAKIN ÇEVRESİ

Bazen de Valilik konağında, üst katta binanın cephesine karşı durunca soldaki köşede olan bir büyük odada toplanıyoruz. Sonra bu oda uzun zaman Vekiller Heyeti

toplantı odası olmuştur. Mustafa Kemal'in çevresinde Hakkı Behiç, Hüsrev Sami, Kör Ferit var. Bunlar Temsil Heyeti üyesi gibi görünmekteler.

Hayati adında biriyle, Recep adında biri var. Bunlar Mustafa Kemal'in katipliğini yapıyorlar. Muzaffer adında yine genç biri var. Bu da yaveri Recep, Yüzbaşı (sonra Bayındırlık Bakanı). Hayati, İhtiyat Subayı. Bir de Doktor Refik(Saydam) var askerî tabib. Bu da Mustafa Kemal'in özel tabibi. İşte o zaman Mustafa Kemal'in en yakın adamları, çevresi bunlar.

Hakkı Behiç Abaza. Hüsrev Sami Rumelili. Şivesine bakılırsa galiba Arnavut. Kör Ferit galiba Kürt. Hayati, tüysüz genç bir çocuk. Aslını bilmiyorum. Recep yerden yığma, şişman, herkese dalkavukluk edip babasıyla Erzincan'a göç etmiş. Orada yerleşmiş. Babası kahvecilik yapmış. Oğlunu askerî okulda okutmuş.

Muzaffer Çerkes. Refik okulda benden iki sınıf kadar aşağıda idi. Zekası basit, fikri pek sınırlı, öğretimi gevşek, câhil bir hekim. Pek yumuşak, nâzik biri. Mustafa Kemal'in hekimi değil. Sanki hizmetçisi. Mustafa Kemal kahve istiyor. Refik getiriyor. Çizmelerini giyecek. Refik getiriyor. Oysa hizmet eden neferler var. Onlara bırakmıyor. Mustafa Kemal'in belinde ağrılar var. Daima bundan şikayetçi. İkide bir ateşleniyor. Refik arada bir elinde bir bardak su ile pastil getiriyor:

«Paşam ilacınızın vaktidir» diyor. Refik bazen geliyor: *«Paşam pencere açık üşürsünüz. Pencereyi kapatayım, yahut kaputunuzu arkanıza alınız»* diyor.

Bu şahıs sonra Sağlık Bakanı oldu. Mustafa Kemal ona bir köşk yaptırıp, bağışladı. Kötü bir adam değildir. Kendi halindedir. Bir işe, hiç kimseye de karışmaz. Hele bir şeysi var ki çok takdire ve hürmete layıktır: Hırsız değildir.

*

* *

Artık Nisan ortalarındayız. Bir gün erken uyandım. Koğuşta duramadım. Giyinip indim. Minder parçasının bir kenarında oturdum. Henüz şafak sökmüştü. İstanbul'da bıraktığım karım aklıma geldi. *"İffet'ime"* isimli şiiri yazdım. Birkaç saat, yalnız başıma durdum. O gün bir mektupla bu şiiri kendisine yolladım. Karımın adı

İffettir. Daha sonra şiirlerimin hepsini bir deftere geçirdim. İnşallah hepsini yayınlayacağım.

Bir süre sonra İsmet (İnönü) Ankara'ya geldi. Arkasından Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) yaveri Salih (Bozok), onun arkasından da Fevzi (Çakmak) Paşa geldi.

*

* *

Meclis açıldı. (23 Nisan 1920) Mustafa Kemal Meclis Başkanı seçildi. Celal (Celalettin) Arif buna kızdı. Mustafa Kemal'le bu adamın sürtüşmeleri buradan başlar. Celal Arif kendisini doğal başkan sayıyordu. Çünkü İstanbul'daki Meclisin başkanıydı.

Celal Arif parayı da çok severdi. Hiç olmazsa İstanbul'daki gibi başkanlık maaşı almaya kalkıştı. Oysa Ankara'da Millet vekillerinin, Meclis başkanlarının, hatta bakanların hepsinin maaşı aynı idi, 100 lira. Ben bütün bakanlıklarımı sadece bu milletvekili maaşı ile yaptım. Tabii Celal Arif'in istediği bu iş olamazdı. Zaten olamayacak ve bilhassa kendi hakkında fena fikir doğuracak birşeydi.

Parayı çok seven Celal Arif, birkaç ay sonra Fago adında bir İtalyan'ı, Antalya yoluyla Ankara'ya getirtti. Oysa kuş uçmuyor, hiçbir yabancı Türkiye'ye giremiyordu. Buna rağmen bu işi yaptı. İddiya göre Zonguldaki bir kömür ocağını o İtalyan'la birlikte kendilerine mal etmeye çalışmış. Ama birşey elde edemedi. O zaman İtalya, Zonguldak'ı istiyordu. Buna rağmen Celal Arif bir İtalyan ile böyle iş yapıyordu.

Sonunda Mustafa Kemal, onu Roma elçiliğine tayin ettirdi ve uzaklaştırdı.

İLK HÜKÜMET

Hükümet kuruldu. Bana Maarif Bakanlığını, Yusuf Kemal'e İktisat Bakanlığını verdiler. Erkan-ı Harbiye Reisliğini (Genel Kurmay Başkanlığı) kabineye dahil etmek gibi bir hata yapıldı. Bu müthiş bir militarizm idi.

İsmet (İnönü) Erkan-ı Harbiye Reisi oldu. Fevzi Paşa Milli Müdafaa Bakanı yapıldı. Kabine'nin adına İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) denildi.

Mustafa Kemal aynı zamanda hem Meclis ve hem Hü-

kümeti elinde tutmak için Vekiller Heyeti (Bakanlar Kurulu) Başkanı oldu. Meclise Mustafa Kemal'in teklifi üzerine hem Teşrîî (yasama), hem İcraiî (yürütme) yetkisi verildi. Bu duruma ***"Vahdet-i Kuvva"*** (Kuvvetler Birliği) adı verilir.

Nutuğun 273'üncü sayfasında Mustafa Kemal'in Meclis açılışı ile ilgili tamimi var. Bu tamim[*] bazı çevrelerce, dinin siyasete alet edilmesi şeklinde yorumlanmıştır.

---

[*]"Heyet-i Temsiliye (Temsilciler Heyeti) adına **Mustafa Kemal"** imzası ile yayımlanan Meclisin açılışı ile ilgili tamim 6 maddede toplanıyordu (21 Nisan 1920):

1-Allahın izniyle, Nisan'ın 23'üncü günü Cuma namazından sonra, Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.

2-Vatanın istiklâli, yüce Saltanat ve Hilâfet makamının kurtarılması gibi en önemli ve hayatî görevleri yerine getirecek olan TBMM'nin açılış gününü Cuma'ya rastgetirmek, bugünün hayrından faydalanmak ve açılıştan önce muhterem mebusların hepsiyle Hacı Bayram-ı Velî Camii Şerifinde Cuma namazı kılınarak Kur'anın nurlarından ve namazlardan faydalanmak içindir. Namazdan sonra Hilye-i Saâdet ve Sancak-ı Şerîf alınarak Meclis binasına gidilecektir. Binaya girmeden önce dualar okunarak kurbanlar kesilecektir.

3-Adı geçen günün kudsiyetini güçlendirmek için bugünden başlıyarak, il merkezlerinde vali hazretlerinin tertibi ile Hatim ve Buhari-i Şerif okunmasına başlanacak, Hatim'in son bölümü Cuma namazından sonra Meclis binası önünde tamamlanacaktır.

4-Kutsal ve yaralı vatanımızın her köşesinde, Buharî ve Hatimler ve Cuma günü ezandan önce minarelerde Salavat-ı Şerifeler okunacak ve Hutbelere bütün millet çocuklarının bir an önce kurtuluş ve mutluluğa nâil olmaları eklenecektir. Cuma namazının kılınmasından sonra hatim tamamlanacak, bütün vatan topraklarının kurtarılması için gösterilen millî çabaların önemi ve kutsallığı hakkında mevizeler okunacaktır. Ondan sonra din ve devletimizin, vatan ve milletimizin kurtuluşu, selâmeti ve istiklâli için dua edilecektir. Bu dinî ve vatanî törenden sonra camilerden çıkılarak Osmanlı beldelerinin her tarafında, Hükümet Konakları'na gidilerek, Meclis'in açılmasından dolayı tebrikleşmeler yazılacaktır.. Her yerde Cuma namazından önce münasip Mevlid-i Şerif okunacaktır.

Mustafa Kemal, Tamim'in 5 ve 6'ncı maddelerinde, bu duyurunun en uzak köylere kadar süratle duyurulmasını emretmekte ve Cenab-ı Hakka tam başarı için yalvarılmaktadır.

Bu tamîm büyük ölçüde uygulanmış, Meclis tekbirlerle açılmıştır.

Buradan şu anlaşılıyor. Demek bu millet dindardır. Hâlâ tamamıyla öyledir. Bir millet bir günde din değiştiremez. Hem bir millete din ve inanç mutlaka gereklidir. Böyle bir buhranda dine sığınmak onun ne büyük bir kuvvet olduğunu itiraf etmek demektir. Bu millet savaşı da din kuvvetiyle yapıyor. Din, kültür değerlerindendir. Bir milletin temel taşları kültürüdür. O gün için izlediğimiz siyaset elimizdeki düstur ise şudur:

"Padişah-halife ve hükümet İstanbul'da düşmanlar elinde esirdir. Biz O'nun vekilleriyiz. Onları, dini, milleti, devleti kurtaracağız. Ey millet! Yunan gibi asırlardan beri kölemiz olan bir millete nasıl boyun eğeceksiniz. Bu millet buna dayanamaz. Gayrete geliniz. Din gayreti lazım.!"

Çünkü bütün millet o zaman padişaha bağlı, dinebağlı. Padişah ve din diyor, başka bir şey bilmiyor. Savaştan da yorulmuş, bitmiş, parasız, tam sefalatte. Bu haldeki bir milleti kolay kolay savaşa hazırlamak mümkün mü? Bunun için Rumlar'a karşı izzetinefsimizi gıcıklıyoruz:

"Bakkal Yorgi başınıza vali, kaymakam, Taşçı Vasil Jandarma subayı olacak. Nasıl dayanacaksınız?" diyoruz.

Gerçekten Türk buna tahammül edemiyor. Anadolu'da o sıralardaki seyahatlerimde bizzat böyle propagandalar yaparken, bu sözlerin herşeyden etkin olduğunu görüyordum. Aynı zamanda dini de ele alıyor ve:

"Kuranı abdesthane kağıdı yapacaklar. Size şapka giydirecekler!" diyorduk. Bu da pek etkili oluyordu.

Bolu, Düzce, Adapazarı taraflarında aleyhimizde epeyce zaman önce başlamış olan Abaza ve Çerkes hareketleri artıyordu. Bizim çetelerin hali de müthişti. Bunlar ötede beride kendi kendine oluşmuş ve oluşmakta devam ediyordu. Kuvvetimiz bunlar ve biraz da askerdi.

Bu çeteler cinayet işledikleri gibi soygunculuklar da yapıyorlardı. Şehirlere: *"İki gün içinde ellibin veya daha fazla para vereceksiniz!"* deyip, tehditle böyle külliyetli paralar alıyorlardı. Ortalığı haraca kesenleri çoktu.

Gerçekten bunlara yemek, elbise için para da lazımdı. Hükümette para yoktu. Fakat toplanan bu paraların çoğu çete başlarının cebine iniyordu. Mesela bu sıralarda Çolak İbrahim, çetesiyle Ankara'dan geçti. Yanında sürüp getirdiği iki bin kadar koyun vardı. Pazarda elmas, halı ve emsali de satmışlardı. Bu adam müthiş bir servet

yapmıştır. Almanya'da otuz kadını birden toplayıp zevk yaptığını işitiyorum. Bir milyon değerinde bir kereste fabrikası kurdu. Onları bütün bunlarla yapmıştır.

İSMET'LE FEVZİ, MUSTAFA KEMAL'İN SAĞ VE SOL KOLLARI

Nutkun 279 sayfasında, İsmet'in (İnönü) evvelce Anadolu'ya geldiğini görüyorsak da, bir defa gelip gitmesi doğru olsa bile, gelişi Ali Fuat'tan önce değildir.

Mustafa Kemal, İsmet'in Erkan-ı Harbiye Başkanlığına tayin edilmesine itiraz eden Refet ve Ali Fuat'a, Fevzi Paşa'nın İsmet'i münasip görmüş olduğunu sebep göstermiştir. Mustafa Kemal İsmet'i Dünya Savaşında Kafkas cephesinden tanıyor. Mustafa Kemal, şimdi kendisine bağlı olan Fevzi Paşa ve İsmet'ten birini sağ, diğerini sol kolu yaptı.

Ben de Maarif Vekili oldum. Bina lazım, yok. Öğretmen okulunun bir odasını Maarif Bakanlığı yaptım. Bir masa ve kırık sandalye buldum. Dokuz ay bu kırık sandalyede bakanlık yaptım. Otururken daima düşeceğim hatırımda durur. Tetik otururdum.

Memur lazım; yok. Maarif Müdürlüğündeki Mehmet Efendi adındaki Ankara'lı Katibi çağırttım: *"Yanımda çalışacaksın!"* dedim. Kabul etmedi.

"Fazla maaş vereceğim" dedim. Olmadı.

Yalvardı ağladı. *«Korkarım»* dedi.

Sebebini sordum; *"Birgün nasıl olsa sizi asarlar. Ben de gürültüye giderim"* dedi.

Saf bir adamdı. Baktım olmuyor. Tehdit ettim. Dedim ki: *"Çalışmazsan ben sana öyle bir şey yaparım ki perişan olursun. İlerdeki korktuğun şey şimdi başına gelir!"*

Korktu. Sonra teselli ettim. Ve *"Biz perişan olursak, sen korkma. Beni ölümle tehdit etti, dersin. Zora dağların borcu var dersin."* dedim. Biraz yatışır gibi oldu. Üç ay süreyle yalnızca bu memurla çalıştım.

İlk iş olarak Maarif Müdürlüğüne bir tamim yazdım. Bunda, milletin beni Maarif Bakanı yaptığını, yaşadığımız anın pek önemli olduğunu, herkesin elinden gelen gayretle Millî Hükümete yardımcı olup çalışması gerektiğini.. v.b. gibi bu tarz şeyler yazdım. Bu tamimi Bolu taraflarındaki Maarif Müdürlerinden biri İstanbul'a yollamış.

Ali Kemal küplere binmiş. Aleyhime döşenmiş. Biz İstanbul gazeteleri falan görmüyorduk. Sonradan bana anlattıklarına göre ikide bir aleyhime yazarmış. Bana *"sürüden ayrılan uyuz koyun"* ve bu gibi şeyler dermiş. Bir de *"Hürriyet ve İtilafın İç Yüzü"* diye neşrettiğim eser için *"İttihatçılardan yirmibin lira alarak yazdı"* demiş.

Biz eseri o tarihten sekiz yıl önce Paris'te yazmıştık. Aldığımız para da makale başına beş liradır. Bu ve benzeri tamimlerim Maarif Bakanlığı dosyasında mevcuttur.

BAKANLIKLARIN PERİŞAN HÂLİ

Bakanlıkta dosya yok, memur yok, uzman yok, iş görmek güç. Merkez teşkilatını yapmaya başladım.

"İptida-i mektep ve tedrisat"ı (ilk); "İdadî, mektep ve tedrisat"ı (orta); keza "Alî tedrisat"ı (yüksek okul ve öğretim) olarak değiştirdim.

Daha birçok terimleri Türkçeleştirdim. Sultanilere: lise adını verdim. Düşündüm. Maarifte en önemli teşkilât hars (kültür) teşkilatı olacaktır. Şimdiye kadar hars kelimesini yalnız Ziya Gökalp yazılarında kullanmış. Nâfüzülkelim (sözlük işleri müdürlüğü: kelime ve sözlük işleri)ni kurdum.

Bu yeniliklere herkes Mustafa Kemal de dahil itiraz etti, ama dinlemedim.

Benden sonra Hamdullah Suphi bu müdürlüğü kaldırmak istemiş. Ondan sonraki Maarif Bakanı da bu müdürlüğe son vermeye çalışmış.

Maarif Bakanı Vehbi Bey (Balıkesir mebusu Vehbi Molla adıyla ünlüdür) bu müdürlüğü ortadan kaldırma kararı vermiş. Kendilerine çok söyledim. Neyse sonunda kurtuldu. Bugün daha geniş bir halde büyütmüşler.

Derhal millî oyunları, spor, atasözleri, halk türkü ve şiirleri gibi kültür değerlerini toplatmaya başladım.

Liselerde bitkisel, hayvansal ve cansız antik eserlerin toplandığı yerel müzeler kurulmasını emrettim. Yazma defter ve benzeri birçok şey de geldi. Pek kıymetli şeylerdi. Maalesef benden sonra devam edecekleri yerde hepsini kaybetmişler. Yıllardan sonra ben inceleme için Bakanlıkta aradığım zaman yalnız bir defter kalmış. Bunu getirdiler. Bu da su görmüş. Bazı yerleri silinmiş.

Ötekilere ne olduğunu sordum:

"Hamdullah Suphi Sakarya savaşı öncesinde Kayseri'ye taşınılırken götürmüş, yolda kaybolmuş" dediler.

Yurtta bütün mimari anıtları tescil ettirdim. Üzerlerine demir levhalarla numaralar koydurdum. Haklarındaki bilgileri ve fotoğraflarını çektirtip getirttim. Bunları dosyalattım.

Benim zamanımda Bakanlığın bütçesi dörtyüzbin lira kadar birşeydi. Paralar da zaten cepheye veriliyordu. İstanbul, Bursa, İzmir gibi yerler işgal altındaydı. Oralardan vergi alınmıyordu. En zengin yerlerde oraları idi. Bu para ile daha çok işler değil, bunları bile yapmak zordu.

Milletvekillerine rica ederek, her yörenin elbiselerinden getirtip bir etnografya müzesi kurmaya giriştim. Bunu ilk Meşrutiyet Meclisinde de denemiş ve takdirle kabul ettirmiştim. Ama ne o zaman, ne bu defa milletvekilleri söz vermelerine rağmen elbise getirmediler.

Ele geçen eski altın, gümüş, bakır paralar ile Bakanlıkta bir müze esası kurdum. Bunları bir cemakân yaptırıp içine koydum. Ben gittikten sonra bunları da bilmem kimler yağma etmiş bir şey kalmamıştır.

Derhal yazışmanın sade Türkçeyle yazılmasını emrettim. Lakapları kaldırdım. Şaşılacak şey, hiçbir memur sade Türkçe yazamadı. Uğraştım olmadı. İlla lügatlı Türkçe. Tuhaftır bu adamlar ana dillerini yazamıyorlardı. Arapça ve Acemce yazıyorlar. Âdet ve eğitim meselesi.

Sonra Bakanlar Kurulu'nda da karar verdirdim. Lakap ve nişanları Meclis yasakladı. Ne yazık ki Lozan'dan sonra eski terimleri resmî yazışmaya yeniden aldılar. Gülünç iş, ne diyeyim.

Bu sırada Kazım Nami'yi buldum. Bakanlıktaki en yüksek memur olarak tayin ettim. O, İbrahim Hilmi Bey'i tavsiye etti. Getirttim, onu da Personel ve İstatistik Müdürü tayin ettim. Bu devlette ilk olarak İstatistik Müdürlüğünü böylelikle kurmuş oldum. O zamana kadar bunun değeri bilinmiyordu. İkisi de iyi insanlardı. İbrahim Hilmi ciddi, çalışkan ve işinin ehlidir. Bakanlığın sicilini onun gayreti meydana getirmiştir. Her şeyden çok ödüllendirilmeye lâyık olan bu adam hiç bir şey görmemiştir.

İstanbul'daki Maarif memurlarından işe yarar birkaçını getirtmek istedim. Mektup yazdık. Adam gönderdik. Cevap bile vermediler. Hayret şu ki Lozan barışı olunca bunlar akın akın Ankara'ya gelip önemli yerlere

yerleşmişlerdir. Kazım Namî Bey'in önerisiyle Öğretmenler Birliği'ni kurdum.

Bizim memurlar gariptir. Kalemlerinde iş görmez. Kahve sigara içer. Kendi aralarında sohbet ederler. Her kalemde işleri gören ancak bir-iki memurdur. Yanlarına eş dost da gelir. Lak lak ve keyif ederler.

Bizim teşkilat ilerledi. Birkaç kalemimiz var. Artık bu hâl bizde de oldu. Yasaklamak, dinlemeyeni kovmak istedim.

"Ne yapalım? Alınmış memuru kovamayız." dediler.

"O halde bana haber verin. Ben kovayım!" dedim. Haber vermediler. Odalarda memur sayısından fazla sandalya bulunmasını yasak ettim. Kapılara misafir kabul edilmez diye levhalar yazdırdım. Gelenler ayakta kalıp çok duramadılar. Bir iki defa ansızın gezip, misafir getirenler varsa dışarı çıkardım.

Devamsızlık vardı. Geç geliyor, erken gidiyorlardı. Cetveller yaptırıp imza ettirdim.

İşler iki gün yolunda gidiyor. Kontrol etmezseniz derhal eski haline geliyordu. Bu bizde müzmin bir hastalıktır. Boşuna *"Beylik yasağı üç gün sürer"* dememişler. Birkaç gün aldırmadım.

Bir gün işe başlama saatinde daireye gittim. Kazım Namî yarım saat sonra geldi. Geç gelen başkaları da var. Cetveli istedim. Sahte imza koyamadılar. Kazım Namî'den yevmiyesini kestim.

Pek yalvardı: "Yapma!" dedi.

"Niçin?" dedim.

"Para meselesi değil, haysiyet meselesidir. Sonra memurlarımın yüzüne nasıl bakarım" dedi.

Dedim: "Daha iyi ya, sana yapınca ötekiler tam korkar". Sonra emri geri aldım. Bu ders oldu.

Zaten birçok adamla döğüş edeceksen, başlarıyla et. Onu devirirsen küçüklerin hepsi kaçar. Bu gayet iyi bir sistemdir. Yılanın da başını ezmek lazımdır. Öte tarafı hiçtir. Şimdi misafir yok ama, bu sefer de gazete, roman okuyorlar. Onları da yasak ettim.

Dedim ki: *"Burada millet size gazete okuyasınız diye para vermiyor. Onu iş saatleri dışında okursunuz!"*

Bir işin Maarif Bakanlığında üç günden fazla durmayacağı hakkında kesin emir verdim. Arada rastgele bir masanın çekmecesini çeker bakardım. Orada üç günü

geçmiş bir yazı bulursam o memura ceza verirdim.

Bizim hükümet daireleri adeta uyuklama yeridir. Memurlarla okul çocuğuyla uğraşır gibi uğraşmalıdır. Onları makine haline getirmek, düzen altına almak çok zordur. Düzen altına alırsınız. Fakat kontrolu gevşetirseniz, derhal eski duruma dönerler. Demek ki kontrol hükümet dairesinde en önemli bir şeydir. Hatta kontrolün üstüne de, kontrolünü iyi yapıyor mu diye bir kontrol daha koymak lazımdır. Ve bu kontrol sıkı bir surette devam edip gitmelidir.

Memurlara traş olup da geleceklerini ve kaput, lastik ve feslerini kapının yanındaki odaya bırakacaklarını tembih ettim. Korkudan yaptılar. Memurlar artık benden titriyorlar. Herhalde şerrine lânet! deyip hiç bilmedikleri ve yapmadıkları şeyleri yapıyorlardı.

OĞUZ, TUĞRUL GİBİ TÜRK ADLARI ZORUNLULUĞU

Bir tamim ile bütün okullara öğretmen ve öğrencilerden herkesin kendisine de Oğuz, Tuğrul gibi Türk adları koymasını emrettim. Yanıma memur gibi milletvekili Besim Atalay'ı almıştım. Ona birtakım Türkçe adlar verdim. Kendisinin de bulup listeyi çoğaltmasını söyledim. Bu listeyi yayınlattım. Besim Atalay bu listeyi kendi adına neşretmiştir. Bu sayede isimleri de Türkçeleştirmeye doğru büyük bir adım atılmış oldu. Türk millî isimleri yayıldı. Okullara, aile adlarına da koymalarını emrettim.

İki yıl sonra idi. Mustafa Kemal bir seyahatten döndü. Bilhassa Konya'da epeyce kalmıştı. Beni gördüğü zaman dedi ki:

"Sen neler yapmışsın be?"

İçimden, *"Yaptıklarımdan hoşuna gitmeyecek şeyler öğrenmiş, kızmış herhalde"* dedim.

Hayretli ve telaşlı bir biçimde söylüyordu.

"Ne yapmışım?" dedim.

"Ne yapacaksın?. Bütün öğretmen ve öğrencilere Türk adları koymuşsun. Bu adlarla çağırıyorlar" dedi.

Bu haber beni keyiflendirdi. Büyük bir ödül olarak beni sevindirdi. Tamim demek ki başarıyla yürümüştü.

Bir gün bir öğretmen bir okula aday oldu. Dosyası yok. Soruşturdum. Uygun buldum, tayin ettim. Beş-on

gün sonra Kazım Namî geldi. O öğretmenin geldiğini bana Beypazarından kavun getirdiğini söyledi. Beypazarının kavunu nefis ve meşhurdur.

"Ben rüşvet almam" dedim.

"Canım rüşvet olur mu?" dedi.

"İnsan böyle azar" dedim. *"Hediye diye başlar. Sonra yumurta çalan, deve de çalar"* dedim. Gitti.

Herif israr etmiş ve yalvarmış. Geldi.

Bağırdım: *"Şimdi alıp kavunları kafasında parçalarım!"* dedim.

Bunu işiten adam kaçıp gitti.

Ömrümde en ufak yiyecek hediyeyi de kabul etmedim. Evime sıkı tembih etmişimdir. Süt, yoğurt her ne gelse asla kabul edilmezdi. İnsan garip yaratıktır. Böyle alışır. Yiyecek, hediye derken haberi olmadan rüşvete kayıverir. İyisi mi başlangıcında dikkatli olmalıdır. Böyle şeyler tatlıdır. İnsanın hoşuna gider. Bu sebepten para işlerine de asla elimi sürmemişimdir. Bal tutan parmak yalar. El sürme!

İlk günlerde en önemli dert iyi memur ve iyi öğretmen bulmak sorunu idi. Adayların ne olduğunu bilmek için hiçbir sicil yoktu. Bunun doğurduğu güçlükler dayanılmazdı.

Böyle bir aday çıktığında çaresizlikten bizim memurların ve o adamın memleketinin milletvekillerinin bilgilerine başvururdum. İyi şahitlik ederlerse, tayin ederdim.

Bir gün Hamdullah Suphi (Tanrıöver) birini getirdi. Öve öve ayyuka çıkardı. Merkezde açık bir yere tayin ettim. Hamdullah'ın kusurlarından biri de adam tanıyamaması. Herkesi fantazi hislerle ve gözlükle görüp övmesidir.

Arası bir ay geçti. Silifke Maarif Müdüründen bir mektup aldım. Bu zat evvelce Sinop'ta okul müdürü idi. Diyor ki:

"Falan adamı yanına almışsın. Bu benim çocuğuma tecavüz etti. Beş yıl hapis yattı."

Hemen memuru çağırdım: *"Sen böyle böyle etmişsin"* dedim. Titredi. *"Git!"* dedim.

"Aman beni rezil etme! Kendim savuşayım" dedi ve hemen gitti. *Rezil etmedim. İşte sicilsizlik ve iyi şahitliklerin sonucu.*

İlk zamanda yeterli memur yok iken milletvekillerin-

den birine *"bazı günler gel yardım et"* dedim. Bu mebus Maarif Müdürlüğünden milletvekili olmuştu. Bir derece Türk-bilik ilmine dair bilgisi de vardı. Hâlâ milletvekilidir. Adını söylemeyeceğim. Arada geliyordu. Bir gün geldi, oturuyoruz. Beş dakika sonra sakalı bıyığı çıkmamış bir çocuk geldi. Dilekçesini verdi. Baktım Ankara'da öğretmenlik istiyor. Öğretmen okulundan mezun.

"Yarın gel" dedim. Çıktı. Milletvekilline bu çocuğu tanıyıp tanımadığını sordum.

"Ohh...: Çok yetenekli ve ahlaklı bir çocuktur" dedi.

Tayin ettim. Okula devama başladı. Üç gün sonra iki ayrı mektup aldım. Bu çocuğun cinsî sapık olduğundan söz ediyordu. Derken çete reisi Çolak İbrahim çetesi ile Ankara'dan geçiyormuş. Bana bir mektup göndermiş. Diyor ki:

"Bu çocuk rezilin biridir. Falanca mebusun (çocuk hakkında iyi bilgiler veren) *cinsel ilişkide bulunduğu bir çocuktur."*

Bunu öğrenince fena halde kızdım. Milletvekilinin çocuktan az önce gelmesi meğer düzen imiş. Bir tertip ile beni dolaba koyup, edepsiz işini bana kolay yaptırmış. Dolaba konmam pek gücüme gitti. Derhal çocuğu azlettim.

Ertesi günü bir de baktım. O milletvekili odama düştü. Hem de pür hiddet:

"Sen onu nasıl azlediyorsun? Ne hakla?" dedi.

Sâkin bir şekilde: *"İyi değilmiş, onun için"* dedim.

Köpürdü. Kıyamet kopardı: *"Sana bak neler yaparım. Soru önergesi verir seni düşürüm"* dedi.

Ben de kızdım. Küfürler ederek *"Defol!"* diyerek kovdum. Gitmek istemedi. Kalktım. *"Kolundan tutar atarım!"* dedim. Gitti. Fakat yüzüne vurmadım.

ÖĞRENCİ İSYANLARI

Gel zaman git zaman Ankara Ortaokul öğrencileri, müdürlerine isyan ettiler. O sıralarda herşey şirazesinden çıkmıştı. Düzen, intizam, uyum herşey kalkmıştı. Bu durum Mütarekeden beri herşeyde ve talebelerde de vardı. Hocaları dinlemiyorlardı. Ders zamanı dershaneye girmiyor, sokağa gezmeye gidiyorlardı. Öğretmen, müdür engel olmak isterse fena sözler, haka-

retler savuruyorlardı. Yatılı öğrencilerden gece gezmeye gidenler, bazen hiç gelmiyor, geceyi dışarda geçirenler de oluyordu.

İnkılâp dönemlerinin başlarında böyle durumlar oluyor. Nitekim Meşrutiyetin başında da herşeyin şirazesi bozulmuştu. Bunların önünü almak gerekliydi. Öğütle, tamimle, emirle olamayacağını biliyordum. Önemli bir şey yapmak lazımdı.

Ankara okuluna atadığım adı iyi hatırımda değil, Haydar Bey adında bir zata mektepte disiplin kurmasını tembih ettim. Enerjik bir adamdı. Uğraşıyor, olmuyor. Oluyorsa da tam değil. Bir gün on yatılı öğrenci, müdürün izin vermemesine rağmen zorla sokağa çıkmışlar. İçlerinden bir genç, geceyi yukarıda sözünü ettiğim milletvekilinin evinde geçirmiş. Müdür geldi haber verdi. Araştırma yaptık. Meğerse bu zorla çıkma da o milletvekilinin teşvikiyle olmuş. Demek saygıdeğer milletvekilimiz bana olan garezini uygulamaya koymaya çalışıyor.

Baktım olay güzel: O milletvekili, hem bir de çocuk gece evinde kalmış. Güzel. Derhal okula gittim. Öğrencileri ve öğretmenleri toplayıp konuştum. İnsanlıktan, ahlâk ve faziletten söz ettim. Öğrencilerin henüz ana karnındaki çocuklar gibi olduğunu, dünyaya günahla gelmemiş olduklarını söyledim. Onların sonradan bozulmamaları için disiplinden, dersten başka birşeyin çare olamayacağını anlattım. Ve isyancıların isimlerini okuttum. Önüme getirttim.

Dedim ki: *"Siz kötü çocuklarsınız. Millete yaramazsınız. Size yedirilen millet ekmeğine günahtır. Sizi kovuyorum!* Müdüre dönüp *"Bunları şimdi dışarı atın!"* dedim.

Çocuklar *"Gitmeyiz!"* dediler. *"Polis çağırıp, şimdi attırın. Burada bekliyorum!"* dedim. Attılar.

RIZA NUR HAKKINDA ÖNERGELER

O söylediğim milletvekili propaganda yapmış:

"Günahsız çocukları sokağa attı. Bu adam merhametsiz bir canavar" demiş.

Otuz kadar milletvekilini kandırmış. Hakkımda soru önergesi verdiler. Önergenin gündeme alınması kabul edildi. Ben hemen Ankara okulu olayını, on çocuğun kovulduğunu, her yerde, her şeyden önce disiplin olacağını,

olmadığı takdirde her yerde haylaz talebenin böyle kovulacağını, bir tamim ile bildirdim. Derhal her tarafda disiplin kuruldu. Birinci istediğim bu idi, oldu. İkinci istediğim de bu milletvekiline darbe idi.

Soru önergesinin görüşülme günü geldi. Meclise gittim. Bu milletvekilini buldum. Şimdi ne olduğunu yüzüne vurmak zamanı idi. Bir köşeye çektim.

Dedim ki: *"Sen teşvik ettin. Çocuğu evinde alakoydun. Sen cinsel sapıksın!"* ve önceki olay hakkındaki Çolak İbrahim'in mektubunu da söyledim. İlave ettim:

"Eğer soru önergesinde ısrar edersen, bunları kürsüden söyleyeceğim. Çolak'ın mektubu ile bu konudaki diğer mektupları da okuyacağım. Sen şimdi bizzat çıkıp beni savunacaksın!" dedim. Kül gibi oldu. *"Peki"* dedi.

Önergenin görüşülmesi başladı. Ben cevap verdim. O da otuz arkadaşını vaz geçirmiş. Kendi de beni kürsüde savundu. İttifakla güven oyu aldım. Bu olaydan sonra bu milletvekili bana karşı daima saygılı bir tavır takındı.

İşte devlete, millete iyi iş görmek budur. Ama bunlar ne belâlı şeylerdir. Neler ve kimlerle uğraşmalı. Meclisde ne dalaveralar olur. Bir soru önergesi. Fakat iç yüzü ne!

Arası biraz geçti. Bana birşey yapamayınca bu sefer Kazım Namî'yi hedef aldılar. Bunlar o otuzlardan. *«İllâ bunu azledeceksin!»* dediler. Bunların başı eski Tanin gazetesinde müdürlük eden Muhittin idi. Muhittin benden müşteşarlık istedi. Vermedimdi. Çünkü o zaman milleti böyle bir masrafa sokmaya gerek yoktu.

Başka Bakanlardan müsteşar tayin edenler, özel kalem müdürü atayanlar vardı. Bunlar o zamana göre fantazi idi. Ben yapmadım. Hem de Muhittin, Tanin'de vaktiyle aleyhime neler yazmıştı. Bana müsteşar olması için yüz isterdi. Ben onunla nasıl çalışırdım? Fakat ben bunlara bakmıyordum. Yine kendisine Maarif Müdürlüğü verdim.

Yunus Nadi, Ankara'da Yenigün gazetesini çıkarıyordu. Bu adam ile aramızda bir şey yoktu. Eskiden beri bana düşmandır. Bu da İttihatçılıktan gelir. Tuhaftır bu İttihatçılık garip bir şeydir. Çok namusluları beni sonradan sevmiştir. Fakat bir kısmı asla sevmemiştir. Hatta gayretimden, namusumdan övgü ile söz edenler bile *"Cemiyete çok fenalık yaptı"* demişlerdir. Ve bana hâlâ yan bakarlar.

Mahmut Esat (Bozkurt, sonra Adalet Bakanı) da Yunus Nadi'nin adamı olmuş gazetesinde yazıyordu. Mahmut Esat, Yunus Nadi'nin yetiştirmesidir. Onun yardımıyla Bakanlığa gelmiştir. Nadi ve Mahmut Esat, Yenigün Gazetesinde aleyhimde şiddetli makaleler yazmaya başladılar. Bunda Mustafa Kemal'in de teşviki olduğunu sanıyorum.

Bunlar beni daima defetmeye vesile aramışlardır.

Yine bir soru önergesi verdiler. Mecliste benim çalışmamı görmüş, öğrenmiş bir takım insanlar da vardı ki beni savunuyorlar. Onlar da müzakere edip hazırlanmışlar. Soru önergesinde kürsüye çıktım. Meclis hıncahınç dolu idi. Bana herhangi bir suç yükleyemiyorlardı. Saldırıları müşteşarım Kazım Nami hakkında idi. O da fena korkuyordu. Zavallı pek fakir. Ekmeğinden olur diye telaşta idi. Hem de iyi adamdır. Bir aralık bazıları onu görevden alıp işi bitirmemi teklif ettiler.

"Hayır, dedim. Bir memur burada hedef olamaz. Huzurunuzda sorumlu varsa ben olabilirim. Ben orada kaldıkça Kazım Nami kalır. Bilgili, namuslu bir memurdur. Beni düşürürseniz o zaman ondan iyisini bulur. Yerine korsunuz" dedim. Neyse güvenoyu alarak bu işi de bitirdik.

Okul olayı, bu ve benzeri şeyler adımı, «*sert adam*»a çıkardı. Oysa ben sert değilim. Aksine yumuşak insanımdır. Yalnız haksızlığa karşı bütün kuvvetimle savaşarak idarede de hatır gönül bilmem. Böyle olmazsa iyi idare mümkün değildir.

MİLLÎ MARŞ KONUSU

Millî Hareket devamda. Yüce ihtilal ve savaş günleri. Böyle zamanlarda milletler en güzel millî marşlarını yaparlar. Bir millî marşın güfte ve bestesini en iyi yapanlara beşer yüz lira ödül vereceğimi ilan ettim.

Ben orada iken otuz kadar güfte, birkaç beste gelmişti. Ben Rusya'ya gidince Hamdullah Suphi (Tanrıöver) bunları hiç dikkate almayıp Mehmet Akif'in bir şiirini alıp kabul ettirmiş. Bu yolsuz bir harekettir.

Üzgünüm ki bizde daima böyledir. Bu usül ile uzmanlarda heves ve gayret kalmaz. Bakanlık yalancı duruma düşer. Düşünülmemiş. Ben ise bunları yetkililerden oluşturacağım bir komisyona verip onlara seçtirecektim.

Akif'in bu marşının güftesi aruzlu ve hece adedi çok vezindedir. Şiir düzenli şiirdir. Bu yüzden ağır ve pek monotondur. Oysa marşların güftelerinin serbest şiir olması gerekir. Güfte de yüksek bir şey değil. Bestesi de iyi değildir. Maalesef Fransız büyük inkılabında olduğu gibi bizde de biri çıkıp da Marseilles gibi nefis bir millî eser meydana getiremedi. O devre gitti. Yâni fırsat kaçtı. Böyle yüce ilham veren günler, yüksek buhran ve heyecanlı millî olaylar bir daha ne zaman bulunur. Nitekim bulunmamış... Hâlâ da iyi bir marşımız yok.

Avrupa'da resmi memurluklarda, millî marşlar çalınma adeti yüzünden insan gerektiğinde bu eksiklikten utanıyor. Böyle olacağına Mozart'ın pek güzel olan Türk marşı, Abdülhamid'in marşı ki güzeldir ve diğer Avrupa'da mevcut alaturka marşlardan alarak bir millî marş bestesi yapmak bence tercih edilebilir. Sonra buna iyi bir güfte de yapılabilir. Millî marş pek gereklidir. Avrupa'da diplomatik görevlerde de bulundum. Herkes marşını çaldırır, bizim çaldıracak marşımız yoktu. Sıkılırdım.

Ferit (eski Kütahya mebusu) Ankara'ya geldi. *Adnan* (Adıvar) evine misafir etti. Mustafa Kemal, Ferit'i Meclise kabul etmek istemedi. Ferit, İstanbul'da Damat Ferit Paşa kabinesine girmişti. Adnan yalvardı, uğraştı. Bir-iki ay geçti. Sonunda Meclise milletvekili sıfatıyla kabul ettirdi. Ricasının birkaçında ben de var idim. Sonra ne yapıp yapıp Maliye Bakanı da yaptırdı. Ferit'in, Adnan'a sonsuz bir minnettarlık meselesi vardır. Bu sebeple bugünkü bulunduğu Londra Elçiliğini de Adnan'a borçlu demektir. Oysa orada elçi iken Türkiye'den ayrı yaşayan Adnan'a fena muamele yapmıştır.

Ferit yanlarında misafir iken Halide ve Adnan, Ziraat Okulunun aşağıdaki binalarından birinde oturuyordu. Ferit'te orada yiyip içiyordu.

İlk Maliye Bakanı Hakkı Behiç idi. İşler çorba idi. Para yoktu. Bankaların paralarını zorla alıyorduk. Ferit gelince işleri yoluna koydu. Hakkı Behiç sonra deli oldu. Galiba hâlâ öyle.

Mustafa Kemal ile Halide Hanım'ın arası pek iyi idi. Önemli müzakerelere Halide Hanım özel olarak katılıyordu. Mustafa Kemal'in özel çevresi yani yaverleri, katipleri, Halide Hanım'ı sık sık ziyaret ediyorlar. At ge-

zintileri, nişan ve atış tâlimleri yapıyorlardı. Hatta bir keresinde biz de Halide Hanım'la mavzerle atış yaptık. İyi vuruyordu.

Salih (eski Harbiye Bakanlığı yaveri) onun pek devamlı misafirlerindendi. Hal böyle iken, çok geçmedi. Mustafa Kemal ile Halide Hanım'ın da arası açıldı. Halide Hanım, Mustafa Kemal aleyhine söylenmeye başladı. Bunun iç yüzünü bilmiyorum. Yalnız gördüğüm ve sezdiğim bir şey vardır. Halide Hanım müzakerelerde çok despot, hemen her konuda kendi fikrinin kabul edilmesini, herşeyde kendi oyunun sorulmasını istiyordu. Bu tutumu yüzünden Halide ve Adnan'ın, Mustafa Kemal ile araları açıldı. Ve sonuçta ikisi de Avrupa'ya kapağı attılar.

Bu sıralarda Halide Hanım bir asker ceketi giyerek ordu içinde de uzun süre kaldı ve dolaştı. *"Halide onbaşı"* adını takındı. Bu durumlar hakkında Ankara'da ve Millet Meclisinde dedikodular yapıldı.

O zamanlar Halide kendisinin Maarif Bakanı olduğunu Avrupalılara söylemiş. Amerika gazeteleri yazmış. Mustafa Kemal kızmıştı. Bu söylenti o kadar kök salmıştır ki, hâlâ yabancılardan onun eskiden Maarif Bakanlığı yaptığını söyleyenleri görüyorum.

İSTANBUL, İDAMLARIMIZA FETVA ÇIKARDI

Biz hükümeti kurunca Padişah ve İngilizler ne yapabileceklerse derhal yapmaya koyuldular. Salih Paşa'yı atıp, Ferit Paşa'yı(Damat) Sadrazam yaptılar. Şeyhülislam Dürrizade'nin imzasıyla fetva yayınlayarak, bizi yâni Ankara'daki Vekiller Heyeti üyelerini Sultana karşı isyancı olarak itham edip, idamlarımıza karar verdirdiler. Yâni idam cezasını yedik.

Mustafa Kemal de Ankara müftüsünü ikna etti. Hoca, milletvekillerinin imzalarıyla falan bir fetva yapıp, İstanbul'u suçladı. Tabii iki tarafınki de bir kuru sıkıdan ibarettir. Şunu söyliyeyim ki bana da bu yediğim idam cezası kuru sıkı bir etki yaptı. Baktım, idama mahkum olan arkadaşlar da hiç üzgün görünmediler. Zaten ele geçersek bu idam cezası olmadan da idam edileceğimiz muhakkaktı. Bunu da biliyorduk.

Şimdi İstanbul bütün kuvveti pazıya vermişti. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bize karşı hareketler yapılıyordu.

Halife orduları ***(Kuvva-ı İnzibatiye)*** kuruldu.

İşte Ali Rıza kabinelerinin başta olmamasının etkisi görülüyordu. Hizmetleri, kıymetleri anlaşılıyordu. Bize Ankara'ya giderken söyledikleri şey ne kadar doğru imiş.

HER YERDE CEPHELER AÇILDI

Yunanlılar İzmir'den taaruzlar yapıyorlar. Ermeniler de bizi Sarıkamışdan tehdit ediyorlardı. Tabii olarak İzmir'de, Adana'da, Irak'da, Erzurum'da birer cephe meydana gelmişti. Bizim komutanlar bunlara sıra ile Batı ya da *İzmir Cephesi*, Güney yada *Adana Cephesi*, *Elcezire Cephesi*, *Doğu Cephesi* adlarını verdiler.

Elcezire cephesinde Asurlu ve Keldanlı kuvvetleri bizi uğraştırıyorlardı. Bunların hepsi birden bir plân içersinde yoğun bir baskıya başladılar. Durumumuz buhranlı olmaya başladı.

Cami (Baykurt) İçişleri Bakanı idi. Eski vali-bakan *Yahya Galip* Ankara'ya vali olmuştu. Fakat bu zat tamamiyle başına buyruk. İçişleri Bakanını adeta tanımıyor. Aksine kendisi ona emrediyordu. Hoppala... İlk adımda curcuna. Cami buna dayanamadı. Şikayet etti. Bakanlar Kurulu'nda uzun müzakereler oldu. Anlaşıldı ki Cami haklı. Fakat Mustafa Kemal de Yahya Galip'i seviyordu. Cami istifaya kalktı.

Mustafa Kemal'e gittim. Yumuşak bir şekilde söyledim:

"Böyle hükümet olmaz. Daha ilk adımda bu ne iştir? Ya bu adamı valilikten çıkarmaya razı olunuz, ya da hep birlikte istifa edelim!" dedim.

Sonuçta Yahya gitti. Ancak Mustafa Kemal onu milletvekili yaptı.

Cami bu gelişmelerden kırılmıştı. Roma elçiliğine atandı. Yusuf Kemal de ne bakan olduğu Bakanlığa gidiyor, ne de Bakanlar Kurulu toplantılarında alınan kararlara imza koyuyordu. Çok korkuyordu. Perişan olup ele geçersek:

"Ben işlere karışmadım, ne yapayım? Zorla Ankara'da alıkonuldum" diyeceği anlaşılıyordu. Arkadaşlar bunun bu haline gülüyor, aleyhinde konuşuyorlardı.

Meclis, hükümet, hepsi oldu. Değirmen kuruldu ama bunun suyu nereden gelecek? Bizde on para yok. Hakkı

Behiç Maliye Bakanı, vergilerden birşey yok.

Ziraat Bankası şubelerine el koyup paraları alıyoruz. Para maaşlara, askere harcanıyor. Hesap kitap yok. Zaten O, Maliyenin "M"sinden habersiz, işler arapsaçı, sonra kördüğüm oldu kaldı. Bankalarda ve müesseselerde de el konulacak para kalmadı.

Ferit Maliye Bakanı oldu. Bu adam dirayetli adamdır. Maliyeyi yoluna koydu. Yürüttü. Para buldu. Ahlâkı da böyle olsa ne olurdu?

RUSYAYA GİDEN İLK HEYET

Vekiller Heyetinde ilk iş olarak Rusya ile ilişki kurmak, oradan silah, para vesaire alınmak düşünüldü. *Bekir Sami* Dışişleri Vekili idi. Onun başkanlığında, *Yusuf Kemal*, Ruslarla bir muhahede yapmak ve onlardan yardım almak üzere yollandı. Ben Dışişleri Bakanlığına da vekil edildim.

Bu sırada Kamil Paşa'nın torunlarından Hikmet(Ertegün) geldi. Adnan bana onu takdim etti. Fransa'da okumuş, Fransızcası çok kuvvetli. Hem de baktım ki terbiyeli ve ahlâklı bir gençtir. Sevdim. O'nu Bakanlığa memur aldım. Lozan'da da beraber bulunduk. Orada daha yakından tanıyıp daha çok sevdim. Sonra elçi ve Mustafa Kemal'e başkatip oldu.

Bekir Sami'nin oğlu da Rusya'ya heyetle birlikte gidiyor. Bu çocuk yolda giderken bir baştan öbür başa kadar Çerkeslik propagandası yapar. Bekir Sami iri boylu bir kişidir. Asetindir (Osetya'lı). Asetinler böyle iri olur. Bu millet Kafkas Dağlarında oturur. İkiyüzellibin kişi kadardırlar. 150 bini Hıristiyan, güney bölgelerinde yaşayan diğer bölümü Müslümandır. Aslında Asetinlerin Çerkeslerle ırk bakımından hiç bir ilişkileri yoktur. Dilleri de Çerkesce'den tamamen ayrı bir dildir. Asetinler, Hint-Cermen neslinden ve dilleri de o gruptandır.

Gariptir. Türkiye'ye gelen Lezgi, Çeçen, Asetin, İnguş, Çerkes, Abaza hepsi Çerkes sayılır, Çerkeslik davası güderler. Hiçbiri de diğerinin dilini anlamaz.

Yine şaşılacak şey. Rusya'daki bütün milletler Türk'ü canı gibi severler. Kurtuluşlarını ve hürriyetlerini bizden ümid ederek yaşarlar. Daha sonra Rusya'ya gittiğim zaman bunlardan istasyonlarda, vagonumuzun penceresi-

ne yaklaşıp, sağına soluna bakındıktan sonra zavallı bir çehreyle: **"Bizi ne zaman kurtaracaksınız?"** diyenleri, arkamızdan bastığımız toprağı öpenleri gördüm. Bizdekiler ise aksine Türk düşmanıdır. Türkiye'yi yıkmaya çalışırlar. Oysa Rusya'dakilerin hakkı vardır. Çünkü bunların istiklâl ve hürriyet almaları ve onu devam ettirmeleri mutlaka Türkiye'nin sayesinde olabilir.

HER TARAFTA İSYANLAR..

Artık her tarafta aleyhimizde isyanlar başlıyor. Gelecek karanlık. Hayatımız, millî gaye, herşey tehlikede.

Bizim hanım ise İstanbul'da duramıyor. Babası, amcası nasihat ediyormuş. Olmuyormuş. Şaşılacak bir cesareti var. Bana da haber vermeden on yaşındaki bir hizmetçi kızı alıp, bir vapura gizlice atlayıp Mudanya'ya geliyor. Bursa valisi telgrafla bana haber verdi. Oradan araba tutuldu. Bilecik'e, oradan da Ankara'ya geldi.

Ben de Kuyubayır'ında bir bağ kiraladım. Oraya yerleştik. Mevsim yaz. İnek, koyun, keçi, tavuk aldık. Onlar ile oyalandık. Bir yavru tiftik keçisi var. Alıştı, merdiveni çıkıyor. Gelip boynunu dizime koyup duruyor. Seviyorum.

Fakat benim içimi kurt yiyor. Bizim karının da, keçinin de durumdan haberi yok. Gelecek tehlikeyi bilmiyorlar. Ansızın Ankara'da bile aleyhimize isyan çıkması pek mümkün. İğne üstünde oturuyoruz. Birkaç yüz askerimiz var. Onlar bile, Padişah diyor başka şey bilmiyorlar. Bu sebeple bunlara da güvenemiyoruz.

Ankara halkı ise sanki düşmanımız. Bizimle görüşmüyorlar. Ya bir şey çıkarsa karıyı ne yapacağız? Şişman, ata binemez. Binmesini bilmez, kaçıramayız. O halde çaresiz ben de kalacağım. Parçalanacağız. Düşün, düşün çare yok! Elbette gelmemesi gerekirdi. Benden habersiz ve babasını dinlemeden geldi. Eh alınyazısı ne ise o olacak... Kadere razı olacağız.

Her tarafta aleyhimize isyan hareketleri daha çok kaynıyor. İstanbul'un faaliyeti daha arttı. İstanbul, özellikle Düzce ve Bolu yöreleriyle ilişkide. Hükümet Kuva-i İnzibatiye (Halife Ordusu) adıyla ordu kuruyor. Batı cephesinde Yunanlılarda da faaliyetler çoğalıyor. Böyle çok kötü ve eğreti bir durumdayız.

*

* *

Antalya'da heyecanlı bir olay oldu. Biri, birini öldürmüş. Hükümet de katili hapsetmiş. İtalyan işgal komutanı General, hükümete bir nota verip, katilin İtalyan uyruğunda olduğunu, hapishaneden çıkarılıp kendisini teslim edilmesini istemiş. Bunu vali telaşla yazdı. Bu ağır birşeydi. Yâni yine kapitülasyon.

Bakanlar Kurulunda müzakere edip valiye şu emri verdik: *"Kuvvetlerini topla! Generale katili veremem de! Eğer kuvvetle gelirsen karşılık veririm, cevabını ver"!* dedik.

Vali öyle yaptı. General isteğinden vazgeçti. Askerle gelse bir belâ daha çıkacaktı. Gerçi orada İtalyan askeri azdı. Ama İtalyanlar genellikle tarafsız ve yumuşak duruyorlardı. Birşey yapmamaları bize keyif verdi.

Bu Avrupalılar böyledir. Korkak bulurlarsa derhal adamın sırtına binerler. Hem de insafsızca binerler. Kuvvetli görürlerse işi dostluğa dökerler. Bunlara göre dünyada saygı duyulacak tek şey kuvvettir. Türk nesilleri bu dersi kulaklarına küpe etmelidir! Ben Lozan'da bunun yüzlerce misalini gördüm. Bu sebeple eski devlet adamlarımızın kibarlık ve yumuşaklıkla iş görme prensipleri tamamiyle geçersizdir. Zaten bu şekilde davranarak bu devlete diplomaside pek çok şeyler kaybettirmişlerdir. Terbiye içersinde sert, ama gayet cesur ve sebatlı olmalı.

Antalya'da bir diğer olay. Birgün ortaokulda üç öğretmen oturuyorlarmış. Din bilgisi dersi okutan Müftü de varmış. Öğretmenin biri Müslümanlığa küfür etmiş. Peygambere sövmüş. Diğeri de ona katılmış. Üçüncüsü ise lehte ve aleyhte bir şeye karışmamış. Müftü bunu Maarif Bakanlığına yazdı.

Tahkikat yaptırdım. Gördüm ki tamamıyla doğru. Bence dinî ve her tür kanaat ve düşünce şahsa aittir. Millet saçma ve taasup derecesinde olmamak şartıyla mutlaka dindar olmalıdır. Öğretmen olacakların okullarda böyle şeyler yapmaları büyük hatalardandır. Derhal şiddetle tedbir aldım. İki öğretmeni ve olayla ilgilenip önlemediği, Bakanlığa haber vermediği için okul müdürünü ve yine aynı sebeple Maarif Müdürünü görevden attım. Bunu her tarafa tamim ederek çocukların dinî inançlarını bozmamayı, aksine onu güçlendirmeye

çalışmalarını tavsiye ettim. Dinin, bir milletin kültürü içersinde ve ne gibi faydaları bulunduğunu evvelce anlatmıştım.

Bize Roma'dan bir tebliğ... Mahmut Muhtar Paşa, Cavit, Reşit Saffet, Galip Kemali ve bir takım eski bakan ve elçiler Roma'da toplanmışlar. Kararlar almışlar, bize bildiriyorlar. İsteklerinin özeti şu:

«Vatanı kurtarmak için toplanıp, bizim işaretimiz üzerine hareket edin. Siz işi yapamazsınız. Bize danışın!» diyorlar. Al bunlardan da şu kadar.. Yâni bu adamlar Ankara'ya geleceklerine, Roma gibi rahat ve emin bir yerde oturacaklar, oradan bizi idare edecekler. Doğrusu iyi küstahlık. Mustafa Kemal küplere bindi. Biz Roma'da toplanan bu adamlar ile hiçbir ilgimiz olmadığını ilan ettik. Kestirme yoldu. Onlar da dağıldı, iş bitti.

MECLİS İÇKİYİ YASAKLIYOR

Millet Meclisi içkiyi yasak etti. Ve bu husus titizlikle uygulandı. Bunu yapanların başı *Ali Şükrü* idi. İkinci derecede, şair *Mehmet Akif*'ti. Bunlar Mecliste dini bir parti yapmak peşinde idiler. Rakıyı yasak etmeleri, hele o sırada maddi ve manevi çok iyi bir iş olmuştur. Fakat hükümetin takibatına rağmen kesin olarak önü alınamamıştır. İmbikler toplandı.

Ama bazı torpilli memurlar hükümete teslim edilmiş olan bu imbiklerden bir kısmını alıp evlerine yerleştirdiler. Hatta birtakım eğreti çarelerle imbik yerine tencere, üzüm yerine kocayemiş kullanarak rakı yaptılar. Bolşevikler de ilk devrede içkiyi yasak etmişlerdi. Bu yasak o kadar şiddetli idi ki, idam bile ediyorlardı.

Moskova'da Çiçerin, Türk-Rus anlaşmasını yaptığımız zaman bize ziyafet vermişti. Bu yasağın sonuçlarını kendisinden sordum. Dedi ki:

"Hiç! Baş edilemiyor. Köylü ve halk imbik uydurup yine votkalarını yapıp içiyorlar. Yasak aksine zararlı da oldu. Çünkü yaptıkları votkadan zehirleniyorlar". Bizde de aynı şeyler oldu.

Tarihte de içki yasağı misalleri vardır. Mesela İlhanlılar zamanında... Hiçbirinde de baş edilemeyip içki yasaklanamamıştır. Son zamanlarda Amerika da içkiyi yasak etti. Astarı yüzünden pahalıya geldi. Yasağı

kaldırdı. İçki insanın sağlığını, beynini, neslini bitiriyor. Ama yasak edilince daha zararlısını yapıp içiyorlar. Ve içenler de daha yüksek fiyatla alıp keselerini deliyorlar.

ŞERİF MANATOV DİYE BİR KOMÜNİST...

Bir gün Mustafa Kemal bir tavsiye ile Şerif Manatof adında birini bana gönderdi. Bu adam önemli şeyler görüşmek istiyormuş. Kendisine randevu verdim. Ve Mustafa Kemal'i gördüm. Mustafa Kemal dedi ki:

"Bu adamın Turan Birliği ve istiklalini sağlayan önemli bir programı var. Rusya'daki Türkler adına gelmiştir. Bu işleri iyi bilirsin. Sana yolladım müzakere et. Netice çıkacak bir şey mi bak!" dedi.

Şerifle konuştum. Başkırd imiş. Programı gördüm. Başkırd, Tatar, Kırgız... Bunlar istiklâllerini elde etmişler, birleşmişler. Türkiye'deki kardeşleriyle de birleşme ve Türkiye'ye bu buhranda yardım etmek için, Manatof'u (Manatoğlu) göndermişler imiş.

Soruşturdum. Çeşitli şekillerde durumunu, fikrini inceledim. Herifin programının düzme bir şey olduğu fikrine vardım. Bir defa böyle bir şeyin Rus pençesi altında imkanı yoktu. *Yeşil Ordu* dalaveresine benziyordu. Onun gibi bir Rus oyunu olması lazım. Hem biz Ruslardan yardım almak için bir heyet gönderdik. Sonra da böyle bir şey yapacağız. Bu menfaatimiz aleyhine. Zaten planı da hayalle uğraşmak gibi bir şey.

Çocuğa üç görüşmeden sonra şu cevabı verdim:

"Böyle bir iş ile bizim ilgimiz yoktur. Bu teklifiniz Rus dostlarımızın aleyhine bir şeydir. Bu yüzden katılamayız."

Mustafa Kemal'e de işin düzme ve saçma olduğunu, verdiğim cevabı söyledim.

Herif tekrar geldi. Bu defa benden Bakanlıkta memurluk istedi. Vermedim. Maarif Müdürlüğü ve sonra öğretmenlik istedi, yine vermedim. Sonunda *"açım"* dedi biraz para verdim.

Arası bir hafta kadar geçti. Şerif Manatof halkı, milletvekillerinden bir kısmını toplayıp komünizmin büyüklüğünden ve faydalarından söz ederek, Türkiye'nin kurtulmak için Bolşevik olmasını falan söylemiş. Haber aldım. Herifin programı neydi, bu sözleri ne?

Şimdi iş daha iyi anlaşıldı. Bu adamın Türkiye'ye ge-

lişinde bir maksat var. Yeşil Ordu hikayesi galiba, bununla açıklanmalı. Galiba bu, ordunun öğrencisi, Yeşil Ordu bizi kurtarmaya gelecek değil. Bizi aldatıp Türkiye'ye gelecek ve bizi Bolşevik yapacak. Rusya'nın egemenliği altına koyacak.

Bakanlar Kurulu toplantısında tevkif edilmesini istedim. Yapmadılar. Manatoğlu hemen Eskişehir'e savuşmuş. Orada askere ve halka bir bildiri yayınlamış. Bunda:

"Ey askerler! Ankara'daki paşalar, beyler için savaşıp kendinizi öldürtüyorsunuz. Silahlarınızı atıp evlerinize gidin!" diyor. Bu ötekinden de müthiş şeydi. Herif bizi Halife Ordularına, isyanlara, Yunanlılara, İtilaf devletlerine karşı savunmasız bırakmak istiyor.

Ankara'daki söyledikleri Bolşevik casusu ve propagandacısı olduğunu gösteriyor. Fakat son yaptığı nedir? Gerçi o da komünizm uygulamasıdır. Ancak Bolşeviklerin en önemli düşmanı olan İngilizlere karşıdır ki, asıl savunmayı biz yapıyoruz demektir. Rus'un adamı olsa bunu yapmayacaktı. Acaba acemice yapılmış ve uygulaması bilinememiş bir Rus propagandası mı? Yoksa bu adam doğrudan doğruya İngiliz casusu mu?

Bu defa nedense Vekiller Heyetinde tevkifine karar verildi. Yayınladığı beyanname kanunen idam edilmesini gerektirirdi. Ben idam olması veya hiç olmazsa Sivas taraflarında bir esir kampı yapıp, barışa kadar orada tutulması fikrinde bulundum. Zaten böyle bir yere daha birçokları için ihtiyaç vardı. Tevkif edildi. Ve Mustafa Kemal onu yalnızca Rusya'ya geri vermekle yetindi. Mustafa Kemal, Ankara'daki Ruslarla bu ara dostluk kurmuştu.

Son uygulama gösterdi ki bu adam Rusya'dan İstanbul'a gelmiş, İstanbul'da İngilizlere casus olup, Ankara'ya gelmiş imiş. Nihayet biz antlaşma yapmak için Rusya'ya gidiyoruz. Sarıkamış'da yine karşımıza çıktı. Trenimize geldi. Elimi sıkmak istedi. Elimi vermedim. *"Seni İngiliz casusu"* dedim. Baktım bu sözümden çok korktu. Haber aldım trenin bir köşesine sıkışmış. Kolundan tutup attırdım. Nihayet Moskova'da Tatarlardan araştırma yaptım. Meğerse Stalin'in adamı ve ajanı imiş. Ankara'ya o göndermişmiş. Fazladan yolda İngilizlere de casus yazılmış. Bir serseri imiş. Bu adamı Rusya'ya iade etmek pek zararlı olmuştur.

Rusya'ya ikinci gidişimde işittim. Her yerde, her toplulukta Türkiye aleyhine propaganda yapmayı kendine adet edinmiş. Ders: Düşmanı ele geçirdiniz mi, derhal onu zararlı olamayacak hale koyunuz! Acıma veya kayırmaya sapmak çok fenadır. Sonra siz çekersiniz, başınızı verirsiniz.

Mustafa Kemal'in bir adeti vardı. Mühim meseleleri komutanlara yazar onların fikirlerini sorardı. Bunları Bakanlar Kurulunda okurdu. Gerçi bu askeri sistemin bir sonucu idi. Ne var ki içinde bulunduğumuz güç şartlar dolayısıyla bunu o gün için hoşgörü ile karşılamaktaydık.

YEŞİL ORDU VE KOMÜNİSTLİK MESELESİ

Şunu söyleyeyim ki, bu komutanlardan daima en iyi, akla en uygun cevaplar Karabekir'den gelirdi. En kötü cevaplar da Çolak Selahaddin'den geliyordu. Selahaddin'in yazılarında biraz huysuzluk vardı. Selahaddin'i Meşrutiyet döneminden beri tanırım. İyi de görüşürdük. Sonra birbirimizi kaybetmiştik. Balkan Savaşı'nda, Çatalca savunmasında pusuya düşmüş, yaralanmış, orada çolak olmuş. Şimdi onunla resmî ilişkideyiz. İyi, namuslu adamdır.

O sıralarda Mustafa Kemal'in en önemli uğraşısı, *Yeşil Ordu ve Komünist Teşkilatı* idi. Arasıra *"Memleketin kurtulması ancak Bolşevik olmakla mümkündür"* (*) dediği oluyordu.

(*) Zaman zaman, çeşitli çevreler ve özellikle de komünistler tarafından istismar edilmeğe çalışılan Atatürk'ün buna benzer sözlerinin değerlendirilmesinin iyi yapılması lazımdır. O günün güç şartları içerisinde, Mustafa Kemal'in Ruslar'la iyi ilişkiler içinde olması çok önemli bir politika idi. Batı'da binbir imkansızlık içinde düşmanla savaşırken, Doğu sınırlarımızın güvenlikte olması, üstelik de Ruslar'dan para ve silah yardımı sağlanması hayatî önem taşımaktaydı. İşte Mustafa Kemal'in yukarıdaki ve hatta aşağıda zaman zaman öne sürülecek, söylenip söylenmediği bile meçhul olan sözlerini bu şartlar içinde değerlendirmek ve bunları başarılı bir diplomasi örneği olarak algılamak gerektiğinden şüphe edilemez. Bu konulara ışık tutmak üzere **Kılıç Ali'nin Hatıraları**'ndan buraya bazı satırları alıyor, değerlendirmeyi okuyucuya bırakıyoruz: «**Ankara'da Bolşevik Partisi!**

Eskişehir'de teşekkül etmekte olan Halk İştirakiyun Fırkası'nın Mecliste alâka uyandırdığı ve bazı mebus arkadaşların bu kuruluşa eğilimleri görülüyordu. Bursa milletvekili Servet Efendi bu teşebbüsün başlıca kurucularından biri gibiydi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi nezdine, Bolşevikler tarafından ilk defa olarak temsilci gönderilmiş olduğu ve o tarihte Türkiye hemen hemen bütün bir düşmanlık dünyası ile savaş hâlinde bulunduğu için memlekette Bolşeviklere karşı hattâ bir sempati hissediliyordu.

Bu arada Meclis'ten Afyon mebusu Şükrü ile, Tokat mebusu Nazım Bey'in Bolşevik Elçiliği ile sıkı temas kurdukları gözden kaçmıyordu. Diğer taraftan, Vakkas adında mülkiye kaymakamlarından biri, İzmit mebusu Sırrı ve diğer bazı mebuslarla birleşerek onları bir Kominist Partisi kurma fikri peşine sürüklemek istiyordu. Bu kişiler zaman zaman Çerkes Ethem'i de aralarına almış görünüyorlardı.

Bu maksatla Ethem tarafından Eskişehir'de **"Yeni Dünya"** adı ile bir gazete de çıkarılmağa başlanmıştı... Bir taraftan Bolşevik Elçisi Aralof yoldaşın, diğer taraftan Azerbaycan Elçisi İbrahim Abilof'un, mebuslara falan sık sık ziyafet vermeleri, memleketin şurasına, burasına yaptıkları seyahatlerde yaptıkları Bolşevik propagandası gittikçe önem kazanıyordu. Doğu sınırımızdan girme tehlikesi gösteren bu tehlikeli cereyanı artık önlemek gerekiyordu. Bu cereyanı kanunî yollarla, şiddetli hareketlerle önlemek o günün dış politikasına uygun değildi. Fakat durumu önemle takip eden Mustafa Kemal Paşa buna bir çare bulmakta gecikmedi. Bütün bu hareketlere cevap olmak üzere:

"Biz dışarıdan gelecek her hangi bir telkine uyarak değil, fakat kendi bünyemizi göz önüne alarak, icap ediyorsa partiyi kendimiz kurabiliriz!" dedi ve çok geçmeden, bir muvazaa tertibi olarak, ben **de (Kılıç Ali)** dahil olduğum halde, **Hakkı Behiç, İhsan** (Bahriye Vekili), **Refik** (Koraltan), **Eyüp Sabri** (Eskişehir mebusu), **Süreyya** (Yiğit) Beyler'den meydana gelen bir Genel Merkez kurdurtuldu. Bu Heyet, Hakkı Behiç Bey'i Genel Sekreter yaparak Hakimiyet-i Milliye Gazetesinin üstündeki küçük bir odada işe başlamıştı. Hatta o sırada Moskova Elçisi tayin edilmiş olan Ali Fuat Paşa'ya da tarafımızdan bir komünist itimatnâmesi verilmişti.

Ruslar'ın gözünü boyamak ve şerlerine imkân bırakmamak için girişilen bu muvazaa tertibinin açığa çıkması üzerine, Vakkas ve arkadaşlarının kuracakları ciddî Komünist Partisi teşebbüsü akamete uğradı. Dış telkinlerle memleketin şurasında burasında hissedilen Bolşevik ayaklanmasının da bu suretle önü alınmış oldu. Teşekkülümüz böylelikle gayesini yapmış olduğundan bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle kendi kendini feshetti. (Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor- Sel Yayınları S: 74-76)

Bu bu sözleri duydukça; *"Ne oluyoruz, ne felaket bu?"* diyorum.

İçimin yağı eriyordu. Bilhassa programlarında gizli komite hali. Muhalif olanlara öldürme ve idam cezası da vardı. Karakol Cemiyetinin bu durumda oluşuna Nutuk'ta kıyametler koparan Mustafa Kemal, bu anlattıklarıma göz yumuyordu.

Derken birgün Vekiller Heyeti toplandı. Mustafa Kemal söze başlayıp şunları söyledi:

"Arkadaşlar biliyorsunuz uzun zamandır komünistlik üzerinde çalışmaktayım. Mükemmel bir kuvvet olarak Yeşil Ordu meydana getirildi. Bu ülke ancak Bolşeviklik ile kurtulur. Artık zamanı gelmiştir. Kararınızı verin. Türkiye'nin Bolşevik ve Komünist olduğunu ilan edelim."(*) dedi.

(*) Rıza Nur'un bu iddiası başka kaynaklarca teyit edilmemektedir. Bu bakımdan Mustafa Kemal tarafından sarfedildiği iddia edilen bu sözler de, eğer gerçekten söylenmişse, yukarıdaki dip notta Kılıç Ali'nin belirttiği **"Rusların gözlerini boyamak ve şerlerine imkân bırakmamak için söylenmiş politik sözler"** olarak değerlendirilmelidir.

Bunlar, Ruslar'dan yardım alınacağı o günlerde, onlara hoş görünmek, yani millî çıkarlarımız için, ayıya dayı demek anlamı taşıyabilirdi. Bu sebeple Doktor Rıza Nur'un, Atatürk hakkındaki ve ilerdeki sayfalarda da rastlıyacağımız bu kabilden sözlerini önceki dip notta yer alan Kılıç Ali'nin açıklamalarının ışığında değerlendirmelidir.

Bu konu, zaten o zaman B.M.M.'nde Vekiller Heyetine verilen bir gensoruyla da oldukça aydınlığa kavuşmuştu. Erzurum ve Oltu mebuslarının (Durak, Sülemyan, Necati, Hüseyin Avni ve Yasin Beyler) gensoru isteği üzerine Mustafa Kemal, Doğu Cephesi Komutanı **Kazım Karabekir**'den ayrıntılı bilgiler aldıktan sonra Mecliste geniş açıklamalar yapmıştı (2 Ağustos 1920). Gerçeği aydınlatmış olan bu konuşmadan bazı cümleleri bilgi edinilmesi için buraya alıyoruz:

"Bizim görüşümüz, görülüyor ki Bolşevik ilkeleri değildir ve bolşevik ilkelerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve hiçbir teşşebbüste bulunmadık.. Biz milliyetçiyiz.. Bizim milliyetçiliğimiz bencil ve gururlu bir milliyetçilik değildir. Biz müslüman olduğumuz için, müslümanlık yönünden bizim ümmetçiliğimiz de vardır ki, milliyetçiliğin çizmiş olduğu sınırlı çemberi geniş bir alana dönüştüren odur ve bu bakımdan da bu görüşe göre, bizim yönümüz de sanki bolşeviklik yönünde imiş

Yeşil Ordu dediği Ethem'in kuvvetleri. Hiç ses yok. Galiba Bakanlar hepimiz donduk kaldık.

Bir süre sonra Fevzi'ye (Çakmak) fikrini sordu.

O *"uygun"* dedi. Süratle başkalarına soruyor. Kimse bir şey demiyor.

Derhal ben sözle başladım: *"Komünistlik bu memlekete gelmez, hangi patron, hangi servet ve fabrika varki bunu yapacağız? Dükkanları mı kapayacağız? Küçük Burjuva sınıfı nerede ve nedir? Yüz-ikiyüz liralık sermaye sahipleri mi burjuva? Bunları da kapatırsanız, memleket tam takırdır. Hem millet Bolşevikliği dinsizlik diye tanımıştır. Millet zaten henüz aleyhimizde. Böyle bir durumda, böyle bir devrim çok tehlikelidir. Millet bütünüyle aleyhimize kalkar.*

Belâyı başımıza kendimiz almayalım. Hem İngilizler, Bolşevikliğin şiddetli düşmanı. Şimdiye kadar bize karşı bilfiil ordu göndermeyen İngilizler biz komünist olursak mutlaka göndereceklerdir. Yunan ordusunun veya Halife ordusunun yanına bir-iki bölük de İngiliz askeri gelirse işimiz dumandır. Ne yapıyoruz? Dünyada bunun kadar büyük bir hata işlenmemiştir. Bununla davamız suya düşecek. Tarih bizi sorumlu tutacaktır."

Bu itirazımdan dolayı karar verilememiştir.

"Konuyu Millet Meclisinin hakemliğine götürmek kanunen gereklidir. Siz götürmezseniz, ben şimdi Meclise gidiyorum. Meclisi ayaklandıracağım. Dilimle, kalemimle, kuvvetimle, canımla, herşeyimle bunun olmamasına çalışacağım." dedim.

YEŞİL ORDU KAPATILDI

Bir süre sonra Mustafa Kemal, Çerkes Ethem ve kardeşleri Tevfik ve Reşit'in Yeşil Orduyla tehlike olduklarını görerek telaşlanmıştır. Yeşil Orduyu ve teşkilatı dağıtma emri vermiştir. Çerkes Ethem ve kardeşlerinin Yunan ordusuna geçmeleriyle biten olay buradan başlar.

---

gibi görülebilir. Bolşevizm bir mağdur sınıf ortamı arar. Bizim milletimiz de çoğunluğu ile mağdur ve mazlûmdur. Bu ortamda, iç ve dış güçlükler içindeki milletimizden aldığımız yararlı görüşlere uyarak güçlükleri aşacağız." (Atatürk'ün Meclis Konuşmaları-K.Öztürk I/sa:262)

Sırası geldikçe bu konunun iç yüzünü bildiğimiz kadar yazacağız.

*
* *

Bekir Sami ve Yusuf Kemal hâlâ Rusya'da, bir **başarıları yok. Hatta haber bile çok** ender alınabiliyor. Meclis açılacağı zaman **Mustafa** Kemal **ve** Celal Arif arasında **başkanlık konusunda anlaşmazlık** bulunduğunu **söylemiştim.** Celal Arif, İstanbul Mebusan Meclisinin başkanı olduğundan, kendisini Ankara'da açılacak Meclisin de tabiî başkanı sayıyordu. Celal Arif Adalet Bakanı oldu. Kömür ocağı düzeni yapmak için İtalyan Fago'yu Ankara'ya getirtmiş. Yurdumuz ne halde. O ne düşünüyor?

Derken kömür ocağı olayı patlak verdi. Celal Arif, Mustafa Kemal aleyhine söylenmeye başladı. Erzurum Mebusları ile özellikle Hüseyin Avni'yle arası pek iyiydi. Bizim yanımızdaki bağda oturuyorlardı.

Celal Arif, Meclis Başkanlığına layık değildi. Çünkü bu milleti özellikle böyle bir zamanda idare edecek zeka, enerji ve eğitimden yoksundu. Düşünceleri de pek eskiydi. Aksine pek gururlu bir adamdı. Büyükten atardı. Yüzelli kilo kadar bir adamdı. Biz Lozan'dayız. O da Roma'da elçi. Bize sürekli yazılar yazıyor. Ders veriyor. İsmet fena kızıyor; *"Sanki bu adam amirimiz, hocamız"* diyordu.

İsmet hırslı bir adam. Böyle şeyler ise en tahammül edemeyeceği şeyler. Celal bir mektubunda diyor ki: *"Sizin tuttuğunuz yol doğru değildir. Türkiye dünya karşısında tek kalmıştır. Müttefik lazımdır. Bir de din kuvvetine dayanmak lazımdır. Bunun için Karadağ ve Arnavutluk'la diğer taraftan Mısır ve Hint ile anlaşma yapıp Müslümanlık alemini de Papayı da arkaya almalıdır."*

Bu sözlere bakılınca hemen Fransızların *"laf salatası"* dedikleri şey olduğu görülür. Hem birbirine zıt şeyler. Hem Müslümanlık, hem de Papa'yla ittifak yapılacak. Sonra Karadağ batmış. Birkaç kişi İtalya'ya kaçıp Karadağ'ı ayağa kaldırmak hayalinde. Sonra Arnavutluğun dostluğundan ne çıkar? Mısır, Hint bağımsız değiller ki nasıl ittifak etmeli? Bu işler varsayımla olabilse bile yıllar ister. Bize ise kuvvet derhal lazım. Güya Lozan'da bu politikayla Avrupa'nın yedi devletini yeneceğiz! Saflık işte...

Kömür ocağı işi Celal Arif'in sonu oldu. Birgün Mustafa Kemal ve daha beş altı Bakan arkadaş hükümete gidiyoruz. Mustafa Kemal koluma girdi. Bana şunu dedi: *"Senin de böyle Celal Arif gibi bir kömür ocağın yok mu?"*

Benim birşeyim olmadığını o da biliyor. Fakat şakayla karışık benim de yere vurulacağımı söylemek istiyordu. Güldüm. Dedim ki:

"Paşa bende böyle şey yok. Hatta dünyada dikili bir kazığım yok. Paraya göz diken bir insan değilim".

Hakikaten o zaman dünyada birkaç sandık kitap, ufak ev eşyasından başka bir şeyim yoktu. Sonra namusumla ve alın terimle kazındıklarımı da bir kütüphane yapıp millete verdim.

***

Mustafa Kemal nedense Malta'daki İttihatçıları kurtarmaya çok önem veriyordu. Bir iki yabancı tevkif edilmişti. Bir tanesi bir İngiliz Albayı idi. Adı *Ravlinson*'dur. Bunu Erzurum'da Kazım Karabekir tevkif etmişti. Bu İngiliz büyük bir ailedenmiş. İngilizler geri alabilmek için çok gayret ediyorlardı. Mustafa Kemal de Malta'dakiler ile değişme yapılmasını teklif ediyordu. İlk Rusya seferine giderken bu subayı Erzurum'da tutukluyken gördüm.

ANKARA'DAN İSTANBUL'A GİDİŞİMİZ..

Aleyhimize İstanbul'un kışkırttığı isyanlar arttıkça artıyor ve şiddetleniyor. Bizim hanım başımda bir dert idi. Bir benim ağırlığım, bir de sırtımda bu ağır yük ne olacaktı. Ankara'da bile güvenlik içinde değiliz. Bir hal olsa nasıl kaçacağız.

Uğraşa uğraşa, nihayet karımı İstanbul'a gitmeye razı ettim. Arabaya atıp yola çıktık. Kalecik, Çankırı, Kastamonu, Taşköprü, Boyabat yoluyla Sinop'a gidiyoruz. Yollar bozuk. Bazı yerde hiç yol yok. Köprüler bozuk. Köprü geçerken arabadan iniyoruz. Yolda araba kırıldı. İplerle bağlayıp yola öyle devam ettik. Konak yerlerine han diyorlar. Topraktan yapılmış zeminde yerler var. Kare şeklinde, ortaları bahçe, içlerine girilemez. Pislik, koku ve bit içinde. Bunların bahçeleri, hayvan gübre ve sidiğinden müthiş bir şey olmuş.

Bereket versin beni heryerde hükümet, resmî biçimde, askerler ve halk ile karşılayıp iyi bir evde misafir ediyor-

lar. Hele Kastamonu ve Sinop'ta çok sıcak karşılandık. Konaklama araları 35-40 kilometre kadar mesafedir. Yazın iyi gidilirse de kışın çamur yüzünden günde 20-25 kilometre yapmak bile bazen güç oluyor. Bazı yerler oluyor ki çamur atların dizlerini geçiyor.

Ankara'dan Kastamonu'ya kadar olan yerler çırılçıplak. Hele Çankırı yöresinde Çaylar ile sulanan öyle güzel tarım alanı var ki insan bayılıyor. Ama ne köy, ne ağaç, ne adam. Bir şey yok. Sebebi sıtma.

Yemek vakitlerinde inip yemek yiyoruz. Hanım bir Ankara kedisi almıştı. Bembeyaz tüylü, bir gözü sarı, biri mavi. İyi cins Ankara kedisi böyle oluyor. Yolda doğurdu idi. Anası kaçtı ormana girdi. Ufak çalılıklar var. Bulmak mümkün değil. Gideceğiz. Derken bir yavruyu aldı. Ormana girdi. Yavrunun kulağını sıktı. Yavru bağırdı. Anası miyavlayarak geldi. Yakaladı.

Taşköprü'den Boyabat'a giderken bir büyük ırmağa geldik. Öte tarafı dağ. Ahşap köprü var. Ayakları yok. Asma köprü gibi. Nasıl tutturmuşlar şaştım. Araba ile geçmeye korktum. İndik yaya geçiyoruz. Köprü sallanıyor. Ne ise araba da geçti. Bindik. Dağın eteğinde yol var. Ancak bir araba sığıyor. Bir aralık teker boşa gitti. Aşağısı beş metre ve ırmak. Ödüm koptu. Bereket versin arabacı atik imiş. Hayvanlara şiddetli vurdu ve atladık. Meğerse yolun orası uçmuşmuş. Ne tehlike! Arabalarla seyahat eden vasiyetnamesini yazmalı. Muhakkak bir ölümden kurtulduk. Bu yolu giderken hep düşündüğüm, ya karşıdan başka bir araba gelirse ne yapacağız. İkisi de kalır. Yol da uzun boylu olursa ne yapıyorlar bilmem? Ne ise bize böyle bir belâ çıkmadı.

ANKARA'DAN SİNOP'A 15 GÜNDE VARDIK

On beş günde Sinop'a vardık. Yanımızda Ermeni bir kadın hizmetçi de vardı. Hanım *"İlle bunu götüreceğim!"* dedi. Ne dedimse, ne yaptımsa olmadı. Bu kadına söz dinletmek mümkün değildir. Ermenin iki çocuğu var. Onlar Ankara'da Ermeni yetim yurdunda. Başları kel hastalıklı. Bana bunlara da baktırdı. Yetim yurdundan alıp götürmüş, ilaç alıp tedavi etmiştik.

Şimdi Sinop'ta bu karıyı da, kızı da, hanım'ı da vapura koyup İstanbul'a yollayacağım.

Hanım *"Ermeni'yi de götüreceğim"* dedi. *"Etme dedim. Pazarlığımız buraya kadar"* dedim. Olmadı.

"Üstünde İstanbul'a götürmesi muhtemel mektup falan bir şey vardır. Çırılçıplak soyda bak bârî" dedim.

Bir müddet sonra *"Baktım bir şey yok"* dedi. İstanbul'a gittiler. Ben de Ankara'ya döndüm. Vaniköy'deki evimize inmişler.

Hanım Ankara'ya gelmeden önce, ben İstanbul Hükümeti'nden idam cezası yiyince mallarımı haciz için memurlar gelmiş. Hanım açıkgözlük ederek kitapları mahzene sokmuş. Gerçi dönüşümde kitapları rutubetten ciltleri sökülmüş, fareler didik didik edip yuva yapmış buldum. Ama hiç olmazsa haciz belasından kurtulmuş. Eşyaların da bir bölümünü saklamış. Diğerlerini de:

«Bunlar benim, Rıza Nur'un bir şeyi yok» demiş. Memurlar geri gitmişler.

İşte bu eve inmişler. Yeniden yerleşmişler. O zaman Kuleli Askerî Lisesi'ni, İngilizler Ermeniler'e yetimler yurdu yapmış imiş. Bir gün Ermeni karı, Hanım evde yok iken, hizmetçi kızı aldatıp dolaba sokmuş ve kilitlemiş. Hanım'ın mücevherlerinden bir kaçını alıp doğru Kuleli'deki bu yetimler yurduna girmiş. Hanım hükümete söylemiş. *"Birşey yapamayız"* demişler. Orası bir hırsız sığınma yeriymiş demek.

Şu İngilizler Mütareke sırasında neler yaptılar? Ama bilerek, ama bilmeyerek... Hanım bir gün kadına oralarda rastlamış. Elmaslarını istemiş. Kadın:

"Sesini çıkarma. Yoksa seni İngilizlere haber veririm. Kocası Ankara'da benim çocuklarımı kesti derim" demiş. O da korkmuş. Hakkı da var. İngilizlerde görülen inanış, Ermeni sözünü derhal İncil Sinyor'u gibi doğru kabul etmekti. Oysa biz çocukları besliyor ve tedavi ediyorduk.

Bunu yazmamım sebebi, Ermeniler, Türk'e ne hâindir göstermek içindir. Ne olduysa bizim bin-iki bin liralık mücevherata oldu. Gitti, gider. Ama iyi oldu hanıma. Göbeğim çatladıydı da yine söz dinletemedimdi, o Ermeni karıyı götürme diye..

Sinop'ta iken bizim Altınoğulları Hasan Fehmi'nin, İstanbul'da olduğunu söylediler. Nasıl kurtulduğunu sordum. Hikaye ettiler: «Malta'dan bize mektup yazdı. "Aman beni kurtarın. Ben ittihatçılık ettim. Rumlara düşman oldum. Fakat aklım başıma geldi. Tövbe ettim.

Bundan böyle Rumluğa, Patrikhaneye hizmet ederim. Patrike mektup yazarsanız beni derhal kurtarır» dedi. Patrik İngiliz komutana söylemiş.

Derhal Hasan Fehmi'yi tahliye etmişler.

Aşkolsun... Bu adam ne işgüzar adammış. Şahsına çok güzel bakıyor. Önce seçilmesini İttihatçılar engellemişti. Fakat onlara yardımcı oldu. Paralar kazandı. Karılarla paraları yedi. Durdane adlı bir kadınla evlendi. Ticaret yapıp Pangaltı'da bir meyhane açtı. O zamana göre bir hocanın, milletvekilinin meyhane açması pek çirkin şeydi. Bravo... Karıncaya basmayan müftü, şimdi de Malta'dan kurtuldu!... Sonra bu adam da milletvekili oldu. Bu hoca Kastamonu'da şapka kanunu çıkmadan önce şapkayı giymiştir.

Öteki İttihatçılar hâlâ yatıyor. Hüseyin Cahit de özel şekilde kurtulmuş. Malta'dan İtalya'ya çıkınca:

«Lanet olsun Müslümanlığa, Türklüğe. Bu fesi bir daha başıma koymam» demiş. Hakkı var. Onun Müslümanlığı bir lâftan ibarettir zaten. Arnavuttur. Kendisinden işitmedim, fakat akrabaları, Abdülhamit zamanında Arnavutluklarıyla övünürlerdi.

Benim birinci Rusya seferinden döndüğüm sıralarda idi ki, Ankara'nın girişimleri ile diğer İttihatçılar da Malta'dan kurtuldular. Bunların Malta'daki hayatları hakkında uzun hikayeler söylerler. Bizim konumuzun dışındadır. Yalnız *Fethi* (Okyar, şimdi Paris elçisi) için Süleyman Nazif, devletin yürek yakan durumu konuşulurken, Fethi'nin: *"Bana ne, ben Slav'ım"* dediğini yazdı. Bilmem doğru mu?

Oysa Fethi, İttihatçılar zamanında onların akıllılarındandı. Sonra Fethi'yi Ankara'da tanıdım. Beraber Bakanlar Kurulunda bulunduk. Soğuk, çok şeyde uyuşuk ve bön durur ama, bir adama ısındığı zaman terbiyeli, zararsız, bilgili olduğu görülür. Hele Bakanlar Kurulunda çok şeyde iyi fikirler söylediğini gördüm. Özellikle namuslu adamdır. Kötülere karşı sözünü de esirgemez. Slav kökenliyim dediyse yazık. Kendisi Manastırlı'dır. Oralar önce Kuman Türklerinin yurdu idi. Slavlar sonra gelmişlerdir.

İngilizler ve İstanbul hükümeti aleyhimize planlarını yapmışlar. Hücum borusunu çaldılar. İsyanlar başladı. Aynı zamanda Yunanlılar İzmir'den tecavüz ettiler.

ANZAVUR VE ÖTEKİ İSYANLAR

Aleyhimize ilk sıkı hareket Anzavur'un hareketidir (1.10-25.11.1919). Bandırma, Gönen, Kirmasti, Karacabey ve Biga taraflarını ateşe verdi. Bizim çeteleri birkaç defa bozdu. Nihayet Anzavur bozuldu. Kaçtı. Öldürüldü, işi bitirildi.

Derken Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Nallıhan ateş aldı. Aleyhimize çıkan isyanların en önemlisi de bunlar idi. Padişahın Kuva-yı İnzibatiyesi *(Halife Ordusu)* da gönderdiği adamlarla bunlara katılmıştı. Bunların komutanı Süleyman Şefik İzmit'e asker çıkardı. Bu askerlerin ve subayların çoğu Çerkes, Arnavut gibi azınlık idi. İsyanı yapan halk da çoğunlukla Çerkes. Özellikle de Abaza idi.

İki taraftan birçok günahsız insanlara kıyılıyor, canlar yanıyordu. Halk iki taraftan da paraca ve rahatlığı yönünden büyük zararlara uğruyordu. Ateş Adapazarı'ndan, Düzce, Hendek... Doğu'ya doğru sarıyordu. Bolu'da kaymakam olan Haydar Bey'i (İstanbul Şehremini) dövdüler. Ve hapsettiler.

Bolu'ya propaganda ile isyanın önünü almak için mebus arkadaşlardan *Hüsrev* (Sofya Elçisi, Boşnaktır), Rize mebusu *Osman*, Kırklareli mebusu *Dr. Fuat*'ı yolladıktı. İsyancılar bunları yakalayıp tevkif ettiler. Albay Mahmut Bey'i (Geyve'de bizi tevkif eden) düzenli bir kuvvetle gönderdik. Onu da pusuya düşürüp öldürdüler. Bütün kuvvetini esir ettiler. Durum fenalaştı. Karakeçili aşiretinden oluşan bir çete kuvvetini Kaymakam Arif Bey komutasında gönderdik. Onu da bozdular. Arif bir daha takviye kuvveti aldı. Yine bozuldu. Bu sefer bir gece çadırında öldürüldü. Bu kuvvetler de sıfır oldu.

Artık önlerini boş buldular. Bunlardan *Koç Bey* adında bir Abaza, çetesiyle Beypazarı'na kadar geldi. Beypazarı Ankara'ya 6 saat kadardır. Bizi telaş aldı. Ankara'da 200 kişilik kadar asker kuvvetimiz var. Fakat güvenmek mümkün değil. Asker silahı atıyor. Silahıyla geçip gidiyor, memleketinde, evinde soluğu alıyor.

Ali Fuat Paşa komutasında ve Eskişehir'de bulunan ordumuz 10 bin kişi kadar. Ama çoğu Çerkes Ethem'in çetelerinden oluşuyor, düzensiz bir eşkiya sürüsü.

Mebus arkadaşlardan 30 kadarımız Koç Bey'e karşı bizzat savunmaya karar verdik. Erzurum mebusu Bin-

başı Zihni bize komutan oldu. Hükümetten bir mavzer aldım. Atış talimi yaptım. İş başa düştü. Neyse Allah korudu. Koç ilerlemeyip geri döndü.

Derhal Düzce'ye Refet'i, askerî efelerden oluşan birliği ile Binbaşı Nazım'ı, Çolak İbrahim'i, aynı zamanda Çerkes Ethem'i koşturduk. Bunlar gittiler. Önemli anlar yaşıyorduk. Davamız mahvolmak üzereydi. Refet asîlerle karşılaştı. Üç gün üç gece Ziraat Okulundaki Genel Kurmay Başkanlığı'nda telgraf başında idik. Gözümüze uyku girmiyordu.

Refet'le temas kurduk. İsyancıların başlarından biri Abaza Sefer Bey imiş. Sefer hapishanede Hüsrev ile görüşmüş. Sefer Millî Hareketin İttihatçı olduğunu, bu yüzden savaştığını söylemiş. Hüsrev, benim Ankara'da Bakan olduğumu delil göstererek İttihatçı hareketi olmadığını söylemiş.

Sefer: *"Bu doğru ise ben isyandan vazgeçerim. Birliğimle teslim olurum."* demiş.

Bu çok önemli bir şeydi. İsyancıların kuvvetini çok zayıflatıyordu. Hüsrev telgrafla bunu bize haber verdi. Ben derhal Sefer'le, telgrafla görüştüm. Bizim tarafa geçmesini söyledim. Hayatını garanti ettim. Kabul etti.

Biraz geçti. Refet isyancılarla uzlaşmak üzere onların karargahına gittiğini bildirdi. Doğrusu büyük cesaret idi. Bu telgrafı alır almaz ben, herşeyin mahvolduğunu sanıp telaşa kapıldım. Ve bağırmaya başladım:

"Bu bir hiledir. Hile ile komutanımızı aldılar. Askerimiz dağılacaktır! Komutan nasıl gider!" deyip dövündüm.

Mustafa Kemal ve diğerleri hiçbir şey söylemiyor. Kimsenin ağzını bıçak açmıyor. Bunlar da benim telaşımdan etkilenip büsbütün üzüldüler.

Sabaha yakın bir zamandı. Uykusuzluktan da başım sersem olmuştu. Zavallı millet ve devletin bütün hayat ve geçmişinin yıkılmakta olduğu, sallandığı gözümde canlandı. Sanki bu yıkılmayı görüyorum gibi geliyordu bana. Bu durum aklıma geldikçe aynı o zamanki gibi gözlerimde canlanır. Bazen rüyama girer. Nitekim okulda imişim. İmtihana giriyorum. Rüyasını da hâlâ ara sıra görürüm. Ondan nasıl korkarsam, bunun rüyasından da öyle korkarım. Saatler sonra Refet işin başarıyla bittiğini kendi karargâhına bildirdi.

Artık sevincimize diyecek yoktu. Ben şahsen Refet'in

dostu değilim ama, buradaki hakkını daima teslim ederim. Bu kara günü kurtaranlar Refet, Ethem, Sefer'dir.

Bu sırada pek kötü birşey olmuş. Aralarındaki geçen bir şey yüzünden Ethem, Sefer'i asmış. Adamın huyu buydu. Derhal asıyordu. Haklı haksız demiyor, muhakeme bilmiyordu. Çok adam asmıştır. Kızdım ve acıdım. Ama elden ne gelirdi, olan olmuştu. Ethem'in bu işi alçakça bir işti. Teslim olmuş, bu suretle de davamıza yardım etmiş biri asılamazdı.

HALİFE ORDUSU ORTADAN KALKTI

Hüsrev ve arkadaşları geldiler. Hüsrev ve Fuat deli gibi olmuşlardı. Aylarca bu halleri devam etti. Doğrusu kolay iş değil. Bu olaylar sonunda Halife Ordusu falan bitti. Zaten komutan Süleyman Şefik, İzmit'te karaya bile inmemiş. Vapurda beklemişti. İzmit valisi İbrahim adında bir Çerkes'di. Önce Mısır'da idi. Tanırım. Süleyman Şefik bununla tepişiyordu. İbrahim'in gönüllülerini dağıtmak istiyordu. Bu yüzden istifa etmiştir. İşte bu sayede yeniden ümidimiz uyandı. En önemli mesele olan Halife Ordusu ortadan kalktı.

Derken Yozgat'da isyan oldu(5.5.1920). Bunu yapan *Postacı Nazım* adında biridir. Buna ikinci isyanda *Çapanoğulları* da katıldılar. İsyan Erbea, Çorum ve Zile'ye kadar sardı. Ayrıca Bozkır, Konya ve yöresinde de patlak verdi(5.5.1920). Amasya'dan Cemil Cahit, Eskişehir'den de Çerkes Ethem üzerlerine gönderildi. Uzun bir gayretle bu iş de bitirildi.

Karşımızda Yunanlılar; kuzey, doğu ve güneyde isyancılar tam bir çember içindeydik. Pontus Rum çeteleri de pek faaliyetteydi. Demek, İstanbul işi çok iyi düzenlemiş. Afyonkarahisar'dan *Derviş Bey* (Paşa) Konya'ya gönderildi. Konya'da vali Haydar Bey'i ve komutan Hayri Bey'i (Paşa, milletvekili) yakaladılar.

Konya isyanının başında Delibaş adında biri vardı. 500 asker firarisini toplayıp isyan etmişti. Refet 600 kişilik bir süvari yapmıştı. Bunu Ankara'da kendisi kurmuş. Kendi eğitim yaptırmış ve iyi yetiştirmişti. Ben de tâlimlerini görmüştüm.

Bu sırada İçişleri Bakanı olan Refet'le bu askerler oraya koşturuldu. Bu kuvvetler Konya isyanını bastırdılar.

Zavallı Refet kötü bir adam bile olsa bu çok önemli hizmeti herşeye değerdi.

Bütün bu isyanlarda birçok önemli olaylar, hikayeler, kuruluş işleri, fikirler, davalar, düşünüşler, kahramanlıklar, menkıbeler vardı. Ayrıntılarıyla yazılmaları ve böylelikle kalıcı olmaları gereklidir. İçinde bulunanlar yazmalıdır. Hem tarihtir, hem bence millî roman, piyes konuları olur. Hem de bir millete böyle günlerdeki kahramanlarının hatıralarını ortaya koymak evlâdına yadigâr ve ders etmek görevdir.

Bunlar İstanbul'un yani Vahdettin ve Ferit Paşa'nın kesin yenilgileridir. Bu iki adam, özellikle Ferit kabiliyetsiz pek ahmak idi. Yenilgilerinin sebebi budur. İsyanların hepsini birden yapamadılar. Hilafet Ordusunu kullanamadılar bile. Bu ahmak gerek sivil ve gerek askerî işte nerde kendi gibi ahmak varsa onları seçmişti. Bereket versin bu şekilde davranışları milletimizin zaferine büyük hizmet etmiştir.

Bu sırada Urfa yörelerinde Malili aşireti isyan etti. Fransızlarla işbirliğine girişmişlerdi. Viranşehir'i aldılar. Üzerlerine gönderilen kuvvetlerimizin önünden kaçarak güneye, Fransız bölgesine gittiler. Bu da böyle bitti.

İzmir işgalinde, ilk günlerinden beri *Albay Ali* (Kel Ali) alayı ile Ayvalık'ta, *Albay Kazım* (Meclis başkanı Kazım Özalp Paşa) Balıkesir'de idiler.

Yunanlılara ilk askeri darbeyi vuran Kel Ali'dir.

İSTİKLAL MAHKEMELERİ

Bu sırada isyanlar, asker kaçakları ve İngilizlerin yolladıkları casuslardan dolayı Mecliste İstiklal Mahkemeleri kuruldu.

Bunlar casusları, hâinleri, isyancıları, asker kaçaklarını yargılıyorlardı. Eskişehir'den Samsun'a, Konya'ya kadar birer İstiklal Mahkemesi gönderdiler. Bir tane de Ankara'da vardı.

Bu aralık Antalya'ya Dişçi Sami adında biri gelmiş. İngiliz casusu imiş. Yakalayıp Ankara'ya getirmişler. Sami mahkemede beni Mısır'dan tanıdığını söylemiş. Mahkeme şahitlik için beni çağırdı. Gerçekten Mısır'da Türk bir dişçi olduğunu işitiyordum. Yüzünü görmüş değildim. Orada maaşlı İngiliz casusu olduğunu söylüyorlardı. Hat-

ta şimdi Mısır kralının mabeyincilerinden olan İhsan Bey bir gün bana: *"Dişçi Sami'ye ben yüz vermiyorum. Meğerse İngiliz casus imiş. Kovdum"* demişti.

Bir süre sonra da bu adamın casusluğu bıraktığı, bir Türk kızı ile evlendiği söylentileri ortaya çıkmıştı. Mahkemeye bunların hepsini anlattım. Mahkeme başkanı Topçu İhsan idi. Dişçi Sami'yi astılar.

FRANSIZLARLA MÜTAREKE HATA MIYDI?

Adana cephesinde *Tufan Bey* diye şöhret yapan Yüzbaşı Osman büyük kahramanlıklar gösteriyordu. Tabiî halk da... Özellikle İskenderun Türkleri...

Fransızlar hile ile vakit kazanmak istemiş olacaklar ki bir heyet gönderdiler. *Mustafa Kemal* ile Meclis binasında görüştüler. Ben de yanlarında idim. *Celaleddin Arif* de vardı.

Fransızlar mütareke istiyorlardı. Vakit kazanmak istedikleri anlaşılıyordu. Razı olmadık. Heyet gitti.

Sonra tekrar adam gönderdiler. Bununla bizzat Mustafa Kemal görüştü. Bize *"Mütareke yapacağız"* dedi. Mustafa Kemal mütareke yaptı(30.5.1920). Millet Meclisi bu mütarekeye kızdı. Kabul etmek istemedi. Mütareke hata idi.

Nutuğun 286'ncı sayfasında Mustafa Kemal bu durumu anlatıyor. Fransızlar şüphesiz vakit kazanmak istiyorlardı. Meclis bu yüzden kabul etmek istemiyordu. Nitekim o mütareke isteyen Fransızlar o sırada asker çıkarıp Zonguldak'ı işgal ettiler(18.6.1920). Mütareke yaparak Mustafa Kemal büyük bir hata yapmıştı (*). Hem de Bakanlar Kurulunun bundan haberi yoktu. Ben de o zaman Dış İşleri Bakan vekili idim.

(*) Rıza Nur'un, Fransa'nın zaman zaman kazanmak istediği için mütareke yaptığı şeklindeki bu yorumunun değerlendirmesini Atatürk'ün Nutuk'taki şu sözlerini okuduktan sonra yapmak gerekir: **«..Fransa ile antlaşma yapmak suretiyle, hem zaman kazanıp millî birliklerimizi düzenlemek, hem de o güne kadar Türkiye'yi ilgilendiren bütün işlerde yalnız İstanbul Hükümeti ile görüşen Fransızlar'a, Anadolu'daki Millî Örgüt'ün siyasal varlığını tanıtmak amacı gütmüştük.»**

(Nutuk-Velidedeoğlu baskısı-Sa:258)

İsyanlar İzmir cephesini zayıflattı. Çünkü oradaki birliklerimizden geri çekip, isyancılar üzerine gönderiyorduk. Yunanlılar da bütün cephelerden saldırdılar ve ilerlediler. *"Milne hattı"*nı çok geçtiler(22.6.1920). Birçok toprağı işgal ettiler.

İngilizler Anadolu'ya çok casus gönderiyorlardı. Haber almaya çok ihtiyaçları vardı. Gönderdikleri casusların hemen tamamı Arap ve Arnavut gibi unsurlardandır. Çok tekrarlanan bu durum Türk'e büyük bir uyanma dersidir.

Ordudan erlerimiz de akın akın kaçıyorlardı. Gerek casuslar, gerek bunlar hakkında İstiklal Mahkemeleri şiddet göstermiş. Ve o sırada bu şekilde büyük hizmet görmüştür.

NURETTİN PAŞA'NIN KİBİRİ

Yine Haziran içlerinde İstanbul'dan *Nurettin*, Diyarbakırlı *Kazım* ve *Nihat Paşalar* geldiler. Galiba Fransız uçağı ile geldiler. Eczacı Hüsnü bunları tanıyormuş. Bağına yemeğe çağırmış. Yusuf Kemal ile beni ve Erzurum Mebuslarını da çağırdı. Bu zatları orada tanıdım. İçlerinde Nurettin Paşa'nın durumu ve tavırları dikkatimi çekti. Normal değil. Büyük bir kibir ve kendini beğenmişlik gösteriyor. Grup halinde fotoğraf çektirdiler. Nurettin geldi. Ortaya oturdu. Hiç olmazsa beklese de bizler teklif etsek... Nezaket gereği kendisi bize teklif etmeliydi. Çünkü Yusuf Kemal de, ben de Bakanız. Ondan üstünüz. Önemi yok. O ortada resim çıktı. Ama adamın hâli, hiç olmazsa kabalığı dikkatimi çekti.

Derken Mustafa Kemal kendisini cephede komutanlığa atamak istemiş. Nurettin görev kabul etmek için *"Hükümetin yapacağı her işi önce kendisine sormasını, sormadan bir iş yapmamasını"* şart koşmuş. İşittik. Mustafa Kemal de bu işi bizden yani hükümetten habersiz yapıyordu. Doğru mu diye birine sordum. Doğrudur. Demek ki tamam. Bu Nurettin'de büyüklük hastalığı deliliği var. Tenezzül etmemesinden mi nedir hiç ağzından laf çıkmıyordu. Bu sebeple zekâsı ve bilgi derecesi hakkında fikir edinemedim.

Sonra Eczası Hüseyin'de bir kartını gördüm. Üzerinde şöyle yazılı: *"Nurettin Paşa, Kutülamare kuşatanı"*. Gül-

mekten katıldım. Bir yerin kuşatıcısı olmak bir şeref, hatta bir unvan da değildir. Olsa idi o da ayıp ya, hadi neyse kartına yazaydı. Bunun anlamı şudur: Bu adam çok kibirli ve gururlu. Bunu ispat edecek sermayesi de yok. Bula bula Kutülamare'yi kuşatmayı bulmuş.

Zaman geçti. Nurettin'i iyice tanıdık; pek gururlu, fakat pek câhil, zekâsı da olmayan biri. Her işte, din borusu altında, tutuculuk içindedir. Nureddin, Mustafa Kemal ile uyuşamayınca gidip Taşköprü'de uzun zaman oturdu. Damadı Taşköprülü'dür.

YUNANLILAR BURSA'YA GİRDİ

İsyanlarla birlikte başlayan Yunan genel taaruzu, bir tarafdan Bursa'yı(8.7.1920), diğer koldan Uşak'ı işgal ederek sonuçlandı. Milne hattı falan gitti. Demek İngilizlerin bu hattı yapmaları Yunanlıların ilerlemesine engel olmak veya Yunan işgal topraklarına son bir sınır koymak için değil, onları bizim çetelerin saldırılarından korumak ve rahatça taaruz hazırlamalarını sağlamak için imiş. Bizim asker, çeteler büyük zayiatla çekilip Eskişehir, Afyonkarahisar'ı çevresine doldular. Bu durum Yunan tehlikesini en yüksek derecesine kadar büyültmüş idi.

Millet Meclisinde Bursa'nın Yunan eline düşmesi büyük patırdılar kopardı. Birçok milletvekilleri Bursa Valisi *Hacim* ile kumandan Albay *Bekir Sami*'yi idam ettirmek fikirinde idiler. Güya bunlar gerekli olduğu kadar savunma işine çaba göstermemişler...

Doğrusu şudur ki, bu iddialar bütünüyle saçma idi. Felaket karşısında tamamen hislerin galeyânı idi. Gerçekten de bu vatanseverlik galiyanı idi ama, durum da buydu. Düzenli bir ordu önünde iki buçuk çete, silah ve cephanesi pek yetersiz olan bir avuç asker ne yapacaktı? Bunu düşünen yoktu. Neyse mesele kapandı. Mustafa Kemal kapatmak için doğrusu çok uğraştı... Bekir Sami'yi işten çıkardılar. Hacim milletvekili idi. Ve Meclise gelmişti. Bu kıyametler koparılırken o da aramızdaydı.

Yunan genel saldırısından önce cephede bu taaruz sezilmiş, cephe Erkan-ı Harbiye'den imdat kuvveti, cephane ve silah istiyor. Yalvarıyorlar, bar bar bağırıyorlardı. Ama çaresizdik.

Mustafa Kemal, bu isteklere *«gönderdik, gönderiyoruz!»* diyerek geçiştirmeye çalışıyordu. Çünkü gönderecek hiçbir şeyimiz yoktu. Bir tanesini gözümle gördüm. Salihli tarafındaki kuvvetler, Necati'yi (Maarif Vekili) imdat ve cephane için Ankara'ya yollamışlardı. Ziraat Okulunda Erkan-ı Harbiye'deydim. Oraya geldi. Cephe adına isteklerini söyledi.

Mustafa Kemal cevap olarak sadece vaatle yetiniyordu. Ama Necati'de durumu farketmişti. Derken Mustafa Kemal kızdı. Siyah tahtaya cephenin resmini yaptı. Hayali birlikler ve toplar işaretledi. Necati *"Ama orada top yok ki"* dedi. Mustafa Kemal: *"Sen asker misin ne anlarsın? Her iş yapılacaktır..."* diyerek onu gönderdi.

Mustafa Kemal bu gibi davranışlarının cephenin maneviyâtını yükseltmek için yapıldığını söylüyordu.

ÇERKES ETHEM'E "MİLLİ KAHRAMAN" UNVANI VERİLDİ..

Çerkes Ethem, Düzce ve Bolu'da ettiği hizmetten dolayı herkes tarafından takdir edildi. Millet Meclisi kendisini alkışladı. Ve hatırımda kaldığına göre kendisine resmen *"Millî Kahraman"* unvanını verdi.

Bir Çerkes millî kahraman oldu! Hem de bir eşkiya. Mustafa Kemal zaten Ethem'in etkinliğinin çok büyüdüğünü görüyordu. Ethem'in etkinliğini kırmaya çalışıyordu. Hemen Yeşil Ordu'yu kaldırmıştı.

Meclis'in verdiği millî kahraman unvanından sonra Ethem, Ankara'dan geçip Yozgat'a isyan bastırmaya gitti. Bastırdı. Oradan isyanın Ankara valisi Yahya Galip'in seyahati sonucunda ortaya çıktığını ileri sürerek hükümetten Yahya Galip'in Yozgat'a gönderilmesini istedi. Yahya Galip titredi. Çünkü Ethem'in şakası yok. Hemen asıyor. Yahya'nın ne derece bu işin içinde olduğunu bilmiyorum. Bu konuda iyi bir inceleme yapılıp sonucu bize bildirilmedi.

Mustafa Kemal, Yahya'yı vermedi. Onu Ethem'e vermesi, Ethem'in o zaman Ankara üzerinde de etkinliğinin kabul edilmesi demek idi. Bu olay Mustafa Kemal ile Ethem'in arasını daha çok açtı.

Ethem, Yozgat'tan Eskişehir'e geçti. Orada *Yeni Dünya* gazetesini çıkarttı. Bunda komünistlik yapıyor, hem de

kapalı bir biçimde Mustafa Kemal'e saldırıyordu. Bu gazeteye Arif Oruç'a çıkarttırıyordu.

Biraz sonra Ethem hastalığı sebebiyle Ankara'ya geldi. Yanında kurmay subayı gibi Giritli Kazım adında biri vardı. Eskiden tanırdım. Bu adam Maarif Bakanlığına geldi. Mustafa Kemal'in aleyhinde laflar söyledi. Ve beni Ethem'le tanıştırmak istedi.

"Buyursun" dedim. Ethem geldi görüştük. Ben Ethem'e bu çok buhranlı zamanlarda yaptığı değerli hizmetlerden dolayı gıyaben saygı duymakta idim. Kendisine bunları söyledim. Mustafa Kemal hakkında fikrini öğrenmek için biraz da gıdıkladım. Açılmadı. Fakat aleyhinde olduğu görülüyordu.

Söylentiye göre ise güya Ethem'i bana Mustafa Kemal *"Git Rıza Nur'u tehdit et. Maarif Bakanlığından istifa ettir!"* diye göndermiş imiş. Öyle ya Cami ve Celal Arif'ten sonra sıra bende. Önergeyle düşürememişler, demek ki tehditle yapacaklar. Bu gerçeği nice yıllar sonra Ethem'in yanında subay olan Eczacı Sami'den duydum. Ama Ethem beni tehdit etmedi.

CELAL ARİF'İN ERZURUM'DA BAŞKALDIRIŞI

1920 Ağustos ortalarında bağ evinde komşumuz olan Celal Arif ve Hüseyin Avni bana geldiler. Bir sırlarını açıkladılar:

"Mustafa Kemal ile bu iş sökmeyecek. Biz ikimiz Erzurum'a gideceğiz. Halkı ayaklandırıp onu düşüreceğiz" dediler.

Ben onlara; *"Bu konuyu önce Karabekir'le konuşun. Karabekir onaylamazsa hiçbir teşebbüste bulunmayın!"* dedim. Bu iki adam pekiyi deyip gittiler.

Arası bir müddet geçti. Erzurum'a gitmiş olan Celal Arif oradan kıyameti koparmaya başladı. Hükümete, Millet Meclisine telgraflar yağdırıyor.

Davası: Oradaki orduda suistimaller varmış. Halk galeyana gelmiş. Bu hırsızlığa Erzurum vali vekili Albay Kazım'ın (Palavracı Kazım, şimdi İzmir valisi, Arnavut'tur) sebep olduğunu gösteriyor. Bunun atılmasını ve cezalandırılmasını, yerine bir vali atanmasını, vali gelinceye kadar da halkın genel isteğiyle belirlenecek bir vali vekili atanmasını istiyor.

Karabekir'den bir teklif var: O da, Celal Arif'in Doğu İlleri Genel Valisi tayin edilmesini istiyor.

Biraz sonra Celal Arif kendi kendini Erzurum Vali Vekili yapıyor. Bunlar ilginç gelişmelerdi. Orduda suistimalden söz etmekle, Karabekir'in de aleyhine hareket edilmiş oluyordu. Oysa Karabekir onun genel vali olmasını istiyordu ve onlar Karabekir'e durumu danışmaya gitmişlerdi. Bunlar ne demekti?

Halkın genel oyu ile vali istemek sonra kendisini vali vekili yapmak bunların hepsi kanun dışı, ihtilal belirtileri idi. Peki ihtilal ise danışılmaz, yapılır. Niye buraya soruyor? Demek bu adamlar bir iş yapalım dediler. Ağızlarına burunlarına bulaştırdılar.

Derken, Celal Arif, hırsızları (Palavracı'yı) koruyor diye Karabekir'in aleyhine döşendi. Hatta onu da hırsız sırasına koymak istedi. Demek cıvıttı.

Bu konu Nutuk'ta 295'inci sayfadan itibaren ele alınmıştır. Celal Arif orada çirkin şeylere düşmüştür. Mesela doğu illerinin müstakil bir idare teşkil etmesini istemek gibi. Buna tabiî Meclis, Hükümet herkes kızdı.

Sonra Erzurum'a gittiğim zaman halktan, ileri gelenlerden soruşturdum. Hiç kimse Karabekir'e hırsız diyemedi. Ondan şüphe bile etmiyorlardı. Fakat palavracının herkes aleyhinde olup, hırsızlığını söylüyorlardı. Orduдan çalmıştı ve bu bir vatan hainliği idi. Zaten bu adam Dünya savaşında Suriye'de, Cemal Paşa'nın levazım müdürü idi. O zaman yaptıkları ayyuka çıkmıştı. Bu adamı Mustafa Kemal, Tiflis'e konsolos yaparak uzaklaştırdı.

Rusya'ya gittiğim zaman palavracıyı Tiflis'te görünce şaşırdım. Şunu da ilave edeyim. Tiflis'e gittiğim zaman konsoloslukta güzel halılar vardı. Nereden aldığını sordum. Çünkü para yoktu. Ora Türklerinin hediye ettiğini söyledi. Rusya'dan dönüşümde konsolosluğu tam takır buldum. O sıra konsolos şimdi Washington Elçisi olan Muhtar idi. Ona halıların ne olduğunu sordum. Kazım gidereken alıp gitmiş dedi. Halılar gitti.

Celal Arif'in bu kanunsuz hareketine fena kızdım. Bu adam genel valilik istiyor. Doğu illlerimizi müstakil yapmak fikrinde demek. Şahsını düşünüyor. Hele ikinci isteği bir cinayettir. İçimden küfürler savurdum.

Derken Celal Arif Maarif Bakanlığı şifresi ile bana da yazmaya başladı. Birinci telgrafında kendi hakkında Ba-

kanlar Kurulunda neler olup bittiğini soruyor. Beni adeta casus olarak kullanmak fikrinde. Benim ise en kızdığım şey. Ben onun Karabekir aleyhindeki şikayetini görünce zaten herkesten çok aleyhine döndüm. Çünkü Karabekir'e gıyaben hürmet besliyordum. Başarımızda hayat noktası o idi.

Hele Hüseyin Avni'nin bana yazdığı şifre baştan aşağıya yanlıştı. Çok fenama gitti. Celal Arif, *"Karabekir, Ermenilerle savaşı başaramaz"* diyor. Başarmıştır.

Mustafa Kemal'de Nutuk'ta *"Celal Arif'in dediğinin aksine ordu Ermeniler karşısında zafer kazandı"* diyor. Bu şifreleri de Vekiller Heyetine verdim. Karabekir de Celal Arif'in aleyhine yazmaya başladı.

Vekiller Heyeti, Celal Arif'in Ankara'ya dönmesine karar verip kararı kendisine bildirdi. Celal Arif iki ay daha kalıp döndü.

MÜDAFAA-I HUKUK KAPATILIYOR

Ankara'ya Ali Cenani'nin oğlu geldi. Meğerse İngiliz casusu imiş. İstanbul'da anası ve iki kızkardeşi varmış. Evlerine sürekli İngiliz subayları gelirmiş. Ali Cenani'yi ise Malta'da yakaladılar. İstiklal Mahkemesine verdiler. Asıyorlardı. Doktor Adnan kurtardı. İstanbul'a iade ettirdi. Bu Adnan da böylelerini kurtarır. Devlet ve millet aleyhine kişilere iyilik eder. Dost kazanır.

Nice zamandır her taraftan Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin işkenceleri, Hükümete müdahaleleri ve hele soygunları hakkında pek çok şikayetler geliyor. Bakanlar Kurulu bu cemiyetlerin artık zararlı olduklarını, devlet ve ordu kurulduğundan artık bunlara gerek kalmadığını düşünmeye başladı.

Eskişehirde Ali Fuat Paşa'nın komutasında 10 bin kişilik, bir dereceye kadar düzenli bir kuvvet oluşmuştu. Bakanlar Kurulunda, Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin kapatılmalarını görüştük. Mustafa Kemal kapatmak istemiyordu. Pek çok toplantılarda konu görüşüldü. Sonuçta dayanamayıp «peki» dedi. Bir tebliğ yayınlanarak cemiyet kapatıldı. Sonra da ihya edilerek *Halk Partisi* yapılmıştır.

İsyanların alev aldığı Bolu ayaklanmaları zamanında olan önemli bir şeyi anlatmak istiyorum. Celal Arif daha Erzurum'a gitmemişti. İsyanlardan pek ürkmüş idik.

VELİAHDI ANKARAYA DAVET EDEN MEKTUBUMUZ: "GEL BAŞA GEÇ.."

Halkın ve askerin daima *"Padişah baba, halife!"* demesi önemli bir nokta idi. Düşündük. Padişah ailesinden birinin başımızda bulunması çok iyi tesir edecek. Millî davayı kazanmamıza yüzde 80 yardım edecekti. Mesela Veliaht Mecid Efendi (Abdülmecid) Ankara'ya gelse derhal *"Padişah ve halife İstanbul'da esirdir. Ama veliahdı kaçırıp yolladı. Padişaha vekillik yapıyor"* derdik. Bunun etkisi çok çok büyük olur. İsyan kalmazdı.

Mecid Efendiyi getirmeye karar verdik. Bir gün Celal Arif Bakanlar Kurulunda, Mecid Efendiyi getirme teklifi yaptı. Mustafa Kemal önce karşı çıktı. Şiddetle reddetti. Oysa güzel ve önemli bir tedbirdi. Ben de Celal'in teklifine katıldım. Maliye Bakanı Ferit'te bize katıldı. Öteki Bakanlar tarafsız durdular. Günlerce uğraştık. Faydalarını saydık. Sonuçta Mustafa Kemal kabul etti. Mecid'e bir davet mektubu yazıldı. İstanbul'a casuslarımız ve gelen giden adamlarımız vardı. *"Gel başa geç"* diye mektup gönderildi. Ben de Sinop'a gittim. Orada adını şimdi hatırlayamayacağım Trabzon'lu birini buldum. Motoru vardı. Becerikli bir gençti. Ona işi açtım: *"Mecid efendiyi kaçırabilir misin?"* dedim. Bunlar kaçakçılıkta becerikli idiler. *"Giderim. Motorumla Sakarya ağzına çıkarırım. Alın ne isterseniz yapın. Bundan kolay ne var?"* dedi.

Bu kaçakçı Trabzon ve Rize'liler o küçük motorlarıyla Millî Harekete büyük hizmetler etmişlerdir. Rusya'dan aldığımız silah ve cephaneyi 24 saatte Sakarya ağızlarına çıkarıyorlardı. Bunlar olmasaydı, silahların nakliyatı yapılamazdı.

Mektup Mecid'in eline varmış. Fakat Anadolu'ya gelmedi. Bunu da örtmek için İngilizler'e söylemiş. Evinin etrafını ablukaya aldırmış. İşgal komutanları o zaman Merkez Komutanı olan Emin Paşa'ya emir vermişler. O da teğmen Çerkes işkenceci Rıfkı'yı bir bölük Türk askeriyle gönderip Mecid'in Beşiktaş'taki sarayını sardırmıştır. Fakat bu abluka bir iki gün devam etmiştir.

İzmir zaferinden sonra Mecid: *"Ben gelecektim. İngilizler duydu. Evimi abluka ettiler. Sonra olmadı"* demiştir.

Sonra oğlu *Ömer Faruk*'u İnebolu yoluyla yollamış ise

de tabiî prens geriye gönderilmiştir. Artık onlara lâyık olan davranış biçimi de zaten bu idi.

Mecid'in bu işi beni çok kızdırdı. Hanedanın bozulmuş bir aile olduğunu bilirdim. Fakat Mecid'e güvenim ve saygım vardı. Çünkü birkaç Avrupa dili bilir. Ressam, musikişinas, aydın bir adamdı. Bu hareketi beni kendisinden iğrendirdi. Demek bu ailede bir tek fert bile kalmamış. Bunlar yalnız rahat ve keyif düşünüyorlar. İşte bu olaydır ki, o gün beni Osmanlı hanedanını bu milletin başından atmak gereğine bütünüyle inandırmıştır. İşte bu olaydır ki, sonra padişahlığın kaldırılması önergesini vermeme sebep olmuştur.

Biz onu Ankara'ya davet kararı aldırmak için neler çektik? O ne yaptı! Şimdi Nis'de hiç şikayet etmeyen bu ailenin yok olmasına birinci sebep Vahdettin, ikinci sebep kendisidir. O vakit gelseydi. Bu iş olmayacaktı. Biraz zahmet ve fedakârlığa katlanamadı.

Saraydan başka yerlerde yaşayamıyorlardı. Gelip de millet için çalışır mı? Geleceği karanlık bir işe girer mi?

Yıllar geçti. Ben Paris'teyim. Nis'den Reşit Bey geldi. Bu adam Mecid'in yanında imiş. Mecid Efendi, Reşit'e demiş ki: *"İsmet'le, Rıza Nur İngilizlerden 2 milyon alıp Halifeliği kaldırdılar. Bana bunu bir Rus diplomatı söyledi"* .

Ben de sonra bir kış Nis'e gitmiştim. Orada Kıbrıs'lı Şevket vardı. Onu Mecid'e yolladım. Ve şunları dedirttim:

"Rıza Nur diyor ki, bugünkü perişanlıklarını bizden bilmiş, bütün bir ailenin bu halinin sebebi kendisidir. Onu istedik. Gelseydi bunlar olmazdı. Böyle milyonlarla dedikodular yapmasın. Ben halifelik kaldırılırken ne Bakandım, ne de Ankara'daydım. Ben Padişahlığı kaldırdım. Halifeliği bıraktırdım. Padişahlığın kaldırılmasına da bu mesele sebeptir. Çünkü görüldü ki artık bu aileden hayır yok."

Şevket bunları söylemiş, oğlu Faruk da varmış. Yanından çıkınca Faruk, Şevket'e:

"Rıza Nur'un dediği doğrudur. Kabahat babamın. Mektup geldiği zaman babam, ben ve getiren adam vardı. Bu sır nereden duyuldu hâlâ şaşarım" demiş.

BATI CEHPESİ KOMUTANI DEĞİŞTİ

Ali Fuat (Cebesoy) Batı Cephesi kumandanı idi. Çeteler de yardımcı güçler olarak komutası altında bulunu-

yordu. Yunanlılar, Bursa ve Manisa'yı işgal ettikten sonra Ali Fuat, Eskişehir'i kendisine karargah yapmıştı. Gediz'de Yunanlılara taaruz etti. Perişan oldu. Ali Fuat'ın bu savaşta kurmayı Binbaşı Saffet(Arıkan) idi. Şimdi Halk Partisi Genel Sekreteri ve Mustafa Kemal'in gözbebeği olan Saffet. Buna Gediz Savaşı derler. Fakat duyulmuş, ün yapmış değildir. Mustafa Kemal, bu yenilgi üzerine Ali Fuat aleyhinde konuştu.

Mustafa Kemal yenilginin sorumluluğunu sırf Ali Fuat'ın üzerine yüklemek istiyor(*) ama Genel Kurmay Başkanı İsmet de cepheye gitmiş, taaruza birlikte karar vermişlerdir. İsmet öyle bir adamdır ki, Mustafa Kemal taaruz istemese o da asla istemezdi. Demek sorumlulukta hepsi ortaktır. Genel Kurmay taarruz emri vermedikçe bir kumandan harekete geçebilir mi? Taaruzu kendileri uygun bulup emir vermişlerdir. Ali Fuat'ın ordusu öyle perişan oldu ki, yalnız Ali Fuat ve Saffet kalmış, onlar da güçlükle kaçmışlardır.

Birçok yaralı vardı. Orduda hekim az olduğu gibi operatör hiç yokmuş. Yaraların koktuğunu söylediler. Feci hal. Bakanlar kurulunda gündeme geldi.

"Ben giderim" dedim. Onayladılar.

Ali Fuat'ın babası beni pek severdi. O da oğluna gitmek istiyordu. Biraz da hasta idi. Evine gidiyor, tedavi ediyordum. Oğlu Mehmet Ali ile eski dostluğumuzun anılarını unutamıyordum. Birlikte trene binip Eskişehir'e gittik.

Ali Fuat ile görüştük. Derhal hastaneye gittik. Başhekim Binbaşı Haşim, iyi bir meslektaşım. Eczacıbaşı Rüştü, Tıbbiye Lisesinde, kavurma çalıp da bana: *"Aman benim yerime sen hapis yat"* diyen ve sonra bana düşman olan Rüştü'dür. Görünce bunları hatırladım. Unutmuş gibi durdum. O da bana dalkavukluk etmeğe başladı. Haşim gayretli bir insan.

Tahtadan karyolalar, amerikandan çarşaflar yapmış, hastane temiz, hastalar yatıyor, fakat başka doktor yok.

"Ameliyathane" dedim.

"Yok" dedi.

Şaştım: *"Bir alette yok mu?"* diye sordum. *"Yok"* dedi.

(*)*"Gediz yenilgisinden sonra Ali Fuat Paşa'nın komutanlık etkinliği sarsılmış görünüyordu."* *(Nutuk-Velidedeoğlu baskısı-Sa:268)*

Cephede bu yegâne hastaneydi. Artık sağlık işlerinin gerisini düşününüz!

Ali Fuat'ın ordusunun başhekimini gördüm. Bizim sınıf arkadaşlarından ve benim çok ahbabım olan Kemal. Güzel. Fakat Kemal en haylaz talebiydi. Hekimliği sıfır. Şimdi Albay ve ordu başhekimi.

YARALILAR'IN YARDIMINDAYIM

Yaralara baktım, hakikaten bir kısmı kokuyor. On gündür bezi değişmemiş yara bile var.

Haşim: *"Cerrah olmadığından, bilhassa pamuk ve sargı bulunmadığından değiştirilemediğini"* söyledi.

Şimdi birkaç âlet lazım. Fakat nereden bulmalı? Düşünüp duruyoruz. Eczacıbaşı Rüştü dedi ki:

"Depo'da ilaçlar arasında açılmamış bir sandık var. Nedir bilmiyoruz"

"Şuna bir bakalım" dedim. Sandığı getirttik. Bir de görelim ki, birçok cerrahi aletleri bulunan zengin bir sandık. Çok sevindik. Başhekime dedim ki:

"Bir oda göster de ameliyathane yapayım."

Bir odayı temizlettik. Bir masa koyduk. Bir tencereyi alet kaynatmak üzere ayırdım. Mangalın üstüne koydum. Ameliyathane oldu. Ameliyatlara başladım.

Bir zavallı omuzundan kurşun yemiş. Mafsal ve kemikler parçalanmış. Bakılamamış, kangren olmuş. Kangren kolundan ayağına kadar vücudun her tarafını sarmış. Zavallının mafsalını ve kangren yerlerini açtım. Bir bileğine kadar, bir de sırtından ta buduna kadar kestim. Bu kadar geniş gazlı kangren görmemiştim. Derisinin altı iltihap dolu idi. Oksijen ile ıslattığım bezlerle yaraları doldurdum. Ateşi düştü. Kurtuldu. Bütün yaralıları elden geçirdim. Gerekenleri ameliyat ettim. Bu iş on gün sürdü.

Eskişehir'i gezdim. Tren tamirhanesini silah fabrikası haline getirmişler. Bir usta bulmuşlar. İngilizlerin kamalarını alarak, bıraktıkları büyük küçük otuz kadar topun kamalarını bu adam yapmış. Ve yapıyordu. Bize bu kadar top kazandırdı ki, o zaman bunun değerine paha biçilemezdi. Bu tamirhane çok işe yaramıştır. Bu bir yabancı idi böyle işe yaradı. Demek yabancılardan korkmak yanlıştır. Ne kadar mümkünse onlara ülkemizde fabrika

ve benzeri kuruluşlar yaptırmalı. Varsın milyonlar kazansınlar. Asıl kazanan yine biziz. Ve sonunda bize adam yetişmiş olur. Mesela Anadolu trenlerinin hele Eskişehir ve Afyon bölgesinin savaş sırasında gördüğü hizmetler çok büyüktür. İsmet Paşa yabancıdan çok korkar. Oysa bundan büyük hata olmaz. O zamanlar kömür yoktu, trenleri odunla işletiyorduk.

Ankara'ya döndüm. Bakanlar Kurulunda, ameliyatlara devam edilebilmesi için bir operatöre ihtiyaç olduğunu söyledim. Operatör yok. Mecliste operatör Emin (Belediye reisi olan) var. Onun gönderilmesini tavsiye ettim. Gönderdiler. Emin de 15 gün kadar kaldı, döndü. Gelir gelmez Millet Meclisine bir yazı gönderip tedavi ücreti istemiştir. Pek aykırı bir şeydi. Para verilmediği gibi üstelik hakaret gördü. Benim aklıma bile gelmemişti. Ama o istedi. Arnavuttur.

Bu sırada orduların düzeni işi ile uğraşıyoruz. Silah, cephane ve paraya şiddetle ihtiyaç var. Muahede ve yardım için Rusya'ya giden Bekir Sami heyetinden hâlâ bir haber yok. Bekir Sami'yi telgrafla Moskova'da, şurada burada arıyoruz. Yok.

RUSLAR VAN'I, ERMENİLER'E VERMEK İSTEMİŞLER

Nihayet Yusuf Kemal çıkageldi. Elinde muahedeye ait parafe edilmiş iki madde var. *"Niye geldin?"* dedim.

"Canım Ruslarla Muahede yapılamaz, imkansız" dedi. Konuştuk:

"Hem Ruslar Van'ı Ermenilere vermemizi teklif ediyorlar. Çiçerin bunda ısrarlı. Van'dan ne çıkar? verip işi bitirmeli" dedi.

Rusya'nın halini sordum. Bilhassa komünistliği merak ediyordum. Bana komünistlikten övgüyle söz etti:

"Ben imanı tam bir komünistim. Türkiye ancak bununla kurtulur" dedi.

Sonra öğrendim. Meğerse Yusuf Kemal motorla Gerze'ye gelmiş. Orada komünistlik propagandası yapmış. Boyabat, sonra Kastamonu'ya gelmiş. Kastamonu'da aynı şeyi yapıp hatta Kökmiş adında bir kahveciyi de komünist yapıp teşkilâta memur etmiş. Yusuf Kemal'in sözleri beni teredüte düşürdü. Çünkü ben şimdiye kadar komü-

nistliğin aleyhinde idim. Gerçi bu işi derin bilmiyorum. Ama bildiğim kadarı beni bu işe düşman etmişti. Yusuf Kemal'in ise okumuş, zeki bir adam olduğunu bilirim. Oysa komünistlik benim asla zihnime yatmıyordu.

Millet Meclisi muahede hakkında kendisinden bilgi istedi. Bir gizli celsede konuştu. Ve sözlerinin sonunda *"Muahede yapmak için Van'ı Ermenilere vermek lazımdır. Ruslar istiyorlar. Başka türlü mümkün değildir"* dedi.

Mecliste bir fırtına koptu. Bu Meclis câhildi ama vatansever ve çok fazla aklı selim sahibi idi. Yusuf Kemal'e saldırdılar. Yusuf Kemal kürsüden nasıl ineceğini bilemedi. Korktu ve kaçtı. Bereket versin ki kendisinin de o fikirde olmadığını söylemişti. Tedbirlidir, fakat ne de olsa Meclise bunu kendi teklif ediyor.

Mustafa Kemal, Nutuk'ta; *"muahede parafe edilmişti sonra yapıldı"* diyor. Birinci cümle yanlış. Parefe olan sadece iki maddedir ki o da sonra çok değişmiştir.

Bekir Sami'yi tekrar aradık. Yok. Hatta Moskova'da Rus Hükümeti de bilmiyor.

"Galiba Kafkas Dağlarında Asetinlerin içinde olsa gerek" diye tahmin ediliyor. Sonra Tiflis'e, Bakü'ye, Moskova'ya varınca öğrendim. Çiçerin Van'ı Ermenilere istemiş. Bekir Sami de, Yusuf Kemal de razı olmuşlar. Ancak *"Önce büyük Millet Meclisine soralım"* demişler.

Bekir Sami *"Eğer Asetinlere istiklâl verirseniz. Ben de Meclisi ikna edip Van'ı Ermenilere veririm"* demiş.

Bunu Çiçerine de sordum. Doğruladı. Bekir Sami, Yusuf Kemal'e, kendisinin Asetinlerin arasına gireceğini söyleyip *"Bekle"* demiş. Yusuf Kemal de «*ben geri döneceğim*» diye israr etmiş. Aralarında bundan ihtilaf çıkmış.

Nihayet Bekir Sami, Yusuf Kemal'e: *"Sen gidip Meclise Van meselesini çözümle"* deyip gitmiş.

Yusuf Kemal'de adeta kaçarcasına yola çıkmış, Ankara'ya gelmiş. Bekir Sami Rusya'ya gidince adını bırakmış *"Prens Kondük"* imiş. Rusya' da soruyordum. Bekir Sami deyince tanımıyorlardı. Ailesinin adı Kondük imiş ve prens imişler...

Bu işten haberdar olduğum zaman içim ağladı. Türk için, Türk'ün terbiye ve ekmeği ile büyümüş birini, yine Türk parası ile Türk Devleti en kara gününde bir imdat olur diye gönderiyor.

O Türk'ün işini bırakıyor, kendi cinsi olan Asetinlerin

istiklâli için çalışıyor. Gayesi oraya prens olacak. İçimizdeki yabancı unsur, dilimizi, terbiyemizi, bütünüyle aldığı halde bile bakın ne yapıyor? Türk nesli aklını başına alsın.

Bu büyük ibret. Hem de bu adam bunu almak için Türk'ün aziz yurdundan toprak veriyor!.. Van'ı vermek pek küstahlık! El malıyla dost kazanmak. Hainlik, çok ağır şey... Rusya'dan dönünce bunu ben söyledim. Bekir Sami işitmiş. Çok üzülmüş. Bana geldi. Açıklamalar yaptı, ama bunlar çok çürüktü.

Derken Ruslar Asetin istiklâline yanaşmamışlar. Önce Ruslardan söz alan Bekir Sami buna kızmış. Demek Van'ı kapmak için Bekir Sami'yi aldatmışlar imiş.

Bekir Sami *"Asetinleri topluca göç ettireceğim, istiklâl verin!"* diye Moskova hükümetini tehdit etmiş.

Ruslar aldırmamışlar. Göç de ettirememiş.

Artık yapacağı kalmamış, Tiflis'e geçmiş. O zaman Tiflis'te Millî Gürcü Hükümeti ve onların içinde İngiliz, Fransız gibi İtilaf Devletleri yetkilileri bulunuyordu. Oradaki Fransızlar ve Gürcüler ile Türkiye adına (ama böyle bir yetkisi yoktu) müzakereye girmiş. Bu müzakerenin konusu Polonya, Romanya, Kafkasya, Türkiye birleşerek Fransızların yardımıyla hep birlikte Rusya'ya savaş açacaklar. Fransızlar bunu çok istiyorlar.

Sebebi; Rusya, Fransa'ya karşı olan borcunu inkâr etti, onu alacaklar. Bize ise bir faydası yok. Bizi beygir, katır gibi kullanacaklar. Bekir Sami de bu aralık Asetinlere külah yapacak. Ruslara kızdı ve şimdi intikam peşinde.

Ama biz ne haldeyiz? Tepemizde Yunan, Fransız, İngiliz, Ermeni vb. var. Ordu, silah, cephane, para yok. Bunlar bizim işlerimiz mi? Elimizden gelirse Yunan'ı, Ermenileri defedelim.

Rusya aleyhine döneceğiz de Yunanlıları ne yapacağız? Hem de Rusya'dan silah dileniyoruz. Bekir Sami'nin yaptığı çok ters, tehlikeli bir hata idi. Hem de vatan hainliği idi. İşte yabancı azınlıklara önemli yetkiler vermenin sonucu...

Ruslar Tiflis teşebbüsünü duymuşlar. İnanmışlar, telaşa düşmüşler. Sonra Bekir Sami Avrupa'ya gitti, yine aynı işe çalıştı. Bu arada Briyant ile de müzakereler yaptı. Bunlar Rusları öyle etkiledi ki, çoğu zaman bizi

Fransızlarla birleşip, Ruslar aleyhinde gizli bir anlaşma yaptığımız kanısına varıp bize güvenemediler. Silah, cephane, paraya şiddetli ihtiyacımız olan bu zamanda Bekir Sami'nin ne büyük hata işlediği düşünülsün! Az kaldı Türkiye'yi yegane ümidinden (Ruslardan) yoksun bırakıyordu.

Muahede yapmak için yola çıktığımız zaman Rusya'ya gidiyoruz. Erzurumdayız. *Bekir Sami* Tiflis'te imiş. Yusuf Kemal'le benim hareketimizi haber almış. Bize Ankara'ya telgraflar yağdırdı:

"İlla gitmeyin! Ruslarla anlaşma yapılamaz. Geri dönün" dedi. Ve yırtındı durdu. Tabii dinlemedim.

İşte Bekir Sami bunun için ve ancak bu suretle varlığından ve hayatından hükümete haber verdi. Yoksa adam Tiflis'te yaptıklarını hükümete haber vermiyordu. En nihayet Ruslarla anlaşma yapmamıza engel olmaya bile çalıştı.

ERMENİLER İYİCE AZDILAR

Ermenistan'daki Ermeniler bir süredir pek azdılar ve şımardılar. Ermenistan'da, Nahcıvan'da, Kars'da, Türkleri topluca öldürüyorlar. Nahcıvan'da 40 köyün halkını kesmişlerdi. Her köy en aşağı 1000 hanelikti. Demek 200 bin kadar Türk kesmişlerdi. Nihayet ora Türkleri silaha sarılmış, Ermeniler de kaçmışlardı.

Rusya'nın yenilgisi üzerine *Kars Türkleri* de bir devlet kurmuşlardı. Mütareke olunca İngilizler oraya girip hükümeti dağıtmış, üyelerini Malta'ya sürmüş, Kars'ı Ermenilere vermişlerdi. Ermeniler, bura Türklerini de kesmişlerdi. Sanki Rus ordusu ile çekilirken Bayburt, Erzincan, Erzurum, Kars yolunda kestikleri yüzbinlerce Türk yetişmedi miydi?

Amerikalılar, İngilizler Ermenilere yiyecek, giyecek, top, tüfek, fişek, para gibi herşeyi vermişlerdi. Ordularına da İngiliz subayları gönüllü girmişlerdi. Hatta Baldonikoğlu da Ermeni ordusunda idi. Ermeniler 30 bin kişilik bir ordu meydana getirmişlerdi. Artık gururlanmışlar, atıp tutuyorlardı. Hele Harbiye Bakanlarının bize verdiği bir notası Ermenilerin Türkiye'ye hücuma hazırlandıklarını ispat ediyordu.

Duruma baktık. Batıda Yunanlılar, Doğuda Ermeniler.

İki cendere arasındayız. En önemlileri olan İtilaf Devletleri de cabası. Önce Ermeniyi sırttan atmak lazım. Ermeniler nasıl olsa bir gün taaruz edecekler. Onlar hazırlıklarını bitirmeden, biz taaruz edelim! dendi.

Bu konu Bakanlar Kurulunda uzun uzadıya müzakere edildi. Ermenileri aradan çıkarmanın şart olduğu hemen ittifakla kabul edildi. Fakat ne suretle?

Bazılarımız *"Savaşmak lazımdır!"* dedi. Bir kısmımız *"Ermenilere savaş açsak Amerika ve İngiltere derhal üzerimize ordu gönderir. Harp etmeyelim"* dedi.

Bilhassa Ferit (Maliye Bakanı) *"Savaş açarsak Amerikalılar bize hücüm eder"* diyordu.

Ben şu fikirde bulundum:

"Beklesek, nasıl olsa Ermeniler bize saldıracak. İyisi mi vakit geçirmeyelim. Biz hücum edelim. İnisyatif bizde olsun. Amerika ve İngiltere'den korkmaya gerek yoktur. Bence Amerika ve İngiltere asker yollayıp da Ermeniler için kırdırmazlar. Hem İtilaf Devletleri bize yapabileceklerinin son derecesini yaptılar. Ellerinden daha başka şeyler de gelse yaparlardı. Böyle bizim Ermenilere hücum etmemizi beklemezler. Bu milletler savaştan yorgun çıkmışlardır. Bugünkü durum aleyhimizdeki hareketin durma dönemi manzarasını göstermektedir. Bu sebeple derhal savaş ilan edelim!"

Birkaç celse ateşli münakaşalar yapıldı. Sonuçta «***savaş ilanı***»na karar verildi.

Mustafa Kemal:

«Doğuda sadece 4000 kişilik bir kuvvetin bulunduğunu ve durumu bir defa da Karabekir'e soracağını» söyledi.

Sordu. Gelen cevabı Bakanlar Kurulunda okudu.

Karabekir: *"Bu işi başarırım"* diyordu.

Gıyabında sevdiğim bu adama daha çok sevgi besledim. Hem bunu kesin ve kahramanca söylüyordu. Karabekir'e taaruza geçilmesi için emir verilmesine karar verdik. Bir hafta on gün geçti, bir şey yok. Mustafa Kemal'e sorduk. Emri tebliğ etmemiş.

Toplantı sonunda Mustafa Kemal'i bir köşeye çektim. *«Niçin emri vermediğini»* sordum.

Mustafa Kemal: *"Karabekir bu önemli işi becerecek bir güce sahip değildir!"* diyerek kuşkularını dile getirdi.

Nihayet savaş emri bir ay sonra verdirilebildi. Oysa zaman geçirilecek durumda değildik. Çünkü Ermenilerin

birgün nasıl olsa üzerimize çullanacakları ortadaydı. Mağlup olursak, zaten harp nasıl olsa olacaktı. Ne yapalım? Batmış geminin direği olur mu?

Karabekir önce silahlarını İngilizlere teslim etmeyip cesaretli, gayretli ve bilgili davranmıştır. Savaş emrine şöyle cevap verdi:

"Birkaç gün izin veriniz. Hazırlığımı yapayım. Biraz da sivil yardımcı kuvvet kurayım. Bunları yapınca hücuma geçeceğim".

KARABEKİR, ERMENİLERİ BOZDU

Sonunda Karabekir 6 bin kişilik bir kuvvet oluşturup Sarıkamış'a girdi(29.9.1920). Orada Ermenileri bozdu. Ermeniler kaçtılar.

Şimdi İngilizler, Gürcüleri, Ermenilerle aleyhimize birleşmeye zorluyorlar. Bundan korktuk. Bu yüzden ordu, sol yanında Gürcü saldırısına uğramamak için ilerlemedi. Bir süre durdu. Oysa bu duruşu Mustafa Kemal, Celal (Celalettin) Arif olayına bağlıyor. Celal Arif olayı bir alev gibi parlayıp sönmüştü. Erzurumda kendisine 50-100 kişi bulabilmişti. Bundan ne çıkardı. Ordunun bundan dolayı duraklamış olması mümkün mü?

Gürcüler Ermenilerle işbirliği yapmadılar. Ya korktular. Yahut Ermeniyi hiç sevmezler. Bu bir fırsattır. Ezilsinler dediler.

Bir ay kadar bir bekleyiş ve araştırma bize Gürcülerin tarafsız kalacağı kanaatini verdi. Gürcüler teminat verdiler. Bizimle dostluk ve anlaşma yapmak üzere de Medivani adında bir generali Ankara'ya gönderdiler.

Ordu tekrar harekete geçti. Ermeniler, Kars istihkâmlarına sığındılar. Top, tüfek ve cephaneleri bol idi. Sayıları ise bizden çok üstün.

Kars istihkâmlarını Rusya'ya giderken gezdim. Çoğu bizim zamanımızda yapılmış. Ruslar daha da sağlamlaştırmışlar. Bazıları hâlâ bizim verdiğimiz adları taşıyordu. Çok yüksek ve sarp tepeler üzerindeler. Arabayla çıkmak üzere bir saat uğraştık. Tepelerde çeşitli mahzenleri, mazgalları, kışlaları ve hastaneleri var. Hayret içinde kaldım. Bu tepelerden Kars suyu ve Aras alabildiğine görülüyor. Bu istihkâmları taaruz ederek çıkıp almak mümkün değildir.

Karabekir ordusu ile Kars'a dayanıp suyun bir yakasında cephe yapmış. Savaş başlamış. Bir gece ustaca bir manevrayla bir kısım askerleri Halit Paşa'nın kumandasında suyun öteki yakasına geçirmiş. Bu kuvvet şafakla Ermeni ordusunun geri hatları üzerine saldırmaya başlamış. Bu yüzden Ermeniler korkup çil yavrusu gibi dağılmışlar. Kars böylelikle alınmış (30.10.1920).

Oysa bu istihkâmlarda Ermenilerin 600 kadar topu vardı. Karabekir Kars'tan sonra Gümrü'ye girdi (8.11.1920). Ermenilere ağır şartlar taşıyan bir muahedeyi Gümrü (Alexandrapol) antlaşmasını imzalattı (3.12.1920).

Bu sayede sırtımızdan ağır bir yükü attık. Geniş bir nefes aldık. Bu muahede Ermeniler için çok ağırdı. Silahlarını bütünüyle bırakmak zorunda kaldılar.

Ben Paris'teyken o zamanki Harbiye Nazırı Derminasyan benimle görüşmek istedi. Görüştük. Bu adam garip kafalı bir adam. Yüzüme karşı Türk'e hakaret ediyor. *"Sizde yalnız askerlik var, sadece iyi askersiniz"* diyor. Güldüm.

İçimden *"Yedikleri darbeyi hâlâ unutamamışlar"* dedim. Ve kendisine: *"Evet siz 30 bin, biz 6 bin kişi idik"* dedim. İnkâr edemedi. Ancak: *«Ruslar bize saldıracaklardı. Kuvvetlerimizin bir bölümünü oraya ayırdık da ondan böyle oldu»* diye sözde açıklama yaptı.

KARŞIMIZDA YALNIZ YUNANLI KALDI

Önümüzde artık sadece Yunan var. Bütün kuvveti oraya vereceğiz. Bu sırada İstanbul ve İzmir Gazeteleri benden söz ediyorlar:

"Rıza Nur'un Mustafa Kemal ile arası bozukmuş. Kaçacakmış, kaçmış, tevkif edilmiş... vb." şeklinde haberler var.

Bunların sebebini anlayamıyorum. Sonra öğrendim. Eşim İstanbul'a gidince Amasya Mebusu İsmail Hakkı gelmiş beni sormuş.

Eşim de: *"Ankara'nın yaşanacak bir yer olmadığını, canı sıkıldığını, benim Mustafa Kemal'den şikayet ettiğimi"* söylemiş.

İsmail Hakkı *"Oh olsun! Ben ona gitme dedimdi de-*

miş". Gerçekten de ben Ankara'ya hareket edeceğim zaman bu adam ve bir de Miralay Zeki bana *«gitme!»* diye çok ısrar etmişlerdi. Bunların bence bir zekaları ve değerleri yoktur. Hele Zeki'nin hiç. Asla kulak vermemiştim.

Eşim, İsmail Hakkı'nın sözlerinden ağlamış. Kadındır, zayıftır. Demek İsmail Hakkı benim Mustafa Kemal'den şikayetçi olduğum lâfını hemen etrafa yaymış. Demek bu gazete haberleri onun yalan yanlış yansımasıydı.

Bu sefer karımın babası bizim hâlimizi ümitsiz görerek, kızını İstanbul'dan almış, Nis'e götürmüş. Eşim oradan bana, Antalya Maarif Müdürü eliyle mektup göndermişti. Bu işi bana sormadan yapmıştı. İyi olmuş, karı düşünce ve yükünden kurtulduk demek.

Temmuz içinde Yunanlılar kolayca Edirne ve Doğu Trakya'yı işgal ettiler(20-25.7.1920). Bu konuya ait yeterli bilgim yok.

Nutuk'un 360. sayfasında Mustafa Kemal, Cafer Tayyar'a kızgın olduğundan sorumluluğu onun üzerine yüklüyor. İnsanın aklına şu soru geliyor:

Cafer Tayyar Atina'daki esirlikten dönüp, Anadolu'ya geldiği zaman neden tekrar kumandan yapıldı ve aynı zamanda mebus tayin edildi?

Durumu Cafer Tayyar'a sordum. Anlattı. Söyledikleri Mustafa Kemal'in açıklamalarından farklı idi.

ASKERLERE SİYASET YASAĞI

Mustafa Kemal bir yerde şöyle diyor:

"Askerler siyasal etkilerden uzak bulunmalıdır. Siyaset yapmanın başkalarının işi olduğunu unutmamalıdırlar." (Nutuk Sayfa 307)

Bu bütünüyle doğrudur. Önemli ve kesin bir kuraldır. Ne var ki, Mustafa Kemal önceleri bütün komutanları aynı zamanda milletvekili yapıyordu. Ordu böylelikle politikaya bulaşıyordu.

Evet. Olağanüstü bir dönem yaşıyorduk bunlar olabilir. Ne var ki İkinci Mecliste de aynı iş yapıldı. Deli Halit Paşa'ya, Mustafa Kemal milletvekilliği teklif ettiği zaman ben yanındaydım.

Halit *"İstemem"* dedi. Mustafa Kemal zorladı.

Nihayet Halit: *"Ben milletvekilliği yapamam. Sinirli bir*

adamım. Kürsüye çıkar birşey söylerim. Bir milletvekili itiraz eder. Ben itiraza alışmamışım. Tabancayı çeker vururum. Beni yapmayınız" dedi.

Halit, deli derecesinde sinirli idi. Doğu cephesinde, sonra Arabistan cephesinde, suçlu suçsuz, tabancasını çekip birçok subayı muhakeme etmeden öldürmüş bir adamdı.

Sakarya boyunda subaylar bana bundan çok şikayet edip misaller söylemişlerdir. Hele şu hikayeyi unutmam. Orada herkesin sevdiği iyi bir genç teğmeni kızıp eliyle vurmuş, yaralamış. Yere yuvarlanan zavallı genç: *"Sen zalim ve katilsin. Buna hakkın yok!"* demiş.

Halit *"Vay daha gebermedin mi?"* deyip tekrar ateş ederek öldürüp işini bitirmiştir. Sonunda Halit'in kendisi de öldürülmüştür. Bu zat cahildi, deliydi ama **pek vatanseverdi.**

Milli Harekette önce Doğu, sonra Batı cephelerinde hizmet etmişti. Pek kibirliydi. Bütün askerler böyledir. Sanki küçük dağları onlar yaratmıştır. Yanlarında siviller köpekten aşağıdadır. Baskı ve diktatörlük ilk işleridir. Onun için bütün dünya militarizmin aleyhindedir.

Orduyu siyasete karıştırmak en büyük tehlikedir. Tarihteki misalleri çoktur. Bizde de çoktur. Ordu ateşe, kızgın demire benzer. Ona dokunmaktan korkmalıdır. Bugün sana alet olur, yarın ise seni keser. Yani o, siyasetin elinde patlayacak bir bombadır.

Nitekim avcı taburları İttihatçıların elinde patladı. Nihayet ordu Mustafa Kemal'in de elinde patlıyordu. Fakat atik davranıp, komutanları mebusluktan çıkardı ve muvaffak oldu.

Bu da *Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Rüştü ve Refet Paşaların* hadisesine sebep oldu. Bunlar mebus kaldılar. Kumandanlıktan uzaklaştırıldılar.

Yunanlıların bazı yerleri kazanmalarını hazmedemiyorduk. Ermenileri tepelemekten bir gayemiz de Turan yolunu açmaktı. Fakat bu yol açılmadı. Bu olur bir iş değildi. Geride Rusya ve İran vardı. Sonra anlamışımdır ki o zamanlar çocukluk ediyorduk.

İlk Mecliste Mustafa Kemal'in aleyhine ilk aylarda başlayan bir hareket bu sırada kuvvetlenmişti. Bunlar *Nazım* adında bir milletvekilini İçişleri Bakanı yaptılar. Mecliste Mustafa Kemal'e muhalif olanların sayıları ol-

dukça çoğalmıştı. Nazım görüştüğüm bir adam değildi. Sosyalistlik yapıyor. Başka davada bulunuyordu. Bana karışık bir adam hissini veriyordu. Ne kendisini ne de işlerini yakından bilmiyordum. Mustafa Kemal onun casus olduğunu da söylüyor. Bu adamı kovdu. Sonra İstiklal Mahkemesine de verdi. Fakat hatırımda kaldığına göre beraat etti.

Muhalifler sonra bir aralıkta Kocaeli Mebusu Sırrı'yı bakan yaptırdılar. Mustafa Kemal onu da gönderdi. Muhalifler de bula bula hep değersiz kişileri buluyorlardı. Bu onların büyük kabahatleri ve başarısızlıklarının sebebidir.

Bu zamana kadar Bakanları Millet Meclisi seçerdi. Mustafa Kemal, Anayasa'nın o maddesini, seçimden önce kendisinin aday göstermesi ve seçimin bu adaylar arasından yapılması biçiminde değiştirtti.

Artık bakan seçilmesi gerektiğinde Mustafa Kemal, Meclise 5-10 isim veriyor, Meclis onlardan birini seçiyordu. Nazım meselesi hakkında Nutuğun 313'üncü sayfasında diyor ki:

"Milletvekili ve Bakanları parti seçmelidir. Partisiz olanlara güvenilmez. Çünkü vatansızlar da milletvekili olabilir.» diyor.

ÇOK DEFA AÇ YATIYORUZ

Ankara'da çok sıkıntı içindeyiz. Çoğu defa Bakanlar Kurulu toplantısı sırasında karanlık basıyor. Bir lokanta bulmak mümkün değil. Hatta peynir ekmek bulamıyoruz. Çok aç yattığımız oldu. Rahat vasıtalardan eser yok.

Çoğu gece önemli bir iş çıkıyor. Gece yarısı, sabaha karşı bizi uyandırıp Bakanlar Kurulu toplantısına çağırıyorlar. Sokaklarda fener yok. Çarpıla çarpıla gidiyoruz. Çamur çukurlarına batıyoruz. Yorgunluk çok, durum kötü, sinirler gergin, üzüntü...

Mustafa Kemal, Ethem'in (Çerkes Ethem) kazandığı şöhreti hazmedemiyordu. Ethem'i düzenli ordu ve memleket güvenliği için tehlikeli görmeye başladı. Onu ortadan kaldırmak istiyordu. Ali Fuat'ında Ethem'le birlikte olduğu kanatindeydi. Ordu komutanı Ali Fuat ve Ethem'in kuvvetleri o zaman Doğu cephesi dışında yegâne

kuvvetti. 10 bin kişi kadar idiler.

Birgün Fevzi Paşa'ya, anlayamadığımız bir takım hazırlıkları sorunca:

"Ali Fuat ile Ethem orduyla Ankara'yı basacaklar. Bütün tertipleri aldık. Gelsinler" dedi.

Gerçekten sonra öğrendim ki, Ankara çevresinde bazı yerlerde hendekler kazılmış. Toplar konmuş. Ali Fuat, Ankara'daki kuvvetleri istemiş, verilmemişti. Gaye demek ki, Ankara'nın korunması imiş. Bir de Ali Fuat mağlup olsun gözden düşsün diye olabilir.

Ben içimden Ali Fuat'ın başarılı olmasını istedim. Fakat yanında bir eşkiya, câhil ve Türk olmayan biri var. Ya her şey büsbütün berbat olursa... Bu kaygılar altında niyetim eziliyor.

ALİ FUAT PAŞA MOSKOVA'YA ELÇİ GİTTİ, ETHEM'İN DURUMU KÖTÜLEŞTİ

Mustafa Kemal, Ali Fuat'ı önemli askeri bir müzakere için Ankara'ya çağırdı. Ali Fuat cidden içi saf bir çocuk. Ayağıyla Ankara'ya geldi. Gelince komutanlıktan azledilip Moskova'ya elçi yapıldı, yerine de İsmet(İnönü) komutan olarak atandı. Ne ise bu tehlikeli zamanda Yunan karşısında bir çarpışma bir sarsıntı olmadı. Elçilik eskiden beri tarihte her millette görülen bir sürgün ve terbiye usulüdür.

Bu usül Ali Fuat'a ve sonra üç dört defa da bana uygulanacaktı. Ama ben kabul etmedim. Şimdiye kadar Necati'ye, Celal Arif'e yapıldı. O devirde elçiliğe yollanmak, tabuta konulup yollanmak gibiydi. Çünkü biraz zaman geçilince azlediliyordu. Cami(Baykurt) azledilip, Celal Arif yollandı. Sonra o da azledildi.

Sıra benimdi ama, şimdi Ali Fuat üç numara oldu. Ali Fuat'a, Çerkes Ethem'i de birlikte götürmesi teklif edildi ama, Ethem böyle bir şeye yanaşmadı.

Mustafa Kemal cepheye güvendiği İsmet'i komutan yaptı. Hem de Genel Kurmay Başkanlığını da üzerinde bıraktı. Bu da anormaldi ama yaptı.

Böyle birçok makamları Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi aralarında bölüşüyorlardı. Herbirinin üçer dörder memuriyeti vardı.

Ethem'i ordudan ayırdılar. Cephenin güneyinde Refet'i

komutan yaptılar. Ethem, Refet'in bölgesinde. Bu sayede İsmet, Fevzi rahatça toparlanacaklar, Ethem'i tepeleyecekler.

Refet'i de hem komutan yaptılar, hem de İçişleri Bakanlığını üzerinde bıraktılar. Bu daha anormal ve sakat. Böylelikle güyâ gönlü alınıyor. Ethem'e karşı, hükümete bağlılıkla hizmet etsin isteniyor. Bunlar hep Ethem'i tepelemek için tertipler. İsmet orduda çalışıyor. Mustafa Kemal de milletvekillerine, herkese Ethem aleyhinde propaganda yapıyor.

Ali Fuat derhal yola çıktı. Kars'a vardı. Sonra Moskova'da Ali Fuat'a: *"Ankara'yı basacaksın diye hendekler kazıldığını"* söyleyip sordum.

Bana *"evet"* veya *"hayır"* demedi. Sadece savunma tertibine şaştı. *"Elçi olduğuna sevinme, o senin sürgünlüğün"* dedim. İhtimal bu Ankara'yı basma olayı gerçekti. Eğer gerçekse, Ali Fuat böyle işlerin erbabı olmadığını göstermiştir. Bana öyle geliyor ki, Ali Fuat'ın Ankara'yı basması meselesi doğru değildi.

Ali Fuat'ın ailesi ile, Ethem arasında bir olay geçmişti, büyük bir düşmanlık vardı. Selanik milletvekili Rahmi, Ali Fuat'ın teyzesinin damadı. Yâni Hüsnü Paşa'nın damadı, İzmir'de vali iken, Ethem onun oğlunu dağa kaldırmış. Hatırımda kaldığına göre 50 bin lira altın fidye alarak bırakmıştı. Hatta İstanbul Meclisinde Hüsnü Paşa birkaç defa bana gelmiş, kızının sefâletinden söz etmiş. O sırada Mecliste mebus olan Reşit'ten (Ethem'in kardeşi) bu paranın hiç olmazsa 5 bin lirasının geri alınmasına aracı olmamı rica etmişti.

Ben de uğraştım. Reşit yanaşmak istemedi. Sonunda söz verdi ama vakit kalmadı. Çünkü Anadolu'ya geçtik. Belki de söz verişi beni oyalamaktan ibaretti. Neyse böyle birşey var.

Bilmem bu halde olan bu iki adam (Ali Fuat'la Çerkes Ethem) öyle bir meselede birleşir miydi? Gerçi siyaset denilen şey en büyük dostları can düşmanı eder.

Bir de Ali Fuat'ın büyükbabası Çerkes'dir. Çerkesler birbirlerini akraba sayarlar. Derhal bağlaşırlar. Anası Çerkes olanlar da Çerkes sayılır.

Ancak Ali Fuat'ın kendisinden ne ben ne de başka kimse Çerkeslik davası işitmemişizdir. Fakat Çerkeslere sevgisi büyüktür.

Mesela Moskova'ya giderken yanına aldığı subay ve memurların hepsi Çerkesdir. Sadece kurmayı olan Saffet hariç. Onu askerî ateşe olarak götürdü.

Kısacası Ali Fuat gitti, Ethem'in durumu kötüleşti.

Bir gün Mithat bana geldi. Açlığından söz etti. Memurluk istedi. Sonra birkaç defa daha geldi. Bunu yazıyorum çünkü gelecekte olacakları yazmam için lazımdır. Mithat Van valisi idi. Ferit Paşa'ya, yâni İstanbul'a taraftardı. Irak'taki, İran'daki İngilizlere alet oluyordu. Bakanlar kuruluna bu hainliği hakkında her taraftan bilgiler geliyordu. Görevden alsak kabul etmez. Yerinde kalarak İstanbul adına daha şiddetle aleyhimize hareket eder.

Mustafa Kemal:

"Ben bu işi hallederim. Bana bırakın» dedi.

"Nasıl?" dedik. *"Önemli bir müzakere için Ankara'ya davet ederim. Gelince azlederiz"* dedi.

Mithat da tuzağımıza düştü. Geldi azlettik. Mithat, Ankara'da aç kaldı. Gerçekten tam bir sefalet içindeydi. Memurluk istiyor vermiyorduk. Bana geliyor, yalvarıyordu. Bu adamı Meşrutiyetinin ilk günlerinde İnebolu Kaymakamı iken tanırım. Yaman adammış. Biz Rusya'ya gittiğimizde ne yapmış, yapmış yolunu bulmuş, Samsun'a Tekel müdürü olmuş. Orada ölen Rum tüccarlarının tütünlerine el koymuş. Rüşvet alarak dağıtmış. Moskova'dan dönüşümde kendisini muhakeme ettiler. Müfettişler incelemeler yaparak suçunu tespit ettiler. Ama adam Kılıç Ali'ye bacanak oldu. Mahkeme'den kurtuldu.

Derken Mithat Mebus oldu. Ankara'da büyük ve debdebeli bir konak yaptırdı. Hatta Afgan kralı Emanullah Han Ankara'ya geldiği zaman onun konağında misafir edildi. İstanbul'da iki, Ankara üç otomobili var.

İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN HEYETİ

Ferit (Damat) Paşa, isyanlar ve Yunan saldırısı konularında da başarılı olamamıştı. Tabii düştü(17.10.1920). Yerine Tevfik(Okday) Paşa geçti. Bu kabinede İzzet Paşa İçişleri, Salih Paşa Bahriye Nâzırı (Denizcilik Bakanı) idi.

Bunlar, Ankara'yla görüşmek ve uyuşmak istediler. Mustafa Kemal onların bu teşebbüsünü önce *"Silah ile olmayınca Milli Hareketi ve vatanı içinden yıkmak için bir suikast"* şeklinde vasıflandırır. (Nutuk sayfa 315).

Bu girişimi Ali Rıza Paşa kabinesi de yapmış ama başarılı olmamıştı. Tevfik Paşa'ya böyle bir ithamda bulunmak çok ağırdır.

Bunları anlatmaktaki, maksadım gerçekleri olduğu gibi kaydetmektir. Çünkü Ali Rıza hiçbir zaman hâin bir fikirde değildi. Tevfik Paşa'ya da böyle bir isnatta bulunmaya dilim varmaz. Ömrünü namusuyla devlet hizmetinde geçirmiş, dost ve düşmanın saygısını kazanmış bir adam. Biz Ankara'ya gideceğimiz zaman Yusuf Kemal ile yanına gitmiştik. Ağlayarak: *"Gidin Ankara'da çalışın. Başka ümit yoktur"* diyen bu adamdı. Hâlâ bu manzara gözümün önündedir.

Mustafa Kemal İstanbul'un, Ankara'yla uyuşma teklifini Bakanlar Kurulu'na bildirdi. «Uygundur» dedik.

Bilecik'i buluşma yeri olarak kararlaştırdılar. Mustafa Kemal Bilecik'e gitti. İçişleri Bakanı *İzzet Paşa* ve Denizcilik Bakanı *Salih Paşa* da İstanbul'dan geldiler.

Bunların yanlarında Hüseyin Kazım (Şeyh Muhsin-i Fânî), Rasathane Müdürü Fatin (Gökmen), Cevat (şimdi Tokya elçisi), Münir (Ertegün-şimdi Paris elçisi), Denizci subay ve yaverler vardı. Kalabalık idiler. Maksatları neydi bilmem? Fakat adeta bir anlaşma yapacaklar gibi her dalda bir uzmanla gelmişe benziyorlardı. Gösterişleri de yerindeydi.

Mustafa Kemal bunları Ankara'ya getirmiş. Bakanlar Kurulu toplandı:

"İzzet Paşa'yı, hepsini birden getirdim. Bunları geri yollamayalım. Herbirini her Bakan bir göreve atasın!" dedi.

Biz bunlardan önce, onların maksatlarını ve toplantıda geçen konuşmaları öğrenmek istiyorduk.

Sorduk: *"Birşey yok, saçma"* dediler.

Ben Fatin'i değerli biri bilirdim. Anadolu'da kalmasını istedim. Derhal Ankara Rasathane Müdürlüğüne tayin ettim. Kabul etmedi.

Salih Paşa bu tayini geri almam için yaverini yolladı. Uygun bir şekilde yaveri savdım. İzzet Paşa yazı yazdı, dinlemedim. Bunlara oldukça iyi bir konak verildi. Müzakere edeceğiz diye bekliyorlar!

Mustafa Kemal bir telgraf bildirisi ile bu heyetin bize katıldıklarını her tarafa ilan etmiş. Bir süre sonra tutuklandıklarını anladılar. Hele bu telgrafı da haber alınca kıyameti kopardılar: ***"İstanbul'a döneceğiz"*** dediler.

MOSKOVA MUAHEDESİ

Bakanlar Kurulunda, Rusya'ya yeni bir heyet gönderilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal, Bakanlar Kurulunda:

"Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) *Rusya'yı biliyor, gitsin"* dedi.

"Uygun.. Bir kişi daha lazım" dediler.

Mustafa Kemal durdu, bana baktı:

"Sen de gider misin?" dedi. Yüzüne baktım, hiç ümitsiz bir teklif. Sesi de öyle.

Ben derhal: *"Giderim"* deyince öyle bir güldü ve keyiflendi ki... O farkında değil. Ben dikkatle yüz hatlarını okuyordum. Şüphesiz içinden; *"Bir belayı, bir engeli daha başımdan atıyorum"* diyordu.

Zaten Yusuf Kemal ve ben hoşuna gitmiyorduk. Böylece bir taşla iki kuş vurduğuna seviniyordu. Gülmesini bir türlü tutamadı. Ali Fuat'ı daha dün Dışişlerine elçi yaparak başından uzaklaştırmıştı. Bizi de bugün demek ki.

Oysa ben buna iki sebeple can atıyordum. Birincisi bu çevreden uzaklaşmak. Diğeri Rusya'da pek çok Türk var. Eski Türk yurtları, Rusya'da önemli Türk bilginleri yetişmiş. Önemli yayınlar yapmışlar. Türk tarihiyle uğraşanlar için Rusya'ya seyahat edip oraları, oradaki Türkleri, kütüphaneleri, müzeleri görmek, oradan kitaplar toplamak şarttı. Böyle bir fırsatı ve nimeti nereden bulacaktım. Nitekim bu suretle çok faydalandım. Rusya'dan güzel kitaplar getirip, bizim Türk Tarihi'ne bilgiler ekledim.

Askerî işler için, bir de asker gerektiğinden Ali Fuat'ı (Cebesoy) da bizim heyete dahil ettiler. Üç üye olduk. Ali

Fuat zaten yoldaydı. Kendisine, heyete üye olduğu ve bizi yolda beklemesi yazıldı. Sonra Kars'ta birleştik.

Yusuf Kemal heyet başkanı olmayı çok istiyordu. İstedi oldu. Oysa bir defa gitmiş, başarısızlıkla dönmüştü. Neyse birşey demedim. Yeter ki ben Ankara'dan bir süre uzaklaşayım. Ve Rusya'yı göreyim.

Yusuf Kemal'e ve bana beşer bin lira verdiler. Bu para azdı. Fakat idare ettik, çok gezdik.

Sebebi, Rusya'da yol masrafı yapmadığımız gibi, başka masraf da yapamadık. Çünkü bir tane açık dükkan bile yoktu. Alışveriş yasaktı. Yiyeceği de herkese Rus hükümeti parasız veriyordu.

Bize katipler, şifre memurları vs. verdiler. Artık yol hazırlıklarındayız. Anadolu yolculuğunu bilenler dediler ki: *"Kara kış, bir kürk almalısın. Yoksa yolda donarsın. Hem de kurt derisi olmalı. Çünkü bit tutmaz."*

Gerçekten hakları varmış. Kürk aradık yok. Acele bize de kurt derisi buldular. Paltomun içine geçirdim. Eğer böyle yapmasaydım, mutlaka yolda donardım. Sonra yolda kollarımın içine de kürk koydurmadığıma pişman oldum. Çünkü yolda kollarım donuyordu. Ne müthiş soğuk ve seyahatmiş. Her yer bit içindeydi. Anadolu'da, Rusya'da bit yüzüyor. Bana ise bu seyahatte bir tane bile bit gelmedi. Demek kurt derisine bit gelmediği doğru. Yalnız bu derinin fena bir kokusu var. Herhalde ondan kaçıyorlar. Bunu tavsiye ederim.

Rusya'da tifüs gibi salgınlar da vardı. Ölüm kaynağına gidiyorduk. Başımızda her türlü ölüm tehlikesi vardı. Bu sayede olacak, tifüse yakalanmadık. Bir de portatif karyolam vardı. Yolda onun üstünde yattım.

İZZET PAŞA İLE GÖRÜŞTÜK

Yusuf Kemal, o ara İstanbul Heyeti olarak Ankara'da bulunan *"İzzet Paşa'yla bir görüşelim"* dedi.

Ben: *"Tanıdığım adam değil ne yapacağım?"* dedim.

"Canım, fikirlerini öğreniriz" dedi.

"Faydalanacağımız bir şey olduğunu sanmıyorum" dedim.

"Belki vardır, bir kere gidelim" diye ısrar etti. Kabul ettim. Gittik.

Heyet (İstanbul'dan gelenler) hepsi evde, suratlar asık,

hele Hüseyin Kazım çok kızmış. Can sıkıntısı içinde adeta yerinde duramıyor. Zaten sinirli bir adam. Bize hain bir manda gibi bakıyor. Fatin'in suratından düşen bin parça olacak. Bana bir kere yıldırım gibi akan bir gözle baktı. Bu, Ankara'ya tayin edişimin kızgınlığı. Beni adeta çiğ çiğ yiyecek.

Salih Paşa, sukûnetli, fakat üzüntülü bir yüzle bakıyor. Centilmen ve terbiyeli. Hiç bir şey sezdirmemek istiyor. İzzet Paşa aksine neşeli görünüyor.

Neyse İzzet Paşa'yla oturduk konuşuyoruz. Salih Paşa da orada. Diğerleri ayrı ayrı oturuyorlar. Ben hiç bir şey söylemiyorum. Ve sonuna kadar da söylemedim. Görüşmemiz bir iki saat sürdü. Özeti şudur:

Yusuf Kemal: *"Rusya'ya muahede yapmaya gideceğimizden yüce fikirlerinizden yararlanacağız"* dedi.

Sözü bu şekilde açtı. Ve: *«Bu durumda hayırlı bir netice çıkabilecek mi?»* diye ilave etti.

İzzet: *"Evet. Bu sayede İngilizler bütün isteklerimizi karşılayacaklar"* dedi.

Yusuf Kemal: *"Bunu size ne şekilde anlattılar?"* diye sordu. İzzet söylemek istemedi. Yusuf Kemal diretti ve: *"Yazılı ve resmî bir tahahütleri var mı?"* dedi.

İzzet bunun üzerine şunu söyledi: *"Hayır"* ve devam etti. Söylediğine göre meğerse İstanbul İngiliz Ordusunun Komutanının yaveri, İzzet Paşa'ya, İngiltere'nin Türkiye lehine hareket edeceğini söylemiş imiş. Sade bu!

Şaştık, kaldık. Önemli vaat işte bundan ibaretmiş. Politikada böyle şeylere inanılır mı? İzzet bundan habersiz. Bu adam çocuk gibi birşey, bilmezdim. Böyle bir lâfa önem verilir mi? İmzalanmış kağıtlara, muahedelere bile bel bağlanamıyor.

İş anlaşıldı. Ben kalkmak istedim. İzzet konuşmayı normal sohbete döktü. Kalmaya mecbur olduk.

Ben İzzet Paşa'yı önemli bir şahsiyet sanırdım. O sadedil, câhil biriymiş. İçimden *"Yazık bu adam bu kadar şöhreti nasıl kazanmış! Bu kadar askerî ve mülkî hizmetlerde bulundu, kimbilir işleri ne berbat etmiştir"* diyordum. Derken İzzet Paşa birşey söyledi. Bunu mutlaka yazmam lazımdır ki şudur. Yani ikisi arasında şöyle bir konuşma oldu:

İzzet Paşa: —Sen çok zekisin. Seni çok sevdim. Sen mutlaka Arnavut olacaksın?

Yusuf Kemal: —Hayır.

İzzet Paşa: —Yok yok Arnavutsun.

Yusuf Kemal: —Hayır efendim. Ben Boyabatlı'yım. Anam babam da oralı.

İzzet Paşa: —Yok sen bilmiyorsun. Ataların mutlaka Arnavut olup orada yerleşmiştir.

Yusuf Kemal: —Ha!...

Ona göre, demek her zeki adam Arnavuttur! Türk zeki olamaz. Demek zeki bir adam buldu mu mutlaka onu Arnavut görmek, yahut hatta zorla Arnavut yapmak istiyor. Ne yapsın adamın gönlü öyle istiyor. Zaten gözümde küçülmüş, ilimsiz, dengesiz, akılsız biri olmuştu. Şimdi ise heriften iğrendim.

Şu hale bak? İçimizde büyümüş bir Arnavut, bizim terbiyeyi almış, öğrenimini bizim okullarda yapmış, Türk'ün önemli mevkilerine çıkmış, Türk'den saygı görmüş, onun nimetini yemiş de Arnavutluk'luğu ile övünüyor. Arnavut'u üstün, Türk'ü ahmak buluyor. Madem ki Arnavut zeki, şu adam uzağa gideceğine bir kere de kendisine baksa ya!.. Zaten sonu olmayan bu olaylar, Hristiyan ve Müslüman ne olursa olsun yabancı azınlık aleyhinde beni dolduruyordu. Bu da bunlardan birisi oldu. Oradan çıktık. Biribirimize: *"Bu ne saf adam?"* dedik.

"13" RAKAMI UĞURSUZMUŞ

Bir olay daha anlatayım:

Dışişleri Bakanı bir süredir Muhtar Bey. Bizim Rusya ile Muahede yapmamız için yetki belgelerimizi yazmışlar. Aralık ayının 13'üncü günü imiş. Tarihini 13 koymuşlar. Bize gösterdiler.

Yusuf Kemal: *"Ooh... Bu rakam uğursuzdur. Olmaz"* dedi.

"Hadi sende düşündüğün şeye bak!" dedim.

"Yok, gidip tekrar yazdıralım. 14 koydurayım" dedi. Oysa ertesi günü hareket edeceğiz, vakit yok. İlle de değiştirmek için ısrar ediyor.

Dedim ki: *"Yahu sen aydın bir adamsın. Türklerde, Müslümanlarda, doğuda binlerce hurafeler var. Bunları anadan babadan miras aldık. Bunlar yetmiyor da, üste birde gavur hurafeleri mi alıyorsun? Ne saçma adamsın be!.."*

Hayır dinlemiyor. Tutturdu ille, yeniden ve başka ta-

rihli yetki mektubu yazdıracak. Çok kızdım. Çünkü bende Batınınki değil, Müslümanlarınkinden bile bir tane bâtıl inanış yok. Öyle şeylere asla önem vermiyordum. Ve hiçbir işimi o hurafelere göre yapmadım. Kavgaya başladım. Fakat gördüm ki başka türlü gidemeyecek, hasta olacak ve hergün 13'ün uğursuzluğu hayali altında inleyecek, uyku uyuyamayacak. Ses etmedim.

Gitti yeniden yazdırdı. Bu yüzden bir iki gün gecikmeyle hareket ettik. Yalnız şu oldu: Yusuf Kemal'in bu halini bilmezdim. Zekâsına, öğrenimine, güvenim vardı. Gözümden epeyce düştü. Bir devletin diplomasisini idare edip, devletin, milletin, kaderine yön verecek bir muahedeyi yapacak adam böyle hurafeler ile kimbilir ne hatalı işler yapar. Modası geçmemiş olsa, eşref saati bekleyip düşmanı vurmayarak fırsatı kaçıran, sonra mağlup olan atalarımız arasındaki kumandanlar gibi olacak. Bunun onlardan farkı ne?

Ben kış sebebiyle bağdan inmiş, Havra'nın karşısında bir Yahudi evinin üst katını tutmuştum. O zaman Ankara'da en iyi ev, bu ev ile, yanındaki yine bir Yahudinin eviydi. Muhtar, evi kendisine bırakmamı rica etti. Oysa evi vardı. Sebebini sordum: "Misafir geliyor, yer yok" dedi. Evi eşyalarıyla ona emaneten bıraktım. Bunu anlatmamın sebebi sonra Kara Suat (şimdi Roma elçisi) hakkında bir olay anlatacağım da onun için.

Biz yol hazırlığındayız. Adnan, İstanbul'da Mustafa Sagir adında bir Hintli'nin, Hint müslümanları adına geleceğini bildiren bir bilginin İstanbul Kızılay'ından kendisine geldiğini söyledi. İzin verildi, Hintli geldi. Biz de gördük. Bu adam Hintlilerin kendisini yardım için yolladıklarını söylüyor. Nelere ihtiyacımız olduğunu soruyordu. Bir miktar para da getirmişti. Hatırımda kaldığına göre 30 bin İngiliz lirası idi.

Mustafa Sagir: *"Az ama şimdilik bu kadar gönderebildiler"* diyordu. Herif güzel yüzlü, zeki, eğitim görmüş birine benziyordu. Bazı şeyler sordum. Verdiği cevaplar birbirini tutmadı. Dalgın, düşünceli, korkulu bir yüzü vardı. Şüphe ettim. Yanımdakilere de şüphemi söyledim.

Biz gittik. Sonra Sagir'in casusluğu ortaya çıkmış, meğerse İngilizler yollamış. Parayı da onlar vermişlermiş. İstiklal Mahkemesi asmış, İngilizler kurtarmak için çok uğraşmışlar, tehdide herşeye başvurmuşlar, olmamış. Mustafa Sagir işte böyle öteki dünyaya gitti.

ÇERKEZ ETHEM'İN SONU

Biz yol hazırlıkları ile meşgulken Mustafa Kemal ve İsmet de Çerkez Ethem işi ile uğraşıyorlar. Ethem ve kardeşleri de boş durmuyor. Yıllardan sonra İsmet'in bana söylediğine göre, Ethem O'nu, Eskişehir'deki karargâhını basıp öldürtmek istemiş. İsmet pek korkmuş.

Mustafa Kemal, Eskişehire gitti. O zaman Ankara'da bulunan Ethem, kardeşi Reşit, Kılıç Ali, Eyüp Sabri, Kazım (Özalp-Meclis başkanı), Celal (Bayar), Hakkı Behiç, Kaymakam Hacı Şükrü'yü de beraberinde götürdü (24.12.1920).

Sözde uyuşma yapıldı. Görünüşte Kazım, Ethem'den yanaydı. Meclise, Bakanlar Kuruluna, Mustafa Kemal'den ve yanındakilerden telgraflar geldi. Yanındakilerin bazıları Ethem'i haklı çıkarıyorlardı.

Bu esnada biz de Eskişehir'e vardık. Kazım (Özalp) da Eskişehirden bizim trenle hareket edip Kütahya'ya çıktı. Suratı çamur gibi berbat, pek düşünceliydi.

Biz bu olay bu haldeyken Ankara'dan Moskova'ya hareket ettik. İşin iç yüzünü bilmiyorum. İlgililer yazmalıdır.

Biz Moskova'dayken Birinci İnönü Savaşı oldu. İsmet ve Mustafa Kemal, kuvvetlerimizi kuzeyden Yunan karşısından çekip Ethem'in üzerine göndermişler. Avrupa'lılar, manda sayesinde zaten Ethem'in adamlarını önceden elde etmişlermiş.

Ethem ve Reşit, Eskişehir'den bir gece kaçmışlar. Öteki kardeşleri Tevfik daima ordularının başından ayrılmıyor, Ankara ve Eskişehir'e giden Ethem'e kuvvet oluyordu. Onun yanına gitmişler. Kuzeyden, güneyden sıkışınca bir iki ufak çatışmadan sonra üç kardeş can derdine düşerek, bir elçi gönderip, bir kağıt imzalayarak Yunan tarafına geçmişler(5.1.1921).

Yunanlılar bunları kayıtsız şartsız kabul etmişler. Kendisiyle birlikte iltica edenler bir kaç yüz askerden ibarettir, Ethem gibi hizmetler etmiş, Milli Kıyam mahvolurken kurtarmış bir adamın böyle Yunanlılara iltica etmek gibi bir harekette bulunması hâinliktir. Gerçi can kaygusu belki Ethem'i mazur gösterir ama sonuç çok çirkindir. Hele Yunanlılara ilticadan sonra ordumuza karşı savaşmış ise işi bitmiştir. Asla affedilemez. Savaş

başlayacağı bir zamanda böyle bir iş çok tehlikeli bir şeydir. Nitekim Yunanlılar derhal taaruz ettiler.

Bu işin bir iyiliği oldu. O da çetelerden kurtulup, düzenli bir orduya sahip olunmuştur. Bu elbet yapılmalıydı. Ethem gibileri buna karşı çıkarlarsa kırılmalı idi. Bu tabii olurdu. Bizim Türk Tarihi'nde bu olayı bir satırla sade Ethem aleyhine yazıp geçtim. Bu olayda galiba Refet de Ethem'in tarafını tutmuştur. Mustafa Kemal, Nutuk 318'den itibaren Ethem olayını yazıyor. Ethem işinin ilerde araştırılıp açıklığa kavuşturulması gereklidir.

TRENDE ÇOLAK SELAHATTİN'E RASTLADIK

Bu karakış'ta Anadolu ortasından, Kafkasya'dan, Moskova'ya gitmek pek güç bir iş. Karadeniz'de İngiliz, Fransız, Yunan donanmaları öyle dolaşıyor ki, denizden gitmek ise yakayı ele vermektir. Bizim için sahillere yanaşmak mümkün değil. Zorunlu olarak karadan gi'iyoruz. Kış, taşıtsızlık iki kara belâ. Ama ne yapalım.

Heyetimizle trene bindik. Moskava dedik, yola düştük. Eskişehir'e geldik. Makas değiştiriyor. Bir de baktık ki vagondan Çolak Selahattin bakıyor. O zaman Sivas'ta komutan idi. Birbirimizi gördük. Ben vaganumdan inip onunla görüştüm. Vagonunda adi bir dökme soba konulmuş. Borusu pencerenin yanından yukarı çıkarılmış. Seyyar bir karyola var. Bu sıralarda bizim trenlerde ısıtma işi böyle oluyordu. Böyle vagonlar da komutanlara ayrılıyordu. Diğer yolcular ise çivi kesiyorlardı. Yâni bizde soğuktan titremekteydik. Bakan'ız ama böyle kötü olsun bir sobamız yok.

Selahattin'e: *"Ne haber, nereye?"* dedim.

"Ankara'ya.." dedi.

"Ne yapacaksın?" dedim.

"Önemli bir mesele varmış, Mustafa Kemal onun müzakeresi için telgrafla çağırdı." dedi.

Güldüm. Tuhaf oluyor. Koyun kesilmek için mezbahaya kendi ayağıyla gider gibi gidiyor, yandaki ağılda bekliyor, birşeyden haberi yok.

Mustafa Kemal birgün Bakanlar Kurulunda dolaylı bir surette Selahattin'in komutanlıktan azledilmesini teklif etti. Ve karar alındı. Oysa buna gerek yoktu. O doğrudan doğruya da bu işi yapabilirdi. Ama Selahattin aynı zamanda milletvekili de olduğu için buna gerek görmüştü.

Böylelikle sorumluluk Bakanlar Kuruluna ait olacaktı.

Kendisini severdim de. Çünkü namuslu bilirim. Dayanamadım. Söyledim:

"Ayol bu ne gaflet seni komutanlıktan aldılar da inanmak istemedin."

Gururlu bir tavırla:

"Yok, pek tatlı bir davet ile geliyorum. Nasıl olur, böyle şey olmaz" dedi. Çok gafil adamdır. Fakat biraz sonra baktım rengi değişti. Yüzü bozuldu. Demek içini kurt yemeye başladı. Şüphelendi. Zaten inanması lazımdı. Gittik. O da gitti. Rusya'dan dönüşümde dediğim olmuş. Selahattin'i muhalefet safında buldum.

Konya'ya geldik. Önce görmüştüm. Oradan Ulukışlaya indik. Burası çerçöpten yapılmış 5-10 binadan ibaret. Oradan Anadolu'nun orjinal ve esaslı treni olan vagonlu yaylılara bindik. Yusuf Kemal ile bir arabadayız. Çok soğuk. Hareketsizlikten bilhassa ayaklarımız donuyor. Bir halısı varmış, dizlerine örtüyor. Ben de bir kenarını örttüm. İkimize de yetiyor.

Kızdı: *"Halımı berbat ediyorsun. Onu ben kendi canım için aldım"* dedi. Bencillik. Eski arkadaşız. Ve hem bu kere yol arkadaşıyız. Ne yapalım?

Ben de ona türlü muziplikler yaptım. Çaresiz kaldı. Muahede yapmaya gidiyoruz. Kırkar yaşlarında adamlarız. Adeta mahalle çocukları olmuştuk. Gerçi yolda vakit geçirmek için hiç de fena bir vasıta değilmiş. Zaten işsizlik ve başka birşey yapamamak insanı kavgaya yöneltiyor. Kavgadan kolay yapılacak birşey yok. Sessiz düşünmekle asla vakit geçmiyor.

ESKİŞEHİR.. KONYA.. DERKEN KAYSERİ'YE GELDİK

Arabada sallanmadan dolayı kitap da okunamıyor. Hem kitap okumaktan, el donuyor. Mutlaka eller cepte durmalı. Hem de eldivenle birlikte. Yaylı müthiş birşey. Yusuf Kemal ile ikimiz uzun yatıyoruz. Kımıldanacak yer kalmıyor. Sanki bir tabuttayız. Şu farkla ki, iki kişilik tabutta. Kımıldansam söyleniyor. Arada kımıldanmayınca da olmuyor ki. Sürekli odun gibi kaskatı durmak mümkün değil. İnsanın bir yeri ağrıyor. Duruşu değiştirmeli. Buna da kızıyor. Herhalde bir huysuzluğu, hırçınlığı var. Bir sebep mi var, yoksa böyle huysuz mu? Eskiden biraz

huysuz olduğunu bilirdim ama bu kadarını bilmezdim.

Kayseri'ye geldik. Belediye bizi misafir etti. Şehri gezdik. Yusuf Kemal oraya gelmişken pastırma alalım dedi. Kendisi Moskova dönüşünde Kastamonu'dan bir parça getirmiş imiş. Yanında idi. Güzel, lop et, yumuşak bir pastırma idi. Bana da vermiyordu. Ne ise parasının yarısını o, yarısını ben vererek, Belediye Başkanın aracılığıyla bir koca sandık pastırma aldık. Bu sandığı Moskova'ya kadar taşıdık. Ne vakit ki yiyeceğiz bir parça getirttik. Sinir, başka bir parça kestik, yine sinir. Kısacası tümüyle sinir. Belki de bu pastırmadan iki lokma yiyemedik. *"Kayserili'ler bizi iyi boyamışlar"* dedik, güldük. Ünlüdür. Bir Kayseri'li babasının eşeğini başka bir renge boyayıp babasına satmıştır. Bunlar bizi boyamamalı idi. Çünkü misafirdik. Hem de tehlikeleri göze alıp millete büyük bir hizmete gidiyorduk. Üstelik pastırmaları Belediye Reisi aracılığıyla aldık. Ve istedikleri parayı da pazarlıksız vermiştik.

Bakü'de bir gün Bakülü'ler ile konuşuyorduk. Bakü halkından, oradaki Yahudilerin sayısını soruyorum. Biri dedi ki: "Bizde Yahudi yoktur. Buraya Yahudi gelmez, gelemez."

Hayret edip sebebini sordum: "Çünkü aramızda barınamaz" dedi.

Anlayamadığımızı görünce açıkladı:

"Biz varken Yahudiler ticaret yapamazlar." Demek Azeri Türkleri Yahudilerden baskın. Ticarette Yahudiyi barındırmıyorlar. Övgüye değermiş, fakat Yahudiden daha madrabazlar. Kayseri'de de Yahudi yoktur. Demek ki orada da barınamıyorlar. Türk'e tacir diyen, Kayserilileri görsün. Bize yaptıkları dolapçı işi, çirkin bir şey. Ama itiraf edelim ki, bugünkü ticaret Avrupa'da da genellikle dalavereli, aldatmalı bir ticaret olmuştur. Namuslu tüccarlar varsa da azdır. Demek ticaret böyleymiş. O halde bu iki şehrin Türklerini ayıplamak mümkün değildir.

Kayseri'de Amerikalılar, Ermeni çocuklarını besledikleri yetimler yurdu ve bunun için büyük hastaneler yapmışlar. Gezdim. Gerçekten iyi.

Bunların otomobili varmış. İstedik. Vermek istemediler. Ama ne yapsınlar mecburen verdiler. Sivas'a doğru yollandık. Otomobil çürük çarık birşey imiş, bozuldu. Şöför bir iki saat uğraştı. Olmadı. Akşam da yaklaşıyor. Barınacak yer de yok. Başka çaremizde yok. Bereket ver-

sin henüz Kayseri'den bir iki saatlik mesafedeyiz. Geri döndük, yaya olarak tekrar Kayseri'ye geldik. Ertesi gün yine yaylılara bindik.

Her yörenin kendini özgü birşeyi vardır: Orada en iyi şey odur. Galiba Anadolu'da yaylı, otomobile tercih edilecektir. Bu Hazreti Nuh'u da taşımış olan tabuttur. Kışın buz, yazın cehennemdir. Günde ancak 30 km. yol alabiliyor. Ama her taşıttan daha güvenli. Tehlikesi de nisbeten az. Yaylı ve kağnı Anadolu'nun trenidir. Deveyi de unutmayalım. Yolda, yüklü deve katarları ile de karşılaşıyoruz. Bunlar eski meşhur kervanların kalıntıları.

SİVAS YOLUNDA CELAL ARİF'E RASTLADIK

Kayseri'den henüz açılmıştık. Sivas'tan doğru bir kamyon geliyor. Baktık Celal Arif, Hüseyin Avni. Biz de, onlar da durduk. Derhal onların kamyonuna gittim:

"Yahu ne yaptınız siz be? Bir çuval inciri berbat ettiniz" dedim. Somurtup durdular.

Devam ettim: *"Siz Mustafa Kemal'i düşüreceğiz diye gittiniz, oysa Karabekir'le uğraştınız. Bu ne mantık? Ben size Karabekir'le uyuşun demedim mi?"*

İkisi birden dediler ki:

"Ne yapalım Karabekir pek kötü adammış".

"Peki öyle olsun, fakat maksadınız için önce onunla hoş geçinmeliydiniz" dedim.

Bana cevap olarak: *"Orası nasıl?* (Ankara'dan söz ediyorlar.) *Bu işi nasıl karşıladılar?"* dediler.

Cevap verdim: *"Nasıl olacak şiddetle aleyhinizde çünkü birşey yapalım dediniz, ağzınıza burnunuza bulaştırdınız. Öyle aykırı teklifler yaptınız ki, hiçbiri teklif edilecek şeyler değildi. Tabii herkes sizi kabahatli buldu."*

Yüzlerine baktım, üzüldüler. Dedim:

"Ayol ben size önce Karabekir'i elde edin, edemezsiniz işe başlamayın demedim mi?" Cevap yok... Ayrıldık.

Ankara'ya gitmişler. Artık Celal Arif'in durumu tutunamaz bir hal almış. Mustafa Kemal derhal Roma elçiliğine yollamış. O da bunu canına minnet bilmiş. Gitmiş, yâni tabuta kendi kararıyla girmiş. Bir süre sonra oradan azledildi. Celal Arif 'in işi de böylece bitti. Gelip geçici siyasi hayattan, kalıcı âleme göç etti. Şimdi Paris'te benim gibi misafir gezer...

Erciyes Dağı'nın eteğinden gidiyoruz. Muntazam koskocaman bir koni. Üstü de çırçıplak, hiç ağaç görünmüyor. Eteğindeki toprak da kül renginde bir şey. Kayseri'den Sivas'a kadar şose var. Zararsız bir yol. Bütün bu yol bir düzlükten gidiyor. Biz de tıkır tıkır gidiyoruz.

Yusuf Kemal yine huysuzluk ve bana hakaret ediyor. Ben de damarına basıyorum. Bir aralık bunalacak bir hale geldim. *"Seninle beraber gidemem"* deyip bir başka yaylıya bindim.

İncesu'ya geldik. Bir mola verdik. Meğer orada önemli binalar varmış. Güzelce bir cami, okul, evler, bunlar birşey değil, asıl kârgir mühim bir ahır var. İçine girdiğim zaman, vaktiyle Mısır'da büyük Ehramın içine girince nasıl bir azamet duyduysam, adeta öyle bir azamet duydum. Gösterişli direkler ve kubbeler, koca bir şey. Bunun içinde kenarda çepeçevre taştan bir set. Orada birkaç metrede bir ocak var. Burası askerî bir binadır. Orta yeri süvari atlarına, setler de askerlere aittir. Ocaklar, ısınma ve yemek pişirmekte kullanılıyor. Söylediler ki, Dünya Savaşında orada üç alay süvari atlarıyla barınmıştır. Bunu ünlü Merzifonlu Kara Mustafa Paşa yaptırmıştır. Binanın bir yanı dağdır. Dağ bütünüyle kaya. Binayı yaptırmak için dağın o eteğini traş etmiş, orayı düzlemiş ve çıkan taşları da binada kullanmıştır. İnsan bu binayı görünce atalarımızın ne büyük gayret sahibi olduklarını anlıyor. Bu bina herhalde önemli inşaatlardandır. Birgün yıkılır, bu da mahvolur. Bereket versin çok sağlam bir bina. Sanki muazzam bir taş kitlesi. Mimarlarımız Türk mimarlığını incelemişler. Henüz bu âbideden söz etmemişlerdir. Araştırılıp plân ve fotoğraflarıyla birlikte bir eser yazılması lazımdır. Bence bu eser millî iftiharlarımızdan biridir.

Sivas'a geldik. Sivas'ta vali Cemal Bey (eski Kütahya Mebusu ve Kastamonu valisi) bizi resmi bir şekilde yâni asker, polis, memur ve halk ile karşıladılar. Hemen heryerde törenlerle karşılıyorlar. Bizde bu hastalıktır. Gelen mevki sahibi birine memur ve halk karşılama yapmasını, gelenler de törenle karşılanılmayı pek severler.

Ankara'da soğuk vardı. Konya'da daha çoktu. Ulukışla ılımandı. Kayseri, Sivas yolu soğuktu. Bazı yerler kardan bembeyazdı. Fakat Sivas'ta epeyce kar bulduk. Belediye de misafir olduk. Halis Turgut bizi evine davet etti. Bu zatı ilk kez görüyordum. Belki okulda okumuş ilk Türk-

çülerden idi. Namuslu biri. Sivas'ın ileri gelenlerinden, ailesi eski bir aile. Evleri büyük bir konak halinde. Eski evlerden. İçi güzel ve orjinal. Halis Turgut, Milli Harekete hizmet etmiş, sonra ikinci Millet Meclisine mebus olmuş. Mustafa Kemal'i sevmez. Nihayet İzmir'de yapılan suikaste karıştığı gerekçesiyle asılmış.

O gece onun evinde Sivas'a, kızılbaş Türklerin'e, Koçgiri aşiretine dair sohbet ettik. O sırada bu aşirette Millî Kıyam aleyhine kaynaşma başlamış imiş. Teşvik İstanbul'dan gelmiş. Başkanları Alişan'dır.

Vali ile birlikte Halis Turgut bir olay çıkmasından korktular, bana söylediler. Konuşma özellikle alevi Türkler üzerineydi.

Ankara yöresinden başlayıp, doğuya giden ve Azerbaycan'a dayanan bir kızılbaş Türk şeridi vardır ki, Sivas'tan geçiyor. Bunların, cahillik yüzünden, Şiilik sebebiyle Türklere Hıristiyanlardan daha fena bir gözle baktıklarını söylediler. Bunlara aydın kişilerden heyetler gönderip propaganda yapılmasını, propagandanın esasının; *«kendilerinin de özbe öz Türk olduklarını, dinlerinin bir olduğunu, mezhep ayrılığının önemi olmayıp, vicdanî ve şahsî bir mesele olduğunu anlatmak»* olmasını teklif ettim. Böylelikle düşmanlıktan vazgeçebileceklerini söyledim.

Biz gittikten sonra bizzat Halis Turgut beş on köyü dolaşmış. Benim söylediğim gibi propaganda yapmış. Biz Moskova'da iken Koçgiri aşireti isyan etmiş(16.3-17.5.1921). Bu aşiret isyana kalkacağı zaman bütün Kızılbaşlara adamlar göndermiş: *"Biz Şii'yiz; Sünnilere isyan edeceğiz, bize katılın!"* demiş.

Koçgiri Kürttür. Birtakım Kürt kızılbaşlar katılmışlar. Fakat Halis Turgut'un dolaşıp propaganda yaptığı köyler onlara şu cevabı vermişler: *"Biz şii'yiz, ama Türk'üz, Kürt değiliz, sizinle birleşemeyiz!"*

İSYANLARI KIŞKIRTAN HEP İNGİLİZDİ

Bu ufak deney bu biçim propagandanın vatan birliği ve kuvveti adına ne önemli bir vasıta olduğunu isbat etmektedir. Demek öyle heyetler, öğretmenler gönderilip Anadolu'nun bu bölgelerinde ve Kürtler içinde geniş çaplı propagandalar yapmalı. Oralarda esas görevi bu yolda eğitim olacak ilkokullar açılmalıdır. Bu iş pek önemlidir.

Bu deney gösteriyor ki, ufak bir hizmet bunları kazandırır. Bu iş Türkiye için hayattır. Çünkü İngilizler Anadolu'da isyanlar çıkarırken, bakınız, Rum'u, Ermeni'yi, Çerkes'i, Kürt'ü kışkırtıyorlardı. Müthiş ayırımcılık yapıyorlardı. Kızılbaşları ve Türkmenleri de Türkiye'den ayırmaya çalışıyorlardı. Hatta Konya'da Mevlevi Çelebi Abdülhalim, İtalyanlarla Selçuk'lu Devleti'ni yeniden kurmak için sözleşmiş. Bu adam Ankara'ya getirtilip hapsedilmiş. Sonra Mustafa Kemal onu çıkardı ve milletvekili de yaptı. Lozan'da yabancılar azınlıklar konusunda ırk, din ve dil azınlıkları tabirlerinde ısrar ettiler. Ben de bu büyük tehlikeyi bildiğim için bu tabirleri kaldırmak hususunda inat ettim ve başarılı oldum.

İngilizler, Konyalılar'a: *«Türk değil siz Selçuklusunuz!.»* Keza yörüklere de *«Türk değilsiniz»* diye propaganda yapmışlardı.

Abdülhamit zamanında Ermeniler, bu kızılbaş Türklere belâ olmuşlar, onları *«Siz de Ermenisiniz!»* diye kandırıyorlardı. Ve bunda da başarılı oluyorlardı. Bu hal böyle devam etse, bu kızılbaş Türkler, Ermeni olup gideceklerdi. Zaten böyle neler kaybettik. Ben böyle bir propaganda teşkilatını Sağlık Bakanı iken çok teklif ettim. Çünkü bu Bakanlığa İskan İşleri de bağlı idi. Fakat bunun kıymetini Mustafa Kemal'e de İsmet'e de anlatamadım. Yapmak mümkün olmadı. Hâlâ yapılacak en önemli işlerden biridir. Teklifim özellikle de Kürdistan içindi. Oranın başımıza iş açağını, eğitim için teşkilât kurulmasını söylemiştim.

Rusya'dan dönerken Samsun'a geldim. Vali Cemal'i orada buldum. Mustafa Kemal azletmiş. Burada ticaret yapıyor. Halis Turgut tarafından yapılan propagandayı ve verdiği önemli sonuçları bana bizzat o anlattı. Azledildikten çok zaman sonra dostlarının yardımıyla Trabzon'a vali olabildi. Oradan da azledildi. Aç kaldı ve aklını oynattı. Oğulları Kütahya'ya götürmüşler orada ölmüş.

Sivas'ta Selçuklu mimarisinin incileri var. *Gök Medrese*'nin önüne gittiğim zaman büyük bir azamet ve yücelik önünde olduğumu hissettim. Bunlar harab oluyor. Bakan yok. Türk'ün bu milli hazineleri giderse bir daha yerine koymak mümkün değildir.

Artık Yusuf Kemal azametli bir tavır takındı. Suratı ekşidikçe ekşidi. Hırçınlığı da yolunda.

Sivas'tan kalktık, Refahiye, Erzincan'a doğru gidiyo-

ruz. Nihayet Yusuf Kemal ağzındaki baklayı çıkardı.

Dedi ki: *"Rıza Nur! sen bana bağlı olmalısın. Ben senin başkanınım, amirinim."*

Dedim ki: *"Bu sözüne şaştım. Ne istiyorsun? Sana uşak mı olayım? Törenler yapıldıkça sen başta yürüyorsun. Ankara ile haberleşmeni elinden alıp ben mi yaptım. Karıştığım bile yok. Daha ne istersin?"* Laf yok.

İlave ettim: *"Hemşehriyiz, bir yaştayız. Mektepte arkadaşlık, sonra beraber çapkınlık yaptık. Böyle bir teklife nasıl dilin varıyor? Eğer zeka ve bilgi yönünden bir üstünlüğünü görüyorsan anlat. Münakaşa edelim. Ayıptır."* Bu sözlerime de cevap bulamadı.

Kızdım. Söylendim ve kendi kendime düşündüm. Bilirdim, bu adam azametlidir. Yere göğe sığmaz. Gerçi genellikle zeki, bilgili, namuslu olanlar heybetli olurlar. Ancak bundaki heybet derecesini aşmış, mağrurluk olmuştur. Kendisi bir dâhi değildir. Fakat zeki sayılan adamlardandır. Hele hafızası iyidir. İyi çalıştı, epeyce bilgisi vardır.

Güzel ve düzgün konuşur. Yazma işleriyle ilgisi yoktur. Çok egoisttir. Kibir ve azamet iyi huylar değildir. Bilindiği gibi bu huylar şeytana yaraşır derler ve kimse sevmez. Keza hırçın ve huysuzdur. En ufak ve önemsiz birşeyden alınır. Darılır. İnattır. Dargınlığı çok uzun sürer. Bu huylarını eskiden bilirdim ama bu kadar hırslı olduğunu bilmezdim. Şimdi görüyorum ki, çok hırslıdır.

Ankara'ya giderken Bolu yolunda birşeyler yapmıştı, fakat önem vermemiştim. Adetimdir, bir tek olayla bir adamın lehinde veya aleyhinde karar vermem. Evvelce de söylemiştim. Yâni başkan olmak istemişti. Ankara'dan giderken bize bir başkan tayin etmemişlerdi ve böyle bir şeye de gerek yoktu.

Arkadaşlara: *"Var mı?"* diye sormuştum.

Hepsi: *"Lüzumsuz"* demişlerdi.

Haa... Demek bu adam da reislik hastalığı var. Hem yanındakileri uşağı gibi kullanmak istiyor. Nitekim Lozan'a giderken de bunu göreceğiz. Hem de sıkılmıyor, kendi ağzıyla istiyor. Doğrusu ben böyle bir teşebbüsü ömrümde yapamadım. Kimseden bir şey isteyememişimdir.

Hakka bakarsan bu sefer başkanlık benim hakkım idi. Çünkü kendisi evvelce gitmiş, falso ile dönmüştü. Ben ise bunu aklıma bile getirmedim. Ne olursam olayım, ye-

ter ki millete hizmet edelim. Bakanlar Kurulunda görevlendirilmemiz sırasında ben bu sebebi söyleyip heyet başkanlığının bana verilmesini isteseydim muhakkak başkan ben olurdum. Dedim ki:

"Yusuf Kemal! Bana amirlik taslama! Aklını başına al ve şuna iyi kulak ver! Sen Bekir Sami ile Rusya'ya gittin. Birşey yapamadınız. Geri geldin. Mecliste uğradığın fırtınaları da unutmuşsun galiba. Bu sefer giderken eğer ben başkanlık isteseydim bana vermeleri tabii idi. Hak benimdi. Hem de Mustafa Kemal beni defetmek için sadece reislik değil, ne istesem verirdi. Ben böyle birşeyi aklıma getirmedim."

İnsanlar gariptir. En büyük millî işlerde bile şahsî hırs ve mevkilerini düşünürler. Bundan da çok defa millî görev zarara uğrar. Tarihte misalleri çoktur. Eğer ben de bunun fikrinde olsaydım, biz de göreve zarar verebilirdik.

Oysa Yusuf Kemal asla baş olamaz. Onun yaradılışında yoktur. Çünkü inisyatif sahibi değildir. Çünkü sorumluluktan korkar. *"Sonra mesuliyet geliverir"* korkusuyla hiçbir iş yapamaz.

Nitekim Dışişleri Bakanlığında bulunduğu zaman bakanlık işleri askıda kalmıştır. Hiçbir iş çıkmamış. Herşey yüzüstü kalmıştır. Yine bu sebepledir ki ilk hükümet kurulduğunda Yusuf Kemal, Rusya'ya gidinceye kadar bakan olduğu İktisat Bakanlığına uğramamıştı. Bakanlar Kurulunda da imzasını koymadıydı. Arkadaşlar farkına vardılar, sıkıştırdılar. Yine imza koymadı. Sebebi Anadolu Hareketinden ümitsiz olup birgün hesap sorulması korkusudur.

Bu adam daima böyledir. İnsanda sorumluluk büyük ölçüde olmalı. Fakat cesareti de olup iş yapmalı. Bunda sorumluluk hissi o kadar fazladır ki, evham, hayal ve adeta delilik halindedir. Bunlara karşılık cesareti asla yoktur. Hem de öyle bir memleketteyiz ki, orada sorumluluk Anka kuşudur.

Yusuf Kemal böyledir. Her yapacağı işte önce hayali ve evhamlı bir sorumluluk düşünür. Ve ondan kurtulmanın çaresini işten önce alır. Bu gibi adamlar hayatlarında hiçbir iş göremezler. Yusuf Kemal'de hâlâ iş görememiştir. Bu kadar yıl Millî Hareketin içinde bulundu. Mevkii de uygun idi. İşlerin bu derece civcivli zamanında hiçbir iş göremedi. Bir eseri yoktur. Yapacağımız muahede onun eserimidir, biraz sonra görülecektir.

EŞKİYA TEHLİKESİ VE DONDURUCU SOĞUK

Sivas ve Erzincan. Geçilmesi güç iki dağ var: Karabayır, Çardaklı. İğinti'den sonra Karabayır'ın eteğine geldik. Yanımızda bir otomobil, birkaç yaylı, bir müfreze asker var. Burası daima eşkiya baskınına uğradığından biz de birer mavzer aldık. Benimki, Koçbey hadisesinde Ankara'da aldığım filinta'dır. Onunla Moskova'ya gittim ve onunla birlikte döndüm. Hâlâ kütüphanemde durur.

Yolda otomobil yine bozuldu. Cam gibi keserek esen soğuk bir rüzgar ile hafif bir kar düşüyor. Şöfer uğraştı. Yapmak mümkün olmadı. Otomobili bırakmak mümkün değil. Heyet üyeleri, katipler, subaylar, askerler otomobili önden çekerek arkadan iterek bu dağı çıkarmaya başladık. O hale geldim ki, canım burnuma geldi. Bir elimde mavzer, öteki elimle otomobili arkadan itiyorum. Ellerim donuyor. Eldivenin hiç faydası yok. Mavzerleri boynumuza asamıyoruz. Her an eşkiyanın ortaya çıkmasını beklediğimizden elde tutuyoruz.

Otomabil bir an kurtulsa arkada olan bizleri çiğneyip aşağı uçacak. Bunu da düşünüyorum. Bir taraftan da eşkiya basma tehlikesi var. Bu arada karanlık basıyor. Anamdan emdiğim süt burnumdan gelmeye başladı. Dedim ki:

"Ne memleket, ne karabahtlı milletiz? Elin memleketinde otomobil insanları taşır. Burada ise otomobili taşımaya biz mahkumuz!"

Bakü'ye kâtip olarak giden biri var. Baktım o otomobili itmiyor. Elinde tüfek de yok. Öyle kızdım ki: *"Herkes şunu itiyor. Sen niye itmiyorsun? Bu kadar hanım evladı, muhallebici isen ananın koynunda duraydın"* dedim.

O hiç cevap vermedi. Fakat otomobile de yanaşmadı. Ben de artık söylemedim. Çünkü insan gibi bir kıymeti kalmadı. Varsın zahmete girmesin. Neyse bin belâ tepeye çıktık. Karanlık da iyice çöktü. Bir tane bile fenerimiz yok. Şimdi ineceğiz. Aşağıda bir jandarma karakolu varmış. Geceyi orada geçireceğiz. Şose uzun gidiyormuş. Kestirme keçi yolu varmış. Ben artık canımdan bıkmışım. Kestirme yolu tuttum: "Gitme kaybolursun!" dediler. Dinlemedim. Biri daha bana katıldı. Başladık gitmeye. Göz gözü görmüyor. Ayağıma taş takılıyor. Bazen ayağımın altından toprak uçup kayıyor. Yerlere oturup tutunuyorum. Sık ağaçlık bir yer. Ayağıma ağaç kökleri takılıyor.

Bir aralık bu yolu tuttuğuma pişman oldum. Göz gözü görmüyor, yol görünmüyor. Artık yukarı çıkmak da mümkün değil. Kaybolursak gece bizleri kurtlar yer. O az önce donan ben şimdi kanter içindeyim. Pusulasız ve körebe tarzında kaybolmadığıma, bu uçurumdan yuvarlanmadığıma bin şükür ettim ve hâlâ şaşarım.

Bağırdık. Karakol yakında imiş. Ses verdiler. Gittik. Karakola girdik. Bizden sonra yoldan yürüyenler de geldiler. Bir odalık, zeminde bir bina. Tahtadan kiremitleri var. Üzerlerinde kirden rengi belirsizleşmiş ve pire pisliği başka bir benek vermiş gibi yorgan, şişesinin üst kısmı koyu bir is ile simsiyah ufak bir petrol lambası, camının bir yeri de kırılmış, delik, oraya kağıt yapıştırmışlar, kağıt yanmış, sarı-kara. Ortada sac bir soba, belki otuz deliği var. Bu delikler kül çamuru ile sıvanıp tıkanmış. Borular da öyle sıvalı.

Sobayı faryab ettik. Karakolun yanı orman. Güzel... Ama her yanından duman çıkıyor. Soba değil, duman fıskıyesi. Lambanın isi de buna karışıyor. Burası sıcak ama dumandan durmak mümkün değil. Bu dumandan gözlerimiz yaşardı. Sanki hüngür hüngür ağlıyor gibi olduk. Felaketimize sahiden böyle ağlasak yeri vardı. Ne yaptıksa olmamıştı. Sonunda sobayı söndürmeye mecbur kaldık. Şehirlerde misafirlikte bize iyi, temiz yatak verirlerdi. Böyle yerlerde ise benim seyyar yatağa yatıyordum. Kurdum elbise ile yattım. Kurt derisi kürkü üstüme aldım. Yorgunlukla bir güzel uyuduk.

AŞILMAZ KAR TEPELERİNDE

Buradan da yola çıktık. Dünya savaşında Kafkas cephesi karargahı olarak ün yapan Suşehri'ne geldik. Kumandan Vehip Paşa binlerce günahsız askeri burada kurşuna dizmişti. Akbağ, Belalı geçit, Çardaklı.. Artık otombil sevdasından vazgeçtik. Yaylılara bindik.

Dediler ki: *"Çardaklı tepesinde kar ve tipi vardır. Bu mevsimde geçilmez. Amele çıkarıp yolu açtırmalı. Valiye emir verdirin. Çevre köylerden jandarma aracılığıyla elli adet amele toplayıp göndersin."*

Çardaklı'nın tepesine yaklaştık. Bir yere geldik ki her yanımız bembeyaz kar. Oraya kadar pek kar yoktu. Burası bu dağın tepesi imiş. Arabalar kara dayandı kaldı. İlerlemek mümkün değil. Akşam oldu, ortalık kararıyor.

İn cin hiçbir şey yok. Tepede bir jandarma karakolu varmış. O da görünmüyor. Yörede dağlar ve aralarında dereler. Çırılçıplak, ağaç falan yok. Her yer ak pak kar. Ufka kadar her taraftan böyle.

Ne yapacağız?... Herkes somurttu durdu. Kimse de konuşmaya güç yok. Aptallaşma dönemi geçince aramızdan bazıları geceyi oralarda arabamızda geçirmemizi söylediler. Düşündüm. İmkansız bir şey. Gece hepimiz değilse bile, birkaçımız mutlaka donup ölürüz. Bir de kurt baskınına uğrarsak tamamdır. Bu sıralarda kurtlar açtır. Sürü halinde gezerler. Ava hepsi birden saldırır. Bir ışığımız da yok. Doğrusu bu tedbirsizlikti. Bir fenerimiz olmalı idi.

Ben *"Gece burada kalınmaz"* dedim.

Yusuf Kemal *"Hayır burada kalacağız!"* dedi. Askerlerden orayı bilen varmış. Sordum. Karakolun bir kilometre kadar uzakta olduğunu söyledi. Baktım telgraf direkleri var: *"Göz görür iken, zaman kaybetmeden bu direkleri izleyerek gitmeli, karakola varmak mümkün olur"* dedim.

Bazı yerlerde kar, boyumdan yüksekse, batarsam çıkmak mümkün olmaz diye düşündüm. Ama bu tehlike kalma tehlikesinden daha azdı. Gitmeye karar verdim. Direkler var. Bunlar güvencem. Bunları kaybetmemeliyim. *"Ben gidiyorum. Karakola gider size imdat yollarım"* dedim. Yürüdüm yüz metre kadar gittim. Kar diz boyunda. Soğukta ve karda yürümek insanı pek yoruyor. Terledim ve yoruldum.

Arkamdan Yusuf Kemal bağırdı: *"Ben de geliyorum"* dedi. Bekledim. Geldi. Dinlenmiştim. Yine yürüdük. Direkleri takip ediyoruz. Kar yağmıyor. Fakat bazan bir rüzgâr geliyor. Yerlerdeki karların bir kısmını toz duman edip havaya savuruyor. İnsanın nefesini tıkıyor. O kadar ki, zaman zaman rüzgarın ters yönüne dönüp soluk almaya mecbur kalıyorum. Bereket versin güneş yok. Ortalık biraz kararmış, kar gözlere dokunmuyor. Bir de o olsaydı tamamdı.

Ben öndeyim, nihayet pek yoruldum. Ümitsizleştim. Tam o sırada karakol tarafından bir süvari göründü. Hızır mısın be adam? Bizdeki sevinci görmeli. Arkasından kürklü bir sürü amele geldi. Jandarma subayı imiş.

Önce *"Hızır gibi yetiştin, yolu açtırınız!"* dedim.

Dedi ki: *"Yarım saat önce açtırdım. Burası böyledir. Derhal bir bora eser, başka yerdeki karları alır, açılan yol-*

ları örter. Sanki hiç açılmamış gibi olur". İnanmak istemedim. Yemin etti. Sonra öğrendik ki, hakikaten öyle imiş.

Ben tipiyi şiddetli rüzgarla havadan kar yağması sanırdım. Meğerse tipi başka bir şeymiş. Rüzgar yerdeki karları savuruyor. Başka yerlere taşıyormuş. Burada gördük, öğrendik. Ben ileride idim. Atını bana verdi. Arkadaşlar için: *"Aman bunları taşıyın"* dedim. Atla karakola gittim. Atı ve oradaki öteki ameleleri ve jandarmayı yolladım.

Ata Yusuf Kemal'i bindirmişler. O da geldi. Arabaların atlarını alıp bavulları yüklemişler. Kimi eşyayı da amele omuzlamış. Herkes geldi. Artık iyice karanlık olmuştu. Bütün kafile zifiri karanlıkta karakola girdi.

Akıl ettim. *"Tamammıyız? Hele bir toplanın!"* dedim.

Toplandık. Bizimle beraber olan Bakü Elçiliği katibi, bir de şifre katibi Mehmet Ali yok.

"Aman!" dedik. Bir er dedi ki: *"Bir efendi arabada oturuyor. Hadi gel"* dedik. *"Bana reis bey burada kalıp her ne pahasına olursa olsun ayrılmamamı emretti. Gidemem"* dedi. Ne dedikse olmadı. Kaldı.

İşin rezilliğine bak!... Yusuf Kemal'e dönüp; *«Aferin reis bu mu dirayetin? Zavallıyı hangi düşünceyle ve ne tedbir diye bu emir ile oraya mıhladın? Bu akşam onu burada kurt yer veya donar»* dedim. Yusuf Kemal'e pek canım sıkıldı. Sadece kendisini düşünüyor. Adamlarından birini ölüme hem de hiç lüzumsuz terk ediyor. Demek benim arkamdan gelmeye karar verdiği zaman o zavallıya da bu emri vermiş. Bu büyük bir bencillik.

Hem de şu gencin terbiye, disiplin ve fedakârlığına şaştım. Pek takdir ettim. Disiplinin bu kadarı galiba ahmaklıkdır. Ama onu takdir etmek daha doğrudur. Hemen fenerlerle iki takım adam yolladım. Bir takım ona gitti. Mehmed Ali orada duruyormuş.

"Reis gelsin diyor" demişler. Fakat artık canına tak demiş olacak ki, şifre, heyetin parası ve diğer önemli şeylerin bulunduğu ufak bavulu o muhafaza ediyordu. Kucağında tutuyormuş. Bavulu bırakıp, adamı alıp getirdiler.

Bu sefer de Yusuf Kemal bavulu tutturdu: *"İlle bavulu getirsinler!"* dedi.

Kızdım: *"Canım kimde güç kaldı. Kaç sefer oldu? Bu zifiri karanlıkta, tipide bu dağ başında insanlara acı! Bu bavul insan değil. Bavulu kurt yemez. Gece oradan geçecek*

insan da yok ki çalsınlar. Herkes deli mi? Yarın erken gider alırlar" dedim. Sustu.

Doğrusu Yusuf Kemal bu buhranda da egoist ve tedbirsiz bir insan olduğunu iyice isbat etmiştir.

Diğer takım da Bakü katibini bulmuşlar. Zavallı karanlıkta yolu kaybetmiş. Beline kadar kara batmış, öyleyece kalmış. Dimdik getirdiler. Tümüyle donmuştu. Baktım nefes alıp verişi hissedilmiyor. Kalp atışlarını da duyamadım. Hemen karakolun bahçesinde vücudunu kol ve bacaklarını karla ovdum. Sonra odaya aldım. Burası biraz sıcaktı. Bir saat kadar burada sun'i tenefüs ve masajla uğraştım. Gözünü açtı. Kurtuldu. Demek ki kurban vermedik. Böylece bu karakola sığındığımıza bin şükür ettik. Hakikaten harika idi.

Bakü katibi trende, arabada, molalarda elini bir işe sürmüyordu ya. Yolculukta meselâ bavuldan ekmek çıkarmak, ateş yakmak gibi iş oluyor. Her arkadaş diğerine yardım ediyor. Bu çocuk sadece oturuyor, yiyor yatıyor. Bana nazlı bir hanım evladı, müthiş bir egoist tesirini vermişti. Fena kızıyordum. Karabayır'a otomobili çıkarırken herkes çalışıyor ve canı burnuna gelmiş. Sadece bu adam sallana sallana yürüyordu. Artık tepem atmış, *"Yahu sen ne miskin, ne nazlı, ne bencil herifsin be?... Biraz da şu otomobile sen dayansana... Bu kadar nazlı idinde niye buralara geldin? Annenin kucağında oturaydın"* demiştim.

Birşey dememiş fakat yine bildiğinden dönmemişti. Şimdi muayenede gördüm ki, zavallıda pek ilerlemiş bir kalp hastalığı var. İş görmemekte hakkı varmış. Azarladığıma pişman oldum. Fakat insan halini anlatır. Bu bize halinden hiç bahsetmediydi. Artık zavallıya iyi davranıyorum.

SIĞINDIĞIMIZ KARAKOLU DERSİM EŞKİYASI BASARMIŞ

Karakol sıcak. Vücudumuz yumuşadı. Bizler, jandarma, amele her birimiz bir tarafa serildik. Şimdi karakolun hikayelerini, menkıbelerini anlatıyorlar. İkide bir karakolu Dersim eşkiyası basarmış, burası birçok defa gazi imiş. Dış tarafında birçok kurşun yaraları varmış. Biz karanlıkta bu yaraları görememiştik. Kendimizi her tehlikeden güvende sanırken başımıza yeniden iş çıktı.

Sordular: *"Mesela bu akşam basılabilir mi?"*

Cevap: *"Gayet tabii".*

Ben inanmadım ve dedim ki: *"Bu karda Dersimliler nasıl bu dağın tepesine gelebilirler? Olamaz."*

Dediler ki: *"Onlar karda yürümekte ustadırlar. Ayaklarına kalbur ve ona benzer şeyler bağlarlar. Kara batmayan bir baston yaparlar. Şosede yürür gibi yürürler."*

İşte bu fena!

Demek bu adamlar ski ve benzeri kar aletlerini kendilerine özgü bir biçimde biliyorlar. Demek burayı da basabilirler. Hapı yuttuk. Keyfimiz kaçtı. Ama çok da yorgunuz. Maddi ve manevi bakımdan bitik bir haldeyiz. Az zamanda uyuyup gitmişiz.

Sabah erken kalktık. Amelelerin parasını biz verdik. Dışarı çıktım, rüzgar kesilmiş, berrak bir hava. Biraz sonra güneş de doğdu. Yerimiz pek yüksek yer. Önümüzde bir çukurluk, ondan sonra bizimkinden alçak birtakım dağlar var. Hepsi de ak, kar. Bunlar Dersim Dağları imiş. Karakola baktım. Kurşun yarası içinde... *"Bin şükür"* dedim.

Yola çıktık. Bir kilometre kadar kar içinde gidecekmişiz. Ötekisi başaşağı ve karsız imiş. Yüz metre kadar ilerledim. Birden gözümün önünde gökkuşağı belirdi. Çeşitli renkler uçuşup duruyor. Hiçbir yere bakamaz olduk. Yalnız bu olsa iyi. Bundan dolayı yürümek, bir adım da atmak mümkün değil. Aman yıkılacağım. Tıbbiyede gözlerin karda, bilhassa güneşli havada böyle olduğunu, bu durum devam ederse, gözlerin kör olduğunu okumuştuk. Buna Napolyon'un Moskova seferini örnek gösterirler. Fransız askerinin gözü kör oldu derler. Ben böyle bir şeyi Ankara'da düşünmüş siyah gözlük almış idim. Şimdi gerekli, fakat hangi bavulun hangi köşesinde bulmak mümkün değil. Başımı ceketimin altına soktum. Bir müddet sonra çıkarıp baktım. Görüyordum. Yürüdük. Yine gökkuşağı yine başım ceketin altında. Sadece ayağımın ucuna bakıyorum. Bu hızla bu bölgeyi geçtik. Yıllarca önce okuduğumuz bir şeyi de gözümüzle gördük.

Bu dağlar eski tarihte ünlüdürler. Ksenefon'un meşhur seferleri buralarda olmuş olsa gerektir. Askeri kırılmıştır. Pontus kralı Midat ve Romalılar zamanında buralarda kulübeler yapılmış, çanlar konmuştur. Çanları çalarlarmış. Böylelikle yolcu varsa çan sesine giderek yolu kaybetmezmiş. O zamana göre bu iş insancıl önemli

bir iştir. Üzülerek söyleyelim ki, bizim elimizde hâlâ buralara bu kadar ilkel olsun bir tesisat konamamıştır.

Biz Türkiye'nin olağanüstü bir heyetiyiz. Hükümet jandarmasını bizim için harekete geçirdi. Elli amele tuttuk. Bu sayede kurban vermeden geçtik. Fakat başka yolcular bunu yapamaz. Demek her yıl buralarda nice vatan evladı yok olup gitmektedir. Hükümet bilmeli ve çaresi için harcamalar yapmalıdır.

DERSİM DAĞLARINDAN ERZİNCAN OVASINA

Erzincan ovalarına düştük. Buralar geniş ovalar, çaylar da var. İmar edilse birkaç Mısır yapar. Fakat çırçıplak, vatanımız ne zavallı harap topraklarmış! Bu kadar bilmezdim. Şehre geldik.

Erzincan şehrini de bir şey zannederdim. Üç buçuk ahşap evmiş. Yâni sayı ve kapsam bakımından sıfır bir şehir. Daha doğrusu çerden çöpten bir köy. Ovadayız. Yolun kenarında bir su şarıltısı duydum. Yoldan on adım kadar öteye ilerledim. Kükürt kokan, dumanı çıkan, sel gibi akan bir su. İndim. Boşuna akıp giden şu suya baktıkça baktım. Yüreğimin yağı da beraber aktı. Acıdım. Biraz ötede de yerden kaynayan bir su var. Elimi soktum, buz gibi. Tattım. Gazı bol, kalevi bir su. Düşündüm. Tabiat şurada bol akan bir banyo suyu ile, mideler için harika bir içme suyunu yanyana koymuş. Ne nimet. Avrupa'da böyle şey mümkün değildir.

Fransa'nın Dix-less-Bains Banyoları meşhurdur. Gittim gördüm. Kükürtlüdür fakat kükürtü çok az. Sıcaklığı da azdır. Suyu ateş yakıp ısıtırlar. Sadece kalevi suyu var. Bize ise yaratan bir arada vermiş. Daha neler var. Fakat faydalandığımız yok. Buraları imar edilse ne mükemmel bir su şehri olurdu. Henüz bir kulübe bile yok.

İlerledik. Artık Ermenilerin yaptıkları yıkımları görüyoruz. Dünya Savaşının sonunda Rus ordusu Bayburt-Erzincan taraflarına çekilirken, Rus ordusundaki Ermeniler müthiş katliamlar yapmışlardır. Buradaki insanların anlattıklarını dinlemeye lüzum yok. İkide bir gördüğümüz yıkık duvarlar, viraneler bunu zaten söylüyor. Bunlar Türk köyleri imiş. Ermeniler halkı kadın, erkek ve çocuk kesmişler. Köyleri de yakmışlar. Tuhaf, buralarda tek bir ağaç bile yok. Sordum.

Dediler: *"Ağaçları da söküp yakmışlar".*

Artık Kars'a kadar iki gece böyle viraneler arasından geçip gidiyoruz. Koca ovada in cin yok. Gerçekten kan ağlatıcı bir manzara görülüyor ve anlaşılıyor ki bir süre önce buralar imarlı imiş. Evler varmış. Ocaklarından duman tütermiş. Çocukları, kızları, delikanlıları varmış. Evlerinin önlerinde oynarlarmış. İnekleri koyunları varmış. Bağırıp melerlermiş. Çok az da olsa bu harâbeler arasında dumanlar görüyoruz. Sağ kalan bir-iki aile şimdi gelmiş, yıkık duvarlardan biraz örüp üstünü toprakla örtmüş, içine girmiş. Viranede baykuştan başka birşey değil. Köy bununla mı eski haline gelecek? Ne kadar zamanda?

KANLI ERMENİ FACİALARI

Bunlara sorunuz, Ermeni faciaları, kanlı, zehirli hikayeler. En taş yürekliler ağlatır. Önümüzde bir geçit daha var. Adı Sansa Boğazı. Bir cehennem, bir belâlı geçit imiş. Bunun dehşeti coğrafi konumundan değil, Dersim eşkiyasından.

Canımızı dişimize alıp, buraya da gireceğiz. Bu eşkiyanın kötülüğü pusu arkasından yolcuyu önce vurmak, sonra soymak imiş. Oysa Anadolu'nun diğer yerlerinde eşkiya geçiti tutar: *"Davranma!"* der, soyar, karşı çıkma görmezse cana kıymaz. Bunlar ise önce öldürüp, sonra soyuyorlarmış. Bu çok kötü... Bakalım...

Boğazın ucuna geldik. Konak yeri var. Geceyi geçirdik. Boğaz uzun imiş. Birkaç gün sürermiş. Bir gece de boğazda yatmak lazımmış. Fare gibi bir deliğe gireceğiz. Muhafızlarımızı değiştirmişler. Erzincan'da yeniden bir jandarma subayı ve çavuşu komutasında 10 kişilik jandarma kuvveti vermişlerdi.

Hazırlandık. Hareket edip boğaza gireceğiz. Subay ve erler bir sıraya dizildiler. Subay *"Bize müsade efendim"* dedi. Hayret ettik. Kafile başkanlığına sahip olmak isteyen Yusuf Kemal, Çardaklı olayından beri hiçbir şeye karışamıyordu. İdare üstüme kalmıştı.

Dedim: *"Ayol sizi bize muhafız diye verdiler. Göreviniz asıl bu boğazı geçirtmektir!"*

Cevap verdiler:

"Öyle ama döneceğiz."

"Peki madem öyle, siz emir kulusunuz. Askersiniz. Asker nizamına bağlısınız" dedim.

Baktım. Böyle laflar heriflere vız geliyor. Biri kendini tutamadı dedi. *"Efendi! Biz canımızı bedava bulmadık. Buraya giren sağlam çıkmaz!"*

İş anlaşıldı. Demek biz canımızı bedava bulmuş, nasıl olsa gireceğiz. Düşündüm. Böyle bir kuvveti zorla, tehditle götürmekte bir fayda yoktur. Varsın geri dönsünler. Sağdan başlayarak birer birer:

"Dönmek istiyor musun?" diye sordum. Bu soruma cevap hep "Evet"dir. Sadece onbaşı:

"Efendim ben sizinle geleceğim. Çünkü emir böyledir. Biz askeriz. Görevimiz budur" dedi.

Dedim: *"Sen bu saftan çık şurda dur!"*

Korkaklara hitap ederek dedim ki: *"Ne korkak insanlarsınız. Kadın olmalıydınız. Hem de görevinizi inkâr ediyorsunuz. Yediğiniz millet ekmeği gözünüze dizinize dursun. Sizi zorla götürebilirdim. Bu suçunuzun cezası idamdır! Fakat sizin gibi karıları ne yapayım? Eşkiya ortaya çıksa bizden önce siz kaçacaksınız. İyisi mi dönün!"* Hem utandılar. Hem de memnun olup gittiler.

Hepsinden çok subaylarına acıdım. Harbiye'den çıkma bir genç. Yazık. Onbaşıyı yanımıza aldık. Sebebi eşkiya için değil. Bir köye rastlarsak bize yiyecek satın alması, yatacak yer bulması içindir. Çünkü köylü onun dilinden anlıyor. Bizimkini anlamaz. Ne desek aldırmaz. Bu adam Batı Anadolu'lu imiş. Boğazı geçtikten sonra buna bir ödül vermek lazımdı. İçişleri Bakanlığını'na yazdım. Terfi ettirilip memleketine tayin edildi.

Boğazda gidiyoruz. Bir tarafımız küçük tepeler, altımız iyi yapılmış ve geniş bir şose. Diğer tarafımız Murat Irmağı. Irmağın öteki yanı Dersim dağları ki, yüksekçe. Her adımda eşkiya çıkacağından korkuyoruz. Kulaklar kirişte. Kimsede can yok. Herkes somurtmuş, kaderimize razı olmuş gidiyoruz. İnsan garip yaratıktır. Gerektiğinde bile bile ölüme de gidiyor!

Arada taşlardan yapılmış metrislere rastlıyoruz. Eşkiya bunların arkasından ateş edermiş. Her metrisi gördükçe afallanıyoruz. Ölü gibi oluyoruz. Geçtikçe *"Elhamdülillah! Bunu da selâmet geçtik"* diyoruz.

İnsan burada eşkiyaya yakalanırsa kaçmanın da imkanı yoktur. Bir taraf dağ bir taraf ırmak, heyecan içinde akşamı ettik. Konaklayacağımız yere indik. Bu gece de müthiş bir gece geçireceğiz. Eşkiya'nın pençesi altındayız.

Bir tepenin önüne üç duvar yapılmış, olmuş bir han. Pencereleri pek yüksekte ve mazgal deliği halinde. İçeri girdik. Atları da soktular. Sebebini sordum. "Dışarı bırakılamaz. Eşkiya götürür" dediler. Atlar, insanlar, eşya denkleri üst üste bir yere tıkıldık. Ömrümde böyle şey görmemiştim. Başımıza bu da geldi. Aman bu Anadolu'da seyahat ne müthiş şeymiş? Vatan yolunda neler görüyoruz.

Hancı ihtiyar bir adam. Tam kızılbaş yüzlü. Posbıyık. Sakal göbeğinde, başta külah ve yazma sarık. Her gözünde birer okka cerahat. Yiyecek yok. Neyse adamcağız bize yumurta buldu, yedik. Eşkiyanın gece hanı basması ihtimali varmış. Kapının arkasına denkleri koydular. Pencere de yok. Güvenlikteyiz. Bizim seyyar karyolayı kurup yattım. Böyle insan, hayvan beraber yatmanın iyiliği de varmış, sıcak oluyor.

Sabah erken hazırlandık. Yola düzüldük. On metre gidince benim fayton kırıldı. Bu seyahatte bir defa bile sağlam bir arabaya rastlamadık. Şimdi arabasız kaldım. Oysa bu cehennemden biran önce çıkmamız lazım. Aklımı bozacaktım! Arabacıyı öyle bir dövdüm ki, yerlerde yuvarlandı. "Çürük araba ile bir daha sefere çık!" diye diye dövdüm. Bari şehirlerde valiler, belediyeler bakmıyor. Müşteriler haklarını böylece savunsunlar. Bu mesele mühim bir meseledir. Nasıl olur da bir yolcu Sansa'nın ortasında kalır? Canı, malı tehlikededir. Neyse bir başka arabaya sığınıp ilerledik. Bir aralık Dersim yakasında mağaralar görüldü. *"Köroğlu mağaraları"* dediler. Suyun üstünde dik kayalık delikler. Gerçekten Köroğlu buraları geçmiştir. Onun, Anadolu'nun hemen her yerinde mağaraları vardır. Öyle derler. Nihayet bu belâyı geçirdik. Sağsalim çıktık. Bin şükür yarabbi.

ERMENİ MEZALİMİNİN İZLERİ..

Mamahatuna geldik. Adına bakınca Selçuklular devrinden veya Osmanlıların başlangıç dönemlerinden kalma bir yerdir. Ufak bir şehir. Fakat güzel bir-iki camii var. Bir tanesi inci gibiymiş. Körolası Ermeniler kaçarken içine dinamit koyup ateşlemişler. Bir bölümü havaya uçmuş. Kalan duvarlarına baktım. İçim delindi. Ne güzelmiş... Buralar koyun sürüleri yetiştiren bir yerdir. Koyun önemli ticaretleridir.

Tuhaf hikayeler işittik: Birinci Dünya Savaşında ve «*Ermeni kırımı*» (buralarda böyle diyorlar) ile koyunlar bitmiş imiş. Halk sonra birkaç koyun tedarik etmiş. Koyunların bazıları yılda iki defa kuzuluyormuş. Ermeni kırımı dedikleri şeyin hikayeleri ise müthiş.

Rus ordusu çekilirken, Ermeniler ordumuzdan kaçarken bir köyde ocağa kazanı koyup su kaynatan bir anayı yakalamışlar. Karnını yararak kesmişler. Çocuğunu kazana atmışlar. Ocağa: "Gelin! Türkler! Karnınız açtır. Size yemek hazırladık" diye bağırmışlar.

Yine bir yerde insanları, kol, but, kelle, gövde parça parça edip herbirini bir çiviye takmışlar. Üzerlerine *"Okkası on paraya"* yazmışlar. Bu hikayeler pek çok. Dinleyebilmek için taştan, demirden olmak lazım.

Bir yerde yemek için durduk. Baktım, ilerde bir duvarın üzerinde iki ala karga var. Filintam ile ateş ettim. Yusuf Kemal derhal; «*kaçtı, vuramadın.*» dedi.

Ben *"İki taneydi. Bir bakın"* dedim.

Bir adam gitti, vurulmuş ala kargayı getirdi. Boynunun kökünden kurşunu yemişti. Mesafede uzaktı. Büyük ustalıktı. Bu da Ankara'nın eşkiya tarafından basılması tehlikesi zamanında yaptığım nişan taliminin neticesiydi. Tüfeğim de o zaman hükümetten aldığım süvari filintası idi. Hala Sinop'ta yadigâr olarak duruyor.

Yusuf Kemal kızdı: *"Bir daha at bakayım da vur"* dedi. Ben: *"Şimdi sıra senin"* dedim. Hepimiz güldük.

ERZURUM VALİSİ DELİ HAMİT

Artık Erzurum'a gidiyoruz. Vali Deli Hamit, arabayla iki saat kadar mesafeye gelmiş. Arkasında da yamçı. Vali mi nedir? Tanınmaz bir halde. Pek sevişirdik. Delidir, yani bütün anlamıyla ve hekimce delidir. Ama okumuş, zeki, mantık ve yargılama gücü olan bir adamdı. Bu yüzden severdim. Beni arabasına aldı. Arabacıya *"Hadi"* dedi. Arabacı kırbacı vurdu.

Yusuf Kemal'e hoşgeldin bile demedi. Bu gururlu adam çıldırmıştır. *"Aman Hamit, dedim. Bu olamaz Yusuf Kemal'i de senin arabana alalım. O heyetin reisidir".*

"Ben reis falan bilmem, başka adam yoktu da onu mu reis yaptılar? O adi bir heriftir. On paralık kıymeti yoktur. Olamaz" dedi.

Üstüne adamakıllı bir de küfür savurdu. Çok küfür-

bazdı. Gerçekten iyi küfür ederdi. Öyle ki insanın hoşuna giderdi.

"Sen bizde misafir olursun, o nereye giderse gitsin" dedi. Anan yahşı, baba yahşı dedim. Nihayet iknâ edip arabayı durdurdum. Yusuf Kemal'i valinin arabasına aldım ve valinin evine de misafir ettim.

Erzurum'da geziyoruz. Cami gibi güzel âbideleri var. Selçuklulardan kalma eserler de var. Bunların bir tanesi türbedir. İçinde taştan oyma koç başı resimleri var. Ermeniler kaçarken bu camilerin çinilerini söküp götürmüşler.

Sonra ben bu çinilerin peşine düştüm. Tiflis'te olduğu sanılıyordu. Orada müzeleri dolaştım. Hükümete sordum. İsrar ettim. "Yoktur"dan başka cevap alamadım. Hele bir müzeyi gezmek için çok zorlandım. Bir türlü gezdirmediler. Cami'nin bu hâli pek acınacak bir hâldi. Hükümet konağını da yakmışlar.

Belediye reisi, ileri gelenler ve halk ile görüştük. Erzurum halkı insana, canlı bir insan olduğu hissini veriyor. Tüccardırlar. Hem de mert adamlardır. Bize çok şeyler anlattılar.

Celal Arif meselesini sordum. Beş-on kişilik saçma bir teşebbüs olduğunu öğrendik.

Karabekir hakkındaki, Celal Arif'in ithamlarını sordum. Herkes namusundan söz etti. Ancak yine herkes palavracı Kazım'ın hırsızlığını söyledi. İleri gelenler, esnaf ve bütün halkı tümüyle ve şiddetle komünizmin aleyhinde bulduk.

Buna çok sevindim. Demek bu rehberin fırçası, yolu tıkanmıştır. Allaha bin şükür. Bu belâ gelse Erzurum'dan doğru gelecekti.

ENVER PAŞA'NIN SARIKAMIŞ REZALETİ

Erzurum siperlerini gezdik. Eski ve yeni Rus istila savaşlarına dair bazı hikayeler anlattılar. Biri de galiba Hoca Raif Efendi idi. *Enver Paşa*'nın, Sarıkamış hücum emrini, bütün askerlerin donup, Enver'in tek başına kaçışını hikaye etti. Bunları gözü ile görmüş. Bu da hüngür hüngür ağlanacak bir hikaye.

Bir milletin başına böyle ehliyetsiz kimselerin gelmesiyle bunlar olurmuş.

Milleti nasıl ve bedavadan pırasa gibi doğratıyorlarmış.

Bunları gösterir bir ibret ve ders.

Enver oraya gelmiş, hücum emri vermiş. Kumandan hucüm yapılmaz! demiş. Kurmay olan Alman da öyle demiş.

Bunun üzerine komutayı Enver kendi üzerine alıp askere hücum ettirmiş. Ordu yüzbin kişilik en dinç ve en seçme bir ordu imiş. Soğanlı dağında hepsi donmuş, kazık olmuş.

Bir gün evden çıktım. Hamit'i görmeye hükümete gittim. Odasına girdim. Ayaklarını masanın üstünü uzatmış, sandalyesinde yarı yatar gibi. Beni görünce:

"Gel ulan doktor!" dedi. Ve kımıldamadı.

Yanına vardım. Sandalyesinin yanına oturttu. Hoş beş derken, redingotlu, kelli felli biri önünü ilikleyerek içeriye girdi. Şişman, redingotu daralmış, iliklenince potlar yaptı. Usulca "Kimdir?" dedim.

"Mektupçu" dedi. Hamit yine aynı durumda. Mektupçu bir kağıt sundu. Onu okudu ve kızgın bir şekilde:

"Böyle boktan şey olmaz. Bu rezalettir. Defol!" dedi. Ve kağıdı da avucunda suyunu çıkarıyor gibi sıkıp, buruşturup adamın suratına attı. Zavallı mektupçu yere düşen kağıdı aldı bir de reveranslı eğilerek selam verip çıktı.

Bu olanlara hayret içinde kaldım. Bu olmaz bir şey. Fakat valinin adı üstünde, deli.

"Hamit bu olur mu?" dedim.

"Siktir et, bunlar adi heriflerdir" dedi.

Yusuf Kemal, Erzurum'da süt dökmüş kedi gibi. Burada iyi bir iş yaptı. Belediye reisi aracılığıyla üç-beş koyun aldırıp kavurma yaptırdı. Keza bir-iki çuval pirinç, bir çuval badem ve dut kurusu aldı. Parayı yarı yarıya verdik.

Erzurumlular, Kayserili'ler gibi değilmiş. Bizi boyamadılar. Gayet güzel kavurma yaptırmışlar. Bunlar bize Moskova'da, o açlıkta kudret gibi oldu. Moskova'da erlerimizden biri de ahçı çıktı. Kavurmayı soğanla suda pişiriyordu. Taze et gibi oluyordu. Hiç bilmezdim.

Evvelce Moskova'nın halini görmüş olan Yusuf Kemal bu işi çok iyi yaptı. Yoksa Rusya'da açlıktan bir deri bir kemik kalacağımız şüphesizdi. Yalnız bir kusur etti. Bir-iki çuval un almadı. Ekmeksiz kaldık. Ruslar simsiyah ve adam başına yarım dilim ekmek veriyorlardı. Yenir şey değildi. O da her zaman yoktu. Yerine bir tür darı veriyorlardı. Neyse kavurma ile pilava kuvvet verdik.

KARABEKİR'İN HİZMETLERİ

Erzurum'da gördük ki, Kazım Karabekir yetim çocuklar ile çok uğraşmış, onları toplamış. Yetimhâneler yapmış, okutmuş. Onlara baba olmuş. Doğrusu büyük hizmettir. Bu adam eğitim ve terbiye işini seviyor. Kendisi galiba müzikten de anlıyor.

Bir yere geldik, orada Hüsnü Paşa'nın (İzmir'de asıldı) kıtaları var. Asker bizi karşılarken bir hava çaldı. Güzel bir hava idi. Sordum. Karabekir bestelemiş. Güzel bir beste. Sonra güftesini istedim. Gördüm, fakat görmeyeydim daha iyiymiş. Şiir değil. Ne vezin ne kafiye gibi en ilkel unsurlar bile yok. Mânâda da bir yükseklik, bir şey yok. Demek şiir nedir bilmiyor. O halde güftesini başkasına yaptırmalıydı. Ayıp değildir ki...

Ama bizde işte böyle. Herkes küçük dağları ben yarattım der. Hepimiz kibirliyizdir.

Erzurum'dan Sarıkamış'a, Ruslar'ın Birinci Dünya Savaşında yaptıkları ince hat trenle gittik. Bu tren sağlam bir şey değil. Güzergahı da çok arızalı. Soğanlı Dağlarından gidiyor. İkide bir devrilip zarar veriyormuş. Ne yapalım? Buna da bile bile bindik. Eşkiya değil ama, ecel beşiği. Her taraf güzel ağaçlar. İşte bu mükemmel ormandır ki, Erzurum'un yakacağını ve kerestesini veriyor.

Sarıkamış'a geldik. Biraz çamur ve güzel köşkler var. Burada Rusların geniş tren hatları var. Rus treni pek geniştir. Avrupa'da o kadar geniş vagon yoktur. Vagon'a girince insan villaya girdim sanıyor.

KARS'TA ALİ FUAT'LA BİRLEŞTİK

Bu hatla rahat rahat ve ölüm korkusu olmaksızın Kars'a geldik. Ali Fuat bizi Kars'ta bekliyordu. Birleştik.

Soğuk Erzurum'da şiddetliydi. Kars'ta daha feci bir soğuk bulduk. Bereket versin evler kalın duvarlı, kârgir ve pencereler iki katlıdır. Her evde yerli ve bina yapılırken duvara sokulmuş koca bir soba var. Bu sobalar çok iyi şeyler. Hem az odun yakıyor, hem bir soba üç-dört odayı birden ısıtıyor. Bir sabahleyin, bir akşam odun atmak yeterli. Keşke memleketimizin her tarafında olsa. Sobaların yukarı kısmında bir yer de var ki, yemekleri sıcak olarak muhafaza etmek içindir. Tabakları da ısıtır. Bunlar tuğladan yapılmıştır. Belçikalılar Rus sobasını daha da

geliştirmişler. Modeli oradan almalı.

Kars'ta Ruslar düzlükte, Avrupa şehri gibi yeni bir şehir meydana getirmişler. Bizim zamanımızdan kalma eski Kars da duruyor. İkisi arasında büyük bir zıtlık var. Bizim Kars, arasından Kars suyu geçen iki dik tepenin böğürlerine yayılmış, küçük küçük binalardan meydana gelmiştir.

Bizim arkadaşlar *"Gidelim!"* dediler.

"Hayır, sekiz-on günden önce gidemeyiz. Rusya'da bir iş görebilmek için Rusya'nın durumunu, onu yönetenlerin kimliğini, kimin kimden yetkili olduğunu, kimin ne fikirde olduğunu vb... öğrenmek gereklidir. Bundan sonradır ki Rusya'ya gidebiliriz. Bunun için Doğu Cephesi komutanlığının bu konudaki dosyasını inceleyeceğiz" dedim. Razı oldular.

KARABEKİR DOSYALARI VERDİ

Karabekir'i gördük. Dosyaları verdi. Bir kısmını ben, bir kısmını Yusuf Kemal inceleyip notlar aldık. Bu iş on gün kadar sürdü. Bu sırada istihkâmları da gezdik. Subaylar, Kars'ın elimize geçmesini sağlayan manevrayı da bize istihkâm tepesinden gösterip anlattılar.

Bu aralık milletvekillerinden Soysallı İsmail Suphi, Besim Atalay, Tevfik Rüştü geldiler. Bunlar inceleme heyeti imiş. Rusya'da bilimsel incelemeler yapacaklarmış. Bizden sonra seçilip gönderilmişler.

Karabekir'i ilk görüyordum. Orta boyludan biraz daha kısa, şişmanca. Yüzü güzel ve sevimli, yanaklarında sağlık belirtileri vardı. Bu adam meğerse içki, sigara, kahve bile içmezmiş. Fuhuşla ilgisi yokmuş. Görüşmesi de nazik, terbiyeli, hatta genç bir kız gibi de utangaç. Yanlız bu tablo içinde birşey açıkça dikkati çekiyordu. Azametli.

Şimdiye kadar ben bizim asker takımıyla bu kadar birlikte oldum. Milli Hareket sırasında hemen hepsini gördüm ve görüyorum. Gariptir hepsi de azametli. Bu onlarda genel bir sıfat gibi mevcut ve aynı derecede. Birinin diğerinden eksiği yok. Şaşılacak şey. Her biri kendisinden başkasını beğenmez, kurum ve çalım sahibidir. Çalımı da pek severler.

Bu durum sade bizde değil. Bütün milletlerde askerlere özgü bir hastalıktır. Bunlar bu sanatın eğitimi sonucu

azametli oluyorlar. Zaar herşeyi çözümleyen kılıcın kendi ellerinde olması gurur, nefsine itimat hissi veriyor. Disiplin ve emirlerin derhal uygulanması onlara kendilerini birşey zannettiriyor. Bundan da baskı ve istibdatla despot doğuyor. Ayrıntıya girmeyelim. Yalnız şunu söyleyelim ki, hukuk bilginleri, filozoflar bu sebepledir ki, *"Militarizm bir milletin yıkımıdır"* demişler. Ve bunun önüne geçilmesi için çareler aramışlardır. Pek doğrudur.

Asker milleti, siyaset denilen şeyin yanına asla yanaştırılmamalıdır. Bomba gibi patlayıcı, tehlikeli bir maddedir. Bu düşüncelerledir ki, İsviçre'de orduyu adeta Milis şekline benzer bir hâle koymuşlardır. General rütbesini ortadan kaldırmışlardır. Yani subayı fazla sivriltmezler. Çok iyi bir görüş, iyi bir usuldür.

Roma'nın Proteryen'lerinin ve bizim Yeniçerilerin yaptıkları ortada. Meşrutiyetten beri de bizde yine ihtilallerin başında asker. Bunlar, ihtilalin başarısından sonra da büyük makamların üstüne çöküyorlar yağlı memuriyetlere geçiyorlar. Bu da militarizmi milli bünyenin ciğerine kadar sokmak demektir. Türk ordusu Almanlar tarafından eğitildi. Böylelikle Alman usulleri ve metodları ordüya girdi. Subaylarımız planlı ve düzenli çalışır. Bu önemli üstünlük sivillerimizde yoktur. Bu sebeple onlara, tereddütsüz tercih edilseler bile böyle yapılacağına, sivilleri iyi bir şekilde yetiştirmek herhalde daha uygun ve yerindedir.

Dosyalarda güzel bilgiler bulduk. Yeterli değildi ama bizi aydınlattı. Henüz Rusya hakkında bilgimiz yoktu.

MUSTAFA SUPHİ KARS'TA

Bu aralık Mustafa Suphi ve arkadaşları on dört kişi Rusya'dan Kars'a geldiler. Türkiye'ye gidiyorlar. Komünist propagandası yapacaklarmış. Ruslar kendilerine para ve mücevherat vermişler. Bu alanda da halkta komünistliğe karşı şiddetli bir tepki belirdiğini görüyordum.

Karabekir de aklını başına almış, orduyu ihtilalden kurtarmış, Bolşeviklik aleyhinde. Deli Hamit ise komünistliğe şiddetli düşman.

Mustafa Suphi'yi İstanbul'dan tanırdım. İttihatçılara muhalif idi. Suphi beni buldu. Bana:

"Seni şimdiden tebrik ederim. Muahede yapacaksınız. Bu şeref sırf sana ait olacak. Çünkü Yusuf Kemal daha

önce gitti yapamadı, çok talihli adammışsın" dedi.

Kendisine gerçekten muahede yapabilip yapamayacağımızı ve bu haberinin güvenilir olup olmadığını sordum: *"Tam yerinden haberim var"* dedi.

Bu güzel bir haberdir. Mim koydum. Kendi kendime:

"Demek Ruslar muahede yapmaya hazırdırlar. İstedikçe istemekte mahzur yoktur" dedim.

Haber alma böyle işlerde ve her işte çok önemli bir şeydir. İnsan siyasal ve diplomatik bir iş mi yapacak, önce çok iyi istihbarat yapmalıdır. Başarının temel taşıdır. Askerlikte de böyle. Ben buna çok önem veriyordum. Nitekim Kars'tan itibaren istihbarata başlamıştım.

Ankara'nın Rusya hakkında hiç bir bilgisi yoktu. Hükümetin de hiçbir dosyası yoktu. Giderken de elimiz, kafamız boş, yola çıkmıştık. Bakanlar Kurulu bize bir talimat bile vermemişti.

Suphi ve arkadaşları gitti. Biz de Rusya'ya geçtik. Erzurum'dan itibaren Trabzon'a kadar her adamda halk toplantıp bunların yüzüne tükürmüş. Türlü sözler ile bunlara hakaret etmiş. Bunu yaptıran az da olsa hükümet imiş. Özellikle Deli Hamit'in çok parmağı vardır.

Sonunda Trabzon'da Kahya Yahya, bunları bir motora koyup biraz uzağa götürmüş. Hepsini de öldürüp denize atmış.

Suphi'nin yanında bir Rus kadın da varmış. Ona hakaret edildiyse, Moskova'ya muahede yapmaya, para ve silah istemeye giderken bu iş fena bir şeydi. Hiç olmazsa netice alındıktan sonra yapsalardı. Olmadı.

Ruslar olayı haber aldılar. Moskova'da bize bir düziye söylendiler. Katilleri meydana çıkarttırmak için çok uğraştılar. Bu Kahya'yı tanırım. Trabzon'un kabadayısı idi. Kayıkçılar Kahyası idi. Zengin de olmuştu. O sırada astığı astık, kestiği kestikti. Rusya'dan dönüşümde bana ikramlarda bulundu. Bir süre sonra, bilinmeyen bir katil tarafından öldürülmüştü.

Sebebi Enver, Nazım falan.. Batum'a gelip Türkiye'ye geçmek istedikleri zaman Kahya, Enver lehinde Trabzon'da tertibat yapmış:

"Enver Paşa çok yaşa!" diye halkı bağırtmış.

Şerefine fener alayı bile tertip ettirmiş. Onu vurduran Trabzon'daki askerlik komutanıdır. Katil de sonunda katledilir. Su testisi su yolunda kırılır. Kahya da katildi, katledildi. Bakalım onu katledenler ne olacak?

Moskova'dan gelen Medivani de Kars'a ulaştı. İri, şişman, güzel biri. Gürcü. Kardeşi general olup Ankara'da Gürcü Menşevik Milli Hükümeti'nin elçisi. Kendisi ise Bolşevik ve Rusya'nın temsilcisi. İki kardeş birbirine düşman. Moskova adına Ankara'ya gidiyor.

Medivani de: *"Muahede yapmayı başaracaksınız"* dedi. İyi haber fakat inanalım mı? Diplomatlık bu, öyle bir-iki söze kanıvermek, felakettir. Bir şeye inanmak için pek çok belgeye dayanılmalı. Bu adama sorular sordum. Bana bir şey söyledi ki önemliydi:

"Eğer bir güçlüğe uğrarsanız, Stalin'e müracaat ediniz." Stalin'nin muahede yapmak fikrinde ve isterse yapacak kadar kuvvet ve etkinliğe sahip olup olmadığını sordum.

Dedi: *"O istiyor ve istedi mi yapar."*

Buna da büyük bir mim koydum. Stalin de Gürcü'dür. Medivani'ye göre Bolşevik önderlerinin en etkilisidir.

Ben bunları duyduğum zaman daha henüz kimse Stalin'in diktatör olduğunu, Rusya'yı onun idare ettiğini bilmiyordu. Ancak üç dört yıl sonradır ki, dünya bunu öğrenmiştir.

Suphi ve Medivani'nin bu küçük sözleri Doğu cephesi dosyalarındaki yüzlerce vesikanın topundan önemlidir. Demek muahede olacak... İsteyebildiğin kadar iste... Alınacak... Asla... hele hayale kapılmayalım daha incelemeler gerekli.

Yusuf Kemal:

"Ne diyorlar" diye bana soruyor.

"Bir şey yok. Sen niye göremiyorsun?" diyorum.

GÜMRÜ'YE GELDİK, TİFLİS'E GİDECEĞİZ

Trene bindik. Gümrü'ye geldik. Vaktiyle Ruslar alınca buraya Alexandrapol adını koymuşlar. Moskova'dan ta Kırım'a ve Kafkasya'ya kadar binlerce şehir ve yerlerin adını böyle değiştirmişlerdir. Bizim coğrafyacılar eski Türk adlarını bulup haritalarını yapmalıdır. Görev böyle olur. Görevlerin en kutsalı millîdir. O da her şubede bu şekildedir.

Gümrü'de hâlâ bizim bir ufak askeri birliğimiz var. Ermeni halkın hâli perişan. O soğukta birçok adamın ayağı çıplak dolaştığını hatta bazı insanların çıplak olup vücutlarına bir çuval örtmüş olduklarını gördüm. Yüzleri de ölü yüzü gibiydi. Bize yenilince diğer taraftan bir de Rus

ordusu gelmiş. Ermenistan'a girmiş. Taşnak Ermeni hükümeti yerinde tutunamayıp düşmüş. Kabine reisi Hadisyan, Harbiye Bakanı Derminpasyan ve öteki bütün üyeler İran'a kaçmış. Bunlar Taşnak Komitesinin başkanlarıdır.

Hâlâ Paris'te o komiteyi idare ederler. Ve komite'nin sandığından yiyip içerler. Bu düşüş Taşnak'ların düşüşü demekti.

Yerine komünist Ermeniler geçtiler. Ermenistan, Moskova'ya bağlı Bolşevik bir Cumhuriyet oldu.

Trene bindik. Tiflis'e doğru gidiyoruz. Gece oldu. Uyuduk. Geceyarısı bir müthiş tarraka, bir kıyamettir koptu. Uyandım. Sanki vagonların üstlerini söküyorlar. Bu ne demek, mânâsını bir türlü anlayamadım. Ermenilerden de korkuyoruz. Bize suikast yapmaları mümkün. Tren duruyor, yine yürüyor.

Neyse bilgi aldık. Meğerse bir tünele girmişiz. Tünelin üst kısmında sarkıtlar halinde o kadar çok buz olmuş ki, treni geçirmiyormuş. Tren bir vuruyor. Bir kısmını kırıyor, yine geri gidiyor. Yine koç gibi bir baş vuruyor, yine biraz kırıyormuş. Böyle şeyi ne işitmiş ne de görmüştüm. Böyle böyle delikten de geçtik. Fakat uyku da gitti. Üstüne korku da cabası. Tiflis'e geldik.

O sırada Gürcü Cumhuriyeti var. Bu hükümeti idare edenler Menşevik Gürcüler. Gayet milliyetçi bir hükümet. Bizi misafir ettiler. En iyi otele indirdiler. İyi bir bina. Önündeki cadde geniş ve güzel. Üzerine bir teleferik ile çıkılan ve altında bir yaya tüneli de olan dağ onların karşısında görülüyor. Şehri gezdik.

Ruslar bu eski Türk şehrini onarıp güzel bir hale koymuşlar. Şehrin dörte biri Şeytan Pazarı adında olup, halkı tamamıyla Azeri Türklerindendir. Ve ticaret şehridir. Bu tarafta kükürtlü sular ile güzel banyolar da yapılmış. Diğer halk Gürcü ve Ermeni'dir. Ermeni'ler, Gürcülerden hem çok, hem de zengin. Ticaret ellerinde. Gürcü hükümeti herşeyi millileştirmiş. Ermenilerin mallarını ellerinden alıyor. Ermeni de göçe mecbur olup gidiyor.

Gördüm ki, Gürcüler Ermenileri hiç sevmiyorlar. Türkler'le Ermeniler arasındaki düşmanlık, Gürcü ile Ermeni arasındaki düşmanlığa oranla meğerse yağ balmış. Ermeniler Gürcülerin, Gürcüler de Ermenilerin can-baş düşmanı.

GÜRCİSTAN'DA TÜRK TASFİYESİ

Şeytan bir Başbakan ve İçişleri Bakanı var. Adı Raminşolli. Bu adam Ermeni meselesini anlattığım gibi çözümlüyor. Müslüman Gürcü denen Acarlar meselesini de, bunları Acaristan'dan kaldırıp, Gürcistan'ın diğer yerlerine serpiştirerek kökünden çözümlemek istiyor. Yakında planını uygulayacak.

Zakagal tarafları da hep Türk. Tiflis'in güneyinde de *Borcalı* denen özbeöz Türkler var. Ardıhan tarafları da tamamen Türk. Bunları da böyle uygulamalar ile çözümleyecekmiş. Azerbaycan ile Gürcistan bu yüzden ihtilafa düşmüş. İşte bu adamın bu dehşetli fikri ve uygulamasıdır ki, bana Moskova Muahedesinde bir muhtar ***Acaristan*** kurulması için maddeler koydurmak fikrini vermiştir.

Nitekim ***Nahcıvan*** olaylarını Kars'ta dosyalarda görmüştüm. Burası da özbeöz Türk. Başka millet yok. Köyler biner, ikibiner hanelik. Ermeniler bunlara çok tecavüz etmişler. Bunlar silahla savunma yapmışlar. Fakat Ermeniler birçok köyü yıkıp büyük ölçüde katliamlar da yapmışlar.

Ermenistan orayı ve ***Karabağ***'ı istiyor. Bu sebeple de Nahcıvan'ı muhtar bir hale koyup Azerbaycan'ın egemenliği altına verdik. Eğer inceleme ve istihbarat yapmasaydık, bunları bilemez ve yapamazdık.

Tiflis, Türk hayatında saz şairlerinin buluşma yeri olarak ünlüdür. *Aşık Garip*'in yurdudur. Mezarı otelimizin karşısındaki dağın öbür yüzündedir. Gittim, gördüm.

Gürcüler zevklerine düşkün bir millet. Çok şarap içiyorlar. İçip dans ediyorlar. Şarabı boynuzlara koyup içiyorlar. Tuhaf birşey oluyor. Bu boynuzlar bizim dervişlerin zefirlerine benziyor. Bu millet çalışkan ve sanat sahibi değildir.

Sadece biraz çiftçidir. Üzüm yetiştirir ondan şarap yapar, onu da kendi içer. Şarapları güzeldir. Hatta Çarlar burada büyük bir fabrika yaptırmışlar. Şarap, şampanya, konyak ve benzeri içkiler yaptırırlarmış. Bunlar Çarların kavlarını teşkil edermiş. İhtilal yüzünden birçok ürün tarlada kalmış. Hükümet satıyordu.

Yusuf Kemal de birçok şarap ve şampanya aldırdı. Galiba sekiz-on sandık idi. Çok nefis şeyler imiş. Moskova'da içtik. Yolda şişeler donmuş, içlerinde mercimek ta-

nesi kadar buzlar meydana gelmiş. Tıpaları yarı fırlamış idi. Bu haldeki bir şişeden şarap veya şampanya içmek pek lezzetli oluyor.

ERMENİ'Yİ; GÜRCÜ DE, RUS DA SEVMEZ

Bu sanatsız milleti Ermeniler fahiş faizler ile soyup soğana çevirmişlermiş. Aradaki düşmanlığın bir sebebi de bu imiş. *Ermeni* de *Yahudi* gibi her yerde faizcidir. Bulunduğu yeri insafsızca soyar. Bu hâl, bu iki millete mahsustur. *Rum* da faizcidir. Ama ötekilere göre, boka oranla tezek, amber halindedir. Ermeniler Kafkasya'da Gürcüler'e, bu dağların kuzeyindeki Rus topraklarında da Ruslar'a aynı şeyi yapmışlar. Hiçbir Rus da Ermeni'yi sevmez. Ona hakaret eden bir ad takmıştır. Ermeni demez, o adı söyler.

Burada da incelemelerime devam ediyorum. Bolşevikler; Demirkapı, Azerbaycan, Asetinlerin ve Çerkezlerin yerlerini almış. Bu pek az ömür süren Cumhuriyetlerin devlet adamları ve ileri gelenlerinden kimi ölmüş, kimi Tiflis'e kaçmış. Burada toplanmışlar. Bunlar bize geliyorlar, bazı haberler veriyorlar. Bunlar arasında Haydar Bomakof adında biri var. Şimdi Pariste'dir. Bunlardan da işe yarar bazı bilgiler aldım.

TİFLİS TÜRK YURDU'DUR

Tiflis, Çarların son devrinde de bir Türk kültürü ocağı imiş. Burada Türklerden yazarlar, öğretmenler yetişmiş. Okullar açmışlar. Çocuklar yetiştirmişler, gazeteler çıkarmışlar. Bu gazetelerin en ünlüsü *Molla Nasreddin* (bizim Nasreddin Hoca) adında mizah gazetesidir ki, gerçekten nefistir.

Beni bir Türk ortaokuluna götürdüler. Çocukların başları açık, saçları taralı, elbiseleri temiz. Öğretmenleri çocuklara bir ağızdan milli bir şarkı söyletti. Güftesi ve bestesi çok güzeldi. Türkçe ve Türk duygularıyla dolu bir şarkı işitişim beni çok sevindirdi. Kendimi tutamadım ağladım. Tuhaftır, iki şey daima bana çok tesir eder. Beni daima ağlatır. Biri: Türk okul çocukları, diğeri asker çocukları.Türk'ler bizi camiye de davet ettiler. Tiflis'de iki müftü var: Biri Şii, diğeri Sünni müftüsü. Asırlardan beri birbirini yiyen bu iki mezhep Türkleri, bugün Tiflis'de

adeta uzlaşmış, dost bir durumda çok şükür. Bizi müftüleriyle birlikte karşıladılar. Sünni, Şii hep birlikte Şii camisine gittik. Bu caminin içi bütün duvar ve direkleri çini yerine aynalarla süslenmiştir. Şah Abbas Camii'dir. Müftü bir nutuk verdi. Ruslardan şikayet etti. Tiflis'e girerlerse hallerinin harap olacağını söyledi. Güzel, heyecanlı söz söylüyordu.

Bizim heyet adına Yusuf Kemal başkan sıfatıyla cevap verdi. Baktım Yusuf Kemal de Rusların aleyhinde konuşuyor. Hayret edilecek birşey. Tüylerim ürperdi. Nereye, niye gidiyoruz. Bizim reis neler söylüyor? Mutlaka adamcağız deli oldu. Dirseğimle dürttüm. Dizimle ittim olmadı. Bir defa söz dillendi. Müftünün sözleri hiç şüphesiz onu kendinden geçirdi, aldı götürdü. Müftünün sözleri mutlaka Gürcü hükümetinin sözleriydi. Başka türlü konuşmaları mümkün olamazdı.

Gürcüler, Ruslar ile aramızı bozmak istiyorlardı. Sebebini biraz sonra söyleyeceğim. Oradan çıktık. Yusuf Kemal'e usulca: *"Ne halt ettin be. Bu sefer ben nutuk söyleyeceğim"* dedim.

Böyle anlarda derhal insiyatifi alıp işi düzeltmeli. Sözü yine ona bıraksam bu sefer tüy dikecek. Bütün insanlar ve Şii müftü ile birlikte Sünni camisine gittik. Orada da Sünni müftü nutuk söyledi. Ben söze başlayıp Şiiiik ve Sünniliğin hükmü olmadığını, hepsinin anadili Türkçe olan Türkler olduğunu, bundan böyle kardeş gibi geçinilmesi, eğitim, ticaret ve sanat çalışması yapılması lüzumunu söyledim.

Sonra Gürcü hükümetinin iyi olduğunu, Türkleri kültürlerinde serbest bıraktığını sevinerek gördüğümüzü, Rusların da çok iyi insan olduğunu, Rusya'daki Türklere çok iyi baktıklarını söyledim. Bunlar Yusuf Kemal'in potunu düzeltmek içindi. Nitekim Moskova'da birgün Çiçerin bana Yusuf Kemal'in Rusya aleyhinde sözler söylediğini, fakat benim her defasında hemen işi düzelttiğimi söyledi. Çiçerin'in bize Muahedenin ilk dönemlerinde şiddetle saldırması herhalde Yusuf Kemal'in bu ve biraz sonra göreceğimiz öteki hatalarından gelmişti. Be adam bize Ruslar lazım. Oraya silah ve para dilenmeye gidiyoruz. Elbette burada casusları vardır. Ne diye aleyhlerine söylersin? Doğrusu çok beyinsizlik idi. Boşuna ilk gidişte başarılı olamamış. *Bekir Sami*, Asetin istiklâli ile uğraşmış, *Yusuf Kemal* de ne haltlar etmiş!

RUSLAR, AZERBAYCAN VE ERMENİSTAN'I ALDILAR, SIRA GÜRCİSTAN'DA

O sırada Ruslar Azerbaycan ve Ermenistan'ı almışlar, Bolşevik yapmışlar. Sıra Gürcistan'a gelmişti. Bunu Gürcü hükümeti de biliyordu. Hatta Gürcüler bizim heyetin Moskova'ya gidişinden kuşkulanmışlardı. Sanıyorlarmış ki, Ruslar ile ittifak yapacağız. Ruslar kuzeydoğudan, biz güney ve batıdan hücum edip Gürcistan'ı işgal edeceğiz. Bundan dolayı telaşta idiler.

Etrafımızda pervane gibi dönüyorlar. Birşey öğrenemiyorlar, çıldırıyorlar. Telaşları, kederleri apaçık görülüyordu. Bu adamlar pek dirayetsiz idiler. Gürcistan'ın işgali için Rus'un bize ihtiyacı mı olur? Hem bizi de işin içine katıp, avlarından bize bir parça verirler mi? Böyle bir maksat yoktu. Onların kuruntularıydı. Ruslar Gürcistan'ı zaptetmeye karar vermişler. Tabii böyle bir yere önce pek çok casus gönderilir. Rusların Gürcistan'da pek çok adamları var. Bu çocukların bile bilebileceği bir gerçek. Bu durumdayken burada Ruslar aleyhine bir şey söylenir mi? Mutlaka kulaklarına gider. Hem onların aleyhinde bulunmaktan bizim kârımız yok ki... Aksine zararımız var.

Dedim ya Yusuf Kemal gibi konuşmak için insanın deli olması lazım. Üstelik de Yusuf Kemal komünist idi. Fakat Erzurum ve Kars'taki halkın davranışını görünce komünistlikten vazgeçmiş gibi fikirler söylemeye başlamıştı. Yine bocalıyordu. Çevrede bir başkalık, havada bir değişiklik gördü mü hemen dümeni kırar.

Mesele kâr, zarar veya düşünülmüş bir siyasi taktik, düşmanlık, dostluk değil... Yusuf Kemal'in bu hareketinin sebebi sadece onun yaratılışıdır. Bu durumu tarif için iyi Türkçe kelime yok. Fransızca tabirleri kullanacağım. Yusuf Kemal yaradılış bakımından pek "irritable, impressionnable, impulsif" bir adamdır. Bir olay ve sözden ani olarak etkilenir. Artık mantık, akıl hiçbir şeyi kalmaz. Sadece o olayın etki ve ilhamı ne ise artık o da odur.

Nitekim İttihatçıların gözdelerinden iken, 31 Mart'ta askerin karşısında isyanı övmüş, İttihatçıları kötülemiştir. Yıllarca bunun cezasını çekti. Şimdi camide müftünün sözlerinden etkilendi. Aklını, mantığını derhal kaybetti. Bu adam dünyada diplomat olamaz. Böyle bir

adamı, karşısındaki etkiler, kızdırır, heyecanlandırır istediğini söyletir, sırrını alır. Nitekim Gürcüler, Ruslar ile aramızı açmak istiyorlar ya, Yusuf Kemal'e bu yolda söz söyletecekler ve sırrını almaya çalışacaklar.

Bu bir-iki günümüz böyle geçti. Tiflis'te öğrenecek bir şeyimiz kalmadı. Gideceğiz. Ama Gürcüler hareketimizi geciktirmek istiyorlar. Belediye adına bizim heyete bir akşam yemeği ziyafeti verdiler. Düşünüyorum.

Gürcüler yine bir halt edecekler? Bunlar iki şeyin peşinde: Biri Moskova'ya niçin gidiyoruz, öğrenmek. Diğeri bizi Ruslar aleyhine konuşturup, onlarla muhaede yaptırmamak.

Yusuf Kemal'in zayıf kalbi ve siniri de meydanda. Ziyafete gideceğiz. Onu, Ali Fuat'ı, Saffet'i odama çağırdım dedim ki:

"Arkadaşlar! Bunlar bizim ağzımızdan sırrımızı kapmaya çalışıyorlar. Sakın içmeyelim. Hiç içmemek de olmaz. Arka arkaya bize rakı sunacaklar, sarhoş edip sonra sırrımızı almaya çalışacaklar. Her verdikçe bir yudum içip bırakınız! Camide olan şey tekrarlanmasın!".

Herkes *"Uygundur"* dedi ve içmemeye söz verdiler.

Gittik. Sofra kurulmuş. Elli-altmış kişilik bir sofra. Misafirler arasında Rus casusu da olması muhakkak. Hükümet üyelerinin çoğu var. Sadece Başbakan ve İçişleri Bakanı olan zât yok. Yeniliyor, içiliyor. Ben hiç içmiyorum. Bizimkiler de az içiyor. Derken Saffet'i bardak bardak içer gördüm. Ben uzaktan göz ettim. Aldırmıyor. Ağzı kızmış. Bu adam şeytan çekici gibi bir şey, hile ve fena şeylere eğilimli bir hali var.

YUSUF KEMAL'İ SARHOŞ EDİP KONUŞTURDULAR

Yusuf Kemal de içmeye başladı. Yanımda. İçme dedim, zorlandım. *"Sen bana karışamazsın. Ben senin âmirinim!"* demez mi?

İnnallaha maassabirin... Canım karışma meselesi değil, reislik meselesi değil, mesele bir tehlikeli pot kırmak meselesi. Buraya gelmeden önce söz de verdik. Şarapla kafası kızmış. Ben söyledikçe köpürüyor.

Ali Fuat karşısında, o da içiyor. Ben içmemekte ısrarlıyım. *"Hiç olmazsa içimizde bir ayık bulunsun"* dedim. Şaraplar da pek nefis doğrusu. Onlara da acıyorum.

Derken nutuklar başladı. Kafalar kirişlenmiş. Gürcüler üst üste nutuk veriyorlar. Ruslar aleyhine ateş püskürüyor, bizi Gürcülerin doğal dostu gösteriyorlar... Ruslara karşı birleşmemiz gereğini bildiriyorlar. Hah... İş yolunu aldı. Tertiplenmiş bir şey. Hem nutuk söylüyor ve hem de herbirimizin çenesine bir bardak şarap dayıyorlar. İçmediğim için benden şikayet ediyorlar.

Tiflis Belediye Başkanı da eski komitacılardan. Yine aynı anlamda ateşli bir nutuk söyledi. Bu nutuk biter bitmez. Yusuf Kemal zıpladı. Kalktı ve başladı. Yüreğim titreyerek dinliyorum.

Ruslar aleyhine şiddetli bir bombardıman açmasın mı? Bu bence iki kere iki dört eder gibi birşeydi. Çünkü yaradılışını biliyorum. Şimdi sarhoş oldu. Rakı mihenk taşıdır. İnsanın cibiliyetini ortaya kor. Ayıklığında olan huyu sarhoşlukta birkaç misli artar. Ben kolay kolay sarhoş olan bir adam değilim. Birçok içme bilirim. Öyle iken içmedim. Yusuf Kemal öyle değil. İçti ve oldu. Onun, bu nutukların etkisi altında, bilhassa sarhoşlukta böyle yapmaması mümkün değildi. Sinirli sinirli eteğini çekiyorum:

"Sus, aman söylediğini düzelt!" diyorum.

Dinlediği yok. Başka ne yapayım? Çare yok ki. O bitirince ben kalktım. Onun sözlerinin tersine olarak Ruslarla dost olduğumuzu, Gürcüler ile de dost yaşamak istediğimizi ve bu tarzda şeyler söyledim.

Nutuklar Fransızca. Biraz sonra Ali Fuat da söyledi. O da sarhoş olmuştu. Fakat fena birşey söylemedi. Biraz kendini methetti. Eee varsın büyüklük satsın. Çünkü askerdir, generaldir.

Derken Gürcü İçişleri Bakanı Ramşvelli geldi. Yusuf Kemal'in yanına oturdu. Dalmışım. Fakat bir aralık baktım ki, Yusuf Kemal yok. Bina başıma yıkıldı. Türk ve Gürcü herkes adamakıllı sarhoş. Derhal kalktım. Koştum. Bir büyük binada deli gibi odadan odaya koşuyorum. Binanın da iç düzenini bilmiyorum. Yahudilerin Sina çölünde pusulasız dolaşması gibi odadan odaya giriyorum.

Nihayet bir odanın kapısını açtım; şu manzara karşıma çıktım: Uzun ve manda derisi kanape. Yusuf Kemal arka üstü yatmış... Başının altında bir yastık. Ramşvelli de başının yanına oturmuş. Kulağı Yusuf Kemal'in ağzında. Yusuf Kemal söylüyor o dinliyor.

Onun ağzı ile Gürcü'nün kulağı arasında ancak bir arpa boyu mesafe var. Herif bütün kulak kesilmiş dinliyor. Beni görmüyorlar. Biri ölü gibi sarhoş, dünyadan haberi yok. Diğeri sarhoş değil. Mahsus cin gibi gelmiş amma sır kapmak hırsından o kadar çok kendinden geçmiş ki, kafasına vursan duymayacak.

İlerleyip yanlarına vardım. Biraz durdum. Ancak o zaman farkına vardılar. Yusuf Kemal'e:

"Burada ne yapıyorsun?" dedim.

"Politika yapıyorum" dedi.

"Peki çok sarhoşsun. Bu halde konuşulur mu?" dedim. *"Defol! Ben senin amirinim. Sana emrediyorum. Git!"* dedi.

"Etme gel! Gidelim!" dedim. Hayır aksine azıyor.

Elinden tuttum ve şiddetle çektim:

"Derhal kalk benimle beraber gel! Ziyafet bitti. Hepimiz otele gidiyoruz. Bir an tereddüt edersen seni burada eşek sudan gelinceye kadar döveceğim!" dedim.

Bu tehdit pek iyi oldu. Süt dökmüş kediye döndü. Vaktiyle Ankara'da onu yere yıkıp altıma alışım ne iyi olmuş. Ondan pek kuvvetli olduğumu biliyor. Gık diyemedi.

Şimdi Ramşvelli söylenmeye başladı. Adam avını pençesinden bırakmak istemiyordu. Hakkı var ama benim de hakkım var. Ona sertçe, kararını vermiş bir adam tavrıyla: "Mösyö görüyorsunuz ki pek sarhoştur. Bu halde politika konuşulmaz ki... Sabah konuşursunuz" dedim. Sustu.

Yusuf Kemal'i aldım. Aşağıya indirdim. Benim bu yaptıklarım bir diplomata yakışmaz ama, diğerleri de tuzakçı. Durumu başka türlü kurtarmak mümkün değil. Yaptığım tehlikeli bir şeydi. O sırada Gürcüler başıma birşeyler getirebilirdi. Yusuf Kemal'i otomobile koyuyorum. Gürcü Dışişleri Bakanı geldi. O da sarhoş.

Dedi ki: *"Mösyö sakın sanmayınız ki bu işi mahsus tertip ettik. Kusura bakmayınız. Affınızı dilerim"*

"Zararı yok efendim" dedim.

Bu Dışişleri Bakanı pek genç ve henüz toy biri. Sarhoşluğun etkisi ile gerçeği söylemiş oldu. İşin tertip olduğu ortadaydı. Sözleriyle de bunu onayladı. Ali Fuat'a haber yolladım. Geldi. Üçümüz otomobile bindik.

Otele geldik. Şimdiye kadar sakin olan Yusuf Kemal otelde tekrar azdı: *"İlla gideceğim, önemli siyasi müzakereler yapacağım"* diyor.

"Etme Yusuf Kemal. Gitme Yusuf Kemal!" diyorum.

Hayır tutturdu. İlla gidecek otomobilden inmiyor. Baktım ki gidecek, şakası yok. Dedim ki:

"Vallahi şimdi seni vururum. Hadi in!" indi. Odasına çıkardım. Yusuf Kemal şifreyi kimseye güvenmiyor koynunda taşıyordu. Çalınmasından korkuyordum. Baktım şifre cebinde ferahladım.

"Haydi soyun yat! Kapını kilitliyorum. Anahtarı alıyorum. Sabah gelip ben açacağım" dedim, yatağına yatırdım, kapıyı kilitledim, gittim.

Yusuf Kemal ile her konuda rekabet halindeydik. Birgün de kuvvetini denemek istemiş idi. Ankara'ya ilk gittiğimiz zamanlarda Eczacı Hüseyin Hüsnü bizi bağına davet etmişti. Yedik, içtik. Kafalar hararetlendi. Yine Yusuf Kemal ile sözlü çekişmeler yapıyorduk. Bana eliyle sataştı. Ben de kucakladım. Uğraştık. Nihayet sırtüstü yere çaldım. Üstüne bindim. Kalkmaya uğraştı kalkamadı. Elleriyle yüzümü tırmaladı. Ellerini açıp yere uzattım. Çarmıha gerilmiş gibi oldu. Yüzüm tırmalanmıştı. Ağzımla burnunu ısırdım o da benim. Yanımızda sekiz on arkadaş vardı. Kaldırmak istediler. *"Dokunmayın. Kendi kalksın bakalım!"* dedim.

Bıraktılar. Belki bir çeyrek böylece tuttum. Arkadaşlar korkup tabancamı cebimden aldılar. Nihayet beni de üstünden aldılar. Bu kuvvet denemesi çok iyi olmuş. Burada *"Höt! Şimdi döverim. Hadi otele dediğim zaman tıpış tıpış gelmiştir."*

Sabah oldu kapısını açtım. Baktım yatağın üstünde. Dedim:

"Haydi git şimdi politika konuş!" dedim. Durdu. Akşamki işlerini söyledim ve sordum:

"Ya ağzından bir şey kaçıraydın. Ya ağzından şifreyi kaçıraydın" dedim.

Büyük bir pişmanlık ve samimiyetle: *"Doktor! Beni büyük bir rezaletten kurtardın. Namusum, istikbâlim, hayatım mahvolabilirdi. Allah senden razı olsun!"*

Şifreyi kaptırmamıştık. Zannedersem henüz bir sır söylemeye de vakit olmamıştı. Çünkü derhal farkına varıp, şimşek gibi dönerek aradım, buldum. İçişleri Bakanının durumu da henüz birşey alamadığını gösteriyordu. Zaar, düzenledikleri tuzak gereği İçişleri Bakanı sofraya gelince Gürcüler beni lafa tutmuşlar. İçişleri Bakanı'da Yusuf Kemal'i alıp savuşmuş. Bereket versin ça-

buk farkına vardım. Ve bilmediğim bir binada aradım. İşte bu Gürcüler bizi bu dolaba koymak istediler. Fakat koyamadılar.

Nice yıllar sonra Paris'te. Azerbaycan'ın istiklali günü töreninde bu Ramşvelli'ye rastladım. Konuştuk. Nihayet bu olayı hatırlatıp: *"Bizi Tiflis'te dolaba koyuyordun"* dedim. Hiçbir şey söylemeyip yanımdan kalktı, gitti.

Bir müddet sonra Ramşvelli'yi Paris'te bir Gürcü vurup öldürdü.

Artık Tiflis'te de bir işimiz kalmamıştı. Yol hazırlığına başladık...

Dediler ki, *"Besim Atalay Ankara'ya dönüyor"*. Daha ilk adımda hayret edilecek birşey. Sebep: Hastalığını bahane ediyormuş. Fakat gerçekte Ali Fuat'tan bütün ödeneklerini zamanı gelmeden aldığı gibi fazla da para çekmiş. Bunlarla birçok ticari mal satın almış. Böylece döndü. Sonra Millet Meclisi bu parayı ona geri ödetmek için birkaç yıl uğraştı. Galiba hepsini de geri alamadı. Millet neyle uğraşıyordu. Bu ve bunun gibiler ne yapıyordu? Böyle bir takım insanlar ticaret ve para vurma ile meşgul olmuşlar. Bu kargaşalıklarda zengin olmuşlardı.

NİHAYET AZERBAYCANDAYIZ

Yola çıktık. Bakü'ye vardık. Bizi askerî törenle karşıladılar. İyi bir eve yerleştirdiler. Tiflis'te Kars kadar soğuk yoktu. Bakü ise daha sıcak. Buraların iklimi ılıman, yazın ise çok sıcak oluyor. Şehri gezdik. Avrupa şehirleri gibi. Ermeniler rahatça. Bir kısım Türkler Birinci Dünya Savaşı sonlarında ve Mütareke dönemi başlarında İngiliz ordusunu çağırmışlar. Ermeniler ise Türklere saldırmışlar. Burada cinayetler ve savaş olmuş. Bizim ordu da gelip savaşmış. Bakü'yü almış. Türkleri kurtarmış.

Yusuf İzzet Paşa Komutasındaki bu ordu Kafkas Dağlarına kadar ilerlemiş. Şehir bu savaşlardan biraz etkilenip zarar görmüş. Bilhassa Ermeniler, Türk yardım cemiyetinin önemli bir binasını yakmışlar. İskeleti duruyor. Petrol ocaklarını gezdik. Burası uzaktan sanayi servilerinden oluşan bir orman gibi gözüküyor.

Petrolü kuyulardan tulumba ile çekiyorlar. Çok az da olsa, kendi fışkırdığı da oluyor. Arıtma tesislerini, özellikle Nobel'in fabrikasını gezdik. Birçok musluklar var.

Cıvık çamur gibi yerden çıkan petrol arıtma tesisleri ile çeşitli ürünlere (petrol, gaz, benzin, vazelin vb...) ayrılıp çeşitli musluklardan akıyor. Arıtma kazanının dibinde mazot kalıyor. İlk topraktan çıkan çamuru sarı renkte, görünce insanın buna sıvı altın diyeceği geliyor.

Petrol zenginlerinden ünlü bir Takiyef vardı. Pek zengindi. İyi adamdı. Malını Türkler için harcar. Onlar için okullar, hastaneler açar, meraklılarına gazete çıkarttırırdı. Bolşevikler girince bütün malını elinden almışlar. Zavallı bir süre sonra kederinden ölmüş.

Dediler ki: *"Eşini ziyaret edelim."*

Çok yerindeydi. Gittik. Bizim istanbul'daki Selimiye kışlasının bir cephesi kadar büyük bir bina.

Dediler: *"Evi bu idi."* Ufak bir kapıya yanaştık. Beş altı basamak merdivenle yer altına indik. Bir odada basit eşyalar. Bir hanım. Bizi takdim ettiler. Onun için de *"Takiyef hanım"* dediler.

Büyük ibret! Düşmez kalkmaz bir Allah derler. Dinsiz de bunu demeli. Ne imişler, ne olmuş... Allah görünür görünmez beladan saklasın derler. Çok yerinde duadır. Birgün Bolşevik denen adamlar gelecek. Kıyamet kopacak. Herkesin malını elinden alacaklar. Bir pula, bir çuvala muhtaç edecekler. Kimin aklına gelirdi.

Zavallı hanıma pek acıdım. Kendi evinin bodrumunda oturtuyorlar. Teselli ettik. Fakat yavan laftan ne çıkar. İşte, ne çare söylenecek, adet yerini bulsun...

Azerbaycan hükümeti bize gayet güzel yemek veriyor. Sabahları en iyi cinsinden havyar ve bol. Güzel tereyağı, hepimizde havyarı oburca yiyoruz. Ne yapalım, yerindeyiz. Pek taze, aman ne hoş! Ömrümde böyle güzel havyar yemedim. Bir daha da bu fırsat ele geçer mi? Bazen tane tane, hiç tuz görmemiş, büsbütün taze havyar da getiriyorlar. Kaşıkla yiyorum. Ekmeğe kalın bir tabaka tereyağı, üstüne parmak kalınlığında havyar koyup ısıra ısıra yiyorum.

Ali Fuat'ta böyle çok yedi. Fakat zavallı midesini bozdu artık yiyemiyor. Hasta oldu. Epeyce sıkıntı çekti. Şükür bana bir şey olmadı. İstediğim kadar yedim. Öğlen ve akşam da sofrada yine havyar, tereyağı vardı. Anberyo pirinci gibi uzunca bir pirinçle pilav pişiriyorlar. Bu pek nefis pilavın yanına tavuk, et, bir tarafına üzüm vs.'den yapılmış tatlı ilave ediyorlar. Doğrusu pek nefis. Bu pilavdan da çok yedim.

Azerbaycan hükümet üyeleri misafirperver insanlar. Bize astragan deriler, herbirimize ikişer güzel Acem halısı da hediye ettiler. Ben almadım. Hatta Moskova'ya giderken kırk kadar gocuğu trene getirmişler. Vagona bırakıp gitmişlerdi. Dönüşte komiserlerden Behbutşah Tahtensky'ye teslimen geri verdim. Halılar da Elçilikte kaldı.

Öğretmen okulunu gezdim. Eskiden bizden öğretmen getirtmişler. Epey gelişmiş. Fakat Ruslar gelince okula darbe vurmaya başlamışlar. Türk milliyetini istemiyorlar. Okul ise milliyetçiliği aşılamaya başlamış. *Ahmet Cevat* (Emre) adında biri ne sebeptense bizden buraya kaçmış. Bolşevik olup ateşli Bolşeviklik yapmış. Şimdi de Bolşeviklerin başına geçmiş Bakü'de dolaşıp duruyor. Daha sonra Ankara'ya gelip Türk dilbilgisi ve sözlüklerini hazırlamıştır. Giritli'dir.

Bir güzel tiyatro var. Azeriler çok çalışıyorlar. Genç Türk kızlarından artist yetiştiriyorlar. *Leyla ile Mecnun* gibi opera yazmışlar ve bunu bir Türk bestelemiş, oynuyorlar. Bu halleri çok hoşuma gitti. Fakat herşey ilkel bir durumda. Zararı yok. Gitgide gelişir. Tahmin ederim, zamanla en önemli Türk tiyatrosu burada olacak. Leyla ile Mecnun, Arşın Mal Satan ve daha birkaç piyesi seyrettim. Bu eserlerden toplayabildiğim kadar topladım. Sinop'ta kütüphanemdedir.

NERİMANOF'U SEVDİM

Azeri Hükümeti komünist bir cumhuriyet. Komiserlerden oluşan bir hükümeti, bunun başında başkomiser olarak doktor ***Neriman Nerimanof*** var. Bu zat aklı başında biri. Bilgili bir yazardır. Şah İsmail ve diğer roman, tiyatro, piyesler de yazmış bir zattır. Epeyce başbaşa görüştüm. Baktım ki iyi bir adam, kendisine güven verdim.

Açıldı ve dedi ki:

"Bolşeviklik ne? Bu rezalet bize gelmez. Biz Türk'üz. Milliyet ile yaşarız" çok hoşuma gitti ve pek sevdim.

Ama Ruslardan çok korkuyor. Hakkı da var. Şakaları yok. Derhal insanı öldürüyorlar. Nitekim bu zavallıyı bir süre sonra görevden alıp hapsettiler. Zavallı öldü.

Bana Nerimanof, Moskova hakkında iyi bilgi verdi. Bunun sözleri de Stalin'nin herşeye hakim durumda olduğunu gösteriyordu. Maarif komiseri bir taşçı imiş. Za-

vallı bir adam. Harbiye komiseri tamamıyla Rusların adamı, onda milliyet falan yok.

Bir gün Nerimanof, Türkçe için Latin harflerini kabul edip uygulayacağını söyledi. Buna pek istekli idi. Kendisine iki saat kadar vazgeçirmek için söz söyledim. Ve nihayet:

"Türk yalnız siz değilsiniz. Bu sebeple yapamazsınız. Bu genel bir kongre ile yapılır. Hem bu Rusların Türkler arasına ayrılık sokmak için istedikleri şeydir" dedim.

İknâ oldu, vazgeçti. Böylelikle harf devrimi üç-dört yıl geri kalmıştı.

Kendisine Türkiye ve Azerbaycan arasında muahede yapmayı teklif ettik. Bundan maksadımızın Azerbaycan'ı bağımsız olarak tanımak olduğunu söyledik. Can attı. Sonra nereye başvurduysa vurdu, geldi, olamayacağını söyledi. Bizim yanımızda Gürcistan, Azerbaycan, Afganistan, Demirhanşura, İran, Buhara, Hive, Tataristan, Ukrayna vb. ile muahede yapmak için birçok yetki belgeleri vardı. Bunları nerede bulursak. Hemen muahede yapacaktık. Oysa bizim hükümet hayal içindeydi. Demirhanşura, Buhara vb. gibileri devlet değil, birer Rus kolonisinden ibaretti. Bu seyahatte yalnızca Afganistan ile muahede yapabildik.

Komiserler bizi yemeğe davet ediyorlardı. Bu sayede Azeri hayatını da görüyorduk. Yiyorlar, içiyorlar ve sofradan kalkıp kadın erkek dans ediyorlar. Dansları, türküleri bizim oyunlar ve havalardır. Bir defa da Nerimanof davet etti. Yedik, içtik. Çaldılar, oynadılar. Burada biri dikkatimi çekti. Uzun, ince bir adam. Yılışık, sarhoş, sürekli göbek atıyor. Yanında bir kadın da var. Ona da göbek attırıyor.

Hatırlarım. Bu adam Zakatal'da trenimize binmiş, bizimle Bakü'ye kadar gelmişti. Bize sürekli şundan bundan sorular soruyordu. adeta casus hissini veriyordu. Neriman'a sordum, *"Rus casusudur"* dedi.

İşte bu adam *İbrahim Abilof*dur ki, Ankara'ya dönüşümüzde onu Azerbaycan Elçisi olarak buldum. Herifin yanında birkaç da güzel Rus karısı var. Azerbaycan Elçiliğinde hergün içki alemleri. Bizden de katılanlar pek çok. Bizi huylandırmamak için demek ki, casuslarını bu sıfatla yollamışlar.

Fevzi Paşa'ya (Çakmak) bunları söyledim ama fayda vermedi.

BAKÜ'DE DİZGİNLER RUSLAR'IN ELİNDE

Azerbaycan'da hükümet var. Hükümet daireleri resmi işlemleri Türkçeleştirmek, herşeyi millileştirmek istiyor. Fakat hükümetin elinde hiçbir güç ve yetki yok. İdarenin dizginleri Moskova'nın ve Bakü'deki Rusların elinde. Resmi yazışmalar Rusça. Hem bu işleri görecek adam yok. Böyle memur bulamıyorlar. Feci... Yetişmemiş bir halk. Buraya biri Topal İlvavof adında, diğeri gürbüz, topaç gibi Urgenitçese adında iki Gürcü tayin etmişler. Her şey bunların elinde. Doğrudan doğruya Stalin'in adamları. Gürbüz adam alçak boylu, tıknaz, eşkiya suratlı biri. İkisi de kara câhil. Bu adam ilk görüşte bir elimi sıktı, elim koptu zannettim. Bu el değil mengeneydi. Elinin içinde birçok nasır olduğu da hissediliyordu. Ondan sonra elimi ona korkarak ve ufak bir miktarda verirdim.

Bunlar da birgün bizi davet ettiler. Sofrada en nefis yemekler vardı. Oysa halk açtı. Gerçi Azerbaycan'da dükkanlar kapanmamış, ticaret yasaklanmamış ama ne varsa talan şeklinde toplayıp Moskova'ya sevkediyorlar. Karakıştayız. Kavun da vardı. Yedim. Henüz ömrümde bu kadar güzel kavun yememiştim. Bal, misk, ısırınca bütün su oluyor. Ağızdan taşıyor. İlvavof gururla anlattı:

"Ben kavunumu Buhara'dan getirtirim!" E, maşallah! Topal Gürcü, dünkü aç amele, vaktiyle Buhara'dan develer ile kavun, karpuz giden Bağdat halifesi gibi birşey olmuş.

Anladım ki, yediğimiz şey de Buhara kavunu imiş. Bu meşhur kavunu tatmış olduğuma memnun oldum. Eski anayurdumuzun... İçime derhal tabii şekilde şu düşünce geldi:

"Komünistlik, aferin, ne iyi şeymiş! Milyonlarca halk aç inleyecek, baştakiler karakışta kavuna kadar bulup yiyecek! Hey gidi dünya! Herkes hak davasıyla fakirleri, zulme uğramışları kayırmak iddasıyla kalkar; hükümeti ele geçirince haklı, haksız, fakiri, zengini, zulme uğramışı, adaleti herşeyi tepeler... Eski zalimler, eski zenginler gibi işin keyfini çıkarır. Zevk ve sefasına düşkün padişahları sinirden mezarında ağlatır."

İncelemelerime devam ediyorum.

Behbut Civanşir adında birini tanıdım. Genç, güzel yüzlü, fevkalede zeki ve bilgili biri. Vaktiyle Almanya'da mühendislik öğrenimi görmüş. Bolşeviklik aleyhinde

imiş. Ruslardan önceki milli Azerbaycan Cumhuriyetinde vezir (bakan) imiş. Ruslar gelince kendisini hapsetmişler. Petrol rafinelerini kimse dürüst işletememiş.

Civanşir'i çıkarıp başına geçirmeye mecbur olmuşlar. O da işi yoluna koymuş. Bu adam pek Türkçü ve vatanperver. Bana önemli bilgiler verdi. Bu bilgiler Rusların ileri gelenlerinin kendi yanında, sohbet ve sarhoş aleminde söyledikleri sözlerdi. Bunlardan da Stalin'in önemi ve Muahedeyi yapmayı başaracağımız anlaşılıyordu.

Civanşir'i Moskova'dan dönüşte Tiflis'te gördüm. O zaman Ruslar Gürcistan'ı almışlardı. Onu, oradan petrol ticareti için İstanbul'a yolladılar. Civanşir zaten onların arasından kaçmak istiyordu. İstanbul'da, Beyoğlunda Pera Palas otelinde kalmış. Vaktiyle Bakan iken Ermeniler Karabağ'a saldırmışlar, Türkleri katletmişler. Civanşir de asker gönderip Karabağ'ı, Ermenilerden geri almış.

Bu sebeple birgün Ermeniler otelin yakınlarında zavallıyı vurup öldürdüler. Civanşir'e hâlâ yanarım. Böyle zeki, aklıbaşında, vatansever Azeri Türk'ü görmedimdi. Çok önemli bir Türk kaybedilmişti. O zaman İstanbul'da İngilizler'in Divan-ı Harb'i vardı. Ermeni'yi berat ettirdi. Güya Civanşir, Bakü'de Bakan iken Ermenileri katletmiş imiş. Berat kararına sebep budur. Gülünç şey! Buna adalet denmez edepsizlik denir. Oysa iş başka. Ermeniler Azerbaycan'ı, hiç olmazsa Karabağ'ı istila etmek istiyorlarmış. Azeri hükümeti de tabii buna karşı koyuyormuş.

Ermeniler istediklerini elde edemeyince terör yaparlar. Evvelce Ruslardan kaçan Millî Azeri Cumhuriyetinin başkanı *Nasib*'i Aras Irmağı üzerinde öldürdüler. Yanında paraları vardı, aldılar. Derminasyan Paris'te bana *"Paraları alamadık. Ruslar yetişti. Onlar kaldı"* dedi. Ama bilmem öyle midir? Bu herhalde, Nasib'i Ermenilerin öldürdüğünü gösterir. Biz Bakü'de iken bu öldürme olayının üstünde karanlık bir örtü vardı.

Değerli Azeri ileri gelenlerini Ermeniler birer birer öldürüyorlardı. Bu öldürülenlerin sayısı Civanşir ile altıya yükselmiştir.

Sonra Talat (Paşa) ile Türk devleti adamlarından da bir o kadar öldürdüler ki, sonuncusu Cemal Paşa'dır. Oysa Birinci Dünya savaşında bu adam, sağlam 50 bin Ermeni'yi muhakkak bir ölümden kendi eliyle kurtarmıştı. Cemal'i, Ermenilere Ruslar öldürttüler.

Eğer Ermeniler bu sistemde devam ederlerse Türk

gençliği de aynı şeyleri Ermenilere yapmalıdır. Yapmazsa Türklük ölmüş, hayat hakkı kalmamış, haysiyetsiz bir millet olmuş demektir.

Şimdi Ermenilerde 12 tane değerli devlet adamımızın kan hakkı var demektir.

Burada, Memduh Şevket (Esendal) adında bir temsilcimiz var. Kara Kemal'in adamı olmakla ünlüdür. Muhtar, Dışişleri Bakanı iken tayin etmiş. Baktım ki akıllı, aklı selim sahibi bir adam. İyi bir eğitim görmemiş. Hele Avrupa dili hiç bilmiyor. Ama orda işleri pek iyi döndürüyor. Hoşuma gitti. Muhtar tek iyi bir iş yapmıştır, o da Memduh Şevket'i buraya tayin edişidir. Azeri lehçesi ile konuşuyor. Halkın arasına girmiş, onlara kendini sevdirmiş ve orada güven kazanmış ki, halk her sırrını gelip ona söylüyor. Ondan öğüt alıyorlar. Ne derse öyle yapıyorlar. Fevkâlede bir başarı. Memduh Şevket'ten de iyi bilgiler alıyorum. Azerbaycan halkıyla, cemiyet veteşkilatlarıyla, yine onun vasıtasıyla görüşüyorum.

Gördüm ki, Azerilerden yukarı tabaka, eğitimlidir. O hale gelmişler ki, kendi aralarında bile Rusça konuşuyorlar. Anlaşılıyor ki Rusça, kendilerine ana dilleri olan Türkçe'den daha kolay geliyor. Demek Rus Çar idaresi ve onun Ruslaştırma siyaseti daha 50 yıl devam etseymiş, Kafkasya'da da Türk kalmayacakmış. Şimdiki Ukrayna ve benzeri yerler gibi olacakmış.

Bir hadiseyi anlattılar:

Kırk yıl kadar önce Bakü'de bir mollanın kızı Rus okuluna gitmiş. Okumuş. Kız çarşafsız sokağa çıkmış. Halk üzerine üşüşüp kızı öldürmüşler. Bu olay çirkin bir cinayettir. Fakat bir diğer yanından bakılınca bu olay; halkın nefsini, varlığını ve varlığının devamını müdafa reaksiyonudur. Bu sebeble cinayet değil büyük bir kahramanlık, büyük milliyetçilik ve yüce bir üstünlük de sayılmalıdır. Evet okuyup da Rus olan bir kız veya oğlan, var olacağına ölsün, yahutta bu tehlike sebebiyle Türk çocukları câhil kalsın daha iyi. Türk çocuğu aydınlanmalı fakat esas şart olarak Türk kalmalı.

AZERBAYCAN'DA PARTİLER

Ruslardan önce *Müsavat Partisi* adında bir parti iktidarda imiş. Bunların üst düzeyde bulunan yöneticilerinin bazıları çalmış, çırpmış, Türkiye aleyhine hareket etmiş.

Bu sebeble halk kendilerinden soğumuş. Bir de *İttihat Partisi* varmış.

Bunlar pek Türkçü olup, Türkiye ile birleşmek isterlermiş. Ruslar bunları çil yavrusu gibi dağıtmışlar. Ele geçenleri de hapsedilmiş.

Bunlardan *Resulzâde Emin* (Mehmet Emin Resûlzâde) Rusya'ya götürülmüş. Orada tutuklu gibi. Halk onu seviyor. Böyle zulme uğrayanları milletler sever.

Emin'i, Tatarlar sonra Fillandiya'ya kaçırdılar. Oradan İstanbul'a geldi. Hâlâ İstanbul'dadır. Yeni Kafkasya adında bir mecmua çıkarıyorlar.

Halkın iyi örgütleri var. Bir isyan yapabilirler. Yapmak da işe yarar. Memduh Şevket herşeyi biliyor. O da birşey yapabilecekleri fikrinde. Hepsine daima şu nasihatı ettim:

"Sakın bir ihtilal yapmayın. Başarsanız da başaramazsınız. Yoksa Ruslar sizi ezer ve katliam yaparlar. Bir çok aydınlar mahvolur. Siz gücünüzü eğitime veriniz. Halkı okutup adam ediniz. Önce sizi idare edecek adamlar yetişsin. Henüz devlet adamları, idareci, maliyeci, maarifçi, komutan gibi hiçbir adamınız yok. Yetiştirin. Fırsat ve zaman gelir istiklalinizi elde edersiniz. Üç gün için istiklâl kazanmak pek güç değildir. Güç olan o istiklâli devam ettirmektir. O da yetişmiş adamlarla olur" diyordum. Kabul ediyorlardı.

Gerçekten bunun Rusya'da millî örneği var. Rus ihtilali Rusya'daki bütün milletlerin istiklâline sebep oldu. Biraz sonra Ruslarda ters tepki meydana geldi ve bunları yok etmeye kalktılar. Ruslar gayretlerine rağmen Finlandiya, Litvanya, Estonya, Polonya gibi Kuzeybatı'da sıralanmış devletlerin istiklâllerini yok edemediler.

Oysa Tatar, Başkırd, Kazan, Buhara, Hive, Kırım, Kafkas Cumhuriyetleri (Asetin, Dağıstan vb..) Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi güneydoğu hükümetlerinin istiklâllerini kolaylıkla yok ettiler.

Bunun sebebi birinci gruptakilerde yetişmiş adamların olması, ikincilerde ise devletlerini idare edecek adamlar bulunmamasıdır. Bu ikinci bölümdekiler iki istisna ile tümüyle Türk'dür. Bu manzara çok ibret vericidir. Belki bunda coğrafi durum da etkin olmuştur.

Bolşeviklerin memlekete girince yaptıkları şeyi anlattılar. Feci şeylerdir.

Evleri basmışlar, sahiplerini sokağa atmışlar, kimini

öldürmüşler. Her evi soymuşlar, kimsede elmas ve benzeri birşey bırakmamışlar. Sonra köylünün elindeki tahılı almışlar, Moskova'ya yollamışlar. Azerbaycan'da da açlık başlamış. Çekalar kanlı faaliyetler yapmışlar.

Birşey söyleyeyim: Bunlar böyle ama, Moskova'ya gidince Bakü'nün cennet olduğunu anladım. Bakü'de yine yiyecek, açık dükkan, alışveriş vardı. Moskova'da ise bunlardan eser yoktu. Birşey anlattılar: Bu amele başlarından birinin sözü imiş. Pek meşhur olmuş. Bu adam demiş ki:

"Çok zamandır tepemizde Çarlar ve onun çevresi vardı. Milleti eziyorlardı. Bunların altında namuslu halk yâni biz alın teriyle yaşanlar, bizim altımızda da edepsizler vardı. Bu bir gelenek halinde idi. Dedik; artık yeter. Şu silindiri eğelim de düz vaziyete getirelim. Çar ve adamları, elinin emeği ile yaşayanlar ve edepsizler aynı düzeyde bulunsunlar. Eşit olsunlar. Eğdik. Fakat öyle çevirmişiz ki üstü altına, altı üstüne geldi. Çar ve adamları alta düştü. Edepsizler üste çıktı. Biz yine eskisi gibi ortada kaldık"

Bu çok anlamlı ve büyük bir hakikattir. Durumu çok güzel tasvir eder. Bunu burada bir derece anlatıyorum. Fakat Moskova'da bütünüyle anlatacağım. Anlattıkça da hep bu kazık hikayesini hatırladım.

HALİL PAŞA'YA NİYE KIZIYORLAR?

Azeriler birşeyden acı acı şikayet ediyorlar. Bunu söylerken adeta ağlıyorlar. Her kim ile görüştümse bunu söyledi:

"Bizi siz meydana getirdiniz. Sonra da siz boğazladınız."

Açıklıyorlar: Vaktiyle Türk ordusu geldi. Bize istiklâlimizi sağladı. Sonra Halil Paşa bize:

«Türkiye böyle istiyor, Ruslar buradan geçip Türkiye'ye yardım edecekler, dedi. Kandırıp savunma yaptırmaksızın Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı. Savunacaktık. Ama yaptırmadı. İşte yeniden Rus boyunduruğuna düştük.»

Bu feci birşey. Çok üzücü tarihî bir cinayet..

Bunu bilmiyordum. Beni dehşet kapladı. Önce Türk milletinin hayatına kasdedilmiş, onların tabirince boğazlanmış, sonra bunu yapan Türkiye'li bir Türk ve Türkiye adına yapmış. Bize ne pis leke!

Belki de Azeriler savunmada başarılı olamayıp Ruslarə

yenilirlerdi. Vatanları yine işgal edilirdi. Fakat savaşıp görevlerini yapmış olurlardı. Ve belki de savaşı kazanıp istiklâllerini koruyabilirlerdi.

Bu işin bütün gerçeğini öğrenmeye çalıştım. Mesele şöyledir: Ruslar Demirhanşura taraflarına gelmişler, Enver'in (Paşa) amcası Halil Paşa, Bakü'ye yollanmış. Azerilerin bir orduları ve generalleri varmış. Savunma düzeni almışlar. Millet Meclisi olağanüstü toplanmış. Halil Paşa Meclise gelip:

"Savunma yapmayınız. Ruslar buraya yerleşmek için gelmiyorlar. Türkiye'deki kardeşlerinize bir yardım ordusu gönderecekler. Bu ordu buradan geçecek. Bunu bana Mustafa Kemal yazdı. Savunma yapmasınlar diyor"! demiş.

Uzun münakaşalar olmuş. Nihayet Azerbaycan Meclisi bu yalana inanmış:

"Madem ki Anadolu'daki kardeşlerimize kûmel (yardım) *götürecek. Geçsin kaderimize razıyız"* demişler.

Bu olayı bana Kars'ta Nuri Paşa da bir nebze anlatmıştı. Nuri de Enver'in kardeşidir.

Enver iş başına geçer geçmez, kendisini, babasını, amcasını, kardeşini Paşa yapmıştı. Aleyhinde böyle ithamlar olarak Abdülhamit idaresine isyan etmiş olanlar, bir gün gelmiş onlardan beter olmuşlardır.

Baktım Nuri câhil bir adam ama aklı başında, namuslu görünmektedir. Karsta, fabrikalarda çalışıyor. El işlerinde yetenekli bir adam.

Lâkin Halil cahil, câni, şiddet düşkünü, edebsiz biri. O general olur muydu? Olursa böyle olur. Halil, Rusları Bakü'ye sokmuş. Nuri ise duruma müdahale edip Gence'de Ruslarla savaşmış. Aferin bu gayreti göstermiş ama mağlup olmuş. Bana amcasından pek dert yandı ve özetle şunu söyledi:

"O benim amcam olan herif öyle namussuz alçaktır ki, bilemezsiniz. Azerileri aldatıp ellerini ayaklarını bağladı. Ruslara teslim etti."

Gerçekten bu mesele böyle olmuştur. Halil Ruslara alet olarak yapmıştır. Özel hayatından birşeyler bildiğim bu adam herşeyi yapar. Gel zaman git zaman... Lozan Muahedesinden sonraydı. Ankara'dan İstanbul'a geliyorum. Halil de geldi. Trende milletvekili kompartmanında benden yer istedi.

"Buyrun" dedim. Başkası yok. Öteden beriden konuştuk. Nihayet bu meseleyi açtım:

"Azeriler size hânet okuyorlar" dedim.

"Oo... dedi bunu kendim yapmadım ya bana emredildi bende yaptım" diye konuştu.

Buna yâni kendisine böyle bir emir verilebileceğine ihtimal veremiyorum.

Halk arasında Rusya'dan *Yeşil Ordu* geliyor diye o günlerde dolaşan şayiaların altında demek bu gerçek yatıyordu. Türkiye'ye yardım için geleceğinden söz edilen Rus ordusu demek bu ordu idi. Yeşil Ordu yaygaraları günlerce milleti meşgul etti. Ümitlendirdi. Yeşil Ordu konusunda Nutukta da geniş bilgiler vardır. Bu mevzuda hükümetin kararı şu idi:

"Rusya bize para ve silah versin. Ama bir tek Rus eri sınırlarımıza ayak basamaz!"

Havyar bizleri burada da azdırdı. Bu Türkler tümüyle Şii'dir. Bunlarda geçici nikah var. Adına sîga diyorlar. Hiç olmazsa birini sîgaya çekmek aklımdan geçmedi değil. Fakat böyle birşey yapmaya cesaret edemedim. Artık burada da yapacak bir işimiz kalmadı. İncelemelerim olgunlaştı. Durum kafamın içinde iyice aydınlandı. Yâni hekim diliyle söyleyeyim: Şimdi ameliyat yapacağım yerin röntgenini, fizyolojisini, hastalığın sebebini iyice biliyorum. Artık güzelce ameliyat yapabilirim.

SAĞIMIZDA HAZAR DENİZİ SOLUMUZDA KAFKAS DAĞLARI

Hazırlandık trene bindik. Biraz sonra Memduh Şevket geldi. Yanında bir kadın, bir de on yaşlarında bir kız vardı. İkisi de ölü benizli. Bunlar Avusturyalıymış. Sibirya'da birçok Alman ve Avusturya kolonileri varmış. İhtilâlden sonra çekilmişler. Hükümetler, heyetler gönderip bunları almış.

Memduh dedi ki:

"Polis müdürü bunları Moskova'ya sizinle göndermemi pek rica etti. Başka türlü göndermek mümkün değildir. Bu adama ben çok iş yaptırıyorum. Bu işi mutlaka yapmalısınız. Bunu ancak siz yaparsınız."

Yusuf Kemal Bey'e söyledim: *"Yapalım"* dedi.

Vagonda yer aradık, yok. Kadın:

"Öyleyse kız geri dönsün" dedi. Kadın, kızı almak istemedi. Ana-baba günü. Can herşeyden önce geliyor. Teyzesi imiş.

Kız çok ağladı. Acıdım. O da gelsin şu kanepede ikisi birden yatsın. Bunların çamur gibi renkleri açlıktanmış. İki gün yemek yiyince renkleri düzelmeye başladı.

Tren de kalktı. Sabahleyin Türklerin yüzlerce defa yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya geçtikleri meşhur *Demirkapı*'dan geçiyoruz.

Sağımız Hazar denizi, solumuz Kafkas Dağlarının ucu. Tren için bu dağlarda başka geçit yok. Dağın kuzeyine geçince batıya doğru yollandık.

Raskof'a vardık. Her taraf bembeyaz kar.

Azerbaycan komünistlerinden Behbut Şahenski bizimle beraber trende. Meğerse Moskova'nın emri üzerine, bizimle yapılacak muahedede Azerbaycan'ı temsil etmek için geliyormuş. Bunu bize gizlice söyledi. İyi bir bilgi, ona göre hareket edeceğiz.

Biz ise Ruslarla olan muahedeye Azeriler ile Ermenileri sokmak istemiyoruz. Sebebi Azerileri Rus idaresinde kabul etmiyoruz. Ermenileri müzakereye alırsak Gümrü muahedesi değiştirilebilir. Bu ağır muahede şimdilik Ermenilerin sırtında durmalı.

Ruslar Moskova'ya bir Ermeni delegesi de getirmişler. Onu da Moskova'da öğrendik.

Behbut'un yanında bir Türk kadın var. Kalıplı, güzel bir kadın. *"Kızkardeşim"* diyor.

Birgün masasının üstüne birtakım kutular konmuş. Tesadüfen gözüme ilişti: Bohembin denilen ünlü bir avortman ilacın ampulleri. Anlaşıldı metresi..

Tren Raskof'da bir gün durdu. Ertesi günde, daha ertesi günde yani üç gündür duruyor. Gerçi Bolşeviklik ile Rusya'da herşey altüst olmuş, nizam ve intizamdan eser kalmamış. Trenlerin kanepelerindeki kumaş ve deriler bile kesilip kesilip çalınmış. Vagonlar bit içinde.

Evlerin kapılarının kilitleri bile sökülüp çalınmış. Rusya'dan Karadeniz sahiline bizim kaçakçılar motörleriyle eşya getirip satıyorlardı. Bunların içinde halılar, gümüş takımları, gümüş çatal bıçak hatta kapı kilitleri de olduğunu görmüştüm.

Bizim askerler harp sırasında hangi evde otururlarsa onun kapılarını söküp yakarlar. Aynı durum Rusya'da da var. Trenlerde düzenli seyahat edilemiyor.

Gerçi Rusya'da Bolşeviklik düzensiz ama üç gün bir istasyonda beklemek normal bir şey değil.

Yusuf Kemal'e sordum: *«Ne olacak?»*

«Bir engel vardır. Gideriz» dedi.

Bir gün daha geçti. Yine oradayız.

Yine: *"Bu işe bir baksan"* dedim.

"Ben ne yapayım?" dedi.

"Reis sensin bunda da pek kıskançsın. Bir ay burada kalsak ne yapayım mı diyeceksin?" dedim.

Bu defa Behbut'a söyledim. Dolaştı. Bizim trenin başına "Marşandiz" diye bir levha yapıştırılmış olduğunu görmüş, geldi söyledi. Oysa bu tren özel tren idi.

Demek işte bir kötü niyet veya hiç olmazsa yanlışlık var. Yusuf Kemal'e:

"Gidip istasyon şefinden bilgi iste!" dedim.

"Ben yapamam" dedi.

"Öyleyse niçin reis oldun? Bunda korkacak ne var? Heyetin reisi sıfatıyla Çiçerin'e telgraf çek!"

Neyse zar zor Behbutla gitti. Şef telgrafı kabul etmemiş. Acayip! Sonunda herif sorumlulukla korkutuldu. Telgraf gitti.

Meğerse istasyon şefi Ermeni imiş. Burada Ermeniler çokmuş. Vaktiyle hürriyet elde edip, Nahcıvan adında bir ufak şehirde meydana getirmişler imiş.

Ermeniler Türk'e eskiden beri düşmandırlar. Herhangi bir Ermeni'ye nerede ve ne zaman olursa olsun fırsat düşerse Türk'e fenalık yapar. İstisnasız bütün Ermeniler bu fikirdedir. Bu da burada bizi hiç olmazsa bir-iki hafta tutmak, bize eziyet etmek, belki muahedenin yapılmasına engel olmak istemiş olacak! Telgrafımıza cevap geldi. Özür dileniyor. Ve derhal özel tren olarak yola çıkarıldık. İşte bu da Türklere önemli bir derstir.

HARKOFTAKİ KADIN ÇETECİ

Gidiyoruz. Bir aralık yolun ortasından geri gitmeye başladık. Sebebini anlayamadık. Herhalde önemli bir sebebi olacak. Arkadaki istasyona gelip başka bir yolu alarak Moskova'ya doğru yollandık. Onun da sebebini öğrendik: Bir müddettir Harkof taraflarında bir Rus kadın türemiş, başına adamlar toplayıp çete kurmuş. Behbut'un müthiş düşmanı imiş.

Öteyi beriyi, trenleri basarmış. Erkeklerin organlarını muayene eder, sünnetli bulduğunu Yahudi diye kesermiş.

Bizden önce hareket eden bir treni basmış. Bizim tre-

ne haber yetişmiş. Trenimiz geri geri kaçmış. Allah korumuş büyük bir belâdan kurtulmuşuz. Karı bizi muayene edecek sünnetli bulacak kıtır kıtır kesecek. Müslümanız desek dinlemeyecek. İkisi de aynı şekildir çünkü.

Bize belâlar varmış! Ne felaketli işe girmişiz! Vatan yolunda bir tehlikeden ötekine koşup duruyoruz. Gerçi Yahudiler sünnette lecan denilen alt deriyi keserler. Müslümanlar ise kesmez. Bunu herkes bilmez. Hatta hekimler bile. Ben iyi bilirim, mütehassısım. Ve vücudum o anda burada bir nimet. Ama o anda çetebaşı karıya bunları anlatmanın, gösterip bizimki başka deyip kandırmanın imkanı var mı? Ne ise verilmiş sadakamız varmış.

Trendeyiz. Bir gün yemek salonuna geçtim. Kız yemeyecekti. Karı yok. Yemek yedim, kompartımına döndüm. Bizim kapı kilitli. Garip şey. Dolaştım durdum, seslendim. Hiç cevap yok, biraz bekledim. Hazret ter içinde yüzü gözü kıpkırmızı çıktı.

"Ulan bu ne?" dedim. Baktım gidiyor. Baktım karı da yanında.

Anlaşıldı. Namussuz, edebsiz, ağzıma geleni söyledim. Herif pişkin cevap bile veremedi. Kaçtı. Kız, karının yanında garanti idi. Onu yemek vagonuna def etmişti. İşi görmüşler. Memduh Şevket'in yüzünden bir boynuz takmış olduk. Herkese söyledim, herkes güldü, ben de doğrusu sonra güldüm. Olur iş değil.

Kafkasya Dağlarından sonra Moskova'ya kadar dümdüz. Bir step (bozkır). Burada tren çalıştırmak ne kolaydır. Bunu gördükçe bizde de öyle olsaydı diyorum. Her taraf ekili veya orman.

MOSKOVA'DA TÖRENLE KARŞILANDIK

Moskova'ya geldik. Bir müfreze asker ile karşılandık. Türk Elçilik binasına vardık. Gayet güzel bir bina. Kaloriferine varıncaya kadar var. Bir zenginin imiş. Hükümet elinden almış. Türkiye için Elçilik binası yapılmış.

Ali Fuat adamlarıyla buraya yerleşti. Biz de Yusuf Kemal ve adamlarımızla bu binanın yanında yine Elçiliğe ait ve keza kaloriferli ve banyosu olan diğer bir binaya yerleştik. Hepimize yetecek odalar vardı.

Hükümete gidip gelişimizi resmen bildirdik. Ve açıklayıcı nitelikte birkaç görüşme yapılmasını rica ettik. Görüştük.

Ruslar, Azerbaycan, Ermenistan ve öteki delelerin de konferansta hazır bulunmasını teklif ettiler. Kabul etmedik ve dedik ki:

"Biz yalnız Rusya ile muahede yapmaya geldik. Ermenilerle zaten muahedemiz var."

Epeyce uğraştılar. Baktılar olmuyor, fikrimizi kabul ettiler. Rus delegelerini tayin ettiler: *Çiçerin* ile *Karahan.* Gerçi Dışişleri komiseri Çiçerin, Karahan ise yardımcısı, ama Karahan da pek yetkili!

Adeta Dışişlerinde iki komiser var. Biri bir yere giderse, diğeri Dışişleri komiserliğini yapıyor. Muahedeleri de hep bu iki adam yapıyor. Karahan Ermeni'dir. Adı Türkçe. Ermenilerde böyle Türk adı çoktur.

Yusuf Kemal'in ilk Rusya seyahati ve Van'ın Ermenilere bırakılması hakkında getirdiği Rus teklifinin sonucu malûm. Bu yüzden delegenin birinin Ermeni olmasından korkmuştum.

Yusuf Kemal'e:

"Van işini ortadan kaldırmak için önce bu Karahan'ı delege olarak kabul etmeyelim" dedim.

Yusuf Kemal: *"Nasıl söylerim. Çok güç bir iş. Karşı tarafın delegesine karışmaya da hakkım yoktur."* dedi.

Gerçi doğrudur. Hele Karahan Komünist Partisi Genel Merkezinde etkili bir kişi. Böyle bir teklif kötü sonuç verebilir. Fakat bizce çok önemli olan Ermeni işi için de gerekli.

KARAHAN'IN DELEGELİĞİNE İTİRAZIMIZ

Çiçerin'e söyledim:

"Biz buraya Ermeni ile değil, Rusya ve Ruslar ile müzakereye geldik. Karahan Ermeni imiş. Bizim için onu delege olarak kabul etmek mümkün değildir."

Ne itiraz etti, ne de birşey söyledi. İki gün sonra delegelerin Çiçerin ile *Celal Korkmazof* (Korkmazoğlu) olduğunu bize tebliğ ettiler. Şükür bir güçlük de kolayca çözümlendi. Celal, Kumuk Türkü'dür. Meğerse Ermeni'den domuz Ermeniymiş. Göreceğiz.

Şimdi Ruslar ile başa baş konuşacağız. Şekil ve usule ait konuştuk. Düzenlemeler yaptık. Bunlar Dışişleri Bakanlığında oldu. Diğer asıl toplantılar için, Moskova Çayı kıyısında ve Kremlin Sarayı'nın karşısında gayet gösterişli saray gibi bir binayı ayırdılar. O kadar güzel ki, bü-

tün duvarlar eski Acem halıları ile örtülü.

Enver Paşa'da bu binanın bir bölümünde misafir. Ruslar'ın, Enver Bey'e çok iyi baktıkları ve Karahan'ın karısının da Enver'e aşık olduğu söyleniyor.

Doktor *İbrahim Tali* Moskova'da, kim yollamış nasıl gelmiş bilmem. Galiba *Bekir Sami* Erzurum'dan götürmüş. Bu adam, Dürzî'dir. Lübnan Dağlarından gelmedir.

Orada *Albay Seyfi*'yi de bulduk. Bu da gizli askerî danışmandır. Fikrine başvurduğumuz olaylarda gayet güzel fikirler ileri sürmüştür. İyi bir asker.

İbrahim Tali'den başka daha bir kısım İttihatçılar da var. Galiba mütarekeden sonra, mütareke öncesi Enver Paşa Rusya'ya kaçınca, arkasından birtakım adamlar da buraya gelip etrafına toplanmışlar. Mesela amcası *Halil* burada. *Bedri* burada. *Cevat* adında binbaşı yanında. Bu, eskiden yaveri imiş.

Cemal Paşa burada imiş, Afganistan'a gitmiş. Cemal'in yanında bizim Rusya'daki eşberler'den askerler, subaylar ve yaverleri varmış. Pek gösterişli ve etkili yaşıyormuş.

ENVER PAŞA VE YANINDAKİLER'İ RUSLAR NİÇİN TUTUYOR?

Bütün bunları Rus hükümeti besliyor ama niçin? Bu bir sır.

Neyse sırrı öğrendim. Ruslar bunları kendilerine minnettar bırakmışlar. Bunlar da komünist olmuş. Bir gün Türkiye'ye bunları bir kuvvet ile yollayıp Mustafa Kemal'i devirecekler, Türkiye'yi Bolşevik yapacaklar. Gaye bu. Hatta bir aralık Enver'i bir süvari bölüğü (Budinyo komutasında) ile Kafkasya'dan içeriye sokmak bile istemişler. Enver başına topladığı bu adamlar ile çalışıyor.

Moskova çok soğuk. Sıfırdan aşağı 20 derece ve daha bile çok. Pencere camları iki kat. Dış kat camları tümüyle buz tutmuş. Dışarısını görmek mümkün olmadığı gibi, bunları kazıyıp çıkarmak da mümkün değil. Ama hoş şey... Vaktiyle fizik okurken, suyun pek çok billurlar halinde buz olduğunu okumuştuk. Şimdi aslını görüyorum. Adeta binbir şekil. Ne güzel manzara... Arada bunları seyrederdim. Bereket versin kalorifer var. Don havzası kömür dolu iken, Ruslar işletemiyorlar, kömür yok. Odun yakılıyor. Demek ormanları kırıyorlar. Bizdeki aynı hâl. Birkaç defa odunsuz kaldık, perişan olduk.

Garip, beş yıl Mısır cephesinde yandıktan sonra İstanbul'a geldim. On sene şiddetli kış oldu. Fakat bu Moskova'dakinin yanında sıfırdı. 1919 kışının ilk bölümünü Anadolu yaylasında geçirdik, buraya geldik. Kış derecesi her yerden çok. Daha bu kadar şiddetli bir kışı ömrümde görmemiştim.

Ama soğuk etkilemiyor. Bir nezle bile olmadım. Romatizma gibi birşeyler de yok. Bunun sebebi nemden eser kalmamış olmasıdır. Nem olmayınca sıcak ve soğuk çok tesir etmez. Hiç de hastalık yapmıyor. Ancak arkamdaki kudret derisi kürk bir ceket gibi arkamdan hafiftir. Evvelce İstanbul'dayken omuz, kol ve baldırlarımda kışları sinirsel romatizma ağrıları vardı. Kalın fanilalar giymek suretiyle korunabilirdim. Kahire'de bu ağrılar tamamen geçmişti. Moskova'nın bu kışında da dondum ama uyum gösterdim. Eski romatizmalar nüksetmedi. Hep Kahire sayesinde galiba.

Açık hiçbir dükkan yok. Ne yiyecek, ne başka eşya satın almak mümkün değil. İnsan bazen yoruluyor ve üşüyor.. Bir kahvehane arıyoruz, yok. Şimdi anlıyorum ki, kahvehane lüzumlu bir şeymiş.

Her mahallede hükümet bir dükkan açmış, içine mal koymuş. O mahalleye burası yiyecek veriyor. Parasız veriyor. Hükümet köylünün tahılını parasız alıyor. Halka da parasız dağıtıyor.

Görüşmelerin yapıldığı yere otomobille gidiyoruz. Üç-dört saat sonra dönüyoruz. Görüşmelere giderken bu dükkanların önünde yığılmış ve kuyruk halinde ikişer ikişer dizilip, elli metre kadar bir insan dizisi olduğunu görüyoruz. Döndüğümüz zaman bu diziyi ancak otuz veya yirmi metreye kadar inmiş buluyoruz.

Kuyrukta on yaşında çocuk, kadın, yetmişlik ihtiyar, her türden insan var. Karın üstünde ve altında saatlerce bekliyor, titriyorlar.

Sonra ne alsalar beğenirsiniz? Bir veya iki avuç bir cins darı. Yarım veya bir dilim hamur gibi bir ekmek. Hepsi bu.

KOMÜNİSTLİK MEĞER AÇLIK DEMEKMİŞ

Halk aç. Hiç kimsenin yüzünde kan yok. Herkes, avurduna geçmiş, çökmüş, yüzü kül rengi olmuş. Herkes üzüntülü. Bu durum bir yabancının derhal gözüne

çarpıyor. Moskova'da gülen bir adam görmedim. Meğerse Bakü cennet imiş. Orada karnı tok, yüzü gülen adamlar vardı. Burada kimsenin yüzü gülmüyor.

Akşamları halkın yemeği sadece şekersiz çaydır. Anlattıklarına göre, anaların beslenememekten çocukları genellikle cansız, tırnaksız doğuyormuş. Komünistlik bu mu?

Tüylerim ürperdi. Bu milletin bu felaketine içim acıdı. Köylünün ürünü elinden alınınca ekim ve satım yasak olduğundan mal devletin eline geçmiştir. Fabrikaları da patron malı diye kırıp döktüklerinden ve patronları öldürdüklerinden, iç harp ve salgınlar da birçok deneyimli işçiyi ortadan kaldırdığından, bu alanda da ürün yok. Koca Rusya dayanılmaz bir ekonomik buhran içinde inleyip ölüyor. Bu da apaçık görünüyor.

Bu durum halkı hükümetten soğutmuş, hatta bizzat işçi sınıfı hükümetten nefret etmektedir. Tutunmak için Komintern'in yani Komünist Parti Genel Merkezinin, Çinli'lerden askeri var.

Hatta biz oradayken işçiler isyan etti. Güvenlik bu askerlerle sağlanabildi. Bu adamlar müthiş vurucu. Böyle bir isyanda elebaşılardan üç beş kişi idam ve beş onu hapsedildi. Her yerde adet böyledir.

Askerler dört beş yüz işçiyi tutuklayıp öldürmüşler. Korkunç!

Bize her gün her birimiz için bir avuç darı, yarım dilim o çamurdan ekmekten veriyorlar. Bu darıdan Ruslar çorba yaparlarmış. Ekmek o kadar kara ki, hem de elde tutulamıyor, ufalanıyor. Güya biz diplomatik bir heyetiz. Bize halktan iyi bakıyorlar.

Bazen de balık konservesi veriyorlar. Fakat hem az, hem de bazısı kokmuş çıkıyor.

Gelsin bizim kavurma ile pilav... Bize can verdi. Ah, ne diye birkaç çuval da un getirmedik. Yusuf Kemal bunu da bilmeliydi. Kayseri'nin pastırması sırım. Yine de aşkolsun diyeyim, Ruslar az da olsa et verdiler. Böylesini görmedim.

Etler o kadar zayıf ki, bir çiroz, duvara çarpsan yapışacak.

Birgün haber aldım. Arada piliç de veriyorlarmış. Ali Fuat piliç seviyormuş. Düşündüm. Ona veriyorlar. Hâin, bizim piliçleri de o yiyor demek. Söyledim. İstedim. Hatta onun ak ekmeğinden de yedik.

Ağlamayan çocuğa meme vermezler derler. Ağlamalı, istemeli imiş. Doğrudur. Somurtmaya gelmez. İnsan daima ezilir. Dünyanın adeti bu.

Halkta bu kara sefalet var. Hükümette aksine büyük bir şiddet. *"Çeka"* diye birşey var. Bu, birbirini yakalıyor, sorguya çekiyor, muhakeme ediyor, hüküm veriyor, sonra da tabancasını çekip öldürüyor.

Yâni Çeka denen örgüt hem polis ve jandarma, hem savcı, hem hakim, hem cellat, hepsi birden. Böyle adalet hiçbir asırda, hiçbir yerde görülmemiştir. Kararları da genellikle idamdır.

Tatarlar bize böyle türlü olaylar anlattılar. İnsanın tüyleri ürperiyor. Doğrusu Moskova'da bulunduğum sürece diplomatik durumuma rağmen kendimi bir cehennem, bir bomba üstünde oturuyor hissettim.

Burası memleket değil, cehennem. Ben öyle olursam ya zavallı halk ne haldedir? Bir de Çekaların bu tutumundan dolayı nice şahsî düşmanlıklar kazanı kaynamış, nice insanlar öldürülmüştü. Mesela bir Çeka bir adamın karısını beğenirse derhal kocasına bir leke sürüp öldürüyor, karıyı alıyor. Bana böylesine örnekler gösterdiler.

Fuhuşu şiddetle yasak etmişler. Bir tane bile kerhane veya özel fuhuş yeri yok. Çünkü yakaladıklarını idam etmişler. Fuhuş yapıp idam edilmeye ne gerek var?

İki şahitle hükümete gidiniz; *"Yirmi günlüğüne evleniyoruz"* deyiniz, işte mesele halloldu.

Yirmi gün sonra karı da resmen ayrılıp başkasıyla yine böyle resmi nikâhlı gibi olup fuhuş yapıyormuş. Zavallı Marksizm ilkeleri, kitapta çok çekici iken, pratik hayatta uygulanmasında nice böyle feci durumlar sergilemektedir. Sosyetenin selâmeti böyle mi olmalıdır. Komünist fikirlilerin aklına şaşırım!

İçki de yasak. Bunun da cezası çok ağır. Votkaya pek düşkün ve sarhoş olan Rus köylüsü ve halkı bu yönü terketmişler. Evlerinde imbik gibi birşeylerde votka yapıp içmişler.

Çiçerin'in bana söyleyişine göre, bundan kâr değil zarar olmuş. Çünkü yapılan bu votkalar zehirli votkalarmış.

Ben eskiden kalma Burjuvazi, işçiler ve aileler ile görüşmeler yaptım. Görüşmelerim bana gösterdi ki, Ruslar Yahudileri hiç sevmiyorlar.

DEVLET MEMURLARI YA YAHUDİ, YA DA KÜÇÜK ÇOCUKLAR

Çarlar zamanında da böyle imiş. O zamanlar Rusya'da Yahudilerin hiçbir vatandaşlık hakları yokmuş. Bir şehirden diğerine bile gidemezlermiş.

Şimdi ise herşey onların elinde. Hükümet daireleri, mesela Dışişlerini görüyorum, Yahudilerle dolu.

Bir de bu daireler çocuk memurlarla dolu. Sebebini sordum. Eski memurların çoğu Çarcı diye azledilmişler. Yerlerine bu çocuklar gelmiş. Bir memur yerine beş on çocuk. Bu da işleri alt üst etmiş.

Moskova'da komünist demek, Yahudi demektir. Rus halkı Yahudilere öyle bir diş biliyor ki, eğer birgün devrim olursa öyle doğrarlar ki, Rusya'da ilaç için tek Yahudi kalmaz. Rusların ağzından birçok defa böyle işitmiştim.

Uzun zamandır kadın gördüğüm yok. Böyle bir zamanda fırsat çıkarsa erkek baştan çıkar. Kadın da böyle olsa gerek... İşte karı-koca hesaplarını buna göre yürütmeli. Birbirinden ayrılmamalıdır.

Birgün bize Tevfik Rüştü (Aras, Dışişleri Bakanı) gelmişti. Yahudi kırmızı kadife tepeli Bolşevik kalpağı yine kafasında. Kendisine kadınsızlıktan şikayet ettim. *"Oo. Ondan kolay ne var?"* dedi ve gerçekten akşama iki kadın ile geldi. Yedik, içtik, bu kadınlarla yattık. Yaşasın Tevfik Rüştü, iyi adamdır. Daima gönül yapar.

Tevfik Rüştü ile Soysallı dolaşıyorlar. Soysallı değişik bir biçimde yürür.

Tatarlar, Buharalılar gibi Türklerle de görüşmeler yapıyoruz. Önemli ve bilimsel bilgiler alıyoruz. Demek gerçekten görevini yapıyor. Tevfik Rüştü sade, sessiz dolaşıyor. Sade komünistlik taslıyor. Komünistler ile temas arıyor. Nihayet Genel Merkez üyelerine ayrılan otelde yatak da buldu. Fakat bir süre sonra komünistlerden hakaret görmeye başladı, otelden dışarı attılar.

Bunun sebebini kendisine sordum. Söylemedi ama şu olsa gerek: Bu adam gayet hafif meşreptir. Basit bir eğitim görmüş, hiçbir fikir sahibi değil. Hele bir hali var ki, hepsinden baskın. Bir olay hakkında şimdi söylediği bir fikrin beş dakika sonra tam aksini söylüyor. Bundan da sıkılmaz. Bu hali herkese hafif meşrep, saçmacı bir adam olduğu fikrini verir. Hiçbir sözünde durmaz. Sözü

sohbeti on para etmez. Galiba bu halleri otelden kovulmasına sebep olmuştur.

Birgün Soysallı ile bize gelerek; *"Bizde muahede görüşmelerine katılmalıyız"* dediler.

"Sizin böyle bir vazifeniz yoktur. Eğer Ankara izin verirse pekala" dedik.

Uğraştılar. Baktılar ki olmuyor, vazgeçtiler.

Bilhassa Tevfik Rüştü'den korkmuştum. Çünkü ne görüşürsek gidip Ruslar'a söyleyecek. Bunu hainlik diye yapmaz. Ona eminim. Boşboğazlık, marifet yapmak gibi olağan bir şekilde yapar. Boşboğazlığı pek meşhurdur, hiç sır saklamaz. Zaten yüzü simetrisiz, konuşması bozuk, geri bir insandır. Normal değildir, hem de renginin siyahlığı, dudaklarının iriliği ve morluğu yüzünün hali ile çingeneye benzer.

Soysallı buna oranla pek ciddidir. Fakat onun sözüne ve ahlakına da güvenmek mümkün değil. Hem de hırçın, saldırır bir insan olarak gözüküyor. Tevfik Rüştü ise ateş görmüş balmumu gibi, bir yumuşak, bir eğilir bükülür hali gibi tatlı dilli bir dalkavuktur. Ben Soysallı'nın kendisini pek iyi tanımıyorum. Ama herkes de onun ahlaksızlığına dair fikir birliği var.

Ne ise Soysallı Buhara'ya doğru bir turne yaptı. Oralarda Türkler kendisine birçok halı, deri hediye etmişler. Söylenir ki, bir vagon dolusu olmuş. Batum'a getirmiş, oradan gizlice İstanbul'a geçmiş, demek satıp iyi bir ticaret yapmış. O zaman bizimkiler için İstanbul'a gitmek büyük bir nimet idi. Soysallı sonra Ankara'ya gelmiş, bir yere uğramamıştır. Ben helal olsun dedim. Zaten çalmamış, hakkıdır. Çünkü oralarda güzel bilgiler toplamış, bunları Dışişlerine raporlar halinde vermiştir.

Sonra ne olmuş bilir misiniz? Bu raporlar bizim Dışişlerinden çalınıp Ruslara verilmiştir. Soysallı Ruslarca turfa olmuştur.

DELEGE OLARAK HANGİMİZ ÜSTÜNÜZ?

Ali Fuat, Yusuf Kemal ve benim aramda alt-üst rekabeti var. Beni en alta koymak istiyorlar. Ne ise Yusuf Kemal benim Maarif Bakanı olmam dolayısıyla üst olduğumu Ali Fuat'a kabul ettirdi. Belgelere öyle yazıldı. Hem önemli işler yapıyoruz. Hem de ne çocuğuz!

İnsan adi yaratıktır vesselam. Muahede görüşmelerine

Elçiliğe ait otomobille gidiyoruz. Otomobilin sağında oturmak için ikisi rekabet yapıyor. Ve birbirlerinden önce gidip sağa oturmaya gayret ediyorlar. Ali Fuat ne de olsa babacan. Yusuf Kemal öyle değil. Sağa oturmazsa, üç gün görünmüyor. Nemrutun suratı bile onunkine oranla gülyüzü, melek yüzü... Birşey de söylemiyor. Çünkü açıklaması ayıp. Ben onların karşısında oturuyorum.

Birgün bunlara bir azizlik yapmak aklıma geldi. Hemde zıtlı ile. Bütün katipleri falan topladım. Dedim ki:

"Palas dönör (şeref koltuğu) *için büyük bir rekabet vardır. Siz pencerelerden seyredin. Bakın ben ne yapacağım. Gülersiniz."*

Yusuf Kemal ve Ali Fuat'tan önce indim. Sağa oturdum. Acele koşar halde Yusuf Kemal geldi. Beni sağda görünce durdu. Yüzü de kızardı. Tabii pencerelerdekiler gülüştüler. Ben de içimden güldüm.

Biraz durduktan sonra hiddetle *"Çık soluma otur! Kibrin kırılsın!"* dedi.

O sırada Ali Fuat'ta hiddetle geldi. Ne yapacak önüme oturdu. Sonra ben güldüm. Ali Fuat'ta güldü. Ve Ali Fuat bana: *"Komiteci seni!"* dedi.

Yusuf Kemal yine gülmedi, yine somurtuyor, suratı sekiz karış. Kime ne, kendine ediyor. Bana birşey söylemiyorlar ya, soluma oturdu ya... sen ona bak.

MÜZAKERELER, ÇİÇERİN'İN BAŞKANLIĞINDA BAŞLADI

İlk muahede görüşmelerine gittik. İlk hazırlık başarısından memnunuz. Çiçerin toplantıya başkanlık ediyor, görüşmeler Fransızca oluyor.

Çiçerin'in sağında *Korkmazof*, solunda sıra ile *Yusuf Kemal, ben ve Ali Fuat* varız. Sonra katipler falan var.

Çiçerin gayet yüksek bir yerden tutturdu. Bizi adeta uşakları gibi azarlıyor, tehdit ediyor.

Sözlerinin ruhu şu: *"Siz bizim ile muahede yapmak istiyorsunuz. Ama önce Ermenilere zorla kabul ettirdiğiniz Gümrü muahedesini feshediniz. Sonra sınır 1914 sınırıdır. Önce bunları yapın! Ondan sonra muahede yapabiliriz!"*

Bizse Ermenileri söz konusu etmemek, sınırı Kars'tan çekmek, Ankara Türkiye'sini Ruslar'a tasdik ettirmek, Çar Rusya'sına olan borcumuzu sildirmek, para, silah ve cephane almak fikrindeyiz. Esas noktalar bunlar.

Çiçerin orta boylu yüzü biraz Avrupa şanolarında mefistolosi dedikleri görüntüde. Yâni şeytan gibi. Zeki ve hileci bir görünüşü var. Esasen ailesi İtalyan'mış. Bu aile bir asır kadar önce Polonya'ya yerleşmiş. Gerçekten zeki adam. Hem de araştırıcı. Bizim şair Bakî'yi bile okumuş. Bana söylediği zaman hayret ettim. Çünkü Avrupa'da genellikle bizde şair olduğuna bile inanmazlar. Biz de hiçbir şairimizi Avrupa dillerine tercüme ettiremedik. Kabahatliyiz. Hâlâ bu işin önemine akıl erdiremedik.

Çiçerin sekiz dil biliyor. Ve hepsini de ana dili gibi. Bolşevik ileri gelenleri arasında önemli bir adam.

Troçki de mühim bir kafa.

Lenin bu sıralarda felç olmuş, hasta. Kimseyi yanına sokmuyorlar, hastalığını da halktan gizliyorlar. Lenin'i görmek için çok uğraştık. Türlü bahanelerle bizi atlattılar. *"Çok hastadır. Görüşecek halde değildir"* diye gerçeği gizlediler. Bu önemli simayı bir defa görmeyi arzu etmiştim, olmadı.

Gelelim müzakereye... Çiçerin öyle hiddetli ki, adeta bizi dövecek!... Birçok söylendikten sonra o bıraktı, Korkmazof aldı. Dedi ki:

"Sizin Ermenileri mağlup etmeniz bir emperyalizm'dir. Bir emperyalist devlet böyle muahede yapmaya nasıl gelir? Sizin Ermenilere yaptığınız zulümler, katliamlar Rusya Müslümanlarının kalbinde yaralar açmıştır, bizi incitmiştir. Hem sizin Kars'ta, Ardahan'da ne işiniz var? Oraların halkı Türk değil, Tatar'dır."

Al bundan da... Biz Ermeni işini Karahan'ı atarak ortadan kaldırıyorken ilk ve en önemli iş Ermeni işi oldu çıktı. Tabii bunları ona Çiçerin öğretmişti. Ben Çiçerin'e pek de aldırmamıştım. O bende gözdağı verdiği hissini uyandırmıştı. Fakat şimdi tepem attı.

Şu Korkmazoğlu halis bir Türk'tür. Kumuk'lardan. İşe bak ki, biz Türklere karşı Ermenileri bir Türk savunuyor. Hem de zâlim diye haksız şeyler söylüyor. Türk, Tatar ayrıdır diye kendince ilmî olmayan bir delil de ileri sürüyor.

Böyle Türk milletine ait olan birşey beni çok ilgilendirir ve hiddetlendirir. Sabrımı tüketir. Yüzüm sararmış, tüy gibi olmuş, renkten renge girmiş. Türklük konusundaki bu halimi bilen arkadaşlar yüzümün rengini görünce bir büyük gaf yaparım diye korkmuşlar. Zaten Çiçerin de zehirli yılan gibi şahlanmış, dilini uzatmış...

Bir taraftan Yusuf Kemal diğer taraftan Ali Fuat dizleriyle dizime vurup duruyorlar: *"Sakın birşey söyleme!"* diyorlar. Ama bu Korkmazof'a bir korku dersi, bir millî ders vermek, sürüsüne hıyanet etmenin cezasını göstermek lazım. Sözlerini bitirdi.

KORKMAZOF'A TÜRKLÜK DERSİ VERDİM

Ben söz aldım. Dedim ki:

"Siz bir Türk ve Müslümansınız. Bizim Ermenilere yaptığımızı söylediklerniz sizin hayalinizden başka birşey değildir. Hayalinizdeki zulümlerden gönlünüz sızladı da Ermenilerin Türkiye, Nahcıvan, Karabağ, Kars ve Bakü Türklerine yaptıkları zulümler, katliamlar ufacık olsun yüreklerinize etki yapmadı mı? Önce bu sizi etkilemeliydi. Türk ve Müslümanlığınıza sorarım! Cevap veriniz. Türk, Tatar ayırıyor ve Kafkasya Müslümanlarını ayrı tutuyorsunuz. Tarihi sizden iyi biliyorum. Türk ve Tatar arasında hiçbir fark yoktur. Karapapaklar, Bozcapurlar vb.. bunlar tam Türklerdir. Siz de Kumuk, özbeöz Türk'sünüz. Bu yerler zaten bizimdi. Bu halk bizdendir. Altmış-yetmiş yıl önce buraları Çar emperyalizmi bizden almıştır. Bize geri verilmesi lazımdır. Bir Türk'ün ağzından bunları işitmek çirkin ve ağır..."

Bu sözlerim Korkmazof'a çok tesir etti, ağzı kapandı. Artık ne cevap verdi, ne de söyledi. Utanmış bir hal aldı. Önüne bakıyordu. Bu adam müzakerelerin sonuna kadar bir daha bir tek kelime konuşmadı.

Toplantı bitti. Baktım, Yusuf Kemal telaş içinde adeta titriyor. Yürüyoruz. Merdiven başındayız. Bir tarafında ben, bir tarafında da Ali Fuat... Yusuf Kemal:

"Ben demez miyim. Ruslar ile muahede yapılmaz. Al işte. Buradan kaçmaktan başka çare yok. Bu akşam hazırlanıp gidelim" dedi.

Al bundan da!.. Tabansız... Çiçerin o usta diplomat. Demek önceki seferinde Yusuf Kemal'in karakterini iyi öğrenmiş. Ona bir gözdağı vermiş. Bora gibi esip, işini bitirmiş. Adeta savaş cephesinde düşman ordusunun başkomutanını ilk hamlede yere sermiş.

Hiç unutmam merdivenlerden iniyoruz. Telaş içinde ısrar ediyor. Burada da bu karakterini iyice gösterdi.

Dedim: *"Sen deli mi oldun? İlk vuruşmada firar edeceğiz. Olur mu bu?"*

Hâlâ *"Bunlarla muahede yapılmaz biliyordum, ben daima söylüyordum"* diye söyleniyor.

"Biliyordun da öyleyse niye tekrar geldin? Madem geldin niye kaçıyorsun? Haydi çocuk olma aklını başına al!" dedim.

"Bu sefer hayatımızda tehlike doğacak, bunlar eşkiyadır, hükümet değildir" dedi. Bu söylediği doğru. Hatta üç gün önce Gürcü elçisini de elçilikte basıp hapse attılardı. Ama bizim hayatımıza kastetmelerinden ne çıkarları var? Hiç.

Dedim ki: *"Hayatımıza kastetmezler. Belki tek bizi Elçiliğe hapsederler. Yiyecek verirler. İstersen kadın bile verirler. Merak etme!.."*

Ne ise Ali Fuat'ın ona katılmaması ve Elçiliğe kadar devam eden sözlerim onu etkiledi. Yatıştırabildik. Ne tabansız, ben de kendisi gibi olsaydım hemen dönecektik. Muahede olmayacaktı. Oysa bu muahede Milli Marekete temel taşı gibi bir esas olmuştur.

İngilizler muahedeyi görür görmez, Ankara'dan ve İstanbul'dan muahede yapmak için heyet istediler. Rusya'dan birçok tahıl, silah, cephane aldık. Bunların hiçbiri de olmayacaktı. Akşam Ali Fuat'ın odasında oturuyorduk. Halil Paşa geldi. Ali Fuat'ın rakısı da varmış. Yiyip içiyoruz. Bir de baktık, Korkmazof geldi. Mahçup ve kabahatli bir çocuk tavrıyla oturdu. Özür ve af diledi:

"Ne yapalım başka türlü yapamayız!" dedi. Doğru ama, meselenin o kadar üstüne gitmemeliydi. Ona da rakı verdik, içti. Halil, Korkmazof'u eskiden beri tanırmış. Onunla laubali oldu. Bir aralık yanına gitti, omuzunu tuttu: *"Korkmazof senin karın çok güzeldir. Bize şunu getirsen"* dedi. Fena halde utandım. Korkmazof da önüne baktı. Dışarı çıktım. Zaten yatmak istiyordum. Gidip yattım. Sabahleyin anlattılar. Benden sonra Halil türlü rezaletler yapmış. Korkmazof'un karısını istemiş. Bar bar bağırmış. Enver Paşa'nın kadrosunda general olan böyle tulumbacı olur. Tulumbacı dedim ama onlar da böylesini yapmazlar, sıkılırlar.

BEŞ MİLYON MAVZER FİŞEĞİ VERDİLER

Moskova'ya geldiğimiz zaman ilk iş Batı cephesine cephane yetiştirmekti. Yunanlılar saldırırlarsa cephanemiz yoktu. Sivastapol'da beş milyon mavzer fişeği varmış.

Sırf Ali Fuat'ın gayreti sayesinde bu fişekler alındı. Ali Fuat bunu kendisine görev bilmiş uğraşmıştı. Bu cephane bizim kaçakçılar tarafından yirmidört saatte Sakarya Nehri ağızlarına kadar taşındı. Oralardan da kadın, erkek, köylü, nineleriyle taşıdılar.

Rize'den Giresun'a kadar olan sahilde kaçakçılar vardır. Bunlar deniz kurdudur. Ufak kayıkları vardır. Adına taka derler. Buna koca bir yelken takarlar. Yelkeni rüzgara verir, şişirir, kayığın omurgası görülünceye kadar yana devirir, giderler. Bu, zevkleridir. Dünya Savaşında sonra bizde bir otomobil veya deniz motörü ele geçirdilerse bunu takaya yerleştirmişler, Millî Harekette Rusya'dan aldığımız cephane ve silahı İtilaf Devletlerinin dolaşan zırhlılarının arasından geçirip aşırmışlardır.

Bu vatan hizmetleri o kadar büyüktür ki, bunsuz zafer mümkün olmazdı. Başka memlekette olsaydı ilk önce bunların, Türk köylüsünün, kadının heykeli dikilirdi. Hiç olmazsa meçhul asker adına bir heykel yapılsaydı. İstanbul'a İngiliz, Amerikan, benzeri savaş gemileri geliyor. Gelenek ve görenek gereği heykele çelenk koymaları lazımdır. Ama bunun için meçhul asker heykeli yok.

Çanakkale'deki İngiliz mezarlığının haşmetine bakın. Bir de bizim şehitlerin kanı ile yoğurdukları bu ataların topraklarındaki halini görmeli ve kurşun yemiş köpek gibi bağıra bağıra ağlamalı. Talebe cemiyeti Çanakkale'de şehitlere bir abide yapmak istedi. Yaptırılmadı.

Cephane vaktinde yetişmiştir. Ulaştırıldıktan iki gün sonra Yunanlılar saldırmışlar, **Birinci İnönü Savaşı** olmuştur(10.1.1921). Bana sorsalar bu zaferin şerefini Ali Fuat'a veririm. Eğer o cephaneyi yetiştirmeseydi, Yunanlılar tüfek omuzda yürüyerek istedikleri yere kadar gelirlerdi.

Yunan ordusu harekete geçmiş, Mustafa Kemal ve İsmet ise Ethem'in ortadan kaldırılmasıyla uğraşıyorlar. 6 Aralık 1920'de Yunan ordusu yedi sekiz bin tüfek kuvveti ile İznik'ten, Gediz'e kadar olan ikiyüz kilometrelik bir cepheden hücuma geçmiştir.

Bereket versin sersem Yunanlılar pek zayıf kuvvetle gelmişler. Bizim kuvvetimiz daha çoktu. Cephanemiz de yetişmişti, yenildiler. Ordunun başında fiilen Batı Cephesi komutanı İsmet (İnönü). Şimdiye kadar askerlik hayatı hep mağlubiyet olan İsmet, ilk olarak bu savaşta zafer kazanan komutandır.

Müzakerelerden Yusuf Kemal ümitsiz..

Dedim ki: *"Dur bir celse daha yapalım, bakalım!"* Görüşme istedik, baktım Çiçerin'de yine aynı laflar. Müzakere kısa bitti. Usulcacık Yusuf Kemal'e; *"Diğer celse için gün belirlenmesini iste!"* dedim.

Çiçerin fena azgın. Asla yumuşadığı yok: *"Gün belirleyemem"* dedi. Müthiş.. Adam bizi burada bekletip süründürecek, bıktıracak...

Yusuf Kemal'e: *"O halde muahede yapmak istemiyorsunuz demek, pasaportlarımızı vermenizi rica ederim de"* dedim.

Söyledi. Baktım Çiçerin şaşaladı. Buna cevap vermedi. Demek sendeledi. İyiye alâmet. Kalktı. *"Celse bitti!"* dedi.

Ama iş kötü. Ben de tereddüt ediyorum. Galiba Ruslar muahede yapmak istemiyorlar. Yolda aldığım haberler yalancı idiydi demek ki. Böyle olduğunu da sanmıyorum ama Çiçerin'in suratı fena. Bu fena ama, yalnız iyi bir belirti görüldü. Çiçerin pasaportları vermem dedi.

Yusuf Kemal tutturdu: *"Ben demedim mi? Bunlar ile muahede olmaz... İşte."* Bizim başkan hep kehanetten dem vuruyor. Fırsatını buldu, vursun...

STALİN'LE GÖRÜŞECEĞİZ

Dedim ki: *"Acele etme. Daha buna karar verilemez. Gördük, Çiçerin'le bu iş olmuyor. Bu yoldan geçilemiyor demek. Şimdi başka yoldan gideceğiz. Özel hal çaresine başvuracağız"*

"Nedir o?" dedi.

Dedim: *"Stalin'i göreceğiz, onunla konuşacağız. Sanıyorum ki o yapacak. O yaparsa iş bitmiştir. Yok o da bu halde ise birkaç deneme yapar, anlarız. Durum aynı ise onda da ümit yok demektir. Mesele yüzde doksan suya düşmüş demektir. Ondan sonra Ankara'ya yazarız, başka çare de bulamazsak o zaman döneriz. Şimdi sen Stalin'den heyet adına randevu iste!"*

Stalin, Kremlin Sarayında oturuyor. Randevu verdi. Ali Fuat, ben, Yusuf Kemal gittik. Sarayın çevresi kale. Kalenin bir tarafı Moskova ırmağı. Kapıdan kapıya, delikten deliğe çıktık. İzbe koridorlardan geçtik. Birkaç tel örgü, siper ve menfezlerden de geçtik.

Stalin'in odasına vardık. Görülüyor ki, hayatını pek saklayan birinin yanına gidiyoruz. Oturduk, konuştuk.

İki saat içinde herşeyde uyuştuk. İsteklerimiz oldu. Yalnız muahedeyi yazıp imzalamamız kaldı. Çıkarken Yusuf Kemal'e:

"Ne haber? Ben demedim mi? Ruslarla muahede yapılamaz der dururdun" dedim. Tabi cevap yok.

Tuhaf bir şey oldu. Para isteyeceğiz Stalin'den. Odası çok basit. Adî bir masası, bir de iskemlesi var. Sağ yanında da duvarda bir telefon. O yerinde, bizde masanın kenarında, onun sol tarafında biraz öne doğru oturuyoruz. Üçümüz başbaşa gelip: *"Ne isteyelim"* dedik.

Ben: *"30 milyon altın!"* dedim.

Arkadaşların ikisi de *"Biz isteyemeyiz!"* dediler.

Ben isterim, isteyen bir dilenci, vermeyen iki dilenci. Bunda utanacak ne var. Kendime istemiyorum. Millete istiyoruz. Ben fazla isteyeyim de onlar utanır verecekleri̇nden biraz fazla verirler dedim.

Stalin'e:

"Biz İngilizlerle savaşıyoruz demektir. Bunda Sovyet Rusya'nın bir ordusu rolünü yapıyoruz. Bize çok para lazımdır. Savaş masraflarımızı vermelisiniz. Yoksa savaşa devam edemeyiz. Bu da, sizin emperyalistlere karşı olan cephenizin bir kısmının yıkılışı demektir" dedim.

Bu adamların bütün davaları, ağızlarında dolaşan moda söz *"Emperyalizm aleyhine hareket"*tir. Bayrakları bu, övündükleri şey bu. Fakat kendileri maske arkasında bir numaralı emperyalist. Biz de bunu bilmez görünüyor, emparyalizm aleyhine veryansın ediyoruz.

Stalin: *"Ne kadar para lazım?"* dedi.

"30 milyon altın" dedim. Güldü.

Galiba adam beni altın nedir bilmez zannetti:

"Bu kadar para bizde yok. Bulmak da mümkün değil. Yarım milyon verebiliriz."

Ben: *"Asla yetmez!"* dedim. Neyse vur aşağı tut yukarı 1 milyon altına sulh olduk.

Stalin'e dedim ki:

"Sizden çok memnunuz. Siz olmasanız muahede olmayacaktı. Geri dönecektik. Bu muahede demek sırf sizin işinizdir. Resmi yetkili Çiçerin'dir. O yine eskisi gibi hareket ederse..."

Duyarlı teline basmışım. Stalin gururlu bir tavır takındı:

"Ben şimdi ona emrederim, bu esaslar üzerine muahedeyi yapar!" dedi.

Bu söz büyüktü. Demek hükümet üyelerinin üstünde her emri veren büyük bir güç var. Onun da temsilcisi şu önümüzdeki şahıs. Adeta tek yetkili diktatör. Demek yollarda aldığım haber doğru. Hem muahedeyi yapıyoruz, hem parayı aldık, hem Rusya'nın Bolşevik idaresinin halini de gözümüzle gördük. İyi şey.

Stalin Gürcüdür. Güzel yüzlü, uzun boylu bir adam. Gözleri gayet zeki gözü. Davranış ve sözlerinde çok zeki bir adam olduğu hissini veriyor. Kısacası Stalin bende olağanüstü bir etki bıraktı. Demek Kars'ta bana Medivanî'nin söylediği doğru imiş. İş yürümezse Stalin'le görüşün. O derhal yapar sözü dosdoğruymuş.

Keyifliyiz. İşler hep böyle özel konuşmalar ile daha iyi halledilivordu. İyi ki Kars'tan beri Stalin hakkında edindiğim bilgilere önem vermiştim.

Çiçerin'den müzakere randevusu istedik. Toplantıya gittik. Çiçerin'i, bir mangal dolusu ateşe tutulmuş balmumu gibi yumuşak bulacağız zannediyordum.

A, adam yine üst perdede. Gerçi eskisi gibi sert değil ama, yine de sert. Birşey yapılamaz. Şimdi ben de üzüldüm. Demek Stalin bize madik attı. Bizimle eğlendi. Yusuf Kemal'in hakkı var. O büsbütün ümitsiz. Bende de teselliye güç ve cesaret kalmadı. Bana dedi ki:

"Aldın mı? Nasıl muahede olur muymuş? Ben bilirim!" Diyecek bir sözüm yok. Fakat şimdi elimde Stalin'in izzet-i nefsine basıp Çiçerin aleyhine yöneltmek var.

Dedim: *"Yine Stalin'e gidelim de Çiçerin'den şikayet edelim."* Yine randevu istedik. Yine üçümüz gittik. Anlattık. Kızdı. Köpürttük. Öyle köpürttük ki, fena köpürdü. Rusca bir müddet birşeyler söyledi. Ve bize dedi ki:

"Gidiniz! Sizi Çiçerin çağıracak. Dediklerimin hepsini derhal yapacak." Teşekkür ettik, çıktık.

Galiba Çiçerin'le Stalin arasında bir zıtlaşma vardı. Öyle hissediliyordu. Çiçerin onu dinlemek, kendi işine karıştırmak istemiyor gibiydi.

Nitekim daha sonra böyle bir zıtlaşmanın olduğunu, fakat aynı zamanda Çiçerin'in Stalin'den korkup titrediğini öğrendik.

Çiçerin zeki ve bilgili, fakat bir derece derviş yaratılışlı. Boynunda kravat ve yaka yok. Zaten Rusya'da bunlar o zaman kaldırılmıştı. Pantolonu asla ütülü değil. Zaten biz de öyleyiz. Resmî hiç olmazsa siyah bir elbisemiz bile yok.

Gece uyumaz imiş. Zaten komiserlerin çoğu böyle imiş. Dolabında peynir, portakal, ekmek, mendil, gömlek, don, resmi belgeler... vb. yanyana ve karmakarışık dururmuş. Bekarmış. Bir derece tabansızmış. Nihayet bundan iki yıl önce Stalin, bu Çiçerin'i yemiş bitirmiştir.

ÇİÇERİN, STALİN'DEN PAPARAYI YEYİNCE..

Çiçerin bizi derhal çağırdı. Müzakereye başladık. Ooo... Nerde o eski Çiçerin? Yağ, bal ve gayet nazik. Ortalık süt liman. Hah işte Stalin'den paparayı yedi ya...

Ha şöyle yola gel işte! O Stalin'e *"Yaşa be"* diye bağıracağım geliyor.

Baktım işler söktü. Çorap söküğü gibi de kolay gidiyor, ne istemiş ve Stalin'le nelerde uyuşmuş isek, hatta daha fazlasını kabul edip yapıyor. Artık Gümrü Muahedesi, 1914 sınırı gibi şeyler sanki hiç yok.

Muahede müzakeresine devam ediyoruz, hem de müzeleri geziyoruz. Güzel müzeler var. Bir de devrim müzesi yapmışlar. Son Bolşevik ihtilaline ait kişilerin resim ve büstleri, eşyaları... Bir etnografik müze var, çok önemli. Sibirya'daki hemen bütün Türklerin eşyalarından, kıyafetlerinden örnekler toplamışlar. Şamanların tefleri ve çıngıraklarıyla canlı gibi şekillerini yapmışlar.

Burda bir oda var. Ünlü bilgin *Radlof*'un çalıştığı oda imiş. Bütün eşyalarıyla öylece muhafaza etmişler. Büyük bir resmi de çalıştığı masanın arkasında duvarda asılı. Bu resimden bir tane aldım ki, Türk Tarihi'nde kullandığım resimdir.

Karabelen'i gezmek için izin aldık. Otomobil ile gittik. Karabelen Çarların meşhur sarayıdır. Kare şeklinde bir kale gibidir. Bir tarafı Moskova Irmağı'dır. Saray'ın pekçok daireleri var. Dikkat çekici olan yanı içinde gereğinden çok kilise olmasıdır. Her adımda bir kilise. Dünyada görülmemiş şey. Hepsi de mimarlik yönünden çok orjinal. Kubbeleri yaldızlıdır ve tepelerinde bir hilal, hilalin ortasında bir haç var. Bu haç, hilali ayağının altına aldı demektir. Onun için yapılmıştır.

Zaten şehir de böyledir. İki adımda bir kilise var. Hatta yanyana iki kilise, hemen karşısında bir kilise daha olan çok yer gördüm. Adeta kiliseler şehri. Bolşeviklerin din aleyhindeki şiddetine rağmen yine halk kilise önünden geçerken elini göğsüne götürüp haç yapıyor. Kilise

önünden geçerken haç çıkarmayı eskiden yalnız Viyana'da görmüştüm. Ama orada pek azdı. Burda hemen herkes...

Moskova şehri, kiliseleri ve evlerinin mimarlık biçimi ile pek orjinal bir şehirdir. Dünyadâ eşsizdir. Rusya'da da eşi yok galiba. Ben görmedim.

Meselâ Petrograd tamamen bir Avrupa şehri. Orada Rus özelliklerine ait bir şey yok. Kalenin bir kapısından gireceğiz. Tünel gibi gidiyor. İç tarafında silahlı birkaç asker var, bağırıp bizi durdular. Yanımıza bir memur katmışlardı. O fırlayıp yanlarına gitti. Bir kağıt gösterdi. İlerledik. Baktım orası tel örgülerle mükemmel bir savunma düzeninde. Biraz daha ilerledik. Yine bir tel örgü ve askerler. Böyle birkaç kat savunma hattından geçtikten sonra rahatladık.

Şimdi sarayı geziyoruz. Çeşitli şeyler görüyoruz. Damda bir yere çıkardılar. Rehber dedi ki:

"Vaktiyle Rus kadınları da sizinkiler gibi örtülüydü. Saray kadınlarının yüzünü kimse göremezdi. Bu kadınlar Moskova'yı ancak buradan görüyorlardı."

Birşey dikkatimi çekti, heryerde piyano var. Birtakım pencerelerin içinde, tıpasız, içi boşalmış, devrilip yatmış, şampanya şişeleri var. Komiserler, Komünist Genel Merkez heyeti, kısacası ileri gelen Bolşevikler bu sarayda oturuyorlar.

Demek yiyip içiyorlar, şampanyaları da çekip çalgı çalıyorlar. Hangi komünistlik? Bunun prensibi bu mudur? Halk aç. Ama tam anlamıyla aç. Bunlar ne alemde?

Bunları gördükçe bizde de bir ara Bolşeviklik yönündeki gelişmeler aklıma geliyor, bin şükür ki, böyle bir şey olmadı. Karahan'ın karısını da ziyafetlerde görüyoruz. Boynu, kulağı mücevherlerini taşıyamıyor. *Enver* de daima yanında. Evinin içi Rus dekorlarıyla süslü.

Kremlini de gördük.

ŞİFRELERİMİZİ KARIŞTIRIYORLAR

Muahede müzakeresine devam ediyoruz. İlerliyor. Ancak Yusuf Kemal herşeyi Ankara'dan sormak, cevap alıp öyle kabul etmek istiyor. Bu doğru birşey değildir. Kendisinin inisyatiften yoksun olduğunu gösteriyor. Yazıyor, on gün, onbeş gün geçiyor, cevap gelmiyor. Gelse de şifre o halde ki, çözünce bir anlam çıkarmak mümkün olmu-

yor. Bunu Ruslar telgrafhanede bilhassa böyle yapıyorlar. Bizim Ankara'ya verdiğimiz şifreleri de karıştırarak gönderdikleri muhakkaktır.

Dedim ki:

"Böyle Ankara'dan cevap beklemekle bu iş sökmez. Görüyoruz. Kendimiz müzakere eder birşeye karar veririz."

Yusuf Kemal: *"Ya sonra bizi bir sorumluluk gelirse?"* diyor.

Bunun üzerine ben: *"Eğer sen gelecek bir sorumluluğa göğüs geremiyorsan işi bize bırak git!"* diyorum.

Ali Fuat'a dönerek *"Paşa sen ne dersin?"* diye sorduğumda Paşa: *"Hay hay, böyle olur"* diye cevap verdi. Bunun üzerine ilave ettim:

"Vaktimiz yok. Demir tavında dövülür. Olur ki bir olay çıkar. Bu uygun durum gider, muahede yapılmayıp kalır. Şunu tez elden bitiriverelim."

Yusuf Kemal çaresiz yola yattı. Fakat çirkin bir şeye başladı. Bunu anlatmak için şu olay karakteristik. Her seferinde celseye gitmeden birgün önce Ruslar'ın verdikleri proje ile bizim yaptığımız projeyi Yusuf Kemal, Ali Fuat ve ben müzakere ediyoruz. Kimseyi yanımıza almıyoruz. Birşeye karar veriyoruz. Ruslarla toplantıda onda ısrar ediyoruz. Ve genellikle kabul ettiriyoruz. Kabul edilen maddeyi parafe ediyoruz, saklanıyor.

Mustafa Kemal Nutuk'ta bu muahededen söz ederken "Evvelce parafe edilen muahede vardı. Kabul edildi" diyor ki, durum anlattığım gibidir. Çünkü önce parafe edilmiş sadece iki madde vardı. Onda da biz değişiklikler yaptık.

Birgün yine aramızda, elçilikte bir maddeye karar verdik. Yusuf Kemal bana dedi ki: *"Sen demek bu fikirdesin"*. Cevabım: *"Evet!"*

Ali Fuat'a da aynı şeyi sordu, ondan da aynı cevabı aldı. *"Eh öyleyse bu fikirde olduğunuzu imza ederek bana verin"* dedi.

Dondum kaldım. Bilmem Ali Fuat ne oldu? Çünkü ona bakacak halim kalmadı. Böyle bir soruya gerek var mı? Müzakerede söyledik. Maksadı başka. Bu hem bir terbiyesizlik, hem müthiş bir egoistlik idi. Böyle bir teklif yapılır mı? Demek birgün birşey olsa bu adam bizim ikimizi okkanın altına atacak. Şimdiden kendisini düşünüyor. Öff. Millet hizmetinde neler çektik. Bununla arkadaşlık olur mu? Bununla çalışır mı? Asla çalışılmaz. Bu iş beni yüreğimden yaraladı. Fakat gayet tatlılıkla,

sanki teklifinin rotasını anlamamış gibi dedim ki:

"Yusuf Kemal sen bu fikirde değil misin?" Cevap yok. Gerçekten en akla uygun fikir karar verdiğimiz şeydi. Kendisinin de o fikirde olduğunu müzakere sırasında görmüştük. Sıkıldı, kıvranmaya, ıkınmaya başladı. Dedim: *"Böyle şeye gerek yoktur"* aklı yerinden oynamışcasına:

"Mutlaka imza etmelisiniz." dedi.

YUSUF KEMAL HER BELGEYİ SAKLAR

Şimdi bu adam çok iş istiyor. Buna oynanacak çok oyun, çok muziplikler var. Şeytan diyor ki, şunu ayağının altına al, bir iyi pastırmasını çıkar.

Fakat içimden; *"İş bitsin. Herşeyden önce bu lazım. Şu muahede olsun"* diyorum.

"Peki istediğini yazıp veririm" dedim. Ali Fuat'a sordum: *"Hay hay"* dedi. Yazdık, imzaladık verdik.

Kağıdı cüzdanına yerleştirdi. Artık bu kadar da miskinlik olmaz. Bari şuna bir muziplik edeyim: *"Sen de bize bir kağıt ver"* dedim.

"Siz çoğunluktasınız. Ben sizin fikrinize uymaya mecbur oldum. Benim vermeme lüzum yoktur" dedi. Buna da peki dedik.

Bu adamda böyle birçok belgeler vardır, saklar durur. Birgün kendisine bir sorumluluk yüklenirse derhal çıkarır: *"Benim kabahatim yok. Kabahat filancaların"* der.

Sorumluluk yoksa, takdir varsa, bütün işleri kendi malı gösterir. Nitekim muahedeyi de sonra sırf kendi hüneri gibi gösterdi. Hatta bizi aşmak için önceden parafe edilmişti diye Mustafa Kemal'e söyledi. Nutka öyle yazıldı.

Birkaç gün sonra diğer bir maddenin müzakeresinden önce, Ali Fuat'a:

"Yusuf Kemal'e ben biraz eziyet edeceğim. Çok canım istiyor. Yoksa çıldıracağım. Şu bizden kağıt almasını bir türlü hazmedemiyorum. Bu adamla burda muahede yapıyoruz. Ama göbeğimiz çatlıyor. Sen benimle beraber ol!" dedim.

Güzel güzel güldü ve *"Peki"* dedi.

Müzakereye başladık. Akla uygun bir sonuca vardık. Bitti.

Sonra Yusuf Kemal'e dedim ki:

"Ben bu fikirde değilim."

O, telaş içinde *"Şimdi bu fikirde idin ya..."* dedi.

"Evet öyleydi. Ama düşündüm hatalı buldum, fikrimden caydım" dedim. Yusuf Kemal beni ikna etmeye çalıştı. Ben bir olmazdır tutturdum. Nuh dedim peygamber demedim. Etme diyor, muahede geri kalır sonra, diyor. *"Kalsın"* dedim. Sözleri doğru ve mantıklı. Benim ona karşı çıkacak hâlim yok. Onun için ben sadece *«olmaz!»* diyorum.

Nihayet: *"Madem ki öyle, bu senin fikrin olduğuna dair bana imzanla bir kağıt ver. Razı olurum"* dedim.

Derhal hoşafın köpüğü kesildi. Cevap yok. Şiddetle dedim: *"Haydi ne duruyorsun?"*

O: *"Ekseriyete bakalım"* dedi.

Ali Fuat'a dönerek *"Sanıyorum sizde benim fikrimde olmanız gerek"* dedim. O da "evet" deyince Yusuf Kemal'e dönüp: *"Sen azınlıktasın bize kağıt vermelisin"* dedim. Şimdi bununkisi öncekinden daha müthiş. O zaman çoğunlukta bizdik. Bizden buna dair kağıt aldı. Oysa Yusuf şimdi hem azınlıkta hem de fikrini yapmak istiyor. *"İmza veremem"* dedi. Bilirim veremez, kessen veremez. Zaten benim istediğim de buydu. Artık deşildim:

"Yusuf Kemal güzelce dinle, seni tasvir edeceğim. Enterasandır. Seni benim kadar kimse tasvir edememiştir. Çünkü ben ruhunu görmüşümdür. Sen geçen defa bizden kağıt aldın. Şimdi bize vermiyorsun. Alırsın da niye vermezsin. Bu ne adîliktir. Bunu istemeye bile utanmalıydın" dedim. Çok eziyet ettim.

KÜÇÜK SAİT PAŞA'YA BENZETMEME KIZDI

Nihayet: *"Biz senin gibi değiliz. Seni affediyorum. Ali Fuat da affeder sanırım. Senden kağıt istemiyoruz. Şimdi bak sen nesin. Sen çok hırslısın. Gözün sürekli reisliktedir. Çok egoistsin. Dünyada sadece senin menfaatin vardır. En iyi arkadaşlarını bile menfaatine kurban edersin. Bizden kağıt istiyorsun ki, birgün sorumluluk söz konusu olursa, ne yapayım ben azınlıkta kaldım, beni zorladılar, işte belgesi, diyeceksin. Hem de kendinin bu fikirde olduğunu inkâr edeceksin. Arkadaşlarını ateşe atacaksın. Elbirliği ile yapılan çalışmalarda böyle şeyler düşünülmez. Gözünde bir hayal, bir umacı var: sorumluluk. Ayol bizim*

memlekette ismi var, cismi yoktur. Bir zümrüt-ü anka'dır. Bizde sorumlu olan görülmüş mü? Hem iş başında bulunan sorumluluktan korkarsa, hiçbir iş yapamaz. Nitekim sen böylesin, hiçbir iş yapamıyorsun. Sen bu konuda tıpkı Sait Paşa'ya benzersin. Sen onun ikinci baskısısın. "Küçük Sait'sin."

Bu ad tümüyle sana layıktır ve sana ad olarak kalacaktır. O da senin gibiydi. Her işinde önce kaçamak yolunu arar. Sorumlu olmamak için belgeleri saklar, hatta belge hırsızlığı ve sahteciliği yapar, hiçbir işte karar veremez, kararı başkasına verdirirdi. Bu adam bir iş hakkında on türlü şık gösterirdi.

Bir mesele hakkında güzel söz söylersin mantığın kuvvetlidir. Bazı yazarların o konudaki fikirlerini ileri sürersin, sözün çekicidir. Adeta insanı sürekler götürür. Fakat kararа gelince, kararların en kötüsünü verirsin. İnsan şaşar, nasıl olur da en kötüsünü seçti? der. Eğer fiili bir iş ise kararı da vermezsin. Başkasına verdirir; ilerde çıkacak bir sorumluluğa karşı belge düzenleyip saklarsın. Sen hiçbir işte ve asla reis olacak niteliklere sahip değilsin. Sen sadece bir hukuk müşavirisin. Bir mesele hakkında seni söyletip fikirlerini dinlemeli, karar vermeye gelince sana derhal, dur, istemez, yeter! demeli. Sen işte bu kadarsın. Fakat kendini bilmiyorsun. Hırsın büyük. Kısacası sen ikinci baskı Şapur Çelebi'sin" dedim ve ferahladım.

Yusuf Kemal bunları hiç ses etmeden dinledi. Sonunda fena oldu ve:

"Doktor bana çok şey söyledin. Yalnız bu uğursuz adı verme. Beni küçük Sait yapma!" dedi.

Ben de: *"Çok söyledim ama, gerçeği söyledim. Böyle bir ad aldınsa bu da kendi kabahatindir"* dedim.

Doğrusu artık bu adamdan soğudum. Öyle bir egoist ki, kendi bir kılı için, en can-ciğer arkadaşının kafasını verir. Konuşmak bile canım istemiyor. Tabii o da bana diş biliyor. Hem de yeni değil bu eski bir macera.

RUSLARLA ANLAŞMAMIZ İNGİLİZLERİ TELAŞLANDIRMIŞ

Muahedeyi artık sonuçlandırdık sayılır. Bizim Ruslarla muahede yapmamız İngilizleri telaşlandırmış. İngilizler bizim Ruslarla dost olmamızı asla istemiyorlar. İstanbul hükümetini ve aynı zamanda Ankara'yı 21 Şubat'ta,

Londra'da bir konferansa dâvet etmişler. Bunda Moskova muahedesinin etkisi vardır.

Sadrazam Tevfik Paşa, Mustafa Kemal'e bunu tebliğ etti. Ama Ankara'nın fikri; ille Anadolu'nun İstanbul yerine tanınması. İstanbul'un ortadan kalkması.

Tevfik Paşa ise: *"Ayrı gayrı yok. Önce ortadaki davamızı kazanalım. Gerisi ilerde çözümlenecek içişlerimizdir. Biz de sizin fikrinizdeyiz!"* demekte.

Ama Mustafa Kemal, Nutuk'un 343'üncü sayfasında anlattığı üzere bu konuda Tevfik Paşa kabinesi ile farklı düşüncededir.

Londra Konferansına Rusya'daki başarısızlığına rağmen Dışişleri Bakanlığı makamına yeniden getirilen Bekir Sami(Kunduk) başkanlığında bir özel heyet gönderilmiştir. Bu konferanstan birşey çıkmamıştır.

Tevfik Paşa Londra Konferansında: *"Söz sahibi bunlardır"* diyerek, sözü Bekir Sami'ye bırakmıştır. Daha doğrusu bırakmak büyüklüğünü göstermiştir. Tevfik Paşa hakikaten büyüktür.

Bizim heyet, konferansın teklifi üzerine Yunan işgali altındaki İzmir'de yapılacak bir nüfus araştırmasının sonucunu kabul etmeye söz vermiştir. Bereket versin bunu Yunanlılar reddetmiştir. Bizce bu bir hatadır. Çünkü Yunanlı'ların süngüsü altında yapılacak bir araştırmada kendi lehlerine bir sonuç alabilirlerdi.

Bu hata yetmemiş, üstelik Bekir Sami, Lloyd George'a Ruslar aleyhine birçok şeyler söylemiş. O da Bekir Sami'nin haberi olmadan arkasına bir stenograf oturtup sözlerini aynen kaydettirmiştir. Sonra da Ruslarla aramızı açmak için bunu Ruslara teslim etmiştir.

Bir görevinde büyük potlar kıran ve başarılı olamayan bu adamı yeni bir göreve göndermek doğru muydu? Bekir Sami söz söyleyemiyordu. Müthiş bir kekemedir. Bir hali var "Ve" deyince diline kolaylık gelir. Onun için her söze «ve» ile başlar. Artık cümlelerine gereksiz yere "ve" doldurur. Mesela size rastladı: *"Bugün zat-ı alinizi görmeye gelecektim. Nasılsınız iyimisiniz?"* diyecek değil mi, şöyle söyler: *"Ve bugün zat-ı alinizi ve görmeye gelecektim. Ve nasılsınız, ve iyimisiniz?"* Onunla konuşurken kuş diline alışık insanlar gibi hareket edip "ve"leri toptan atacaksınız. Güldürücü birşey...

Şu adam Rusları böylelikle kızdırıp bizim muahedeyi yaptırmayacaktı. Bu da büyük bir cinayetti.

Bekir Sami Londra'dan Paris'e geçmiş. Orada Fransız Dışişleri Bakanı Builion ile, bilinen Tiflis Muahedesine devam etmiş. Yani Fransa'nın patronluğu altında Polonya, Romanya, Türkiye vb. birleşip Rusya'yı mahvedecekler. Asetinlere bağımsızlık verilecek. Bekir Sami bu işe çok düşkün. Çünkü Asetin prensidir. Bağımsızlık olunca kendisi Asetin kralı olacak zaar. Yani bunlar Türkiye için değil, Asetinler için. Türkiye'nin memuru Moskova'da yaptığı gibi şimdi Londra ve Paris'te de aynı gayrette.

Londra Konferansında(21.2-12.3.1921) İtilaf Devletleri'nin teklifleri, Sevr muadesinde ufak bazı tadilat yapacaklarını söylemekten ibaret kalmıştır. Heyet dönmüştü.

TÜRK-AFGAN ANTLAŞMASI

Gelelim bize.. Muahedeye devam ediyoruz. İlerliyor. Bu sırada Mehmet Veli Han adında geniş yetkilere sahip bir Afgan temsilcisi Moskova'da Ruslar'la muahede yapıyor. Biz de kendisiyle görüştük.

"Muahede yapalım" dedik.

"Müsvetteyi yazın biz imza ederiz" dedi.

Çok saf insanlar. Bizi de halife adamları diye pek saygı değer buluyorlar.

Yusuf Kemal önce yapmak istemedi. İkna ettim. Fakat hiç karışmadı. Muahedeyi ben Türkçe yazdım. Bir tarafı Türkçe, diğer tarafı Acemce olacak. Afganların kendi dilleri varsa da, resmi dilleri Farsçadır. Bir Türlü Acemceye tercüme yapamıyoruz. Onlardan biri Suriyeliymiş, biraz Türkçe biliyor. Fakat yeterli değil. Kral Emanullah'ın karısı Suriyeli. Demek kadın hısım akrabasını da oraya getirmiş. O adama Türkçe anlatmaya çalıştım. Bu Suriye'li de Acemce yazmaya çalıştı. Yazdıklarını okudum. Yarıdan çoğu uygun değil. Acemce yazıp konuşamıyorum. Fakat Acemce'yi yüzde seksen anlıyorum. Arapça imdadıma yetişti. İyi tercüme edilmeyen yerleri Arapça anlattım. Bunu anladı ve Acemce yazdı. Bu suretle birkaç gün uğraşarak muahedenin Acemcesini de yazdım. Uygun bulundu imza ettik(1.3.1921).

Bu benim hayatımda yaptığım ilk muahedeydi.

Yeni Türkiye'nin de ikinci muahedesiydi. Birincisi Gümrü'dür. Karabekir yapmıştır.

Afgan'lılar büyük bir ziyafet verdiler. Elli kişilik kadar bir sofra, Enver Paşa da davetli. Baktım başında bir kal-

pak, geldi. Kalpağını çıkarmadan da sofraya oturdu. Afganlı'lar bile baş açık idiler. Kalpağı astragan değil, bir başka deriden ve başka türlü bir şekilde. Kendisine özgü birşey. Bazılarına sordum: *"Niye kalpağını çıkarmıyor?"* Dediler: *"Çok dindardır çıkarmaz. Kolunda pazubendi de vardır."*

"O niye?" diye sordum: *"Vücuduna kurşun işlemediğine inanır"* dediler.

Şaştım. Samatya'nın tulumbacılarınınkine benziyor. Onlar da bıçak, kurşun işlemesin diye kollarına pazubend takarlar.

ZİYAFETTE ENVER PAŞA ÖNDE

Afganlı'lar sofrada *Enver*'i bizim üstümüze koydular. Halbuki onun hiçbir resmî sıfatı yok. Biz Türkiye'yi temsil eden seçilmiş bir heyetiz. Yusuf Kemal sinirlendi. *"Adam nolacak, bu adamlar bilmezler!"* deyip yatıştırdım. Afganlı'ların, Enver'e büyük saygıları var. O da, halife damadı ve türlü kahramanlıklar yapmış biri diye... Gerçekten Enver dünyanın en mutlu adamlarından biridir. Ünü bütün dünyayı, bilhassa Müslümanlık alemini tutmuştur. Vaktiyle Mısır'da görmüştüm. Her dükkanda, fellahların, şehirlilerin evlerinde Enver'in resmi vardı. Birçok insanlar çocuklarına Enver adını koymuşlardı.

Bizden önce Bakü'deki kongreye gelmiş. Orada da pek çok saygı ve iltifat görmüş. Bastığı toprağı öpenler olmuştu. Bunlar Dünya Savaşında yediği binbir halttan sonra oluyordu! Bunun da diğer askerler gibi kibir ve azameti müthiş, yüzü gerilmiş yay gibi. Bize selam bile vermeye tenezzül etmedi. Oysa Yusuf Kemal'i şahsen de tanıyordu.

Afgan Muahedesine verdiğim ruh şudur: İngilizler'e anlatıyoruz ki, biz Afganlı'larla saldırmazlık ve işbirliği anlaşması yaptık. Afganistan halifeliğe bağlıdır. Afganistan vatısıyla Hindistan'a darbe vururuz. Yoksa lehimize davranın!

Zaten Cemal (Paşa) Afganistan'da çalışıyor. Bir ordu meydana getirmiş. Buna Ruslar da yardım ediyor. İngilizler, Afganistan'daki bu gelişmelere çok duyarlı. Demek işin fiili yanı da var. İngilizler ve bütün Avrupalılar başka şeyden anlamazlar. Kuvvete ve tehdite bakarlar. Onu ölçerler, o derece de insana tatlı davranır ve birşey

verirler. Yoksa bizim eski diplomatlarımızın sandıkları ve yaptıkları gibi yalvarmak, insaf ve merhamet dilenmek, lütuf istemek artık siyaset değildir. İnsanı öyle görünce sevinirler. *"Ha, acizmiş bu"* derler ve derhal tepesine binerler. Beynini oyar, keyifli keyifli yerler.

Bu muahedeye bu maksatla, *"Halifeliğe sahip olan Türkiye'yi, Afganistan, teb'ası olduğu bir devlet olarak tanır"* maddesini koymuştum. Sonra kral bunu kendi istiklaline aykırı görüp, Ankara'dan düzeltilmesini istemiş, düzeltmişlerdir.

ENVER PAŞA RUS TEZİNİ SAVUNDU!

Ruslar ile muahede daima ilerlemekte. Bazı noktalarda takışıp, çekişiyoruz. Yine böyle bir meselede yani aramızdaki sınır işindeydi ki, elçiliğe Enver geldi. Bizi müzakereye davet etti. Enver'le ilk karşı karşıya gelişim. Elinde mavi kalemle sınırlar çizilmiş bir harita da var.

Baktım Rus tezini savunuyor ve bize kabul ettirmeye çalışıyor. Enver'i henüz yakından tanımamıştım. Baktım. Sözleri bende basit bir çocuk sözleri intibâı uyandırdı. Onunki kadar sade bir mantık henüz görmemiştim. Hayret ettim.

Sonra, bize karşı sanki bir Rus delegesi olarak gelmişti. Bize birçok toprağı kaybettirmek istiyor. Bu da vatan hainliğidir. Bu da gücüme gitti. Bir Türk, Türkiye aleyhinde bizi kandırmaya çalışıyor.

Gitti. Arkadaşlara dedim ki: *"Bu ne diye bizim müzakerelerimize karışıyor. Ne diye bununla müzakere kabul ediyoruz?"*

Yusuf Kemal cevap verdi: *"Önceki seferimizde de daima bizim müzakerelerimizde bulunuyordu."*

Ben dedim: *"Siz hata etmişsiniz. Bu adam apaçık görülüyorki, Rusların adamı. Bizim herşeyimizi onlara haber vermiştir. Bir daha bunu kabul etmeyeceğiz?"* dedim.

Yusuf Kemal: *"O geleceğe benziyor, gelirse ne diyeceğiz"* dedi.

"Sen başkansın. Başkan sıfatıyla, bizim müzakeremize katılamazsınız, dersin" dedim.

Yusuf Kemal: *"Ben bu sözü söyleyemem"* dedi.

"Öyleyse ben söylerim" dedim.

Ruslarla güney Gürcistan sınırını ta Arpaçayına kadar münakaşa edip tesbit ediyoruz. Arada ihtilaf var.

Enver yine düştü. Bana haber verdiler. Ali Fuat'ın yanına gittim. Ali Fuat, Yusuf Kemal, ben oturduk. Enver'in elinde yine bir harita. Sınır çizilmiş ve boyanmış. Diyor ki:

"İlla bu sınırı kabul edin." Oysa bizim istediğimiz sınır, Seyfi'nin verdiği stratejik noktaları içine alıyor. Enver'in sınırı ile, Karadeniz'den Gökçe gölüne kadar 20 kilometre eninde uzun bir şerit halindeki toprağı kaybediyoruz.

Dedim: *"Enver Paşa, niye bu dediğiniz sınırı kabul edelim. Bu bizim zararımıza!"*

Dedi: *"Kabul edin. Devlet için hayırlısı budur."*

İsrar ettim: *"Neden hayırlıdır?"*

Cevap verdi: *"Ben diyorum. Hayırlıdır dedim ya, hayırlıdır!"* ve bu konuda birçok şeyler söyledi. Ama hepsi birden bir incir çekirdeğini doldurmaz. Hiçbirinde mânâ yok. Neden hayırlı olduğunu bir türlü ispat edemiyor. Ama ısrar ediyor. Mutlaka kabul ettirmek istiyor.

Bu sırada bu adamın iktidar gücünü ve derecesini de iyice gördük. İçimden acı bir duygu geçti. Sanki kızgın bir dağ demiri geçti. Yandı. Bunu ben bir defa da evlendiğim zaman serasker(Ordu komutanı) Rıza Paşa'nın karşısında duymuştum. Şimdi ikinci defa Enver'in karşısında duyuyorum.

Enver kafasız. Zekâsı adeta felce uğramış, ahmağın biri. İlim ve öğretimden de hiç nasibi yok. Askerlik maharetini de Sarıkamış'ta göstermiş. Sözleri, nutukları tümüyle çocuk söz ve mantıkları.. Mesela iki, iki daha dört eder. Çarşambadan sonra Perşembe gelir. Perşembenin geldiğini büyük bir buluş gibi söylüyor. İçimden geçen şu:

"Zavallı Türk! Yıllarca kaderinde söz sahibi olan, birkaç milyonluk ordularını yöneten, Dünya Savaşına girme işinde kaderinle oynayan işte bu adamdır! Vah, yazık sana. Seni berbat etti, yüzbinlerce evladını doğradı, seni Dünya Savaşına sürükleyerek yıkılışa götürdü. Tabiî bu ahmak ve câhil kafadan bu gelir. Bu kafa değil, güzel bir helvacı kabağı..."

ENVER PAŞA'YI TERSLEDİM

İttihatçıların bana yaptıkları yüzünden Enver hakkında iyi şeyler düşünmeyeceğim tabiîdir. Fakat bu adamı, şimdi böyle kuş beyinli, karacâhil ve hele Rus tezini tutar görünce büsbütün sıtkım sıyrıldı. Tamamiyle

gözümden düştü. Gözümde on paralık haysiyeti kalmadı. Şu koca, hem de biçimli güzel kafadaki akıl ne kadar mübalağa ile cömert davransam bir armut çekirdeğini doldurur.

"Enver Paşa, dedim. Siz Türkmüsünüz, Rusmusunuz? Gelmişsiniz Rusları müdafaa ediyor, bize toprak bırakmak istiyorsunuz. Sizin bizimle veya Ruslarla müzakere için bir resmî sıfat ve yetkiniz var mı? Bir daha böyle işlere karışmayınız!"

O azametli general, kendini bulunmaz büyük bir yaratık sanan, daima alkışa alışmış olan, vücuduna kurşun işlemez inancını taşıyan bu adam kül gibi oldu. Kızardı, bozardı. Muhakkak on yıldır, böyle değil, bunun yüzde bir oranında bile söz işitmemiş. Duydukları sadece dalkavukluk. Hatta saf bir milletin yürekten gelen övgü ve alkışı idi. Çenesi kilitlendi.

Bir daha ağzı açılmadı ve ancak beş-altı dakika durabilip savuştu gitti. Kaçtı. Böyle gelip bizi rahatsız ediyordu. Bir daha gelmedi. Kurtulduk. Sonunda biz bu sınırı bizim istediğimiz gibi Ruslara kabul ettirdik ve devlete büyük bir toprak parçası kazandırdık.

Arası birkaç gün geçti. Troçki'nin yardımcısı ile görüşüyordum. Enver hakkında bazı şeyler sordu:

"Anadolu Hareketini buradan idare eden Enver değil mi?" dedi.

Ben de: *"Hayır. Ne münasebet. Enver'in bizimle hiçbir ilişkisi yok. Hatta Türkiye'ye gelmek istese Mustafa Kemal onu sokmaz"* dedim.

Troçki'nin yardımcısı bunları Enver'in suratına çarpmış. Enver Ruslara, Anadolu Hareketini kendisinin yaptığını, Moskova'dan idare ettiğini söylüyormuş. Meğerse bu adam politika dolandıracılığına kadar inmiş biri. Neyse bizim sözümüze Enver fena kızmış hiddetlenmiş. Yusuf Kemal'i bulmuş benden birçok şikayet etmiş: *"Benim aleyhimde Ruslara propaganda yapıyor. Bana düşmanlığı nedir?"* demiş.

Yusuf Kemal de bana söyledi. Kızdım. Hiç de propaganda yaptığım, buna tenezül bile ettiğim yok.

Mesele şudur: *"Biri sordu, bende gerçeği söyledim. Onun asıl kızgınlığı müzakerelerden kovmamdır, öteki de üzerine tuz-biber olmuş."*

Derhal telefonla Enver Paşa'dan randevu istedim. Gidip muahede müzakere binasının bir dairesinde misafir

olan eski «***hürriyet kahramanı***»nı gördüm. Dedim ki: *"Siz beni Yusuf Kemal'e şikayet etmiş, benim aleyhinizde propaganda yaptığımı söylemişsiniz. Bana Troçki'nin yardımcısı, Anadolu Harekatını sizin idare ettiğinizi söyledi ve doğru mu diye sordu. Bende hayır doğru değildir dedim. Doğrusu bu değil mi? Yalan mı söyleyeseydim?"*

O şu cevabı verdi: *"Evet doğru. Fakat cevap vermeseydiniz daha iyi olurdu".*

Ben de: *"Sizin bunlara Anadolu'yu idare ettiğinizi söylediğinizi ve bundan menfaat gördüğünüzü ne bileyim? Kerametim yok ki. Siz bana önceden söyleseydiniz, hadi susar işinizi bozmayabilirdim. Hem öyle hem böyle olmaz ki..."* dedim.

Meğer *«Anadolu'yu ben idare ediyorum»* diye Ruslar'a çalım satar, bu sayede itibar görürmüş. Mustafa Kemal bilse gazabından hafakan basardı. Bana karşı Enver'in kibri şimdi yoktur. Pek yumuşadı. Demek muahede müzakeresinde yaptığım hareket sonuç vermişti. Memnunum. Çok zaman ve haksız olarak bana eziyet etmiş, hapsi ve her işkenceyi reva görmüş insanların en büyüğünü azarladım ve terbiyesini takındı:

"Sana banyo dairemi göstereyim" dedi. Gördük. Ne banyo, ne banyo... Gerçekten görülecek şey. Bütün güzel çinilerden yapılmış. Enver sanki gururla babasından kalma banyosunu gösteriyordu.

ENVER: "VATANA BİR NEFER GİBİ HİZMET ETMEK İSTİYORUM.."

Derken bana dert yanmaya, en gizli işlerini anlatmaya başladı. Bu adam gerçekten saf. Ben ki, onların on yıllık siyasi düşmanıyım. Aramızda neler neler olmuş, bana neler neler yapmışlardı. Ben ne kadar namuslu adam olursam olayım, bana dert yanmak akıl kârı mıdır?

Dedi ki: *"Vatan bugün bana çok muhtaç. Gidip hizmet etmek istiyorum. Mustafa Kemal beni memlekete sokmuyor. Bu nasıl iş. Ben vatanıma da giremiyorum. Bir nefer gibi hizmet etmek isterim."*

Bu adam cidden ahmak. Bana söylediği sözlere bak! Nezaket ve kinaye ile iyi bir intikam almaktan kendimi vazgeçiremedim.

Dedim ki: *"Paşa üzülmeyiniz! Dünya bu! Böyle şeyler oluyor, sonra da geçip gidiyor. Nitekim ben, önünüzde*

canlı misalim. Beni vatandan sürdünüz. Memleketime sekiz yıl giremedim. Gurbette dert ve hasret çekerek yaşadım. Bana cemiyetiniz vatan hâini dedi. Derken bunlar geçti. Memlekete girdim. Sizin yıkıntı halinde bırakıp gittiğiniz vatanı kurtarmaya çalışıyoruz. Bugün burada onun önemli bir Muahedesini yapıyorum. Sizin gurbet devriniz de geçer. Birgün vatana girersiniz."

Yüzüne baktım. Önüne bakıyor ve solmuş bir yüz.. Galiba sözlerimdeki ders verici maksadı anladı. Ben de gayet keyifliyim. Bana öyle söyleyince, tabiî böyle cevap alınır. İçimden: *"Bana bu sözleri Allah söyletti; bana alçaklıklarını yüzüne vurmak fırsatını verdi"* diyorum. Yine içimden diyorum ki: *"Sen nefer gibi hizmete razı olur musun? Derhal komplo yapar, Mustafa Kemal'i tepeler, yerine geçer, zavallı milleti hırs ve bilgisizliğine bir defa daha gırtlaklayıp kurban edersin, eksik ol daha iyi.."*

Şimdi teşkilatını anlatıyor. Şöyle: *"Ben Ruslara komünist görünüyorum. Yalan. İçim başka"* dedi ve anlattı.

Hive, Buhara, Taşkent, Fergana taraflarında birçok yerlerde örgütler kurmuş. Bu örgütlerin birçoğunu Kuşçubaşızâde Sami yapmış. Birinci Dünya savaşında Ruslar'a esir düşüp oralarda kalmış olan Türk subayları da teşkilata dahil. Birçok yerli Türkler de aralarında.. Yakında Rusya aleyhine kıyam yapacak, buralar müstakil olacak. Bu hususta basılmış birtakım parti programları da var. Bunlar da mahsus konmuş komünistlikte var. Yaveri Cevat'a söyledi. Bunlardan bana bazı örnekler verdi. Türkiye'ye getirdim. Sinop'taki kütüpaneye koymuştum. Batum vakasından sonra, Mustafa Kemal beni de onlarla beraber sanır diye yok ettim. Çünkü böyle bir şey, hıyanete katılmaya yeterli sebep sayılır. Başka yerlerde kütüphanelerde yaprak parçası bile korunur. Ben korkular ile pekçok belgeleri yakıp yok etmişimdir.

Enver yine döndü Mustafa Kemal'e.. Görülüyor ki ona karşı büyük bir hıncı var.

Dedi ki: *"Gidince kendisine söyleyiniz. O hergün politika ile uğraşırdı. Daima orduyu kötü yöne sevkedip ayaklandırmak isterdi. Ben kendisini affederdim. Bir defasında savaşın* (Birinci Dünya Savaşı) *en kızgın zamanında yine orduyu isyana teşvik ediyordu. Haber aldım çağırdım. «Sen politikacılıktan hiç vazgeçmiyorsun. Bu davranışın askerlikte bağdaşmaz. Şimdi seni ya emekli yapacak ya da ordudan atıcağım. Mahvoldun demektir. Yahut bir da-*

ha politika ile uğraşmayacağına namusun üzerine söz ver, seni yine affedeyim. Yoksa canını almak da elimde» dedim.

Namusu üzerine söz verdi. Affettim. Fakat yine politika ile uğraştı. Bak şimdi bana ne yapıyor. Bu iyiliklerimi unutmuş."

Bu adam cidden aptal. Mustafa Kemal söz vermiş, ama sözünde durmamış, bugünkü durum ona böyle leke veremez. Çünkü devlet batmış, her vatandaş gibi yardıma koşmalıdır.

Nazım Paşa da seni yanına aldı. Siyasetle uğraşmayacağına ona söz verdin. Senin rütbeni yükseltti. Sonra hem siyaset yaptın, hem bir ay sonra Babıali'yi basıp zavallıyı öldürdünüz. Ama bu son söylediklerimi Enver'e söylemedim, içimden geçirdim. Artık üstüste adamcağızın kusur ve kötülüklerini yüzüne vurmak elimden gelmedi. Vurmalıydım ya, yapamadım.

ENVER PAŞA'YA "İHTİLAL YAPMA!" DEDİM

Yalnız teşkilat ve kıyam meselesine geçtim. Ve:

"Aman sakın ihtilal yapmayınız! Bu iş belki bir yıl evvel olabilirdi. Şimdi Ruslar bütün iç hareketleri bastırmışlar, dış savaşlarını bitirmişler, ordularını iyice yoluna koymuşlar. İsyan yaparsanız üzerinize büyük kuvvetler gönderirler. Sizi yok ederler. Hadi galip geldiniz, cephaneniz biter, nereden bulacaksınız? İkinci savaşta yok olursunuz. Sonra Ruslar birçok Türkleri katlederler, mallarını yağma ederler. Bu zavallı Türklerin beli bükülür. Yirmi-otuz yıl doğrulamazlar. Bu işte hiçbir fayda ve ümit yoktur. Yapmayınız! İsrar ederim, size çok rica ederim, bu işi yapmayınız. Zamanını bekleyiniz. İhtimal ilerde bir fırsat çıkabilir" dedim.

İknâ ettim. Sözlerimin doğruluğunu kabul etti. Fakat ihtilal yapmayacağına bir türlü söz vermedi. Bu işi sonra yapmıştır, ki ilerde bu konuya geleceğiz.

Ankara'ya dönüşümde, Enver'in bana söylediklerini Anadolu Lokantasında başbaşa olarak Mustafa Kemal'e anlattım. Dikkatle dinledi.

Bu sırada Enver'in amcası *Halil* (Paşa) hastalık bahanesiyle Trabzon'a geçmek istiyor. Ali Fuat bir düzeye nasihat ediyor: *"Gitme! Gidişin iyi olmaz. Hem Mustafa Kemal sana birşey yapar"* diyordu.

Halil ise ısrarlı. Nihayet:

"Ankara'ya yazayım da izin versinler öyle gît!" dedi. Halil buna razı oldu.

Ama on-onbeş gün geçti. Cevap gelmedi. Halil de bize haber vermeden gizlice gitmiş. Galiba bu hareket, sonra Batum'da meydana çıkan toplanma ve Trabzon'a geçme hareketinin başlangıcı idi ve Ruslarla birlikte yapılıyordu.

Ruslar bize bir-iki defa külçe halinde altın vermişlerdi. Ankara'da basmak mümkün değildi. Bu yüzden yararlanamıyorduk. Ruslar bol kağıt para basıyorlardı. Milyon ve milyarlarımızın değeri bir-iki *"Manat"*a eşitti. Rusların darphanesindeki aletleri istedik. Ama Ruslar bize sürekli, kağıt para basmamızı tavsiye ediyor, Moskova'da bedava basabileceklerini söylüyorlardı. Bizse, önce Bakanlar Kurulunda bu konuyu görüşmüş, bütün Bakanlar para basmanın aleyhinde karar vermiş:

"Paramız böyle kalsın. Bir kuruşluk dahi para basmayalım." demiştik.

Bu iş Bakanlar Kurulunun en önemli işlerindendir. Eğer yeniden kağıt para bassaydık. Türkiye'nin ekonomisi, malî güvenilirliği tamamen ölmüş olacaktı. İkinci Rusya seferinde de darphane aletleriyle çok uğraştım. Yine vaad ettiler ama vermediler. Ruslar oldukça yalancıdırlar. Sıkışınca yüzünüze dayanamayıp vaad ediyorlar, fakat vaadlerini yapmıyorlar.

TOPAL OSMAN PONTUSÇULARIN İŞİNİ BİTİRMİŞ, KOÇGİRİ'Yİ TEMİZLEMİŞ

Biz Moskova'da iken Ümraniye ve Refahiye taraflarında *Koçgiri* aşireti isyanı olmuş. Pontusçular azmışlar. Koçgiri'den biraz bahsetmiştim.

Samsun yöresinde *Topal Osman*, Pontusçulara dehşetli satır atmış. Keza yanında arkadaşı Alpaslan adında gayet Türkçü, vatansever bir binbaşı vardı. O da taburuyla gelmiş, diğer askerî birlikler de gönderilmiş. Pontusçulara oralardaki Çerkez köyleri de katılmışlar, Türk köylerini basıp katliam yapmışlar, yakmışlar. Rumlar çok canavarlıklar yapmışlar. Bunlar Pontusçuların işini bitirmişler.

Topal Osman oradan Koçgiri üzerine gitmiş. Bu işi de temizlemiş. Dönüşümde Samsun'da, Giresun'da hikayelerini dinledim.

Osman Ağa: *"Siz Türk'e kılıç çekersiniz ha"* der, gördüğünü kesermiş. Kan dökücü bir adamdı. Hiç insafı yoktu. Fakat Türk'ün düşmanları da böyleydi. Çok hizmetler etmiş bir adamdı. Sakarya ve İzmir savaşlarına bizzat katılmış, Giresun yörelerinde devamlı gönüllü asker toplayarak onlara subaylarla talimler yaptırmış, yetiştirip orduya vermiştir. Mustafa Kemal'i de onun verdiği birkaç yüz adam yıllarca sadakatle korumuşlardır. Nihayet Topal Osman bir milletvekilini(Ali Şükrü) öldürmüş, sonunda kendi de öldürülmüştür.

Rusya'ya gitmeden önceydi. Ferit, Maliye Bakanı idi. Yanında idim ve daha birkaç Bakan vardı. Osman Ağa geldi. Topallıyor. Bu sebeple adı Topal Osman'dır. Dünya Savaşında Rus cephesinde gönüllü olarak bulunmuş, yaralanmış, topallık onun yadigârıymış. Yani şerefli topallık.

Ferit, Osman Ağa'yı, halkı soyuyorsun diye azarladı. Osman Ağa şu cevabı verdi: *"Beyefendi evet para topluyorum. Fakat bir müslümanın bir habbesini almamışımdır. Aldığım hep gavur malıdır. Benim yanımda binlerce zararlı böcek var. Bunlar kanlı katil, eşkiya. Dağlarda dolaşıp millete zarar vereceklerine, toplayıp düşmanla savaşıyorum. Bunlar yiyecek, giyecek, harçlık istiyor. Devlet şimdiye kadar bunlar için on para verdi mi? Masraflarını verin, gavur malına da dokunmayayım. Bu Rumlar bize neler yapıyorlar? Paralarını, canlarını almak helâldir."*

Adam çok üzüldü. Ama Ferit anlamak istemiyor. Söze karıştım ve dedim ki: *"Ağanın hakkı var. Masraflarını verin, yine yaparsa o zaman cezalandırın."*

Osman Ağa cesaretlendi: *"Bu gavurlardan hayır yoktur. Ben bu işleri iyi yapıyorum diye yapıyorum. Kötü ise iyisini söyleyin. Onu yapayım. Ben câhil bir adamım. Yalnız bir gayretim var: Türküm, Müslümanım. Evet Türk'ü ve dini gavurlardan kurtarmak için çalışıyorum. Başımı bu yola koydum."*

Osman Ağa'nın bu sözleri beni çok etkiledi. Hem dindar, hem Türkçü. Üstelik de bu adam cahil. Olağanüstü birşey.

Sonra büyük bir cesaretle, bizzat savaşıyor. Yanıma çağırıp oturttum ve kendisine:

"Ağa. Sen Ferit beye, bilmem kime bakma! Yaptığın yanlış değil! Tamamıyla doğrudur. Haklısın. Vatana büyük hizmetler etmişsin. Bildiğin yolda devam et!" dedim.

Memnun oldu:

"Ya bunlar sonra birşey yaparsa?" dedi.

"Ben senin yanındayım, korkma!" dedim.

Osman Ağa, Pontus ihtilalinin başlarında, nerede bir Pontusçu başı varsa oraya gider, onu öldürürmüş. Giresun'dakileri birer ikişer öldürmüş. Samsun, Sinop ve İnebolu'yu da temizlemiş.

İhtimal bu sayede Pontus ihtilali yapılamamış, genişleyememiştir. Çünkü Ağa onları başlarından yoksun bırakmıştır.

Sinop'ta işittimdi. Ağa birgün Giresun'dan motoruna binip Gerze'ye gelmiş. Orada gayet zengin, Harbioğlu adında bir Rum manifaturacı vardı. Meğerse bu Pontusçuların oradaki başı imiş. Gerze'de epeyce de Rum vardı. İki-üç yüz kişilik tüfekli dükkanına girmiş:

"Harbioğlu kim?" demiş. Harbioğlu: *"Benim"* demiş.

Ona:*"Şu kumaşı ver!"* demiş. Harbioğlu merdivene çıkmış, arkasını Ağaya dönmüş, Ağa tabancasını çekip ateş etmiş, herif devrilmiş. Ağa da gidip moturuna binmiş, açılmış.

Oradan Sinop'taki Pontusçu başı Eczacı Altınoğlu Vasili de haklamak için Sinop'a gelmiş. Ama Kaymakam Zihni, Osman Ağayı Jandarma ile tehdit ederek engellemişler. Vasil'i sonra bilinmeyen başka biri öldürmüş.

"Ağa, Pontus'u iyi temizle!" dedim.

"Temizliyorum" dedi. *"Rum köylerinde taş üstünde taş bırakma!"* dedim.

"Öyle yapıyorum ama kiliseleri ve iyi binaları lazım olur diye saklıyorum" dedi.

"Onları da yık, hatta taşlarını uzaklara yolla, dağıt. Ne olur, ne olmaz bir daha burada kilise vardı diyemesinler!" dedim.

"Sahi öyle yapayım. Bu kadarını akıl edemedim" dedi.

Topal Osman yeni bir Köroğlu'dur. Millî bir kahramandır. Halk kahramanıdır. Çoktan beri niyetim vardır, kendisiyle bu olaylarda beraber olmuş adamlarını bulup, hikayelerini not etmek, bundan bir destan yapmak istedim.

Fakat hâlâ zaman ve fırsat bulup tamamıyla yapamadım. Topladığım bilgiler de hâlâ Sinop'taki kütüphanemdedir. Bu lazımdır. Hem millî bir kahramanı ölümsüz kılmak vazifemiz, hem istikbalde Türk nesillerine vatan gayreti ve fedakarlığı için örnek bir iş olur.

İŞ BİTTİ DERKEN BATUM MESELESİ ÇIKTI

Moskova'da muahede bitiyor. Çok şeyler yazıldı. Türkiye ile Rusya arasındaki sınır da belirlendi. Bu sırada Ruslar, Gürcistan'ı istila ediyorlar. Zaten Ermenistan'ı istila etmişlerdi.

Telaşlı bir haber. Bizimkiler de Batum'a girmişler.

Ruslar bize: *"Bu ne iştir. Burada muahede yapıyoruz. Orada sizin ordu Batum'a giriyor!"* diyorlar.

Cevap veriyoruz: *«Ankara'ya şifre yazarız. Batum'dan çıkın, yoksa Ruslar zorla girecekler... Muahede, yardım meselesi suya düşecek»* deriz.

Cevap yok. İllallah. Rusları yatıştırıyoruz:

"Siz muahedeye bakın. Biz Batum'u istemiyoruz!" diyoruz. Ruslar da cevap veriyorlar:

"Batum'a girdiğinizden dolayı, Ankara bayraklarla donandı!" Şaşıyoruz. Dönüşümde, Tiflis ve Batum'da öğrendiğime göre, durum şöyledir: Bizde bu sırada üç türlü birbirine ters durum vardır. Yâni Türkiye'nin işi anarşi ve şu gülünç manzarada:

Biz Moskova'da bir sınır yapıyor, Batum'u istemiyoruz. Çünkü zaten inancımıza göre Batum'u Ruslar bize vermezler. Batum Türkiye'ye belâ getirir, diyoruz. Burayı korumak için orada daima ellibin kişilik bir ordu beslemek lazım.. Batum öyle bir yer ki, Rusların can evi. Bize bırakmayacaklar, arada savaş olacak. Bu kadar yaptıklarımız mahvolacak. En kötüsü, Türkiye yardımsız kalacak.

Biz Ardahan, Artvin'i falan aldık. Muahede ile bu durum tespit ve kabul edildi. Batum'u da bunlar ile bir sandığa koymak istemiyoruz. Nasıl olsa Ruslar birgün Batum'u alırlar. Sandıktaki diğer şeyler de beraberinde gider. Türkiye Batum'u alarak devamlı savaşa hazır bulunmak, büyük bir ordu beslemek gibi aptallık yapamaz. Biz böyle düşünüyoruz.

Tiflis'teki temsilcimiz Mustafa Kemal'in adamı Arnavut Kazım, Gürcüler ile beraber. Savaş sırasında Gürcü başkomutanın yanında Ruslara karşı savaşıyor. Gürcü askeri pek kıymetsiz bir askerdir. Sayıları yeterli olduğu halde kaçıyorlarmış. Gürcü komutanı Kazım'a:

"Aman bana iki tabur Türk askeri getirin. Rusları tepeleyeyim!" dermiş.

Kazım da buna teşebbüs edermiş. Nihayet Rusların

önünde, Gürcü ordusu ile birlikte Kazım da Batum'a kadar geri çekilmiş. Oradan Türkiye'ye geçmiş. Yine de kabahatli sayılmıyor. Erzurum'da kabahatli görülmemiş, Tiflis'e temsilci yapılmış. Bu adamın adı *"Duvar Aslanı"*, *"Palavracı Kazım"*dır. Gerçekten koca bir palavradır, başka hiçbir kıymet ve değeri yoktur.

İşin özeti, Mustafa Kemal 23 Şubat'ta emir veriyor. Bizim ordu Batum, Ardahan ve Artvin'i işgal ediyor. Ankara'da Batum'un alınması şerefine şenlik yaptırıyor. Bu şenlik haberi de Moskova'ya geliyor. Ruslar bize haber veriyorlar. Al şimdi... Bu bir karışık salata... Bizi tam yetkiyle göndermişler, muahede yapıyoruz. Biz ne yapıyoruz, Palavracı Kazım ve Ankara ne yapıyor?

Ordumuz Rus ordusu ile çarpışacak. Palavracı da Gürcülerin Ruslara karşı zaferini istiyor. Bu bir ahmaklık. Ne istiyor, ne yapıyoruz? Oysa bu sırada en önemli şey Yunan'a karşı Ruslar'dan yardım alabilmektir. Az kaldı bu ümit ölüyordu. Ruslarla aramızda birkaç ufak çarpışma da olmadı değil. Nihayet bizimkiler Batum'u Rus ordusu karşısında üç-beş gün sonra terk etmeye mecbur oldular.

Mustafa Kemal Nutuk'ta; Batum'u Moskova Muahedesi gereğince boşalttık diyor.

İşgalimiz zaten hata idi ve heyet olarak biz bu konuyu şifre ile bildirmiştik. O sırada henüz muahede de imza edilmemişti. Az kaldı Moskova Muahedesi bu yüzden bozuluyordu. Devlete büyük faydalar ve yardımlar sağlayan bu Muahede bozulsaydı. Ne yapacaktık bilmem. O sırada Moskova'da neler çektiğimi ben bilirim.

RUSLAR'IN 16 MART SÜRPRİZİ

Ne ise Batum'dan çıktık. Biz de Ruslar da memnun olduk. Bu engel ortadan kalkınca Muahedeyi de tamamladık. İmza edeceğiz. Ruslar iyi birşey düşünmüşler.

Dediler ki: *"İngilizler İstanbul'u 16 Mart'da bastılar. Bir yıl sonra 16 Mart'ta Moskova muahedesi yapılmış olsun. Bir-iki gün bekleyelim de 16 Mart günü imza edelim!"*

Pek yerindeydi ve öyle yaptık.

Yanıma birkaç katip aldım. Parafe ettikçe maddeleri saklıyordum. Sakladığım maddeleri makine ile yazdırdım. Metin Fransızca'dır. Kontrol ettim. Üç nüsha yazdırdım. Aramızda teati edilecek Muahedeye Zeyl Mektubu müs-

vettelerini de yaptım. Herşeyi bir iki günlük çalışma ile hazırladım. Yusuf Kemal bu gayretimi takdir ederek, yüzüme söyledi. Oh ne alâ! Kırk yılda bir cömertlik yaptı.

Rusların hazırlayacakları temiz kağıt üzerindeki imza olunacak nüsha ile bizimkini karşılaştıracağım. Bir harf bile eksik olmasın. Yusuf Kemal de bir nutuk hazırlıyor.

Günü geldi, gittik. İmzalanacak nüshayı benimkiyle kontrol ettim. Bir harf bile eksik ve yanlış değil.

Yusuf Kemal'e *"Tamam"* dedim. *"Ben de bir göreyim"* dedi. İmzalanacak nüshayı verdim. Gördü.

Hadi bir mesele!.. Canım bu adam bir belâ çıkarmayınca edemiyor. Muahede'nin başına **Traite de...** yazılmış.

Yusuf Kemal dedi ki: *"Bunun sonundaki (e)'nin üzerinde aksan yok. Bu **tret** okunur. Senet demektir. Mutlaka bir aksan koymalı!"*, ama zaman da yok. Sıkışmaktan terledim. Aceleyiz. Ruslar bekliyor, fakat arkadaş ve reisimizin bu basit bilgisizliği sinirime dokundu. Gülmeye başladım. Alay etmeme kızdı.

Dedim ki: *"Tret olursa ne olur? Senet manası oluversin."*

Cevap verdi: *"Olamaz. Hakarettir!"* dedi.

Ben alayı artırıp: *"Öyle olsa yine birşey değil. Bu traite blanche demek oluyor. Asıl bu fena!"* dedim. Ve: *"Vazgeç öyle kalsın"* dedim.

Bağırdı: *"Tamam diyorsun, bir adi hatayı bile göremeyişsin. Mutlaka düzeltilmeli!"* dedi.

Kalktı düzelttirmek için Rusların yanına gidiyor. Bir de onlar gülecekler. Biz ne ise ikimiz yalnız olarak bir odadayız. Biz kendimize gülüyoruz. Şimdi eller de mi gülsün?

Ensesinden yakaladım. Ve dedim: *"Sen ne abes herifsin. Saçmalarından ne manasız şeyler çıkarmak istiyorsun. Sanki kılı kırk mı yarıyorsun? Gidip de bari kendine Rusları güldürme! Çok câhilsin. Fransızca'da büyük harflerin üstüne aksan konmaz. Bu başlıktır. Hadi..."* Tabii şapa oturdu.

Neyse o söz onu susturdu. Fakat böyle evhamlı adam görmedim. Bir virgülle ömür tüketecek, Medrese hocaları gibi kılı kırk yaracak. Hiç gereksiz yere bir çarık kadar kağıt elinde.

Baktı, durdu, düşündü, artık hiçbir şey söyleyemedi. Ama pekiyi de diyemiyordu.

Nihayet elinden çekip aldım, Ruslara götürdüm. Toplandık, imzaladık(16.3.1921). Muahedeler bir de delegelerin mühürleriyle imzalanıyor. Bizim ise mührümüz yoktu. Benimki Türkiye'de kalmıştı. Bu sırada Moskova'da acele birer mühür yaptırdık. Onlarla kırmızı mumların üzerini mühürledik. Oldu bitti. Bir nüshayı biz aldık, bir nüshayı onlar aldılar. Millet Meclisince onaylanıp onlardaki nüsha bize, bizdeki nüsha onlara gönderilecek.

Ruslar Muahedenin yapılmasını telsiz ile dünyaya duyurdular(18.3.1921). İlan yaptılar. Memnundular. Çünkü bununla, Türklerle emparyalistler aleyhine ittifak yapmış olduklarını göstermek gayeleri idi. Bizi onlar aleyhine savaşa yönlendirmekle onlara korku vermek istiyorlardı. Zaten bizimle dostluk yapmak istemeleri, bizi İngiliz ve Fransızlar'a karşı koz olarak kullanmak içindi. Bu bizim için de kârlıydı. Bizde Rus'u koz yapıyorduk. Gerektikçe yararlanacağız.

Biz Bakü'yü işgal etmek istiyorduk. Başlıca sebebi de Turan yolunu açmaktı. Ruslardan bu meselede tarafsız kalmaları için bir mektup istedik, verdiler. Verecekleri paradan yarım milyon altın lirayı hazırlıyorlar. Bize verecekler, beraberimizde götüreceğiz. Muahedeyi hemen daha biz orada iken Meclislerine tasdik ettirdiler.

İŞ BİTTİ.. ALIŞVERİŞ YAPACAĞIZ

Rusya'da hiç para harcayamadık. Harcayacak yer yok. Çünkü açık dükkan yok. Birşey alacaksan, hükümetten alacaksın. O da para kabul etmiyor. Kimsede zaten para yok. Kötü bir bavulum var, Ankara'da almıştım. Gelirken yollarda büsbütün perişan oldu. Ne yapalım işe yarıyor. Ancak anahtarı kaybolmuş. Çilingir yok. Dediler hükümetten istemeli.

Resmen yazdık. Tekrar ettik. On gün sonra bir çilingir geldi. Adamcağız bir anahtar uydurdu gitti. Baktım açmıyor. Tekrar yazdık, uğraştık. Bir daha da çilingir getirtemedik. Bavulu kırdım, iple bağladım. Aferin komünistliğe! Biz diplomatlar böyle olursak bu halk ne âlemdedir. Allah acısın.

Rusya güzel kürk yeri. Gelmişken kendimize, eşlerimize filan kürkler almak lazım. Ama bulmak mümkün değil. Hükümete yazmalı. Yusuf Kemal bana *"Yazıver"* dedi.

Dedim: *"Niye sen yazmıyorsun? Reissin."*

"Canım ha sen ha ben yazıver" dedi. Yazdım: *"Kürk istiyoruz. Bulmak mümkün değil, parası tarafımızdan ödenmek üzere kürk vermenizi rica ederim!"* dedim.

Yusuf Kemal yazmıyor. Daima aynı hikayedir. Birgün bunu rüşvet sayarlar, sorumluluk gelirse Rıza Nur sorumlu olsun. Ama kendisi de benimle birlikte kürkü alacak. Ve aldı. Asıl bu da birşey değil.

Hükümet bizi bir depoya yolladı. Kürkler var, gösterdiler. Bir tane ethol gris dedikleri kürk var. Kıymetli kürk. Ötekiler adi şeyler. Yusuf Kemal hemen buna yapıştı. Ve bana: *"Bu iyi kürk. Bunu ben alayım"* dedi.

Ben topuz yemiş gibi oldum. Neden iyi ona da, kötüsü bana.. Gücüme gitti. Bu ne bencillik. Bari şunu insanın gönlünü yaralamadan al. Bunun da yolunu bilmeyecek derecede sert. Şunu başka türlü söyle. Veya bunları söylemeden alıver vesselam... Ben zaten "Ben alayım" da demedimdi.

Yusuf Kemal muahede imzalandıktan sonra, müthiş bir azamete büründü. Artık yerlere basamıyor. Kafası ensesine doğru eğilmiş. Alnı, yüzü, burnu yatay bir çizgiye gelmiş, havada. *«Burnu Kaf dağında»* derler ya tamamıyla bu. Bu adam gururunda böyle olur. Başına arkaya eğer. O kadar eğer ki, yüzünü yere paralel bir yataylıkta göğe çevirir. Gözleri havada olarak yürür. Galiba Nemrut'ta böyle yürürdü. Bana da pek fena davranıyor.

İş oldu ya, şimdi onun şereflerini de kendi üzerine alıyor. Halbuki kaçıyordu... İsmet (İnönü) ondan daha yüksek imiş. Lozan'dan dönünce, Millet Meclisinde resmen: *"Muahedenin dörtte üçünü Rıza Nur yapmıştır"* dedi.

Eşime ben de bir kürk aldım. Ama iyi birşey değil. İyi birşey bulmanın çaresine bakmalı. Elçilikte tercümanlık yapan Abdurrahman adında Moskova'lı bir Tatar var. Rusya'da Tatarlar pek açıkgöz şeyler. Gayet iyi tüccarlar. Esnaf bunlardandır. Büyük ticarethaneler evvelce bunların elinde imiş. Büyük otelleri önceleri bunlar idare ederlermiş. Yahudi gibi bu işin erbabı. Ruslar saf insanlar. Onları Tatarlar dolaba koyarlarmış. Abdurrahman, hem milliyetçi ve hem de dindar, müslüman. Tatarların bir bölümü Bolşevik olmuş. Rusların aleti hâlindedir.

Bu millet tarihlerinin şanlı zamanlarında ve hâlâ ahlak bozukluğu içindedir. Ruslara alet olurlar. Türkistan Türklerini İslâmiyetten ayırmak için Ruslar bu Tatarları

kullanıyorlar. Tatarların bir kısmı ise dindar ve milliyetçi, Rusları sevmiyorlar. Rus devriminin başlarında Tatarlar bir devlet kurmuşlar. Türk olduklarını ve Tatarlık davasını ileri sürmüşler. Başkırdları ve benzerlerini de hükümetlerine bağlamaya kalkışmışlar. Bundan da oradaki çeşitli Türk uruklarıyla Kazan Tatarları arasında epeyce şiddetli ihtilaflar olmuştur.

Abdurrahman'a *"Kendim için ve kadın için kürk isterim"* dedim.

"Hay hay, bulurum" dedi. Birgün sonra bir kürk getirdi. Oturuyoruz. Yusuf Kemal: *"Ben alayım"* deyip kalktı. İnnellahemaassabirin...

Aldı, günlerce giydi. Abdurrahman yine birgün bir kürk getirdi. Yakası kamçatka, kalpağı da kamçatka ve çok güzel bir şey. Yusuf Kemal'inkinden yüz defa güzel ve kıymetli. Bunu görünce Yusuf Kemal demez mi: *"Bu daha iyi. Sen benimkini al. Ben bunu alayım.."*

Ötekini sırtına giymiş. Biz beyin eskisini, beğenmediğini giyeceğiz. Küfrettim. Ve kürkü alıp giydim. Canım, bu adam nasıl adam. Abdurrahman eşim için de hermine astragan iki kürk buldu. Bunları da satın aldım. Hükümetten, Ali Fuat da bir kürk alıp Mustafa Kemal'e hediye göndermiş. Mustafa Kemal bir müddet bu kürkü giymişti.

PETROGRAD KÜTÜPHANESİNDEYİM

Asıl benim önemli bir işim var. Petrograd'da büyük bir kütüphane, orada Rus Türkologlarının Türkler hakkında yazılmış önemli yayınları var. Onları almak lazım. Türk Tarihi yıllardan beri erişilmez bir hayal gibi düşündüğüm şey. Moskova'da epeyce Tatar kitapları topladım. Yusuf Kemal'e, Petrograd'a gidip bir süre kütüphane'de kalacağımı söyledim:

"Olmaz, çabuk dönmemiz lazımdır!" dedi.

"Canım neden lazım? Hiç manası yok" dedim.

"Ben gitmem" dedi.

"Pekala, sen dön, ben yalnız giderim. Oraya gitmeden dönmek benim için mümkün değildir!" dedim.

Bu sefer: *"Ben de gelirim"* dedi.

Petrograd Kütüphanesi Paris'teki Bibliyotek Nasyonal'in yarısından zengin. Önemli bir kütüphane. Gezdik. Kolleksiyonları gördük. Rus akademisi sekreterlerinden

Türkolog Ordenberg ile görüştük. Kitaplar istedim. Bana epeyce kitap verdiler. Bunlar benim için değerli hazinelerdir.

Asya Müzesini (etnografik) gezdik. Rusya'daki Türklere ait çok değerli eşya var. Kış sarayını gezdik. Çarların bu sarayı muazzam birşey. Çar'ın yatak odalarını ve özel kütüphanesini gördük. İhtilal günü ne olduysa, öylece bırakmışlar. Gayet güzel tablolar var. Askerler girmiş. Bir kısım koca tabloları kasaturayı sokup çarpı işareti şeklinde kesivermişler. Dışardan kurşun sıkılmış, camların bazıları kırık. Yatak odasında yağlı boya çıplak kadın tabloları da var.

Bu sarayın tören dairesi pek güzel, pek büyük. İki salon pek süslü. Duvarlarda çok güzel yağlı boya tablolar var. Bir tablo çok dikkat çekici: Bir Tatar ve bir de Türk ordusu. Ateş yakılmış, bir Rus dükası ateşin üzerine diz çöktürülmüş. Tapınıyor. Bu Rusların uzun süre Türk hakimiyeti altında kalmalarını temsil etmektedir.

Kütüphanede daha işim bitmedi. Yusuf Kemal sürekli *«dönelim!»* diyor.

"Sen git" diyorum. Hayır ille de benimle dönecek. Ancak birkaç gün daha oyalanabildim. Döndük. Burası güzel şehir. Güzel bir limanı var. Bir körfezin dibinde. Ancak buz tutuyor. Vapur çalışamıyor. Şimdi de buz içinde. Petrograd-Moskova arasındaki tren çok nefis. Tren hattının iki tarafına çok sık köknar ekmişler. Bunlar büyümüş, iki çit yapmış. Bu pek güzel bir yol. Ne kadar kar yağsa, rayların üzerine birikmiyor. Anadolu'da da böyle yapılmalı.

Petrograd'da Yunanlıların yeni bir hücumunu işitmiştik. Moskova'ya geldik. Kara haber! Yenilmişiz!

Felakete bak. Bereket versin, birkaç gün bu üzüntülü günlerden sonra, bizim galip geldiğimiz anlaşıldı. Hepimiz sevindik, neşelendik.

İNÖNÜ SAVAŞININ HABERİNİ ALDIK

Sonra Ankara'da öğreniyoruz. Bize gelen yenilgi haberi yanlış değilmiş. Yunanlılar ilk İnönü'ne bizim kuvvetlerden az bir kuvvet ile gelmek hatasını işlemişlerdi. Bu sefer yani İkinci İnönü savaşına önemli kuvvetlerle gelmişler. Savaş yedi sekiz gün sürmüş. Bizi sürekli yenmişler.

Sonunda İsmet Paşa'nın taaruza geçip düşmanı mağlup ettiğini söylüyorlar. İsmet Paşa telgraf çekip, bunun başında ve sonunda:

"Metris tepeden gördüğüm durum: Sağ kanat grubunun saldırısıyla düşman düzensiz olarak çekiliyor... Düşman binlerce ölülerinin bulunduğu savaş meydanını bize terketmiştir" diyor.

Bütün bir hafta mağlup olan bir ordunun, bir haftadır zafer içinde olan bir orduyu bir taaruzla ve beş-altı saat içinde yenip, perişan etmesi şaşılacak şeydi. Bu işi o savaşta bulunan subaylardan dinledim...

Sürekli mağlup olan İsmet, son günü büsbütün yenildiğini sanarak geri çekilme emri vermiş. Oysa düşman da bir haftadır süren başarıları sonucu bizi bazı mevkilerden püskürtmüş olmasına rağmen tümüyle söküp atamayınca bıkmış, korkmuş ve geri çekilmeye başlamış. Yâni hem İsmet geri çekiliyor, hem Yunanlılar.

O sırada bizim cepheden bir subay Yunanlıların geri çekildiğini görüyormuş. Bizim topyekun geri çekilme emrimizi alınca hemen adamlarını koşturmuş. Kumandan İsmet'e:

"Aman geri çekilme emrini geri alın! Geri aldığınız birlikleri ileri sürün! Zaten düşman çekiliyor" demiş.

Böyle yapılmış ve zafer bizde kalmış. Başka bir memlekette olsaydı. Bu subayın rütbesini birkaç defa yükseltirlerdi. Kendisine para, ödül verirler, heykelini dikerlerdi. Adı bile kimse tarafından duyulmadı. Herhalde İsmet bu mesele duyulmasın diye bu subayı harcamış olacak. Bu subayın kim olduğunu belirleyip hatırasını yaşatmalıyız.

İşte bir subay o vaziyeti kurtarmış, İsmet de meşhur telgrafında, döğüşte galip çıkan horoz gibi, kanat çırpıp övünmüştür. Eğer bu subay farkına varıp, zamanında haber vermeseydi bizim ordu çekilecekti. Bu sefer Yunanlılar bunu görüp geri dönecekler, onlar zafer kazanmış olacaklardı.

Lozan'a giderken bu savaşın yapıldığı bölgeden geçiyorduk. İsmet'e bu savaş ve zaferi hakkında sorular sordum. Bunun üzerine yüzü düşünceli bir hal aldı. Birşey söylemek istemiyor, düşünüyor, ben ısrar ediyordum. Nihayet tafsilattan vazgeçip, zaferi nasıl kazandığını sordum. Şu cevabı verdi:

"Zafer sinirleri kuvvetli olanındır. Kim daha çok dayanırsa, zafer onundur."

Durdu ve ilave etti: *"Bazen olur ki, iki taraf ta yenildiğini sanıp geri çekilir. Bunlardan hangisi daha önce durumu görüp vaziyet alırsa, zaferi o kazanmıştır."*

Ben hikayeyi biliyorum. Şimdi kendi ağzından da bunları işitiyorum. Tamam.. İşte bu sayede başarılı olmuştur. Bu savaşın sonucu, düşmanın yeniden toprak işgal edemeyip geri dönmesinden ibarettir. Bu zafer üzerine Mustafa Kemal İsmet'i göklere çıkarıp methediyor. Bir telgraf çekiyor. O da ona cevap veriyor.

REFET PAŞA GALİP Mİ, MAĞLUP MU?

İkinci İnönü savaşının bir diğer görüntüsü daha var: Cephenin güney bölümüne *Refet*(Bele) komuta ediyormuş. Dumlupınarda galip gelmiş. Mustafa Kemal de onu alkışlamış.

Sonra *"Hayır, mağlup oldun!"* demişler. Komutanlıktan almışlar. Mustafa Kemal de Nutuk'ta mağlup oldu diyor. Bu gerçekten böyle mi, yoksa İsmet, rekabeti yüzünden bir entrika çevirdi de onun için mi görevden alındı? Bilmem.

Şurası kesindir ki, Yunanlılar Konya'ya doğru ilerlemişler sonra da geri çekilmişlerdir. Orada bulunan askerler açıklamalı. Refet kızmış, Ecevit'e gidip yerleşmiş. Burası İnebolu Kastamonu yolu üzerinde Çam ormanlarıyla çevrili bir yerdir. Mevsim yaz. Buraya gelmiş. Ama ne gelmiş. Roma'nın azametli devirlerinin zafer kazanmış kumandanları gibi. Bizim askerlerdeki azemet, kibir müthiştir. Yanında yaverler, kurmaylar, emir erleri, muhafız kıtası, ona göre çadır, ulaşım araçları, masraf... Hepsi devletin kesesinden..

Ankara'ya vardığımızda Millet Meclisinde ağızdan ağıza bu debdebe anlatılıyordu. Bizim komutanlar Milli Savunma Bakanlığını kendi çiftlikleri gibi kullanıyorlar. Bakanlar Kurulunda aramızda bunlardan var. Yanlarında yaverleri, korumaları ve emir erleriyle birlikte gelirler. Altlarında askeri otomobil vardır. Biz Bakanız, fakat ne yaver, ne de başka birşey. Hatta basit bir uşağımız bile yok. Çünkü siviliz. Onlar hayat tehlikesi altında iseler biz de öyleyiz. Bizim korumamız da yok.

Çoğu kez Bakanlar Kurulunda geç kalıyoruz. Peynir ekmekle karnımızı doyuruyoruz. Onu bile bulamadığımız aç yattığımız günler de oldu. Mesela İsmet Lozan'dan

sonra Başbakan oldu. Bir villa yaptırdı. Kalorifere varıncaya kadar koydurdu. Kalorifere bakan, yakan, odun yaran, diğer hizmetçiler hep askerdi. Kömürünü, odununu taşıyanlar da hep asker. Bu adamlar böyledir.

BEKİR SAMİ'NİN İŞLERİ

Bekir Sami çok cesur bir adamdır. Londra'da muahede olmayınca, İngilizlerle, Fransızlarla, İtalyanlarla birtakım anlaşmalar yapıp imzalamış. Özellikle Ruslar aleyhine bir birlik kurulmasına çalışmış. Paris'te Gürcü, Taşnak, Ermeni ve benzeri Rusya'dan kaçanlar ile bu konuyu görüşmüş. Yaptığı anlaşmalar zararlı şeyler. Hükümet ve Meclisin bunlardan hiç haberi yok. Kendi kendine bunlara nasıl cesaret etmiş bilmem.

Mustafa Kemal bu konuda Bekir Sami'nin aleyhinde (Nutuk sayfa 366) konuşuyor. Öyle ama hayretimizi çeken şey, sonra yine Bekir Sami'nin bu konudaki müzakerelere devam için özel surette Avrupa'ya yollanması..

Ankara'ya geldiğimde öğreniyorum ki, Mecliste Bekir Sami'nin aleyhine gürültüler kopmuş. Paris'e götürdüğü delegeler heyeti, O'nun aleyhine hareket etmiş. Bekir Sami Dışişleri Bakanlığından istifaya mecbur olmuş.

Sonra da o tekrar Avrupa'ya yollanmış. Böyle bir adamı bir daha Avrupa'ya göndermek olur mu? Onun gönderilişi ve harcirah meselesi Ankara'da oldukça gürültüler koparmıştır.

Bekir Sami Paris'te, Türkiye yerine sırf Asetinlerin istiklâlini sağlayacak olan ve evvelce Tiflis'te başladığı Rusya aleyhine Türkiye, Lehistan vb. ittifakı siyaseti için uğraşmaya başlamış.

Bunlar gazetelere geçmiş. Ruslar tabii fena alınmışlar. Bu da dış politikamız için zararlı bir şey. Ruslar Türkiye'nin dostluğundan şüphe etmeye ve Fransızlarla Rusya aleyhine birleştiğimizi sanıp Ankara'yı sıkıştırmaya başladılar.

Nihayet hükümet Bekir Sami'nin resmî bir görevi olmadığını, her yaptığı şeyin kendi kişisel işi olduğunu ilan etmek mecburiyetinde kaldı.

Bekir Sami'nin diplomatlığı uğursuzlukla doludur. Bu adam yeni Türkiye'nin ilk diplomatı ve yaptıklarının tümü de başarısızlıktan ibarettir. İşte bu hükümet açıklamasından sonradır ki onun siyasi hayatı bitmiştir.

RUS ALTINLARINI SANDIKLARA YERLEŞTİRDİK

Moskova'dan dönüşe hazırlandık. Tren'e bineceğiz. Ali Fuat yarım milyon altından yüz bin lirasını kendisine bırakmamızı, bununla Almanya'dan cephane alınacağını söyledi.

Yusuf Kemal ile ben: *"Bizim böyle birşeyden bilgimiz yoktur, veremeyiz"* dedik.

Bizden habersiz Ruslara gitmiş, almış. Biz de Ruslara: *"Yarım milyon teslim aldığımızı imza edemeyiz!"* dedik.

Nihayet kendileri bize dörtyüzbin altın lira teslim ettiler. Bu miktarı Yusuf Kemal imza etti. Parayı sandık sandık vagona yerleştirdiler.

Otuz, kırk kişilik de silahlı bir koruma birliği verdiler. ***Birçok top, mitralyoz, tüfek, gülle, fişek de alındı.*** Bunlar da çeşitli yerlerden gönderiliyor.

1921 yılı Nisan ayı içinde Bakü'ye doğru süratle iniyoruz. Seyfi de bizimle birlikte. Yusuf Kemal artık büsbütün azamet satıyor. Halinde büyük değişiklik var. Öyle tavırlar takındı ki, tahammül edilmez. Müthiş bir gurur. Zaar muahedenin yapılmasından... Ama nasıl yapıldı. Onu unutmuş gibi duruyor. Bana pek fena davranıyor.

Birgün yemek yiyoruz. Seyfi, ben, o konuşuyoruz. Bilmem neydi hatırlayamıyorum. Bana kızdı ve: *"Tabağı alır kafanda parçalarım!"* dedi.

Fena kızdım. Ve içimden *"Tamamdır. Ne olacaksa olsun!"* deyip bir tabak aldım, kendisine uzattım. Başımı da uzatıp tuttum. Ve:

"Al! Hadi bakalım, parçala!" dedim. Almıyor ve duruyor. Hadi diyorum, ne duruyorsun?

Nihayet: *"Yapamayacağın şeyi ne söylüyorsun? Bak ben sözümün eriyim"* deyip kendisine ağzıma gelen küfürü ettim ve sonra da: *"Hadi bir laf söyle! Seni şimdi tepeleyim!"* dedim.

Bir tek lâf dahi yok. Bu iş böyle bitti. Ama fena sinirlendim.

Ve artık Yusuf Kemal'le selam ve sabahı kestim. Bir vagonda, bu halde bulunmak zor oluyor. Sinirlendikçe, sinirleniyorum. Birgün bir istasyona geldik. Bir silah patladı. Sorduk. Biri trene yaklaşmış, paranın koruyucusu olan Rus askerlerinden biri iki kurşunla hedefi yere sermiş. Zavallı ne bilsin. Bilse yanaşmaz. Hem yanaşsa da ne olur? Gitti, gider.

Bakü'ye yaklaşmaktayız. Rostov'dan itibaren Bakü'ye kadar istasyonlarda ora halkı Müslümanlar geliyorlar. Vagonlarımızın pencerelerine yanaşıp: ***"Bizi ne zaman kurtaracaksınız?"*** diyorlar.

Moskova'ya gidişimizde de Tiflis'ten Bakü'ye, Bakü'den Rostov'a kadar bunu işitirdik.

Hatta istasyonda yerde bastığım toprağı eğilip öpeni gördüktü. Bunlar Çerkez, Asetin, Çeçen, Lezgi.. vb. müslümanlardı. Şaşılacak şey. Bizde göçmen olarak gelip yerleşmiş Abaza, Çerkez, Asetin vb.. bilhassa da Çerkez ve Abaza ise Türk'ü öldürmek istiyorlar.

Oysa Kafkasya'dakiler bastığımız toprağı öpüyor ve bizden imdat bekliyor. Herhalde tarafsız düşünen biri Kafkasyadakilere hak verir. Çünkü biz olmadan onların istiklali olamaz. Ve yine istiklalleri bizimle devam edebilir. Bizimkilerse büyük hata yapıyorlar. İstiklal istiyorlar. Buna diyecek yok, haklarıdır. Fakat bizi yıkmakla istiklâl almak şöyle dursun, ona Ruslar yüzünden sonsuza kadar veda ederler. Hem ne hakla Türk toprağında istiklal isteyebilirler? Henüz elli-altmış yıllık bir misafirdirler. Buranın eski halklarından değiller. Sokakta kalmışlar, misafir edilmişler. Şimdi ev sahibine:

"Sen defol! Evde biz oturacağız!" diyorlar. Bu apaçık bir haksızlıktır. İstiklali Kafkasya'da asıl vatanlarında istesinler. Türkiye de onlara yardım etsin. Akla uygunu bunun, budur.

Türkiye'de oturunca Türkçe söylemek, Türk gibi düşünmek lazımdır. Bir millet ve devletin selâmeti bundadır. Hayat ve bekâ kaygı ve içgüdüsüyle Türkiye bunu istiyorsa, Çerkezler hak vermeli ve kabul etmelidir. Ne çare mesele hayat meselesidir. Başka türlü yapılamaz. Yahut Çerkezler Türkiye'den göçüp gitmelidir.

Ben sinirli bir adam oldum. Trende vakit geçiremiyorum. Seyfi ile konuşuyoruz, iskambil oynuyoruz. Birgün oynarken hiç yoktan adamcağıza fena sözler söyledim. Sebep hep Yusuf Kemal'e kızgınlığım. Haksızdım, ama yaptım. O kadar fena şeyler söylediğim halde Seyfi hiçbir şey demedi. Pek terbiyeli adammış. Gittim, düşündüm. Haksız olan benim. Hem Seyfi'nin terbiyesini bozmaması beni büsbütün utandırdı. Gücendirdiğime pişman oldum, hemen gidip:

"Affet kabahat benimdir. Yaptığım şey çok haksızdır" deyip af diledim.

AZERİLERLE MUAHEDE YAPILAMADI

Bakü'ye geldik. Ben artık meşgul bile olmuyorum. Yusuf Kemal birşeyler yapıyor. Anladık, Azerbaycanla muahede yapmak istiyor. Bunun imkanının olmadığı evvelce anlaşılmıştı. Ruslar Azerbaycan'ı, Moskova'daki muahedeye iştirak ettirmek istiyorlardı. Getirttikleri *Behbutşah Tahtenski*'yi toplantılara sokmak için uğraşmışlar, biz engel olmuştuk. Yusuf Kemal boşuna uğraşıyordu.

Yusuf Kemal, Memduh Şevket vasıtasıyla birçok halı satın aldı. Bunlar, denkleri doldurdu. Ben Tiflis, Bakü, Moskova ve Petersburg'dan topladığım kitaplar, kendime ve eşime aldığım kürklerden başka birşeye sahip değilim. Azerilerle tabii muahede yapılamadı.

Bakü'den hareket edip Tiflis'e geldik. Yusuf Kemal'in suratına bile bakmayıp ayrıldım. Batum'a inip, Batum, sonra Trabzon, Rize, Ordu ve Samsun'u göreceğim. Buraları henüz görmemiştim. Oradan da Kavak-Çorum-Ankara yolunu yaparak bu bölgeyi de görmüş olacağım. Yusuf Kemal paralarla Kars'a gitti. Ben Tiflis'te kaldım.

Gürcistan şimdi Bolşevik bir cumhuriyet. Ama gerçekte en mühim işler Ruslarda. Gürcü milleti çok milliyetçi. Eski milliyetçi hükümeti istiyorlar ama çare yok. Dışişleri komiseri Şvanitze adında bir Gürcü. Stalin'in akrabasından imiş.

Gürcülerin en iyi tarihçisi imiş. Bu hususlarda görüştük. Gürcülerin asıllarının eski Urartular olduğu fikrinde. İyi bir adam. Tiflis'te yapacak birşeyim yok.

Hemen Batum'a ineceğim. Palavracı Kazım kaçınca, yerine Doğu Cephesi, Hüsamettin adında bir binbaşı göndermiş. Bu zât geldi. Terbiyeli bir subay:

"Kars'ta bir Gürcü mühendis vardır. Hükümet hesabına çalışıyor. Ruslardan kaçmıştı. Vaktiyle Batum limanının mühendisi imiş. Dünya savaşında Sarıkamış, Erzurum tren hattını da bu yapmış. Doğu Cephesi yazıyor, eşini istiyormuş, kolayını bulup göndermem emrediliyor. Bunu beraberinizde götürürmüsünüz?" dedi.

Düşündüm. Bize hizmet eden birinin karısı. «Peki!» dedim.

Birgün sonra kadın temsilcimizin kartıyla otele geldi.

Birkaç kat tüle bürünmüş, yüzü iyice seçilemiyor. *"Peki, yarın gideceğiz. Eşyanızı buraya yollayın. Sizde yarın şu saatte hazır bulunun"* dedik. Öylece oldu.

İstasyona Dışişleri komiserinin otomobili ile gideceğiz. Başka araç yok. Temsilciliğimizden Batum'a giden bir teğmen, ben ve kadın bindik. Bir aralık otomobil durdu. Üç-dört silahlı adam tabancaları ellerinde otomobile sıçradılar. Hayret içinde kaldım:

"Acaba eşkiya mı bastı, bizi soyacaklar mı?" dedim. Sordum *"Çeka"* dediler.

"Ne istiyorlar?" dedim.

"Çeka idaresine götürecekler" dediler.

Düşündüm. Sokak ortasında rezalet, gitmemek olmaz. Peki dedim.

Kadın bayılıp yıkıldı. Galiba bunda birşey var dedim. Kadın bana otomobile binmeden önce iki açık mektup vermişti:

"Fena birşey değil, husum akrabaya selam sabahtır. Ama bunlar Ruslardan kaçmış olduklarından yazanlara sorumluluk gelebilir. Sizin cebinizde dursun" demişti.

Ben de ceketimin cebine koymuştum.

BAŞIMIZ BELÂDA

Bizi Dışişleri Komiserinin yanında olan Çeka dairesine soktular. Bavullarımızı da oraya koydular. Kadının bir sandığı var.

Bizim subaya benim el çantamı verdim. Muahedeye, savaşa ait bende ne kadar belge varsa, benim Rusya'ya ait notlarım, param hep bu bavulda.

"Her ne pahasına olursa olsun ben olmadıkça bu bavulu kimseye verme! Bunda devlet sırları vardır. Seni göreyim. Türk subayı olduğunu ispatla! Başka eşyaya ne yaparlarsa yapsınlar aldırma!" dedim.

Beni yukarı çıkardılar. Ötekiler aşağıda bir odada kaldı. Kadını ayrı bir yere almışlar. Yukarda beni bir odaya soktular. Bir herif oturuyor. Koridorda tabancalı birtakım adamlar dolaşıyor. Oturan adam Fransızca bilmiyor. Birkaç kelime Türkçe biliyor. Yerinden hiç kımıldamadı:

"Evraklarını ver!" dedi.

Moskova'dan çıkacağımız zaman, Moskova hükümeti bize Komünist Genel Merkezinden, kılımıza zarar gelme-

den bütün Rusya'da serbestçe dolaşacağımıza dair birer vesika vermişti. «*Bunları saklayın lüzumu olur*» demişti.

Cüzdanımı çıkardım. İçinden kağıdı alıp yine cüzdanı cebime koyduktan sonra kağıdı herife sundum. Açtı, okudu, durdu, durdu:

"Bu değil kendi kağıtlarınızı ver!" dedi. Belki vesikayı vermez diye elimi uzatıp o kağıdı alıp cebime koydum:

"Bende başka kağıt yoktur. Hepsi Yusuf Kemal'dedir. Olsa bile vermezdim. Ben bir diplomatik delegeyim. Diplomatik bağışıklığım var. Benden nasıl kağıt alabilirsiniz. Hem siz kimsiniz. Size Genel Merkez emrediyor. Kağıdı gördünüz. Dokunmayın diyor. Nasıl dokunuyorsunuz?" dedim.

"Biraz oturunuz!" dediler.

Dedim: *"Oturmam. Siz beni tevkif ettiniz. Bunun hesabını soracağım!"*

Dediler: *"Tevkif etmedik. Biraz oturunuz!"*

"Ben gideceğim!" dedim.

"Gidemezsin!" dediler.

Heyhad! İşin sarpa sardığını asıl şimdi anladım, düşündüm. Eğer bu adamlara teslimiyet gösterirsem... bütün belgelerimi alırlar. Zorları belgeleri alıp muahede sırasında olan müzakereleri öğrenmek ve şifremizi ele geçirmek. Bunu vermemek de benim görevimdir. Ucunda ölüm dahi olsa vermemeliyim. Namus meselesidir. Ama ölünce alırlar ne yapayım? Fakat bu adamlara pek zorunu gösterirsem, belki cesaret edip güç kullanamazlar. Diplomatik bir mesele çıkmasından çekinirler. Bu da bir ümit. Buradan çıkmak ve bavulu kurtarmak lazım. Bu da cesaretle olacak. Başka çare yok.

Düşünmeli ki, Çeka'dakiler ya ben giderken önüme dururlar ve tabancaya davranırlarsa, o zaman geri dönmek de pek rezilce olur. Ve bavulu açarlar, ceplerimi ararlar. Şimdi kadının mektupları aklıma geldi. Ondan bile korkuyorum. Acaba fena birşey mi var? Yoksa bu işe bu kadın mı sebep. Nihayet kader işi! Hayatın bir geçit yerindeyiz.

"Ne yapalım?" dedim, hayat ile ölüm arası gözüme gözüktü. Cebimde tabancam var. Önüme geçerlerse çekip: *"Dokunmayın, kan çıkacak!"* diyeceğim.

Sert sert dedim ki:

"Gidiyorum!" ve yürüdüm. Oradan çıktım.

Koridordan yürüdüm. Bir kapıyı geçeceğim. Önüme

iki kişi durdu. Baktım tabancaları ellerinde değil.

Şiddetle göğüs vurup birbirinden ayırıp ve kapıdan çıktım. Uzun bir merdiven. Hemen oradan inmeye başladım. İçim hop hop ediyor.

"Ha şimdi tabanca sesi gelecek!" diyorum. Bu an hayatımın en önemli ve nazik anlarından biridir. Yarıya kadar indim, birşey yok. Biraz ferahladım ve zemin kata indim. Doğru subayın olduğu odaya girdim. Baktım ki, takip eden yok.

Subay gerçekten erkekmiş. Maalesef adı hatırımda kalmadı. Bavulu dizlerinin üstüne koymuş, kulpuna yapışmış, üstüne eğilmiş duruyor, kimseye vermemiş: "Aferin, ben şimdi geleceğim" dedim.

Doğru yandaki binaya gidip Dışişleri Komiseri Şvanitze'yi gördüm. Ve ağır bir dille bana yapılan işten şikayet ettim. Özür diledi:

"Yanlışlık olmuştur. Sorayım!" dedi.

Öteki odaya gitti.

Güya sordu: *"Sizin için değil. Yanınızdaki kadın imiş. O, müthiş bir karşı devrimciymiş"* dedi.

Dedim ki:

"Size rica ediyorum. Benimle geliniz. Subayımızı, eşyamızı verdiriniz. Kadının birşeyi varsa diyeceğim yok. Onu da serbest bıraksınlar. Benimle Batum'a gidecekti. Ben de kabul ettim. Bunda ne var. Eşyasını da aldılar. Elbet arasınlar. Birşeyi yok ise mesele yok. Sizden bu kadarını istiyorum. Çünkü bu şimdi Türkiye devletinin izzet-i nefis meselesi oldu. Ben Türk-Rus dostluğu için bu kadar çalışmış bir adamım. Moskova'dakileri tanıyorum. Derhal yazacağım!"

Peki dedi. Beraber Çeka'ya gittik. Bu sefer Çeka'nın başı bizi karşıladı. Af diledi. Subayı, bavulu, diğer bavulları aldım. Hemen abdesthaneye girip kadının bana verdiği mektupları yırttım. Kenefe attım. Suyu çektim. Bir kısmı gitti. Bir kısmı gitmedi. Bastonumla uğraşa uğraşa kalanları da lağıma yolladım. Bastonun ucu pislendi. Suyu çektim, su yok. Nedir bu başıma gelenler diye kızdım.

Geçen sefer Memduh Şevket bir kadın verdi. Irzına geçtiler. Bu sefer Tiflis elçisi verdi, Ruslar başıma bu işi getirdiler. Ölümü göze alıp cesaretle yürümeseydim, büsbütün rezil olacaktım. Devletin sırları, bilhassa şifre ellerine geçecekti. Bu da pek kötü sonuçlar verirdi.

Şimdi kadını almak, kadını Batum'a getirmek lazım.

Aşırmak çaresini orda düşündüm. Akşam da olmuştu. Ertesi günü Şvanitze'yi yakaladım: *"Bir sızıntıya meydan vermeyiniz bu kadını bırakınlar!"* dedim.

Onu da çıkardılar. Şimdi Batum'a izin almalı.

Sancak Beyzâde Mehmet Bey Tiflis'te. Bu zâtı yıllardan beri tanırım. İstanbul'da idi. Sonra İttihatçılar gücendirmişler, Batum'a kaçmış. Esasen Batum'un eski ve büyük bir ailesindendir. İmanlı bir Müslüman. Fakat aynı zamanda milliyetçi bir Gürcü. *«Türkiye aleyhine orada gazetede çıkardılar»* diyorlardı. Kendisi bu konuda özür diliyor ve Türkiye aleyhinde bulunmadığını söylüyor. Bu gazetelerin koleksiyonlarını kendisinden aldım. Sinop'ta kütüphanededir. Bir tarafı Türkçe, bir tarafı Gürcücedir. Eski Gürcü Menşevik hükümetiyle arası iyi olduğundan şimdi Ruslar onu Batum'dan Tiflis'e götürmüşler. Batum'a yollamıyorlar. Bir sürgün gibi. Onu işbaşında olan Gürcü ve Ruslara yolladım. Kadının benimle Batum'a gitmesine izin de aldım.

BAKÜ-BATUM TREN HATTI

Hemen kadını ve eşyasını alıp, yine aynı otomobille trene vardık. Bindik. Subay da beraber. Batum'a doğru yollandık. Ruslar Bakü'den, Batum'a, yâni bir denizden bir denize tren hattı yapmışlar. Aynı yol boyunca kalın borular da döşemişler.

Bakü'den petrolu bu boru ile Batum limanına akıtıyorlar. Batum'a vardık. Konsolosa telgraf çektim. Konsolos deli Fahri.

Geldiler, bizi aldılar. Beni Ahmet Bey adında birinin evinde misafir ediyorlar.

Dedim: *"Böyle bir kadın da var. Ahmet Bey'in yeri var mı? Ailesi ile beraber oturtabilir mi?"*.

"Vardır" dediler. Eve vardık, eşyayı, kadını bıraktık. Ben gezmeye çıktım.

Anlattılar: Bizimkiler Batum'a girince, arkasından Rus askeri de girmiş. Bir eve, bir teğmen, beş er koyup gitmiş. Ruslar bunlara: *«Teslim olun!»* demişler.

Bunlar silahla karşılık vermişler. Birkaç Rus askerini öldürmüşler. Ruslar bunları bir taburla kuşatmışlar. Bunlar yine çatışmaya devam etmişler. Ruslar: *«Öleceksiniz, teslim olun!»* demişler, yine aldırmamışlar. Nihayet teğmenleri gelip erlerini götürmüş.

Batum gerçekten güzel bir şehir. Ruslar imar etmişler. Güzel sokakları ve evleri var. Hele çevreleri bahçeler içinde. Bu bahçelerde enfes villalar var. Batum iki dağ arasında olduğundan sert rüzgarları görmüyor. Bu sebeple bizim Karadeniz sahilindeki bütün şehirlerimizden daha sıcak. Kışı yok gibi. Bahçelerinde ılıman iklim bitkileri ve çiçekleri bile yetiştirmişler. Portakal, limon, mandalina dolu. Muz ağaçları her yerde var. Keza hurma ağaçları. Fakat muz ve hurma meyve vermiyormuş. Çay yetişiyor. Şehirdeki evlerin çoğu, hele villa ve bahçeler güller ve çiçekler içinde. Kısacası Batum, Fransa'nın Nis şehrine benziyor.

Güzel bir liman yapmışlar. Bir de teneke ve tenekelerin konduğu sandık fabrikası var. Limanın rıhtımında boruların musluklarını açıyorlar, tenekeleri gaz ile doldurup hemen yine orada vapura yüklüyorlar.

ACARLAR GAYET MÜSLÜMAN

Halkı genellikle Acar. Bunlar, Gürcüce de, Türkçe de biliyorlar. Gayet müslüman adamlar. İri boylu, gürbüz, pehlivan adamlar. Sahiden acar insanlar. Eskiden Batumda bütünüyle bunlar yaşıyordu. Sonradan Hıristiyan Gürcüler de gelmiş, Ruslardan da yerleşenler var.

Bizde Acarlara Gürcü derler. Burada bunlara Gürcü derseniz, size kurşun atarlar. Bu kelimeyi büyük hakaret sayarlar. Bağımsızlık veya Türkiye'ye katılmak istiyorlar. Türkçe okullar açmışlar, bizden de öğretmen getirmişler. Okulu, öğretmeni gördüm. İyi işliyor.

Fakat Gürcüler Türkçe'yi kaldırıp, eğitimi Gürcü'ce yapmak istiyorlarmış. Buna Menşevik hükümet çalışmış. Şimdiki Bolşevik Gürcü Cumhuriyeti de çalışıyormuş. Zavallılara türlü engeller çıkarıyorlarmış. Bizim Moskova Muahedesinde kendilerine muhtariyet verdiğimizi, bir Hükümet Başkanları, Millet Meclisleri olacağını, valilerin ve öteki yetkililerin kendilerinden olacağını söyledim. Sevindiler.

Anlattılar: Ruslar girince hapishaneleri milliyetçi Gürcülerle doldurmuşlar. Hapistekiler sefalet, açlık, salgın hastalık içindeymişler. Bir taraftan da Çeka kırıyormuş.

Ahmet Bey'in bir ticarethanesi var. Gittik. İyi ticaret yapıyor. Gürcistan'da dükkanlar kapanmamış. Fakat arada hükümet bir ticarethaneyi basıp ne kadar altın pa-

ra bulursa zorla alıyormuş. Ahmet Bey'in de bir-iki defa üçer, beşer yüz altınını almışlar.

Diyor ki: *"İyi ticaret ediyoruz. Fakat kazandığımızı elimizden alıyorlar."*

Bu şahıs bizim Arhavi'li. Babası vaktiyle Batum'a gitmiş, ticaret yapmış, büyük zengin olmuş. Anapa'ya kadar sahillerde şubeleri, birçok binaları varmış. Misafir olduğumuz ev de babasından kalmaymış. Güzel bir evdi. Bana *"Biraz altınım, birkaç da halım var. Bari şunları hükümetten kaçırsam. Bunları Trabzon'da filancaya götürürmüsünüz, başka türlü yollanamaz. Sizin dokunulmazlığınız var"* dedi.

Misafiriyim. Hem bir Türk'e bu hizmeti yapmak görevdir. *"Peki"* dedim.

Ahmet Bey'in evinde ben, kadın, Ahmet Bey yemek yiyoruz. Kadın şimdiye kadar tüller içindeydi. Sofraya yüzü açık geldi. Hiç dikkat etmemiştim ve tüllerden görünmüyordu. Bir de ne bakayım bizim eski şairlerin tarif ettiği âfet-i devrân! Ne güzellik!

Galiba Rusya'nın en güzel kadını bu imiş. Ben de bakıyorum, Ahmet Bey de hayran. Sordum anlattı. Anası Polonyalı, babası Rusya'daki milletlerden biriymiş. Rus köylüsü Tatar suratlıdır. Şehirler de öyle. Fakat bir sınıf hele yüksek tabaka var ki kadınları fevkâlede güzel.

Dünyanın en güzel kadınları savaştan önce Viyana'da idi. Uzun boylu, dolgun etli, sarışın, ak tenli, sanki süt. Savaştan sonra açlıktan, yoksulluktan bunların kaybolduğunu Viyana'da gördüm. Ben en güzel kadının Viyana'lı olduğunu sanırdım. Meğerse Rusya'da imiş. Bu da böyle. Çeşitli millettlerden bir kolleksiyon gibidirler. Hele ana ve babasından biri Leh'li (Polonyalı) ise benzersiz güzel olurlar. Sülün gibi boy, sarışın, beyaz süt gibi bir deri. Enterasan tarafı şu ki, mavi gözlü ve sarı saçlı olanlarda da kaş ve kirpik az oluyor.

Bu karşımdaki kadında ise kaşlar yay, kirpikler ok gibi. Moskova'da da güzel kadınlar görmüştüm. Sonra öğreniyorum ki, Tiflis'de bu kadının üzerine güzel kadın yokmuş. Kadın Fransızca ve İngilizce de biliyor. Edebiyata yakın, adeta aşık.

Petrograd'da bir opera verdiler. Büyük bir bale oynadılar. Paris'te operada, arada Rus balesi olur. Herkes koşar, fiyatlar fırlar. Görmüştüm, fakat buradaki hepsine üstündü. Bu tiyatroda pek güzel bir kadın koridorda su-

bayla geziyordu. Hayran oldum. Dediler ki bu adam Çeka'dır. Bunu severdi. Kocasını itham edip öldürdü. Karıyı aldı.

Konsolos Deli Fahri ile kadının kaçırılmasını konuştum. Acarlar vasıtasıyla karadan yollamayı uygun buldu. Araştırttı. O sırada Ruslar sınırda çok sıkı gözetleme yapıyorlarmış.

"Olmaz!" dedi. En iyi vasıtanın benimle ve vapurla olduğuna karar verdiler.

İtalyan vapuruna biniyorum. Ahmet Bey'in parasını üstüme aldım. Eşyasını eşyama kattım. Kadın da yanımda. Rıhtıma geldik. Konsoloslukta becerikli bir Tatar var. Oradaki gümrükçü ve nöbetçilerle işi düzeltti. Eşyayı, beni ve kadını geçirip vapura koydu. Pek kolay oldu ama, ya şimdi vapuru basarlarsa!..

Heyecanlı geçen bir saatten sonra vapur kalktı. Selamet. Kadın sevincinden çıldırıyor. Öteye beriye koşuyor. Adeta kuş gibi uçuyor. Dedi ki:

"Siz olmasaydınız, benim hayatım tehlikede idi. Bolşevikleri hiç sevmem. Katil insanlar ben kocamı çok severim. Bir kavuşsam."

TRABZON'A GELDİK!

Trabzon'a geldik. Şehre çıktık. Dul bir Rum kadının evine onu pansiyoner koydum. Parası da yok. Hemen ***Kazım Karabekir***'e telgraf çekip:

"Yanında çalıştırdığın Gürcü mühendisin karısı Tiflis Konsolosu tarafından yanımda gönderildi. Buradadır. Kendisini almak üzere kocasını gönderiniz!" dedim.

Cevap: *"Mühendis tutukludur."*

Meğerse sonra Bolşevik olduğundan şüphelenilerek tutuklanmış. Şimdi ölürmüsün, öldürürmüsün?

"Bu adam Ruslardan kaçmış. Siz aracı olup karısını istetmişsiniz. Sonra da herifi hapse atmışsınız!" diye yazdım.

Ve başımıza geleni biraz anlatıp, bununla Bolşevik olmadıklarının meydanda olduğunu söyledim. Tahliye edilip serbest bırakılmasını rica ettim. *"Peki"* cevabını aldım.

Benim duracak vaktim yok. Kitapları, kürkleri, belgelerimi Sinop'a yolladım. Ufak bir bavul ileyim. Kadına el harçlığı da bırakıp vapura bindim. İşte insan bir söz verirse, namuslu yürüyünce böyle belalara ve zararlara da

uğrar. Kadın benim kendisini kahramanca müdafaa ettiğimi, güçlükler karşısında bırakıvermediğimi, birbir kocasına anlattı. Tabii Türkler hakkında iyi bir fikir edindi. Bu da kâr.

Bu kadın gittikçe beni etkiledi. Tiflis güzeli diye bir şiir yazmama sebep oldu. Bu şiir sonra karımın eline geçmiş. Çünkü ben Ankara'ya gittim. O Sinop'a gelmiş. Eşyamı, dosyalarımı karıştırmış. Bu şiiri bulmuş. Günlerce ağlamış, kıyametler koparmış. Oysa ben kadınla bir ilişki için vakit dahi bulamadım idi.

Ahmet Bey'in para ve halılarını da yazılı bir belge alarak birine teslim ettim.

Trabzon'da bir-iki gün kalabildim. Şehri gezdim. Şehrin ileri gelenlerini gördüm. Kahya (Yahya) da depdebesinde. Müdafayı Hukuk Cemiyeti bana bir ziyafet verdi. Reisi Ahmet Bey'dir. Ramazan imiş. Baktım ziyafette bir de Arap var. Birtakım zırvalar, masallar anlatıyor. Kim olduğunu sordum: "Delildir" dediler.

Heriften sıkıldım ve iğrendim. Orada duramadım. Yanındakilere: *"Şu fellahlar bize Dünya Savaşında neler yaptılar da hâlâ bunların mavallarını dinliyorsunuz. Hâlâ bunları besliyor, bunların cebine para koyuyorsunuz. Bunu yapmak için insan ahmak olmalı. Bir daha bu dürzüleri şehrinize sokmayın!"* dedim ve çıktım gittim.

Giresun'a çıkıp gezdim. Osman Ağa'nın burada da gücü gözüküyor. Bir aralık Belediye reisi olmuş. Birçok yerleri yıkmış, düzenli sokaklar açmış, geniş bir rıhtım yapmış, motor tamirhaneleri yaptırmış. Giresun küçük ve minyatür bir Avrupa şehri olmuş. Giresun'da Rumların savaştan önce yaptırdıkları muazzam bir abide varmış. İşitirdim. Göremedim, sordum:

"Osman Ağa dinamitle yıktı" dediler. Bu topal bizden daha ileri milliyetçi! Aferin...

Giresun'da Ağa'nın kardeşi bana ziyafet verdi. Oğlu vapura dağ çileği getirdi. Daha on metreden mis gibi kokuyor. Ufak yabani çilek, fakat mis. Giresun'a mahsus.

Ağa'nın menkıbelerinden olarak anlatayım:

"Birgün Ankara'da ağaya rastladım. Ağa o sizin Giresun'daki abide ne oldu?" dedim.

"Dehşetli bir deniz oldu. Daha Giresun'da böyle şey olmamış. Heykelin hepsini alıp götürdü" dedi.

"Ya Gerze'deki Harbioğlu'na ne oldu?"

"Ha, firar etmiş" dedi. Bu adam öldürdüklerine, öldür-

düm demez, firar etti derdi. O kadar tabii söylüyor ki, kesilen sanki bir serçedir. Ben de güldüm, o da güldü.

Giresun'da azılı bir Pontusçu doktor varmış. Osman Ağa bunu hastayım diye evine çağırmış. Kurnaz Rum güvenliği için bir Türk doktorunu da alıp beraber gelmiş. Ağa tertibini yapmış imiş. O evde Rum'u öldürmüşler, Türk doktor ise gitmiş.

ZİYA GÖKALP'İ ANKARA'YA GÖTÜRDÜM

Giresun'dan Samsun'a geldim. Bir otele indim. İnebolu mebusu olup Samsun Tekel Müdürlüğüne gelmiş olan Rüştü Bey ile görüştük. Bir iki defa yemeğe davet etti. Bu zat pek iyi bir adamdı. Fakat pek sinirli, biraz verem olmaya eğilimli galiba. Zavallı! Meclis'te İkinci Gurupta idi. Mebusluğu terk ederek bu memuriyeti almıştı. İnebolu halis Türk'tür.

Otelde Ziya Gökalp ile eski Adana milletvekili İttihatçılardan Ali Münip var. Malta'dan kurtulmuşlar. Aileleriyle memleketlerine gidiyorlar. Ziya Gökalp'i ilk görüyorum. Alçak boyluca, şişmanca, değirmi çehreli, esmer, alnının ortasında kurşun yarası olan, gözleri sönük ve derin, dalgın, hareketleri yavaş biri. Kendisine:

"Diyarbakır'a gidip ne yapacaksın? Vatana hizmet lazım. Seni Ankara'ya götüreyim" dedim.

Tereddüt etti. Sonra razı ettim. Ziya ittihatçıların içinde yegane bir düşünür kafa ve bilgin bir adamdı. Memleket ondan yararlanmalı. Gerçi on yıl düşman saflarda bulunduk. Ama vatan işi başka. Kıymetli adamları iş başına koymalı. Yalnız pek az konuşuyor. Siz sormazsanız hep somurtuyor. Laf ağzından damla damla çıkıyor.

Beraber yaylılarla Ankara'ya gidiyoruz. Ziya, eşi ve kızıyla bir yaylıda, önümde. Uzanmışlar. Üstlerine bir yorgan örtmüşler. Arada karısı yorganı Ziya'nın üstüne iyice örtüyor. Ziya açıyor, kadın yine örtüyor. Bu böyle devam ediyor. Ziya kızıyor, yorganı tepiyor. Yüzü sinirli bir şekilde söyleniyor. Pandomima. Kadın eciş-bücüş, çirkin... Ben de bu hallere gülüyorum.

Bir yere geldik. Bir deve kervanı. Sorduk. Samsun'dan, Ankara'ya Kızılay'ın gönderdiği malzemeyi götürüyor. İstanbul'un Samsun'a gönderdiği malzemeymiş. Kızılay bazen bunların arasında Mitralyöz dahi göndermiştir. Doğrusu çok hizmeti oldu.

Dediler ki: *"Gitmeyin. İlerde eşkiya var!"* Üç beş mavzerli ilerlediler. Bir saat sonra döndüler.

"Kaçtılar. Hadi artık gidebiliriz" dediler. Beraber gittik. Şansımız varmış. Bunlara rastlamasak eşkiyanın avucuna düşecektik.

Ankara'ya vardık. Milli Eğitim Bakanı'na Ziya Gökalp'i yazma ve tercüme eserler bölümüne almalarını söyledim. Oraya yerleşti. Sonra dinsiz diye zavallıyı atmışlar. O da Diyarbakır'a gitmiş. Oradan uzun bir zaman sonra mebus olarak gelmişti.

Bizim eve geldim. Baktım odalar kilitli. Ev sahibini çağırttım: *"Aç şunları!"* dedim.

"Anahtar Suat Bey'de" dedi.

"O kim? Nerede?" dedim.

"Dışişleri Müsteşarı, kendisi bağdadır" dedi.

Sordum: Ben gidince Kara Suat ve Acem Suat adıyla meşhur olan bu zâtı, Muhtar bey getirtmiş. Dış işlerine müşteşar yapmış. Evi Muhtar bey geçici olarak benden istemişti ya, eve Suat'ı oturtmuş. Ben henüz bu adamı tanımıyorum. Mebuslardan birini yolladım, anahtarı istettim!

"Ben anahtarı veremem. Şimdi sayfiyedeyim. Kışın oturacağım. Ev bana lazım" demiş.

Haber yolladım: *"Ev bana da lazım. Anahtarı yollasın. Ev benimdir, eşya benimdir. Ona bir iyilik edilmiş, geçici olarak buyrun denmiş, kira da vermeyerek şimdiye kadar bedava oturmuş. Bu yetmiyor mu?"*

Yine *"Veremem!"* demiş. Baktım olmuyor. Eve gidip asma kilitleri kırdım, içeri girdim. Bir büyük halı eksik. Yahudi, Suat'ın halıyı bağa götürdüğünü söyledi. Allah Allah. Bu adamla uğraşmalı. Ne biçim adammış. Gerçekten, iyilikten kötülük oluyor. Yanında birisi de varmış. Suat onu Dışişlerine Katip yapmış. İkisi çifte kumru gibilermiş. Bizim evde, bağda beraber oturuyorlarmış.

Hem parasız oturuyorlar, hem eşyamı kullanıyorlar, hem evin sahibi olan ben sokakta kalmışım.

Onlar bağda keyifte. Bizim evi de kış için alıkoyuyorlarmış. Gönderdiğim adamlardan da sıkılmıyorlar.

Cevapları hep: *"Ev ve eşya bize lazım"*.

Ha, demek bunlar zorba ve eşkiya. Anladım.

Suat bir namussuz adam demek. Böyleleri için özel muamelem vardır. Bir avukata gittim:

"Dışişleri müsteşarı Suat Bey evimden bir halı çalmıştır. Derhal polise ve Adliyeye müracaat ediniz. Gereken vekaletnameyi şimdi size vereyim!" dedim.

Adamcağız şaşırdı: *"Beyefendi böyle iş olur mu?"* dedi.

"Olmaz olur mu? Malımı istiyorum, vermiyor. Bana haber vermeden hanemden almış" dedim.

"Ben bunu yapamam!" dedi.

"Yapamazsanız, avukat yalnız siz değilseniz ya. Şimdi ben polise haber verir. Ve Adliyeye bir dilekçe yazar, bir de işi takip etmesi için avukat tutarım" dedim.

Kalktım. Rica etti: *"Beş dakika oturunuz. Ben kendisini göreyim. Halıyı verir"* dedi.

"Peki" dedim. Gitti, geldi. Bir saat sonra da halı geldi. Gel zaman git zaman Dışişlerine Bakan vekili oldum.

Suat yanıma gelip ayaklarıma kapanırcasına dalkavukluk ediyor. Başımı kaldırıp yüzüne bile bakmadım. İş için de bir defa çağırmadım. Doğrudan doğruya müdürleri çağırıp onlarla görüşüyorum. Aramızda şu özel mesele olmadan önce ben bu adamın böyle adi, rezil olduğunu bilseydim, şimdi derhal azlederdim. Ama mesele şahsıma ait. Yapmadım.

Sonra tekrar Bakan vekili oldum. *Latife Hanım:*

"Siz Suat Bey'i sevmiyormuşsunuz. Azledecekmişsiniz. Etmeyiniz. O benim sütninemin oğludur" dedi.

Kendisine: *"Merak etmeyiniz, azletmem. İsteseydim geçen seferki Bakanlığımda yapardım"* diye cevap verdim. Bu olay bu adamın karakterini gösterir. Aynı zamanda çok cahildi. Galatasaray Lisesinin en aptal talebesi olarak meşhurdur. Sonra Latife onu Romanya elçisi yaptırdı. Bu adam elçidir!.. Bir-iki aydır da Paris elçisi.

ANKARA'DA BENİ AÇIĞA ÇIKARMIŞLAR

Rusya'dan dönünce Yusuf Kemal'i Adalet Bakanı yapmışlar. Beni açığa çıkarmışlar. Adalet, Yusuf Kemal'in mesleğidir. Fakat Adliye Bakanlığını hiç sevmez ve istemez. Önceleri Ekonomi Bakanlığı'nı seviyor, "Türkiye'nin ekonomi uzmanı olacağım" diyordu. Ekonomi Bakanlığı yaptı. Hiçbir fayda meydana getiremedi. Galiba ondan da hevesi geçti.

Şimdi sevdiği Dışişleri. Adaleti bırakıp Dışişleri Bakanı oluyor. Nasıl olmuş, bilmiyorum. Ankara'ya geldiğim zaman Dışişleri Bakanı idi.

Azerbaycan bir elçi göndermiş. Düşündüm, Ruslar bu işi nasıl yapmışlar. Çünkü Azerbaycan'ı Rusya'nın parçası sayıyorlar. Bu sebepledir ki, bizimle tek başına muahede yapmasına da engel oldular. Şimdi elçi göndermişler.

Bu perhiz ne, bu turşu ne!.. Elçinin adı *İbrahim Abilof.* Kimdir, anlamadım. Birgün gördüm o.. Doktor Nerimanof'un evinde göbek atan, hepimizin aleyhinde casusluk eden Azerilerden. Rus'un adamı. Ahlaksız biri olduğunu öğrendiğim adam.

Demek Ruslar onu Azerbaycanlı birinin bizimkilerin güven ve itimadını kazanabileceğini düşünürek, İbrahim'i o sıfatla göndermişler. Yanına birkaç güzel Rus karısı da almış. Çankaya yolunda, Mustafa Kemal'e yakın bir yer kiralayıp yerleşmiş. Bu adam nihayet İzmir'de apandisitten öldü de kurtulduk.

Moskova Muahedesi esasları içinde Ukrayna ve Kafkasya Cumhuriyetleriyle de muahedeler yapacağımızı Moskova'da Ruslarla kararlaştırmıştık. Biz Moskova'da iken Ukrayna, General Furunzeyi göndermiş. Onlarla muahede yapılmış(2.1.1922).

Şimdi Mustafa Kemal ve Yusuf Kemal, Kars'ta Azeri, Gürcü ve Ermenilerle de Muahede yapmaya karar vermişler. Toplantılarda Ruslar da bulunacak. Bu bizim prensiplerimize aykırı. Biz herbiriyle ve Ruslar olmaksızın muahede yapmak istiyorduk. Rusya'da hep bu davayı savunduk.

Yusuf Kemal, Tiflis'e bir heyet gönderiyor. Bir resmi yazı ile bana delege olarak bu muahedenin müzakeresine iştirakimi teklif etti.

Kendisine bir yazı ile cevap verdim ki, bu pek ağır yazılmıştır. Kısacası görevi reddettim. Yusuf Kemal'le kuyruk acım var ama, kabul etmeyişim prensiplerime aykırı olmasındandı. Bu muahede yapıldı.

Yusuf Kemal, Acarlara verdiğimiz muhtariyet işine bakmıyor. Ruslar orada muahedeye hiç bakmaksızın türlü zulümler ediyorlar.

Bir Rus vilayeti imiş gibi orayı teşkilatlandırıyorlar. Halkı hiçbir işe karıştırmıyorlar. Mecliste şikayet ettim, söylendim. Mebusları Yusuf Kemal'i görevini yapmaya davet etmeleri için harekete geçirttim. Ne olurdu bari bir defa bir nota ile Ruslara bunları hatırlatsaydı ya... Elbette etkisi olurdu.

YUNAN İLERLİYOR.. MECLİS TELAŞTA

Millet Meclisini eskisi gibi bulmadım. Çok mayalanıp ekşimiş, kıpırdanma ve kaynaşma var. Mebusların yüzde sekseni Mustafa Kemal'in aleyhine dönmüş. Muhalif bir gurup meydana gelmeye başlamış. (Nutuk, sayfa 369)

Millet Meclisi hiç tatil yapmazdı. Temmuz başlarıydı. Birgün Mustafa Kemal, Meclise geldi. Özel bir toplantı yapıldı.

Yunanlıların yeniden taaruza başladıklarını söyledi. Al belâyı... Bütün mebuslar tabii çok telaş ettik. Mustafa Kemal dedi ki:

"Yunanlılar ordularını Bursa'ya yığmış. Oradan İnönü, Eskişehir üzerine yürüyorlar. Afyonkarahisar taraflarında hiçbir hareket yok. Demek çatışma yine kuzeydedir (İnönü). Askerimiz son derece düzenlidir. Çok yerde beton siperler, hendekler bile yapılmış, top, tüfek mesafeleri bile belirlenip nişanlar konulmuştur."

Heyecan ve meraktayız.

Sonunda Eskişehir, Afyon cephesinde ağır bir yenilgi aldık. Bu öyle bir hezimetti ki, öyle bir kaçış kaçtılar ki tren raylarını ve köprülerini bile atmaya zaman bulamadılar. Yahut akıl etmediler. Oralardaki sığır, koyun ve keçi sürülerini sürüp getirmediler. Yunanlılar bu hattan çok güzel yararlandılar. Sakarya Savaşında bu sürülerle beslendiler. Bu sürüler olmasa Sakarya'da yirmi gün duramazlardı.

Yunanlılar bütün şiddetiyle taarruza geçtiler. Artık savaş kuzeye kadar bütün cepheleri sardı. En şiddetli taaruzları sol kanadımız üzerine yani Kütahya hizalarından Afyonkarahisar ve Seyitgazi yönüne doğru. Şimdi bütün mebuslar ayıldık.

DOĞU CEPHESİNDEN ASKER TAKVİYESİ

Şimdiye kadar Yunanlılar çeteleri püskürtmüşler, ciddi ve düzenli bir savaş görmemişlerdi. Önce İnönü'ne az bir kuvvetle gelmiştiler. O zamanki durumu anlayamadıkları anlaşılıyor. İkinci İnönü'de kuvvetler eşit idi. Belki bizim daha çok askerimiz vardı. İki tarafta geri çekiliyordu. Sonunda sabreden biz olmuş ve kazanmıştık.

Yunanlılar değerli bir düşman olmadıklarını, kıymetli bir askerlik özelliğinden yoksun olduklarını ispat ettiler.

Şimdi büyük kuvvetler yapmışlar, kralları da başlarına geçmiş, önemli bir harekata girişiyorlar. Bizim kuvvetlerimizde İkinci İnönünden beri asker sayısı, silah ve cephane yönünden çok geliştirilmişti.

Sivas'a Çolak Selahattin'in yerine kumandan yapılan Nurettin Paşa orada bir düziye bölükler düzenleyip göndermişti. Ermeni savaşından sonra Doğu Cephesindeki birliklerden ve silahlarından da birçoğu Batı Cephesine nakledilmişti. Hâlâ geliyordu.

Topal Osman da Giresun eşkiyasından bir bölük kadar asker düzenleyip Binbaşı Alpaslan'ın emrinde orduya katılmıştı. Rusya'dan da birçok silah ve mühimmat getirmiştik. Ermenilerden elde edilenler de doğudan buraya gönderilmişti.

Böylece biz de düşman kuvvetine eşit bir durumda idik. Hatta onlardan şu üstünlüğümüz vardı: Kendi hareket üssümüzdeyiz. Hendekler kazılmış, siperler yapılmış, buralara askerin içeceği su fıçıları bile yerleştirilmiş, top, mitralyöz menzilleri ölçülmüş ve nişanlar konmuştu. Savaşın sonraki gelişmeleri İsmet'in ve bizim komutaların Yunan ordusu hakkında hiçbir bilgilerinin olmadığını, Yunan ordusunda başlayan hareketi asla anlayamadıklarını göstermektedir.

Afyon'daki taaruzun şiddetine rağmen, bizim kumandan, *"Savaş yine İnönü'nde olacak, bu bir gösteriştir"* diye bütün kuvvetleri İnönü'ne toplamış. Takviye birlikleri Eskişehir'e ve kuzeyine almış. Bari tedbirli davranarak ortalık bir yere alsa bu uzun cephenin güneyini adeta boş bırakmazdı. Özetle düşman bizi aldatmaya tam muvaffak olmuştur. Ondan sonra sol yanımıza çok üstün kuvvetlerle çullanmıştır.

Solumuzda Deli Halit, onun sağında Albay Nazım var. Yunan ordusu bunları kırıp doğruyor. Bunlar da delice, kahramanca direniyor ve müthiş savaşlar yapıyorlar. Fakat ne yapacaklar pek üstün düşmana karşı birgün, iki gün, beş gün dayanabilirler. Sonuçta geri çekilmek zorunlu.

Bunlar İsmet'ten imdat istiyor, yırtınıyorlar.

İsmet: *"Hayır savaş orada değildir. Düşman orada yani sol kanadımızda gösteri yapıyor. Takviye birliklerimizi oraya çekmek istiyor. Bir er dahi gönderemem!"* diyor ve göndermiyor. Ötekiler de yırtınıyor. Olmuyor.

İsmet de garip bir hal var. Benim gibi onunla çok te-

mas edenler bilir: Bu adamın kafasına birşey girdi mi onu bir daha çıkarmak imkansızdır. Ama ne kadar saçma olursa olsun. Balçılığa saplanır gibi ona saplanır, kalır. Lozan'da da bu halini görür ve gülerdim. Bazen çok önemsiz birşeye fevkalede ehemmiyet verir, bazen de önemli bir şeyi hiç dikkate almaz. Ona bir şeye önem verdirmek için onun evhamını gıcıklamayı bilmelidir. Çok vesveseli ve evhamlı bir insandır. Bu savaşta da kafası sağ yanımızdan gelecekler, asıl savaş İnönü'nde olacak fikrine saplanmış. Bir türlü bundan çıkamamıştır.

Dediler ki, Fevzi Paşa daha savaşın başında Mustafa Kemal'e ve İsmet'e taaruzun Afyon üzerinden olacağını söylemişti. Fakat dinlememişler. İnanmak lazımdır. Fevzi Paşa'nın bir-iki hizmeti vardır ki, askerlikte pek üstün olduğunu göstermiştir. O zaman Fevzi, Bakanlar Kurulu Başkanı idi ve daha birkaç görevi vardı.

Derken zavallı Nazım kahramanca dövüşürek şehit düştü. Askeri tümüyle kırıldı. Şimdiye kadar önemli hizmetler yapmış değerli bir subaydı. Sonra cenazesi Ankara'ya getirildi. Hacı Bayram Veli'de gömüldü. Nazımın yeri boş kaldı. Yâni delik açıldı. Nazım'ın sağında Çolak Kemal (Kemaletten Sami) vardı. Yunanlılar onu da tepelediler, kaçırdılar. Az kaldı esir oluyormuş. Bereket versin orada bir er varmış. Dağda bir yol biliyormuş. Bunları oradan kaçırmış. Delik büyüdü.

İSMET SOL CEPHE ÇÖKÜNCE UYANDI

Cephemizin sol kanadı bozuldu. Bunlar Kütahya-Afyon hattında oluyor. Halit sol kanadın ucunda ayrı kaldı. Hem vuruşuyor, hem Seyyitgazi'ye doğru geri çekiliyor. Hâli perişan.

İşte Ancak bu sıradadır ki, İsmet gaflet uykularından uyandı. Kaç gündür çarpışıyoruz, sağ kanadımızda birşey yok. Kuvvetlerimizin büyük çoğunluğu orada istirahatte. Kumandan durumu kavrayamıyor. Nihayet sol kanadımız bir satır yiyip parçalanınca durumu anlayabildi.

Kuzeye yığdığı takviye birliklerini ve diğer kuvvetleri şimdi güneye sevkediyor. Bu bir komedi dram sahnesidir. Ev ateş almış, yanıyor.

İçindekiler: *"Aman itfaiyeci başı. Acele tulumbacılarını yolla!"* diyorlar. Yalvarıyorlar, bağırıyorlar.

İtfayecibaşı: *"Siz hayal görüyorsunuz, yangın orada değil başka yerdedir. Bir hortum bile göndermem!"* diyor.

Derken günler geçiyor. Bina yanmış kül olmuştur. Başka yerde ise bir kıvılcım eseri bile yok. Hadi tulumbalar, binaları yanıp bitmiş, dumanı tüten yangın yerine gidiniz. Canım iş işten geçti. O evvel gerekti. Bunu da anlamıyor.

Yolluyor. Bari sağındaki büyük kuvvetlerle, Yunanlılar soluna hücum ederken, onları kurtarmak için sen de onun soluna çullansana. Hayır! Eğer bunu yapsaydı. Yunanlıları perişan etmesi muhtemeldi. Bu fırsatı da kaçırmıştı. Galibiyet, çok mümkündü. Çünkü Yunan kuvvetleri hep solumuzdaydı.

Askerler diyorlar ki, strateji hatası müthiş bir hatadır. Bunu savaşın başında yapan komutan felakettedir. Çünkü bu hata savaşın sonuna kadar sürer, kimse de düzeltemez. İşte bu savaşta, İsmet'in yaptığı budur. Cezasını millet çekecek, nice yerler kaybedeceğiz, binlerce vatan evladı ölüp kara toprakların altına girecek. Top, tüfek ve her türlü mal ve servet gidecek. Az kaldı dava da bitiyordu.

Şimdi takviye birlikleri haydi güneye! Bir süvari birliği dört nala kuzeyden güneye koşturuluyor. Savaş yerine geliyor. Savaş bitmiş, düşman ilerliyor. Yapacak birşey kalmamış. Yine dört nala geri dönüp kaçmaya çalışıyor.

Bir piyade alayı zorunlu yürüyüşle, soluk soluğa geliyor. Savaş bitmek üzere hemen çatışmaya katılsa, belki terazinin gözünü lehimize çevirir. Fakat o kadar yorulmuş ki, o kadar aç ve hele uykusuz ki... Uykuya yatıyor. Çünkü gece gündüz yürümüş, ayakta duramıyor. Bu iş düşman mevzilerinin karşısında oluyor. Ama asker uyumaktan kendini alamıyor. Subay önleyemiyor. Kısacası dar geri kaçıyorlar.

Demek ki yukardaki kuvvetler aşağı gönderildi. Fakat bâde, harab-ül, Basra.. Savaşa iştirak etmeleri mümkün olmadı. Hiçbiri savaşmadan gerisin geriye döndüler.

Ben bunları şu, bu rivayetlere göre söylemiyorum. Mağlup ordu Sakarya arkasına kaçınca Millet Meclisinden orduya gönderilen Araştırma Komitesi içinde idim. Kumandanlardan, küçük kumandanlardan, binbaşı, yüzbaşı, teğmen gibi birçok subaylardan dinledim. Bu anlattıklarımı ayrı ayrı bana söylediler. Hep bir ağızdan savaşı şöyle tarif ediyorlardı:

"Savaş değil, faydasız ahmakça hareketler bütünü. Savaş olmadı. Sadece anlamsız bir yol yürüyüşü oldu."

Ben de bu harekete: *"Sina çöllerinde pusulayı şaşırmış Yahudilerin kırk yıllık seyahatleri"* diyorum.

Gerçekten ordumuz hiç savaş yapamamıştır. Onüç fırkamız (tümen, bölük) körebe oynar gibi iki gözü bağlı, oradan oraya dolaşmıştır. İdaresizlik yüzünden biz onüç fırkayı kullanamazken, Yunan ordusu sadece beş fırka askerle savaşıp kazanmıştır.

Aklı eren askerler diyorlar ki, savaş böyle olunca, artık takviye birliklerini aşağıya yollamak da hata idi. Çünkü esir düşebilirler. Gerçekten Yunanlılar şimdi Seyitgazi'den Ankara yönüne doğru zorlanıyorlardı. Gayeleri bizim ordunun kalanlarını Bolu dağlarına atmak. Oraya atılmış kalıntılar artık bitmiş demektir.

Halit, Allah için gayret ediyor. Yunanlı'lara karış karış ölçerek yer veriyor.

Nihayet İsmet, Eskişehir'den bir karşı taaruz yapıyor. Diyorlar ki, bu da pek hata idi. Ne ise şükür bizim kumandan işi anladı. Bundan çabuk vazgeçip topyekün geri çekilme emri verdi. Vermese de ordu bozulmuş, çözülmüş, panik gelmiş. Savaş alanı ve çevresinden olan askerler, kaçıp köylerine gidiyor, diğer askerler de alabildiğine kaçıyor.

HÜKÜMET'İN KAYSERİYE TAŞINMASI

Kara haber Ankara'da yıldırım gibi beynimize indi. Eyvah bu kadar emeklere... Nice tehlikelerden atlatıp meydana getirdiğimiz kurtulma hareketi bitiyor! Millet ve devlet yeniden batıyor! Ümit yine söndü. Gülen yüz kalmadı. Herkes yas içinde.

Hükümet Ankara'yı bırakıp Kayseri'ye taşınmaya karar vermiş. Bakanlar Kurulundan da bu karar çıkmış. Dosyaları oraya taşıyorlar. Bunların bir bölümü yollarda kaybolmuştur. İsmet, Mustafa Kemal, Fevzi de orduyu Yeşil Irmağın arkasına nakletmeyi kararlaştırmışlar. Onu yapacaklar.

Ankara mahşer yeri, bir ana-baba günü oldu. Kayseri'ye ilk kaçanlar Milli Eğitim Bakanı *Hamdullah Suphi ve Yunus Nadi.* Elhamdülillah sekiz-on mebus kaçtıysa da başkası kaçmadı.

Hükümet, memur ve subay ailelerini Kayseri'ye yollu-

yor. Sokaklarda arabalar, atlar, eşekler, öküzler, kağnılar.. Eşyalar arabalara yüklenmiş, kadınlar eşyaların üstüne oturmuş. Bir tarafında bir kafes, bir tarafında bir oturak, bazısında üç-dört tavuk da asılı. Çocuklar anaların kucağında ağlar.

Kimsenin bir şey bildiği yok. Yalnız, *«gavur geliyormuş!»* diyorlar. Kaçmayı düşünüyorlar ve acele.. Hükümet bu sevkiyatı yönetiyor. Araba az. Kimi zorla arabalara el koyup ailesini yerleştiriyor. Gücü, gücü yetene. Hükümet mebusları sıkıştırıp yollamak istiyor.

Sokak, pazar insan dolu. Bir sürü insanlar koşuşup duruyorlar. Çoğu yürüyüşler anlamsız, şaşkınlık eseri. Bu insanların çoğunun elinde eşya var. Kimi bir boy aynası gezdiriyor, satmak istiyor. Kimi sırtına bir dolap almış müşteri arıyor. Kan ter içinde kiminin elinde veya omuzunda halılar. Fiyatlar ölü pahasına; fakat yine alan yok. Kim başına dert alacak. Herkes canını taşıyamayacak halde. Şaşkın, telaş ve acele içinde. Bir öteye, bir beriye koşuyorlar. Para küçük ve hafif şeydir. Taşınır ve saklanabilir. Eşyayı nereye sığdırmalı. İnsanların benzi, ölü benzi. Tanrı böyle bir günü hiç kimsenin başına vermesin. Hatta derler ki, düşmanıma vermesin. Doğru.

İsmet'in bu savaşta sorumluluğu çok ağırdır. Yaptığı iş çocukça bir iştir. Böyle bir kumandan başka bir millette olsaydı derhal kurşuna dizilirdi. Bizde sorumluluk yok ki. Bu savaştan iki ay önce Temps Gazetesinde General Delacroi adında bir Fransız generalinin bir makalesini okumuştum. Diyordu ki:

"Yunanlılar büyük bir hücum yapacaklar. Hazırlanıyorlar. Böyle büyük bir taaruzu yapabilmek için insan, silah, erzak ve cephane nakliyatını temin etmek lazımdır. Bunun için muhakkak bu hücumu Afyon'dan yapacaklardır. Çünkü oraya İzmir'den tren var. Başka yerden yapamazlar."

Sonra Sakarya'ya kaçan ordu kalıntıları arasında yaptığım araştırmalar sırasında İsmet'in İnönü'de saldırı beklemek hatasını öğrendiğim zaman bu makaleyi hatırladım. Dövündüm. Bu adamlar bari bu makaleyi okusaydı. Bari bundan ders alsalardı. Yâni bir asker böyle bir hücumun ancak Afyon'dan olabileceğini iki kere ikinin dört ettiği gibi bilecekti. Bizimkiler bu kadar basit bir şeyi bilememişler, rezil olduk.*(Bkz.265. sh.Dipnot)*

120 BİN KİŞİLİK ORDU 20 BİN KALMIŞ

Şimdi bizimkiler orduyu Kızıl Irmağın arkasına alacaklar. Hangi orduyu? Yüzyirmi bin kişilik bir ordu dağılmış, Sakarya'nın arkasına yalnızca yirmibin kişi gelmiştir. Onun da elinde hiçbir silahı yok. Malzemenin çoğu düşmanın eline geçmiştir. Bizim asker bozgun olunca fena kaçıyor. Zaten savaştan önce de sürekli kaçıyorlardı. Pek kahramanız diye övünmeyelim. Asker artık savaştan bıkmış. Fırsat buldukça silahını atıp, bir kısmı da silahıyla kaçıyor. Son zamanlarda bunun önünü bir derece İstiklal Mahkemeleri alabilmişti. Bu firar hadisesini anlatan bir hikaye söyleyeyim:

Bu bozgundan önce birgün Bakanlar Kurulunda Maliye Vekili söylendi. Sebebi, Milli Savunma Bakanlığı para istemiş; askere elbise lazımmış.

Fevzi Paşa'ya dedi ki: *"Daha bir ay önce elbise parası verdik. Yeniden yine isteniyor. Bunu ne yapıyorsunuz?"*

Fevzi Paşa şu cevabı verdi: *"Eh ben ne yapayım. Bütün milleti giydirmeyi taahüt etmedim ya."*

Şaştık. Bu nasıl laf anlamadık. Hepimiz *"Nasıl?"* dedik.

Açıkladı: *"Yalnız orduyu giydirsem, fazla para istemem. Orduyu giydiriyorum. Birkaç ayın içinde o askerler azar azar kaçıyor. Elbiseyi de beraberinde götürüyor. Yerine yenileri geliyor. Bunlar da çıplak. Bunları da giydirmeli. Böyle devam ederse bütün milleti giydireceğim. Siz de ona göre para verirsiniz!"*

Bu sözlere hem güldük, hem de üzüldük. Üzgünüm gerçek işte aynen böyle idi. Şimdi bozgun olunca ise dağılıvermişlerdi. Türk askeri savunma azminde eşsiz bir askerdir. Fakat mağlup olunca adeta sıfır oluyor.

Şimdi ordu darbe yiyince erimiş bitmişti.

Topyekün geri çekilirken birşeyi iyi yaptılar. Hangi vatansever subaylar ise onlar, ne yapıp yapıp cephane sandıklarının çoğunu trenle taşıtıp Nallıhan'da Kızılırmak'ın arkasına yığdılar.

Gayet fena da iki şey yaptılar: Eskişehir-Ankara tren raylarını ve köprülerini atmadılar. Mevcut koyun, keçi sürülerini sürüp bizim tarafa getirmediler ki, sonra bunlar Sakarya Savaşı'nda düşmana besin olmuştur. Düşman bu hattı kullanarak Sakarya üzerine başarıyla nakliyat yapmıştır. Oysa Sakarya'da bozulduktan sonra Yunanlılar kaçarken bu rayları öyle atmışlardır ki parça

parça idi. Adeta her ray parçasının altına bir dinamit koymuşlardı. Sonra aylarca tamir edemedik.

Yaralılar geldi. Askeri Sağlık Başkanı İbrahim Talî. Bunlara bir türlü gerektiği şekilde bakamadık. Görevden aldılar. Bu yaralıları arabalarla ve bazılarını yaya olarak Çankırı, Çorum taraflarına yolladılar. Düşünün zavallıları ve sefâleti. Yaralı yaya gidiyor. Hatta ayağından yaralılar korkudan Ankara'da bırakılamıyor, yaya yollanıyor.

Ankara'da mebuslar durum hakkında hiçbir şey bilmiyor. Hükümet Ankara'dan kaçma telaşında. Başka şeyi düşündükleri yok. Mustafa Kemal'in eşyasını da denk denk toplayıp, yollamışlar. Meclisin haline baktım. Herkes şaşkın tavuğa dönmüş, ne olacağına ve ne yapılması gerektiğine dair kimsede bir fikir bir rey yok.

ARAŞTIRMA KOMİSYONU'NA İSMET İTRAZ ETTİ

Bekir Sami ve otuz mebus konuşuyoruz. Ekserisi Adana ve Mersin mebusları. Adana'lılardan İsmail Safa, Zamir vb...

Bana: *"Ne yapalım. Sen ne dersin?"* dediler.

Dedim ki: *"Vaziyet nedir? Bir bileniz var mı?"*

"Yok" dediler. Arkadaşlara: *"Biz de, hükümet de, Mustafa Kemal de fazla bir şey bilmiyoruz. Arada Mustafa Kemal mebuslara sohbet havası içinde birşeyler söylüyor. Ayrıca ordudan elde ne kalmış. Top tüfek hep yok olmuş mu? Bildiğimiz yok. Oysa önce bunlar bilinmeli. Bilince birşeyin yapılıp yapılmayacağına karar vermek, ümit varsa yapılacak şeyin ne olduğunu belirlemek mümkün olur. Bunun için hemen toplanmalıyız. Arkadaşlardan bir* ***Araştırma Komisyonu*** *kurmalıyız. Beni de bu komiteye alın. Orduya gidelim. Görüp araştıralım, gelip size anlatalım. Bu işi çabuk yapın. Vakit dardır. Yunanlılar elbet Ankara üzerine yürüyeceklerdir!"* dedim.

Pek yerinde buldular. Hemen bir resmî toplantı yapıp araştırma komisyonu kurdular ve beni de seçtiler. On dört kişi idik. İçimizde *Çolak Selahattin, Konyalı Vehbi Hoca, Abdullah Azmi, Erzurumlu Durak* da vardı.

Hükümete bildirildi. İsmet'e yazmışlar. İsmet bizi kabul etmek istemedi. Sebebi, hata ve rezaletleri meydana çıkacak.

Bu adam yaman adamdır. Böyle günde böyle şey düşünülür mü? Oysa insan aksine yardımcı olur. Belki iyi olur diye ister. Hem milletvekillerini nasıl önleyebilir? İsmet:

"Asker işine mebus, sivil karışamaz. Bu anarşidir, disipline aykırıdır!" diyor. Hem kel, hem fodul.

Neler yapmış, bir koca orduyu sıfıra indirmiş. Şimdi bize ne diyor. *«Canım niye boşuna telaş ediyor? Biz oraya gidip kumandayı alacak değiliz. Subayları, erlerin önünde dövdürmeyeceğiz. Askeri, ihtilale de teşvik etmeyeceğiz. Bunların sırası mı? Millet durumu görmek istiyor. Hakkı değil midir?»* dedim. Sertleştik, ısrar ettik, İsmet razı olmadı. Ama biz yola çıktık. Cepheye vardık. Engel olamadı. Ama gözümüze de gözükmedi.

Cepheyi bir başından başladık, öbür başına gidiyoruz. Ordu Sakarya'nın doğusunda çeşitli tepelerde. Bu tepelerden cephenin durumunu, panaromasını görüyoruz. Bir yerde harita uzmanı bir Binbaşı var. Bize mevziyi gezdiriyor. Çolak Selahattin, yanında asılı olan askerî haritasını çıkardı. Binbaşı bilgi verdi. Selahattin "Ha, anladım" dedi. Haritayı yatay yapıp çevirdik. Tuttu. Tabii biz birşey anlamıyoruz. Bize bilgi vermeye başladı. Baktım Binbaşı dikkatle Selahattin'in yüzüne baktı ve elini tutup haritasını çevirdi. Selahattin kıpkırmızı oldu. Hep anladık. O kurmay subay ve kolordu komutanlığı etmiş olan bu zât haritayı arazi üzerine tatbik edemiyor.

Geziyoruz. Ben, çeşitli rütbedeki subaylar, hatta çavuş, onbaşı ve erler ile de bir kenara çekip konuşuyorum. Bilgi istiyorum. Selahattin ise askerî tören yapıyor. Elinde bir de kırbacı var. Tesbih ile oynar gibi onunla sürekli oynuyor. Böylece safları dolaşıyor: *"Düğmeni ilikle!"* diyor. Yaptığı bu.

Diğer arkadaşlar tarafsız. Bunlara dedim: *"Sarıklı mebuslar askere din gayreti versin. Bunun için böyle törenlere gerek yok. Erin düğmesi, yok çözülmüş veya yokmuş ne çıkar. O gündemiyiz? Selahattin günü ve durumu takdir edemiyor. Sizler askeri toplayın. Dinden, Allah'ın dinsize karşı savaş emrinden, gayret etmezseniz gavurun gelerek karı ve bacılarınızı alacağınızdan söz edin!"* dedim.

Yine dine sarılırız. Felakatte, bu kara günde yine en iyi işimize yarayacak olan din. Öyle yaptılar.

Bense bunların hiçbirine karışmayıp gizli gizli subay ve erlerle konuştum.

Daha önce tasvir ettiğim gibi savaşı anlattılar. Hepsinin sözleri aynı idi. Sanki bütün ordu tek bir ağız. Oy birliğiyle diyorlardı ki:

"Bizim sayımız, tüfek vs. kuvvetimiz düşmandan aşağı değildi. Bilhassa iyice yerleşmiştik. Hendeklerimiz mükemmeldi. Dünyada mağlup olmazdık. Mağlubiyetimizin sebebi bilgisiz hareket ve yönetildiğimizdendir. Biz bilgili idare isteriz!".

Devam ediyorlardı: *"Bize, bizi bilgili idare edecek bir kumandan ve Eskişehir-Afyon hattındaki o eski silah ve kuvveti verin. Düşmanı burada mutlaka tepeleriz. Boşuna rezil olduk. Çarpışmaya giremedik. İsmet kumandan olamaz".* İşte İsmet'in orduyu teftiş etmemizi istememesinin sebebi.

Bir yerde bazıları yüksek rütbeli dört subayla toplantı halinde görüştüm. Anlattıkları yine aynı şeyler. İstedikleri yine eski kuvvet ve bilgili sevk ve yönetim. Birden elimde olmayarak *"Ah yazık oldu!"* demiştim. Subaylar ağlamaya başladılar. Savaşan kişilerin bilhassa böyle günde ve ordugâhta ağlamaları cidden dertli ve müthiş bir manzara oluyor. Ben de ağlamaya başladım. Hem ağlıyor hem söylüyorlar:

"Bize ne yapıp yapın eski kuvveti ve iyi bir komutan verin! Milletin yüzüne bakacak halimiz, yüzümüz yok. Utanıyoruz! Dediğimizi yapın. Yunanı burada mutlaka tepeleriz. Bu lekeyi temizleyeceğiz. Bunun için kanımızı akıtacağız!" dediler. Yine onlarda bende ağladık.

Teselli ettim ve söz verdim. Subaylar çok vatansever, çok fedakar. İlk defa gönlüme ümit girdi ve doldu.

Araştırmalarıma devam ettim. Geceleri kâh toprakta yattık, dolaştık. Daha çeşitli manzaralar gördük. Artık hep aynı şeyi dinliyorum. Demek araştırmalara devam etmemize lüzum yok. Durum açığa çıktı. Ve şudur:

"Ümitler yok olmamıştır. Bilhassa subayların vatanseverliği galeyanda. Mağlubiyetlerinden utanıyorlar. Lekeyi temizlemek istiyorlar. Büyük bir gayretle savaşacaklar. Hemen hepsi düşmanı yeneceklerini söylüyor. Hastalık da anlaşıldı. Şimdi bunlara bilgili bir komutan ve eskisi kadar ordu, tüfek, top, cephane vermeli."

Mesele bundan ibarettir. Bunları yapmak için hemen Ankara'ya gitmeli. Vakit dardır.. Ya Yunanlılar harekete geçip vakit bırakmazsa.. Demek pek acele etmemez gereklidir.

Arkadaşlara *"Gidelim!"* dedim.

Selâhaddin: *"Henüz gezmediğimiz, ziyaret etmediğimiz birlik var. Oralara da gidelim. Sonra çocuklar gücenir."* dedi.

Dediği birlik Eskişehir önlerinde piştar (öncü) konumunda. Oraya gidip gelebilmemiz için en aşağı üç beş gün lâzım. Oysa kaybedilecek zamanımız yok. Buraya niye geldik, Selahaddin bilmiyor her halde. Selahaddin'e: *"Biz buraya gezmeye, hatır-gönül almaya değil, kılıçtan arta kalan orduyu savaşacak duruma getirmeye geldik!"* dedim.

ORDUNUN SON DURUMU

Ordunun durumu şöyle idi:

Yüzyirmi bin kişilik ordu dağılmış. Yirmi-yirmibeş bin kişi kalmış. Öyle kaçmışlar ki, yirmi dört saatte 80 bin kilometre yapan asker var. Bu askeri gösterdiler. Subaylar bunu söylüyor.

Savaş tarihinde bu hıza erişmeye pek rastlanmamış diyorlar. Askerin ayağında çarığı var sanılıyor. Ama ayağını kaldırttın mı altı yok. Hattâ çoğunun tabanı da parçalanmış.

Subayların anlattığına göre askerler kaçarken kaputunu, hattâ ceketini atarmış. Bu hafif olmak içinmiş. Bir mendil bile insana böyle zamanda pek ağır gelirmiş. Askerde üstte başta yok. Ama neyse Ağustostayız, pek sıcak. Bununla beraber yine lâzım.

Buralar ağaçsız çır-çıplak yerler.

Gündüzleri bir cehennem sıcağı var, ölecek gibi oluyoruz. Geceleri de pek serin. Askerde bir tane bile çadır yok. Hepsi gitmiş. Bütün orduda hepsi hepsi yüz tane bile çadır görmedim.

Askerin bir kısmında tüfek de yok. Hele süngülü tüfek pek az. Bir kaç süvari var. Alay ortada yok. Atları Anadolu'nun küçük atları. Bu bir şey değil. Fakat atlar açlıktan çok cılız kalmışlar, hepsi yıkılacak gibi. Bunlar hem de süvari, ama hiç birinde kılıç da yok.

Buralardaki köylerde bir tane bile ağaç yok. Bu da benim sinirime dokunuyor. Vatanın her parçasını yemyeşil görmek istiyorum. Ağaçsız gördüm mü hiddetleniyorum. Köylüye, "Niye ağaç dikmiyorsunuz?" diye soruyorum.

"Olmaz" diyorlar.

Bir gün yine aynı bölgede bir köye yaklaşıyoruz. Zümrüt gibi ağaçlar içinde. Gittik. Türlü eriklere kadar var. Bura köylüsü Rumeli'den gelme göçmen Türkmüş.

Yerli Türkler bunlardan ibret almıyorlar. Şu Anadolu köylüsü pek perişandır.

Çolak Kemal'in (Kemalettin Sami Paşa, şimdi Berlin Büyükelçisi) karargâhını anlatayım. Bir köyde, zemin katından ibaret bir evde, mebuslar o gece üst üste toprak üstünde yattık. Çolak da kibir ve azamet içinde. Asker ya!.. Bâri o azamet bu hezimette olmasa.. Asker dedik ya, yeter! Hikaye ettiler. Bir takım casuslar tutmuşlar ve hapse atmışlar. Gidip gördüm onları. Yunanlılar'a casusluk ediyorlarmış. Bunlar Eskişehir çevresine yerleşmiş Arnavutlarmış. Casuslar hep böyle Arnavut, Boşnak, Çerkes gibi şeylermiş. İbret!..

İşin acayip olan asıl feci yanı şu ki, bu kumandan da Arnavut. Tabii bu ise daha büyük ibret!.. Bu Arnavut Çolak Kemal'in babası Sinop'ta hapishâne gardiyanı olan bir Arnavuttu.

Çolak Kemal'e: *"Niye bu casuslar hep böyle yabancı unsurlardandır?"* diye sordum.

Cevap vermedi, somurttu. Tabii, Çolak Kemal'in askerleri arasında dolaşıyorum. Erlere, şunu bunu soruyorum. Üçer beşer etrafıma toplanıyorlar. Nasıl kaçabildiklerini sordum. Anlattılar:

"Beş-altı topu da beraber alabilmiştik. Kaçıyorduk. Gâvur önümüzü kesmişti. Durduk. Esir olacağız. Erlerden biri o köydenmiş. Dağda gizli bir yol biliyormuş. Gayret ettik. Topları o yoldan çıkardık. Sonunda selâmete erdik. O asker bizi, topları ve kumandanı (Çolak Kemal) *böyle kurtardı."*

"O asker nerede?" diye sordum. *"Burada"* dediler.

"Getirin!" dedim, getirdiler.

"Sen orduyu kurtarmışsın! Aferin oğlum. Allah senden razı olsun! Senin köyün orada imiş. Niye köyüne gidip çoluğunun çocuğunun yanında kalmadın da orduyu kaçırmağa çalıştın?" diye sordum.

Cevap verdi: *"Efendi! Köy, çoluk, çocuk ne olacak? Önce millet kurtulsun!"*

Bu söz karşısında gözlerim doluktu. Hakikaten kahramanmış. Oysa bizim askerde âdet, köyü yakınsa mutlaka

köyüne kaçmaktı. Çünkü Türk'te aile bağlılığı çoktur. Bu sebeple ora halkından askerlerle savaş yapabilmek çok zordur. Ama bu er böyle yapmamış. Cüzdanımı açtım.

Yirmibeş liralık bir kaime varmış. Başka param yokmuş. Kendisine verdim.

Çevremize bir çok asker yığılmıştı. Onlara da teşvik olur. Güzel sözler söyledim. Sonra bizim milletvekili arkadaşlara da anlattım. Onlar da para toplayıp bu askere verdiler ve kendisini güzel sözlerle de ödüllendirdiler. İşte bir orduyu, gururlu bir komutanı, kahraman bir er kurtarıyor. Böyle askerleri altın harflerle tarihe yazmalıdır.

Yazık ki bizde komutanlar, haysiyetleri kırılır diye böyle olayları örtbas ederler. Ne savaş tarihinde, ne de hatıralarında böylelerinin adını basit bir iki satırla bile anmazlar.

Bunları yazmak millî bir vazifedir.

DELİ HALİD'İN KARARGÂHI

Deli Halid'in(*) karargâhında, çadırındayız. Vehbi Efendi Halid'e, yenilgisinden dolayı serzenişli sözler söylüyordu. Halid kızdı: *"Hoca! Öyle lâf atıp durma!"* dedi.

Gözü döndü. Ses tonu fenâ idi. Vehbi, Halid'in ne deli olduğunu bilmiyor.

Derhal lâfa karıştım. Vehbi'yi susturdum. Öteki de çıkıp gitti. Muhtemel bir üzücü durumu böylece önlemiş olduk. Vehbi Hoca ısrar etse, beriki belki de tabancasını çeker vurur. Herif deli. Yalnız adı değil, gerçek deli. Hem pek de zâlim.

Vehbi'ye, *"Sen ne yapıyorsun? O delidir, sakın bir daha böyle birşey söyleme.."* dedim. Anladı..

O gece açıkta ve toprak üstünde yattık. Ömrümde ilk defa toprak üstünde açıkta yatıyordum. Bir sarı battaniyem vardı. Bekarlığımdan beri yanımdadır. Onu yanıma almıştım. Bir ucunu altıma, bir ucunu üstüme alıp yattım. *"Yarın mutlaka hastayız.."* diye diye uyudum. Tuhaf!.. Hiçbir şey olmadım. Hatta sırt ve bacak ağrılarım bile beni rahatsız etmedi.

(*) Halit Paşa (Deli-1883-1925): 3. Tümen komutanı. Sonra TBMM İkinci Dönem milletvekili oldu. Meclisteki bir tartışma sırasında, Ali Çetinkaya tarafından vurularak öldürüldü.

Ankara ve çevresinde, çimen türünden, dikenli bir ot var, bir karış kadar büyüyor. Bir ay içinde derhal sapsarı oluyor. Bu ottan orada da vardı. Battaniyeme sıvanmış, yıllarca onları temizleyemedik. Battaniyeyi Paris'e de getirdim. Hâlen yanımdadır. Benim tatlı ve övündüğüm bir hatıramın belgesidir o dikenli battaniye. Onu gördükçe o günleri hatırlarım.

Halid'in karargâhında subaylar, gizli gizli Halid'in zulüm ve cinayetlerini anlattılar bana. Yaka silkiyorlar. Meğerse bu adam pek zâlim, merhametsiz bir kâtilmiş. Hele anlattıkları bir olaydan çok üzüntü duydum. Genç ve cesur bir subaya kurşun sıkmış. Subay kabahatsizmiş. Yaralı subay, "sen haksızsın" diye söylenmiş. Bunun üzerine Deli Halid, "Vay bok, daha gebermemiş.." diyerek bir kurşun da beynine sıkıp subayı öldürmüş. Bu subaya hepsi acıyorlar. Buna benzer olayları çokmuş. Divan-ı Harp filân da bilmezmiş.

İşte ordunun geçirdiği felâket, işte şimdiki maddî ve manevî vaziyeti.

ARAŞTIRMA KOMİSYONU İLE GENEL KARARGAHTAYIZ

Polatlı'ya geldik. Vakit gece. Burası genel karargâh. Burada tren var. Selahaddin dönmek istemiyor. Diğerleri de onunla beraber. İlle pişdardaki (öncü) birliğe gidilmesini istiyorlar. İsmet Paşa'nın karargâhında, yâni Genel Karargahdayız. Bir Tatar evinde misafiriz. Gidip gitmemek için de aramızda münakaşa ediyoruz. Münakaşamız kavga hâlini aldı. Beni yatıştırmaya çalışıyorlar ve sabır tavsiye ediyorlar.

Dedim: *"Gitmemiz lazımdır. Buraya eğlenceye, süse, resmigeçide, çalım satmaya gelmedik. Ne duruyoruz? Siz dönmezseniz ben şimdi dönüyorum. Vakit yok. Ya Yunanlılar gelirse? Ankara'ya gidelim, çalışalım. Yapacak mühim işimiz var."*

Durak Bey de bana katıldı. "Dönelim" dedi. Arkadaşlar birer birer dönmek fikrime geldiler.

Ben incelemelerimin neticesini ne yapacağımı kimseye söylemiyorum. Açıklanıp bir falso yapılmasın. Meclis'te anî bir girişimle durumu anlatmak, yapılması gereken şeyleri anlatıp yaptırmak istiyorum.

Derken İsmet İnönü bizim eve geldi. Oturduğumuz odanın dört bir yanında sedir gibi minderler var. Ondördümüz sıralanmış oturuyoruz. İsmet yanıma oturdu. Halinde bir endişe ve itiraz var. Bir şey söylemiyor. Bir iki hoş beş lâkırdı etti, fakat yavan. Kulağıma:

"Seninle görüşmek istiyorum. Bize gidelim" dedi. Kabul ettim.

Gece yarısı yaklaşmıştı. Kalktık O'nun evine gittik. Bana sürekli sorular soruyor:

"Eee.. Orduda ne gördünüz? Ne kanaat edindiniz? Meclis'e ne diyeceksiniz? Milletvekilleri benim çok aleyhimde mi? Bana birşey yapabilirler mi sanki?".. Böyle şeyler.

Anlaşılıyor ki, İsmet yaptığı işlerden telaşta. Meclis'ten korkuyor. Benim ağzımı arıyor. Meğerse biz cephede dolaşırken Ankara'daki Milletvekilleri bu hezimetin sorumlusu olan İsmet'in (İnönü) Divan-ı Harb'e verilmesini istemişler. Mustafa Kemal buna engel olmaya çalışmış. Benim bunlardan haberim yok.

Durum anlaşıldı. İsmet'in içini kurt yiyor. Acaba biz de onun Divan-ı Harb'e sevkini isteyecekmiyiz, diye. Onu öğrenmek için beni evine çağırmış.

İSMET'E (İNÖNÜ) "SENİ MECLİS'İN KAPISINA ASARLAR" DEDİM

Açtım ağzımı yumdum gözümü:

"Ordu bütün senin aleyhinde. «Câhil bir idare ile bu hâle geldik. Yoksa mağlup olmazdık. Bilgili idare isteriz» diyorlar. Meclis sana bir şey yapamaz diyorsun. Ben zannederim ki seni tutar Meclis'in kapısına asar bile. Bu korkunç hezimetin sorumlusu sensin!" dedim.

Cevabı şöyle oldu: *"Ben yalnız değilim ki, Mustafa Kemal Paşa'nın emirlerini yapıyorum.."*

Şafak söküyordu. Misafir olduğum eve döndüm.Yâni beş-altı saat hararetli münakaşa ettik. Hele bir şeye pek kızmıştım. Bunu bana iki subay çok acıklı bir şekilde anlatmışlardı:

"Sakarya'ya varınca İsmet, iki genç teğmenin gösterilen mevzide durmuyorlar diye idam edilmelerini emretmiş. Bu ceza pek haksız imiş. Çünkü ordu mağlup olmuş, çözülmüş, herkes kaçan kaçana olmuş. Bunlar da kaçmışlar. Bütün ordu subay ve komutanları İsmet'e yalvarıp bun-

ların affını istemişler. Subaylardan biri pek değerli imiş. Sonra tamamiyle suçsuz imişler. İsmet dinlememiş, kurşuna dizdirmiş. Diyorlardı ki, böyle kurşuna dizdirmek varsa, hepimizi, hele önce İsmet'i kurşuna dizmek lazımdır. Hepimiz kaçtık. Tamamiyle doğru. Bu adam bilgisizliği yüzünden kırdırdığı binlerce vatan evlâdı yetmiyormuş gibi, üstüne bunları da öldürtmüş."

Bu olanları da acı acı söyleyerek suratına çarptım.

Lozan'da bir gün bana, bu konuşmaları unutmuş, bir komutanın merhametli olmaması gerektiğini anlatıyordu. Misal olarak bu iki teğmen olayını anlattı ve dedi ki:

"Mevzileri terketmişler, idam edin dedim. Çünkü disiplin meselesi. O zaman orduya bir ders vermek lazım. Hemen bütün ordu bu subaylara acıdı. Benden af edilmelerini rica ettiler. Dinlemedim. Dişimi sıktım. İdam ettirdim."

Olayı ben unutmuş değildim. Anlattığı isabet oldu. Bir tarafı o zaman aydınlanmamıştı, şimdi İsmet aydınlattı. Demek İsmet bunu gözdağı vermek için yapmış. Bunun için iki cana yıyıyor.

Bunun da sebebi, herkes korksun, kimse ses çıkarmasın. Demek ona itiraz edilmesin, hataları meydana çıkarılmasın, mevkiinden düşmesin diye insandan kurban kesiyor. Hatta hırsı yüzünden insan ona serçe gibi geliyor. O bu olayı bana Lozan'da kendi komutanlığını övmek için anlattı. Oysa bu tamamen, *"şecaat arzederken, merd-i kıptî sirkatin söyler"* idi. Şimdi büyüklenmesinden yerlere sığmayan İsmet'i o zaman Polatlı'da görmüş olmalı idiniz.

Ankara'ya döndük. Nutuk söylemek için notlar hazırladım. Ordunun vatan savunmasından ümitliyim. Çünkü subayların maneviyatı yüksek. Hezimetten utanmışlar, bu lekeyi temizlemek için bütün gayreti göstereceklerı anlaşılıyor. Şimdi demek orduyu eski hâle koymalı. Fakat bunu nasıl yapmalı?

Orada bir şeyden daha şikayet ettilerdi. Genel Kurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Ordu Sakarya'ya gelince, yeni kura mensuplarını silâh altına almış, orduya bu acemileri sevketmeye başlamış. Bununla ordunun açığını kapatmak istiyormuş. Dediler ki:

"Bunlardan fayda yoktur. Aksine zarar vardır. Nişan atamazlar, disiplin bilmezler. İlk top tüfek patlamasında kaçarlar. Diğer iyi askere de korku verirler, panik çıkar.

Bu adam bunları hangi akılla gönderiyor, derhal geri alsınlar!"

İKİ SUBAYDAN ALDIĞIM BİLGİLER

Şimdi Millî Müdafaa Vekâletinden de bilgi toplamak lazım. Sabah erken ben yatakta iken evime binbaşı Mehmet Sait, Binbaşı Halit, İstanbul milletvekili Ali Rıza'nın kardeşi olan adını hatırlayamadığım bir yüzbaşı geldiler. Binbaşı Sait, Dünya Savaşı'nda ordu dairesinde Almanlarla birlikte çalışmışmış. Bu işlerde kura konusunda uzmanlaşmış bir kişi imiş. Şimdi Ankarada İkmal Şubesi Müdürü imiş. Halâ da Levazım işlerinin başındaymış. Tamam. Kendi kendime *"Allah yolladı.."* dedim. Yanıma aldım. Yatağıma oturdum ve konuştuk.

Sait dedi ki:

"Biz güçlükler içindeyiz. Yanlış işler yapılıyor. Bin kere yazdık, söyledik. Öteye beriye başvurduk. Tepiniyoruz anlatamıyoruz. Dedik bu işi siz yaparsınız ve size geldik. Aman bir çaresine bakınız. Sizde ümidimiz var. Yoksa mahvolduk. Fevzi Paşa acemi kura mensuplarını aldı, orduya ikmal birliği diye gönderiyor. Bu felâkettir. Bunları derhal cepheden çektirip geriye aldırın. Bunlara geride nişan atmasını öğretsinler. Ön saflarda ölenlerin yerine teker teker gönderilsinler. Ölenin tüfeğini alıp ateşe başlasınlar. İkmal eri olarak 94, 95, 96, 97'liler var. Bunlar savaş görmüş, pişkin kimselerdir. Derhal bunları silah altına aldırınız."

Bu bilgiler pek değerli. İşin can alacak noktası idi. Ben de zaten bunu öğrenmek istiyordum. Ayağıma geldi.

"Peki vakit dardır. Bugün yarın Yunanlılar harekete geçer. Bu tecrübeli kişileri on gün içinde orduya yetiştirebilir misiniz?" diye sordum.

"Taahhüt ediyorum. Bu iş benim işim, yetiştireceğim." diye cevap verdi.

Bu adam mutlaka hızır. İşin can alacak noktası da böylece temin edilmiş oldu. Bir de yiyecek ve mühimmat işi var.

"Bunlar ne olacak?" diye sordum.

Halit: *"Bunlar da benim işimdir. Derhal Keskin'e, Çorum'a, Çankırı'ya doğru menziller yapacağım. Ali Rıza Bey (milletvekili) Levazımdan yetişmedir. Bilir. O da oralara gi-*

der. Demek ki biz de ordunun erzakını yetiştireceğiz" dedi. Bu da oldu.

Teşekkür ettim: *"Siz işe hemen başlayın. Ben yarın Meclis'ten bu kararları alırım"* dedim.

Çok sevindiler. Bu adamlar titriyorlardı. Ölecek gibi telaşta idiler. Ne kadar himmetli ve vatansever oldukları görülüyordu. Hayran oldum. Onları halâ da severim.

Bu insanlar, Sakarya Ordusundaki perişan kalıntıları Eskişehir-Afyon önünde muntazam bir ordu yapmışlar, onlara yiyeceklerini zamanında yetiştirmişlerdir. Özellikle Mehmet Sait Bey'in değeri diğerlerinden daha önemliydi. İşte bazan önemli hadiseler içinde böyle isimsiz kahramanlar önemli işler görür, büyük zaferlerin temelini kurar. Sonra da büyükler gelir, zaferleri kendilerine mal ederler.

Bu gibi insanları millete ilân etmek bilenlerin görevidir. Bu görevi ben yaptığım için müsterihim. Öyle ki, hiç tanımadığım Sait Bey'i ondan sonra en iyi dost saydım ve Ankara'daki bağıma ücretsiz olarak oturttum. O da iyi adammış ki, ben Avrupaya çekilince ihtiyaçta olduğumu düşünerek kira vermişti.

SİLAH MESELESİ VE RUS TÜFEKLERİ

Şimdi silâh meselesine gelelim. Tüfek yok diyorlar. Felâket. Araştırdım. Hükümetin karşısında eski bir hamamda, bizim Rusya'dan getirttiğimiz 35.000 Rus tüfeği olduğunu öğrendim.

Genel Kurmay Başkanı ve Millî Savunma Bakanı Fevzi'nin (Çakmak) haberi bile yok. Mal bulmuş Mağribî'ye döndüm. Halkın elindeki silahlar da toplanınca yüzbine çıkacak.

Süngü? Düşündüm yok. Ama buna çare kolay: Bir demir çubuğunun ucunu sivriltsinler, diğer ucuna da halka yapıp, tüfeğin namlusuna geçirsinler. Ama bir daha çıkmayacakmış. Zararı yok.

Süvari kılıncı. Ailelerde yatan ve bilhassa atalarımızdan kalma eski kılıçlar vardır. Onları toplatalım.

Bir de İsmet'in (İnönü) yerine komutan lazım. Bu da Mustafa Kemal olur.

Askerin yiyeceği ne olacak?

Para yok. Ekmek, fasulye, kahve, şeker, petrol, bez,

kumaş vb. gerekli. Ama nereden bulunacak?

Bence bütün dükkanlardan asker için gerekli ne varsa zorla alınmalıdır. Kötü bir zulüm ama, ne çare ki önce vatan lazım. Vatan ve Devlet olmayınca mal yerin dibine batsın. Şimdi iş tamam.

Demek herşey yolunda. Sakarya boyunda subayların bütün istedikleri oluyor. Yâni *"Eskişehir-Afyon hattındaki kadar tüfek ve cephaneyi verin. Bu lekeyi kanımızla temizleriz!"* diyorlardı. İşte verilebilecek.

Henüz Yunanlılar da harekete geçmediler. Vakit de var. Ne güzel. Allaha bin şükür.. Bana büyük bir ümit, hatta mukavemet etmeye imân geldi. Neşelendim. Meclis-te söyleyeceğim nutuk için hazırladığım notlara, yeni tedbirleri de ekleyip, nutkumu yazdım. Bunları Meclis'e kabul ettirip Meclis'e yaptıracağım. Kabul edileceğinden eminim.

Çünkü milletvekilleri bana bakıyor, her dediğimi yapacaklarını vaad ediyorlar. Bütün Meclis arkamda, ümitleri bende.

Yunan ordusu komuta heyeti gerçekten beceriksiz, aşağı derecede bir heyetmiş. Bunu bu olayda da iyice gösterdi. Kendileri açısından büyük fırsat kaybettiler. Bizi bozup Eskişehir'e girdikten sonra bir ay kadar hareket etmeyip vakit kaybetmeleri bunu ispatlar.

Bu durum bize çok değerli zaman kazandırmış oldu. Eğer derhal yürüselerdi, silah omuzda askerî bir gezinti yapar gibi gelecek, hiçbir mukavemet görmeyecek, belki de Ankara'yı zaptedeceklerdi. Ankara'nın düşmesi ise çok büyük manevî tesir yapardı. Bu da bizim için yıkım demekti. Kurduğumuz hükümet, yaptığımız ordu biterdi. Bizim için artık tutunmanın imkânı kalmazdı. Zaten bunu Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da yaptığım seyahatlerde, valiler, yerel yöneticiler ve ileri gelen halk her yerde söylediler:

"Ankara'yı terketseydiniz her şey bitmişti. Halk derhal İstanbul tarafını tutacak, sizi kesecek ve kovacaktı".

Yunan ordusu işte böyle büyük bir fırsat yakalamıştı. Sonra da mağlup oldu. Yunanlılar benim bu satırlarımı okuyup öğrenince kimbilir ne kadar dövünecekler. Kral-larına ve komutanlarına ne kadar küfür edecekler.. Özetle Yunan Ordusu uyudu ve bize yeni bir ordu yapmak için zaman verdi.

MUSTAFA KEMAL'IN BENZİ SAPSARI

Ben işimi hazırladım, Meclis'e koştum. Mustafa Kemal beni koridorda bekliyormuş, telaşla karşıladı. Sapsarı bir yüz, imdat bekler bir gözle baktı, gözleri yerde. Hey gidi günler!

"Ne yapacağız?.. Ne yapacaksın?" dedi. Adeta benden imdat bekliyor.

Dedim ki:

"Gizli celse yapalım. Siz hemen Meclis celsesini açınız ve bana söz veriniz."

"Peki" dedi. Gitti celseyi açtı. Ve bana söz verdi. Kürsüye çıktım. İki-üç saat kadar süren bir nutuk söyledim. Bu nutuk bir kaç bölümden meydana gelir. Özeti şudur:

1. Ordunun durumu.
2. Subayların istedikleri ve bu lekeyi temizlemek için verdikleri söz.
3. Alınacak tedbirler.

Ordu büyük bir yenilgiye uğramış, kaçan kaçana olmuş, çil yavrusu gibi dağılmış. Sakarya'nın gerisine gelebilenler 20-25 bin kişi. Tüfekleri eksik, hele süngüleri çok az. Süvaride kılıç yok. Topların bir kısmı kaybedilmiş. Askerde üstte, başta yok. Çadır yok. Büyük bir perişanlık.

Subaylar mağlup oldukları için utanıyorlar: *«Bilgisiz bir yönetim bizi bu hâle koydu. Yoksa yenilmezdik. Gücümüz yeterli, yerimiz iyi idi. Bilgili idare edilmek isteriz. Bize eski sayıda asker, silâh ve cephâne veriniz. Bir de başımıza bilgili idare edecek kumandan koyunuz. Kesinlikle Yunanlılar'ı püskürtürüz»* diyorlar.

Arkadaşlar, mutluyum çünkü askerde maneviyat yoksektir. İnceledim. İstediklerini vermek de mümkündür. Allaha şükür, henüz Yunanlılar da harekete geçmemişlerdir. Bu işi başarmamız için bize zaman tanıdılar. Çok büyük ümit vardır. Üzülüp kendinizi bırakmayın. Ümidi asla kesmeyin. Sakarya'da düşmanı bozmak imkânı var.

ALINACAK TEDBİRLER

Alınacak tedbirlere gelince.. Millî hayatta en önemli ve fevkalâde bir ânı yaşıyoruz. Bunun tedbirleri de en

önemli ve fevkalâde tedbirler olacaktır. Bunlar:

1. Vatanın her ferdi, her işini bırakıp Sakarya'da savunma için bir hizmet görecektir. Nakliye vesair işler de..

2. Bütün kağnılar, öküzler, atlara v.b. el konularak ordunun ulaşım işlerine terk edilecektir.

3. Orduya yiyecek, petrol, sabun v.b. lâzımdır. Herkesin nesi varsa, dükkanlarda ne varsa, derhal hükümet tarafından el konularak orduya verilecektir. Gerçi bu çok ağır bir şey ve bunda bir çok suistimal olacak. Ne yapalım, millet kurtulsun da ne olursa olsun. Millet giderse malı ne yapacağız?

4. Süngü de azdır. Derhal bütün demirci dükkanları, çubuk demirlerin bir ucunu sivriltecek, diğer ucunu halka yayıp süngü şekline getirecek. Bu yeterlidir.

5. Herkesin elindeki mavzer ve benzeri tüfekler ve fişekler derhal toplanıp, en seri bir surette Orduya gönderilecektir.

6. Süvariye kılıç için evlerdeki eski eğri kılıçlar toplanacaktır.

7. Genel Kurmay, acemi erleri cepheye göndermeye başlamış, bu büyük bir hatadır. Bunlar derhal geride depoya alınacak. Burada sadece atış tâlimi görecekler.

8. 93,94,95,96,97'liler (yâni 1876 ile 1881 arası doğumlulur) var, bunlar savaş görmüş askerlerdir. Silah altına alınıp cepheye gönderilecek. Bunlardan biri öldükçe, depolardakilerden biri gidip, onun silahını alarak savaşa katılacak.

9. Mustafa Kemal fiilen Başkomutan olmalıdır.

10. Ordu savaşı Sakarya'da yapacak. Kızılırmağın arkasına çekilmeyecek. Hükümet ve biz de Ankara'da kalacağız. Gidersek, çözülme olur.

11. Bu işleri derhal karar altına alınız. Hükümet de derhal uygulamaya başlasın."Maalesef bunlar bu hükümetle yürümez. Bu hükümet uyuşukluk içinde. Bu hükümetin belirgin vasfı budur. Meselâ Fevzi Paşa (Çakmak) hem Bakanlar Kurulu, hem Genel Kurmay Başkanı, hem de Millî Savunma Bakanı hem bilmem daha ne ve neler? Bu nasıl şey? Yalnızca Genel Kurmay Başkanlığı bu adamın zamanını doldurur. Bir adama bir görev yeterlidir.

Fevzi Paşa'ya hitap ediyor ve soruyorum; bu kadar işi nasıl yapıyorsunuz? Kesinlikle, yapamıyorsunuz. Bu

hırsın nedir? Üç-beş mevkii birden pençende tutuyorsun. Ordu'yu yeniden düzenlemek için halâ bir iş, bir uyanıklık gösterdiğiniz yok. Halâ uyuyorsunuz.

Arkadaşlar! Ben bunların hâlini şöyle görüyorum: Yeni bir Ashâb-ı Kehf!.. Vaktiyle bir Ashâb-ı Kehf varmış. Hikâyeyi bilirsiniz. Bir mağarada yıllarca uykuda kalmışlar. Uyandıkları zaman dünyayı bütünüyle değişmiş görmüşler. Bunlar da onlar gibi derin bir uykuda uyuyorlar. Uyandıkları zaman Ankara'da bakacaklar, başka insanlar var. Mehmet yerine Mihal diyorlar, paralara kuruş yerine drahmi diyorlar..

Artık uykudan uyanın!. Fevzi Paşa, sen bütün mevkilerini bırak, biraz hırsını yen! Sen durmaz çalışırsın, bilirim; fakat bu kadar işe yetişemezsin. Önemli bir andayız. Sen yalnız Genel Kurmay Başkanı ol! Sadece ordunun işini düşün, düzelt! Resmî yazışmayı bitirdikten sonra şöyle bir sırt üstü yat! İstersen ayaklarını da havaya dik! ***«Yunanlıları nasıl mağlup edebiliriz»*** diye düşün, fikir üret! Saatlerce düşün!

Fikir üretmek çok önemli bir şeydir. Bu sırada insanın aklına çok önemli şeyler gelir. Millî Savunma Bakanlığını başkası alsın. Meselâ onu Refet (Bele) Paşa'ya verin. Demek ki, kabineyi de düzenlemek lâzımdır.

Bu konuşmam üzerine Fevzi kalktı, sırasından bana cevap veriyor. Ben gerisindeyim. Dedi ki:

"Ben hırslı bir insan değilim. Bana emrettiler, şunu üzerine al. Aldım. Bunu da al, dediler onu da aldım. Ben kendim istemedim. Ben ne yapayım?"

Zavallının hâli perişan. Pörsük bir cüsse ve söz.. Sesi af diler gibi.. Hâline acıdım. Devam etti: *"Ben Orduya nereden silah bulayım? Ben uyku uyuyamıyorum."*

HAMAMDAKİ 35 BİN RUS TÜFEĞİ

Dedim ki: *"Fevzi Paşa! Sen istemedin, bu mevkileri sana verdiler demek. Sen düşünür bir madde değil misin? Bu kadar emir kulu musun? Vermek hata, fakat hatalı bir işi kabul etmek de hatadır. Bunu bilmiyor musun? Uyumuyorum diyorsun. Çok güzel uyuyorsun. Bak söyleyeyim: Silahı nederen bulayım diyorsun. Haberin olsun. Sana haber vereyim. Şuradaki hamamda otuz beş bin Rus tüfeği var. Hadi git al!"*

Zavallı daha fena oldu. Çenesi titremeğe başladı. Dudakları morardı:*"Ben cepheye gidip bir nefer gibi savaşmasını da bilirim!.."* dedi.

Bu sözü doğrudur. Gerçekten de Sakarya cephesine gitmiş, savaş başlayınca, Genel Kurmay Başkanı olduğu halde, Kur'an elinde ilk saflarda dolaşmış, erleri yüreklendirmiştir.

Bu Fevzi tuhaf bir adamdır. Adı Mustafa Fevzi'dir. Kavaklı Fevzi derler. Meşrutiyet'in ilânı zamanında Manastır'a hürriyetperverleri durdurmak için Abdülhamid tarafından gönderilen Boşnak *Şemsi Paşa*'nın evinde yetiştirdiği biridir. İsyancıları terbiye etmeğe gelen Şemsi Paşa ile birlikte, O'nun kurmay subayı olarak Manastır'a gelmiştir. Atıf, Şemsi Paşa'yı orada arabasında vurduğu zaman, Mustafa Fevzi de aynı arabada Şemsi'nin yanında idi.

İttihatçılar Fevzi'yi yakalayıp tevkif etmişler. Fevzi: *"Ben size de hizmet ederim"* demiş, onun üzerine serbest bırakmışlar.

FEVZİ'NİN (ÇAKMAK) **ACINACAK HÂLİ**

Fevzi Paşa az konuşur. Hiç dostu yoktur. Düşmanı da yok galiba. Kimse ile konuşmaz, ahbaplık, dostluk etmez. Yalnızca resmî göreviyle uğraşır. Uzunca boylu, esmer, şişmancadır. Çok üşür. Kış oldu mu, kalın üç-dört fanila, üstüne yelek, hırka, ceket, kaput giyer. Bu kadar yükü nasıl taşır bilmem. Üstüne başına hiç bakmaz. Pislik içindedir. Galiba saçını bile taradığı yok. Aylar geçer traş olmaz. Bıyık sarkık ve birbirine karışık. Bu hal ile yüzü tuhaftır. Hele kat kat fanila, hırka ve elbiseden, vücudu hantal, porsuk bir manzara alır. Tırnakları uzun ve içi simsiyah pislik. Sigara, kahve, içki içmez. Beş vakit namazındadır.

Bir hikâyesini anlatayım:

Bir yaveri vardı. Bu yaver, tanıdığım Demokrat Mustafa adında birinin kardeşi idi. Yaver bir gün bana anlattı. Bizim Paşa bir-iki aydır kaşınır. Kaşınıyor, fakat bir şikayet ettiği, bir şey yaptığı da yok. Kaşındığının farkında değil gibi duruyor. Gittikçe daha çok kaşınmaya başladı. Hele geceleri, iki eli vücudunda kürek çeker gibi bir düziye harekette. Aklıma geldi, galiba Paşa uyuz oldu,

dedim. Kendisine söylemek istedim. Fakat cesaret edemiyorum. Acıyorum da. Nihayet baktım ki, hâli fena. Bir gün: *"Paşam, siz çok kaşınıyorsunuz. Kendinizi hekime gösterseniz iyi olur"* dedim.

"Sahi.. Ben kaşınıyorum değil mi? Bir doktor çağır!" dedi.

Çağırdım. Doktor uyuz olduğunu söyledi. Uyuz bütün vücudunu dehşetli kaplamış. Kükürt merhemi verdi. Kurtuldu.

Bu olay, çok hayret edilecek bir şeydir. Fevzi'yi gayet iyi anlatır ve açıklar. Adam iki aydır kaşınıyor da, işin farkında değil! İhmalci, hakikaten bütün işlerinde ve hayatında böyle bir adamdır.

Ben kendisine Ashab-ı Kehf'siniz diye saldırdığım zaman, verdiği cevap da onun ruhunu gösteren bir aynadır. O sözleri anî bir buhran ve üzüntülü bir heyecan içinde söyledi. Ruhunun samimi bir yansıması. Bu bakımdan çok doğrudur: *"Verdiler, aldım"*.

Çok doğru. Bu adamın kişiliği işte bu.. Üstlerine körü körüne bağlı. Gerçekten Mustafa Kemal, Fevzi'ye şu Vekilliği al diyor, alıyor, şunu da al diyor, onu da alıyor. Sonra bırak diyor, bırakıyor. Daha sonra milletvekilliğinden ayrıl diyor, ondan da ayrılıyor.

FEVZİ TEHLİKEYİ ÖNCEDEN GÖRMÜŞTÜ

Meclisteki milletvekilleri de Fevzi'nin karakter yapısını önceden öğrenmişlerdi. Bu hallerinden, Fevzi'nin (F)'sinin üstüne bir nokta daha koyarak, ona ***"Kuzu Paşa"*** diyorlardı. Adı artık budur. Kuzu Paşa aşağı, Kuzu Paşa yukarı. Amma da iyi bulmuşlar. Bazıları bununla da yetinmeyip daha ileri bile gittiler.. İtaat etmesi kuzu gibidir, kuzu gibi insiyatifsiz. Fakat kuzu gibi saf da olsa idi, ona bu adı ben de uygun görecektim. Değildir.

Zekâsı yüksek değildir. Zararsız bir zekâdır. Ve akl-ı selimi de zararsızdır. Biraz tarihten dem vurur. Bu konuda bazı şeyler okuduğu anlaşılıyor. Hemen herkes onun askerlikteki hünerlerinden söz ediyorlar.

Gerçekten, Eskişehir-Afyon Savaşında taarruzun sol kanadımızdan olacağını bilip söylemiş, fakat dinletememiş. Ne yapayım, böyle bilgiden fayda yoktur ki, ha bilmiş, ha bilmemiş. İnandığı şeyi insan kabul ettirmesini

de bilmelidir. Söylediği şeyi yaptıracak gücü de olmalıdır. Böyle olursa bir şeye yarar. Bunda ise öyle şeyler yoktur.

Bir söyler, bir susar. Nitekim Sakarya Savaşında da gerçek durumu o görecektir. Fakat bu sefer de yine dediğini kabul ettirememiş.. Asıl kâr edilememişse de büyük bir zarar ve felâketten kaçınılmak suretiyle bu işten yine de önemli kârla çıkılmıştır. Yâni geri çekilme emrinden vaz geçilmesinde Fevzi'nin rolü olmuştur. Ama dediği bir kaç gün sonra yapılmıştır. Bunları ileride anlatacağım.

Mustafa Kemal'e o günlerde çektiği bir telgrafını gazeteler yayınladılar. Orada: *"Ordu sizinledir. Emrinize, müdafaanıza hazırdır!"* denilmekteydi.

Yusuf Kemal (Tengirşenk) de bu kabinede Dış İşleri Bakanı. O da, ihmâlde, iş görmemezlikte, inisyatifini kullanmamakta Fevzi'nin eşidir.

MECLİS'TEKİ NUTKUMUN SONU

Meclis'teki nutkuma devam ediyorum. Nutkumun son bölümü şöyledir:

Siz Ankara'yı bırakıp kaçıyorsunuz. Orduyu da Sakarya'dan, Kızılırmak'ın arkasına kaçıracaksınız. Hükümet bu kararı vermiş, siz yapıyorsunuz. Ben diyorum ki, bu felâkettir. Eskişehir'den Sakarya arkasına gelen ordu, yirmibeş bin kişi kalmış, oradan Kızılırmak'ın arkasına varınca ise iki bin beşyüz kalacaktır. Büyük bir hata içindesiniz.

Ankara'da kalacağız. Ordu Sakarya'da savaşacak. Burada zafer kazanacağız. Sizinle taban tabana ters düşünüyorum. Sizi Millet Meclis'i durduracak. Burada, Sakarya'da kalacaksınız. Ne olursa burada olacak..

Meclis, bütün sözlerimi alkışlarla ve oy birliği ile kabul etti. O gün ve sonraki günlerde Meclis bütünüyle arkamda idi. Ne desem yapıyorlardı.

Kürsüden indim. Celse sona erdi. Mustafa Kemal de Başkanlık kürsüsünden indi. Yanıma geldi:

"Yahu sen ne yaptın? Sen ne müthişsin be!.. Bilmezdim." dedi.

Sadece güldüm. Celse yeniden açılınca Durak kürsüye geldi. O da Ankara'da kalmak, Kayseri'ye gitmemek ve ordunun Sakarya'da kalması yönünde konuşma yaptı.

Mustafa Kemal o gün Meclis'te, yirmi-otuz milletvekilinin yanında bana, *"Kabinede sen de görev almalısın!"* dedi. Galiba benim bu çalışmaları, hükümette görev almak için yaptığımı sandı. Güldüm:

"Benim mevki ile işim, hevesim yok. Eğer hükümette yapılacak vazife olsa kabul ederdim, ama yok. İşleri kumandan, Millî Savunma Bakanı yapacaktır. Ben istemem" deyip oradan savuştum.

Müzakereler devam etti. Münakaşa gittikçe alevlendi. Çolak Selahaddin, Hüseyin Avni, Hulusi ve daha bazıları Mustafa Kemal'e hücum ediyorlar. Yenilginin sorumluluğunu onun sırtına yüklüyorlar. Mustafa Kemal de bunlara sinirleniyor, çıldıracak.

Ertesi gün doktor Adnan (Adıvar) bana dedi ki:

"Mustafa Kemal sana şaşmış. Bu ne müthiş adammış, diyor. Ben de, sen onu henüz kwamında görmemiştin. Onun gücü kuvveti muhalefet yapma ve saldırıdadır. İşte gördün. Sanatı bu dedim."

MUSTAFA KEMAL'İN BAŞKUMANDAN OLMASI

Derken, Mustafa Kemal, *"Başkumandanlığı kabul etmem.."* dedi. Ve bunda ısrarlı.

Dedik ki: *"Yahu etme, kabul et!"*

"Ben zaten daima idare ediyorum. Geri durduğum yok ki.. Ne gereği var beni Başkomutan yapmanızın?" dedi.

Ben de:

"Resmen ve sorumlu olarak başkomutan olmalısın. O zaman daha gayretli çalışırsın!" dedim.

Herşey bitmiş, elde ordu diyecek bir şey yok. Mustafa Kemal Başkomutanlığı istemiyor. Bu durum karşısında Meclis sinirlendi. O, kabul etmem diyor, başka şey bilmiyor ve dinlemiyor. Kendisine o zaman çok kızmıştım. Karşılıklı sert konuşmalarımız oldu.

Nihayet her iş oldu. Benim bütün tekliflerim kabul edildi. Fakat Başkomutanlık meselesi halâ gerçekleşmiyor. Üç gündür uğraşıyoruz, kabul ettiremiyoruz. Oysa vakit dar. Nihayet bakmış olacak gibi değil. Meclis çok çok ısrarlı, kabul etmezse olmayacak. Çoğunluk zaten aylardan beri aleyhine dönmüş. Geldi. Toplantı sırasında resmen şu teklifi yaptı:

"Eğer Meclis bütün yasama ve yürütme yetkilerini de bana verirse Başkomutanlığı kabul ederim."

Ben bu sözü duyunca, iki yumruğumu küt küt diye kafama vurmuşum. Ve:

"Eyvah bu nasıl iş, bu adam ne istiyor? Bu yetki verilir mi? İstenebilir mi?" diye bağırmışım. Ben farkında değilim. Sonra yanımdakiler söylediler. Kendi kendime düşünüyordum.

Bu müthiş bir şey. Başkomutan olmak için böyle bir yetkiye gerek ne?. Başkomutan savaşın başında bulunmak için gerekli. Yetkileri zaten vardır ve onlar da yeterlidir. Demek ki, adamın düşündüğü başka(*).

(*) Rıza Nur'un 2. İnönü Savaşı'ndan sonraki geri çekilme emri, bunun kamuoyunda ve Meclis'te kopardığı fırtınalar, seferberlik hazırlıkları, Mustafa Kemal'in Başkomutanlığı kabul etmediği ve sonunda şartlı kabul ettiği iddiaları Nutuk'ta nasıl anlatılmıştır, öğrenebilmek ve gerçeğe ulaşmak için kısaca Atatürk'ün sözlerine ver verelim:

«.. Sakarya Meydan Savaşı ile ilgili olaylara gelmek istiyorum. İnönü Savaşı'ndan üç aya yakın bir zaman geçti. 10 Temmuz 1921 gününde, Yunan ordusu cephemize karşı yeniden saldırıya geçti.. Yunan'lıların bu saldırısı üzerine yapılan Kütahya-Eskişehir Savaşları diye anılan bir dizi savaşlar vardır. Onbeş gün sürmüştür. Ordumuz 25 Temmuz 1921 akşamı büyük bölümüyle Sakarya doğusuna çıkılmişti. Ordumuzun çekilmesini zorunlu kılan nedenleri belirteyim:

İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra genel seferberlik yapmış olan Yunan ordusu asker, tüfek, makineli tüfek ve top sayısı bakımından bizim ordumuzdan önemli ölçüde üstündü. Temmuz'da Yunan Ordusu saldırıya geçtiği zaman, Millî Hükümet'in ve Millî Mücadele'nin gelişimi, bizim genel seferberlik yapmamıza ve böylece milletin bütün kaynaklarını ve araçlarını düşman karşısında toplamamıza henüz uygun ve elverişli görülmemişti. İki ordu arasındaki kuvvet ve araç oransızlığının elle tutulur başlıca nedeni bu idi. Bunun sonucu olarak, özellikle tümenlerimizin henüz ulaşımlarını sağlayamadığımızdan, bunların hareket olanakları yoktu. Bu durumda bizim temel ödevimiz yine, Millî Mücadele'nin başından beri izlediğimiz ödevdi ki, o da: **"Her Yunan saldırısı karşısında kaldıkça bu saldırıyı, direnerek ve uygun hareketler yaparak durdurmak ve boşa çıkarmak ve yeni orduyu kurmak için zaman kazanmak"** diye özetlenebilir.

Bu düşünce ile 18 Temmuz 1921 günü İsmet Paşa'nın, Eskişehir'in güney-batısında, Karacahisar'da bulunan karargâhına giderek durumu inceledikten sonra, İsmet Paşa'ya genel olarak şu emri vermiştim: **"Or-**

duyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusu ile aramızda büyük bir aralık bırakarak çekilmek gerekir ki, orduyu derleyip, toparlayıp güçlendirebilelim."

Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve bir çok topraklarımızı düşmana bırakmaktan dolayı kamuoyunda doğabilecek iç sarsıntı, çekilişimizin en büyük sakıncası olacaktı.

Düşündüğüm sakıncalar gerçekten hemen görüldü. Meclis'te muhalifler, karamsarlık dolu söylevlerle yaygaraya başladılar: **«Ordu nereye gidiyor? Millet nereye götürülüyor? Bu gidişin elbette bir sorumlusu vardır, o nerededir? Onu göremiyoruz! Bugünkü acıklı ve korkunç durumun gerçek yaratıcısını ordunun başında görmek isterdik..»** diyorlardı. Bu anlamda söz söyleyen kişilerin dolaylı olarak anlatmak ve belirtmek istediklerinin ben olduğum kuşku götürmezdi.

En sonunda Mersin'li Selahattin Bey, kürsüden benim adımı söyleyerek: **«Ordunun başına geçsin!»** dedi. Bu öneriye katılanlar çoğaldı. Buna karşı olanlar da vardı.

Benim fiilen ordunun başına geçmemi önerenlerin düşünce ve amaçlarını ikiye ayırabiliriz: Benim ve benimle birlikte birçoklarının o zaman anladığımıza göre, birtakım kişiler, artık ordunun büsbütün yenildiği, durumun düzeltilemeyeceği, kısaca güttüğümüz millî amacın gerçekleşemeyeceği yargısına varmışlardı. Bu nedenlerle duydukları kızgınlığı ve öfkeyi benim üzerimde yatıştırmak istiyorlardı. İstiyorlardı ki, ordu ile birlikte benim de kişiliğim bozguna uğrasın!

Başka bir takım kişiler de, diyebilirim ki çoğunluk, bana olan güven ve inançlarından ötürü, bilfiil ordunun başına geçmemi yürekten istiyorlardı.

Şimdilik komutanlığı bilfiil üstüme almamı sakıncalı görenlerin de düşüncesi şuydu: Ordunun bundan sonraki bir savaşta yeniden geri çekilmesi zorunluğu duyulduğunda, eğer ben bilfiil ordunun başında bulunursam, son umudun da yitirildiği gibi bir inanışın doğması idi. Bu sebeple, kamuoyunda son umudun kalabilmesi için benim doğrudan doğruya savaşı yönetmem zamanı gelmemiştir diye düşünüyorlardı.

Ben konuşmalar ve tartışmalarla beliren bu görüşleri, gereğince düşünüp inceliyordum... Benim bilfiil komutayı ele almam son çare ve son önlem olarak görüldü. Benim ses çıkarmayışım, komutayı bilfiil ele almaya can atmayışım, sanki yıkımın kesin ve yakın olduğu düşüncesini yaygınlaştırdı. Bunu anlar anlamaz hemen kürsüye çıktım. Bu anlattıklarım 4 Ağustos 1921 günü bir gizli oturumda belirmişti. Meclis Başkanlığına şu önergeyi verdim:

«Meclis'in sayın üyelerinin genel olarak beliren istek ve dilekleri üzerine Başkomutanlığı kabul ediyorum. Bu görevi, kendi üzerime almaktan doğacak yararların çabuk elde edilebilmesi, ordunun gücü-

Bu teklif üzerine Meclis'te kavga kıyamet kopuyor. Bu yetkileri vermek istemiyorlar. Müthiş çorba olduk. Her kafadan bir ses çıkıyor. Nihayet düşündüm:

"Canım, İsmet askerliğini gösterdi. Fevzi iyi bir komutan olamaz. Galiba Ankara'da başka da yok. Mustafa Kemal Anafarta'da iyi asker olduğunu ispatlamıştı. Bundan uygunu yok. Riskli bir iş ama, ne istiyorsa verelim de Yunan'ı def edelim, sonra mümkün olursa çaresine bakarız.." dedim, içimden.

Sonra Meclis'e:

"Zararı yok bu yetkileri de mi istiyor, onları da verelim, gitsin düşmanı vatandan kovsun. Bu yeterlidir.." teklifini yaptım.

Nihayet Meclis kabul etti. Kendisi de başka bir şey diyemedi. Adnan bana:

---

nün en kısa zamanda arttırılması ve yönetiminin sağlamlaştırılması için, TBMM'nin yetkilerini eylemli olarak kullanmak koşuluyla üzerime alıyorum. Yaşadığım sürece, millî egemenliğin gerçek emekçisi olduğumu, millete bir kez daha göstermek için, bu yetkinin üç ay gibi kısa bir süre ile sınırlandırılmasını ayrıca dilerim.

4 Ağustos 1921 -Türkiye BMM Başkanı **Mustafa Kemal"**

Bu önergem doğruluktan yanaymış gibi görünerek öneride bulunların gizli düşüncelerini açığa vurmalarına yol açtı. Hemen karşı çıkışlar başladı. Bir kez **«Başkomutanlık sanını veremeyiz. O Büyük Millet Meclisi'nin özündedir. Başkomutan vekili denilmelidir»** dediler.

İkinci olarak **«Meclis'in yetkisini kullanmak gibi bir ayrıcalığın verilmesi asla söz konusu olamaz»** düşüncesini ileri sürdüler.

Ben, Padişah ve Halifelerce verilegelmiş eski bir sanı takınamayacağımı, yapacağım görev bilfiil başkomutanlık iken, bu sanı vermekten kaçınmanın yersizliğini ileri sürerek, direndim... Milletvekillerinin kuşkularını gidecek açıklamalarda bulunduktan sonra, yapılacak yasaya da bunlarla ilgili bağlayıcı kurallar konulmasının uygun olduğunu söyledim. Sonunda önergem yasa tasarısı şekline konularak 5 Ağustos 1921 günü yasa çıktı. Yasanın ikinci maddesine göre, bana verilmiş olan yetki şuydu: **«Başkomutan, ordunun maddî ve manevî gücünü büyük ölçüde arttırmak ve yönetimi bir kat daha sağlamlaştırmak için TBMM'nin bununla ilgili yetkisini Meclis adına bilfiil kullanabilir.»**

Bu maddeye göre benim vereceğim buyruklar yasa olacaktı.

"Başkomutanlığa tayin kanun teklifini sen imzala!" dedi. Tabii bu onun fikri değildi. Mustafa Kemal'in fikri idi. Bilmem bunun sebebi neydi? Ne düşünmüştü?

Ben: *"Canım şimdi böyle kişisel meselelerin zamanı mı? Gerçi teklif benim ama, kim imzalarsa imzalasın.."* dedim.

Adnan ısrar etti, peki, dedim ve imzaladım. Meclis bu kanun teklifini aynen kabul etti ve istediği yetkileri verdi. Benim teklif ettiğim bütün tedbirleri de Meclis aynen kabul etti, yürütme işini Başkomutana havale etti. Başkomutan da bunları seri numaralı emirlerle tebliğ ve icra etti.

Yalnız ben, herkesin bütün malına Devletçe el konulmasını teklif etmiştim. Meclis bunu çok görüp yüzde kırk oranına indirdi. Bir de Meclis, Başkomutanlığa bağlı, milletvekillerinden meydana gelen bir Teftiş Heyeti kurdu, beni de bu heyete seçti.

Uygulama başladı. Bir-iki gün sonra her taraftan askerler sökün etmeğe başladı. Bunlar, 94, 95, 96.. ve sonraki doğumlular. Akın akın geliyorlar, doğru cepheye sevkediliyorlar. Sandıklarla tüfekler, kılıçlar geliyor. Demirci dükkanlarında demirlerden süngüler yapılıyor. Kağnılar, atlar geliyor. Büyük bir faaliyet.

Sait Bey'i gördüm:*"Herşey yolunda. Birkaç güne kadar orduyu eski hâline getiriyoruz. Hiç merak etme"* dedim.

"Allah senden razı olsun!" dedi. Bunları görüp duydukça ümidim daha da arttı.

Yunanlılar da Eskişehir'den hareket ettiler. Meclis'te artık askerliğe de karıştım ve:

"Allah aşkınıza sol cenahımıza dikkat edin. Yedekleri merkezî bir yere alın!" demekten kendimi alamamıştım. Herkes de böyle söyleniyor.

Çünkü İsmet'in Eskişehir'deki ağır hatası içimize kızgın çivi gibi işlemişti. Bu benim için çizmeden yukarı çıkmaktı. Ama zaten hepimiz zıvanadan çıkmıştık.

Yunanlılar gelinceye kadar, ordunun bütün tertibâtı tamanlandı. Mustafa Kemal, grup sistemine de son verip eski usulü uyguladı. Böyle bir zamanda orduda teşkilât sistemini değiştirmek, bir düzensizlik, emir ve komuta zincirinde anarşi yapabilirdi. Böylelikle orduda iki defa teşkilât sistemi değiştirilmiş oluyordu. Zaten savaş cephesinde eski sistemi bırakıp, grup teşkilâtı yapmak baştan hatalıydı. Şimdi ise bu hatadan dönülüyordu. De-

mek öteki türlü sökmeyeceği şimdi anlaşıldı.

Öte yandan da asker akın akın halâ geliyor. Silah vesaire de öyle. Acemileri depolara çektiler. Orada atış tâlimi ve siper alma usülleri öğretiliyor. Sonra harpte ölenin yerine buradan gönderilmişler, ölenin silahını alıp bunlar savaşmışlar. Bu sayede cephede hiç eksiklik olmamıştır.

ARTIK HEYECAN SON HADDİNDE

Artık savaş başlıyacak. Telaştayız. Gece uyku uyuyamıyorum. Benim gibi daha bir çok milletvekili var. Hükümette, Milli Savunma'da dolaşıyoruz. Haber alıyoruz. Gece sabahlara kadar sokaklarda dolaştığımız, Meclis'te buluşup kötü bir petrol lâmbasının ışığında dertleştiğimiz oluyor.

Birçok milletvekilleri, bu kara günde, bu buhranda vatanseverliklerini gösterdiler. Yazsam büyük bir liste yapar. Özellikle Adana milletvekillerinden İsmail Safa, Muhtar, Zamir Bey, ölüp ölüp diriliyorlardı. Bunlarda yüce duygular gördüm. Bu sebeple bunları sönmez bir sevgi ile içten sevdim. Halâ da bu adamları severim. Bende çok iyi ve silinmez bir iz bırakmışlardı. Dehşetli sigara içiyorum. Bir dereceye geldim ki, zehirlendim gibi. Derhal sigarayı bıraktım.

Bu sırada idi ki, Çankırı milletvekili Hoca Hacı Tevfik Meclis'te: *"Allah iyi eder, zafer verir!"* dedi.

Cevap verdim ve çıkıştım:

"Herif, halâ işi Allaha havale ediyorsunuz, Allah haşa babanızın uşağı mıdır?"

Çok sinirliyim. Kalktım, az kaldı adamı dövüyordum. Bereket versin araya girdiler de fenalık olmadı. Ama fena sözler söyledim. Ne yapayım? Herif çalışacağı, bir iş yapacağı yerde, Allah'a havale ediyor. Kendi oturuyor. Ah bu yobazlar..

Derken Sinop'tan, eşimden telgraf. Nis'te duramamış, İstanbul'a, oradan da Sinop'a gelmiş.

"Derhal Sinop'a gel!" diyor.

Al şimdi bir belâ daha.. Ben bu buhranlı zamanda burayı bırakıp Sinop'a nasıl giderim? Bu, vatan hizmetine karı koynunu tercih etmek olacak..

Bir taraftan savaş haberleri bekliyoruz, bir taraftan da

bu püsküllü belâya telgraf çekiyoruz, söz anlatacağız. Dedim ki:

"Vaziyet buhranlıdır. Böyle günde burayı terk edemem. Hizmet günüdür. Biraz sabret. Beş-on gün içinde biter, derhal gelirim."

"Hayır! Gel!" diyor. *"Olmaz"* diyorum.

Bu sefer de *"Öyleyse ben geliyorum!"* diyor.

"Aman gelme, herkes buradan kaçıyor!" cevabını veriyorum. Ama gelir mi, gelir.. Tehlike filan dinlemez. Böyle bir deliliği yapar. Böyle sevme de görmedim. Gelirse ne yapacağım?

Sinop'ta kaymakam Zihni. O'nu da zorluyormuş: *"Araba buldur gideyim"* diyormuş. Hazırlanmış. Zihni yazdı. Ona yazdım:

"Birader! Böyle bir kara günde ben vatan hizmetini terkedemem. Burayı bırakıp Sinop'a gelemem. O'nun gelmesi de olamaz. Aileleri Ankara'dan çıkardılar. Neticenin ne olacağı belli değil. Ne yap yap, şunu avut. Ve hele buraya gelmesine kesinlikle engel ol! Bana yazacağı telgrafları, telgrafhaneye emir ver, bana göndertme. Beni çok üzüyor. Çalışamam. Sen onun telgrafını alır, ona göre benim ağzımdan cevap uyduruverirsin."

"Merak etme" diye cevap verdi. Dediğim gibi yapmış. Ferahladım. Allah râzı olsun.

HASTAHANELERDE ÇALIŞIYORUM..

Serbest kalınca ne yapabileceğimi düşündüm. Tabii çok yaralımız olacak. Hastahaneler yapar, çalışırım. Mademki müfettişim. Diğer askerî hastahaneleri de dolaşır, bir düzen veririm. Savaştan anlamam. Bu iş bizim işimiz değil. Fakat bir de şunu yapabiliriz:

Milletvekili arkadaşlara tenbih ettik, halktan, öteden beriden haber toplasınlar. Ne işitirlerse bize söylesinler. Biz de gereğini yapalım. Başkomutana bildirelim. İçinde işe yarar bir şey olur.

Böyle haberler geliyordu. Hüsrev (Gerede) de bu bizim heyetteydi. Bilgileri yazıp zarfa koyuyorduk. Hüsrev askerî araçla Başkomutan'a yolluyordu.

Bana dolaşmak, bilhassa hastahaneleri gezebilmek için bir at gerekli. Bir de er verdiler. Ona da at lazım. Asriyede bir kaç at var. Fakat hergün veremiyorlar. On-

ların da işleri var. Milletvekillerinden birinde at varmış. İki at satın aldım. Birine ben, birine emrimdeki asker biniyor. Dolaşıyoruz.

Adnan'ın(Adıvar) işi yolunda. Kızılay'ın bir arabası var. Onunla geziyor. Adnan için, Kızılay'dan maaş da alıyor diyorlar. Alırsa yasal değildir.

Kendisine sordum, «hayır» dedi. Fakat arabayı kullanıyor. Kızılay Başkanı İsmail Besim Paşa. Şimdi milletvekili olmuş.

Rusya'ya gitmeden önceydi. Cephede askerlere erzak verilecekmiş. Para da yok. Vekiller Heyetinde, *«Kızılay'ın parasını alalım»* dediler.

Bunu da bana, *"Sen yap!"* dediler.

"İsmail Besim'i çağırıp al!" demişlerdi.

Vekiller Heyeti odasının yanına çağırıp: *"Ne kadar para varsa ver!"* demiştim. Korkup, zangır zangır titremişti: *"Nasıl vereyim?"* demişti.

Ben de, *"Korkma geri veririz"* demiştim.

"Siz şahsen taahhüt ederseniz vereyim" demişti.

Parayı almış, orduya ekmek göndermiştik. Hükümet sonra parayı Kızılay'a geri vermişti.

REFET (BELE) PAŞA İLE KAVGAM

Henüz savaş başlamamıştı. Her iki ordu da manevra yapmakla meşguldü. Bir milletvekili arkadaş geldi. Yahşıhan'dan geçerken gelmiş. Acele beni buldu. Dedi ki:

"Aman çok mühim. Cephaneyi dağlar gibi Yahşıhan'da, Kızılırmak'ın doğu geçidi köprüsünün yanına yığmışlar. Başında bir tane nöbetçi bile yok. Ne var bilir misiniz? Hep Rumlar'dan meydana gelmiş bir amele taburu. Ya hainlik edip cephaneyi havaya uçururlarsa, ne ile savaşacaklar?"

Gerçekten çok önemli bir haber. Canım ağzıma geldi.

"Milli Savunmaya gideyim, Refet'e (Bele) *haber vereyim de tedbirini alsın"* dedim. Hemen kalktım. Atları istedim. Sokakta bekliyorum.

Baktım ki Adnan arabasıyla geçiyor.

"Ne bekliyorsun?" diye sordu. Ben de, *"Refet'e gideceğim. Atları bekliyorum"* deyince, Adnan:

"Ben de ona gidiyorum, gel bizim arabaya da beraber gidelim" dedi.

Gittik. Refet, Milli Savunma Bakanlığından beş altı su-

bay oturuyorlar. O zaman Milli Savunma Bakanlığı, Ankara Lisesindeydi. Bakan için de binanın yanına ufak bir yer yapılmıştı. Bu binada Refet'i gördük.

Ben, *"Aman Paşa önemli bir şey var"* diye konuşmaya başladım. Hiç aklıma birşey gelmiyor. Önemli bir hizmet yaptığım inancındayım. Sadakatle koştum, geldim ve anlatıyorum. Hepsi vatan için. Onu sevinecek ve verdiğim habere teşekkür edecek ve derhal tedbirini alacak sanıyorum.

Anlattım. Bitince Refet biraz durdu. Çok azametli ve şiddetli bir tavır takındı:

"Sen çizmeden yukarı çıkma!" dedi.

Aptallaştım. Bu adamın Milli Savunma Bakanı olmasını Meclis'te ben teklif etmiştim. Onu bir şey sanıyordum. Bir süre sonra sersemliğim gitti.

Dedim:

"Sen ne dedin? Bana hakaret ettin!"

Sonra aramızda şöyle bir kavga oldu.

O: *"Kendinden büyük işlere karışma!"*

Ben: *"Bu iş benden çok küçük. Hem bu benim görevim. Meclis'in seçip onayladığı Başkomutanlık Teftiş Heyeti üyesiyim. Böyle yolsuzluklar gördüm mü, senin gibi vazifesini yaptıramayanlara yaptıracağım. Bunu görmek, bilmek, tedbir almak senin en önemli görevindir. Bunu yapmadığın anlaşıldı, fakat daha belâsı var. Cephane ile amele taburunu bir arada tutuyorsun. Bu, kedi ile peynir tulumunu bir araya koymaya benzer. Ya bütün cephâneyi ateşleseler ne yapacağız? Düşman silah omuzda gezinti yaparak mı Ankara'ya girsin? Buna da sebep sen olacaksın! Büyük sorumluluğun var!"*

O: *"Çok fazla ileri gidiyorsun!"*

Ben: *"Hayır az bile.."*

O: *"Böyle önemli bir askerî sırrı açıkladın. Seni İstiklâl Mahkemesi'ne vereyim de görürsün!"*

Ben: *"Sana gelip böyle önemli bir şeyi haber vermek sır ifşâ etmek midir? Sen casus musun ki sır açıklanmış olsun? Peki nasıl yapmalıydım?"*

O: *"Telefonla söyleyeydin.."*

Ben: *"Asıl o zaman sır ifşa etmek olurdu. Şimdi niçin açıklanmış oldu anlayamadım?"*

O: (Yanındakileri gösterip) *"Bunlar işittiler."*

Ben: *"Onlar buranın müdürleri. Onlardan bu haber sak-*

lanır mı? Zaten bu işi sen emredeceksin, onlar düzeltecekler."

Anlaşılıyor ki herif hiç sebep yokken bana kuruluyor. Öküz altında buzağı arıyor. Büyüklük taslayacak. Asker, üstüne paşa.. Hem de bunlar arasında azametiyle ünlü. Sonra iyilik edip Millî Savunma Bakanı yaptırdık ya, kötülük edecek. Hem de böylelikle bu çok önemli kabahatını bastıracak. Bunun için beni suçluyor, ama söylediği saçma. O'nu da beceremiyor.

Dedim: *"Şu ne adî yürekli ve ne dirayetsiz adam."*

Ortada bir suçlanan varsa o da kendisi. Fakat olabilir, haber alamamıştır. Ben onu itham etmiyorum ki.. Namusumla temin ederim ki, böyle şey aklıma bile gelmemişti. Sadece saf bir vatan gayretiyle haber verip, durumdaki tehlikenin önlenmesini istiyordum.

Görülüyor ki, bunun da hırsı büyük ve içi fena. Gerçekten şimdiye kadar bu adamın bir-iki şeyini bilirdim: Tamamen câhil, azametli, konuşması, tavırları, nezaketi anormal ve sahte. İnsanın bir elini sıkar, omuzunun biri yerde öteki gökte. Yengeç gibi olur. O anda yüzü sahteliği akıp duran ve acayip bir gülme içindedir. Yüz değil karikatür.

İnsan hâlinden utanır. Şimdi gururunun büyüklüğünü de öğrenmiş oluyorum. Haksız da.. Daha sonra daha da gördük: Hani Allah verip de Mustafa Kemal'in yerine o otursaydı, milletin beynine de kan otururdu. Hep kan kusardık. *«Allah kış görmüş yılana gün göstermesin»* derler. Doğrudur.

Demirci Efe bir şehrin ileri gelenlerinden yirmi-otuz kişiyi şehrin meydanında yere yatırıp kıtır kıtır kesmişti. O'nu cezalandırmak için gönderdiğimiz Refet, Efe'den şıkır şıkır bir kaç yüz bin lirayı alıp işi tatlıya bağlamıştı.

İsyanlar zamanında Çankırı'ya gittiği zaman, şehre elli bin lira cizye koymuş ve almıştır. Bunlar benim bildiklerim. Zekâsı çok aşağıdır. Ne var ki, Millî Hareket'te ilk zamanlarda aleyhimize olan isyanlarda hakikaten çok hizmet etmişti.

Şu adamın beni böyle saçma sapan ithamına, beni Mahkeme ile korkutmasına, çizmeden yukarı çıkma sözlerine fena kızdım. Ben ne kadar samimiyetle ve hizmet için zahmete katlanıp gelmişim. Bu bana nasıl muamele ediyor. Gözüm kızdı. Dedim:

"Bana çizmeden yukarı çıkma diyorsun. Sen kendini her açıdan benimle mukayese et. Bakalım kendinde ne üstünlük buluyorsun? Sen bir sıfırsın ve benim kunduramın altındasın. Hadi bakalım beni İstiklâl Mahkemesine ver. Oraya sen gitmelisin!"

Yumruğumu şiddetle masasına vurdum. O yerinde, ben masanın önündeyim. Adnan, masanın bir ucunda oturuyordu.

Ayağa kalktım ve:

"Hadi! Göreyim seni!" diye bağırdım.

Refet üzerime yürüdü ve elini cebine soktu. Tabanca çekecekmiş gibi yapıyor. Ben de onun üzerine yürüdüm. Arada Adnan var. Bana sarıldı:

"Aman doktor!" dedi. Diğer subaylar oradan çıkıp gittiler. Refet'in sağ eli cebinde. Benim de tabancam var. Gözüm kızdı. Ne olursa olsun dedim. Adnan cılız adamdı. Yana ittim. Aradan çıktı. Refet ile göğüs göğüse geldik.

"Hadi!" dedim. Duruyor.

"Adi herif!" dedim, duruyor. Adnan yine geldi.

Refet çekildi, ben duruyorum. Refet yerine oturdu. Ben de oturdum:

"Eğer sen namuslu bir adamsan beni İstiklal Mahkemesine vereceksin. Başka çare yok" dedim.

Adnan beni yatıştırmaya çalıştı.

Baktım, Refet: *"Doktor, siz zeki, cesur, mert bir adamsınızdır, bilirim. Ben size saygı besliyorum. Yalnış anlama oldu.."* demeye başladı.

Bu ne lahana turşusu idi, bu ne perhiz.. Adnan artık bizi barıştırdı. Bu özür dileme idi. İleri gitmedim. Ama Refet'in halinden iyice iğrendim. Artık bu adamla iyi konuşmadım. Refet geldikçe, selam vermesini bile gönlüm istemezdi. İşte vatan için neler çektik, nelere katlandık. Millî Harekette böyle ne günler geçirdik.

KURDUĞUM HASTANELERİN HÂLİ

Sanayi Okulu büyük bir bina. Öğretmen Okulu da öyle.. Bu iki binayı hastahane hâline koymağa karar verdim. Bir kaç gün sonra savaş başlayacak. Yaralılar gelecek. Ne hekim var, ne eczacı var, ne alet var, ne ilaç, ne de yatak.. Hiçbir şey yok. Hatta ilaç koymak için şişe bile yok.

İki bin kadar yatak bulmalıyım. Sanayi Okulu'nda bezler buldum. Birkaç da kumaş kırpıntısı. Sokaklarda terzilerde yığılan bez kırıntısı var. Millî Savunma'dan da bir takım bezler aldım. Biraz yün de buldum. Talaş da buldum. Kızılay'ın da bir seyyar hastahanesi var, istasyon civarında. Orada da pansıman malzemesi çarşaf buldum.

Alet yok. Kızılay'dan bir kaç makas, pens, penset gibi şeyler aldım. Bir tencere buldum. Kör, topal, sakat acemi erlerden de aldım. Öğretmen okulundan da bir kaç bayan öğretmenle kız istedim. Bezleri yatak hâlinde diktirdim. İçlerine bez kırıntıları, talaş, yün ve saman doldurarak bin yatak yaptık. Bunları Sanayi Okulu'nda yerlere serdirdim. Orada bir odayı da pansıman odası yaptım. Tahtadan bir de pansıman masası yaptırdım. Bir mangal, bir tencere, bir kaç âlet bıraktım. Burası yara sarmağa ayrıldı.

Ameliyat gerekenler için de Öğretmen Okulu'nu hazırladım. Subayları ve ağır yaralıları da buraya aldım. Millî Savunma'nın marangozlarına kerevetler yaptırdım. Bunlar karyola. Bir tane de tahtadan ameliyat masası yaptırdım. Bir odayı ameliyathâne olarak ayırdım.

Alet temizliği için tencere ve mangal bulup koydum. Öğretmen hanımlar ve talebe kızlar bir çok havlu ve çarşaf diktiler. Her yatağa üç yedek çarçaf hazırladım. Blûzlar ve bunların üzerine numaralar diktirdim. Bunları sakat erlere giydirdim. Hademe oldular. Her koğuşa ve onun hademesine aynı numarayı koydum. Her yatağın başına bir numara koydurdum. Bir müşahede çizelgesi çizdirdim. Millet Meclis'ine gittim:

"Arkadaşlar! Bu çizelgelerden bana iki bin tane yapın!" dedim.

Çalıştılar, yaptılar. Böylece müşahede kağıtları da hazır oldu. Her yatağın başına astım.

İlaç nereden alacağız? Para yok. İstanbul eczanesi sahibi Hüseyin'e söyledim. *"Ben parasız veririm"* dedi. Allah râzı olsun. *"Fakat şişem yok.."* dedi.

İLAÇLAR RAKI ŞİŞELERİNDE

Arattım. Ankara'da şişe bulmak mümkün değil. Milletvekillerine söyledim:

"Aranızda rakı içenler çoktur. Rakı şişeleri evlerinizde yığılmıştır. Gelecek yaralılara vermek için ilaçları koyacak şişe yok. Şunları bana getirin!" dedim.

Derhal getirdiler. Yüz kadar şişe oldu. Ama pek iri şeyler. Ama zarar yok. Böylelikle hastaneler tamam oldu. Öğretmen Okulu'nda beş yüz kadar yatak. Çok güzel. Şimdi parayı bekliyoruz. Bu ikinci hastahane muntazam oldu.

Bir yandan da orduya su fıçıları lâzım. Askere su taşımak için bir şeyimiz yok. Bunları da bulup yolluyoruz. Kimin şarap fıçısı varsa aldırıp yolladık.

Nihayet Yunanlılar sökün ettiler. Sersemler bize toparlanmak, hazırlanmak için bol bol zaman vermişlerdi. Daima durumdan haber alıyoruz. Elimde Genel Kurmay'ın haritası var. Ona işaret ediyorum. Arkadaşlar etrafıma doluyor. *«Meclis'in kurmayı oldun»* diye takılıyorlar.

Yunanlılar yine kuzeyden geliyorlar. Yine aynı oyunu oynuyorlar. Yani sağ yanımıza taarruz edecek gibi bütün kuvvetlerini oraya yığıyorlar. *«Bizimkiler yine aldanır. İsmet'in aklı yine oraya saplanıp kalır»* diye ödümüz kopuyor. Bunu bütün milletvekilleri söylüyorlar. Hadiseler yüzünden zaten hepimiz yarı asker olmuştuk.

Olur şey değil, İsmet yine orduda.. Görevden alınması gerekirdi.

Bizimkiler Sakarya'nın doğusunda mevzi aldılar. Fakat Porsuk suyundan kuzeye doğru. Zaten Yunanlılar da buraya geliyor. Hatta daha kuzeyde de gözüküyorlar. Bizimkiler de Sakarya boyunca kuzeye doğru yayıldılar.

Derken Yunanlılar birden Porsuk çayının güneyinde gözüktüler. Bizimkiler de derhal güneye doğru yayıldılar. Yunanlılar gittikçe güneye iniyorlar ve Katranderesi boyunca doğuya ilerliyorlar. Bizimkiler de onlarla beraber güneye ve doğuya kayıyorlar.

Sakarya ile Katranderesi bir yarım ay biçimi teşkil ediyor. İki ordunun da kuzey ucu Porsuk hizasına kadar indi. Diğer ucu Haymana ovasının üstüne yayıldı.

Anlaşılıyor ki bizimkiler bu defa gafil avlanmayacak. Keyiflendik. Hareketli bir düzen uyguluyorlar. Düşmana göre vaziyet alıyorlar. Çok güzel..

Cephe bir yay gibi yarım ay biçiminde olduğu için, bizimkiler yedekleri de merkeze yığmışlar. O noktadan her yöne aynı uzaklık var. Gereken yere kolaylıkla yedek güç

ulaştıracaklar. Bu da çok güzel.. Ferahladıkça, ferahladık. Keyiflendikçe, keyiflendik.

YUNAN SAĞ CENAHTA GÖZÜKTÜ

Yunanlılar, Eskişehir-Afyon hattında yaptıkları aynı plânı uyguluyorlar: Sağ cenahımızda gözüktüler, sol cenahımıza toplandılar. Elbet önceki büyük başarı hoşlarına gitmiş, o zamanki başarının aynı plânını tekrarlayacaklar. Cepheyi yine, batıdan doğuya uzanır bir hat hâline getirmeğe çalışıyorlar ve adeta getirmek üzereler de.. Ve en sonra getirdiler de. Zorları yine sol kolumuzu bozup geri kalan birliklerimizi doğuya değil, kuzeye atmak, orada onları da armut toplar gibi toplayıp işi bitirmek.

İşte bu devre iki ordunun karşı karşıya gelişi, iki pehlivanın diğerini iyi bir yerinden yakalayıp oyuna getirmek için yaptıkları harekete benziyor.

Bugünlerin bir eğlencesi de var. Bazan ciddî ve facialı bir takım tiyatrolarda bir Piyero, Pascal, Soytarı denilen bir veya birkaç şahıs olur. Herkesi güldürür. Bu kanlı sahne de var: *Tunalı Hilmi.* Bu değersiz, dalkavuk ve çoğu zaman sarhoş adam, bugünlerde çılgın bir halde. Milletle uğraştığı, Sakarya savaşına baktığı, böyle şeylerle meşgul olduğu yok. Şiirler yazıyor. Milletvekillerini toplayıp onları okuyor. Okurken de aklını yitirmiş gibi havalara zıplıyor. Herkes gülüyor. Tunalı bir gün beni yakaladı:

"Bu gece bir şiir yazdım, okuyayım" dedi.

Beni bir odaya götürdü:

"Bekle, başkalarını da getireyim" dedi.

Eğlence tarafım tutmuş. Dedim ki: "Peki topluyorsun, ama sen okurken onlar birer birer kaçıyorlar".

"Ya! Anlamıyorlar.." dedi.

"Kafaları aşağı" dedim.

"Ne bilirsin?" dedi.

"Kaçıyorlar. Okuma zahmetine değmez.." deyince:

"Ne yapayım?" diye sordu.

"Hepsini odaya doldurunca kapıyı kapa! Önüne dur, öyle oku!" dedim. "Sahi, iyi akıl" dedi.

Gitti, geldi. Otuz kişi kadar topladı. Kapının önüne durdu. Bir kağıt çıkardı, şiir okuyor. Hem okuyor, hem de bazan tavana kadar sıçrıyor, bazan yere otuyor, za-

man zaman da küt diye kendini yere atıyor. Ara sıra ayaklarıyla sert biçimde yere vuruyor, tepiniyor. Şunun hâlini gören mutlaka zırdeli sanır. Ya da der ki, bugün bayram herhalde keyfediyor.

Bu hallerine güldükçe gülüyorum. Herkes de gülüyor.

Oradakiler birer ikişer kaçmak istediler. Bırakmadı. İnsan bu hâle uzun zaman tahammül edemiyor. "Hassi.." dedik, hep gittik. İnsanlar tuhaftır. Ne haldeyiz. Meclis'te ne kavgalar ettik. Ana baba günü yaşadık. Nasıl böyle bir iğneli fıçıda oturuyoruz, sonra da gülebiliyoruz.

SAKARYA SAVAŞI BAŞLADI

Son manevralardan sonra Sakarya Savaşı 23 Ağustos 1921'de başladı. Katranlıdere önemsiz bir dere. Hele Ağustos'ta suyu kuruyor.

Yunanlılar dere boyunca yayıldılar. Ve doğuda daha da ilerlediler. Arkalarını Haymana'ya verdiler. Bizi bozabilirlerse doğru Ankara'ya girecekler.

Nihayet dereyi geçtiler. Her yandan hücum ediyorlar. Bilhassa sol cenahımızı sıkıştırıyorlar. Bunun böyle olacağını savaş başlamadan önce Ankara'da çocuklar bile biliyorlardı. Fakat İsmet, Eskişehir-Afyon hattında iken bilememişti.

Düşman, ordumuzu öteden beriden vuruyor. Vurup kırıyor ve geriye itiyor. Hatlarımızı ötede beride parçalıyor. Ordumuz, karış karış, fakat sürekli olarak kuzeye itiliyor. Bu gelişmeler içinde sekiz-on gün kadar savaş çok şiddetli oldu.

Çok sinirliyim. Gece uyuyamıyorum. Bir çok yaralı birden geldi. Gündüz hastahanelerde meşgulüm. Bir ishâldir beni yakaladı. Perhiz, ilaç, ne yapsam kesilmiyor; bir şey yiyemiyorum. Bu ishâl ben sonra taa Sinop'a varıncaya kadar kesilmedi. İğne-iplik oldum. Zayıfladıkça da insan sinirleniyor.

Subaylarımız aslan gibi göğüşüyorlar. Asker de onlardan aşağı değil. Şu savaşta subayların gayreti adeta işitilmemiş bir şeydir. Bana cephede gezerken, *"Eski kuvvetimizi verin. Bu lekeyi kanımızla temizleyeceğiz. Düşmanı atacağız!"* demişlerdi. Gerçekten öyle yapıyorlar.

Sakarya Savaşı denilen bu önemli savaşta, subay kaybımız çok fazladır. Bu da onların gayretini gösterir.

Burada kırılıyorlar, tutunamıyorlar, biraz geri gidip yine savaşıyorlar. Toprak kaybediyorlar, ama karış karış. Kaçmak yok.

Asker öldükçe, depodan yerine yenisi geliyor, ölenin silahını alıp savaşa devam ediyor. Bu savaşı bize subaylar kazandırmıştır.

İsmet'in Eskişehir'deki câhilliğini subaylar kanlarıyla yıkadılar. O lekeyi kanlarıyla temizlediler.

Nihayet biz adım adım çekile çekile Ankara'nın güneybatısındaki dağlara dayandık. Yunanlılar ilerlediler. Sonunda bu dağların en yüksek yeri olan Çal Dağı da aldılar.

TOP SESLERİ ANKARA'DAN DUYULUYOR

Ankara'da hastahanedeydim. Artık çalışırken top seslerini işitmeğe başladım. Savaş meydanı Ankara'ya bu kadar yakınlaştı. Vaktiyle Balkan Harbi sırasında Haydarpaşa'da Tıp Fakülteleri Hastahanesinde yaralıları ameliyat ederken de Çatalca'daki top seslerini işitmiştim. Onun gibi işte.

Bu Çal Dağı'nın düşmesi bütün ümitleri bitirdi. Yeniden Türk Milleti'nin istikbâli, hürriyeti, hayatı tehlikeye düştü, gidiyor. Artık hep ölü hâlindeyiz. Kimsede can kalmadı. Ağzımızı bıçak açmıyor.

Bunun üzerine Mustafa Kemal, geri çekilme emri vermiş. Bu haber de geldi. Haber geldi, yaveri Salih (Bozok) de cepheden geldi. Mustafa Kemal'in eşyalarını denk yaptı. Geri çekilinecek.

Ben ordunun savaşa hazırlanabilmesi için çok büyük çaba harcamıştım. Alınan tedbirlerin hepsi benim tekliflerimdi. Bunu yapabilmekle Türk Milleti'ne çok büyük hizmette bulundum ve bununla övünürüm. Hayatımın en onur verici işi budur. Fakat savaş için bir şey yapamam ki.. Bildiğim şey değil.. Orduya gidip bir şeyler yapabilme yeteneğine sahip değilim. Teslimiyetle beklemekten başka çare yok. Bekliyoruz.

YUNAN GERİ ÇEKİLİNCE

Yunan'ın, Çal üzerine ve sol cenahımıza son şiddetli çullanması, meğerse on gündür söktüremediği için ümit-

sizliğe düşüp ric'at kararı vererek, geri çekildiğini gizlemek içinmiş. Böyle yapıyor, bir yandan da ağırlıklarını Sakarya'nın batı cephesine naklediyormuş.

Fevzi bunu sezmiş ve Mustafa Kemal'e demiş:

"Aman ric'at etme! Çünkü düşman geri çekiliyor. Geri çekilme emrini geri al!"

Neyse Mustafa Kemal, ordumuzun geri çekilmesini durdurmuş.

İşte Fevzi çok çok kötü olacak gayet tehlikeli bir durumu kurtardı.

Subayların kahramanca döğüşüşleri, bu kadar kanları, şehitleri, erlerden verilen binlerce şehitler, yeniden ordu kurmak için harcanan bu kadar emekler, masraflar az kaldı boşa gidiyordu. Bereket versin Fevzi'ye!

Fevzi bunu söylemiş, Mustafa Kemal de O'nu dinlemiş. Fakat Fevzi aynı zamanda bir başka teklif daha yapmış:

"Düşman ric'at ediyor. Sağ cenahımızla Sakarya üzerine bir taarruz yapıp düşmanı geçirmeyelim. Ağırlıklarını götüremez, bize kalır" demiş.

Ama dinletememiş. Sözünü kabul ettiremeyip kuzu gibi susmuş.

Oysa askerler diyorlar ki, büyük bir fırsattı, kaçırıldı.

Bu taarruz yapılıp, Beylik Köprü, bilhassa Kavuncu Köprüsü'nü tutsaydık, düşman Haymana çölüne düşer, tren hattından uzak kalır, perişan olurdu.

Yunanlılar on gündür harcadıkları gayretler sonunda cephelerini Ankara'nın güneyine kadar sürdüler. Ama tren hattından da uzaklaşmışlar. Ordularına yiyecek, cephane ve mühimmat yetiştirememişler.

Bizim Eskişehir ric'atında tedbirsizlik yapıp bıraktığımız ve onların da girip topladıkları keçi, koyun sürülerinin etlerini yemişler. Ekmek bulamıyorlarmış. Keçi eti ishal yapmış, Yunan ordusunda ishal salgını başlamış.

Tam sıcakların şiddetli ve sıtmanın da zamanı olduğu bir mevsimdi. Sıtma da onları perişan etmiş. Çaresiz geri çekilme kararı vermişlermiş. Sonuçta ordumuzun on günlük fedâkârca dayanması savaşı bize kazandırmış.

On günden sonra bir sükûnettir başladı. Yunanlılarda hiçbir taarruz yok, savaş durdu.

Hayret! Bir şey anlıyamıyoruz! Bizimkiler de bekleme-

de duruyorlar. Hiç kımıldamıyorlar.

Meğerse Yunanlılar boyuna ağırlıklarını ve sağ cenah güçlerini Sakarya'nın batısına naklediyorlarmış.

Nihayet beş-altı gün sonra Mustafa Kemal de bu durumu anlamış. Düşmanın geri çekildiğini görünce Fevzi'nin dediği taarruzu bu sefer yaptırdı. Bir-iki gün orada çatışma oldu. Oysa Yunanlılar bütün ordularını zaten taşımışlar. Geri çekilirken yapılacak bir saldırı ihtimaline karşı orada kuvvetli bir artçı birlik tutuyorlarmış. Bizimle çatışanlar onlarmış. Onlar da ırmağı geçtiler, gittiler.

Bu taarruzdan bir fayda çıkmadı. Düşman kurtuldu. Böylelikle Sakarya Savaşı da bitmiş oldu. 13 Eylül'de bittiğine göre bu savaş yirmi gün sürmüş demektir.

Millî Kıyamda en önemli savaş budur. Bir defa yirmi gün sürmüştür.

YUNAN ORDUSU KAÇIYOR

Meydan savaşlarının üç-beş günde bitmesi gerekirmiş. Savaşın önemi, Millî Kıyam'ın dönüm noktasıdır, gelecek zaferlerin müjdecisidir. Düşmanın hamlesini, maneviyâtını kırmıştır. Bununla onların çöküşü başlamıştır. Millî davayı, yok olmaya bıçak sırtı kadar kalmışken kurtarmıştır.

Bizimkiler derhal iki tümen kurdular. Yunan ordusu Porsuk çayını takip ederek Eskişehir'e doğru geri çekiliyordu. Tren hattı bu suyu izler. Giderken raylara adeta her adımda bir dinamit koyup hattı harap etmişler. Tümenin biri kuzeyden bunların sağ yanına, diğeri Haymana Ovası'ndan güneye, yanlarına ve arkalarına doğru sarktı.

Yukarıdan gelen bir şey yapamadı. Güneyden giden birlik Yunanlılardan bir takım esir ve eşya aldı. Yunan komutanın eşyaları da bunlar arasında imiş. Hatta komutanın da o sırada orada olduğu rivayet edildi. Söylentiye göre komutan orada bir yer bulup saklanmış, bizimkiler gidince yoluna devam etmiş.

Bizim bu takibimiz Yunan ordusunda paniğe sebep olmuş. Bunu sonra Times Gazetesi'nde gördük. Bu gazetenin o sırada orada bulunan muhabiri yazmış. Eğer orta cepheden de iki tümencik harekete geçirilebilmiş olsaymışız, Yunanlılar bir yıl sonra Afyon ve İzmir'de

uğradıkları kesin hezimete o zaman uğrayıp denize dökü-leceklermiş.

Mesele de o zaman bitirilebilecekmiş. Fakat Sakarya'da ordumuz o kadar perişan olmuştur ki, kımıldamaya hâli kalmamıştır. Herkes müthiş yorgun. Araba, otomobil, hayvan gibi taşıt araçları yok. Ancak iki cenahta iki tümeni harekete geçirebilmiştik.

ANKARA'NIN BOMBALANMASI

Savaşın son günleriydi. Bizimkiler sağ cenahımızdan Yunan Ordusunun ric'at eden artçılarına hücum ediyorlar. Öğretmen Okulu'nda ameliyat yapıyorum. Bir bomba patladı. Yaralı subaylar balkona koşmuşlar. Ben de koştum.

İstasyonda vagon tutuşmuş yanıyor. Havaya baktık. Yükseklerde bir uçak. Meğerse Yunan uçağı bir yangın bombası atmış ve istasyondaki trene tam isabet etmiş. Maksatları, demek ric'atleri sırasında Ankara'dan sevkiyat yapamıyalım.

Tren yanıyor, kimse yok. Böyle giderse bütün vagonlar yanacak. Felâket..

Hemen aşağı indim. Atları istedim. Öğretmen Okulu ile Millet Bahçesi arasıdaki sokaktayım. Geçenlerden biri: "Ayol uçak bomba atıyor. Bir tane de Lise'nin yanına düştü. İçeri gir. Herkes kaçıyor" dedi.

Hiçbir korkum yoktu. Bu lâf üzerine müthiş korktum ve içeri girdim. İnsan işte böyledir. Çok defa bir insanı cesur veya korkak yapan, arkadaş ve yanındakilerdir.

Biraz sonra atı getirdiler. Doğurusu çıkmağa tereddüt ettim.

Nihayet, *"Bu iş bina altında da olabilir. Hele istasyona koşayım"* dedim. Dört nala vardım. Bir kaç kişiyi toplanmış buldum. Makasçıları arattım. İki vagonun işi bitmiş. Eğer bunlar diğer vagonlardan ayrılmazsa, onlar da yanacak. Makasçılar ve diğer bir kaç amele büyük bir cesaretle uğraştılar. Yanan vagonların kancalarını çıkardılar, öteki sağlam vagonları uzaklaştırdılar. Bu iki vagon yandı. Şükür iş bununla bitti.

Yandaki vagona girdim. Ne göreyim; içindeki zavallı memur çay içiyormuş. Bir lokma ekmeği ağzına koymuşmuş. Bombalardan bir parça kaburga kemiği

arasından girmiş. Orası delik. Zavallı, ekmeğin yarısı ağzında, yarısı dışında öylece ölmüş. Cenazesini kaldırttık.

Bir bomba da Liseye atılmış. Orası o zaman Millî Savunma Bakanlığı idi. Demek Yunanlılar Ankara'dan haber almaktaymışlar. İşlerine yarayacak kurumların yerlerini biliyorlarmış. Bu bomba hedefe isabet etmemiş. Okulun yanına düşmüş. Uçak bir bomba da bir tarlaya atıp gitmiş.

GECE GÜNDÜZ AMELİYAT YAPIYORUM

Bütün savaş süresince yaralılarla meşguldüm. Binden fazla yaralı birden geldi. Bunların işlerini görmek geceli gündüzlü üç günü yedi. Yaralıların çeşitli organlarından bir sürü kurşun, misket, şarapnel parçası çıkardım. Hiç unutmam yirmi yaşlarında gürbüz bir er vardı. Beynine kurşun girmişti.

"Beni çabuk iyi et! Gideyim gâvurlarla dövüşeyim!" diyordu. İnsan böyle askerlerle iftihar ediyor. Kurşunu çıkardım, iyi oldu.

"Hadi iyi oldun, cepheye gidecek misin?" dedim.

"Hemen yolla efendi" dedi.

Fakat artık savaş bitmişti. *"Oğlum gerek kalmadı"* dedim. Sevindi. Çıkardığım kurşunları bir camekâna koydum.

Ameliyat yaptığım subaylar fotoğrafçı getirtmişler. Bana da rica ettiler.

"Peki" dedim. Ortalarına aldılar. İki grup çıkarmışlar. Bunları sonra Tasvir-i Efkâr Gazetesine dönderip yayınlatmışlar.

Herkes bu hastahanelerin böyle yoktan meydana çıkarılmasını, düzenliliklerini takdirle karşıladı.

Refet de gelmiş, o da hayretle söylemiş.

Tasvir-i Efkâr benim için resimlerin altına:

"Bu adam orada hem siyasî olarak, hem de yaralı tedavi etmekte çalışıyor" diye yazdı.

Bir makale yazıp, Hakimiyet-i Milliye Gazetesine gönderdim. Başmakale olarak yayınladılar.

Bunda Yunanlı'nın, iştihası büyük, fakat midesi pek küçük bir yaratık olduğunu, midesinin alamayacağı kadar yediği için mide fesadına uğradığını, bu sebeple hasta

olup kustuğunu, bunun da bu milletin böyle büyük toprakları ele geçirip idare edecek güçte olmadığını ispat ettiğini, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığından başlayıp bir asırdır besledikleri Helenizmi kendi elleriyle Haymana çölüne gömdüklerini, Anadolu içlerinin işgalci ordulara uğursuz geldiğini, nitekim Haçlılar'ın önemli bir bölümünün de Kılıçarslan tarafından bu Haymana'ya gömüldüğünü, bu uğursuzluğa dair tarihin çok şahitlikleri olduğunu yazdım. Bu yazım Yunan Ordusunun mersiyesi niteliğinde idi.

Bir şeyi daha belirteyim: Yunan uçaklarının gelip gittiği gün, bizimkiler derhal Ankara'nın etrafına havaya atar bir takım toplar koydular.

BİZİM UÇAKLARIMIZ DA VAR

Ertesi günü ise bir bombardımandır başladı. Pansıman değiştirmekle meşgulüm. Balkona koştum. Bizim yaralı subaylar da oradalar. Gösterdiler. Havada üç uçak var. Havada, ötede beride beyaz dumanlar yükseliyor. Subaylara bunların ne olduğunu sordum. Yerden atılıp patlayan şarapneller olduğunu söylediler.

Hiç nişan alamıyorlar. Gerçekten de uçaklar nerede, bu dumanlar nerede?

"Bu uçaklar nedir?" diye sordum.

"Üç Yunan uçağı gelmiş, bizimkiler bombardıman ediyor" dediler.

Uçaklardan biri, dikey bir şekilde istasyondan ötede kıra indi.

Dediler *"Vuruldu"*. Alkışladık. Bir tanesi Etlik tarafına doğru gitti. Pek alçakta. Adeta evlerin damları üzerinde uçuyor.

Ora ahalisi her pencereden bu uçaklara doğru evlerden tüfekle ateş ettiler. Bu da orada indi. Dedik:

"Bu da gitti". Bir tanesi yükseldi, ilerledi, kayboldu.

"Bu kaçtı" dedik.

Derken haber geldi. Meğer uçaklar bizimmiş.

Yunan uçağı eğer bir daha gelirse savaşmak için tecrübe yaparlarmış.

Topçular da bunları düşman uçağı zannedip ateş etmişler. Bunlar kendi maharetleri. Topçuların beceriksizliği sayesinde sâlimen yere inip kurtulmuşlar. Bu kadar

top, tüfek, yaylım ateşi beş para etmemiş oluyor. Hiç biri vurulmamış.

Bu işte ayıp bir nokta daha var: Topçumuz bizim uçağı bilmiyor. Uçaklarda işaret yok. Sonra bu işi düzenleyen Millî Savunma Bakanlığı'dır. Uçağına işaret koymadan uçuruyor, topçusuna da haber vermiyor. Buna derler kör döğüşü. Her işi böyle ise, vah yazık! Aferin Refet'e!

Milletvekilleri Sakarya zaferine ait hatıra olmak üzere Yunan tüfeği istediler. Bize birer tüfek verdiler. Harbiye tarafından dipçiklerine adlarımız yazılmış.

Tunalı Hilmi, Mustafa Kemal'e mürailik eder. Şiir yazdığı için Mustafa Kemal ona bir Luis makinalı tüfeği verdi. Diyecek yok. Benim zaten bir filintam var. Koç Bey Ankara'yı basacağı zaman almıştım. Onun hatırası idi. Moskova'ya giderken yanımda götürüp getirmiştim. Bu filinta güzel bir tüfektir. Fakat dipçiği yara bere içinde. Kimbilir neler görmüş, kaç savaşta bulunmuş? Onu kullananan kaç kişi ölmüş, o kaç kişiyi öldürmüş?

Sinop'ta dipçiğini düzelttirip cilâlattım. Yeni oldu. Sonra Yunan tüfeği ile de Sinop'ta ve Ankara'da nişan attım. Bu tüfek filintadan daha iyi. Yunanlılar'ın tüfekleri pek iyi imiş meğer. Bu iki tüfeğimin bir çok fişekleri de var. Millî Mücadele'nin iki aziz hatırası olarak bunları Sinop'ta saklıyorum.

Mustafa Kemal Ankara'ya geldi. Büyük törenle karşılandı. Kendisine gazilik ünvanı verildi(19.9.1921). Fakat para ödülü verilmedi.

İşte Türkiye yeniden kurtuldu. Artık benim işim de bitti. Çok hastayım. Adeta ayakta duracak hâlim yok. Hava değişimi ve tedaviye ihtiyacım var.

Zaten benim hanım da sabırsızlıkla beni bekliyor. Hemen Sinop'a gideceğim. Sinop'lu Hacı Ömerzâde Hacı Murat da Ankara'da asker. O da kendini beraberimde sılaya götürmemi rica etti. Zaferin şerefine ona da izin aldım. Bizim atın birine o bindi, birine ben. Yola revân olduk.

ADNAN VE HALİDE EDİP ADIVAR

Doktor Adnan(Adıvar) önce Sağlık ve İçişleri Bakanlıkları yaptı, sonra da Meclis 2. Başkanı oldu. Yaptığı daima Mustafa Kemal'in suyunda gitmek. Ne derse onu

yapmak, O'na muhalefet edenleri yumuşatmak ve yola getirmeğe çalışmak. Başka bir marifet ve güç göstermedi. Yaptığı budur. Bir ara Tevfik Rüştü(Aras), Hakkı Behiç (Bayiç), Yunus Nadi(Abalıoğlu) ile beraber müthiş bir komünist idi. Bu adam yumuşak başlı, fikir sahibi bile değil, herkesle hoş geçinmek isteyen bir adamdır. Yaptığı hep dalkavukluktur. Zaten İttihatçı'lara da hep aynı şeyi yapmıştır. Koca Türkiye'yi yıkılış uçurumuna atan beş-on İttihatçı kodamana bu adam on yıl dalkavukluk, âletlik etmiş, yardımcı olmuş. Yıkılış felâketinin, milletin baskı, zulüm ve savaştan çektiklerinin sorumluluğunu sırtında taşıyan bir adam. Fakat zeki, oldukça bilgili ve hem de kötülük sahibi değil. Kimseye fenalık etmez, elinden gelirse iyilik eder.

Halide (Edip Adıvar) Hanım Ankara'da pek durmuyor. Adnan ile yaşamıyor. O, orduda subayların arasında. Bilhassa "S"nin peşini bırakmıyor. Mustafa Kemal'den onbaşılık almış. Gülünç bir şey, fantazi ve maskaralık. Bu işler Ankara'da herkesin ağzında. Milletvekilleri türlü türlü bundan söz ediyorlar. Kimi Adnan'ın eşi, kimisi değil diyor.

"Karısı olsa, Halide Edip diye babasının adını taşımaz, Halide Adnan olurdu. Metresidir" diyenler bile var.

Kimisi de Halide'nin "H.C." ile macerasından söz ediyor. Adnan'ın da bunlara şahit olduğunu söylüyor, kimi Halide ile birleşince ailesinin Adnan'ı reddettiğini, senelerce görüşmediklerini söylüyor.

Kimileri ise Halide'nin babasının Yahudi olduğunu, Müslümanlığı kabul edilişini hikaye ediyor. Bir karışık işler işte.. Milletvekilleri en çok onun orduda dolaşmasına kızıyorlar.

Sakarya Savaşı'ndan önceki meşhur gizli celselerde Adnan, dalkavukça ters bir söz söyledi. Milletvekilleri, *"Böyle lâfla uğraşacağına.. Karını ordudan buraya getirt de, asker rahat savaşsın!"* diye bağırdılar. Adnan babacan, geniş adamdı. Hiç darılmadı.

***

Şimdi aramıza Malta'dan yeni adamlar gelmişti. Bunlar *Fethi* (Okyar), *Rauf* (Orbay), *Kara Vasıf*'tır.

Mustafa Kemal, Fethi'yi derhal İstanbul'dan milletvekili yaptırdı. Seçim usulüyle değildi. Bütün ön seçmenler

imzalamamıştı. Seçim gizlice olmuştu, yeterli görüldü. Ötekiler ise zaten milletvekili idiler.

Neyse.. Yukarıda anlatıyordum. Biz Murat'la Sinop'a doğru gidiyoruz. Bizim atın iyisi Çankırı'da kaldı. Bu ise pek hammış. Yürüyemiyor. Hem de tırnak kakıyor. Geceye kaldık. Göz gözü görmüyor. Canım ağzıma geldi. Bir çukura düşüp gitmek mümkün. Neyse şehre girdik. Atı orada bıraktık. Bir araba tutup yola devam ettik.

Kastamonu'ya geldik. Muhittin Paşa (şimdi Mısır Elçisi) orada komutan. Yanında Sinop'lu askerler de var. Bir tanesi izin alıp kendisini de Sinop'a götürmemi rica etti. Aldım. Bu adam Çerkes Tahsin. Eşkiyadandır. Üç kişi olduk.

Taşköprü'den geçtik. Öğle oldu. Bir hanın önünde durduk. Zaten Anadolu'da bütün seyahatlerde öğle üzeri dururduk. Orada ateş yakar, ekmek, peynir, pastırma gibi şeyler yeriz. Çay yapar ve içeriz. Usûl budur.

Benim halâ ishâlim var. Sütten başka bir şey yiyemiyorum. Süt buldurdum, içtim, arabada uzandım. Murat'la, Tahsin de yemek yemek için gittiler.

Bir ara bir kıyamettir koptu. Baktım bir adam kaçıyor, bizim tarafa doğru geliyor. Arkasında bir jandarma subayı, elinde kalın bir sopa. Arkalarında da ellerinde tüfek beş-altı jandarma, hepsi koşuyorlar. Herif bizim arabanın hizasını geçti. Benden elli adım kadar uzakta subay yetişti. Kafasına bu, deyip sopayı vurdu. Adam: *"Öldüm, can kurtaran yok mu?"* diye bağırıp yere yuvarlandı.

Jandarmalar da yetişti. Görüyorum. Herifin kafasından kan fışkırıyor. Subay ise boyuna hem küfrediyor, hem vuruyor. Yaralıda ses yok. Sandım ki, kafası kırıldı ve öldü.

Neyin nesidir bilmiyorum. Vak'a ve manzara aklımı başımdan aldı. Hâlimi unutmuşum. Arabadan atladım. Koştum, bir de baktım ki, herifin kafatasından avuç büyüklüğünde deri kalkmış, kan yüzünü, her tarafını kıpkırmızı boyamış. Zavallıyı zâlimin pençesinden kurtarma doğal duygusu içimde kabardı.

Subaya dedim ki:

"Bu nedir?" ve cevaba zaman bırakmadan bütün kuvvetimle suratına bir tokat aşkettim. Bir daha.

"Seni zâlim" dedim.

Subay şaşaladı. Biraz sonra, "Sen kim oluyorsun ve

ne hakla beni dövüyorsun?" dedi.

Ben: "Sen kim oluyorsun, bir adamın kafasının pekmezini akıtıp bu hale koyuyorsun?" diye bağırdım.

"Ben Jandarma subayıyım. Bu eşkiyadır. Bilmezsiniz ne hınzır eşkiyadır" deyince ben:

"Senin vazifen eşkiyayı yakalamaktır. Kılına dokunamazsın, bir fiske bile vurmağa hakkın yoktur. Götürürsün adalet onu gerekirse asar. O başka. Seni zâlim, seni utanmaz" dedim.

Subay kaçtı. Erler de gitti. Yerde yatan yaralı ayağıma sarılmış, bana binbir dua ediyor:

"Aman beni bu zâlimlere teslim etme" diyor. Mendilimi çıkardım. Deriyi yerine getirip sıkı şekilde bağladım. Yüzündeki kanları yıkadım. Benim adamlar gelmiş.

"Bunu arabaya götürün!" dedim.

Götürdüler. Şimdi düşünüyorum. Bu adamı ne yapacağız? Eşkiya imiş. Derken bir yüzbaşı geldi. Dedi ki:

"Siz benim teğmenimi dövmüş, eşkiyayı elinden almışsınız."

"Evet yaptım. Bir zalimin elinden zulme uğrayanı almak her vatandaşın vazifesidir. Siz Jandarmaların görevi insanı dövmek midir? Bu adamın kafasını yarıp işini bitirmiştir. Siz vazifenizi böyle mi yapıyorsunuz? Kanun bu mudur?" dedim.

"Siz kimsiniz?" dedi.

"Ne yapacaksınız? Meseleye bakın siz!" dedim.

"Hayır isminizi bilmek lâzımdır."

"Rıza Nur" dedim. Vaziyetini değiştirdi ve:

"Affedeniz Beyefendi! Fakat bir subayı halkın önünde dövmemeliydiniz" dedi.

Dedim: "Doğrusunuz. Ama olay o kadar müthiş ki, irademe hakim olamadım. Çok ânî oldu!"

Sonra: "Beyefendi bu subayı komutanlığa şikayet etmeyiniz. Affediniz. Rica ederim. Bu adam hınzır bir eşkiyadır. Çok iş yapmış, bizi çok yormuştur" dedi..

Ben de onun üzerine:

"Peki, siz de namusunuz üzerine söz veriniz. Bu adama bir fiske bile vurmayacaksınız. Adliye'ye teslim edin. İsterse Mahkeme assın."

"Peki" dedi, herifi aldı gitti.

Biz de az sonra yola düzüldük. Yoldaşlarım meğerse çok korkmuşlar. Diyorlar ki:

"Subayı döğdün. Ya şimdi subay ve jandarmalar silaha davranırlarsa ne yaparız?" dedik, korktuk:

"Siz ne cesurmuşsunuz, dağ başında böyle şey yapıyorsunuz. Ama bir daha yapmayınız".

Onlara cevap verdim: "Haksızlığa karşı insanın vazifesi budur. Zalimin elinden zulme uğrayanı kurtarmalı.."

Arabadan çok ata biniyorum. Köhne bir at. Ama çok rahvan. Üstünde kahve iç. Bu kadar rahat at görmedim. Arabadan bin kere rahat. Hem yol yok. Arabanın devrilme ihtimâli var. Atın kazası filân yok.

Boyabat'a geldik. Boyabat'lılar bizi ağırladılar. Ankara-Sinop yolunu çok yaptım. Her yerde büyük eşkiyalar gördüm. Bol ve güzel yemekler yedim. Boyabatlılardan gördüğüm misafirperverliği unutamam. Bunların da başı eşraftan Şimşirzâde Hüseyin Efendi'dir. Beni bir-iki saatlik mesafeden karşılarlar, bir-iki saatlik mesafelere kadar uğurlarlar.

Boyabat küçük bir Mısır'dır. İmâr edilse çok zengin bir memleket olur. Güzel hindileri, güzel kavun ve karpuzları vardır. Bir tulum peyniri vardır, Avrupa'nın en nefis peynirleri gibi güzeldir. Oraya özgüdür. Patlıcandan, yeşil fasülye vesaireden bir turşu yaparlar, fevkâlâde nefistir. Bunlar sterlize edilse, konserve hâlinde kutulara konulsa ne güzel bir ticaret ve servet olur.

Taşköprü'den Boyabat'a kadar şose yoktur. Boyabat'tan Sinop'a bir şose var. Merhum Adalet Bakanı Abdurrahman Paşa, Kastamonu valisi iken başında bulunarak bu yolu yaptırmış. Şimdi elli yıl var, çok yeri bozulmuş. Bu adam ne gayretli, büyük adammış. O, yolu yapmış, biz sonra ve halâ tamir edemiyoruz. Bir çok köprüleri İtalyan ustalar getirtip, taş ve harçla yaptırmış. Halâ sapasağlam duruyor. Şimdikiler utansın.

SİNOP'TA DİNLENME GÜNLERİM

Sinop'a vardık. Sinop'lular da bizi, bütün halk, kale dışına çıkmışlar karşıladılar. Eve girdik. Bizim karı beni bir yıla yakındır görmemişti. Görünce dondu kaldı. Sonra anlatıyor:

"Seni tanımadım. Başkası zannettim" diyor.

Evet, iğne-iplik olmuş, ölü gibi sönmüştüm. Ata binmekten de kıçım, oyluklarım yara olmuş. Kaç aydır Ankara'da yıkanmak mümkün olmadı. Derim simsiyah, pislik içindeyim. Hanım evin üst katını pek iyi süslemiş, bize ayırmış, alt katlarda da diğer iki kardeşim, çoluk çocuklar ve babam var.

Beni soydu yıkadı. Çamaşırlarımı değiştirdi. Yatağıma uzandım. Bir rahatlık duydum. O gece rahat bir uyku uyudum. Of ne hâle gelmişim, şimdi anlıyorum. Yenilgiler, savaşın buhranları beni bitirmiş.

İki-üç gün sonra ishâlim kesildi. Hem ilaçsız. Gerze'den acı su getirdiler. Bu su, mide rahatsızlığı için fevkalâde bir sudur. O da midemi düzeltti. Bu sudan çok istifade ettim.

Yazık ki böyle Allahın verdiği bir su boşuna akıp gidiyor. Bunu şişelerle her eczanede bulundurmalı. Hekimler hastalarına vermeli. Bu suya acı su derler. Orayı, oteller ve Avrupa'daki benzerleri gibi su şehirleri şeklinde onarılmış bir hâle getirmeli. Hastalar gidip istifade etmeli. Suyun çıktığı yer bir tepede olup, etrafı çamlıktır. Ve deniz ayağının altındadır. Yalnız henüz tabiatın bize bağışladığı bu şeylerden istifadeyi bile bilemiyoruz.

Sinop'a vardığım gün bir İngiliz uçağı şehrin üzerinde dolaştı. Evden gördüm. Çok alçaktan uçuyordu. Beyannameler attı. Saçma sapan şeyler. Sözetmeğe bile değmez:

"Padişah'a itaat edin" diyor.

Zahmetine yazık!

On gün içinde kuvvetim geldi. Herşey yiyorum. Çok güzel! Artık ata binip gezinti de yapıyorum. Bu en sevdiğim şeydir. Henüz sonbaharın başı. Havalar da güzel. Yerlerde çimenler zümrüt gibi. Sandalla geziyorum. Bu de çok sevdiğim bir şey.

Niyetim bütün kışı Sinop'ta geçireceğim. Boş durmayayım dedim. Samson ile Dalila'yı bastırdım. Janet'in Düğünü'nü de matbaaya verdim. Bir kısmı basıldı. Diğer kısmını sonra ben gidince Sinop Sağlık Müdürü Sait tashih etti.

Bu sebeple onda bir kaç kötü tertip hatası vardır.

Konferanslar verdim. Geceleri, Türk Tarihi üzerine çeşitli konuları halka anlatıyorum.

Hükümete yakın İlkokul binası geniş ve uygun. Konferanslarımı orada veriyorum. Halk hıncahınç doluyor. Bina belki çöker diye korkuyoruz. Kapıya jandarma koyup bir kısım halkı sokmuyoruz. Dışarıda kalıyorlar. Bu konferansların bir kısmını Sinop gazetesi yayınladı. Sakarya Savaşı'na ait de bazı şeyler anlattım. Bu arada Ermenile ve tarihlerinden de sözettim.

Burada önemli bir şey anlatayım: Sinop'ta yalnız bizin evde piyano var. Kız okulundan özel olarak yirmi kada öğrenci getirttim. Faust'u, Türkçeye tercüme etmiştim Yanımda idi. Başındaki Köylü Kız Şarkısı ile meşhur Zafer Marşını matbaada yüzer adet bastırdım. Kızlara bire tane verdim. Okudular.

Eşim piyano ile bunlara musiki öğretti. Yeteneklerine hayran kaldım. Üç kere tekrar ederek öğrendiler. Ve Türkçe güfte ile bu iki şarkıyı söylediler. Orta Okul'dan bir kaç çocuğa da öğrettik. Bunları gece konferans yerine getirttim. İki tarafıma oturttum. Basılanların geri kalanlarını da oraya gelen dinleyicilere dağıttırdım. "Şarkı söylenecek. Söylenirken sizler de bu kağıtlardan okuyunuz' dedim.

Çocuklar bir ağızdan söylediler, halk da yarım yamalak onlara iştirak etti. İşte böyle epeyce konferans verdim. Sonra gelenlere: "Bu şarkılar hoşunuza gidiyor mu?" diye sordum. "Bize çok hoş geldi" dediler.

Oysa bu halk millî türküleri sever. Bizim klâsik şarkıları bilmezler. Sinop'ta klasik müziği bilenler üç kişiyi geçmez. Alafrangayı ise hiç işitmemişlerdir. Demek alafranga müzik bizim halka yabancı gelmiyor. İyi bir şey.

Arası bir müddet geçti. Bir gün sokakta yürüyorum. Bizim şarkıları işittim. Baktım üç çocuk sokakta oynuyor. Ve oynarken bu şarkılardan birini söylüyor. Keyiflendim. Sinop'ta işte bunlar yapılmıştır. Halâ söylerlermiş. Faust gibi edebî ve musikisi yüksek bir eserin parçasını Sinop'ta sokakta oynarken çocuklar söylüyor. Sebebi bu havaların çok hoşlarına gitmiş olmasıdır. Zaten sür'atle yayılması da bunu gösterir. Oysa klâsik Türk musikisini sokakta çocuklar asla söylemez. Söyledikleri halk türküleridir.

Demek alafranga musiki, Türk'ün tabiatına, klâsik musikiden daha uygun geliyor. Bu bir gözlemdir.

GECELERİ KONFERANS VERİYORUM GÜNDÜZLERİ HASTA BAKIYORUM

Konferanslar sırasında bir şey de oldu. Anlatmadan geçmiyeceğim: Bir akşam salon, dışardaki sofa dolmuş, kapıya jandarma koymuşlar, kimseyi sokmuyorlar. Sekiz-dokuz yaşlarında bir çocuk gelmiş. İçeri bırakmamışlar. Girmek için zorlanmış. Kolundan tutup atmışlar. Çocuk demiş ki: *"İçeri bir takım insanları koyuyorsunuz. Bunlar orada söylenen sözlerden ne anlarlar? Sonra bir takım ihtiyarlar giriyor, onlar ne yapacaklar? Yarın birgün ölecekler, beni bırakın ki, ben öğreneyim, bana gereklidir."* Çocuğu bırakmışlar. Bana söylediler. Çocuğun zekâsına hayret ettim. Getirttim. Sevdim. Teşvik edecici şeyler söyledim.

Gündüzleri eve hastalar doluyordu. Tellâl çağırttım: *"Hastalar sabahları hastahaneye gelsin"* dedim. Her sabah hastahaneye gidiyorum. Elli-altmış hasta geliyor. Köylerden, Boyabat, Ayancık, Gerze kazalarından hastalar vardı. Bunlara bakıyordum. Ameliyatlar yapıyordum. Bu hastahane zaten benim eserimdi. Meşrutiyet dönemi başlarında hükümetten ödenek alıp yerlere muşamba döşetmiş, alet listelerini elimle yapıp ısmarlamıştım. Ameliyathane ve laboratuarına kadar her şeyi tamamlatmıştım. Evim gibi severdim. Fakat bu aletleri iyi tutmamışlar. Çok şey noksan. Hem de çoğu paslanmış. Yeniden ameliyathane binası yaptırmıştık. O zaman Sait memurdu. Kargir yaptırmasını çok tenbih etmiştim. Alt katı kargir, üstünü derme-çatma yaptırmış. Ameliyathane akıyor, ısıtması da güç oluyordu. Bu sebeple ameliyat yapmak güçtü.

Bir de Sinop'ta doktorlar sızlanıyorlar. Ben Sinop'ta iken hiçbiri para kazanamıyor. Hakları var. Düşünüyorum ama hastalardan kurtulamıyorum.

Sinop halkının, hekimliğime ve bana güveni çok yüksektir. Hatta bazı hastalar kendilerini doktora göstermezler, benim Sinop'a gelmemi beklerler. Bir defasında garip bir şey olmuş: Karım Sinop'a gittiydi. Ben yokum. Bunu işiten iki hasta kadın Sinop'a gelir. Eşime: *"Bize bak"* derler. O da *"Ben hekim değilim"* der. Onlar, *"Canım bu kadar yıl Lokman Hekim'in karısısın elbet bir-iki şey öğrenmişsindir"* derler.

Sinop'ta çok rahatım. Keyfim yerinde. Ömrümde adeta böyle rahat yüzü görmemiştim. Hanım anlattı. Sinop'a gelirken başlarına neler gelmiş. Benden söz etmeyen, yalnızca Şükrü Paşa'nın kızı olduğunu belirten bir kağıtla bir Türk vapuruna binmiş. Diyor ki:

"İnebolu'ya yanaştık. Uzaktan bir Yunan zırhlısı gözükmüş. Kamarama telaşla gemiciler geldiler. Acele, kalk! dediler. Kalktım. Yatağımı kaldırdılar. Ne göreyim. Altında tüfek, rovelver, fişek dolu. Ödüm koptu. Bilsem bu yatakta uyumak değil, bu kamaraya giremezdim bile. Vapurun her tarafı, kömürlük dahil silah ve cephane dolu imiş. Kayıklar yanaştı. Bunları acele kayıklara yerleştirdiler. Sonra karaya çıkardılar."

Gerçekten de sonra haber aldım, bunları karaya çıkarmışlar. Bütün millet de koşmuş. Herbiri götürebildiği kadar yüklenmiş. Hepsini yarım saatin içinde İnebolu'nun dağının arkasına taşımışlar. Halktaki fedakârlık ve gayreti görmeli.

İnsanın hoşuna gidiyor. Gururlandım. İnebolu kısmen yüksek bir dağın arkasındadır. İnebolu kayıkçıları da dünyanın en cesur kayıkçılarındandır. Orası pek dalgalıdır. Liman yok. Denizin sâkin zamanı da pek enderdir. Büyük dalgalarda, kayıklar bir vapurun küpeştesine yükselir, bir denizin dibine kadar iner. İnerken yük alıp verirler. Yolcuları da denk gibi yakalayıp kayıklarına sokarlar. Bu vapur Karadeniz sahili adamlarının vapurudur.

Bu vatansever vapurcular böyle çok silah ve cephane taşıdılar. Mustafa Kemal Nutkunda hiç bunlardan söz etmiyor. Oysa onlar millî iftiharlarımızdandır. İnsana ibret, ders ve vatan yolunda gayret için bunların yazılması lazımdır.

SİLAH TEMİNİNDE KIZILAY'IN HİZMETİ

İstanbul bize sürekli silah, cephane ve benzeri şeyler yolluyor. Bunu da *Ali Rıza Paşa*, Harbiye Bakanı *Mersin'li Cemal Paşa* gibi kimseler gönderiyordu. Kızılay'ın, pamuk, sargı ve ilaçları arasında yolluyorlardı. Bu yolla mitralyöz bile yollanmıştır.

Anadolu'dan İngilizler'in topladığı top, tüfek, mitralyöz, fişeğin hepsi İstanbul'da depolarda, İngiliz ve Fransız

askerlerinin korumasında idi. Bunlar, para ile nöbetçilerden, subaylardan alınır, Anadolu'ya gönderilirdi.

Kızılay'ın bu hususta çok hizmeti vardır. Ben bir seferine rastgeldim. Evvelce anlattığım *Ziya Gökalp*'le birlikte Samsun'dan Ankara'ya giderken gördüğüm kervan. Onlara sordum. Bir düziye bu yoldan Ankara'ya bu taşımayı yaparlarmış. Bu Millî Mücadelede şu milletin gösterdiği ve her fert ve kurumun harcadığı gayret pek çoktur. Bu hizmetler sonra başkalarına mal ediliyor. Dünya bu..

Ben gelmeden bir gün önce Yunan donanması gelip Sinop'u bombardıman etmiş. Fakat çok uzaktan atmış. Korkup yanaşamamış. Gülleleri sahile düşmüş. Bir zarar verememiş. Bizim sahil savunmasında top bile yoktu. Sahile top şeklinde ağaçlar koymuşlardı. Galiba onlardan korkup yanaşamamışlar.

Hanımın vapuru İnebolu'dan kalkmış, Yunan gemisi işaret edip duruyormuş. Bir motorla subay ve erler gelip vapuru aramışlar. Yolcuları sormuşlar, yolcular arasında subay aramışlar. Bütün zorları subay imiş. Eşim diyor ki:

"Pek korktuk. Ya bizi esir diye alıp götürürlerse dedik. Çarşaflara sıkıca sarıldık."

Bir şey yapmayıp, zırhlılarına gitmişler. Şans işte.. Bir saat önce gemiyi arasalardı, subayları da, silah ve cephaneyi de bulacaklardı.

Tuhaftır. Bütün Anadolu Millî Hareketi'nde milletin işi daima rast gitmiştir. İnsanın diyeceği geliyor ki, Türkün kurtulması alnında yazılıymış. Eğrisi doğrusuna rast geldi, her şey yolunda gitti ve kurtuldu.

ECZACI VASİL

Sinop'a, Rusya'ya gitmezden önceki gelişimdi. Eczacı Altınoğlu Vasil, kardeşi Yuvan ile beraber beni kandırıp İstanbul'a kaçırmak için çok uğraşmışlardı. Saatlerce zorlandılardı. Vasil:

"Ben seni kaçırırım, Patrik'e yazarım. İstanbul'da da saygı görürsün. Paraca da sıkıntı çekmezsin" demişti. Tabii dinlememiştim.

Bu adam eski aile dostumuz ve kendisi de hakikaten namuslu adam. Benim de namusuma emin. Bu sebeple bu sözleri bana söylemekten de korkmuyordu. Ben de fe-

na bir şey söyleyip kalbini kırmıyorum. İşi idare ediyorum.

Bu defa yine tutturdu: *"İlle seni kaçıracağım"* diyor. Artık beni çaresiz bıraktı..

"Canım Vasil Efendi, neden zorlanıyorsun?" dedim.

Yine içini döktü: *"Sen Ankara'ya gitme. Bu adamların içinde bulunma! Bunlar iktidarsız adamlardır. Sen bunların hatalarını düzelteceksin. Önemli işleri sen yapacaksın. Sen olmazsan iki günde iflas ederler ve Yunanistan kazanır. Bunun için seni kaçırmak istiyorum."*

Dedim: *"Vasil Efendi yanılıyorsun. Benden ne çıkar. Orada çok güçlü adamlar var. Ben olmasam da Yunanistan'ı bitirirler."*

Büyük cesaretti. Adam beni Rumluk için kazanmak istiyor ve para vaad ediyordu.

Vasil: *"Hayır"* dedi. *"Biz seni biliyoruz. En önemli işleri sen göreceksin. Sensiz onlar muvaffak olamaz."*

Dedim ki: *"Vasil Efendi, bu kanaatin doğru değil. Bunları bırak, başka şey var. Sen bir Rum'sun. Rumluk için çalışıyorsun. Fakat ben Rum değilim. Bir Türk'üm. Türklük için çalışırım."*

Vasil'i bilirdim. Ama bildiğimden de müthişmiş. Pontusçu'ların başı imiş. Hatta benden önce Topal Osman onu öldürmeğe gelmiş. Kaymakam Zihni engel olmuş. Bu adam çok zekî idi. Eczacı idi. Tarih ve epey şey okumuştu. Evlenmemişti. Pek ciddî idi. Yüzü pek ender gülerdi. Eczaneye yakın bir bahçesi vardı. Oraya Paris'ten çiçek tohumları getirtir, eker, onlarla meşgul olurdu. Az bulunan meyveler ve çiçekler yetiştirirdi. Sinop'un Müslümanı, Rum'u, erkeği, kadını kendisine hürmet ederdi. Şahsen çok iyi insandı. Fakirlere Müslüman da demez bakardı.

Bu sefer ben evde iken, birgün eczanesine biri girmiş, bıçakla vurmuş. Beni çağırdılar, evine gittim. Beş-altı yerinde yara var. Mide civarında, karnında parçalanmalar. Bir şey yapmak da mümkün değil. Öldü. Cenazesinde bulundum. Mezarına kadar gittim. Adeta ağlayacaktım.

İnsanlık ve insanların münasebetleri gariptir. Fikirce, milletçe taban tabana tersiz. Fakat pek dostuz. Birbirimize hürmet ediyoruz. Birbirimizi ihbar ve yok etmiyoruz.

Katili bulamadılar. Sanırım Vasil'i Şube Reis'i Cemal Bey öldürttü. Evvelce de bir Rum'u öldürtmüştü. Pontus-

çu'ları temizliyordu. Çok zorladım itiraf etmedi. Vasil de böyle gitti.

Ben yurt dışında Mısır'da iken, Dünya Savaşının dehşetinde, ihtiyar babama kardeşlerim bakmamış. Vasil her ay kendisine gereği kadar borç para vermiş. Mütarekede ben Sinop'a gelince borçları kanuna bakmayıp yine altın olarak ödemiştim. Bu dostluğu hiçbir Türk yapmamış, hatta oğulları da. Nasıl minnettar olmıyayım?

Ölünce eczanesini Boyabat'lı Naci Bey aldı. Defterinin arasında yüzlerce vesika çıkmış. Bunlar hekimlerin fakirlere Belediye Eczanesinden alınmak üzere verdikleri reçetelermiş. Aralarında benim de bir çok reçetelerim varmış. Belediye Eczanesinden almamışlar. Vasil'e gelmişler. Vasil onlara bedava ilaç vermiş. Ölmesine, sadece Rumlar değil, kadın-erkek Türkler de ağladılar.

SAĞLIK BAKANLIĞINA SEÇİLMİŞİM

Ben bütün kışı Sinop'ta geçirmek istiyordum. Dört aydır Sinop'ta idim.

Bir gün Ankara'dan bir telgraf geldi:

"Büyük Millet Meclisi'nce yapılan seçimde Sağlık Bakanlığı'na tâyin buyuruldunuz. Tebrik ederim. Derhal Ankara'ya teşrif buyurunuz. Yerinize kimi vekil seçersiniz?

İmza
Vekiller Heyeti Başkanı
***Fevzi**(Çakmak)"*

***

Bakanlığı istemiyorum. Ona geçmeden önce bazı konuları anlatayım:

Sakarya Savaşı sırasında Fransız delegesi Franklen Buillon Ankara'da Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile müzakere yapıyor.

Genellikle Fevzi, Fethi ve Mustafa Kemal de müzakereye karışıyorlar. Bir gün Mustafa Kemal, Franklin'e ziyafet vermiş. Beni de davet etti. Yusuf Kemal, Fethi, Ferit, Mustafa Kemal, Buillon yemek yedik, konuştuk. Baktım Buillon fevkalâde zeki bir adam. Ateş gibi.

İçimden: *"Kimbilir bu adam Yusuf Kemal'i ne kadar dolaba koymuştur?"* diye düşündüm.

Antlaşma hazırlanmış. Fakat sonunda Buillon *"imzalamam"* deyip gitti. Sonra yoldan çevirip dediğini kabul ettiler. Bu sırada ben Sinop'ta idim. 21 Ekim 1921'de imza etmişler.

Mustafa Kemal, Nutuk sahife 386'da bu Antlaşma ile çok şey kazanıldığını söylüyor. Ama İskenderun yöresi Türkleri kurtarılamayıp Fransızlar'a bırakılmıştır.

Bu Antlaşma'nın bir iyiliği oldu. Adana, Maraş, Antep işgalden kurtuldu. Fransızlar da oralardaki kamyon, çadır gibi eşyalarını ve biraz da silah bıraktılar.

BATUM TOPLANTISI VE ENVER'İN KOMÜNİSTLİĞİ

Eskişehir-Afyon hezimeti üzerine *Enver (Paşa), Doktor Nazım, Kuşçubaşızâde Sami, Küçük Talat* ve daha bir takımları Batum'a doldular.

Talat'la Enver'in arası çok açıktı. Moskova'da, Enver bana Talat'ın aleyhinde pek çok şey söylemişti. Hatta Talat'ın İngilizler'in adamı olduğunu, Anadoluyu yola getirmek şartıyla Sadrazam olmayı kabul edeceğine dair İngilizler'e söz verdiğini, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Avrupadaki parası ile kendisinin silah alıp Anadolu'ya yollamak istediği halde Talat'ın, *"para bize lazım"* diyerek razı olmayıp yollatmadığını, sonra Nazım'ın da onu bırakıp kendisine katıldığını söylemişti. Nazım'ın, Batum buluşması bunları tasdik etmektedir.

Batum toplantısı, Rusların da katılımı ile yapılmıştı. Hatta sonra Rusya'da öğrendiğime göre Budinov'un komutası altındaki süvari kuvvetleri sınırlarımıza yığılmıştı. Ve Enver'e Rus hükümeti, Moskova'da 700 Rus altını vermiş. Rostov civarında hırsızlar Enver'in bu parasına çalmışlardır.

Bu işin gayesi:

Enver arkadaşlarıyla Trabzon'a geçecek. Orda zaten *Halil* (Paşa) zemin hazırlamış, taraftarlar bulmuştu. Başta Kahya(Yahya) adamlarıydı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, bizzat üyeleriyle vaktiyle benim konuşup anladığıma göre Mustafa Kemal'e şiddetle karşı, Enver'e ise sevgi dolu idiler.

Küçük Talat da Trabzon'da uzun süre kalmış, Enver lehine çalışmıştı. Enver'in lehine o ara Trabzon'da fener

alayı bile yapılmış, *"Yaşasın Enver Paşa!"* diye bağırılmıştı.

Trabzonda sağlanacak kuvvet ve Ruslar'ın da vereceği kuvvetle, Enver hükümeti ele alacak, Türkiye'yi komünist yapacak. Enver, Ruslar'a tamamiyle komünist görünüyordu. Fakat önce de söylediğim gibi gizli niyeti başka idi. Yâni hükümeti ele alacak. Millî dava patlayıp Yunan Anadolu'yu alırken bu ne davada? Hem bir de yabancı kuvvetle böyle şeyler yapmanın tehlikesini bilmiyor.

Ruslar gelirler ve bir daha çıkmazlar. Hatta sonra Enver'i de yok ederlerdi. Çok kafasız idi.

Sakarya zaferi üzerine Trabzon'a geçemediler. Batum'dan dağıldılar.

Enver gözden kaybolmuş, arkadaşlarına da nereye gideceğini söylememiş.

Diyorlar ki, Ruslar aleyhine isyan çıkarmak için gizlice Türkistan'a gitti. Bolşevik yönetiminde, Batum'dan Fergana'ya gizlice gidebilmek mümkün olmayan bir şeydir. Hele Enver gibi yerli olmayan, Azerî, Türkmen, Özbek gibi bir takım şiveleri ve yolları bilmeyen biri için asla mümkün değildir.

Bunun gerçeği şudur:

Ruslar, Enver'i kör besler gibi beslemiyorlardı ya. Ondan hizmet bekliyorlardı. Gerektikçe de gerektiği yere gönderiyorlardı. Mesela biz Moskova'da Muahede'yi yaparken, sınırı kendi lehlerine çizdirmek için bize yolladılardı. Türkiye'yi istila edebilmek için de Batum'a yolladılar. Şimdi de Fergana'ya yolluyorlardı.

Fergana'nın sarp dağlarında, Basmacılar adında Türkler'den Ruslar'a karşı silahlı isyana kalkışan bir örgüt vardı. Bunlar uzun zamandır Ruslar'ı çok rahatsız ediyorlardı. Enver'in saygınlığından yararlanıp, bunları menfaat sağlayarak yatıştırmayı düşünen Ruslar, Enver'i oraya yolladılar.

Enver de hazır oraya varınca, Ruslar'a oyun edip ben Rusya'da iken bana söylediği plânını uygulamak üzere işe başladı.

Enver yerinde duramayan, kabına sığamayan çok hırslı biri idi. İlle de baş olmak istiyor. Eski saltanatı çok hoşuna gitmişti. Türkiye'ye geçemedi. Bu ümidi ortadan kalkınca Basmacı hareketine katıldı. İkinci Rusya seyahatimde bu olayın ayrıntısını öğrendim. Anlatacağım.

Sakarya zaferinden sonra yine işler eski tas, eski hamam olmuş.

Mustafa Kemal yine Meclis Başkanı. Bakanlar Kurulu'na istediği zaman başkanlık ediyor. Bu defa bir de fazla olarak Başkomutan.

Fevzi'yi yine Bakanlar Kurulu Başkanı yapmış. O da alışık olduğu üzere emri kabul etmiş. Fevzi aynı zamanda da Genel Kurmay Başkanı.

Rauf'u (Orbay) Nafia Vekili yapmış, o da bir süre sonra istifa etmiş.

Kara Vasıf'ı Parti yönetim kuruluna almış. O da bu görevden istifa etmiş.

Fethi(Okyar)'yi İç İşleri Bakanı yapmış.

Refet'in (Bele) ise zoru daima Genel Kurmay Başkanı olmaktır. Bunu yine istemiş, Mustafa Kemal yine vermemiş. Refet de Millî Savunma Bakanlığı'ndan istifa etmiş. Üç önemli istifa. Demek bunlar Mustafa Kemal'e karşı. Bu açıkça ortadaydı.

Rauf'un hayatı da Mustafa Kemal ile rekabet ve zıt gitmek.. Bunu daima yapıyor. Hem de çirkin bir şekilde. İki yüzlü. Mustafa Kemal'in yüzüne gülüyor, diğer taraftan da el altından şunu bunu Mustafa Kemal'in aleyhine kışkırtıyor. Bu Sivas'ta böyle, İstanbul'da böyle, şimdi de Ankara'da böyle. Sonuna kadar da böyle olacak.

Rauf'un kendisine sorarsan, *"mert bir kişi"*. Öyle de adını çıkartmış, ama hareketleri hiç öyle değil. Nitekim sonunda İkinci Grup'u da onlardan görünerek aldatmıştır. Bir taraftan da Mustafa Kemal ile hoş geçinmiş. Nihayet İkinci Grup'çular durumu anlamışlar. Bunlar Rauf'tan *"İki yüzlü adam.. Bize ne söylüyor? Mustafa Kemal'e ne söylüyor ve yaptığı ne?"* diye söz ediyorlardı.

Sonra Rauf'la, Bakanlar Kurulunda epey beraber bulundum. Hakikaten bu adamda açık iş hiç görmedim. Bakanlar Kurulu toplantısında Mustafa Kemal'in yanına oturur, ikide bir onun kulağına bir şeyler fısıldar, ona dalkavukça güler, işlerin içyüzünü Bakanlar Kurulundan saklar. Demek bu adamda mertlikten eser yok.

Bu adam böyle, ama daima da mağlup. Uğraşıyor, didiniyor, fakat hiçbir şeyde başarılı olamıyor. Bu kadar mühim anlarda, yapılacak işlerin pek çok olduğu bir za-

manda, işbaşında aramızda bulundu da hiç bir büyük iş yapamadı. Hatta büyük değil, bir tane küçük iş bile yapamadı.

Sebebi: Aklı zayıftır, cahaleti ise derin.

MECLİS'TE MUSTAFA KEMAL'E MUHALEFET

Meclis'te, Mustafa Kemal aleyhine muhalefet arttıkça artmış, Kara Vasıf da bunlara katılmış. Rauf ise yine iki yüzlü kılıç hâlinde. İki tarafı da kesiyor. İkinci Grup'un kimler olduğu iyice açığa çıktı. Bunlar Mustafa Kemal'i fena sıkıştırıyorlar:

"Artık uyudunuz, ordu işlerine bakmıyorsunuz. Orduyu yoluna koyup, taarruz etmiyorsunuz, orduyu bırakıp buraya gelmiş keyfediyorsunuz!" diyorlar. Mustafa Kemal bunları Nutuk'ta anlatıyor.

Benim Sakarya'da yaptığımın taklidi olarak, ordunun durumunu tetkik ve kontrol için bir heyet seçtiler.

Nihayet İkinci Grup açıkça ortaya çıktı. Ayrıca İkinci Gruba girmediği halde Mustafa Kemal'e karşı olan bir çok milletvekili daha var.

Muhalifler çoğunluktalar. Mustafa Kemal iyi veya kötü ne derse reddediyorlar. Bir Bakan seçilecek. Kanunen aday göstermek Mustafa Kemal'in hakkı. Gösteriyor. Meclis onun adayını reddediyor. Yahut oy vermekten kaçınıyorlar, aday gülünç bir halde kalıyor.

İşte bu sıradadır ki, Meclis, gensoru ile Sağlık Bakanı Refik'i (Saydam) düşürmüş.

Mustafa Kemal yeni aday göstermiş. Adayını seçmemişler:

"Bu hakkımı kullanmaktan vaz geçiyorum, Meclis istediğini seçsin" demiş.

Meclis de beni seçmiş. O da böylece benim adaylığımı kabul etmek zorunda kalmış. Benim bunlardan haberim yok. Sonra Ankara'ya dönünce öğreniyorum.

Mustafa Kemal'e karşı oluşan İkinci Grup, akıllıca işler yapacağına genellikle saçmalıklarla uğraşıyor.

Meselâ Yunan cephesini bırakıp;

"Radikal(!) bir hükümet olmak üzere İngilizleri Irak'ta vurmak lâzımdır" diye tutturmuşlar ve *"Orduyu oraya gönderip Irak'ı alalım!"* diyorlar.

Bu, pek sersemce, hem de tehlikeli bir işti..

Ordu'yu Yunan'ın önünden alıp ve bir kısmını da çeker Irak gibi uzak bir yere yollarsak, Yunanlılar Anadolu'yu bir baştan öbür başa işgal eder, Erzurum'a bile varırlar. Ordu'nun Irak'ta bir şey yapabileceği de kesin değil. Yapsa da faydası yok. İşte bunlar da böyle..

Rauf İkinci Grup'u, hükümet darbesi yapmağa teşvik ediyor. İyi ama o, böyle olmaz. Hükümet darbesini iki üç kişi düşünür, düzenler, bir takım askerî kuvvetleri buna hizmet ettirir, yapar. Bunun usulü budur. Bir Milletvekili grubu bunu nasıl yapacak?

Siz bir kaç kişi, bir taburluk kadar bir kuvvet elde ediniz. İşi mükemmel yapın. İkinci Grup da işin kanunî kısmını Meclis'te seve seve yapar, bitirir, biter. Bilmem bunlar ne dereceye kadar doğru, fakat hepsi de söylenmiş şeylerdir. O sırada ben Meclis'te bulunmadığımdan sonradan Milletvekili arkadaşlardan dinledim.

Bu âcizleri görünce insanın kalkıp böyle bir işi kendisi yapacağı geliyor. Bu iş aklımdan geçmedi değil, bilakis çok geçti. Fakat bunu daima ben kendim düşününce kendime, bana başkaları söyleyince onlara:

"Aman böyle bir şey yapılmasın!" nasihatını verdim. Çünkü savaş günlerinde yaşıyoruz. Dış düşmanlarla karşı karşıyayız. Ya ordu ikiye ayrılır birbirini vurursa?

İş bir günde biterse bal şeker. Fakat ordu ikiye ayrılır ve çatışma sürerse işte o zaman millete innellahi ve inna ileyhi râciûn'dur. Bundan çok korkuyorum.

Sonra bir önemli şey daha var. Mustafa Kemal gidip de yerine kim gelecek?

İsmet mi? Zekâsı ve askerliği Mustafa Kemal'den çok aşağı.

Fevzi mi? İnisyatifi olmayan uyuşuk bir kuzu.

Rauf mu? O İsmetten de aşağı. Hem de pek aşağı bir yetenekte. Câhillikte hepsinin ustası. Hırs ateşinde yağlı paçavra hâlinde yanan biri ve iki yüzlü.

Refet mi? Ona da bir teğmenlik bile çok.

Sivillerden ise ortada kimse yok. Askerlerden.. Kazım Karabekir belki lâyık.. Fakat onu da ben yakından bilmiyorum. Çokları, zekâ düzeyi basit ve yobaz ruhlu diyorlar.

Görülüyor ki, hükümet darbesi yapılır, Mustaf Kemal indirilirse kimin geleceği ve onun ne olacağı belli değil. İyisi mi böyle gitsin. Bu konudaki düşüncem böyle idi.

BAKANLIĞI İSTEMİYORUM..

Gelelim bizim Sağlık Bakanlığımıza..

Benim niyetim uzun zamandır Sinop'ta kalmaktı. Hele *"kuzu"*nun başkanlığı altındaki bir kabinede üye olmak nefsime hakaret gibi idi.

Şu telgrafı çektim:

"Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa Hazretlerine,

Hak etmediğim halde bu âciz arkadaşınıza karşı esirgemediğiniz iltifat ve tavsiyelerden pek çok duygulandım. Teşekkür ederim. Büyük Millet Meclisi yüce Başkanlığına da arz ettiğim üzere, tedaviye ihtiyacım olmasının, beni sizin gibi yüce kişinin yanında görev yapma şerefinden mahrum etmesine üzülmekteyim."

Büyük Millet Meclisi'ne de Sağlık Bakanlığı'nı kabul etmediğimi bir telgrafla bildirdim.

Mustafa Kemal bir telgraf çekerek, kabul etmemi rica etti. Aldırmadım. Cevap bile vermedim.

Bu sefer Adnan ortaya çıktı. Aracı oluyor, her zamanki gibi *"İlle kabul et, gel!"* diyor. Bir sürü telgraflar çekiyor.

Ben *"İstemiyorum"* diyorum.

Kaymakam Zihni uğraşıyor.

"Kabul et" diyor.

"Olmaz" diyorum.

Mustafa Kemal ısrar ediyor, makina başında Zihni'yi sıkıştırıyor ve benden makina başında cevap bekliyor. Cevap vermiyorum.

Günler geçiyor. Nihayet, Mustafa Kemal'e şu telgrafı gönderdim:

"Bilgim dışında aday gösterilmek suretiyle naçiz şahsım hakkında gösterilen yüksek teveccühlerinize teşekkür ederim. Fakat üzülerek söylemek isterim ki rahatsızım ve ameliyata ihtiyacım var. Kısa zaman içinde çalışabilecek duruma gelebileceğimi bilseydim, sadece o kısa süre için izninizi rica ederdim. Halbuki âcizane tahminime göre tedavim en az iki ay süreceğinden bu vazifeden affedilmemi ve daha önce arzettiğim gibi dört ay süreyle Avrupa'ya gitmeme izin verilmesini rica ederim, efendim. 26.12.1921"

Benim hastalığım filan yok. Bahane ediyorum. Tabii onlar da Kaymakam'dan hasta olmadığımı öğrenmişlerdi.

Onun üzerine Mustafa Kemal'den şu cevabı alıyorum:

"Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur Beyefendi'ye aittir.

26.12.1921 tarihli şifreye. Hastalığına çok üzüldüm. Ciddî bir tedaviye ihtiyacınız olduğunu kabul etmekle beraber, Bakanlar kurulunda yapacağınız önemli vazifeyi ve mevcut durumumuzun ilerlemesi için hizmet ve yardımlarınızı gerekli gördüğümden Ankara'da her türlü tedavi ve dinlenmenize Bakanlarca da yardım edilmek üzere mutlaka teşrifinizi ve hareketinizin makine başında bildirilmesini rica ederim efendim.

28.12.1291

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı
Mustafa Kemal"

Zihni beni sıkıştırıyor:

"Ayol adam makina başında bekliyor. Cevap ver" diyor.

"Yahu sen ne adamsın? Bakanlık veriliyor da atıyorsun. Herkes ise buna can atıyor. Hiç Bakanlık reddedeni görmedim" diyor.

Söylüyorum: *"Aldırmıyorum, ben diyeceğimi dedim. Kabul etmem."*

Gittikçe de kızıyorum:

"Kuzu, Küçük Sait (Yusuf Kemal) *gibi adamlarla çalışacağım da ne çıkacak?"* diyorum.

Kararım kesin.

Arası iki gün geçti. Halktan, şehrin ileri gelenlerinden bir takım insanlar bizim eve dolmağa başladılar.

Diyorlar ki: *"Bakanlığı kabul et!"*

Ben de: *"Canım size ne? Bu benim bileceğim şey. Ben istemiyorum"* diyorum.

"Hayır, sizi biz milletvekili yaptık. Bakan olman Sinop'un şerefidir. Böyle bir şeref gelmiş, Meclis Başkanı ısrar ediyor, yalvarıyor, kabul etmiyormuşsun. Olur mu? Hakkın yoktur. Hak bizimdir. Kabul edeceksin. Memlekete hizmetler edeceksin!" diyor ve ısrar ediyorlar.

Bir takımı gidiyor, diğer takımı geliyor.

Bizim hanım da işe karıştı.

"Kabul et!" demeğe ve zorlamağa başladı.

Çaresiz kaldım. Bilhassa şehirlinin dedikleri doğrudur. Kaymakamı çağırttım.

Dedim:

"Kabul ediyorum. Şu telgrafı çekiver."

Telgrafta: *"Kabul ettim, geliyorum"* diyorum.

Zihni kıs kıs gülüyor.

Gitti çektirdi. Sonra anlattı. Meğer ben kabul etmemekte diretince ve ısrarları dinlemeyince Ankara ile sözleşip, halkı bana musallat etmişlermiş. Bizim hanımı da şehrin ileri gelenlerinin hanımları kanalı ile iknâ etmişlermiş.

Gerçekten Zihni dirayetli adamdır ve çok sevdiğim iyi bir insandır. Becerdi ve beni kabule mecbur bıraktı.

Sonra tuhaf birşey oldu. Zihni bana kabul ettirdi. Memnundu. Arkasından Bitlis'e vali olarak tâyin edildiği emri geldi. Galiba bu işin mükafâtı. Bu bir yükselmeydi. Ama ne var ki, Sinop'un kaymakamlığı Bitlis'in valiliğinden çok üstündü. Zavallı istemedi. Hele halk hiç.

İçişleri Bakanı Fethi (Okyar). Halk ona telgraflar yağdırdı. Aldırmadı.

Ben de yazdım. Dinlemedi. Köylüler şehre dolmağa başladılar. Şehirliler de dükkanlarını kapatıp telgrafhâneye gidecek. Zihni'nin Sinop'ta bırakılmasını isteyeceklerdi. Zihni bunu da istemedi. Gelen vapura gizlice binip Trabzon'a savuştu.

Bu adam çok dirayetli bir validir. Sinop'ta hem halkı, hem esnafı memnun etmiştir. Bu kimsenin elde edemeyeceği bir şeydir. Halk bu adamı canını verircesine severdi.

ANKARA YOLLARINDAYIZ

İki yaylı ısmarladık. Hanım, iki hizmetçi kız ve ben bindik. Karakıştayız. Anadolu'da yazın nasıl olsa seyahat edilebiliyor. Fakat kışın iş başka. Çoğu yerde yol yok. Araba çamura saplanıyor, güçlükle yol alıyor. Bazan atlar çamura karnına kadar batıyor. Söktüremeyip kalıyor.

Her ırmak üzerinde köprü yok. Köprüsüz ırmak pek çok. Su fazla geliyor, köprünün üstünden akıyor. Bunlardan geçilemiyor. Kısacası binbir zahmet ve eziyet, bin bir hayat tehlikesi.

Gidiyoruz. Şoseler bozuk. Yollarda bizi yine

karşılıyorlar, yine hanlarda misafir ediyorlar.

Yazın bir konaktan öbürüne altı saatte gidilirse, şimdi çamur yüzünden on-on iki saat sürüyor. Günler de kısa. Zifirî karanlık basınca olduğun yerde kalmaktan başka çare yok.

Bir gün erken yola çıkıp, Çankarı'ya bir konak mesafede bir jandarma karakoluna varıp geceyi orada geçireceğiz. Oraya telefonla haber verildi. Yol da müthiş. Ortalık kararmaya başladı. Yarım saatlik mesafede bir su var. Köprüsü yok. Onu geçeceğiz. Karakol sudan sonra yarım saatlik ötede. Bulunduğumuz yerde eski bir han var.

Arabacılar: *"Geceyi handa geçirelim"* dediler.

"Niye?" deyip hiddetlendim:

"Biz suya varıncaya kadar zifirî karanlık olacak. Karanlıkta bu suyu geçmek tehlikelidir. Yoksa hepimiz boğuluruz" dediler.

Baktım hakları var. Kabul ettim. Hana yanaştık. Topraktan ve sade zemin katı olan bir şey. Kare biçiminde, ortası avlu. Arabaları avluya aldılar. Avluda arabalar, atlar, katırlar dolu.

Bir taraftan at sidiği ve gübre, hatta insan pisliği, bir taraftan yağmur, at, insan ve arabaların hareketleriyle bütün avlu yoğrulmuş. Öyle bir mezbele hâlini almış ki, basmak değil, manzarasını görmek insanı kusturuyor. Bu ne pislik? Ötede beride sidik ve yağmurdan oluşmuş gölcükler de cabası.

Burada yürümek mümkün değil. Ne yapacağız? Bir kenardan ötekine ip gerip de ona asılarak gitmeli.. Bu hanlar hep böyle olurmuş.

Müslüman temizdir deriz ama şuna bakın. Ömrümde böyle pislik görmedim desem, yerinde olur.

Nerede yatıp geceyi geçireceğiz? Hanın her kenarında odalar var.

Hancı bir oda gösterdi. Baktım mezar gibi basık bir şey. Bir kerevet. Üstünde pis, yırtık, simsiyah bir keçe. Hanımı arabadan indirdim, odayı gösterdim.

Daha kapısından girince ok gibi dışarı fırladı. Çıktı:

"Aman.. Ben burada yatamam!" dedi.

Hakkı var. Ve arabamızda geceleyeceğiz.

Düşündüm: Açıkta sabahlamak daha iyi. Hiç olmazsa insan bit, uyuz vesair hastalık kapmaz.

"Hakkın var, arabada yatalım" dedim.

Kızları kendi arabalarında yatırdık. Kar da yağıyor. Rüzgar da var. Battaniyelerimiz vardı. Arabaların üstünü bunlarla iyice örtüp bağladık. Benim bir muşamba paltom vardı. Onu da bizim arabanın üzerine ilâve ettik, yattık. Hanımla yan yana uzandık. Ama cendereye sıkışmış gibiyiz. Arka üstü yatmak mümkün değil. O da, ben de şişmanız. Yan yatıyoruz. Arabaya böyle sığabiliyoruz.

Altımız rahat değil. Az zamanda yanımız ağrıyor, döneceğiz. Gel de dön bakalım. Bu mühim bir mesele. Zaten soğuktan kol, bacak da kazık gibi. Neyse söylene söylene dönüyoruz.

Gece yarısı beni idrar sıkıştırdı. Saatlerce sabrettim. Tabii uyku yok. Nihayet arabadan ineceğim. Fakat pislikten basacak yer yok ki..

Basarsam o ayakla arabaya girilemez. Arabanın arkasından işedim. Ben de hana bir gölcük hediye ettim. İşte bu böyledir. Bir yerde ki iş bozuktur. Oraya gelen de böyle bozuk iş yapmaya mahkûmdur.

Sabahladık. Ama ne çektik. Bunu biz biliriz. İşte Anadolu seyahati nedir bu anlatır..

TÜRLÜ VARTALARDAN SONRA ANKARA'DAYIZ

Ne ise uzatmayayım, böyle türlü vartalardan sonra Ankara'ya vardık. Yine eski evimize yerleştik.

Gazeteler bizim Samson ile Dalila'dan bahsettiler. *Halide Edip* bunun hakkında övgü dolu bir makale yayınladı. Keza *Celal Nuri* bir makale yazdı.

Aka Gündüz de o zaman Ankara'da. İki şiir yazdı. Bu şiirde beni şiddetli bir insan gösteriyor. Gerçekten ben böyle tanınmışımdır.

Bir bakıma doğru, bir bakıma yanlıştır. Haksızlık ve kanunsuzluğa, câhil, hırsız ve edepsizlere karşı cidden sertimdir. Şakam yoktur.

Fakat, namuslu, görevine bağlı ve gayretli insanlara da son derece yumuşağımdır. İyi davranır ve ödüllendiririm. Bu noktayı belirtmiyorlar.

Bu şiirler mizahîdir. Bunlarda Adnan'la(Adıvar) da alay ediyor.

İLK İŞİM YABANCI IRKTAN DOKTORLARI ATMAK

İşe başladım. İlk iş olarak Sağlık Bakanlığı'nda ne kadar Arnavut, Arap, Yahudi ve benzeri doktor varsa onları attım. Zaten Millî Eğitim Bakanlığım sırasında da böyle yapmıştım.

Gerçek.. Yazmağa unuttum. Şimdi yazayım, ibret olur. Ben Millî Eğitim Bakanı iken Konya'da öğretmenler arasındaki bir Arnavut, Türkler'i sevmez, hakaret edermiş. Bir gün o kadar ileri gitmiş ki:

"Dünya'da Türkler'den hıncını almak yetmez. Ahirette sırat köprüsünün başında duracağım. Türk geldikçe itip gayya kuyusuna yollayacağım" demiş.

Bana haber verdiler. Araştırma yaptırdım. Doğru. Bu öğretmeni derhal attım. Ve kendisine şunu da tebliğ ettirdim:

"Madem ki Türkü sevmiyor, neye onun hizmetinde duruyorsun? Demek alçak bir adamsın. Sen git Arnavutlarına hizmet et!" Aynı zamanda Vali'ye de emir verdim. İl sınırlarına defetsin diye.

Sağlık Bakanlığı'nda işe başladıktan bir süre sonra idi ki, eskiden bizim okuldan çıkmış, fakat Suriye'ye gitmiş bir doktor şimdi Adana'ya gelmiş, iş istiyor. Derhal onu da sınır dışına def ettim! Bizde adam olmuş, gitmiş Suriye'ye hizmet etmiş. Belki Arap'ların istiklâli zamanından beri orada. Belki de Türkiye aleyhinde ve Dünya Savaşı sırasında başlatılan isyanlara katılmış.. Sonra aç kalmış, bize geliyor. Belki de casusluk için geliyor.

Arası biraz geçti. Hilmi adında bir doktor, Suriye'den Adana'ya gelmiş. Hizmet istiyor. Bana bir takım pomat vesaire göndermiş. Bunlar kendi buluşu imiş. Türklerin yararlanmasını istiyormuş. Saçma şeyler. Şarlatanlığına, hele cesaretine bak.. Baktım Mustafa Kemal de bana aynı şeyleri yolladı. Ona da yollamışmış meğer. Bu Hilmi'yi tanırım. Şam'lıdır. Askerî tıbbiyede aynı sınıftaydık. Gayet ahlâksızın biridir ve ileri derecede câhildir.

Adana Valisi'ne şu emri verdim ve kendisine de aynen tebliğ edin dedim:

"Türk vatanının ekmeği, Türk evlâdına aittir. Araplar kendi topraklarının ekmeğini yesin. Hilmi gibi Arap şarlatanlarına bir lokma yoktur. O icatlarıyla Arap'ları

ihyâ etsin. Hemen kolundan tutup sınır dışına atınız!"
Dediğimi yaptılar. Onu da sınır dışı ettiler.

BAZI BİLGİLER

Adana şehrinin etrafında Nasırîler var. Hâlâ Arapça konuşurlar. Valiye:
"Bunları kaldır, başka yerlere yerleştir!" dedim.
Vali Refet (şimdi Meclis Başkan vekili) miskinin biri. Emri yerine getirmedi. Türlü saçmalarla beni oyaladı.
Meclis'te herkes Yusuf Kemal'den şikayet ediyor. Diyorlar ki: Kayınbiraderlerini, hısım akrabasını Dış İşleri bakanlığı'na doldurdu. Bakanlıkta hiç bir iş görülmüyor. Hariciye öldü. Oradan bir iş çıkmasının imkânı yoktur. Evrak arayıp bulmak da mümkün değildir.

***

Biz Ruslardan parayı aldığımızda, yüz bin altını Ali Fuat (Cebesoy) almıştı. Daha önce söyledim. Silâh vesaire alınsın diye bu parayı Saffet'e verip Almanya'ya yollamıştı. Saffet Almanya'da, Nuri ile birleşmiş. Bu altınları son santimine kadar yemişler. Saffet Berlin'in, Paris'in, Roma'nın en büyük otellerinde yaşamış, Avrupa'nın her tarafını gezip dolaşmıştır. Ben ikinci seferimde Moskova'da Saffet'in eşyasını gördüm. Bir oda dolusu eşya idi. Bu konuyu ileride anlatacağım.

BARIŞ GİRİŞİMLERİ SONUÇSUZ KALIYOR

Mustafa Kemal barış için Yusuf Kemal'i Avrupa'ya gönderdi. O da kayınlarını alıp İstanbul'a gitti.
Orada Padişahla görüşmek için müracaat etti. Bu yaptığı Bakanlar Kurulu ve Meclis'e karşı kırılmış büyük bir pot sayıldı.
Kıyamet koptu. Bu adam her zaman böyledir. Hata üstüne hata yapar.
Mustafa Kemal Nutuk'ta (sahife 398) İzzet Paşa ve arkadaşlarının Yusuf Kemal'i kandırdıklarını söylüyor. Kanmak da kötü ya. Özellikle bir diplomat için bu çok büyük bir kusurdur.
Yusuf Kemal, Paris ve Londra'ya gitti. Hiçbir şey yapamadı. O henüz Ankara'ya gelmeden Avrupalılar bize

Yunanistan'la Mütareke yapılmasını teklif ettiler (23.3.1922).

Bunu gazetelerde gören Yusuf Kemal, Bakanlar Kurulu'na acele bir telgraf çekti:

"Ben gelinceye kadar sakın bir şey yazıp göndermeyin!. Bende önemli bilgiler var." dedi.

Arkadaşlar:

"Acaba ne olsa gerek?" dediler.

Ben: *"Ne olacak, hiçtir. Biz işimize bakalım. Meselenin zaten beklemeye tahammülü yok. Durum açıkça ortada"* dedim.

Kararlar verdik. Mustafa Kemal o sıra Ankara'da değil. Sivrihisar'da idi. Biz Bakanlar Kurulu olarak verdiğimiz kararları bildirdik. Bizi Sivrihisar'a istedi. Oraya gittik.

Orada da Bakanlar Kurulu'nun İtilâf Devletleri'nin tekliflerine karşı yazdığı cevap notası görüşülüp kabul edildi. Hatta Fransızcaya tercümesini Fethi ile ben yaptık.

O zaman Dış İşlerinde Tevfik Kamil vardı. Mütarake teklifini ihtiva eden Avrupa notasındaki bir iki noktayı yanlış tercüme etmişti. Bakanlar Kurulu'na çağırdık söyledik. Kızdı, bize bağırdı. Ben de ona fena bağırdım. Tevfik Kamil'in bir kusuru vardı, ama iyi adamdı. Kusuru Ankara'dan savuşmak için uğraşması idi.

MUSTAFA KEMAL SİVRİHİSAR'DA HASTA

Mustafa Kemal Sivrihisarda Ayıcı Arif 'in misafiri. Arif albay ve tümen komutanı. Karargâhı orada. Çapkın biri. Mustafa Kemal onu çok seviyor. Ama sonra İzmir suikasti davası sonunda asıldı.

Sivrihisar'da Mustafa Kemal hasta. Yine böbreklerinde şiddetli ağrı var. Askerî doktor tedavi ediyor. Yeni bir idrar tahlili yapmışlar. Rapor iyi değil. Kendisine içmemesi için nasihat ettim.

Kararımızın bir esası, mütareke ve barış teklifini reddetmemek. Çünkü reddetmek bizi dünyaya ***"Türkler barış istemiyorlar"*** diye tanıtmak için bir vesile vermektir.

Batılılar, Mütareke sırasında ordumuzu İtilâf Devletleri'nin askerî heyetlerine kontrol ettirmeği teklif ediyorlar. Bunu kabul etmiyoruz. Bu Avrupalılar da sersemdir. Bu

kadar bayağı bir tuzağı insan zahmet edip de kurmaz. Bizim orduyu görüp, Yunanlılar'a haber verecekler. Yunan dostlarının ordularının durumundan ise bize haber vermeyecekleri kesin.

Bunu kabul etmiyor, Anadolu'nun derhal tahliyesi işlemine başlanılmasını şart koşuyoruz. Diğer barış şartlarını da bir başka nota ile İtilâf Devletleri bize teklif ettiler. Ağır şeyler. Sevr Muahedesinde birazcık değişiklikten başka bir şey yok. Yine Ermeni yurdu istiyorlar. Biz onların mütareke notasına yazdığımız cevap notasında: «*Mütareke şartlarımız kabul edilirse, sulh için derhal yetkililerimizi gönderir konuşuruz*» dedik.

15 Nisan 1922 tarihli olarak Avrupalıların cevabî notası geldi. Bizim şartları kabul etmiyorlar.

Haberleşmeyi kesmedik. Faydasız bir şekilde devam edildi.

Bu işler oldu. Yusuf Kemal, Ankara'ya geldi. Bakanlar Kurulu toplantı hâlinde idi.

Trenden Bakanlar Kurulu'na koştum:

"Eee nedir bakalım önemli haberin?" dedim.

Söyledi. Puankare notalarındaki şartları dostane kabul etmemezi tavsiye etmişmiş. Hepsi bu imiş.

"Biz cevap yazdık. Sen Puankare'nin sözüne inandın mı? Cevabımızı oku, yanlış varsa söyle!" dedim.

Cevabı önüne attım.

Yusuf Kemal'le Rusya'dan beri halen dargınız. Okudu, birşey söylemedi. Yüzü pek bozuldu. İşte Yusuf Kemal'in bu diplomasi seferi de böyle.

İstanbul'da Padişah'ın, Pariste Puankare'nin fakına basmak. İnsan değil, zavallı bir kuşcağız..

Mustafa Kemal sonra Fethi'yi (Okyar) de Avrupa'ya yolladı. Bundan da bir şey çıkmadı. Yusuf Kemal'in de, Fethi'nin de Avrupa seferleri lüzumsuz şeylerdi. Mustafa Kemal bunları kendi kendine düşünür yapardı. Sebebi, illâ iyi-kötü bir barış yapmaya azmetmişti. Oysa şimdi İkinci Gruptakiler barış istediler diye ayıplıyor.

BAŞKOMUTANLIK GÜÇLÜKLE UZATILIYOR

Mustafa Kemal'in, Başkomutanlığı süresi bittikçe temdit ediliyor. Her temditte Meclis'te kıyametler kopuyor. Millet vekilleri bu sefer de temdit etmek istemediler.

Üçüncü temditte istemeyenler o kadar çoktu ki, kanunun temdidi teklif edilmiş, çoğunluk sağlanamamış, kanun demek red edilmiştir. Yâni iş bitmiş demektir. Fakat bir gün sonra Mustafa Kemal, Meclis'e gidip, milletvekilleri ile görüşmeler yaptı, uzun müzakerelerden sonra Başkomutanlığını yine uzattırdı(*)(6.5.1922).

Sağlık Bakanlığında biraz teşkilât yaptım. Memurlar ve siviller kalemini düzenledim. Türkiye hükümetinde ilk defa olarak ve bağımsız bir şube hâlinde ve bir müdürün yönetiminde İstatistik ve Yayın Şubesi kurdum. Gerçi bu işi Millî Eğitim Bakanlığı'nda da yapmıştım. O zamanki bütçe ve şartlar dolayısıyla kaynak sağlayamamıştım. Müsteşar almayıp, bir özel sekreter ile işleri idare ettim. Yeterli geliyordu. Millete masraf açmaya lüzum yoktu.

İskân Müdürlüğü ve Yetimler Dairesi, Sağlık Bakanlığına bağlı idi.

Başka Bakan arkadaşlar ise, müsteşarlar, yâverler almış, özel kalemler kurmuşlardı. Her Bakan'ın otomobili vardı. Ben sâde bir araba ile yetindim.

Halide ve Adnan, Yakın Doğu Cemiyeti ile anlaşmışlar. Biz de yardım edersek, Kayseri'de bir Yetimler Yurdu açıp, orada Türk yetim çocuklarına bakacaklarmış. İsmail Besim de Kızılay adına olmak üzere bana geldiler. Canla başla kabul ettim. Sağlık Bakanlığı'ndan onlara bina ve para temin ettim. Amerika'lılar da masrafa katıldılar ve açtılar.

Amerikalılar şimdiye kadar yalnızca Ermeni çocuklarına bakıyorlardı. Ankara'da, Kayseri'de memleketimizin her tarafında dolaşıyorlar, bu sırf Ermeniler için.

Savaşlardan bir çok Türk yetimleri kalmıştı. Onlara bakmıyorlardı. Bu çok çirkindi.

(*) Bu konuda Atatürk Nutuk'ta şunları söylüyor:

«Meclis'in, benim Başkomutanlığımı uzatmama kararı belli olduğu dakikadan itibaren Ordu başsız kalmıştı. Bu durum üzerine, Genel Kurmay Başkanı ve Bakanlar Kurulu da istifa kararı aldılar. Bu, ağır bir bunalımın doğmasını kaçınılmaz kılardı. Kendilerinden 24 saat daha beklemelerini rica ettim. Ben de ülkemin yüksek yararı uğruna Başkomutanlık görevini bırakmamaya karar verdim ve bunu Bakanlar Kurulu'na bildirdim. Ertesi gün gizli oturumda yaptığım açıklamalardan sonra **Başkomutanlığın bana süresiz olarak** verilmesi karara bağlandı (Nutuk-Velidedeoğlu baskısı- sa:349-357.)

HAMDULLAH SUPHİ KORKAĞIN BİRİDİR

Bir gün İsmet gelmiş, bana Hamdullah Suphi'den şikayet ediyor. Ne olmuş?

Hamdullah orduya gitmiş dolaşmış. İsmet de kolundan tutup kovmuş.

"Ne oldu?" diye sordum.

"Ne olacak. Orduda nutuklar söylüyor. Hep kendini methediyor. Propaganda yapıyor" dedi.

Bu da tuhaf. Hakikaten Hamdullah'ın başka işi yoktur. Bu adam iyi hatiptir. Yirmi kadar cümlesi vardır. Bunları toplamış ve kendi de uydurmuş, ezberlemiş. Her nutkunda hemen hemen bunları söyler. Bunlar fantazi sözlerdir. Geriye kalanlar ise ilim ve benzeri bakımlardan bir incir çekirdeğini doldurmaz.

Türkçü olur.. Sanki anadan, babadan yedi sülâleden Türktür. Yüreği Türklük için ateş içindedir. Bunu sırf mevki ve şöhret kazanmak için yapar. Türk kültürünü canı gibi sever gösterir. Bu konuda neler söyler, neler yapar! Hepsi mevki içindir.

Türk Ocağı'nın tepesine bu sayede çıkmıştır. Milletvekili olmuştur, Bakan olmuştur. Türkocağı'nın parası onun kesesidir.

Mevkide, yemekte kalmak için, Türkocağı gibi koca bir kurumu Mustafa Kemal'e karşı âlet olarak kullanır. Orta Okulu bile bitirememiş, câhil bir adamdır. Fransızlar "farceur" derler, işte tam odur. Bizde buna "sahte gurur", "yapmacık yapan" gibi deyimler söylenir.

İdare etme yeteneği de hiç yoktur. Kaç defa Millî Eğitim Bakanlığı'nda bulundu ise işleri çorba etmiştir. Aklı fikri fantazidedir. Süs yapar.

Ankara'daki Rum Okulu'nu benden Türk Ocağı'na istediler. Verdim. Türk Ocağı yapıldı. İçi, dışı tamir edildi. Altında bir konferans ve tiyatro salonu yapıldı.

Bir gün gittim geziyordum. Bu salonda yapılmış düzenleme ve süsler, Türk tarzındaki oyma, alçı nakışlar ve benzerleri yıkılıyordu.

Hayret edip sordum. *"Hamdullah Suphi Bey geldi, beğenmedi. Yenileri yapılacak!"* dediler.

Oysa bu yıkılanlar ne olacak.. Öyle bir zamandayız ki, bir lira kimya.. Beğenmemiş beyim. Halbuki pek de güzel şeylerdi. Kusuru da olsa ne zararı var? Bir süre öyle gi-

der.. Zaten böyle süslere gerek de yoktur.

İşte bu adam böyledir. Varlığı mânasızlıklardan ibarettir. Pek de korkaktır.

Rusya'dan dönüşümde Batum'da gördüm. Yüzü kül gibi ve titriyordu. Sordum:

"Gezmeye geldim. Fakat bu idare müthiş, hemen dönüyorum" dedi.

Memlekete gitti. Sakarya Savaşı'nın kötü gününde Ankara'dan ilk kaçan da o idi.

ÇOLAK SELAHATTİN, BENİ İKİNCİ GRUBA ÇAĞIRDI

Ankara'ya varışımın ertesi günü Çolak Selahaddin evime geldi. Görüştük. Bana İkinci Grup'a girmemi teklif etti. Gerçekten şimdiye kadar partilere girmekten, gruplar kurmaktan çok canım yanmıştı. Kötülükler yapıyorlar, insan da manevî sorumluluk altında kalıyor. Hatta Mustafa Kemal'in Müdafaa-i Hukuk grubuna bile girmemiştim.

Sonra diğer tanıdıklarım da gruba katılmamı teklif ettiler. Girmedim. Bunların hâline bakıyordum. Çoğunlukla cıvıtıyorlardı. Herşeye itiraz ediyorlar, haklı-haksız, mantıklı-mantıksız demiyorlar. Çok defa kendilerini küçük düşürüyorlar. Çocukça, âdice işler yapıyorlar.

İçlerinde zeki, bilgin, dirayetli, bu gibi işlerde tecrübesi olan kimse yok. Hatta bunlardan bazılarına zaman zaman nasihat ettim:

"Öyle herşeye muhalefet etmeyin. Haklı olan şeyleri onaylayın. Muhalefeti arada bir yapın, fakat pir yapın!" dedim, dinlemediler.

AFGAN VE BUHARA ELÇİLERİMİZ: FAHRETTİN VE GALİP PAŞALAR

Afganistan'a *Fahrettin Paşa*'yı (Medine Müdafii) Elçi yaptılar. Bakanlar Kurulu'na çağırdık. Talimatnâmesini hazırlamıştık. Kendisine okuduk. Anlattık:

"Gazetecilere filan, Hilâfetten bahsetmemesini, İngilizler'in bundan kuşkulanacağını" söyledik.

"Peki!" dedi. Gitti.

Kastamonu'da gazeteye beyanatta bulunmuş.

Diyor ki:*"Ben Afganistan'a Hilâfet namına çalışmaya gidiyorum."*

Bakanlar Kurulu'nda bu beyanat için münakaşa oldu. Dedim ki:

"Bu adama anlattık. Tembih de ettik. Ne yaptı? Ya tembih etmeseydik neler yapacaktı?"

Herkes gülüştü. Görevden almağa kalkıştılar. Doğurusu da bu idi. Ama Mustafa Kemal yine de yolladı.

Bu adam Dünya Savaşı'nda Medine'de Faysal'a 30 bin tüfek, fişek ve para verdi. Herif Mekke'ye gitti, bunlarla aleyhimize isyan çıkardı.

Fahrettin Paşa çok müslüman, ama çok ahmak biri olmasa böyle yapmazdı. Bundan elçi olur mu?

Yusuf Kemal de Buhara'da bir Elçilik kurmuş. İttihatçıların eski Emniyet Genel Müdürü Galip Paşa'yı Elçi tâyin etmiş. Tabii Yusuf Kemal kendiliğinden bir şey yapamaz.

Galip adamlarıdır. Galip gidiyor. Vedâ ziyâretleri yapıyor. Bir takım Bakan, Milletvekili dâvet etmiş. Rus Elçisi'ni de çağırmış. Beni de davet etti. Bu adam gizli cemiyet meselesinde bana yaptığı şeyden sonra beni davet edemezdi. Etti. Ben de onun davetini kabul edemezdim, etmedim.

Ziyafetinde nutuk söylemiş:

"Ben Buhara'ya Türk milliyetçisi, Türkçü olarak gidiyorum. Çalışmalarım bu yönde olacak. Bu uğurda kendimi fedâya hazırım" demiş. Gazeteler nutkunu aynen yayınladılar.

Tabii Rus Elçisi de bunu dinlemiş. Dinleyince hayretler içinde kalmış. Ne toyluk.. Bu söylenir mi? Yapacaksan sakla, söyleme, yap!

Bunu söylemek için çok ahmak olmak lâzım. Bakanlar Kurulu'nda dedim ki: *"Bu adam Fahrettin Paşa'dan daha müthiş diplomat tiptir."*

Gazeteyi okudular, onlar da hayret ettiler.

Dedim ki: *"Bunun işi bitmiştir. Bu Ruslar'ın en sinirlenecekleri şeydir. Buhara'daki üç-dört öğretmenimizi bile çekemeyip geri gönderdiler. Bu adamı Rusya'ya sokmazlar. Hem Türk-Rus münasebetlerini zehirler. Bunu biz görevden alalım da yiğitlik bizde kalsın. Hem de Ruslar memnun olur."*

Sözümü onayladılar. Fakat uygulanmadı. Yusuf Ke-

mal, Galip'i görevden alamadı. Galip gitti. Batum'a vardı. Ruslar kabul etmeyip geri gönderdiler.

Trabzon'a dönüp oturdu. Aylarca orada Elçilik heyetiyle birlikte oturdu. Elçilik maaş ve ödeneklerini alıp orada yiyordu. Yusuf Kemal de milletin parasını veriyordu. Elçi hazretlerinin keyfi kekâ..

Aylar geçti. Ben Rusya'ya gittim, döndüm. Bir aralık Yusuf Kemal'e vekâlet ettim.

Hemen Galip'e şu emri tebliğ ettim:

"Buhara elçiliği lağvedilmiş, binaenaleyh göreviniz sona ermiştir!"

Verdiğim bu emri Bakanlar Kurulu'na bildirdim. Emrivâki yaptım. Ama onlar da memnun oldular. Bu sayede Devlet bu belâdan kurtuldu. Fakat Ruslar'a rezil olduk. Bu azletme işinden tabii Ruslar da memnun olmuşlardır.

Rusları mümkün mertebe memnun etmek, bize daima esas siyaset olması lâzımdı. Heriflerden para, silah alıyoruz.

Muhtacız. Elçimizin Rus topraklarına ayak basar basmaz vapura konulup iade edilmesi Türkiye'ye büyük bir hakaretti. Ve bu sonuç da bilinmeyecek bir şey değildi. Oldu..

ORDUDAN GELEN KÖTÜ HABERLER

Ordu'dan kötü haberler var. Asker yine tabur tabur kaçıyor. Bunun önlenmesi mümkün değil. Böyle giderse bir kaç ay sonra ordudan eser kalmayacak. Bu kesin. Para da yok. Orduyu besleyemiyoruz.

Ne yapacağız? Yunan ordusu taarruz etmiyor. Eskişehir-Afyon hattında oturuyor. Taarruz edeceği de beklenmiyor. Çünkü tecrübesini yaptı. Göbeğinin suyunu aldı. Ders acı.

Yunanistan'da politika kazanı dehşetli kaynıyor. İki taraf olmuşlar. Politika orduya da girmiş. O da iki parti. Böyle bir ordu bir daha taarruz yapamaz. Yapamaz ama, olduğu yerde oturması yetiyor. Gerçi bunlar iyi haber ama, bizim orduya gelince, o mutlaka dağılacak. Komutanlar endişeli. Fevzi Paşa da bu tehlikeyi Bakanlar Kurulu'nda açıkça söylüyor.

Bir taraftan da askerin hakkı var. Boş duruyor. Askerler, *"işsizlik orduları bozar"* derler. Doğru. Görüyorum.

Sonra aç ve elbisesizler. Hindistan'dan gelen para ile bu işler niçin halledilmez?

***

Eskişehir bozgunu olduğu zaman Nevres'e Ankara'da raslamıştım. Yanında bir çocuk vardı. Bir öğrenci imiş. Bursa'dan ayartmış, yanında gezdiriyormuş. Araştırdım. Nevres, Geyve'den gittikten sonra Bursa Sanayi Okuluna müdür olmuş. Bu çocuk orada öğrenciymiş.

Bursa düşünce Eskişehir'e gelmiş. Eskişehir'de İstiklâl Mahkemesi bunu tevkif etmiş. Kötü şeyler olmuş, çocuk sayesinde kurtulmuş. Eskişehir bozgunu üzerine de Ankara'ya gelmiş.

Sinop'a gittim, geldim. Nevres yine Ankara'da. Kendine Manavoğlu adını takmış. Milletvekilleri ile ahbap. Hergün Millî Savunma Bakanlığı'nda imiş. Dedim:

"Çok güzel! Herif iyi bilgi topluyor. İçimizi dışımızı öğrenmiştir. Canım bu herif casus. Vaktiyle Geyve'de Mahmut Bey'e söyledim, öldürteceğini söyledi. Bir şey yapılmamış."

Sonra Bakanlar Kurulu'nda tevkif edilmesi için uğraştım. Yapamadım. Beni kimse dinlemedi. Çıldıracağım. Bakanlar Kurulu'nda yine söylendim, zorlandım. Sözüme kulak veren olmadı.

Biraz sonra İç İşleri Bakanı Fethi'den resmen izin alıp İstanbul'a gitmiş. İstanbul'a varır varmaz İngiliz komutanına bir rapor vermiş. İngiliz Genel karargâhında bizim de casusumuz vardı. Bu vatansever fedâkâr adam Nevres'in raporunu çalıp kopyasını Ankara'ya Genel Kurmay'a yollamış.

Bir gün Bakanlar Kurulu'nda Fevzi fevkalâde bir tavırla dedi ki:

"Yahu ne olmuş biliyor musunuz?"

Hep birden kulağımızı, gözümüzü açtık:

"Ne olmuş?" dedik.

Dedi:

"Nevres burdan İstanbul'a gitmiş. İngiliz komutanına bizim durumumuzu anlatan bir rapor vermiş. Raporun kopyasını bizim casus bize gönderdi. İt, durumumuzu ne kadar iyi incelemiş? Neticede onlara şunu tavsiye ediyor: Yunan ordusu taarruz etmesin, işi böylece bırakın. Dört-beş ay içinde Türk Ordusu kendi kendine dağılacaktır. Aç ve açıktır. Herif tam görmüş."

Bunları işitince bomba gibi patladım:

"Size bu adam casustur, şunu hapsedelim diye kaç defa söyledim. Burada yırtındım, dinlemediniz. Aldınız mı, bütün sırrımızı açığa vurmuştur" diye bar bar bağırdım.

Fevzi Paşa kafasını önüne eğdi. Bir lâf daha söyliyemedi. Pek çapsız adam. Bâri bunları ben varken söylememeliydi.

Nevres ayrıca İstanbul'da camilerde de Ankara aleyhinde konferanslar verdi. Bütün sırrımızı düşmana verdi, ama bir şey yapamadım.

Bildiğiniz gibi ordu ve Millî Savunma'daki subaylardan dost ve vatansever sıfatıyla en önemli bilgileri toplamış, içimizi iyice öğrenmiş ve düşmana haber vermiştir.

Yalnız bizim taarruz edeceğimizi bilememiştir. Taarruz etmezsek, dedikleri bütünüyle doğru çıkacaktı. Şükür ki taarruz edeceğimizi Bakanlar Kurulu'ndan başka kimse bilmiyordu.

Ben Nevres'i dolaba düşürüp, Ankara'ya bir daha getirmek istedim. Kırşehir milletvekili Rıza'yı aracı yaptım. Mektuplaştılar. Rıza bana onun cevap mektuplarını gösterdi. Nevres diyor ki:

"Ben bir daha oraya gelemem. Orada Rıza Nur var. O dediğini yaptırabilseydi şimdi benim etim toprak olmuş, sadece kemiklerim kalmıştı."

Demek mel'un benim Bakanlar Kurulu'nda söylediklerimi bile haber almıştı. Demek Bakanlarımızda da sır yok. Belki onun bana düşman olması için söylemişlerdi. Neyse o lânetli köpek defolup gitti.

Ürdün'e giderek Şerif Abdullah'a Harbiye Bakanı oldu.

KÜRTLER MESELESİ

Kürtler meselesi de beni üzüyor.

Bir şey yok ama, bir gün millî davaya kalkacaklar. Bunları tetkik etmek lâzım. Araştırmalarıma başladım. Temsil usüllerine dair kitaplar getirttim. Kürtler hakkında kitaplar buldurdum.

Diyarbakır'da olan Ziya Gökalp'e de para yollayıp, Kürtler'in coğrafya, dil, kavim ve sosyal durumlarını incelettirdim.

Bir rapor gönderdi. Maksadım oranın bir Makedonya olmadan kökünden meselenin halledilmesi idi.

TAARRUZ KARARINI KİM VERDİ?

Ordunun durumu, Bakanlar Kurulu'nda geleceğimizle ilgili kaygıları arttırdı. Bir kaç defa uzun ve ateşli müzakereler oldu.

"Ne yapacağız?" sorusu var. Bu çözülmeli.

Müzakerelerin özeti şudur:

"Yunanlılar saldırmayacaklar. Böyle durursak bu sonbaharda bizim ordu dağılacaktır. Bunun çaresi, taarruzu bizim yapmamızdır. Askerler ve ordumuzda bu taarruz gücünün olmadığı söyleniyor. Müzakere, müzakere..

Taarruz etmekten başka çaremiz yoktur.

«Ya taarruz eder perişan olursak?.» deniliyor.

Dursak da zaten ordu dağılacak ve herşey bitmeyecek mi?.. İyisi mi tarruzu biz yapalım. Nihayet kesin olarak taarruza karar verdik.

Ya herro, ya merro..

"Bunu şimdiden hazırlayalım" dedik.

Bana:

"Sen Rusya'ya git, silah ve cephane temin edip yolla! Fransa ve İtalya'ya subaylar yollayıp onlardan da silâh ve cephâne alalım" dediler. Ve adamlar yollandı.

Mustafa Kemal, Nutuk. Sahife 408'de bu tarruza Haziran ayında kendisinin karar verdiğini söylüyor. Ancak söylediğim gibi buna Nisan ortalarında Bakanlar Kurulu'nda karar verilmişti. Ve beni Rusya'ya Haziran'dan çok evvel yollamışlardı. Keza İtalya ve Fransa'ya silah almaya heyetler de ondan önce gitmişti.

İKİNCİ RUSYA SEFERİM

SİLAH İSTEYECEĞİM RUSLAR ELÇİMİZ ALİ FUAT'I KOVUYOR

Bu sırada çok kötü bir şey oldu.

Ruslar Moskova Elçi'miz Ali Fuat'ı kolundan tutup sınır dışına atıyorlar. Trene bindirmişler. Elçiliğimizi basıp, bir kaç subayımızı alarak götürüp hapsetmişler. Resmî evrakı almışlar.

Biz ne düşünüyoruz, ne çıktı? Rusya'dan silah, para alacağız, onlar Elçimiz'i kovuyorlar.

Bu hâdise çok önemliydi. Bakanlar Kurulu'nda ateşli müzakerelere yol açtı. Olayın sebebini de bilmiyoruz. Dendi ki:

"Devletimizin onuru kırılmıştır. Rusya'nın özür dilemesini istemek gereklidir."

Derhal Rusya'ya bir nota vererek, özür dilemesini istedik. Rusya özür dilemedi.

Bakanlar Kurulu'nda bana dediler ki:

"Bu işi sen halledersin. Bu adamları sen tanıyorsun. Derhal git.. Ukrayna Muahedesi de var. Görünürde o muahede içinmiş gibi git. Özür dilettir. İlk işin budur. Bu olsun ki, normal ilişkiler yeniden kurulsun. O zaman para ve silah iste."

Rusya'daki Elçilik ile Konsolosluklar'ımızın teftişi ve Moskova Elçiliği'nin hesaplarının tetkiki görevlerini de bana verdiler. Bir Fevkalâde Murahhas Heyet kurarak beni başkan yaptılar. Rauf (Orbay), İzmit Milletvekili Süreyya ile, Ordu Milletvekili Recai'yi de heyete üye olarak yanıma kattı. Bunların yalnız muahede imzasından haberleri olacak. Ukrayna'nın başkenti olan Harkof'ta görevleri sona erecek. Onlar geri dönecekler, ben Moskova'ya gidip öteki önemli işleri yapacağım.

Bir kâtip ve şifre de verdiler. Bir de Yakup adında binbaşı ve Rusçayı ana dili gibi bilen birini de tercüman yaptılar.

Rusya'nın hâlini biliyorum. Evrakını almak için adamı soyarlar, vururlar da. Fevzi'nin (Çakmak) bir koruma eri var. Adı Beyti. Sinop'lu bir eşkiyadır. Kendisinden onu da istedim, verdi.

Görevimiz Meclis'e intikal ettirildi. Meclis Süreyya'yı sevmiyordu. O'nu kabul etmediler. Gerçekten de bu adam sıfırdır. Bu kadar yıllık milletvekilidir, bir defa bile tek kelime konuşmamıştır. Yaptığı hiçbir vazife de yoktur. Câhil, kıymetsiz bir adamdır. Sadece poker oynar. Yunus Nadi baş dostudur. Her gece beraber içer, kumar oynarlar. Fakat gayet dalkavuktur. Abazadır. Bu sebepledir ki, para kazansın diye Rauf onu heyete üye yaptı. Rauf milletin gayretini görüyor, böyle şeyler yapıyor ama, bunlardan sonra kendisi hep zarar ve düşmanlık görmüştür. Onları adamı bile yapamamıştır. Hepsi Mustafa Kemal'in adamı olmuşlardır.

Adamlarının birisi de Recep Zühtü'dür. Manastır'lıdır. Bu da onu bırakıp Mustafa Kemal'e geçmiştir. Bu adamın yüzü çingeneye benzer. Dudakları kalın ve siyahtır. Bu Süreyya da sonra Rauf'un aleyhine hareket etmiştir. Lozan'da da muhasebeci diye Fuat'ı kayırmıştı. O da gitti, İsmet'e yanaştı.

Süreyya kendi delegeliğini Meclis'te müdafaa etmemi benden rica etti. Kabul etmedim. Zaten hiç sevmediğim bir adamdı. Önce Abaza, sonra on yıldır İttihatçılar'ın dalkavuğu.. Nihayet de câhil, bomboş, değersiz bir adam. Süreyya delege seçilemedi ve bundan bana kızdı.

Bu iş ve araştırma meselesi Meclis'te uzun sürdü. Meclis'te çok kafasız adamlar vardı. Onlar dediler ki:

"Delegelere çok para veremeyiz. Beş yüz lira yeter. İsterlerse ayaklarına demir çarık giyip gitsinler!"

Gülünç ve çocukça bir şeydi. Ankara'dan Moskova'ya demir çarıkla gideceğiz. Altı-sekiz ay sürecek bir seyahat. Yol masrafları.. Tarafların birbirlerine verecekleri resmî ziyafetler.. Bir çok masraf var. Meselâ Harkof'ta verdiğim ziyafetlerden büyüğü, hatırımda tam kalmadı galiba bin lira kadar bir paraya mal olmuştu.

Ne ise herşey halledildi. Maliye'de heyetteki üyelerin paralarını da bana vermek istediler, kabul etmedim. Ben

paraya el sürmem. Bir memura teslim ettiler. Bu paralar Rus altını idi. Sadece kendiminkini aldım.

Tercümanım Yakup değerli, fedakâr, gayretli bir subaydı. Babası Rusya'dan Türkiye'ye göç etmişmiş. Bizim Harbiye'de okumuş.

RUSYA YOLUNDAYIM..

Derhal otomobil ile ailemi de yanıma alarak yola çıktım. Diğerlerine, beni Samsun'da beklemelerini söyledim.

İki günde İnebolu'ya indim. Yaz, mehtap. Gece de gidebiliyorduk. Akşam da İnebolu'dan bir motorla Samsun'a hareket ettik. Deniz çok sâkindi. Fakat İnceburun önünde motor durdu. Çürük şey. Ödüm koptu. Çünkü buranın denizi meşhurdur. Ya şimdi bir fırtına patlarsa. Ne ise iki saat çalışarak motoru işlettik. Mehtapta güzel bir safa içinde Sinop'a vardık.

Hanımı Sinop'ta bıraktım. İstanbul'a gidecek. Babamı da götürmek istiyor. Yetmiş beş yaşında bir adam:

"Ona dokunma. İhtiyar adam. Yola dayanamaz, üşür, hastalanır" dedim.

"Peki" dedi ama ben gidince yine de götürmüş. Bu kadına ömrümde bir defa söz dinletemedim. Sonra zavallıya İstanbul'da kötü muamele etmiş. O da benim tanıdıklarıma gidip para almış, beni utandırdı. Zavallı biraz bunamıştı. Parayı yemiyor, yığıyordu. Benden de boyuna para isterdi. Birgün kendisine, *"Baba para isteme. Sende para dolu. Yemiyorsun, yığıyorsun, sonra oğulların yiyecek, sen ye!"* dedim. Cevap vermedi.

Nitekim ölümünde birkaç yüz altın, bir takım mecidiye, bozuk para, bir kaç bin kağıt parası çıkmış. Kardeşlerimden Şükrü bunları iç etmiş. İstanbul'da borç aldığı paraları sonra ben ödedim. Eşimin babasından, amcasından da istemiş, utandım.

Bizim karı babamı evden kovunca kardeşim Ahmet'e gitmiş, sonra babam hastalanmış. Sinop'a gelmiş. Yatağında aylarca kalmış. O sırada Şükrü malı düşünmüş. Tapu memurunu getirip babamın bütün mallarını kendi karısının üzerine yaptırmış. Bunda da açık gözlük etmiş. Kendi üzerine yaptırsa kanun ilerde bozar. Eşinin üstüne yaptırmış ki, o zaman geri alınması mümkün değil. Bu

alçak evlât da zavallıyı ölümle uğraşırken, ona güzel bakacak yerde, kartal leşin tepesine biner gibi binmiş. Bunu yaptırmış. Çok alçak bir adammış. Böyle bir adam en alçak insanlardandır. Bu işle alçaklığını ispat etmiştir. Artık ona insan muamelesi edilir mi? Ben de sersemim.

Sonra Rusya'dan dönüşümde kendisini sıkıştırıp diğer kardeşlerimin haklarını geri verdirttim. Güya ahlâksızlığı temizledim. Ona kardeşçe muamele ettim. Kendi hissemi Şükrü'den almadım. Eline paralar teslim ettim. Benim de beş-altı bin liramı dolandırdı. Madem ki sersemim, cezamdır. Babamın nakit paralarını da Şükrü iç edip diğer kardeşlerden saklamış. Onlara "Bir şey çıkmadı" demiş. Hatta Sinop'a dönüşümde Şükrü benden, cenaze masrafı diye yüz elli lira aldı. Oysa yirmi lira bile harcamamış olduğunu tahkik ettim. İşte insanlar ne kötü şeylerdir. Kardeşim ama insana gerçeği söylemek görevdir.

İşte böyle, Rusya'da iken babamı da kayebettim. Ölümüne acınmaz. Çok yaşamış, evlâd yetiştirmiş, namusu ile yaşamış, halktan itibar görmüş, hayat vazifesini tamamıyla yapmış bir adamdı. Fakat bir babadır. Katili de bizim karıdır. Çok domuz şeydir. Adamcağızı izin vermediğim halde İstanbul'a getirmiş, sokağa atmıştır.

RUSYA'DA HER YER BİT İÇİNDE

Dönelim tekrar Rusya'ya gidişimize.. Sinop'tan hemen gideceğim. Vapur yok. İnebolu'ya telgraf çektik: *"İlk gelen Türk vapurunu Sinop'a uğratınız"* dedik. Bir vapur İnebolu'da hazırmış, uğrattılar. Samsun'dan bizim Rusya heyetinin bir kısmı, Recai de Ordu'da bindi. Bu zat Ordu'ludur. Deniz subayıdır. Yumuşak başlı, terbiyeli bir adamdır. Trabzon'a, oradan da Batum'a vardık.

Rusya'da o sıra tifüs salgını var. Her yer bit içinde. Seyahat tehlikeli. Ne çare? Biz zaten Millî Hareket'e karıştığımızdan beri devamlı olarak, çeşitli şekillerde hayat tehlikesi altındayız. Tam tâbiri ile, kellemiz koltuğumuzda. Batum Konsoloshânesi'ni teftiş ettim.

Bakü'ye kadar gitmeğe vakit yok. Yalnız Tiflis'i görebileceğim. Rusya'dan dönüşümden beri Rusya'da değişiklikler olmuştur. İki durumu öğrenmek lâzım. Bunu da en iyi Memduh Şevket haber verebilir. Kendisini bir telgrafla Tiflis'e davet ettim:

"Vesikalarınızla geliniz!" dedim. Tiflis'te temsilcimiz eski Dış İşleri Bakanı Muhtar. Ona da haber verdim. Bizim heyeti Batum'da bırakıp Tiflis'e gittim.

Memduh da geldi. Üçümüz görüştük. Önemli bir değişiklik yok. Önemli bir şey varsa, o da Ruslar'ın bize güvenmediği. İtimatları kaybolmuş.

Bizim, Fransızlar ve Polonyalılarla, Ruslar aleyhine gizli bir ittifak yaptığımızı, beraber Rusya'ya saldıracağımızı düşünüyorlar. Buna sebep Bekir Sami'nin işleri.

Diğer bir delil olarak da Ruslar şimdi Ali Fuat işini öne sürüyorlarmış. Ali Fuat işinin içyüzünü Ankara'da bilmiyorduk.

ALİ FUAT VESİKA ÇALDIRMIŞ

Haberleşmemiz mümkün değildi. Telgraflarımıza Ali Fuat'tan cevap gelmiyordu. Şimdi öğreniyorum ki, bu iş de şu imiş:

Ali Fuat, Moskova'da İngiliz temsilcisi ile dost, onunla sıkı temasta imiş. Kendisi bizzat Ruslar'ın aleyhine bulunuyormuş. Keza Polonya elçisi ile de çok sıkı teması varmış. Elçilik dışında bir evi Ateşemiliter'e vermiş. Bu şahıs diğer iki subayımızla bu evde oturuyormuş. Bizim ateşemiliter casuslar bulmuş, Rus Genel Kurmayından Rus Ordusu hakkında vesikalar ve haritalar çaldırmış. Bunu Ali Fuat'ın emriyle ve Polonya'lılarla birlikte yapmışlar.

Ruslar da durumu haber almışlar. Casus eve girip vesikaları teslim ederken kapıyı kırarak eve girmişler. Casus ve bizim subayları yakalamışlar, döğmüşler, hepsini hapse atmışlar, evrakları, hatta bizim evrakları da alıp götürmüşler. Ali Fuat'ı da trene bindirip yollamışlar. Tiflis'ten dönüşümde Ali Fuat'ı Batum'da buldum. Konuştum *"hata ettin!"* dedim.

Doğrusu Ali Fuat'ın yaptığı çok büyük bir hatadır. Elçi olunan bir yerde muvaffak olamamak için bundan daha kötü bir hareket yapılmaz. Görüşülecek başka elçiler mi yok? Neye İngiliz ve Polonya elçileri ile dostsun? Hem Rusya'nın askerî durumundan bize ne? Bizim şimdi işimiz Yunan ve İngiliz. Tam tersine Rusya bize yardımcı.

Bunları öğrenince görevimin güçleştiğini anladım.

Çünkü kabahatli biziz. Hem de affedilmez bir kabahat! Dost görünüp canına kasdetmişiz. Özür dilemediler diye de münasebetlerimizi bozmak olmaz. Özür dilenmesini istemekten vaz geçmek de devletin haysiyetini bitirir. Elçimizi kovmuşlar, subaylarımızı dövmüşler, hapse atmışlar. Bunun için özür dilemeliler. Ne yapacağım? Silah, para da lâzım ve bunlar hayatî bir mesele halinde.

Demek Ruslar'ın bize güveni yok. Polonyalılar ve Fransızlarla birlikte saldıracağımızı sanıyorlar. Bu Rusların can damarı. En korktukları şey. İngilizler'le Polonya'lılar baş düşmanları. Rusların bu fikri, aslında Bekir Sami'nin ektiği fesat tohumlarının ürünüdür. Ah o hâin, bakın ne belâlar açmış. Bunu geçen defa Rusya seyahatimizde temizlemiştik. Şimdi Polonya ile beraber evrak çalmamız yeniden diriltmiş. Ruslar'ın hakkı var. Demek Bekir Sami'nin ismine şimdi Ali Fuat tüy dikmiş.

Batum'a döndüm. Dalgın dalgın yürüyorum. Kafam plânlar hazırlamakla meşgul.

Hamdullah Suphi Batum'da. Rusya'ya seyahat yapmak istemiş, Tiflis'e kadar gidebilmiş, korkudan ödü kopmuş. Kendini Batum'a dar atmış. Beti benzi kül gibi. Bana "Aman bu ne memleket. Memleketimize gideyim" diyor.

Batum'da bir takım tahkikât daha yaptım. Ruslar Acara'nın muhtariyetine uygulamada metelik bile vermemişler. Zavallılar zulüm altında inim inim inlediklerini söylediler.

Gürcüler Türkçe'yi kaldırmağa uğraşıyorlar. Novorovski Konsolosumuz Sabri'nin hırsızlıklarını anlattılar. Zaten oraya da çıkacağım. Trene oradan bineceğim.

Bir Rus vapuruna bindik. Pis bir vapur. Batum'dan kalktık. Gece mehtap, küpeşteye dayandım. Deniz nur içinde, bakıyorum. Hayaller görüyorum. Gözüme, denizin içinde nurdan periler, melekler oynaşıyor gibi geliyor. Silah ve para alacak mıyım, yeni bir zaferle memleketimizi kurtaracak mıyız? Kafamda hep bunlar.

Novorovski'ye vardık. Oradaki hikayeyi önce yazmıştım. Yâni Konsolos Sabri meselesini..

Burada deniz kenarında bir çimento fabrikası var. Büyük bir fabrika. Arkası bir dağ, tamamen çimento toprağı. Fabrikayı gezdim. Dünya Savaşında bizim donanma burasını topa tutmuş. Yer yer yakmış. Halâ duruyor.

Gösterdiler. Çimento fabrikası görmemiştim. Bu iş muazzam bir iş imiş. Büyük silindirleri var, dönüyor. Önce öğütüp eliyorlar, sonra bu silindirlerden geçiriyorlar, tekrar öğütüyorlar, çuvallara dolduruyorlar. Bu fabrika Rusya'dan başka İstanbul ve Türkiye sâhillerine de çimento vermektedir.

UKRAYNA'DA BANDOLARLA KARŞILANDIK

Ruslar bir özel tren hazırlamışlar. Bununla hareket ettik. Ukrayna sınırına gelince bizi Ukrayna Dış İşleri Komiserliği protokol müdürünun başlarında bulunduğu bir heyet karşıladı. Birlikte seyahate devam ettik. İstasyonlarda bizi asker ve bandolarla karşıladılar. Yemek zamanları ise bize istasyonlarda çiçeklerle süslü sofralarda mükellef ziyafet verdiler.

Ben evrak ve para bavulunu Beyti'ye teslim edip: *"Canın gidecek bu bavul gitmeyecek. Uyurken de bununla uyuyacaksın. Gündüz de elinden düşmeyecek!"* dedim. Öyle yapıyor. Gönlüm rahat.

Sofrada votka, konyak, beyaz ve siyah şarap, şampanya var. Ruslar yemek yerken sıgara da içerler. Yiyor, sıgara da içiyoruz.

Yine âdetleri sofrada bol nutuk da söylerler. Nutuklar da söyledik. İçiyoruz. Ruslar bizimle içme yarışı yapmak istediler. Ben de *"Pekiyi"* dedim. İçtik. Bir düziye bize veriyorlar, biz de içiyoruz. Bizim arkadaşlar sarhoş oldular. Ama iyiler. Cıvıklık yok. Ruslardan da sarhoş olan olana. Sarhoş olan çekiliyor.

Sonra, sonuna doğru idi, sofra tenhalaşmıştı. Bir Rus şarap diye bir büyük bardağa konyak doldurdu; bana sundu. Hiç bozmadım. Alıp bir iki yudum içtim. Önüme koydum. O beni hepsini içecek sanıp daldı. Hemen bardağı sofrada büyük bir çiçek kümesinin içine sakladım. Bir kadeh şarap alıp devam ettim. Eğer konyağı bilmeyip içseydim beni sedye ile götürürlerdi.

Derken hepsi körkütük olup birbirlerini götürdüler. Sağlam ben kaldım. Gidip trene yattım. Sabah oralı bir kaç Türk geldi. Bunların dediklerine göre Ruslar demişler ki:

"Bu adam demirden mi? İçkide bizi mat etti. Hepimiz fena sarhoş olduk ona bir şey olmadı."

MÜTHİŞ KOMÜNİST POZLARDAYIM..

Ben buraya gelinceye kadar Rusya'ya uygulayacağım plânı tertiplemiştim:

Her yerde müthiş bir komünist gibi nutuk vereceğim ve söz söyleyeceğim:

«Rus-Türk dostluğu ebedîdir. Yazık ki Çarlarla Sultanlar asırlarca bu iki milletin birbirlerini tanıyıp sevmesine engel olmuşlar, birini diğerine kırdırmışlardır. Artık tanıştık. Edebî dost olduk. Rusya, emperyalizm aleyhinde; Türkiye de öyle.. İki milletin de bütün menfaatleri ortak. Tabii dostuz. Bu sebeple beraber olup emperyalistlere karşı cephe yapacağız ki, bunun bir ucu Baltık, diğer ucu Akdeniz'de olacaktır» diyeceğim.

Bu seferimde Rusya'da istasyonlarda, okullarda, kışlalarda, törenlerde, ziyafetlerde bir çok nutuklar söyledim. Hepsi bu plân içindedir. Ruslar çok keyifleniyor. Beni çıldırasıya alkışlıyorlar. Ne yapayım?

Türkiye paraya, silaha muhtaç. Bağımsızlığını kurtaracak. İçim komünizm ve Rusluk düşmanı, müthiş Türk Milliyetçisi, dışım böyle. Diplomatlık zaten iki yüzlülüktür.

Böyle nutuklarla onların sevgi ve güvenini kazanacağım. Nitekim kazandım. Yalnız bu nutuklardan dolayı Varşova'da, Polonya basını aleyhime ateş püskürmüş. Bunu bana Ruslar haber verdi. Ruslar keyifli. Ben de buna çok memnun oldum.

Demek Lehliler aleyhimde. Demek onlarla beraber değiliz. Ruslar beni sevdiler.

Bizim Recai de benim nutuklarıma ve Ruslar'a kendimi sevdirmeme çok sevinmiş. Bana:

"Bravo, çok önemli hizmetler yapıyorsun" diyor.

Bütün işler bittikten sonra da: *"Sen bu devletin en önemli adamısın"* demiştir.

Birinci plânım gerçekleşti. Ama bu yeterli değil. İkinci işim, Fransızlar ve Lehliler ile ittifak yaptığımızın aslı olmadığına Ruslar'ı inandırmak. Onun da çaresini buldum. Sırası gelecek söyleyeceğim.

Üçüncü işim, Ali Fuat'ın bu işi kendi kendine yapmış olduğunu, hükümetin bundan asla haberinin bulunmadığını Rusla'a anlatmak. Nitekim gerçek de zaten böyle. Ben Türkiye'den hareket ettiğim âna kadar, hükümet

Elçiliğimizin basılmasının sebebini bile bilmiyordu.

Bütün bunlarda muvaffak olunca, para ve silah yardımı sağlanacak.. Harkof'a vardık. Birkaç tabur askerle büyük bir karşılama yaptılar. Bunların bir kısmını gösteren bir fotoğraf albümü yapmışlar. Hükümet hatıra olarak sonra bana verdi. Sinop'ta kütüphânemdedir. Orada bize bir yer verdiler oraya yerleştik.

Bizim kâtipten çok şikâyetçiyim. Diyarbakır'lı biri. Ölü gibi bir adam. Sürekli yatıyor. Gece gündüz yatıyor. Kendiliğinden vazifesini yapmadığı gibi, söylenen işleri de yapmıyor. Tatlılık, sertlik para etmedi. Bu adama işini gördüremedim. Bir gün kızdım, trene atıp geri yolladım.

Ukrayna Cumhurbaşkanı ve Dış İşleri Komiseri Rahofski, komutan *Fronze. Rahofski*'nin saf Ukraynalı genç bir yardımcısı var. Rahofski ile görüştüm. Muahede kağıtlarının teatisinden önce özür dilettirmek için Ukraynalıyı Rusya'ya karşı âlet yapmak istiyorum. Özür dileme işini ona anlattım.

Bir cevap vermedi. Tersine Fransızlar'la Rusya aleyhine ittifak yaptığımızı söyledi. Bunu bizzat böyle kendilerinin açığa vurmasına memnun oldum.

BLÖFÜMÜ UKRAYNA'DA YUTTULAR

Memduh Şevket'in söylediği gibi oldu.

"Yalandır. Böyle yalanlara nasıl inanıyorsunuz? Düşmanlarımız aramızı açmak için uyduruyorlar" dedim. Ah ne desem boş, etkilenmiyor. Anladım ki bu fikir bunlarda yerleşmiştir. Çok uğraştım, bir türlü kanmıyor. Bekir Sami'den ve Ali Fuat'tan söz ediyor.

Dedim:

"İnanmıyorsunuz, ben hükümetim tarafından sizinle İngilizler ve Fransızlar'a karşı savunma amaçlı bir ittifak yapmakla görevlendirildim. Gelin bunu yapalım."

Bu, Rahofski'yi müthiş etkiledi. Düşündü, düşündü: *"Buna cevap veremem. Bir kere komiserlerle müzakere edeyim. Moskova'ya da yazayım. Fakat şimdiden diyebilirim ki, böyle bir ittifak yapamayız"* dedi.

Zaten benim de, böyle bir ittifak yapmağa kalkışırlar diye ödüm kopuyordu. Hükümet bana böyle bir yetki vermemişti. Yetkim olmadığı gibi Ankara'da hiç kimsenin böyle bir şeyi aklından bile geçirdiği yoktu. Kabul etseler

rezil olurdum. Yapamazdım. Yapamayınca da Fransızlar ile ittifak yaptığımıza kesin inanırlardı.

Ne yapayım? Fransa meselesinde bu adamları kesin olarak iknâ edebilmem için bundan başka bir çarem yoktu. Başka ne yapsam onlara masal gibi gelirdi. Tabii itiraf etmeliyim ki çok tehlikeli bir tedbire baş vurmuştum. *"Bir delinin yaptığını dünyanın bütün aklıları bir araya gelse temizleyemez"* derler. Bekir Sami ve Ali Fuat'ın yaptıkları başıma işte böyle müthiş bir iş açmıştı.

Yalnız ben önceden biliyordum ki, Ruslar, İngilizler'e karşı savaşa kalkışamazlar. Böyle bir ittifak yapamazlar. Ekonomik bakımdan İngilizler'le uyuşmak onlar için büyük bir zorunluluktur. Bu gerçeği bana önceki ziyaretimde, özel sohbetlerimizde Bolşeviklerin ileri gelenleri şöyle söylemişlerdi:

"Biz ekonomik bakımdan İngilizler'le uyuşmak zorundayız. Bundan asla vaz geçemeyiz. Çünkü başka türlü yaşayamayız. Hatta o bize elektrik lambası vermezse karanlıkta kalırız" demişlerdi.

Ben de bu sözlere mim koymuştum. Onların böyle bir ittifak ve nutuklarımda dediğim gibi bizimle Baltık'tan Akdeniz'e kadar bir cephe yapacaklarına yüzde seksen ihtimal vermiyordum. İttifak teklifimi, yâni bu tehlikeli işi, bu bilgime güvenerek yapmıştım. Ama yine çok korkuyordum.

Rahofski'nin sözü yüreğime su serpti. Bu cesaretim sayesinde iyi bir iş görmüş oldum. Diplomat iki yüzlü olmalı, aynı zamanda cesur da olmalı.

Rahofski, Romanyalı bir Bulgar'dır. Memleketinde Türkler çok olduğundan Türkçe de biliyor. Hekim, yâni doktordur. Fransızcası güzel. Poligrad, zeki ve aydın bir adam. Sonra Stalin bunu Sibirya'ya sürüp harcadı.

İki gün geçti. Yüreğim hopluyor. Sonunda cevap verdi:

"İttifak yapamayız!" dedi.

Ferahladım. Fakat üzgün bir tavır takınıp:

"Pekalâ, biz Fransızlarla ittifak yapmış mıyız? Galiba sizin İngilizlerle gizli bir ittifak hazırlığınız var. Bizi bir gün bırakwereceksiniz. Bu ittifaka yanaşmamanız bunu gösterir. Böyle ise biz sizden önce İngilizlerle uyuşalım" dedim.

Bizimle ittifak yapamayacakları cevabını alınca ben büsbütün cesur oldum. Şimdi üste bir de böyle ocaktan caba taarruz ve tehditler yapıyorum.

Bunun üzerine Rahofski:

"Hayır hayır, şüphe etmeyin. Biz İngilizlerle ittifak yapıp sizi bırakmayız. Bu mümkün değil. Ancak İngilizler'le görünüşte iyi geçinmeğe mecburuz. Sizin Fransızlarla ittifakınız olmadığını şimdi tamamiyle anladık" dedi.

Adamları kabahatli çıkardım. Şimdi benden mazeret diliyorlar.

Eh plânımın birinci kısmı oldu. Bu olunca öte tarafı kendi kendine olacak. Bu düğüm idi çözdük. Çorapta söküğün ucunu bulduk. Ele aldık ve biraz da çektik, artık gider.

SONUNDA RUSLAR ÖZÜR DİLEDİLER

Hemen Ali Fuat'ın işini söyledim:

"Her şeyden önce bu iş halledilmeli. İki Devlet arasında normal münasebet kurulmalı. Elçiliğimizi basmak, subaylarımızı dövüp hapsetmek, elçimizi kovmak izzeti nefis meselesidir. Bizden özür dilenmeliler. Başka türlü olamaz. Ali Fuat bu işi kendi kendine yapmıştır. Hükümetin haberi bile yoktur. Hükümet haber alınca onu zaten geri çekmeğe karar verdi" dedim.

Rahofski:

"Evet özür dileyelim. Biz Moskova'ya, Ukrayna hükümeti adına yazalım ve baskı yapalım!" dedi.

Fronze'yi gördüm. Ukrayna'da en tesirli adam. O'na da aynı şeyleri söyledim, *"Özür dilenmeli"* dedim.

Fronze dedi ki:

"Şimdi meseleyi anlıyoruz. Moskova ağır bir davranışta bulunmuştur. Türkiye'nin bunda bir kabahati yoktur. Elçinizi Polonyalılar kandırmıştır. Özür dilenilmelidir. Ben bugün yazar yaptırırım."

Fronze'nin Moskova'da çok önemli bir adam olduğunu, Stalin'le araları pek iyi değilse bile de Stalin'in ondan çekinerek iyi geçinmeye çalıştığını biliyordum.

İki gün sonra Moskova, Ukrayna Cumhuriyetine şu tebliği yaptı:

"Rıza Nur Bey'e söyleyiniz. Ankara'daki Elçimize emir verdik. Türkiye hükümeti, özür dileme metnini nasıl istiyorsa yazsın, Elçimize versin, o da imza edecek."

Oh, bu önemli iş de böylece, istediğimizden de güzel

bir şekilde çözümlendi. Ben de şifre ile bunu Ankara'ya bildirdim.

Sıra artık Muahedenin karşılıklı olarak imzalanmasına geldi. Bir toplantı yapıp, merasimle onu da bitirdik. Fronze de kendi işi olan bu imza teatisinde bulundu.

Ukrayna hükümeti bize, biz de onlara büyük bir ziyafet verdik. Ben ve onlar gayet dostça nutuklar verdik. Ben mükemmel bir komünist gibi konuştum.

Ukrayna'da çok itibar gördük. Bir çok müesseselerini, okul ve kışlalarını gezdirdiler. Beni her yerde törenle karşıladılar.

Harkof çok güzel bir şehir. Ağaç ve bahçeler içinde. Kışlalarını, askerlerini, amelelerini gördüm. Harp Okullarına davet ettiler. Harp Okulu talebeleri Ukraynaca şarkı söylediler, Rusça değil. Bu şarkılarda Ruslar aleyhine sözler de varmış. Talebeler bana hatıra olarak resimli ufak bir defter verdi. Sinop'tadır.

UKRAYNALILAR, RUSLAR'I HİÇ SEVMİYOR

Ukrayna'lılar, Ruslar'ı hiç sevmiyorlar. Çok milliyetçiler. Bağımsızlık istiyorlar. Bolşeviklikleri de sahtedir. Heyetimizin şerefine bir uçak gösterisi yaptılar. Uçaklar uçtular, taklalar attılar, gökte daireler çizdiler. Usta pilotları var. At yarışları, pek süratli giden meşhur atlarıyla araba yarışları yaptılar. Birinci gelene saatimi verdim.

Rusya'ya yaptığım birinci seferde gördüğüm haller Harkof'ta yok. Dükkânlar açılmış, ticaret, yiyecek var. İçki yasağı da kalkmış.

Rahofski'nin genç yardımcısı ile ahbap oldum. Milliyetçi olduğunu sezdim. Gıdıkladım. Deşildi. Bundan iyi bilgiler aldım. Meğerse Ukrayna'lılar hep milliyetçiymiş. Ruslar'ı sevmiyorlarmış. Komünistlikleri lâftan ibâretmiş. Bir düziye Moskova'yı sıkıştırıyorlarmış. Böylelikle Ukrayna'nın parasını, tahılını Moskova'ya yollamıyor, doğrudan doğruya kendileri kullanıyorlarmış.

Okullardan da Rusça'yı kaldırıp, Ukrayna dilini koyuyorlar. Bu adam bütün bunları bana anlattı. Bunlar mühim şeyler. Bağımsızlık yönünde atılmış önemli adımlar.

Tıpla ilgili kuruluşlarını da gezdim. Bir özsu tedavi tesisleri var, gerçekten mükemmel.

Mühendis Okulu'nu gezdim. Bu da çok önemli. Rusya'da iyi mühendis yetişmiş. Bunlar değerli mühendislermiş. Avrupa'da bile iş buluyorlarmış. Bu Okul orman gibi büyük bir bahçe içinde. Elektrik ve su bölümleri için ayrı büyük binalar. Bütün aletleri bulunan laboratuarlar. Meselâ su ve türbin göstermek için bir binada sırf bu işi yapmışlar. Bunun için Harkof'tan geçen ırmaktan tunelle su getirmişler. Su bu binanın içinden geçiyor, türbini işletiyor. İşlettiler gördüm. Mühendis Okulu yapınca böylesini yapmalı.

Rusya'da büyük gelişme var. Ruslar hemen her şeylerini yapıp, düzenlemişler. Meselâ Rusya'nın av haritası bile yapılmıştır. Bu haritada, sülün, samur falan gibi bütün hayvanların resimleri bulundukları bölgeye yapıştırılmış.

Şehirler Avrupa şehirlerini andırıyor. Fabrikalar var. Köyler zararsız. Rus köylerinde bir özellik var. Bir kitle hâlindedir. Evleri yolun iki tarafına yaparlar. Böylelikle köyler, iki hâne hâlindedir ve uzunca oluyor. İlim gelişmiştir. Okullar, kütüphaneler, müzeler hepsi vardır. Özellikle tiyatro çok gelişmiştir. Önemli artistler yetişmiştir. Bu gelişmeler son altmış-yetmiş yıldan beri olmuştur.

KALKINMAYI ALMAN BİLİM ADAMLARI SAĞLIYOR

Bir akıllı devlet adamı Alman âlimlerini getirmiş, Rusya hakkında ilimde, tarımda ve bütün bilimsel, ekonomik branşlarda incelemeler yapmış, sonra bunlardan çıkan sonuçların uygulanmasını sağlamıştır. Zaten hâlâ Rusya'nın meşhur bilginleri Baltık sâhilindeki Rus uyruğunda bulunan Alman ırkından gelmiş insanlardır.

Bilinmelidir ki, Japonya'nın gelişmesi de Alman bilginleri sayesinde olmuştur.

Bence Türkiye'yi kalkındırmak önce Alman âlimlere yurdumuzun her yerinde araştırmalar yaptırtmakla olur. Bu yapılmadan yapılacak herşey temelsiz olur. Milleti, memleketi esenlik ve mutluluğa götüremez.

Mısır'ın gelişmesi de böyle ilmî inceleme sonucudur. Ancak bunu Fransız bilginleri yapmışlardır. Mehmet Ali uygulamıştır. Bir asır önce öyle idi. Fakat o zamandan

beri Alman bilginleri Fransızlarınkine yüz kat fark yaptılar.

UKRAYNA İLE KÜLTÜR YAKINLIĞIMIZ

Ukrayna dilinde bizim hâlen kullanmakta olduğumuz bir kısım Türkçe kelimelerle, bugün bizim kullanmadığımız eski Türkçe'deki bir çok kelime vardır..

Millî çalgıları var. Adına kopnera diyorlar. Bu bizim *"kopuz"*dan alınma olacaktır. Şeklini de gördüm. Telli bir âlettir.

Halılarında, işlemelerinde Türk dekoratif motifleri var. Daha bir çok Türk âdetleri var. Anladım ki bu millet ile biz çok beraber yaşamış, birbirimize yaklaşmışız.

Bizden onlara çok şey geçmiş. Çok Türk Ukraynalı olup, kaybolmuş.

Bizim Millî Eğitim Bakanlığına Harkof'tan bir matbaa da aldım. Gözümün önünde ambalaj yaptırıp trene koydurdum. Bu makinalar Ankara'ya vardı, kuruldu. İşletildi. Millî Eğitimin matbaası yoktu. Bakanlıkta kendileri basamıyorlardı.

Harkof'ta son zamanda basılmış bir çok Rusça yayın da topladım. Sinop'ta bizim kütüphanedeler. Nitekim Moskova'dan da getirdim. Yine oraya koydum.

SİLAH YARDIMINI HALLETTİM AMA ALİ FUAT MESELESİ YİNE ÇIKTI

Harkof'ta işlerim bitti. Hepsi de başarılı oldu.

Şimdi Moskova'dan para ve silah dileneceğim. Zemin hazırlandı. Ukrayna'lılara, bilhassa Fronze'ye söyledim. Bana bu konuda Moskova üzerinde elinden gelen baskıyı yapacağına söz verdi. Hatta Rahofski'nin yardımcısını da bu iş için benimle birlikte Moskova'ya yollayacaklar. Bir özel trenle ve Yakup ile Moskova'ya gittik. Recai ve diğerleri döndü. Onlar Sivastopol'a indiler.

Moskova'daki Elçiliğe yerleştik. Dış İşleri Bakanını ziyaret ettim. Çiçerin Moskova'da değil. Karahan var. Bu sefer Karahan'la iyi ahbap olduk.

Harkof'un ve benim nutuklarımın etkileri kendini göstermiş olacak ki, Karahan beni çok iyi kabul etti. Ben de Sinop'tan bir takım el işlemeleri almış, Samsun'da da on

bin kadar güzel sigara yaptırmıştım. Bunlardan Harkof'ta hediyeler vermiştim. Karahan'a da verdim. Bir şey değil ama hediye çok gönül alıyor. İnsan denilen yaratık hediyeye karşı zayıftır. Özetlersem, bir kaç görüşmeden sonra Karahan'la iyi dost olduk.

Hemen silah ve para meselesini açtım.

Karahan: *"Para veremeyiz"* dedi. *"Aman.."* dedim, *"Sonra Yunanlılar'a yâni İngilizler'e karşı koyamayacağız. Paramız yok. Bizim Anadolu'daki cephemiz, sizin İngiliz ve Fransızlar'a karşı cepheniz demektir!"* diye ilâve ettim.

Karahan:

"Bizde para yok. Olsa mumnuniyetle verirdik. Son olarak Kiliselerdeki altın ve mücevherâtı aldık. O da bitmek üzere. Halkta da başka müsadere edeceğimiz bir şey kalmadı" dedi.

Baktım benimle samimi görüşüyor. Sır söylüyor. Gerçekten de böyle yapmışlar. Bu paranın çoğunu da komünist propagandası uğrunda, Avrupa'da, İngiltere, Fransa ve Almanya'da, hatta Mısır'da, Afganistan'da, Hindistan'da eritmişlerdir.

Karahan:

"Fakat silah verebiliriz sanırım. Görüşeyim, söylerim" dedi.

Görüştü. Silah verecekler. Beni Genel Kurmay Başkanları ile görüştürdüler.

Harbiye komiseri Troçti ile de görüştüm. Bizimkilere şifre ile bildirdim:

"Paradan ümit kesmeli. Yok. Fakat silah verecekler. Genel Kurmay Başkanı ile silahları tespit etmeye başladım. Listelerini yapıyoruz" dedim.

Listeleri yaptık. Bunların hazırlanması epey sürdü. Gönderilmesi işine de başladılar.

Tam bu sırada idi. Karahan, Diplomatlar Kulübü'nde bir ziyafet veriyor, beni de davet etti. Yemek yedik. Karahan sofrada beni sağına aldı. Bütün davetlilerin ortasında idim. Yemek bitince beni bir kenara çekti:

"Ali Fuat elçi olarak yine buraya geliyor!" dedi. Dondum kaldım.

Dedim: *"Yalandır. Böyle şey olamaz!"*

"Hayır" dedi. *"Şimdi Ankara'da elçimizden telgraf aldım. Hatta Ali Fuat veda ziyafeti vermiş. Ziyafete bizim Elçiyi de davet etmiş. Yola çıkıyor"* diye ilave etti.

Durdu, durdu sinirli bir şekilde dedi ki:

"Geldiği anda, sınırda tutup hakaret ederek geri göndereceğim!"

Al belâyı şimdi. Biz neler dedik, iş yaptırdık, Şimdi Ankara ne yapıyor? Silah işi suya düşecek.

Düşündüm. Ali Fuat'ı Ankara'da istemedikleri için başlarından gönderiyorlar. Oysa Ali Fuat'ın Moskova'da yaptıklarını yazmıştık. Rus Elçisi de söylemiş. Ruslar kovmuşlar. İki Devlet arasındaki münasebetler yeniden gerginleşti. Bundan sonra o bir daha aynı yere elçi olarak gönderilir mi? Rusya'ya düşmanlık etmek istiyorsanız bundan iyi yol olmaz. Oysa gaye o değil. Canım bunu Türkiye'den uzaklaştırmak istiyorsanız Rusya'dan başka yere elçi gönderin.

Ali Fuat da tuhaf. Gönderilsen bile sen nasıl gidiyorsun? Başına gelenleri, hakaretleri unuttun mu? Kovulmuş bir adamsın.

Hem ortada Yunan'a taarruz işi, bunun için de silah meselesi var. Gel de çatlama bakalım!

Ruslar özür dileyince bizimkiler herşeyi unutmuşlar. Oysa ben o işi nasıl sağladım, ne düşündükleri, ne de bildikleri var. Böyle şahsî menfaatlerini düşünen insanlara elçilik vermek de iyi şey değildir. Onların yüzünden başarısızlık, haysiyetsizlik, hakaret gibi şeylere daima uğrarsın. Mesela ben Ruslar'a ne dedim:

"Türkiye işi bilmiyordu. Öğrenince Ali Fuat'ı görevden aldı" dedim.

Memnun oldulardı. Tabii hiç aklıma gelmedi ki, bu kadar işten sonra Ali Fuat'ı yeniden yollasınlar. Bu haber üzerine yerin dibine geçtim.

Karahan'ı, *"Ben şimdi yazarım, yollamazlar. Herhalde bir yanlışlık var. Emin olunuz"* diyerek yatıştırmaya çalıştım.

Hemen o akşam bir şifre yazıp gönderdim. Dedim ki:

"Bana Karahan, Ali Fuat'ı tekrar yollayacağınızı şimdi söyledi. Bu kadar işten sonra Ali Fuat'ı nasıl yolluyorsunuz? Eğer gönderirlerse sınırda tutup hakaretler ederek atacağım! diyor. Bunun neticesi budur. Aman yollamayınız. Her şey altüst oluyor. Eğer bana inanmazsanız yollayınız."

Ne ise bu telgraf üzerine yollamadılar. Akılları başlarına gelmiş. Bir şifre ile de durumu bildirdiler.

Bu arada Moskova Elçiliği'ni bana teklif ettiler. Mustafa Kemal derhal fırsattan istifade etmiş demek. Ali Fuat belâsını def edemeyince, bâri Rıza Nur belâsını def edelim diye düşünmüşler demek ki..

Teklifi nâzik bir şekilde reddettim ve dedim:

"Türkiye'ye gelmem lâzımdır. Söyleyecek mühim şeylerim vardır. Yazamam. O zaman görüşürüz."

Ali Fuat'ın gelmeyeceğini Karahan'a müjdeledim.

Ben de bir kaç defa resmî ziyafetler verdim. Yine Türk kültürüne ait kitaplar topladım.

TATARLARLA İLGİLENDİM

Bu sefer Tatarlarla daha çok temas ettim. Beni yemeğe davet ediyorlar. Ben de onları Elçilikte yemeğe davet ediyorum. Moskova'da iki Tatar mahallesi var. Birbirinden uzak. Bunlardan başka, çeşitli yerlerde oturan dağınık Tatarlar var.

Tatar mahallelerinde birer de cami var. Birinin imamı *Vedût Hazret.* Evinde ziyafet verdi. El içi kadar açılmış hamura, çiğ ve kıyılmış et koyup pişiriyorlar, yağ koyuyorlar, sıcak sıcak getiriyorlar. Bir taraftan yiyoruz, bir taraftan pişenleri getiriyorlar. Güzel bir yemek. Adını unuttum.

Tatarlar da Ruslar gibi çok çay içiyorlar. Sofraya semaveri koyuyorlar, doldurup doldurup içiyorlar. Sıcak sıcak içtikçe terliyorlar. Herkesin elinde uzun birer peşkir var. Sürekli terlerini siliyorlar. Doyunca artık çay bardağını ağzı aşağı koyuyorlar. Bu artık, içmem, demektir. Çaya şeker koymuyorlar. Kelpeten gibi bir şey var. Onunla şekeri gayet ufak parçalar hâlinde kesiyorlar. Bir parçasını dişlerinin arasına kıstırıp onunla çay içiyorlar. Şeker bittikçe yeni bir parça alıyorlar. Bana içmiyorsun diye zorluyorlar. Ben bir, nihayet iki tane içebiliyorum. "Fazla içmem" diyorum. Bana gülüyorlar.

Bizim Yakup ise çayı bunlar gibi içiyor. Hatta bunlardan da beter. Kaynar suya çayı fazla koyuyor. Çok kaynatıyor. Bir süre bırakıyor. Simsiyah koyu bir şey oluyor. Sonra bunu bardağına koyup, dişlerinin arasına da şekeri yerleştirerek içiyor. Başka türlü çay içmiyor. Geçen sefer kışın Moskova'da idim. Bu sefer ise tam yaz. Sıcak da oluyor.

İMAM MUSA CARULLAH

Petersburg camii imamı *Musa Carullah* geldi. Orada Çarlar son zamanda bir cami yaptırmışlar. Bizim Selçuk mimarisinde. Cidden güzel yapılmış bir sanat eseri. İçinde elektriği ve kaloriferi de var. O'nu ve camii geçen seferimde görmemiştim. Kendisine saygı gösterdim. Bu adam âlimdir. İslâmî ictihad bilginidir. Türkçü ve İslâmcı. Ruslar'ı sevmiyor. Ruslar'a fena gözle bakıyor. Kaçıp Türkiye'ye gelmek, orada hizmet etmek istiyor. Hiç olmazsa kendisine biraz para bakımından yardım istedi. Hâlini anlattı, matbaasını, kitaplarını Bolşeviklerin zorla aldığını söyledi. Ankara'da basılmak üzere bana üç-dört sayfalık bir eserini de verdi. Dine ve Rusya Tatarları'nın bağımsızlık meselelerine ait bir şey. Kendisine:

"Ankara'da bu istediğiniz şeyler hakkında girişimlerde bulunurum. Başarılı olduğum takdirde derhal bildiririm" dedim.

Gerçekten Ankara'da bu iş için çok uğraştım. Adalet Bakanı Abdullah Azmi idi. Boş lâflar söylüyor, beni avutuyordu. Bir gün asıldım. Ne dese beğenirsiniz?:

"Musa Carullah ictihâd kapısını açık tutan birisidir. O kâfirdir. Böylelerini burada hizmete alamayız!"

Hayret. O'na memurluk da ancak bu Bakanlıkta olabilirdi. Başka türlü geçimini sağlamak mümkün değildi. Eserini kendim masraf ederek bastırmak istedim. Fakat hem bizim yobazlar saldıracak, hem de orada Ruslar kendini tâkip edecek. Eserini olduğu gibi Sinop'taki kütüphâneye koydum. Nitekim sonra kendisi Almanya'ya yollayıp bastırmış. Bunun üzerine Ruslar tevkif etmişler, öldüreceklerdi. Ne ise hapishâneden çıktı, canını kurtardı. Ben de bizim Dışişleri ile kurtarılmasına çalıştım.

Musa Carullah galiba biraz tuhaf bir adam. Sinirli, hassas ve sinirlenince ilerisini göremeyen bir kimse olsa gerek. Bana darılmış.

Oysa kendisine Almanya'daki Tatarlar aracılığıyla, Finlandiye üzerinden bu olanları açıklayan mektup da gönderdim. Elçilik vasıtasıyla da istediği bazı eserleri gönderdim.

Son zamanlarda Rusya'dan bir heyetle İstanbul'a gelmiş. Beni aratıp bulmadığı gibi, bir mektupla benden bizim Türk Tarihi'nden istiyor.

Bense ona fırsat buldukça basılan ciltleri gönderiyorum. Mektubunda tuhaf ve iyi anlaşılmaz, rümuzlu, saçma, hem de olmamış şeyleri yazıyor. Benim Tatarların ziyafetine gittiğimi, ama kendisinin istediğini yapmadığımı falan söylüyor. Ben Tatarların ziyafetine gittim ama, ben de onları Elçiliğe davet ettim.

RUSLAR'IN YAPTIĞI TATAR KIYIMI

Rusya'da büyük bir kıtlık olmuş. Bu memlekette aşağı yukarı her on yılda bir kuraklık ve bunun sonucu olarak da kıtlık olurmuş. Açlıktan çok adam kırılmış.

Rus hükümeti Volga boylarında üretilen tahılı zorla ellerinden almış, başka yerlere göndermiş. Volga boyu halkı Tatar'dır. Buğday gönderilenler ise Rus'tur.

Tatarlar diyor ki:

"Tahılımız elimizde kalsaydı, bizden bir adam bile kırılmazdı. Ama asıl kabahat bizdedir. Komünist Tatarlar tahılın saklandığı depoları bulup Ruslar'a haber verdiler, buğdayı onlara teslim ettiler."

Rivayet ediliyor ki bu kıtlıkta beş milyon insan ölmüştür. Ruslar bu yerlerde buldukları ana babaları ölmüş, ölmek üzere olan çocukları toplayıp şehirde büyük binalara yerleştirmişler. Bunların arasında çeşitli Rusya Türklerine ait çocuklar da var. Bunlara Rus adı vererek, Rus eğitim ve terbiyesiyle büyütüyorlar. Tatarlar da bu uygulamadan kan ağlayarak bahsediyor ve diyorlar ki:

"Kıtlık en çok bizi kırdı. Kalan kimsesiz çocukları Ruslar aldılar. Rus yapıyorlar. Bu da elden gitti."

Cidden felâket. Tatarlar hükümet düzeyinde çok uğraştılar. Bu çocukları kurtarmak istediler. Başaramadılar. Bu yetimhânelerden bir kaçını gezdim.

Bir gün Elçiliğin otomobiliyle Moskova parkında gezinti yapıyorum. Otomobilde Türk bayrağı var. Bu bahçenin içinde bir çok bina, önlerinde küçük çocuklar var. Bundan, buraların da toplanan çocuklara ayrılmış olduğu anlaşılıyor. Bir tanesinin önünden geçiyoruz.

Bir çocuk bayrağı görünce durdu, bana selâm verdi. Selâmı diliyle de söyledi. Anladım ki Tatar çocuğu. Bir kaç yıl sonra dilini de, milliyetini de, dinini de unutacak zavallı. Yüreğim sızladı.

Boşşeviklerin okullarını gezdim. Uygulamalı ders veri-

yorlar. İyi bir usüldür. Bizde okuldan çıkanlar kalem tutar, evinde bir çiviyi çakamaz. Ne kötü şey. Hayatta bunlar çok gereklidir. Ruslar çocuğu kalemden çok çekiç için yetiştiriyorlar.

Tatarlar anlattılar: Dünya Savaşında, bizim Ruslar'a esir düşen subaylarımızdan bir kaçı Taşkent'te okullar açmışlar. Çocuklara Türk ruhu vermişler. Güzel şeyler okutmuşlar, terbiye etmişler, Tacik çocukları bile evlerinde Farsça konuşan anne-babalarına Türkçe cevap verir olmuşlar. Bunlara millî şarkılar ezberletmişler, askerî talimler göstermişler. Bunlardan üç bin kadar çocuğu izci elbisesi ile ve şarkı söyleterek sokaklarda dolaştırmışlar. Bunu gören Ruslar telâşa kapılıp esir Türk subaylarını oradan uzaklaştırmışlar.

ENVER PAŞA BASMACILARIN BAŞINDA

Fergana'da Ruslar aleyhine isyan eden Türkler var. Bunlara ***"basmacı"*** diyorlar. Basmacı, bizim kelimenin manâsında değildir. Bizde bir yeri basan yâni eşkiya demek. Oysa bunlar eşkiya değil, millî isyancılar. Ruslar eşkiya diyorlar. Ruslar'ı çok zamandır rahatsız ediyorlar.

Enver (Paşa) Batum'dan bu Basmacıları yatıştırmak üzere gönderiliyor. O da onları vaz geçireceğine başlarına geçiyor. Önce Basmacılar, Enver'i Rus casusu sanıp öldürmek istiyorlar. Ne ise sonra anlaşıp ona güveniyorlar.

Enver beş-altı bin kişilik bir kuvvet yapıyor. Yanında Dünya Savaşında esir olup oralara gönderilen ve orada kalan Türk subayları da var. İlk günlerde önünü boş buluyor, Buhara'yı, Hive'yi ele geçiriyor. Beyannameler yayınlıyor. Bunların altında kendi adını taşıyan büyük bir mühür var. Bu mühürde, kendisine ***«Halifenin damadı ve Buhara Emiri»*** ünvanını veriyor.

Tabii bu başarısı geçici idi. Ruslar, Enver'in üstüne seksen bin kişilik bir kuvvet gönderiyorlar. Enver de geri çekileceğine Fergana dağlarına çıkıyor. Ben Moskova'da iken iş bu hâlde idi.

Birgün Karahan bana dedi ki:

"Enver vurulmuş, ölmüş."

"Gazeteler niye yazmadı?" diye sordum.

"Haber iyice onaylansın diye bekliyorum. Kendisini tanıyanları gönderdik. Üç mitralyöz kurşunu yemiş.

Şimdiki halde Enver olduğunu ispat eden dört delil var: Kalpağı, Berlindeki karısından gelen mektuplar, mührü ve aşk mektupları."

Hakikaten bu adamın kalpağı tuhaf bir şekildeydi. Rusya'da böyle kalpak yoktu. Bizim kalpaklar gibi değildi. Kalpağını bile eşi bulunmayan şekilde yaptırmıştı. Karısının imzasıyla olan Türkçe mektuplar tabii yalnızca kendi üzerinde bulunur. Mühür de keza.

Burada şimdi bir nokta var: Enver'in namusu ve dürüstlüğü konusunda çok temiz olan bir şöhreti vardı. Herkes, bilhassa İttihatçılar, Enver için "ömründe asla fuhuş yapmamış" derlerdi. Şimdi ise mektuplar tersini gösteriyor.

Sonra Berlin'de Profesör "S" Postdam'da evinde bana ziyafet verdi. Meğerse Enver Berlin'de Ataşemiliter iken bu evde pansiyon kalmış. Profesörün karısı ile sevişmişmiş.

Diyorlardı ki, *«Profesörün küçük çocuğu Enver'dendir. Profesör de karısını ve o çocuğu hiç sevmiyormuş.»*

Üç gün sonra Genel Kurmay Başkanı'nın yanında idim. Cesedi bulunan adamın Enver Paşa olduğunun kesinleştiğini söyledi.

Türkiye'ye döndüğüm zaman bu habere İttihatçılar, asla inanmadıklarını söylediler. Ben haberi doğruladım. Yine de inanmak istemediler. Uzun zaman inanmamışlardır.

ENVER PAŞA TÜRKLER'E ZARAR VERMİŞTİR!

Basmacılar orada Enver'e bir türbe yapmışlar. Orası şimdi ziyaretgâh olmuştur. Pazubent takıp kendisine kurşun işlemez diyen, pek cesur olan ve Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye büyük kötülükler yapmış olan Enver, akıbet üç kurşun ile öteki dünyaya gitmiştir.

Önceki Rusya seferimde Enver, bu plânından bana açıkça söz etmişti. Ben de ona şöyle demiştim ve çok yalvarmıştım:

"Ruslarla baş edilemez. Perişan olursun. Hem de Türk Milletini perişan edersin. Yapma!"

Çok akılsız adamdı. Bu iş çocuğun bile yapmayacağı bir işti.

Bir-iki ay sonra Buhara'dan bir heyet gelmişti. Bunlarla görüştüm. Reisleri aklı başında bir adamdı. Gizli konuştuk. Nihayet ona Enver'i sordum. Şunları söyledi:

"Enver bize çok büyük zararlar verdi. Yaptığı iş deli işi idi. Önce Basmacılarla Buhara ve Hive'yi bastı. Bizim yetişmiş adamımız yok. Biraz okur-yazar bir Türk bulursak onu Nahiye Müdürü yapıyorduk. Okullar açtık. Çocukları yeni sistemle okutuyorduk. Ruslar'a komünist görünüp bu işleri beceriyorduk, ne yapalım? Enver Basmacılarla geldi. Bunlar câhil ve tutucu dindarlar. Enver din ve taassupla bu adamları azdırmış. Beyannamelerinde bile gericiliğe ateş veriyor. Medeniyet ve yeni usullere karşı onları kışkırtıyor. Bu nasıl adammış? Bu kışkırtmalar sonucu Basmacılar, girdikleri her yerde ne kadar aydın Türk buldularsa kestiler. Bir okulda yüz kadar çocuğu, kâfir oldular diye boğazlayıp öldürdüler. Elimizde bir kaç aydın insanımız vardı. Bu olaylar sırasında Basmacılar, kâfir ve komünist diye onları yok ettiler. Sonra Ruslar geldi.

Basmacılar Ruslar'ı kırdı, püskürttü. İş bununla da bitmedi. Bunlar da geçtikleri yerlerde halkı soydular ve kestiler. Hele öyle soygunculuk yaptılar ki, yağmaladıkları eşyayı pazarlara yığıp sattılar. Böylelikle memleketimizden iki çekirge sürüsü geçti.

Biz gelişme yolunu tutmuştuk. Enver bizi tam kırk yıl geri attı. Bu adamın Buhara Türklerine ettiği kötülük çok büyüktür."

Zavallı bunları binbir üzüntü içinde anlatıyordu. Sonlarında ağlamaya başladı. Benim de gözlerim yaşardı.

Enver, hırsı ve kafasızlığı yüzünden hem kendi başını yemiş, hem de ora Türkleri'ne büyük fenalık etmiştir. Nitekim Türkiye'ye de neler yapmıştı..

ENVER PAŞA'NIN YOLSUZLUĞU VE İTTİHATÇILAR'IN KAFASIZLIKLARI

Kafasızlığından Türkiye'yi savaşa sokmuştu. Cahilliğinden, Sarıkamış'ta önemli bir orduyu kırdırıp, yok etmişti. Bunlar büyük ve millî cinâyetlerdi.

Enver, Dünya Savaşı'nda Harbiye Bakanlığı'nda büyük bir yolsuzluk yapmıştır. Şuna-buna binlerce altın vermiştir. Bunları sırf kendi emriyle Harbiye'nin bütçe-

sinden vermiştir. Bu paralar o adamların zimmetinde kalmıştır. Bilhassa dönmeler çok paralar almışlar ve yemişlerdir.

Yâveri Şakir Nimet bir çok altın almış, Enver yalnız Ali Heba adındaki bir Mısırlı'ya üç milyon altın vermiştir.

Enver, bu makamda, kibir ve azametin en son noktasına varmış, herkese su gibi para dağıtmıştır. Yalnız para değil, mücevherât bile hediye edermiş. Yalnız kendi şahsına Harbiye Bakanlığı bütçesinden bir milyon altın almış. Kendisi de başkalarından çok kıymetli hediyeler kabul etmiştir. Meselâ çocuğu doğunca kendisine gümüşten banyo takımı hediye edilmiştir.

İttihatçılar niçin düştüler? Niçin perişan olup, yok oldular? Niçin memleketi borçlanmanın mezarına koydular?

Çünkü ileri gelenleri böyle ahmaktı. Hem ahmak hem de câhildiler. Hem de dönmelerin, Yahudi'lerin avucunda idiler. Meselâ Talat'ın baş müşaviri ve sırdaşı Yahudi *Metrsalem* idi. En baş dostu, Yahudi Karasu idi. Yapacağını bunlara sorardı. Bu Yahudilerin ikisi de bilgileri İtalyan'lara, Fransız'lara satarlardı. İkisini de müthiş zengin etmiştir.

KOMÜNİSTLİĞİN SÖKMEDİĞİ GÖRÜLÜNCE..

Moskova eskisi gibi değil. Rusya bütün değişmiş. Şimdi dükkânlar, kahvehâneler açılmış, ticaret var. Hatta Borsa bile var. Ötede beride tâmir ve inşaat var. Ordu muazzem bir hâle konmuş, disiplin yeniden kurulmuş gözüküyor. Bu mühim bir şeydi. Çünkü komünist ilkelerine ters.

Lenin günlük hayatta komünistliğin bütün kurallarının sökmediğini görüp, solculara söylemiş ve sağa gidilmesi gereğini bildirmişti. Şimdi uygulamada sağa yönelinmiştir.

Adeta rejim komünistlikten çıkmış, Menşevik (Sosyal-Demokrat) olmuş. Fakat terör, Çeka yine aynı. Emniyet yok. Herkes korku içinde.

İkide birde hükümet ticarethâneleri ve borsayı basıp, altın ve elmas yakalıyarak el koyuyor.

Şimdi bir de «*nıştork*» diye dış ticaret düzenlemişler. Yabancı tüccarlar mallarını Rusya'ya getirince yalnız hü-

kümete satabiliyorlar. Hükümet de istediği fiatı koyuyor. Bu da daima malın sermayesini korumuyor. Çürüyecek mal çürüyor. Yahut tüccar malını ölü pahasına verip işin içinden kurtuluyor.

Her komiserlik, meselâ Dış İşleri, Millî Eğitim Komiserlikleri kendi adlarına ticaret yapıyorlar. Masraflarını bununla karşılamak istiyorlar. Yaptıkları ticaret değil, tüccarın malını kapatma.. Bu yüzden dışarıdan mal gelmiyor. Getirenler de çok şikâyetçi. Bilhassa bizim tüccarlar çok zarar etmişler, şikayetteler.

Bazan tüccarın malını da, motorunu da elinden alıyorlar. Trabzon tarafından da böyle felâkete uğramış bir kaç adam var. Moskova'da dolaşıp duruyorlar.

Bolşevik Okulları'nı gezdim. İlkokulları genellikle bahçe içinde, şehir arasında yapmışlar. Çocukları buralara doldurup pratikte ameleler gibi yetiştiriyorlar. Küçük çocuk, keser ve çekiçle işe başlıyor. Matematiği kendilerine tahtadan şekillerle öğretiyorlar. Aynı zamanda bunların beyinlerini komünizmin ilkeleri ile dolduruyorlar.

Pratik kısmı doğrusu bizim okullarda uygulanacak bir güzel usüldür.

MOSKOVADA CEMAL PAŞA İLE GÖRÜŞMEMİZ

Moskova'ya vardığım gün trenden Elçiliğe inmiş, banyoyu hazırlatıyordum. Ben de soyunmuştum.

"Cemal Paşa geldi, sizi görmek istiyor" dediler.

Dedim: *"Görüyorsunuz ki soyunmuşum. Biraz beklerse banyomu yapıp, kendisini görürüm"* dedim.

Gittiler, geldiler:

"Bekleyemem, şimdi göreceğim!" demiş.

Hem beklemiyor, hem de kızıp gitmiyor, şimdi görecek. Bu adam da çok tuhaf adamdır. General.. Genel hastalık bunda da var: Azamet ve kibir!

Hele bu adam bu hususta hepsinden hasta. Benzeri görülmemiştir. Azametinden yere basamaz. Gökte uçacak.. Kral mıdır? İmparator mudur? Nemrut mudur? Firavun mudur? Sanki yer yüzünü, insanları o yaratmıştır.

Düşündüm. Bu adam beni vaktiyle doktor Nazım'a karşı koruduydu. Fakat yine de adam vaktiyle Bahriye Nazırı iken Paris'e gelmişti. Kendisini görmek için bir

mektupla randevu istemiştim. Aldırmadıydı. Şimdi ayağıma gelmiş. İntikam alayım, kabul etmeyeyim demedim. O büyük olsun, küçüklük bizde kalsın dedim. Banyo yapmadan giyindim. Bulunduğu odaya indim.

Yanında yaveri ve emir eri var. Meğerse bu adamın yanında bizim esir olmuş subay ve erlerden onbeş kişi varmış. Bunları kendisine yaver, emir eri, koruma filan yapmış. Yâni Moskova'da da karargâh hâlinde. Hepsini de Ruslar besliyorlar.

Kendisini başka bir odaya aldım. İyi muamele ettim. Bana Ankara'dan sordu. Sonunda:

"Ankara'ya gitmek istediğini, Gazi'ye yazdığını, Gazi ile yazışma hâlinde olduğunu, Tiflis'e gidip cevap bekleyeceğini" söyledi.

Gazi ile mektuplaştığını biliyordum. Evet bir zamanlar Cemal Paşa bir düziye Gazi'ye mektup yazdı. Mustafa Kemal cevap vermedi. Hatta bir mektubunu bize göstermişti. Bu mektupta Cemal:

"Yahu, bir satırcık olsun bana bir cevap yaz. Bununla iftihar edeceğim" diyordu.

Mustafa Kemal, ileri geri şeyler söyledikten sonra:

"Bak kerata bir de cevap istiyor" demişti.

Böyle dedi ama sonradan cevap vermiş, bir süre mektuplaşmışlar. Evvelki sözünü unutarak bir gün bize de mektuplaştığını söylemişti.

Cemal'e nasihat ettim:

"Boşuna gidiyorsun. Mustafa Kemal Türkiye'ye seni sokmaz!" dedim.

Adam bu kadar uğraşının arasında başına bir de Cemal gibi bir adamı alır mı hiç?

Cemal'in askerlik konusunda hizmet için bir değeri yok, fakat komiteci. Fırsatını bulursa Mustafa Kemal'i de iktidardan düşürür.

Cemal beni dinlemek istemedi. Gazi ile pek sevişliklerini ve memlekete girmesine müsaade geleceğinden kesinlikle emin olduğunu söyledi.

Şu adama bâri biraz dokunaklı sözler söyleyeyim dedim. Sırasını getirip, çok nâzik bir tavır ve cümle ile:

"Paşa! Bak! Vaktiyle suratıma, kaleminden zehir ve kan damlıyor, dedin. Beni sınır dışına sürdünüz. Beni vatanımdan kovdunuz. Böyle dediğiniz adam demek ki tam tersine vatanın hizmetindeymiş. Kalemimden zehir değil,

ilaç akarmış demek ki. Vatan öldü, diriltmek için başına koşanlardan biri de benim. Şimdi boyuna sun'i teneffüs yaptırıyoruz, serum şırınga ediyoruz" dedim.

Derhal bana şu cevabı verdi:

"Fena mı ettim? Tam tersine iyi ettiğim işlerden biri de budur. Ben sizin kıymetinizi biliyordum. Birgün bu memlekete büyük hizmetler eder, diyordum. Bizim cemiyet (İttihat Terakki) size düşmandı. Bir gün sizi sokakta öldüreceklerdi. Hayatınızı kurtarmak lâzımdı. Onun için sizi Avrupa'ya yolladım. Tahminimde aldanmamışım. İşte.. Vatana büyük hizmetler ediyorsunuz."

Yaman adam!.. Ne çabuk, ne güzel de buldu. Yakıştırdı. Ben hiç sanmam ki, beni vatandan kovarken böyle düşünmüş olsun. Böyle düşünse, kaleminden kan ve zehir akıyor, demezdi.

Cemal câhildi ama, İttihatçılar'ın içindeki en zekilerden sayılırdı. Bu cevabı da zekâsını gösterir. Bununla beraber, beni hapishâneden çıkarırken, pek nâzik davranmıştı. Avrupa'ya yolladıktan sonra da Doktor Nazım'ın karşı çıkmasına rağmen bana öğrenci maaşı bağlatmış ve bu maaşı da kestirmemişti. Ben O'na, o da bana mektup yazmıştık. Herhalde şahsen aleyhinde bulunmaya hakkım yoktu.

Bu yüzden, *«Türkiye'ye giremez, boşuna zahmet ediyor. Girse dahi Mustafa Kemal bir gün başına iş açar»* diyerek Tiflis'e gitmemesini çok tavsiye etmiştim. Dinlemedi, gitti.

Ermeni'ler Azerî Türkleri'nin ileri gelenlerinden beş altı kişiyi vurmuşlardı. Türkiye Türkleri'nden de *Talât, Bahattin Şâkir* gibi devrin ileri gelen beş devlet adamını vurdular. Bu suretle Türklerden intikam alıyorlardı.

CEMAL PAŞAYI RUSLAR VURDURTMUŞ

Arası az geçti. Cemal'in Tiflis'te vurulup öldürüldüğünü işittim. Kendi kendime:

"Ermeniler vurmuştur!" dedim.

Fakat bu adam Dünya Savaşı'nda Ermenilere hiçbir kötülük yapmamıştı. Tersine, bir çok Ermeni'yi Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. En azından elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı. Buna rağmen Ermeniler onu niçin vurdular, burası tam bir bilmece!

Karahan'a gittim. Bilgi istedim:

"Çok üzgünüz, katil bulunamadı" dedi.

Kendisinden bu konuda gayret ve titizlik gösterilmesini rica ettim. Ve bunu kendime iş edinip, bir süre Karahan'a gittim, geldim. Hayır. Katil bulunamıyor. Sonra özel olarak bilgi elde ettim. Vuranlar Ermeni'dir. Beş-altı Ermeni bir araya gelip birlikte yapmışlardır. Bir tanesi ekmekçi imiş. Vurduran ise Rusya hükümetidir.

Bu haberlerin doğru olması lâzımdı. O dönemde Çeka katilleri bulamasın ha.. Buna asla inanılamaz! İyi de kötü de hükümet eliyle olurdu.

Peki sebep nedir? Bu soruyu cevaplamak ise güçtür. Bu konuda hiçbir söylenti de yok. İhtimal Enver vak'ası yüzünden Ruslar'ın bunlara hiç güvenleri kalmamıştı. Cemal'in de Enver'in isyanı hakkında bilgisi olduğu bence şüphesizdi. İhtimal, Ruslar da bunu öğrenmişlerdi. Cemal'i de bunun için ortadan kaldırdılar. Bu arada bizde de iki Rus öldürülmüş, katili ortaya çıkarılamamıştı. Belki de iki hükümet arasında bu işlerde bir şeyler dönmüştü.

Son zamanlarda eski İzmir Valisi Rahmi'yi, Rusya, Türkiye'ye veriyordu. Oysa siyasal bir suçluydu, teslim edilmesine olanak yoktu. Bereket versin Almanya ve Fransa'daki etkin Yahudiler, Moskova Yahudilerine adam gönderdiler. Rahmi, Yahudilerin adamıdır. Kimbilir para işlerinde onlara ne yardımlar etmiş, meşru ve gayrimeşru onlara ne servetler kazandırmıştır. Yahudiler Rahmi'yi kurtarıp Almanya'ya yolladılar.

Yine son zamanda Stalin, Troçki'yi İstanbul'a yolladı. Burası Sibirya'dan daha güzel ve güvenli bir sürgün yeri olmasa, Stalin onu Türkiye'ye emanet etmezdi.

Oysa Cemal, önceleri Ruslar'ın çok hoşuna gidecek bir iş peşinde idi. Afganistan'da ordu kuruyordu. Bu ordu ile *Emanullah Han*, Hindistan'ı zaptedecekti. Gerçekten de Afganistan'da iki yüz bin kişilik, tâlimli, düzenli, her ihtiyacı karşılanmış bir ordu kurulursa Hindistan zaptedilebilirdi.

Tabii bu da İngiliz'lerin ölümü olurdu. Fakat Cemal orada o kadar büyüklük taslamış, krala bile o kadar azamet göstermiş ki, âdeta kendini kral yerine koymuş. Kral da bunlara tahammül edemeyip, Cemal'i Afganistan'dan kovmuş. Cemal'in de bundan sonra zoru hep Türkiye'ye girmek olmuştur.

EVRAKLARIMIZI VE ŞİFREMİZİ RUS HÜKÜMETİ ÇALDIRTIYOR

Sivastopol'den, Ordu milletvekili Recai'den bir telgraf geldi. Başından büyük bir kaza geçmiş.

Anlatıyor: Sivastopol'e inmişler. Ruslar bunlara bir yer göstermiş. Vapura bininceye kadar orada misafir edilmişler. Bir gece bulundukları yeri hırsızlar basmışlar. Bütün eşyalarını kaldırıp götürmüşler. Zavallının paraları, elbise ve çamaşırları, iğneden ipliğe kadar hep gitmiş. Bunlar arasında şifre de varmış.

Heyetin şifresi bendedir. Hayret ettim. Ne şifresi diye sordum. Trabzon Liman Dairesi'nin bir şifresi varmış. Recai Rusya'ya gelirken onu almış, onlarla temas kurmuş! Ukrayna'dan Tersâne'den bazı şeyler alacaktık. Vaad etmişlerdi. Recai Sivastopol'da bunlarla da ilgilenecekti.

İş anlaşıldı. Rus hükümeti evrâk hırsızıdır. Recai'yi şifre ile telgraf çekip haberleşirken görünce, şüphesiz kendisinde bazı vesikalar da olduğunu düşündüler. O vesikaları çalmak için bütün eşyasını çaldılar. Nitekim vaktiyle Tiflis'te benim de evraklarımı alacaklardı. Evvelce bunu anlattım. Sivastopol'da bir gece sekiz-on bavul ve sandık çalınıp götürülsün de hükümet haber almasın, bu mümkün değildir. Bunu yapan hükümettir.

Nitekim bir kaç gün sonra şifre kağıdını bir çocuk getirip Recai'ye vermiş. Bu da işin alayı..

Bir heyette böyle iki şifre olması, diğer üyenin de şifre ile haberleşme yapması kabul edilemez bir şeydir. Haberleşmeyi ancak heyetin başkanı yapabilir ve şifreyi de yalnız o bilir. Eğer önceden haberim olsaydı şifreyi alıp imha eder ve kendisinin şifre ile haberleşmesini yasaklardım. Olabilir ki bizim Denizcilik İdaresi'nin, Rusya'dan gönderilmiş, tabii Rus telgrafhânelerinden geçmiş bir takım şifreleri ve bunlar arasında önemli bilgiler de vardı. Ruslar, Recai'den aldıkları bu kağıtla bunların hepsini çözüp öğrenmişlerdir.

Recai bunun cezasını çekti. İğneden ipliğe kadar nesi varsa verdi. Bu işte bir-iki bin altın parası gitmiştir. Zavallı iyi adamdı. Fakat zekâsı çok basitti.

Bu hırsızlık olayını da Karahan'a haber verdim. Suçluları bulacağını vaad etti. Fakat ben söz vermeye asla inanmam. Bence bu işin hükümet tarafından yapıldığına

asla şüphe yoktur. İki-üç defa söyledim. Ama çok uğraşmadım. Bu mesele de suçluları meçhul olarak kapandı.

Ruslar bize ziyafet verdikleri gibi, İran ve Afgan Elçilerine de vermişti. Ben de resmî bir-iki ziyafet verdim.

ELÇİLİKTEKİ POLONYA CASUSU

Elçilik'te Zeki adında bir ikinci kâtip vardı. Zayıf, inceuzun, gözleri loş velfecri okuyan bir adam. Yirmisekiz yaşlarında biri. Haber aldım, gece gündüz Polonya Elçiliği'nden çıkmıyormuş. Araştırdım. Polonyalılar dostu. Onların siyasetindedir. Bana da bu siyaseti tavsiye etti. Yâni Ruslar aleyhine olmak için. İçimden aferin, dedim.

Dün Polonya Elçiliği yüzünden Ali Fuat meselesi ve iki devlet arasındaki münasebetler kopma noktasına geldi. Biz bunu temizleyelim diye dil tükettik. Bu bey de hâlâ o politikayı tâkip ediyor. Hâline baktım. Hiç doğru söz de söylemiyor. Oynak karakterli bir şey. Civa gibi kaypak bir yaratık. Kadına, içkiye de çok düşkün. Câhil de. Zekâsı da basit. Ama hokkabaz mı hokkabaz.

Kendisine Polonya politikası yapmamasını, zaten kendi vazifesinin politika olmadığını, Polonya Elçiliği'ne gitmemesini söyledim. Yine gidiyor, hem de sık sık. Bu adama mim koydum.

Birgün Harkof'tan Fronze gelecek.. Bize silah verilmesi konusunda aracılıkta bulunacak. Bana hareketini bildirdiler. Tabii istasyonda karşılamaya gitmem lâzım. Bizimkilere otomobili hazır bulundurmalarını tenbih ettim.

Moskova'da başka taşıt aracı da bulmak mümkün değil. Bunu bildiği halde Zeki, trenin geliş saatinden bir saat önce "ben döner yetişirim" deyip, Elçiliğin otomobiline binmiş, Polonya Elçiliği'ne gitmiş. Oradan da Rus kızını evine götürmüş.

Vakit geldi. Otomobili istedim. İşi anlattılar. Vakit geçiyor. Tepiniyorum, yok. Vakit geçti. Zeki bir saat sonra geldi. Herifi yoldum. Ne ağzı, ne yüzü kaldı. Yalancı, sahtekâr.. Ağzıma gelen herşeyi söyledim.

Ve sonunda dedim ki:

"Bir daha Polonya Elçiliği'ne gidersen, seni kolundan tutar buradan atarım. Gidersin.."

Otomobil ile istasyona koştum. İn-cin yok. Fronze çok-

tan gelmiş, gitmiş. Şimdi bu adamı ben vurup öldürsem günâh mıdır, yoksa sevap mı? Yine küfürler ettim. Fakat herif utanmıyor ki..

Anlaşılıyor ki, Polonya Elçiliği'nde, yemek, rakı, karı, belki para da vardır. Çünkü bu adam bu dört şeyin adamıdır. Başka şey bilmez. Bu malı kim buraya göndermiş!. Böyle adam memur, hele Hariciye memuru yapılır mı?

Artık bana köpek gibi yaltaklanıyor. Hergün geliyor; "Burada kadınsız yaşanmaz, size de kadın getireyim" diyor.

Ben de; "Ayıptır, böyle şey olmaz. Hadi.." diyorum. Adam sanki pezevenk. Büsbütün iğreniyorum. Türkiye'nin hâline acıyorum.

Yine içimin de derdi kalktı. Zavallı Türkiye! Çok defa böyle adamların elinde. Bundan hayır olur mu? Bu iş görür mü? Elçiliğin bütün sırlarını üç buçuk kuruşa satar. Zeki'nin hayatını oradakilerden sordum. Nelerini anlattılar. İğrenç. Meğerse fuhuş içinde yüzermiş. Hizmetçi kadınlar ile meşgulmüş. Güzellerini getirir onlarla yatarmış.

Bir vak'asını anlattılar: Bir gün sabahleyin pijaması ile herkesin içine gelmiş. Herkes kahkahayı koyuvermiş. Sebebi pijamanın önü tamamen kanmış. Demek ki hizmetçi regliymiş.

Bu sırada resmî işim yok. Bize verilecek silahların teslimini bekliyorum. Tatar şairi Abdullah Tokayef'i tetkik etmekle meşgulüm. Karanlık basmış ki, masamın üstündeki elektriği yakmışım. Kapı açıldı. Zeki ve yine Elçilikte memur olan Feridun adında bir çocuk girdiler. Yanlarında bir de kadın var. Alıklaştım.

Dediler ki "Bu madam sizinle görüşmek istiyor."

Ben de "peki" dedim, oturdular.

"Kitabın sayfasını bitireyim" diye özür söyleyip devam ettim. Bitirdim, kapattım.

Baktım ki Zeki ve arkadaşı yok. Yalnız kadın var. Kadın Fransızca bilmiyor. Çıktım, Zeki ile diğer çocuğu arattım. Savuşmuşlar.

Askere; "Kadını yerine yollayınız!" dedim.

Dediler ki: "Karanlıkta göndermemiz zordur. Hatta bizim de sokağa çıkmamız tehlikelidir."

Kadını ne yapacağız? Kadın o akşam Elçilikte yatırıldı.

Sabahleyin erken yerine gönderildi.

Demek ki Zeki israrlı tekliflerine karşı çıkmama rağmen bana yine pezevenklik etmiş oldu. Şüphesiz bununla maksadı, beni de kendi işlerine bulaştırmak. Beni kendisine zarar vermeyecek hâle sokmak. İçimden; "Sen görürsün. Benim gibisi böyle şeyden anlamaz" dedim.

Elçiliğin Tahsin adında bir muhasebecisi var. Her gün yanında bir başka Rus veya Tatar kızı veya kadını var. Hepsi de seçmece güzel şeyler. Kendisi ise çiçek bozuğu çirkin bir adam. Bu da fuhuş içinde. Abaza Fuat milletvekilliğini bıraktı. Moskova'ya Konsolos oldu. O da bir Rus karı yakalamış. Onunla. Başkâtip Aziz Bey var. Yalnız o bu işlerde değil. Kendi işinde.

Muhasebecinin bir gün âniden kasasını teftiş ettim. Açığı çıktı. Raporum üzerine bu adam atıldı. Yıllar geçti. Bir gün İstanbula İskân Muhasebecisi olarak dairede rastlamayayım mı? Bu bizim Devletin hâli işte böyledir. Madem ki bu adam hırsızdır. Azledilmişti, sonra nasıl oluyor da tekrar ihtiyaç göstererek göreve alıp kullanıyorsunuz? Bu ihtiyaç gösterme kararını yakmalıdır. Kül edip savurmalıdır.

Elçiliğin bu fuhuş hâli bana ilhâm verdi. "Sefarethâne Değil, Zühre Masley" diye bir şiir yazdım.

ELÇİLİĞİMİZ SANKİ ÇERKESLERİN MERKEZİ

Elçilikte bundan başka bir hâl var ki, daha önemli ve daha zararlı. Tatarlar dert yanıyorlar ve bana diyorlar ki:

"Burası Türk Elçiliği mi yoksa Çerkes Elçiliği mi?"

"Niye?" diye soruyorum.

"Memurlar genellikle Çerkes? Sonra burada ne kadar Rusyalı hristiyan Çerkes varsa Elçilikteler. Hem bunlar Çar taraftarıdırlar. Hükümetle siyasetinizi bozmaz mı?" diyorlar.

Tamamiyle doğru. Bu adamlar siyaseti bizim memurlardan daha iyi görüyorlar. Çarcı Çerkeslerin Elçiliğe geldiklerini bilmiyordum. Araştırdım, doğru. Böyle sürgün gibi Moskova'ya toplanmış, vaktiyle Çar sarayında hizmet ve subaylık etmiş, hem de hristiyan olan Çerkesler'i bizim Elçilik memurları Elçiliğe topluyorlarmış. Bunlarla millî müzakereler yapıyorlarmış.

Demek ki bizim Elçilik Çerkes komitesinin merkezi hâlinde. Bu ne zararlı bir politika.. Aklım çıkacaktı. Zavallı Türk maaş veriyor, memur gönderiyor, onlar Türk'e değil, başkalarına hizmet ediyorlar. Üstelik de Türk'e zarar veriyorlar. Umurlarında mı onların?

Fakat, Türk! Kabahat senin. Çerkesleri memur yapar yollarsan, böyle yaparlar. Sen hâlâ akıllanma..

Bunun bir örneği de şu:

Bir gün Fuat geldi.."*Ruslar kırk hâne Asetin'e* (Osetyalı) *büyük işkence uygulayıp acılar vermişler. Onlar da Türkiye'ye göç etmeğe kalkmışlar. Gidip onları yerlerinde kalmağa ikna edeceğim. Ne dersiniz?*" dedi.

Cevap verdim:

"*Ne diyeceğim. Bunlar Türk teb'ası değil ki, bize ne? Ne isterlerse onu yapsınlar. Hem bunlarla siz niçin bu kadar ilgileniyorsunuz?*"

Ses yok. Aklı başında olsa bunu hem yapmaz, hem de yapacaksa benden gizlerdi. Tabii haber alırım diye korktu söyledi.

İki gün önce de erlerden biri gelip, benden bir ricada bulunduydu. Elçilik bizim bir müfreze silahlı askerimizle korunuyor. Bunlar Ankara'dan Ali Fuat'ın getirdiği Türk askerleridir. Asker dedi ki:

"*Efendim Trabzon'lu biri var. Motoruna Ruslar el koymuşlar. Zavallı aylardan beri burada uğraşıyor. Buraya gelip-gidiyor. Efendilerden hiç biri bunun işine bakmıyor. Çerkes olursa bakıyorlar. Siz Türksünüz, siz de bu Türk'ün işine bakın!*"

Fuat'a:

"*Motorcunun işi birinci derecedeki işinizdir. Niye ona bakmıyorsunuz? Böyle Asetinlerle falan uğraşıyorsunuz?*" dedim.

Askerin bana müracaatı çok önemli ve anlamlıdır. Zavallı Türk'ün, Çerkesler'in millî gayretlerinden Türklüğü şahlanmış. Kendi Elçiliği'nde gariplik duymuş.

O adamı çağırttım. Sordum ve işi için uğraştım durdum. Vazifem değildi ama Çerkeslerin o tutumu karşısında ben de gayrete gelmiştim.

Yine bir doktor var. Elçilikte yatıyor. Araştırdım. Çerkes. Türkiye'den kaçmış. Çerkes olduğu için buna bir hademe maaşı bağlamışlar, bir de oda vermişler. Yatıyor, yi-

yip içiyor. Kekâ.. İş de yok. Hemen maaşını kestim. Ve *«burası otel değil!»* deyip dışarı attım. Çerkeslik dayanışması artık bu kadar da ileri gider mi? Bu kadarından insan utanır. Hem de doktor. Türk'e hâinlik etmiş alçak.

Bundan daha kötüsü de oldu. Bir gün bir kadın geldi. Aç ve açık imiş. Müslümanmış, Kırımlı. Kırım, Rus eline geçince, oradan bir takım Tatar aileleri, Kabartay ve Çerkes'ler içine kaçmışlar. Oralarda yerleşip Çerkesleşmişler. Bu da onlardanmış.

Vaktiyle Çar Sarayı mükemmel bir siyaset uygulamış. Kafkas Dağları soylularının, bilhassa Çerkes Beylerinin çoğunu, Saray'a subay, er olarak çeşitli hizmetlere almış. Bunların çocuklarını toplar Rus ve hıristiyan yaparak büyütürmüş. Bunlar Çar'ın Hassa Alayı'nda önemli yerler almışlar. Kızlarını da alıp Saray'da hıristiyan yaparak büyütürlermiş. İşte bu kadın da küçüklüğünde Saraya alınıp büyütülenlerden biriymiş. İhtilâl olunca Saraydan dışarı atılmış ve kocası da kesilmiş. Moskova'ya kendine emekli maaşı bağlatabilmek için gelmiş. Fakat bir şey vermemişler.

Demek ki Çerkesler bizim Osmanlı Sarayı'nda ne iseler, Rus Çarları'nın Sarayında da o imişler. Demek bu hâl bu milletin kendi kanında olan bir şeydir.

Kadın, Kırım'a anasının yanına gidermiş. Ne parası, ne yatacak yeri varmış. Ne de trene binebiliyormuş, Gerçekten de Rusya'da seyahat bu derece güçtü. Ağlıyor. İki gözü iki çeşme. Onlar nihayet buna:

"Burada Müslüman Elçiliği var. Sen de müslümansın. Git sana Türkler yardım etsin" demişler.

Hâline acıdım. Elçilikte bir oda ve yemek verdirdim. Para verip biletini de aldırdım, gitti.

Bu kadın bana bir şey anlatmış oldu. Zıp zıp sıçradım. Kadın Rusça, Tatarca, biraz Çerkesçe de biliyor. Elçiliğin bir evrak memuru var. Adı Tahsin Rüştü. Abaza. Elçilikteki diğer bütün Çerkes memurlar, Konsolos Fuat, bir kart bastırmışlar. Kartlarda bizim bildiğimiz adlarının arkasına birer Çerkes adı da eklemişler. Bu Tahsin de böy-

le yapmış. Kendisine Tahsin denilmesini bile istemiyor. Aralarında yalnız Çerkes adları ile sesleniyorlar. Yalnız Aziz böyle yapmamış. Tahsin, Çerkes diye kadınla görüşmüş, ona saygı gösterip ikrâmda bulunmuş. Bir gün de Çerkes'leri överken kadına şunları söylemiş:

"Biz Çerkesler soylu ve yüce bir milletiz. Meselâ işte Çerkes'le Türk! Çerkes, karılarını çarşafla kapatmaz. Türk ise hayvan gibi çuvala koyar. İşte bu durum bile Çerkesliğin büyüklüğünü gösterir. Türk çok aşağı bir millettir. Hepsi vahşi ve çingenedir.."

Kadın geldi. Bunu bana aynen anlattı. Şimdi gel de çıldırma bakayım! Kadın ona iyi cevap vermiş:

"Dediğini kabul ettim. Fakat sen böyle âdi dediğin milletin memurluğunu kabul edip kendini niye küçük düşürüyorsun? Bunların ekmeğini nasıl kabul ediyorsun?" demiş.

Bu cevap gerçekten çok yerinde. Tahsin buna cevap bulamamış.

Canım bu Çerkes'lerin azgınlığı nedir? Türk bunlara ne yapmış? Köylü Çerkes ise böyle değil. Okullarımızda yetiştirdiğimiz, memur, subay yaptığımız, mevkilere yükselttiğimiz herif bunları yapıyor.

Bu Tahsin olacak adam, ahmak ve kafasız bir şey. Türk'e hakaret ve düşmanlık etmekle eline bir şey geçmez. Tersine bundan büyük zarar görebilir.

Be adam, sen Çerkes'i göklere çıkaracaksan çıkar! İstediğin kadar methet. Fakat onu övmek için Türk'ü kötülemenin ne gereği var? Türk'ü aşağılamak Çerkes'i yükseltmez ki..

Çerkes'in yüksekliği ve aşağılığı kendine bağlı. Sonra haksız insan. Eğer bu davranışları bağımsızlıkları için ise bizden ne istiyorlar? Gitsinler Ruslardan istesinder. Sonra ahlâksız adam ekmek yediği yere hainlik ediyor.

Bir insan birinin hizmetini kabul ederse, namuslu insansa, yapacağı o vazifeyi dosdoğru yapmalıdır. Yok eğer o milleti âdî görüyorsa, onun memurluğunu kabul etmez. O zaman istediğini demekte ve yapmakta serbesttir. Hem memurluğu kabul ediyorlar, kabul değil el etek öperek

alıyorlar, hem de nimetini yedikleri millet ve devlete hakaret ediyorlar. İnsan olan bunu yapamaz, utanır. Elâlem insana bu kadının dediğini söyler. Bunlar utanmıyor.

Bu Tahsin'e o günden itibaren büyük bir kin bağladım. Hakaret ettim, ziyafetlere davet etmedim. Anladı, korktu, dalkavukluğa başladı. Yüz vermedim.

İçlerinde bir adam vardı ki, bütün bunlardan uzaktı. Bu adam Başkâtip Aziz'dir. Abaza'dır ama, Aziz'e bende hâlâ devam eden bir saygı ve sevgi belirdi.

Her Çerkes ve Abaza, hatta Arnavut vesaire, Aziz gibi olsaydı, herhalde yabancı azınlıklar aleyhinde olmazdım. Ne yapayım ki bu adam hariç. Bizim sırf gerçeklerle ilgili olduğumuzu da gösterir ki, iyi gördük mü Türk olmasa bile takdir ediyoruz.

TATARLARIN HEPSİ OKUR-YAZAR

Bir taraftan siyaset, bir taraftan Türk Tarihi için sürekli çalışmaktan bir aralık çok fenalaştım. Ortalık da çok sıcak. Okuyup yazmayı bırakıp bir sayfiyeye gitmek, bir kırda vakit geçirmem gerektiği anlaşıldı. Bir sayfiye sordum. Tatarlar buldular. Moskova yakınlarında Pastaraçarin köyü. Güzel, büyük ormanları olan, yanından bir ırmak geçen bir köy. Otomobil ile bir saat kadar gittik. Bir büyük bahçe içinde bir ev. Tatar evi. Pansiyon gibi imiş. İçinde on kadar kadın ve erkek pansyoner var. Hepsi de Tatar. Bir tanesi Mişer imiş. Kaç-göç yok.

Manzara güzel. Hoşuma gitti. İki-üç günde kafam yerine geldi. Onaltı yaşlarında bir Tatar kızı var. Bizim şive ile de konuşuyor. Meğerse çocukluğunda babası ile İstanbul'da bulunmuşmuş. Kadınlar ile veya kadın-erkek geziyoruz.

Ev sahibi yaşlıca bir Tatar kadın. Muhammediye başta olmak üzere Ahmet Yesevî'nin Hikmetleri, Yakurgan'ı, Kesikbaş vesaire kitapları var, zeki bir kadın. Bunları okuyor, herkese vaaz veriyor. Tatar kadınlarında okuyup yazma bilmeyen adeta yok. Şaşılacak şey. Türkçe

alfebe ile okuyup yazıyorlar. Bu kadın şakalar da yapıyor, bizi güldürüyor.

Bir gün dediğim kız ile ırmağın kenarında oturuyoruz. Kız birden ağlamaya başladı. Hüngür hüngür ağlıyor. Ben *"Ne var?"* dedikçe daha fazla ağlıyor.

Merak ettim. İsrarlarımı sürdürdüm. Bir çok uğraşmadan sonra söyledi. Zeki ile beraber Elçilikte benim odaya kadın getiren Feridun bir gün bunu Elçiliğe götürmüş, odaya sokmuş. Evlenme vaadi ile iğfâl edip kızlığını bozmuş. Babası bilmiyormuş, anasına da söyliyememiş. Benden medet umuyor. Yâni evlendireyim diyor. Fakat nasıl yapabilirim?

Moskova'ya dönüşte çocuğa söyledim. İtiraf etmek zorunda kaldı. Fakat; *«evlenmem!»* dedi. Yapacak bir şey yok.

Mişer bir kadın da var. Bir de bunun beş yaşlarında çocuğu. Böyle güzel kadın az bulunur. Hele gözleri, öyle müthiş ki! Şöyle bir dönüp yan gözle insana bakarsa, canına çengel takar. Buna bir şiir yazdım. Şiirin adı «Mişer Güzeli»dir. Burada bir başka şiir daha yazdım.

BÜYÜK TAARRUZ BAŞLAYINCA..

Sayfiyeden döndüm. Artık işler de bitti. Dönüş hazırlığındayım. Rauf (Orbay) imzasıyla bir şifre aldım:

"Dünkü gün taarruza başladık" diyor. Yüreğim hopladı. Hemen Karahan'a gittim haber verdim. Beni sür'atle yollamalarını rica ettim. Sivastopol'da bir denizaltı hazırlanacak.

Yakup ve neferim Beyti ile trene bindim. Galiba iki günde idi, Sivastopol'a geldim. Orada bizi büyük törenle karşıladılar. Limanı gezdim. Ne güzel ne muhafazalı liman. İç tarafta Rus donanmasının bir çok vapurları duruyor. Bunlar çürüğe ayrılmış.

Biz, İngiltere, Fransa ve Sardunya buraya birlikte asker çıkardığımız zaman, savaşın cereyan ettiği tabyaların bulunduğu yeri gezdim. Bilhassa Malakof tabyasını olduğu gibi muhafaza etmişler. Metrisleri çitlerle tuttur-

muşlarmış, öylece duruyor. Orada bir de güzel bir şey yapmışlar. Büyük, üstü örtülü, daire biçiminde bir yer. Kenarlarına bütün bu savaşların yağlı boya resimlerini yapmışlar. Bir de top, insan v.b. heykelleri koymuşlar. İnsan ortadaki yüksek yere çıktı mı, kendini tam çatışma sırasında savaş alınında istihkâmı seyrediyor sanıyor.

Bir de müze yapmışlar, Denizcilik Dairesini ve Tersaneyi de gezdim. Denizcilik Dairesinde en yüksek memurun odasına girdim. Masasının arkasındaki bir tablo dikkatimi çekti. Sordum.

Rus Donanmasının, Sinop'da bizim Donanmayı yaktığının yağlıboya resmiymiş. Bu toblonun fotoğrafını çektirmek istedim ve çok rica ettim. «*Biz size göndeririz*» deyip beni atlattılar ve sonra da göndermediler. Eğer bunu alabilseydim ne iyi olurdu.

Sinop'ta dikilen iki taştaki kitabeye göre bizim yanan Donanmanın Amirali Tufan Paşa imiş. O, bu levha, tarih için vesika olurdu. Tufan'ın mezarı Sinop'ta Seyyit Bilal'dedir. Diğer şehitler Hükümet binasının yanında bir yere gömülmüş, etrafı duvarlarla örülmüş. Yıllarca öyle kalmış.

Son yangından sonra orası yola geliyordu. Bunlara orada bir meydan yapıp gömmek, üstüne bir âbide yapmak istedik. Hâlâ yapamadılar. Başka heykeller yaptılar, bu şehitlere ait basit birer nişâne işi ise hâlâ duruyor. Eski duvarlarını da yıktılar. Meydanda bir şey kalmadı. Yâni eski hayratın da içine ettiler. Gülmeli mi ağlamalı mı?

Sivastopol'da iken, Yunanlılar'ı mağlup ettiğimiz haberi geldi. Artık sevincimiz son dereceyi buldu.

RUSLAR BENİ DENİZALTI İLE SİNOP'A GÖNDERDİLER

Evrak bavulunu Beyti'ye verdim. Çünkü Ruslar'ın evrak hırsızlığını iyi biliyorum. «*Gündüz elinde, gece yatağında olacak. Öleceksin, çaldırmayacaksın!*» dedim. Öyle yaptı ve muhafaza etti.

Bir kaç alay asker, iskeleye yakın meydanda beni selamladılar. Usûl gereği kıt'aları dolaşıp selamladım. Oradan motorla denizaltıya gidiyoruz. Rus Donanmasının kullanılabilir bölümü hareket etmiş. Sekiz-on küçük, üç-dört büyükçe gemi var. Hepsi harekette. Şerefimize manevra yapıyorlar. Olanca süratleriyle gidiyorlar. Askerler küpeştelere dizilmiş. Biz geçtikçe; *"Hurra!"* diye bağırıyorlar.

Vapurlar düdükler çalıyorlar. Gemiler bütün bayraklar içinde. Toplar da attılar.

Denizaltıya geldik. Bavullarımızı br delikten aşağıya indirdiler. Bazı bavullar zorlukla geçti. Bana "Gir!" dediler. Deliğe yanaştım. Baktım, demir çubuklardan bir merdiven.

Bir insan sığar bir delik. Kuyu gibi derin. Dibi görünmüyor. Gireyim dedim, giremedim. Korktum. Sanki gireceğim, hapis kalıp bir daha çıkamayacakmışım gibi bir his geldi.

"Yukarıda dursam olmaz mı?" dedim.

"İmkânı yok" dediler.

Hakikaten bu bilinmeyecek bir şey değil. Fakat şaşırmışım söylüyorum. Çaresiz indim. Denizin dibindeyiz. Subaylar, erler, biz, eşyalar bir aradayız. Elektrik aydınlatması var. Oksijen tüpleri var. Ranzalar, masa ve sandalyeler var. Denizaltı vermelerinin sebebi, yolda İngiliz, Yunan Donanmalarına raslayıp da ellerine düşmememiz içindi.

Ondokuz saat sonra sabah erken Sinop limanına girdik. Gerçi telgrafla hareketimizi haber verdik. Sinoptaki istihkâmlar bizi düşman sanıp bombardıman etmesin demiştik. Buna rağmen tedbir olmak üzere büyük bir Türk Bayrağı açtık. Gerçekten Sinop'ta denizaltı gören subaylar önce Yunan gemisi sanıp topların başına gitmişler. Bombardıman tehlikesi geçirmişiz. Fakat sonra bayrağı görünce şaşırmışlar.

O ara biz de limana iyice girmiştik. Hemen sandala atlayıp limana çıktım. Meğerse telgrafım gelmemişmiş. Bir tehlike daha geçirmiş olduk.

Rus denizaltısının subay ve erlerine parkta bir ziyafet verdim.

Dükkâncılara da tenbih ettim; *"Ne alırlarsa para almayın. Ben vereceğim"* dedim. Bazı şeyler almışlar, paralarını verdim. Denizaltının komutanı bir yüzbaşı idi. Ziyafette konuşurken öteki subayları ile aralarında münakaşa çıktı. Sordum anlattı. Konuştukları, Türklük'le Rusluk meselesi imiş. Ve ekledi:

"Rusça bir özlüsöz vardır; bir Rus'u biraz kazırsan, altından ya Türk, ya Tatar çıkar, der. Bu böyledir. Hepimiz bir Türk veya Tatar'dan Rus olma insanlarız" dedi. Aman bunu öğrendiğime ne kadar çok memnun oldum.

ANKARA'YA GİDERKEN, İZMİR ZAFERİNİ ÖĞRENDİK

Onlar Rusya'ya döndüler. Telgrafla oraya bildirdik. Ben eşyamı evde bıraktım, hiçbir şey almadım. Sadece evraklarla Beyti'yi yanıma aldım. İki ata bindik. Telgrafla Kastamonu'ya bildirdim:

"Taşköprü'ye bir otomobil yollayın! Yarın orada hazır olsun!" dedim.

Ordumuzun İzmir'e girdiği haberi geldi. Halktaki sevinç görülmeliydi. Hakikaten büyük bir bayramdı.

Dörtnala gidiyoruz. Boyabat'a uğramadık. Dağ içinde bir kestirme patikadan Taşköprü yakınlarında bir yere indik. Orada geceyi geçirdik. Otomabile atladık. Bir günde Ankara'ya geldik. Ağustos ayı. Günler çok uzun.

Özetlersem, Moskova'dan Ankara'ya beş günde geldik. Bu fevkalâde bir rekordu. Anadolu'nun çoğu yerinde tren veya düzenli yollar, Sivastopol-Sinop arasında süratli gemiler olsa bunu dört güne veya üç güne indirmek mümkündür. Sinop ile Sivastopol arası Karadeniz'in en dar yeridir.

Sinop'tan telgrafla Emin Paşa'ya evimi boşaltmasını bildirmiştim. Eve gittim. Baktım, bizim eşyalardan eser yok. Ortalık pislik içinde. Bir araba pislik var. Ev sahibi

Yahudi'ye sordum. Eşyaları Emin Paşa'ların yanlarında götürdüklerini söyledi.

"Kira verdi mi?" dedim. Onu da vermemiş.

Emin Paşa'yı buldum. "Eşyalarım?" dedim. "Veririm" dedi.

Ben başkasında misafirim. Günler geçiyor, vermiyor. Bir gün bir araba ve iki uşak alıp Emin'in evine vardım. Kapıyı bir hizmetçi kadın açtı.

"Paşa burada mı?" diye sordum. "Yok" dedi.

Uşakları içeri aldım:

"Eşyaları arabaya doldurun!" dedim.

Kadın, "Olmaz" diye diretti.

"Sus!" dedim. Suratımı astım, korktu. Sustu.

Bizim eşya, bütün tencere ve tabaklara kadar arabaya taşındı. Yatağı, karyolayı kaldırıyordum. Emin Paşa geldi. "Bu ne?" dedi.

Dedim: "Göç ediyoruz."

Yorgana sarıldı: "Bâri bunu alma!.." dedi.

"Niye?" dedim.

"İhtiyarım, üşürüm. Bana lazım" dedi. Ben de:

"Bana da lâzım. Malsa benim. Şimdi ikimize de lâzım olunca, mal sahibine düşer. Sıkılmadın mı? Bu kadar eşyamı buraya nasıl getirdin? Ben ne yapacağım? Kaç gündür el evinde misafirim. Sana bu kadar iyilik ettim. Evimde oturdun. Eşyamı kullandın. Böyle mi teşekkür ettin? Benim evimi soydun. Zararı yok. Çerkes adeti. Dağda olduğu gibi şehirde de hırsızlık öyle mi? Senin hiç insaf ve vicdanın yok mu?" diye bağırıp çağırdım.

Yine, "Ötekiler ne ise ama şu yorganı bırak" dedi. Yorganı hâlâ sıkı sıkı tutuyor. Belinden yakaladım, kaldırdım. Sırtüstü karyolanın üstüne vurdum.

Dedim ki:

"Görüyorsun senden kuvvetliyim. Bir lâf daha söyleme! Ve kımıldama!"

Çektim yorganı da aldım. Yatak ve karyolayı da taşıttırdım. Hiçbir söz söylemedi. Arabanın yanında eve kadar gittim. Bu sefer de başımıza bu geldi. Emin Paşa denilen adamı da gördük. Elçi Kara Sait'in bir eşi.

MECLİS SEVİNÇ İÇİNDE

Meclis'e gittim. Herkes sevinç içinde.

Bakanlar Kurulu toplantısına katıldım. Rauf (Orbay) Bakanlar Kurulu başkanı.

Benden seyahatim ve teftişlerim hakkında rapor istediler:

"Yazı ile bir şey veremem. Sizin Dış İşleri Bakanınızın bütün dosyalarını Ruslar çalıyorlar. Dinlersiniz" dedim.

Yusuf Kemal Dış İşleri Bakanı. Yusuf Akçuraoğlu ile Ağaoğlu Ahmet, kendilerini Dış İşlerine Müşavir gibi tayin ettirmişler. Bir yandan da Rus Elçiliği'nden çıkmıyorlar.

Bu iki adam hakkında herkeste şüphe var. Galiba düşünüyorlar ki, burada bir şey olursa Rusya'ya sığınırlar.

Soysallı'nın Rusya aleyhine bizim Dış İşleri'ne verdiği raporlar, Moskova'da Rus Devlet adamlarının ağzında. Ben artık yazı ile rapor verir miyim?

Bütün işleri anlattım. Bir kaç saat sürdü. Sabri, Zeki ve arkadaşı ile Tahsin'in görevden alınmalarını gerekli görüp, kabul ettiler.

Hele Tahsin'in bir daha Devlet görevi alamamasına karar verdiler. Yusuf Kemal'e de bu kararların yerine getirilmesi işini havale ettiler.

O da "Peki" dedi, ama haftalar geçtiği halde yapmadı. Çünkü kendisine düşman kazandırırmıydı?

Bu zihniyet bizim bütün memurlarda vardır. Devleti düşünen yok. İşten atılan memurlar bundan dolayı amirlerinin şahsına çeşitli fenalıklar yaparlar.

Nitekim ben de böyle çok düşmanlar kazandım. Bana kötülükler yapmak istediler. Fakat yapamadılar. Millet ve Devlet işinde asla böyle bir düşünce yüzünden vazifemde değişiklik yapmadım.

"Düşman olacakmış, varsın olsun" dedim. Aksini de düşünmedim. Dost olacakmış, isterse olmasın. Belki öldürmeyi bile düşünürler. Ne yapalım vazife bu, tehlike yüzünden ihmâl edilemez veya değiştirilemez.

Bakanlar Kurulu, Moskova Elçiliği'ni bana bir daha teklif etti.

Yine reddettim.

ALİ İHSAN PAŞA'NIN AZLEDİLMESİ VE NURETTİN PAŞA

Mustafa Kemal, Nutuk'ta 408'inci sahifeden sonrasını bu savaş (Büyük Taarruz) ve zafere ayırmış.

Ben Rusya'ya gitmeden önce bizim ordu, iki orduya bölünmüştü. Bir orduya *Yakup Şevki Paşa*, ikinciye *Ali İhsan* (Sabis) *Paşa* komutan tayin edilmişti.

Birincisi Eskşehir'de, diğeri Afyon civarında idi. Herkes diyor ki, Yakup Şevki değerli bir askerdir. Birinci Ordu komutanı Ali İhsan da ordusunu iyi donattı. Saat gibi işler bir hâle getirdi. Bu adam güçlüdür. Dünya Savaşı'nda İran ve Irak'ta başarılar göstermiştir.

Bilmem ne oldu? İşin esası, ruhu söylenmediydi. İsmet'le Ali İhsan arasında ihtilâf çıktıydı. Yine çekememe meselesi miydi?

Çünkü İsmet kudretli ve değerli birini görürse hemen onu tepelemeğe kalkar. İşin kolayını da bilir ve bulur. Yâni rakibini Mustafa Kemal'e şahsî düşmanmış gibi gösterir. Ve rakibini o yola sevkedecek şeyler de yapar. Mustafa Kemal'i aldatır. Ona kendisini koruyan biçimde yazılar yazdırıp rakibine göndertir. Böylece rakibi Mustafa Kemal ile takışmış olur ki, işte bu tam İsmet'in istediği şeydir.

Bazıları ise dediler ki:

"Ali İhsan hırslı ve huysuz bir adamdır. İki cambaz bir ipte oynayamaz herhalde. Birinin, ötekinin yerine göz dikmesi, diğerlerinin aman bunun yerimde gözü var demesi ve sonuçta tepelenmesi olağan sonuçtur. Bundan başka iş yoktur. Böyle meseleler hep hırs, mevki ve kıskançlığın ürünüdür."

İsmet ve Mustafa Kemal, Ali İhsan'ın ordusuna yayınladığı bir emirnâmeyi Millet Meclisi'ne verdiler.

Bu emirnâmeye göre Ali İhsan, adeta isyancı duru-

munda görülüyordu. Derhal azlettiler. *(Nutuk'un Velidedeoğlu baskısında bu azledilme konusu, «bazı nedenlerle» denilerek geçilmiştir.)*

Ali İhsan'ı ben şahsen tanımadım. Bu da bazı meslektaşları gibi şeytanca gurur savuranlardan, biraz da aklı zayıf biri galiba..

Vaktiyle ben bu zata benim Samson ve Dalila'dan bir tane göndermiştim. Nezakettir, çok basit bir terbiye gereğidir ki, insana iki satırlık bir mektupla teşekkür ederler. Hem şeref bunlarca mevki ise, o zaman ben ondan aşağı değil, daha yüksek mevkide, yâni Bakan idim. İsmet'e de yollamıştım. İsmet, Ali İhsan'ın komutanı idi. Bana gayet tatlı bir mektupla teşekkür ettiydi.

Nihayet Ali İhsan tepelendi. Zaferden sonra İzmir'e gitmiş. Gazetelerde makaleler yazıyor, beyanatlar veriyor, hatta komünistlik yapıyor. Bunları görünce bu adama gıyabında verdiğim değer yok oldu. Derken bana bir mektup geldi. Onda kendisine yolladığım kitaptan söz ediyor ve teşekkürlerini bildiriyor. Benimle görüşmek istiyor. Bu mektubu, şimdi gözümde onu daha da çok düşürdü. Demek yalnız kalınca terbiyesini takınıyor. Bir yıl sonra mektup yazıyor ve kitaba teşekkür ediyor. Fakat *«geçti Bor'un pazarı, sür eşşeği Niğde'ye!»* tekerlemesi gerçekleşmiş oldu. Mektubuna cevap bile vermedim. Halbuki hayatımda iyi-kötü gelen her mektuba kabul veya red cevap vermemek pek yapmadığım bir şeydir. İşte çoğu asker ilahlar yıkıldıkları zaman insana benzerler.

Mustafa Kemal, Nutuk'ta sözünü ettiğim sayfalarda Ali İhsan'ı çürütüyor. Kaymakam Halit Bey'in, Ali İhsan aleyhindeki raporunu yayınlıyor. Bu raporda ağır ithamlar vardır. Halit o zaman Kastamonu milletvekili oldu. Oldu ama O da sonra Mustafa Kemal'in aleyhine döndü.

Ali İhsan Paşa'nın yerine *Nurettin Paşa*'yı (Sakallı) tayin ettiler. Atatürk O'nun da Sivas'taki beceriksizliğini anlatıyor. Nurettin, uzun zaman Taşköprü'de köşesine çekilip yaşadı.

Bu azametli adamın orada burnu kırılmıştı. O Taşköprü'de iken ben de Ankara'dan Sinop'a gidiyordum.

Yolüstünde Taşköprü'den geçiyordum. Kendisi ile görüştüm.

O zaman yüzüne, *"Herkes senin için çok kibirli ve azametli diyor. Bu hâliniz yüzünden hiç kimse sizi sevmiyor. Bir çok kusurlarınızı da söylüyorlar"* demiştim.

Kıpkırmızı olmuş, hiç cevap verememişti. Burnunun kırıldığı görülüyordu. Nureddin kumandan olunca azameti derhal kabardı. Zaferden sonra yine İsmet'le, Mustafa Kemal'e karşı benlik huzur etti. Nurettin zaferi kendine mal etti.

SAVAŞIN OLUŞ ŞEKLİ

Savaş şöyle olmuş: Ordumuz yine düşman ordusuyla hemen hemen eşit durumda idi. Bu sayımız taarruz için yeterli değildi. Bizimkiler gizlice bütün cephelerdeki kuvvetleri alıp düşmanın sağ cenahına (Afyonkarahisarı) yığmışlar. Diğer cepheler taa Marmara'dan Afyon'a kadar bomboş kalmış. İyi kurmaylar dediler ki:

"Böyle bir hareket cinnettir. Normal şartlarda hiçbir komutan bunu yapamaz. Ya savaş tam kızıştığı zaman, düşman açık cepheden mesela Eskişehir'den bir taarruz yapsaydı bizim ordu mahvolurdu."

Bu düşünce tamamiyle doğrudur. ***Mustafa Kemal-Fevzi-İsmet*** üçlüsü bunu yapmışlardır.

Fakat bundan başka da çaremiz yoktu! Çünkü ordumuz durduğu yerde eriyordu. Bu hareket ya herro ya merro! dedikleri hareketti. Ya altı, ya üstü..

Talih üstünü verdi. Demek millet yaşayacakmış. Büyük zafer kazanıldı. Askerlikte öyledir. Fakat işin gerçeği de işte böyle idi. Yukarıdaki yorumu yapan askerler, Bakanlar Kurulu'nun askerin firar etmesi konusundaki telaşını ve verdiği taarruz kararını bilmiyorlardı.

Vaktiyle, Yunan'ın gizleme yaparak bütün kuvvetini sol cenahımıza toplayıp bizi perişan ettiği zamanki oyunu, bu sefer de bizimkiler onlara oynamışlardı. Oyun aynı oyundur. İsmet Paşa'dan dinledim. Yukarıdaki askerimizi alıp Afyon'a yığmışlar.

Asker gece yürür, gündüz ağaç altında otururmuş. Bu sevkiyat onbeş gün sürmüş. Aferin! Yunanlılar hiç görmemiş. Buna da bin şükür.. Yunanlılar da körmüş demek ki.. Daha da beter olsunlar!

Bereket versin ki karşımızda kötü bir düşman vardır. Şimdiye kadar Anadolu savaşlarında daima beceriksizlik gösteren Yunan ordusu, bu defa daha büyük bir beceriksizlik göstermiştir. Zaten orduları politika hastalığına tutulmuş. İkiye bölünmüş, birbirini yiyordu. Politika ordular için veba gibi bir şey.

İşte bizim Balkan Savaşındaki ordumuz. Sonra yine politika sebebiyle Yunan ordusuna câhil bir komutan tayin edilmiş. Herif İzmir'de ve oradan askere komuta etmek istemiş!

Demek Yunan ordusu çorba hâlinde imiş. Millî Harekette işimizi Allah yaptı diyordum ya! 130 bin kişilik bir ordu kilometrelerce yerlerden kaldırılıp bir noktaya yığılsın da bunu karşıdaki düşman hissedemesin. Olacak şey değil. Şu adamlar ne derin bir uyku içindelermiş. Diyorum ya işimizi Allah yapıyordu. Sezseler de bir karşı taarruz yapsalar, felâketti.

MEHMET VEHBİ EFENDİ: "TAARRUZU DÜŞTÜĞÜMÜZ YERDEN YAPIN.."

Bizim Konya milletvekili Vehbi Hoca (Çelik) büyük bir aklı selime sahiptir. Türkte var olan ve herkesin tasdik ettiği aklı selimin tamamı adeta onda birikmişti. Şivesi Konya şivesidir. Fakat sözleri kuvvetli, hoştur. Bir aralık Şer'iyye Vekili (Din İşleri Bakanı) idi.

Bakanlar Kurulu'nda taarruzdan söz açıldıkça Fevzi Paşa'ya derdi ki; *"İnsan düştüğü yerden kalkar. Biz Afyon'da düştük, oradan kalkacağız. Taarruzu mutlaka oradan yapın!"*

Bu adam, Mecliste akrabasına memurluk veriyor diye haksız yere leke sürülerek hakkında gensoru açılması sonucu Bakanlıktan düşürüldü. Namuslu, dürüst, sözünün eri adamdı.

Sadece yobaz zihniyetli idi. Mustafa Kemal'in de aleyhinde idi. Sözünü saklamaz söylerdi. İyi bir okul öğrenimi görseydi önemli bir adam olurdu. Kendi medrese hallerini de bilir, saklamaz, söylerdi.

Bir gün kendisi ile medreselilerin durumundan konuşuyorduk. Kendisine:

"Siz câhilsiniz. İlim nedir, dünya nedir, bir milletin bugünkü ihtiyaçları nedir bilmiyorsunuz. Şu milleti cahillik ve tutuculuğa sokup mahvediyorsunuz. Aklınızı başınıza alın. İlim öğrenin. Çağdaş hâle gelin. Yoksa sizin sarıklarınızı biz sarıp yerinize geçeceğiz" dedim.

Bu adamın bir eğlencesi vardı. Nargile içerdi. Seyahatlerinde de, isterse trenle olsun bir heybe taşır, heybesinin bir gözüne nargilesini yerleştirirdi. Yine nargilesini kurmuş fokurdatıyordu. Dedi ki:

"Kendini yorma. Bu dediklerinin hepsi doğrudur. Bizim adam olacağımız da yok. O geçti. Hocalar zaten çok gerilemiş bir nesildir"

Durumu görür adamdı. Hakikati söyleyen biri idi.

BÜYÜK TAARRUZ VE KESİN SONUÇ

Taarruz 26 Ağustos 1922 sabahı erkenden topçu ateşiyle Kocatepe'den başlamıştı. Yunan ordusu şaşkınlığa kapılmış. Başkomutanları işi İzmir'den idare etmek istemiş. Nihayet cephede bulunan komutanlardan Trikopis Başkomutanlığı üzerine almış.

Beş günde Trikopis ve Yunan Ordusunun bir kısmı esir düştü(2.9.1922). Önemli bir bölümü de yok edildi. Esirleri toplayan Suvari birliklerimizdi ki, görülecek bir manzara idi. Yunanlılar için ana baba günü idi. Şaşırmışlar, deli gibi oradan oraya koşuşturuyorlardı. Kaçacak bir delik yoktu. Kırıldılar, esir düştüler.

Dere ölü, kırık araba, at leşleri, atılmış silah ve cephane ile doldu. Eğer o sırada iki Yunan taburu yetişmeseymiş, tek kişi kurtulamıyacakmış. Bu sayede bütün Yunan ordusundan bir tümen kurtulmuştur.

Bu işi bitirince ordumuz sür'atle İzmir üzerine yürü-

müş. Bir kısmı da Bursa üzerine çekilen Yunan kuvvetlerini takibe koyulmuş. İzmir'e girildi(9.9.1922).

Bu zafer büyük bir zaferdir. Anadolu'yu ve Türk Milletini kurtarmıştır. Evet, savaş ilmine ters bir plân yapılmıştır. Fakat öyle parlak bir sonuç alınmıştır.

Talihlerin dönmesi Sakarya iledir. Bununla da bu tâlihin gelişmesi tamamlanmıştır.

Ben İzmir'e girişimizden üç gün sonra Ankara'ya ulaşmıştım. Bizimkiler Bursa'ya da girdiler(10.9.1922). Çanakkale Boğazı'na doğru ilerliyorlar. Orada İngiliz kuvvetleri var. Güçlükler başladı. Şimdi önümüze İngiliz kuvvetler çıktı:

"Gelmeyin! Vururuz. Vurursunuz, bu da izzet nefis meselesi olur. İngiltere bizimle yeniden savaşa başlar!" dediler.

İngiliz Komutanlığı, temsilciliği bize notalar, mektuplar yolluyor. Bizse Boğaz'ı almak ve İngilizlerle vuruşmak istiyoruz.

Bunlar Bakanlar Kurulu'nda görüşüldü. Verilen karar:

"Birliklerimiz ilerlesin. Silah patlatmasınlar. Sanıyoruz İngilizler de patlatamazlar. Çünkü üstün kuvvetlerimizin gittikçe çemberi daraltacağını görünce savaşmaz, çekilirler."

Aynı zamanda, *"Biz sizinle savaşmak istemiyoruz. Fakat toprağımızı işgal altında bırakamayız. Çekilin!"* diye de bir cevap notası verdik.

İNGİLİZLER DE ÇEKİLİYOR

İngilizler çekildi. Bu gelişmeler sırasında öyle korktuk ki, hâlâ unutamam. İngilizlerle savaş patlaması hiç işimize gelmiyordu çünkü. Bir cesaretle oradaki işgali de kaldırtarak işi bitirdik.

İşte bu sıradadır ki, Lloyd George, İngiltere'yi yeniden aleyhimize savaşa başlamak üzere sevketmek istemişti. Derken kabineden düştü. Sonra bana Lozan'da Lord Gürzon:

"Lloyd George, İngiltere'yi Türkiye ile yeniden savaşa sokuyordu. Ben engel oldum. Lloyd George'u bundan dolayı ben düşürdüm. Bu bakımdan Türkiye ile dostluk taraftarıyım" demişti.

Gerçekten Lloyd George'u düşüren, Lord Gürzon'un manevrasıdır. Fakat bu daha çok parti meselesidir. Gürzon'un Türkiye ile savaş istemediği de şüphesizdi. Çünkü kurulan yeni kabinede Dış İşleri Bakanı yine Lord Gürzon'du ve Türkiye ile harp yapmıştı. Bu konuda İngiliz askerî partisinin de etkisi olmuştu.

Bizimkiler İzmir'e girdiler. Mustafa Kemal de orada. İşgal bölgesinde ne kadar yerli Rum ve Ermeni varsa bunlar da Yunanlılar'la beraber kaçmışlar.

Adapazarı bölgesinden de onikibin kadar Abaza Yunan ordusuyla kaçtı. Bunlar başlarında Sait Bey olduğu halde evvelce Yunan mandası altında Adapazarı taraflarında bir Çerkes Devleti istemişlerdi. Bunları sonra Yunanlılar Batı Trakya'ya serpme hareketi ile yerleştirdiler. Bunlardan üç alay süvari yaptılar. Ayrılıkçılık etmeğe başladılar. Bir süre sonra Yunanlılaşıp gideceklerdi.

Fransız Fevkalâde Komiseri general *Pellé* İstanbul'dan İzmir'e geldi. Fransa'dan da br savaş gemisi ile Franklen Buillion İzmir'e çıkageldi. İzmir şimdi, diplomasinin hareket merkezi hâlinde. *Mustafa Kemal*, Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal'i İzmir'e çağırdı. *Yusuf Kemal, Fethi ve Rauf* da beraber gittiler.

Bakanlar Kurulu, Dış İşleri Bakanlığı görevini geçici olarak bana verdi.*Yusuf Akçura* ile *Ağaoğlu Ahmet*'e: *"Artık gerek yok"* diyerek izin verip ayaklarını Dış İşleri'nden kestim.

Epey zaman önce, Bakanlar Kurulu toplantısında, Rusya seferim hakkında bilgi verince, Bakanlar Kurulu'nun görevden alınmalarına karar verdiği Zeki, Sabri ve Tahsin Rüştü hakkındaki bu kararı Yusuf Kemal uygulamamıştı. İlk iş olarak onların da dosyalarını getirttim. Kendi elimle Sabri'nin hırsızlıklarını yazıp azil işlemini tamamladım:

"Bu adam yalancı, sahtekâr fuhuşçudur. Devlet memur-

luğu yapamaz. İlerde başka mevkilere gelirse daha büyük zararlar açacağı için azledilmiştir" diye kendi elimle yazdım. Tahsin'i de, Çerkes'lik yapıp Türk'e hakaret ettiği için azledildiğini siciline yazıp görevden aldım. Hemen bu emirleri bulundukları yere tebliğ ettim. Hepsi görevden alınmışlar, bir süre sonra Ankara'ya gelmişlerdi. Maliye Bakanı Hasan Fehmi de muhasebeciyi derhal azletmişmiş. O hepsinden önce geldi.

RAUF ORBAY'IN ABAZALIĞI

Bu işin yürekler acısı feci ve bu millete ders ve ibret verecek bir sonu var. Biz İsmet'le Lozan'a gidince, Dış İşleri de vekâleten Başbakan Rauf'a bırakıldı. Rauf derhal Abaza'lık kanı kaynamış olacak ki, Tahsin Rüştü'yü, Meşhet'e Konsolos tâyin etmiş. Bu iş hem de bir kaç kademe atlatılarak terfi ettirmektir. Bu açıkça demektir ki, *"Türk'e hakaret eden bir Çerkes azledilemez. Aksine mükâfatlandırılır."*

Oysa bu adamın hâlini ben Bakanlar Kurulu'nda hikaye ederken Rauf da vardı. Dinledi, azledilmesi kararını biliyordu. Siciline de her şey yazıldı. İşte Türk evlâdı! Yabancı unsurlar ne yapıyor görün!

Ben doğrusu Tahsin'in Meşhet'e tâyinini duyunca çok üzüldüm:

"Bu Devlete hizmet etmek de doğru değilmiş. Çünkü faydası yok. Unsurlar her tarafı işgal etmiş. Bir şey yaptırmazlar. Sen yaparsan bozarlar. Netice yalnızca kendine düşman kazanmaktan ibaret kalır" dedim.

Fakat gayretlerim yine de beni bırakmadı. Gönlümün dileği oluncaya kadar da bırakmasın.

Bu adam sonunda Meşhet'ten irtikâbı yüzünden Ankara'ya geldi, Viyana'ya Başkâtip yapıldı. Sonra Londra'da, oradan Paris'te müsteşar oldu.

Ve başka bir şey; Vasıf Prag'a Elçi olarak giderken, benim Moskova'da azlettiklerimden Zeki'yi bulup yanına başkâtip almış. Duyduk ki sonra Prag'ta bir kadın meselesinden kızıp, o da Zeki'yi azletmiş. Yine onlardan biri

olan Feridun kendisine bir himaye eden büyük bulamamış, işsiz kalmış. Galiba bu Türk'tü.

Neden sonra bana geldi, *"Beni siz azlettiniz, siz görev bulun!"* dedi. Ben azletmedim diye savmak istedim. Diretti, geldi gitti.

Neticede; *"Ben azlettim, ne yapacaksın bakayım?"* diye çıkıştım. Bir şey diyemedi gitti. Bunu anlatıyorum, çünkü yapılan işi memurlar, kimin yaptığını anlatıyorlar, bu devlet işinde uygunsuz bir şeydir.

MUDANYA MÜTAREKESİ

Avrupa'lılar, özellikle de İngilizler telaşta. Bize nota üstüne nota yağdırıyorlar. Hatta Trakya'yı bize geri vereceklerini, Yunan askerlerini oradan geri çekeceklerini söylüyor, ancak Boğazlar'da askerden arındırılmış bir bölge kurulmasını ve oraya asker sokmamamızı istiyorlardı. Anlaşılıyordu ki en önem verdikleri iş Boğaz meselesiydi. Bunu kafamın içine iyice yerleştirdim. Bu da tabii İngiltere'nin işi idi. Yunan onlar için bu kadar kan, mal dökmüş, rezil olmuş. Şimdi bu kanlar hiç olmuştu. Yunan'ın sözünü eden bile yok. Bu Yunanlılar'a büyük derstir. Anladılarsa..

Fakat Venizelos anlamıştır. Çünkü Lozan'da Antlaşma imzalandıktan sonra İsmet'le bana:.

"Bu Avrupa'lılar kötü insanlardır. Bizi İzmir'e yolladılar, sonra da bırakıverdiler. Para ve yardım vermediler. Sonunda bu felâkete uğradık" demiştir.

Avrupa'lılar, notalarında bizi barış konferansına da davet ediyorlardı. Mudanya veya İzmit'te bir mütareke yapılması için tarafların müzakere etmelerini de teklif ettiler. Müzakere yeri olarak Mudanya kabul edildi (29.9.1922),

Bizden *İsmet Paşa*, İngilizlerden işgal kuvvetleri komutanı general *Harington* ile, bir Fransız ve bir İtalyan general temsilci olarak Mudanya'da toplandılar. Orada Mudanya Mütarekenâmesi yapıldı(11.10.1922).

Yunanlılar, Doğu Trakya'dan çekildi. Biz Trakya'ya se-

kiz bin kişilik bir jandarma kuvveti gönderdik. Bu kevvet askerdi. Jandarma dedik. Bizimkiler vapurla gizlice otuz top da gönderdilerse de, bir İngiliz savaş gemisi bu gemiyi yakalayıp toplara el koymuş. Sonra Lozan'da bu topları istedik. İngiliz delegesi Rumbolt bize, *"O topları çalmıştınız, hırsızsınız!"* diye hakaret etti. Bunu ileride anlatacağım.

YUSUF KEMAL'İN İŞİNİ BİTİRDİM

Ben Rusya'dan dönüşümden beri, milletvekillerine Yusuf Kemal'in yolsuzluklarını, idaresizliklerini söylüyor, aleyhinde Meclis'te propaganda yapıyordum. Bana yaptıklarının intikamını alıyordum. Bu ne egoist adam. Benim bu kadar hizmetmi unutmuştu. Moskova Muahedesini tamamen kendi başarısı olarak kendine mal etmişti. Oysa ben olmasam Moskova işi kaçıyordu. Muahede kalacaktı. Bunlar olmamış gibi bir tavırda, burnu kafdağındaydı ve yine o sayede Dış İşleri Bakanlığı yapıyordu.

Bir taraftan da Tevfik Rüştü'yü teşvik ettim. O da Yusuf Kemal'in aleyhinde sürekli uğraşıyordu. Bakanlar Kurulu'nda da sırası geldikçe kendisine darbeyi vuruyordum. Zaten Meclis'te milletvekilleri Yusuf Kemal'in Dış İşleri Bakanlığı'ndaki idaresizliğini öğrenmiş, aleyhinde imişler. Şimdi Meclis'te aleyhine hareket şiddetlendi. Yusuf Kemal bunları öğrenmiş. Nihayet çaresiz kalınca tehlikeyi görmüş.

Bir gün o azametli Yusuf Kemal Meclis bahçesinde yanıma geldi:

"Doktor, bana çok yaptın, beni mahvettin, artık yeter. Tevfik Rüştü'yü de aleyhime kışkırtıyorsun. Gel barışalım" dedi.

Dedim ki:

"Senin bana azametin, yaptıkların neydi, şimdi bu ne?.. Pişman oldun mu?"

"Pişman oldum" dedi.

"Sana ben de yapabilir miymişim? Nasıl?" dedim.

"Hem de müthiş yaptın" dedi.

"Pes mi?" dedim. *"Pes"* dedi.

"Bir daha bana azamet satmıyacaksın! Tövbe mi?" dedim. "Tövbe" dedi. Barıştık. Fakat içim yine barışmadı.

İzmirde General Pellé'ye bir nota yazmak gerekmiş. Mustafa Kemal de, Yusuf Kemal'e *"Yaz!"* demiş.

Yusuf Kemal Fransızca yazamamış. Mustafa Kemal pek kızmış, nihayet Fethi yazmış. Bunu Fethi'den de işittim. Ankara'ya gelince Mustafa Kemal'in hâlâ Yusuf Kemal'e hakaretler ettiğini gördüm.

Demek artık Meclis'te, Mustafa Kemal'in gözünde Yusuf Kemal'in işi bitmişti. Sersem adam, oraya gidiyorsun, kendin Fransızca'yı iyi bilmiyorsun, yanına bir bilen memur alsana.. Tedbirsiz.

İzmir'de Mustafa Kemal, hâlâ Meclis yokmuş gibi, kararları kendi veriyor, yürütmeyi de kendisi yapıyordu. Kendisine verilen yetkinin bitmiş olması gerekirdi. Askeri görevin bittiğinin, yürütme görevinin hükümette olduğunun ve Ankaraya gelmesi gereğinin kendisine bildirildiğini Nutuk'ta 416. sayfada anlatıyor.

REFET TRAKYA'YA GİDEN BİRLİKLERİN BAŞINDA İSTANBUL'A GİRİYOR..

Trakya'ya geçecek birliklere Mustafa Kemal komutan olarak Refet'i (Bele)tayin etmiş. Bu kuvvet ve Refet İstanbul'da o zamana kadar görülmemiş bir tezahürat ile karşılandı(19.10.1921). Kibirli ve azametli Refet bunları kendi şahsına yapılmış sandı. Kibiri iyice arttı. Bu sebeple İstanbul'da bir sürü delilikler yapıp, azamet sattığı anlatıldı.

İzmir zaferi, Padişah'ı, Hürriyet ve İtilâfçı'ları İstanbul'da telaşa düşürmüş. Hele Refet'in askerle İstanbul'a girmesi bunları titretmiş. Hoca Mustafa Sabri, Ali Kemal ve benzerleri bir toplantı yapıp, askeri kuvvetlerle bize karşı koyarak bizi İstanbul'a sokmamağa karar vermiş.

Güya Mustafa Sabri, Padişah'tan mührü alacak ve

Sadrazam olacak. Asker toplayacaklar. Ermeni'leri de silahlandıracaklar. Anadolu askerini İstanbul'a sokmayacaklar. Ama asker İstanbul'a girdi ve onları korku sardı.

Mahmut Muhtar Paşa da, Çankırı Milletvekili Ziya'yı Mustafa Sabri'ye yollamış:

"Beni Harbiye Nazırı yapsınlar ben onları tepelerim" demiş. Bilmem orası doğru mu? Fakat çok kişiden işittim.

Biz Yunan'ı memleketten attık, şimdi İtilafçılar Yunan'ın yerine geçiyorlar. Ne hâinlik!

O zamanlar İstanbul'da, Kolçak denilen pek çok Beyaz Rus başıbozuk var. Bunlar da bizden korkmuş, bombalarla treni havaya uçuracaklar. Kamil Paşa'nın torunu Fuat İdris de bunlarla beraber. Bu adam da ne hâin ve müthiş dolandırıcıdır. Eşi yoktur. Alçak..

Bu sırada Ankara ağırlığını koymuş, Ali Kemal tevkif edilmiş, diğerleri de canlarının derdine düşmüş, kaçan kaçanadır. İngilizler vasıtasıyla Türkiye'den kaçmışlar. Birçoğunu bir İngiliz vapuru Selanik'e götürmüş. Bir kısmını da Mısır'a kaçırmışlar. Plânları da suya düşmüş. Demek Ali Kemal'in tevkif edilmesi kerâmet gibi olmuş.

KARABEKİR'İN KARŞILANIŞI

Vaktiyle Karabekir, Doğu'dan vazifesini bırakıp Ankara'ya gelmişti. Mustafa Kemal bana, *"Paşa'yı karşılayalım sen de gel!"* dediydi.

Otuz kişi kadardık. İki saatlik mesafeye kadar gittik. Karşıladık. Bu adam acaba Doğu'yu bırakıp kendi isteği ile mi geldi, yoksa komutanlığı kaldırılarak mı getirtildi? Bu konuda hiçbir bilgim yok. Bir şey sızmadı. Ama iyi karşılandı.

Karabekir milletvekili. Meclis'te bir sırada oturuyor. Hiç sesi çıkmıyor, kimse ile de konuşmuyor. Yunan cephesinde yukarıdaki tertibatlar alınırken Karabekir'e hiçbir görev verilmedi. En mühim zamanda Karabekir ve Ali Fuat gibi değerli komutanlara görev vermemek tabii hatadır.

LOZAN
KONFERANSI

Mustafa Kemal Nutuk'un 417. sayfasında, Sulh Konferansına delege seçilmesi meselesini yazıyor. Fakat yazdıkları benim anlattıklarımdan farklıdır. *(Bk. Sa: 375'teki dipnot.)*

Mesele şöyle cereyan etmiştir:

Konferansa davetliyiz. Delegeler tâyin edilecek. Bakanlar Kurulu bu iş için toplanacak. Bakanlar Kurulu odasında Mustafa Kemal'i bekliyoruz. *Yusuf Kemal* (Tengirşenk) beni bir köşeye çekti:

"Doktor, Mustafa Kemal, Fethi'yi (Okyar) *Başkan yapacak. Sen herhalde delegesin. Herkes bunda oybirliğinde. Fakat Fethi'nin Reisliğine tahammül edemezsin, değil mi? Ben Dış İşleri Bakanı'yım. Tabii olarak heyet başkanlığı benim hakkımdır. Sen benim seçilmem için oy ver, başkalarının da bana oy vermelerini temin et!"* dedi.

Bu adam unutkan desem yanlış olur, hafızası kuvvetlidir. Akılsız demek daha doğru, ama aklı da iyidir.

Ayol sen bana bir heyet başkanlığı davası yaptın. Rusya seferinde ensemde boza pişirdin. Sonra bilirsin ki, senin bu konferansı idare edecek adam olmadığını ben çok iyi bilirim. Sende öyle kuvvetli sinir, cesaret, inisyatif nerede? Sen de kendini bilirsin, bu ne hırs?

Yapamıyacağını çok iyi bildiğin işi neden istersin? Kendisine dedim:

"Yusuf Kemal, devletin şimdi önemli bir işi var. Sense neler düşünüyorsun? İllâ reis olacaksın. Hep davan, hırsın bu.. Vaktiyle ben senin reisliğine tahammül ettim de Fet-

hi'nin niye edemiyeyim!. Bence farketmez. Kim reis olursa olsun."

Yanımdan çekildi. Bir daha da bu işle ilgili bir şey söylemedi.

Mustafa Kemal geldi. Toplantıya başlandı.

"Bugün, sulh konferansına gidecek delegelerimizi tayin edelim" dedi. Derhal bir soluk alacak kadar zaman bile vermeden Yusuf Kemal:

"Reis Rauf bey olsun" dedi.

Mustafa Kemal, Bakanlar'a birer birer sordu. Hepsi kabul ettiler.

Haa.. Demek ki Fethi'yi reis yaptırmamak için Mustafa Kemal emrivâki yapıyordu. Belki Rauf ile bunu kararlaştırmışlardı.

Mustafa Kemal: *"Diğer delege?"* dedi. Beni söylediler. Herkese birer birer sordu, kabul ettiler.

Yusuf Kemal seçilmedi.

İSMET PAŞA'NIN, RAUF ORBAY'IN YERİNE DELEGE SEÇİLMESİ

Danışmanların seçimine geçtiler. İsmet Paşa'yı askerî danışman olarak tâyin ettiler. Diğer bir kaç danışman daha tayin edildi.

"Katip" dendi. Derhal Yusuf Kemal, *"Reşit Saffet"* (Atabinen) dedi. O da kabul edildi.

Mesele de oldu bitti. Toplantı dağıldı.

Ben bu seçime kanaat edemedim. Yusuf Kemal'in reisliğine değil, delege olmasına bile râzı değildim. Tabansız, sinirsiz, inisyatifsiz, aklı selimi olmayan bu adamın bir şey yapamıyacağına eminim.

Lozan, Moskova Muahedesi gibi değil. Adeta bütün Avrupa, düşman olarak karşımıza çıkacak. Kimbilir nice nice önemli diplomatlar, bilginler, uzmanlar gelecek. Bunlarla başa çıkmak kolay iş değil.

Lozan'da, Yunanlılarla yaptığımız askerî savaştan daha çetin diplomatik savaşlar yapacağız. Yusuf Kemal, Rauf'u teklif etmekle kendisi seçilemedi.

Güzel ama Rauf'u da görüp öğrenmişim. Rauf, câhil, zekâsı basit, idaresiz bir adam. Hem de hiçbir şeyi mertçe yapmıyor. Şimdiye kadar hangi işte bulunmuşsa ağzına yüzüne bulaştırmış. Bir defa diplomatik işte, yâni Mondros Mütarekenâmesinde bulunmuş, kendini dolaba koymuşlar. Bunu kendisine;

"Yahu Rauf Bey o mütarekeyi, hele 7. maddeyi nasıl imzaladın?" diye sormuştum.

Bana:*"Namussuz İngilizler beni aldattılar. Söz verdiler-di, tutmadılar"* diye anlatmıştı. Amiral Galtrophe'a yalancı, namussuz diye küfretmişti. Diplomasi zaten aldatmaktır. Niye namussuz olsunlar? Böyle değil, sen kendin dirayetsizsin.

Hem daha bir şey var. Rauf'un Abaza gayreti güttüğünü gözlerimle gördüm. Türk'ün bu işini görecek bir Türk yok mu? Türkler bu kadar kabiliyetsiz mi de bir Abaza böyle önemli bir işin başında bulunacak? Bunu hele asla hazmedemedim. Bakanlar'ın bazıları gitti. Üç-dört kişi kaldık. Herkes gitmiş ben bakıyorum.

Mustafa Kemal de kalktı gidiyor. Oysa onunla yalnız konuşmak istiyordum. Kapının yanından çekip kenara aldım. Heyecan ve şiddet içinde dedim ki:

"Paşa! Artık hiç değerli bir Türk yok mudur ki, Abaza ayırımcılığı yapan biri böyle mühim bir göreve tayin edildi. Türk hâlâ hakarete mi uğrayacak? Hem de o adam bu işi yapamaz. Rezil oluruz."

Durdu, durdu; *"Hakkın var. Ben bu işi düzeltirim. Kimi yapalım ama?"* dedi.

"İsmet hepsinden münasiptir. Bir Türktür" dedim.

Ayrıldık. Mustafa Kemal gitti.

Bir gün sonra Yusuf Kemal'e:

"İstifa et, İsmet Dış İşleri Bakanı olacaktır" diye bir telgraf çekmiş.

Yusuf Kemal istifa etti. Meclis'te, Dış İşleri Bakanı seçimi yapılacak. İkinci Grup, İsmet'i seçtirmek istemedi. Kara Vasıf, İkinci Grup adına Dış İşleri Bakanı olarak beni teklif etti.

Ben kendisine nasihat ettim:

"Yapmayın, bu doğru değil. Ben Dış İşleri Bakanlığı, Reislik falan istemem. O zamanda değiliz. Gidip iyi bir muahede yapalım. Bize gerekli olan budur. Siz herşeye itiraz ediyorsunuz. Doğru değil" dedim.

İsrar ettiler. Kabul etmedim.

Neyse İsmet güçlükle Dış İşleri Bakanı seçildi.

Bu sefer Mustafa Kemal, Bakanlar Kurulu'nu topladı. Sanki daha önce delegeler seçilmemiş gibi;

"Eee.. Konferansa gidecek delegeleri seçelim" dedi.

Yaman adamdır. Kim olsa böyle söyleyemezdi. Herkes durdu. O devam etti:

"İsmet Dış İşleri Bakanı'dır. Heyet Reis'i o olmalıdır" dedi.

"Hayhay" dediler. Rauf'a baktım, kıpkırmızı olmuş.

Sonra: *"Diğer delege?"* dedi. *"Rıza Nur"* dediler.

Yine: *"Bir maliyeci uzman da lâzımdır"* dedi ve Hasan Bey'i (Hasan Hüsnü Saka) teklif etti. Kabul ettiler. Uzmanlar ve kâtip olarak yine eski seçilenleri bıraktı(*).

(*) Rıza Nur'un yukarıda anlattığı Lozan delegelerinin belirlenmesi konusunu Atatürk Nutuk'ta şöyle anlatır: «Bakanlar Kurulu başkanı Rauf Bey, Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Sağlık Bakanı Rıza Nur Bey, Barış Konferansı'na gidecek heyetin doğal delegeleri gibi görülüyordu. Ben daha bu konuda kesin görüşümü ve kararımı saptamamıştım. Ancak, Rauf Bey'in başkanlığı altında bulunacak kurulun, bizim için ölüm kalım meselesi olan bu konuda başarı kazanacağına güvenemiyordum. Rauf Bey'in de kendini yetersiz gördüğünü sezinliyordum.

Kendisine danışman olarak İsmet Paşa'nın verilmesini önerdi. Bu öneriye verdiğim cevapta: **"İsmet Paşa'dan danışman olarak pek az yararlanılabilir. İsmet Paşa başkan olursa en çok yararlanılabileceğine ben de inanıyorum"** dedim. İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile görüşmek üzere Bursa'ya gittim.»

Nutuk'ta daha sonraki satırlarda ise Atatürk'ün bu konudaki şu sözleri yer almaktadır: **"İsmet Paşa'ya bir olup bitti biçiminde Dış İşleri Bakanı olacağını, ondan sonra da Barış Konferansı'na delegeler kurulu başkanı olarak gideceğini söyledim. Paşa birdenbire şaşırdı. Asker olduğunu ileri sürerek özür diledi. En sonunda ise önerimi bir buyruk olarak kabul etti."** (Söylev-Velidedeoğlu baskısı-Sa:368)

KEŞKE HASAN SAKA'YI DEĞİŞTİRSEYDİK..

"Hayret!.. Bana dediğini yaptı. Ben de çok keyiflendim. Bir Türk reistir. Türk'ün işini Türk görecektir. Demek Türk'ün adamı var" dedim.

Meğerse ben ne hata etmişim? Abaza milliyetçiliği yapan birinin atılmasına sebep olurken, onun yerine kimin geçmesini sağlamışım!

Bir gün Lozan'da İsmet bizzat kendisi Bitlis'li olduğunu, orada Türk olup olmadığını bana sordu. O zaman donup kaldım. Ne bileyim? Bu adam kendisini hâlis Türk gibi gösteriyor.

Sözleriyle Türkçülük yapıyor. Türk Ocağına üye olmuştur. İçi dışı çok başka bir adamdır. Yandım ama oldu işte..

Seçim işi tamamlandı. İsmet kulağıma eğildi, dedi ki:

"Canım bu Hasan on para etmez. Bunu delegelikten çıkaralım. Müşavir olarak gelsin. Biz ikimiz delege olarak kalalım."

Dedim: *"Canım Paşa ne olacak? Ne sıfatla gelirse gelsin!"*

Bu sözleriyle adamın hırsı, mevki ve şeref yönünden kıskançlığı daha ilk adımda anlaşılıyordu. Ben de hata ettim. Her zaman bu gibi şeylere önem vermem. Kötü huyumdur. Hasan'ı delegelikten çıkarttırmalıydım. Belki de bu sayede yükselemez, sonraları yaptığı müthiş dalkavuklukları yapamaz ve yüksek mevkilere de çıkamazdı. Zaten İtilâf Devletleri de bizden sadece iki delege istemişlerdi. Lozan'da da bu konu mesele oldu. ***«Sizden ikiden fazla delege istemeyiz»*** dediler. Bunun için uğraşmak zorunda kaldık. Bu adam için bunlara değmezdi.

İKİNCİ GRUPLA TAKIŞMAM..

Şimdi Meclis'te bize izin verilecek ki, Lozan'a gidelim. İkinci Grup bu izni vermek istemiyor. Bu adamlar işte böyle saçma muhalefetler yapıyorlar. Bu iş Devlet'in

önemli bir işi. Buna da engelleme yapılır mı? Bir Dış işimiz.. Yaptıkları çocukluk.. Bunlara özel olarak dedim:

"Etmeyin! Bize ittifakla oy veriniz ki kuvvetli gidelim. Avrupalılar, arkalarında Meclis desteği var derler. Buna dikkat ederler. Nasıl olsa gideceğiz. Zayıf bir ekseriyetle gidersek iyi olmaz. Bundan zarar gören şahıslar değil, devlet olur."

Hayır dinlemediler! İlle de itiraz edecekler. Garip. Şimdi de bütün saldırılarını benim üzerime çevirdiler. Benim için, bir kelime Fransızca bilmez bile dediler. Ne yalan. Ne insafsızlık. Bunu Meclis'teki müzakerelerde bile söylerken sıkılmıyorlar. Bari başka şeyler bulun.

Benim Fransızca bildiğimi ispat eden nice eserlerim meydanda duruyor. Hayır, gözleri dönmüş. Bu hâle girince utanmayı da unutmuşlar. Sebebi Dış İşleri Bakanlığı'nı kabul etmediğim. Ben de kızdım. Kürsüden:

"Yahu bu sizin hâliniz nedir? Dün bana Dış İşleri Bakanlığı'nı siz teklif ettiniz. Demek iyi idim ki teklif ettiniz. Şimdi ise alayhimdesiniz. Demek kötüyüm. Fakat sorarım size, bir günde nasıl oldu da hem iyi, hem kötü oldum?"

Tabii lâfları ağızlarına tıkandı. İşte o günden beridir ki, Kara Vasıf bana darıldı. Hâlâ dargınız. Sebebini bir kaç kişiye söylemiş:

"Bu adama, seni Dış İşleri Bakanı yapacağız, dedik. Bu bir sırdı. Tuttu Meclis'te açıkladı. Böyle adamla görüşülür mü?"

A efendim, siz bana çeşitli saldırılar yaparsınız, hatta aranızdan biri çıkar, câhilliğimden ve Fransızca bilmediğimden bile söz eder. Siz bana her şeyi yaparsınız. Ben de susayım! Bu nerede görülmüş? Hem bu tekliflerinin sır olduğunu da bana söylemediler. Bir sır olur mu?

Haydi sır diyelim. Ama edepsizce tecavüzlerle adamı zıvanadan çıkarmazlar. Beni itham etmek için ileri sürdükleri bu çocukça sözlerin aslı hırstan ibarettir. Neyse neticede Meclis bize gerekli izni verdi.

İtilaf Devletleri 28 Ekim 1922 tarihinde Sulh Konferansının Lozan'da yapılacağını bildirerek bizi davet ettiler. Bizim delegeler filan tamam. Hazırız. Ama dosya ve

başka bilgi diye hiçbir şey yok ortada. Savunmamızda esas olacak istatistikler, diğer bir takım bilimsel ve tarihî bilgi ve belgeler lâzım ki, hiç biri yok.

Belki İstanbul'da bir şeyler buluruz, dedik. Sonra orada da bulduklarımız yok derecesinde kaldı. Demek güç bir işe girdik. Büyük vazife ve yük altındayız. Ama bize onu götürmek için gerekli olan yardım ve destek yok. Bakanlar Kurulu da toplantıda bize direktif olarak not şeklinde on madde kadar kısa bir şey söyledi. İsmet bunları not şeklinde kurşun kalemle bir kağıt parçasına yazdı. Hepsi bu kadar.

İSTANBUL HÜKÜMETİNİN DE LOZAN DELEGELERİ OLUNCA..

İstanbul hükümeti de galip devletler tarafından davet edilmiş. Onlar da bir delege heyeti gönderecekler. Çok acayip bir şey. Bir Türkiye değil demek ki iki Türkiye var. Avrupalılar bunu bilhassa yapıyorlar. Orada bizi birbirimize düşürecekler.

İstanbul ile Ankara arasında bir münakaşa ve çekişme başladı. *Tevfik Paşa* Sadrazam. Baktım ki mesele mühimdir. İstanbul bir türlü delege göndermekten vaz geçmiyor. Bir birine karşı iki ayrı delege heyeti düşmanın karşısına gideceğiz.

Düşmanla mı uğraşacağız, yoksa birbirimizle mi uğraşacağız? Meclis bu işin kötülüğünü anlıyor. Herkes telâşta. Mustafa Kemal de öyle. Ne yapacağını bilmiyor.

Mecliste ateşli müzakereler oluyor. Meclis artık öyle heyecana düştü ki, İstanbul hükümetinin aleyhine atıp tutuyorlar. Fakat baş vurulacak çareye ait tek söz yok.

Düşündüm. Meseleyi ciddî bir biçimde çözümlemek lazım. Bir çözüm yolu buldum. Millet Meclisi burada ya. Padişahlığa son veririz. Böylece Padişah da, İstanbul hükümeti de ortadan kalkmış olur. Biz kalırız. Kısa ve kolay bir çözüm şekli.

Benim eski yıllardan beri kutsal bir emelim vardı. Bu da Devlet'le dini birbirinden ayırmaktı. Bence Türkiye'nin

felâketlerinin en büyük sebebi lâiklik olmamasıydı.

Avrupa'da bütün devletler, gelişme ve esenlik yolunu bulmak için önce Kilise yâni din ile Devleti birbirinden ayırmışlardır. İlerleme için bu yoldan geçmişlerdir. Bu yol bizim için de gerekli idi.

Hatta Ankara'da ilk hükümet kurulurken, din işlerinin kabineye sokulmamasına, yâni Şer'iye Bakanlığı'nın kurulmamasına çok çalıştım. Sebebi ise dini, devletten ayırmaktı.

Din kendi kutsal makamında dursun. Hükümete karışmasın. Milletin dünya ve ahiretteki mutluluğunu sağlamaya çalışsın.

Hükümet de dine karışmasın. O da bu sayede serbestlesin, ilerleme göstersin.

"Burada ilgisi yok ama, bu işi de böylelikle çözümlerim, fırsattır" dedim.

Halifeliğin ortadan kaldırılmasını ise hiç aklıma getirmemiştim. Tam tersine, kaldırılmasını zararlı bile görürdüm. Yalnız onu hükümetten ayrı bir kuvvet hâline koymanın lüzumuna inanıyorum. Hatta onu daha da güçlendirmek bile lâzımdır. Bu sebeple Halifeliği bağımsız ve dinî bir nitelikle yerinde bırakmayı düşündüm. İşte bu suretle iki kuşu bir taşla vuracağız.

Hem artık, hareketleriyle iler tutar yeri kalmayan Padişah'ı, Hanedanı ve Padişahlığı ortadan kaldırıyorum. Bunlardan millî intikam alıyorum. Hem de din ile Devleti ayırıyorum.

Devlet'i lâik yapıyorum. *Veliahd Abdülmecid*'i Ankara'ya davet ettiğimiz zaman, gelmediğini görünce, bu aileye karşı büyük bir düşmanlık ve intikam beslemeye başlamıştım. Şimdi onun da cezasını vermiş oluyorum. Hem de İstanbul hükümetinin Lozan'a delege göndermesi imkânını kaldırıyorum.

PADİŞAHLIĞIN KALDIRILMASI

Toplantıda *Tevfik Paşa* ile görüşmeler ve müzakereler oluyor. Ben hemen Meclis'in kapı yanındaki odasına çe-

kildim. Düşündüğüm önergeyi yazıyorum. Bir çırpıda yazdım. Ben yazarken bir kaç milletvekili geldiler:

"Aman bu önergeye biz de imza koyalım. Bizim de böyle önemli bir önergede imzamız bulunsun!" dediler.

İmza seksen kadar oldu. Derken Rauf da geldi. Konuşuyor:

"Önergeni göreyim. Şuna ben de imza koyayım" dedi.

Verdim. Okudu. Padişahlığın ortadan kaldırılması cümlesini zayıf buldu.

"Şöyle yazalım" dedi. Baktım kuvvetli bir kelime. Kabul ettim. Benim kelimemi çizip o kelimeyi koydu. Hâline baktım, çok keyifli idi.

Odadan çıktım. Koridorda Mustafa Kemal'e rastgeldim. Dedim:

"Ben böyle bir önerge veriyorum. Artık İstanbul hükümeti kalmız. Mesele kolayca ve zorla çözümlenmiş olur. Sabahtan beri niye uğraşıp duruyorsunuz?"

Okudu. Bir daha okudu. Cevap vermiyor. İçimden:

"Galiba buna cesaret edemiyor" dedim.

Nihayet: *"Ben de imza edeyim"* dedi. Hatta önergede imzası aşağılardadır.

Hemen içeri koştum. Müzakere ateşli bir şekilde devam ediyor. Önergemi verdim. Derhal okundu. Reye konuldu. Kafalar kızgındı. Böyle müthiş bir şeyi yapmak için en uygun zamandı.

İttifakla kabul edilip şiddetle alkışlandı. *(30.10. 1922 tarih ve 307 no.lu karar. Osmanlı Devleti'ni sona erdiren TBMM Hükümetinin kurularak egemenliğin millete geçmesini sağlayan karar.)*

Yapılan iş çok önemli ve müthiş bir inkılâptı. Lozan'a gidecek İstanbul delegeleri meselesi kökünden halledilmişti. Toplantı da, mesele de bitti.

Artık herkes elimi sıkıyor, beni tebrik ediyordu. Dinleyiciler locasında Fransa temsilcisi Albay Mojen de varmış. Epeyden beri Fransa temsilcisini Ankara'ya kabul etmiştik. Temsilci Mojen, Meclis toplantısı bitince locasından indi. Yanıma geldi. Elimi eline aldı ve konuştu. Dedikleri aynen şunlardır:

"Meclis'in bugünkü hâli müthişti. Havası çok elektrikliydi. Meselenin nasıl çözümleneceğini merakla bekliyordum. Bugünkü müzakereler Türkiye Tarihi'nin en önemli toplantısıdır. Sizi tebrik ederim. Mustafa Kemal İzmir'e girdi, büyük zafer kazandı. Evet, fakat bu sizin yaptığınız ondan daha büyüktür. Bu millet Mustafa Kemal'i unutabilir, fakat sizi unutamaz."

Ertesi gün önergemde Halifelik'le ilgili bazı eksiklerin bulunduğunu görerek bu konu ile ilgili bir kaç madde hazırlayıp gazetede yayınladım. Ve Meclis'e bir önerge daha vererek, bunların eklenmesini rica ettim.

İkinci Grup buna da itiraz etti. Nihayet bir komisyon toplandı. Benim altı maddemi üç madde hâlinde özetleyip asıl önergeme eklediler. Ve bu maddeleri İkinci Grup, kendi eserleriymiş gibi zapta geçirtti.

Ben kızdım. Komisyon Başkanı bulunan Müfid Hoca (Kurutluoğlu) ve Mustafa Kemal:

"Adam sende, bırak zararı yok" dediler.

Ben de ses çıkarmadım. Zaten önerge ilk verildiği zaman o heyecan içinde ittifakla kabul edilmişti. Üstündeki seksen imza çoğunluğa yakındı. Komisyona bile gerek yoktu.

Fakat İkinci Grup'tan bir kaçı aleyhte poropaganda yapıyordu. Mustafa Kemal bunları susturdu.

Bu karar İstanbul'a tebliğ edildi. İstanbul hükümeti dağıldı. Artık Padişah da kaçma hazırlıklarında. İngiliz komutanlığından korunma talebinde bulunmuş.

Bizim önergenin adını da ben koydum: *"1 Teşrin-i sâni (Kasım) kararı"* dedim. 1922 yılında bu tarihte olduğu için.

Kabul edildi. Saltanat'ın, Halifelikten ayrılarak kaldırılması, bu Devlet ve Millete ettiğim hizmetlerin en büyüklerindendir.

Meclis, Mecit Efendi'yi (Abdülmecid) Halife seçti. Benim fikrime göre, memleketin en bilgili ve namuslu kişisini Halife yapmak lazımdı. Mustafa Kemal Nutuk'ta (S.418) bu meselelerden bahsediyor. Ama önerge sahibi olarak benim adımı bile anmıyor orada.

RAUF (ORBAY)'IN DURUMU

İsmet ve Mustafa Kemal, Cumhuriyetten sonra Rauf'u kötülemek için, *"Padişahçı, Hilâfetçi"* diye itham ettiler.

O günlerin gazeteleri de bunları yazdı. Sonra Partideki İsmet-Rauf çekişmeleri sırasında da İsmet, Rauf'u hep bu silahla vurdu. Hakikat neyse onu söylemelidir.

Önce de anlattığım gibi, ben Padişahlığın kaldırılması önergesini yazdığım zaman Rauf haber almış koşarak geldi:

"Bu memlekte faydalı olan bu önergenin altında benim de imzam bulunsun" dedi. İmzaladı. Önergeyi bir daha okudu.

Dedi ki: "Padişahlığın lağvedilmesi cümlesi zayıftır. Bunu şiddetlendirelim." Kendi eli ile çizip oraya kuvvetli kelimeyi koydu. Ben de beğendim.

Bu önergelerin Millet Meclisi dosyalarında saklanmış olmaları lazımdır. Eğer bu da saklandı ise Rauf'un çizip yazdığı yer aynen duracaktır. Şimdi Allah için söyleyin böyle yapan bir adam Padişah taraflısı olur mu?(*)

(*) Nutuk'ta aynı konuyla ilgili Atatürk'ün anlattıkları ise şöyledir: «Refet Paşa'nın Keçiörendeki evinde dört kişi **(Mustafa Kemal, Rauf Orbay, Ali Fuat ve Refet Bele Paşalar)** toplandık. Rauf Beyden dinlediklerim şu idi: "Meclis Padişahlığın, belki de Halifeliğin kaldırılması düşüncesinde bulunduğu için üzgündür.. Rauf Bey : **"Ben Padişah ve Halifeliğe vicdan ve hislerle bağlıyım. Çünkü benim babam Padişah'ın ekmeğiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ileri gelen adamları arasına geçmiştir. Benim de kanımda o ekmekten vardır. Padişah'a bağlı kalmak borcumdur."** dedi. Sonra Meclis'te Padişahlığın kaldırılma kararı verilince ise, **«o günün bayram olması»** teklifini veren de Rauf Bey olmuştur.

Rauf Bey'den sonra, Refet Paşa'dan düşüncelerini sordum. Verdiği karşılık şu idi: **"Rauf Bey'in bütün düşünce ve görüşlerine katılırım. Gerçekten de bizde Padişahlık'tan ve Halifelik'ten başka bir yönetim biçimi söz konusu olamaz."**

Ondan sonra Ali Fuat Paşa'nın düşüncelerini öğrenmek istedim. **"Moskova'dan yeni geldiği için halkın düşüncelerine uzak kaldığından kesin bir şey söyleyemeyeceğini"** belirtti.»

Zaten İkinci Grup'un önergeye yaptıkları itirazların esası, «*Padişahlığın kaldırılmasına değil, Mustafa Kemal'in ileride kendi Padişahlığını ilan edeceği, bu önergenin de bu işi kolaylaştıracağı*» iddialarına dayanıyordu(*).

Böyle bir korku Millî Hareket'in başlarından beri çoklarında vardı. Fakat ne yapacaksın, Padişahlarda buna karşı çıkacak yetenek ve cesaret ise yok. Mesela Mecit Efendi'yi Ankara'ya davet ettik. Gelse idi belki sonuç Halifeliğin de kaldırılması şeklinde olmazdı. Ben, O'nun Ankara'ya gelmemesi sayesinde intikamımı almış oldum. Ankara'ya gelmemesi beni çıldırtmıştı. Bu aileden artık hayır gelmeyeceğine beni iyice inandırmıştı. Ve beni intikama yöneltmişti.

İTİLÂFÇILAR PANİKTE ..

O sıralarda idi ki, bir gün Bakanlar Kurulu'nda biri İstanbul'daki Ferit Paşa ile İngiliz âleti hainlerin tevkif edilmelerini istedi. Münakaşa edildi.

"İstanbul Polis Müdürü Albay Esat hepsini yakalar gönderir.." dediler. İç İşleri Bakanı Fethi (Okyar) idi. Onbeşyirmi kadar isim saydılar. Ali Kemal (Millî Eğitim ve İç İşleri Bakanı, gazeteci) başta idi.

Fethi kağıt kalem aldı. İstanbul'a bunların tevkifi ve Ankara'ya gönderilmeleri için emir yazacak. Arka tarafına geçtim ve dedim ki:

"Şimdi bu kadar adamı tevkif ettireceksiniz, bunu İngilizler haber alır, bunları zorla bizim polisin elinden alırlar. Hiçbiri de ele geçirilmemiş olur. Bunu yalnız Ali Kemal için yazın da bakalım, önce onu yakalayıp yollasın."

Uygun buldular. Öyle yazdı. Esattan telgraf geldi. Ali Kemal'i yakalamış, bir motora sokup İzmit'e yollamış.

(*) Atatürk bu konuya Nutuk'ta şöyle temas ediyor:

«.. Benim kendilerine Halifelik, Padişahlık ve ileride kişisel olarak alabileceğim durum üzerinde söylediğim ve kendilerinin de (İkinci Grup) inandırıcı buldukları sözlerimi bana kürsüden kendi ağzımdan bir kere de Meclis'e söyletmek istiyorlardı.»

Bu sırada İtilâfçı denilen vatan hâinleri canlarının derdine düşmüş, telaş içindeymişler. Ne yapacaklarını tespit edecekleri bir toplantı yapmışlar. Ali Kemal'e de haber yollamışlar.

Ali Kemal Beyoğlu'nda bir yerde traş oluyormuş, ona gelmişler:

"Aman tehlikedeyiz, gel!" demişler.

O da:*"Siz delisiniz, çocuksunuz. İngilizler burada. Onlar burada iken bizim kılımıza dokunabilirler mi?"* demiş ve aldırmamış.

Biraz sonra bir kaç polis Ali Kemal'i berber dükkânından zorla alıp bir otomobile koymuşlar. Doğru Tophane'ye götürmüşler. Polis motoru orada hazırmış. İçine atmışlar.

İzmit'e yollamışlar. Ali Kemal motorda giderken de hâlâ bir İngiliz torpidosunun gelip kendisini alacağını söylermiş. Zavallı dengesiz ve aklı az adammış.

YOLA ÇIKIYORUZ.. İSMET ASKERLERİYLE..

Biz artık yola çıkıyoruz. İsmet Ordu'ya gitmişti. Eskişehir'de bize katılacak. Gece yarısı trene biniyoruz. İstasyondayız. Bir telgraf getirdiler. İsmet, Dış İşleri Bakanlığı'ndan ismini unuttuğum bir kâtibi de götürmemi istiyor. Haber yolladım.

Derhal geldi:

"Hadi İsmet Paşa istiyor!" dedim.

Çocuk eşya bile almağa zaman bulamadı. Tren'e atladı. Yolda İsmet de bize katıldı.

İsmet iki tane yâver, bir kaç subay, on tane de er almış. Bu askerler zaten hep böyle. Saltanatla gidecek. Be adam şimdi sen Dış İşleri Bakanı'sın, sivilsin. Bu kadar adam Lozan'a neyle gider gelir ve orada ne yer? Az para mı? Bu fakir millete yazık değil mi?

Tabii bu düşünceler aklımdan geçti. Kendisine hiçbir şey demedim.

Daha ilk adımda iş çıkacak. Fakat onların böyle şeyler düşündükleri yok.

ALİ KEMAL'İ NASIL ASMIŞLAR?

Akşam üzeri İzmit'e vardık. Ortalık kararıyordu. *Nurettin Paşa* (Sakallı-I.Ordu komutanı)'nın karargâhı İzmit'te idi. Bizi istasyonda karşıladı.

Bir tarafında İsmet, bir tarafında ben, gidiyoruz. Ali Kemal'in geldiğini Ankara'da iken, İstanbul'dan gelen telgraftan öğrenmiştik. Ali Kemal'i görmek istiyordum. Kaç yıldır ileri sürdüğü iddialarını kendisine sormak arzusundaydım.

Nurettin'e, Ali Kemal'i sordum:

"Şimdi görürsünüz" dedi.

Tuhaf cevap.. Gittik, gittik. Yanımızda Albay Mojen de var.

Bir meydan. Her tarafta meş'aleler var.

Nurettin'e: *"Bu ne?"* dedim.

Yine: *"Şimdi görürsünüz"* dedi.

Daha yaklaştık. Petrolle tutuşturulup yakılmış kül birikintilerinin ve alevlerin arasında bir sehpa.. Bir adam asılmış.

Uzun beyaz bir gömlek giydirilmiş. Göğsünde de büyük bir yazı ile *"Artin Kemal"* yazılı.

Anlaşıldı. Nurettin sanki büyük bir marifet yapmış, bizi bu şenliğe doğru götürdü.

Fakat benim tepem de attı. Daha yaklaştım. İyice baktım: Ali Kemal.

Bir ayağında kundura var. Diğer ayağında yok. Kafası da adeta yassılmış. Kan revan içinde.

Demek sopa ve taşla öldürülmüş. Başını da ezmişler. Sonra asmışlar.

Fransız albay bana soruyor:

"Öldürdükten sonra mı asmışlar?" diyor.

Adamdan utandım. Elbette öldürülmüş birini asmak âdiliktir. Hem kanunsuz öldürmek de.

Dedim ki:

"Albay efendi, öyle olur mu? Divan-ı Harp karar vermiş, asıp idam etmişler."

Ne yapayım?

ALİ KEMAL'İ, NURETTİN PAŞA LİNÇ ETTİRMİŞ

Şimdi merak ediyorum. Nasıl öldürülmüş? Ben Anadolu'ya gittikten sonra Ali Kemal benim aleyhimde çok yazdı. Bu bir şey değil, millî davanın aleyhinde yazdı. Ve elinden gelen her şeyi de yaptı.

Hakikaten, Millî Hareketi, bir İttihatçı hareketi imiş gibi göstermesi yüzünden, halkın büyük kısmının destek vermemesine ve isyanların çıkmasına sebep oldu. Hatta O'nun bu hizmetlerinin hatırası olmak üzere Ferit Paşa, Ali Kemal'e bir altın kalem hediye etti.

Ali Kemal'in sehbadaki hâline daha fazla bakamadım. Manzara feci. Çekildim.

Yemek hazırlamışlar. Oraya gidiyoruz. Fransız Albay da yanımızda. Nurettin'e vak'anın nasıl olduğunu sordum.

Göğsünü kabartarak, öğüne öğüne yüksek perdeden hikaye etti:

"İzmit'e getirdiler. Aldım. Sorguya çektim. Hakaret ettim. Sonra da asker ve halktan bir kalabalığın toplanmasını emir erlerime emrettim. Topladılar. Beklesinler, Ali Kemal'i çıkartacağım, hemen üstüne çullansınlar, sopa ile, taşla, yumrukla gebertsinler, dedim. Öyle yaptılar. Sonra da oraya astım."

Oh.. Bu bir cinayetti.

Hem de bunu bir ordu komutanı yapıyordu. Bir komutanın Türk askerine böyle bir leke sürmesine tahammül edemedim.

Bu iş bana çok acı geldi. Düşünüyorum.. Sofraya oturduk. Baktım bana anlattığı gibi Fransız Albay'a da anlatmıyor mu.. Hepsini ve öldürttükten sonra astığını da anlattı.

Baktım bu adam bununla övünüyor. Anlatmasından bile keyif duyuyor. Yaptığının cinayet olduğunun farkında değil. Fransızcası da kıt. Yarım yırtık olarak ve fakat büyük bir başarı kazanmış tavırla anlatıyor. Bâri bu rezaleti şu Fransızdan sakla.

Gördüm ki aşağılık bir adamdır. Hem de güya dindar ve tutucu. Bunu nasıl yapar?

Açtım ağzımı yumdum gözümü. Dedim ki:

"Be Nurettin Paşa! Ali Kemal'i buraya, Ankara'ya gönderilsin diye yolladılar. Bu bir hukuktur. Ankarada yargılanacaktı. Orası hükümettir. Sen hiç, hükümet var mı, yok mu değer verme! Herifi tut, adam topla öldürt! Sen bir komutansın, bu senin vazifen mi? Cellat mısın? Bu bir cinayettir. Ankara'da yargılanacaktı. Belki berât edecekti. Belki idam cezası yiyip idam edilecekti. Mahkeme hüküm verir idam edilir. Fakat siz burada adam öldüremezsiniz!. Siz bir cinayet işlediniz. Hem hükümete isyan ettiniz. Hükümetin tevkif ettirdiği bir adamı öldürüyorsunuz, hükümete haber bile vermiyorsunuz. Bâri böyle çirkin bir cinayeti bir yabancı subaydan saklayınız."

Pek sert olarak ve bunları sofrada herkesin yanında söyledim.

Sofrada yirmi kişi kadar vardı. O azametinden havalarda uçan Nurettin Paşa kül gibi oldu. Hiç bir söz söyleyemedi.

Eğer iyi bir hükümet olsaydı, bu adamı katil olarak tevkif ettirir yargılatırdı. Yazık ki bizde böyle hükümetler işbaşına gelememiştir.

Sofrada İstanbul'dan gelmiş gazeteciler de vardı. İşittim bunlar bu işi herkese söylemişler; *"Rıza Nur, Nurettin Paşa'yı fenâ haşladı!"* demişler.

Neyse vatan hâini cezasını buldu. Yazık ki diğer hâinler cezasız kaldı.

Oradan yine yola düştük.

İSMET'LE RAUF'UN TAKIŞMASI

Kartal'dan itibaren halk istasyonlara, sokaklara dökülmüş, büyük kalabalıklar hâlinde toplanmış bizi karşılıyor. Alkışlıyor.

Bu şekilde Haydarpaşa'ya vardık. İstanbul Belediyesi yetkilileri şehir adına bizi misafir etmek üzere geldiler. Bildirdiler.

Perapalas'ta bir daire hazırlanmış.

"Benim evim var. Şehir niye masraf edecek? Parası varsa kaldırım tamir etsin" diyerek teklifi geri çevirdim.

Reşit Saffet'in (Atabinen) kaynanası ve eşim, gelip beni evlerine götürdüler. İsmet Perapalas'a indi. Çamaşırım kalmamıştı. Çamaşır aldım. Dört-beş yıldır kolalı gömlek giymemiştim, giydim.

Rauf'tan bana bir telgraf. Zehir gibi.. Diyor ki:

"Siz benim haberim ve iznim olmadan..... Efendiyi nasıl alıp İstanbul'a götürdünüz? Derhal geri gönderin!"

Ateş kesilmiş. Söylediği kişi, İsmet'in benden telgrafla istediği ve beraber aldığım Dış İşleri memuru..

İsmet telgrafı okudu, küplere bindi:

"Bunu ben istedim. Ben Dış İşleri Bakanı'yım, istediğim memuru alırım. Geri yollamayacağım" diyordu.

Baktım daha ilk adımda kötü bir kavga çıkacak. Önümüzde görülecek önemli millî mesele var. Şahsî dalaşmalardan işimiz ve vatan zarar görecek. Türlü sözlerle İsmet'i yatıştırdım. O efendinin geri gönderilmesine râzı ettim. O efendiye söyledim. Bu sefer O:

"Geri gitmem" diyor, *"Beni getirdiniz, şimdi atıyorsınız, olur mu?"* diye diretiyor.

Hakkı da var. Arkasını sığadım, tatlı sözler söyledim. O'nu da ikna edip geri yolladım.

Gerçi Rauf'un telgrafı resmî ağıza sığmaz bir tarzda hitap ediyor bana. Ama millî görev deyip sustum. Bu işte Rauf tamamen haksızdır. İstasyondayız. Tren kalkacak. İsmet filânı getir diye telgraf çekmiş. Çocuğu buldurmuşum.

Gece yarısı Rauf'u aramak imkansız. Hem lüzumu da yok. Çünkü Dış İşleri Bakanı henüz Türkiye dışına çıkmamış.

Hem sonra İsmet'in bu işe hakkı olmadığını varsaysak bile böyle basit bir şey mesele yapılır mı?

Bu işin böyle büyük bir benlik meselesine sebep olabileceği hiç aklıma gelmemişti. İşte bu adamlar, bu gibi şeylere önem veren, en mühim meseleleri böyle basit şeyler olan insanlardır.

Bana yazdığı telgrafı ancak bir uşağa yazabilirdi. Hiç resmî bir ağız değildi. Ben Devlet'in iyiliği için hazmettim. İsmet'e de hazmettirdim. Yoksa yenilir yutulur birşey değildi. Cevap bile vermez, kâtibi alır giderdik. Hatta kendisine çok sert ve hakaret dolu bir cevap bile yazabilirdim.

Sonra bu iki adam arasında büyük geçimsizlik ve kavgalar olmuştur. Benim bildiğim ilk çarpışmaları budur. Taarruza Rauf başlamıştı, hem de çok âdi bir biçimde..

MOLLA KARDEŞLER

Necmettin Molla, kardeşi *Esat Molla* ile bana geldi. Esat Molla'ya iyi davrandım, Necmettin'e surat ettim. Buna rağmen Necmettin bana bazı tahvillerin fiatlarını yükseltmek için Lozan Muahedesine'ne iki madde koydurmamı teklif etti. Güzellikle savmak istiyorum, ısrar ediyor. Artık sabrım tükendi.

Dedim ki: *"Yahu sen ne müthiş adamsın! Devletin bir sürü güç ve hayatî işleri var. Benim zihnim onlarla kazınıyor. Sen de kalkmış, tahvillerinin fiatını düşünüyorsun. Çünkü bunlardan sende var. Sadece cebini düşünüyorsun."*

Adama çok kızdım. Zaten yanıma gelmesi de yüzsüzlüktü. Bu adamla eski dostluğum vardı. Abdülhamit zamanında onun gözdesi idi. Padişah'a hizmet eder, gelir bana Abdülhamit aleyhinde konuşurdu. İki yüzlü olduğunu sonraki işlerinde de ispat etmişti. Serasker Rıza Paşa'yı ikna ederek, Kalafat yeri işini bu Necmettin'e verdirmiştim. Bundan dolayı bana mektupla minnetlerini bildirmişti. Bense biraz sonra Serasker ve kayınpederim Şükrü ile bozuştum.

Necmettin bu sefer iki yüzlülük edip derhal onlarla birleşti: *«Beni Serasker'e sen tavsiye etmedin»* dedi. Seraskerden yirmi bin altın kazanmıştı.

Anladım ki bu Molla dönek, yalancı ve kaypak bir adamdır. Sadece menfaat bilir. İttihatçılar'ın ileri gelenleriyle ahbap. Onların adî işlerini görüyor.

Meselâ Zeki Bey'in katili Çerkes Ahmet'in berat etmesine kanunî yolu bulan Molla'dır. İttihatçılar düşünce Sabahattin'e (Prens) yanaşmıştır. Az sonra İttihatçılar işbaşına gelince Sabahattin'i bırakıvermiştir. Benim ev eşyalarımı evinde emanet olarak saklamıştı, çoğunu adadaki evi ile birlikte sattı. Parasını istedim. İki bin lira vereceğini söyledi, vermedi. Darıldım. Selamı sabahı kestim.

Nihayet Ankara'da ve Lozan'dan sonra Çorum milletvekili Münir'i aracı yapıp benimle yine barıştı. Sonra Mustafa Kemal'e de yanaştı, Fethi vasıtası ile kendisini milletvekili bile yaptırttı.

Fethi Malta'da sürgün iken eşi Galibe Hanım ve Necmettin Münih'te imişler. Galibe hanım parasız imiş, Molla ona para yardımı yapmış. Fethi de bu yüzden onun milletvekilliğini temin etmiş.

Halit Paşa'nın (Deli) öldürülmesi meselesinde de işin örtülmesi yolunu bulan bu Molla'dır. Başkaca türlü para dalavereleri de yapmıştır.

Uzatmıyalım..

SİRKECİ'DEN TRENLE YOLA ÇIKTIK

Bizim Lozan heyeti büyük bir uğurlama ile Sirkeci'den trene bindi. Herkes beraberinde adamlar götürüyor.

Bizim «*Pazarola Hasan*» (Saka) dahi bir kâtip almış. Bende birşey yok. Aklıma bile gelmiyor. Lüzumsuz ve millete boş yere masraf.

Reşit Saffet Hasan'ın götürdüğü bu çocuğu görmüş. Bana dedi ki:

"Bu çocuk, ailesiyle bir süre bizim yanımızdaki evde oturdu. Bizim bahçivanın paltosunu çalıp sattı. Çok kötü bir çocuktur. Söyle de bunu götürmesin."

Hasan'a söyledim, çok kızdı: *"Hayır bu iyi bir çocuktur"* dedi.

Şöyle şöyle olmuş deyip olayı anlattım, *"söz dinle bunu götürme!"* dedim.

İsrar etti, çocuğun iyi olduğunu söyledi. Vazgeçirteme-

dim. Bu çocuk Lozan'da neler yapacak sonra söyleyeceğim.

Maalesef bu çocuk Avukat Ömer Farukî beyin kayınbiradedir. Farukî Bey, zekî, çalışkan, namuslu ve daha bir çok üstün nitelikleri olan bir avukattı. Kayını ise böyle imiş. Oysa eşi de iyi bir hanımdır.

Bu çocuk bugün bir Fransız subayıdır. Paris'te Sen Piyer denilen meşhur Harp Okulu'nda okuyor.

Diğer kardeşi de Batum'da komünisttir. Bizden kaçmış, komünist olmuş. Orada gazete çıkarıyordu. Batum'da görmüştüm.

VAHDETTİN'İN YAVERİ ZEKİ
MEĞER BENİ VURACAKMIŞ..

Lozan yolunu tuttuk. Eşim de yanımda. Anlattığına göre; meğerse biz İstanbul'da iken Vahdettin'in yâveri Zeki ilk defa bize gelmiş. Misafir olduğum baldızımın evi Yenimahalle'dedir. Yıldız'a iki adım. Baldızım Reşit Saffet'in eşi. Zeki, bizim Sinoplu Çerkes ve Mısır'da hapishâneden kurtardığım Zeki'dir. Emekli Albay Ali Bey, Zeki'nin maksadını öğrenmiş, bize koşmuş. Eşime haber vermiş. Beni «yok» deyip, Zeki'yi savmışlar. Meğerse Zeki beni vuracakmış. Onun için gelirmiş.

Padişahlığın ortadan kaldırılmasını ben yaptım ya.. Zeki de Padişah'ın yaveri ya.. onun intikamını alacakmış. Gerçekten Lozan'a giderken bizim İstanbul'dan geçişimiz, hayatımız için büyük tehlike idi. Bana bundan hiç bahsetmemişlerdi. Şimdi trende söylüyor.

İnsan vatan hizmetinde nelere uğruyor, neler çekiyor..

Bu Zeki'yi anlattım. Bu kadar ahmak ve ahlâksız adam az bulunur. Ben Ankara'da iken bir aralık bana mektup yazdı. Ankara'ya gelmek istiyor. Hımbıl adam.

Oysa Sinop halkını isyan ettirmeye çalıştığını herkes biliyor. Gelse derhal asılırdı. Belki de casusluk için gelecekti. Bunu da düşünmedim değil. Cevap bile vermedim.

Onun gibi ahlâksız olsaydım, *"gel"* derdim. Gürültüye giderdi. Bunları düşünecek kadar bile aklı yoktu. Bun-

dan bana pek kızmışmış. Oysa Ankara'ya gideceğim zaman, benim gitmemi engellemeye bile çalışmış..

Düşünüyorum da, benim Padişahlığın kaldırılması önergemden sonra, Vahdettin ve İngilizler İstanbul'da iken, İstanbul'a gelip, Yıldız'ın burnunun dibinde bir evde misafir oluşum cesaret, hatta ahmaklıktı.

İstanbul'da yabancı devletlerin siyasî memurları ile temasları yapacak bir memura şiddetle ihtiyacımız vardı. Adnan (Adıvar), Dış İşleri yetkilisi sıfatı ile İstanbul'a gönderildi. Onlarla ilişkileri düzenliyor. Ankara ile bunların fikir ve işlerini bir birine tebliğ ediyor. Görülecek bazı işleri müzakere ediyordu.

VAHDETTİN KAÇMIŞ..

Bunlar oldu. Biz gittik. Vahdettin, İngiliz savaş gemisi ile kaçmış. Zeki de beraber gitmiş.

Malta'ya, oradan Hicaz'a, Şerif Hüseyin'in yanına gitmiş. Şerif biraz sonra Vahdettin'i kovmuş.

Oradan San Remo'ya gelip yerleşmişler.

Biz Lozan'da Muahede ile meşgulüz. Zeki, San Remo'dan da bana mektup yazdı. Diyor ki:

"Size söyliyeceğim önemli sırlar var. Oraya geleyim. Fakat bana yazacağınız mektubu şu adrese yazın. Vahdettin duymasın.."

Adam hem de casus. Velinimeti Vahdettin'e de hâinlik ediyor. Zaten kız kardeşi de Zeki'ye lânetler okuyor..

Sonunda mektup yazıp *"gel"* dedim, o cevap verdi: *"Ben gelemeyeceğim, sen gel.."*

Tabii bunlar şüphe uyandırdı. Son mektubu yazdım: *"Verecek haberin varsa buraya gel, yoksa durlanıp durma.."* diye, sustu.

Kumarcı, içkicinin biri idi. Vahdettin'den çok para almış. Binlerce altın para alıp San Remo kumarhanesinde bir gecede yemiş..

Nihayet aç kalmış, sonunda odasında kömür yakıp, intihar ettiğine dair bir mektup yazıp bırakarak sefâlet içinde ölmüştür.

LOZAN'DA İLK TOPLANTI

Lozan'a vardık. 21 Kasım 1922'de ilk toplantı yapıldı. Bir iş yapacağız ki muazzamdır: Bu kadar asırlık Türkiye İmparatorluğu'nun tasviyesi.

Devlet kapitülasyonların pençesinde yok olmakta. Polisimiz, yabancı uyruklu bir katili bile yakalıyamaz. Mahkemelerimiz yargılayamaz, yabancıdan vergi alınmaz. Gümrüğümüzü istediğimiz gibi arttıramayız. Bizim uyruğumuzdaki hristiyanlara da el süremeyiz. Avrupa devletleri derhal müdahale eder, onları korurlar. Yabancıların kendi postaları var vesaire..

Kısacası Devlet, devlet hâlinde değil. Devleti bütün bunlardan kurtarmak hayatî bir mesele. Bunları def ederek, devleti, gerçek bir devlet haline koymalı ve barış yapmalı.

İlk toplantı İngiliz Dış İşleri Bakanı ***Lord Gürzon*** (Curzon), Fransız Başbakan'ı ***Puankare*** (Poincaré) ve İtalyan Başbakan'ı ***Mussolini***'nin de katılımıyla yapıldı.

Müzakereler Leman gölü kıyısında Uşi'de eski bir şato ve şimdi otel olan tarihî bir binada devam etti. Binanın adı Uşi Şatosu(Château d'Ouchy)'dir.

Bizde ne hazırlık var, ne dosya var. Hiç bir şey yok. Lord Gürzon gibi bir takım resmî diplomatlar burada. Hem bunların mükemmel dosyaları vardır. Ne yapacağız! Bakanlar Kurulu son toplantısında bize avuç içi kadar bir kağıda sığan direktifler verdi. Mustafa Kemal de, İsmet ile beni bir kenara çekti ve dedi ki:

"Esaslarınız budur. Baktınız ki hatta Trakya'yı bile alamıyorsunuz, sözlerinden dönüyorlar. Uğraşmayın fazla. Barışı yapmağa çalışın.."

Anlaşılıyor ki, ne pahasına olursa olsun barış isteniyor. Doğrusu Trakya için fazla zahmet çekmedik, kolay aldık. Yalnızca Demetoka'yı boşuna kaybettik.

İsmet de Musul için Lozan'da bana daima: *"Canım gel şunu bırakalım barış yapalım"* der beni zorlardı.

Ben de, *"olmaz, bütün direncimizi göstererek anlara karşı çıkalım.."* derdim.

O: *"Canım sonra boca ederiz. Barışı kaçırırız, verelim!"* derdi.

Boca onun tâbiridir. Bereket versin İngilizler fazla ısrarcı olmadılar. Öteki yerlerde de Musul gibi davransalardı ne yapardık? Yalnız, Edirne yöresindeki sınır meselelesinde bazı güçlükler doğdu. Bu sınır işi ile sadece İsmet uğraşmıştı.

Oradaki sınır lehimize değildir. Bilmem iyisi mümkün olur muydu? Bu müzakerelerin esasını yapan komisyon ve uzmanlarla İsmet bizzat meşgul oluyor. Yanında Keldâni Tevfik *(Büyükoğlu, sonradan Cumhurbaşkanlığı baş kâtibi)* vardı. Ben asla bulunmadım.

Müzakereler başladı. Ben korkuyorum. *"Bu adamlar çok yüksektir"* diyorum. Bunlar ile karşılaşmaktan, müzakereden çok çekiniyorum.

Beş-on gün gözlem yapmakla geçirdim. Şahısları birer birer inceledim. Bana cesaret geldi. Doğru, önceleri bu frenklerden korkmuştum.

Kendimi, onlarla karşılaştırınca küçük ve aşağı görüyordum. Gerçi Rusya'da böyle müzakerelere alışmıştım. Ama burada Avrupa'nın seçme diplomatları vardı.

HERŞEYİ İNGİLTERE ÖTEKİLER'E, ONLAR DA BİZE EMPOZE EDİYORLAR

Çalışmaları bir düzene bağlamak lâzım. Biz de bu düzenleme işine karışmak istedik. Bizi karıştırmadılar. İtilâf Devletleri herşeyi yapmışlar. Bize tebliğ ettiler.

Karşımızda şu sekiz Devlet var: ***İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya, Japonya, Romanya, Sırbistan (Sırp-Hırvat-Sloven) ve Yunanistan.***

Dünyanın en büyük milletleri bunların arasında. Biz tek başımızayız. Bunlar bize herşeyi empoze etmek istiyorlar; fakat açıkça görülüyor ki, bunlara da İngiltere empoze ediyor.

Hemen herşeyi Lord Gürzon yapıp, diğerlerine kabul ettiriyor. Yâni konferansın hâkimi İngiltere. Diğerleri dekor ve figüran türünden. Hepsi İngiltere'nin direktifine

göre hareket ediyorlar.

İlk gün müzakereleri başladı. Toplantıya Gürzon başkanlık yapıyor.

Fransızca, İngilizce ve İtalyanca resmî dil olarak kabul edildi. Bu dillerle söz söylenecek. Başka dil yasak.

Bunlar yaptıkları çalışma programını bir gün önce bize göndermişlerdi. Biz de ona göre bir cevap hazırladık. İsmet bu cevabı aldı, Türk heyeti başkanı sıfatıyla okudu.

Biz, bizimle görüşecek hükümetlerin adlarının burada da sınırlanıp belirlenmesini ve Boğaz meselesinin müzakeresinde Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da davet edilmesini istiyoruz.

Onlara göre, başkanlık İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerindedir. Biz ise konferansa bazen bizim de başkanlık yapmamızı önerdik. Bu sözümüze önem vermediler:

"Biz üç devlet, konferansa daveti yapan devletiz, hak bizimdir" dediler.

Konferansa bir Genel Sekreter tayin ettiler. Bu ***Masigli*** adında bir Fransız'dır. Şimdi Fransa'nın en iyi elçilerindendir. İsmet, Genel Sekreterin Türk olmasını istedi. Doğurusu bu fazla ve lüzumsuz bir şeydir. Hem de bizde bunu yapacak yetenekte biri yoktu. Reşit Saffet kâtip sıfatıyla adaydı. Ama bu değerde değildi.

Gürzon, konferans müzekere ve kararlarının gizli tutulmasını, kimseye ve gazetecilere söylenmemesini, yalnız her müzakerenin sonunda bir tebliğ kaleme alınarak iki tarafın onayı alındıktan sonra gazetecilere verilmesini teklif etti. Fransız heyeti başkanı Barrer, sonra İtalyan heyeti başkanı Garroni, Gürzon'u onayladılar. Biz de:

"Tebliği uygun bulursak pekiyi, ama uygun bulmazsak kendimiz yayınlarız" dedik.

Her müzakerenin ardından *Masigli* bir tebliğ hazırlardı. Toplantı biter bitmez de okur, onaylanırdı. Bu adamın becerisini her zaman takdir ederdim. Müzakereler bittiği anda tebliğini hazırlamış olurdu. Derhal okurdu ve müzakerelerin esaslı noktalarını çok takdir edilecek bir surette toplamış ve özetlemiş olduğu görülürdü.

Garroni son zamana kadar İstanbul'da İtalya elçisiydi. İkinci delege ise ***Lui Montanya*** idi.

Fransızların birinci delegesi Roma elçileri, ikinci delegeleri ise ***Bompard*** idi. Bompard da son zamana kadar uzun süre İstanbul'da Fransız elçisi idi. Fransa Ayan Meclisi üyelerindendir.

İngilizler'in birinci delegesi Dış İşleri Bakanı Marki ***Gürzon***, ikinci delegesi ***Horas Rumbolt*** idi ki, İstanbul'da İngiliz fevkalâde komiseri olarak bulunuyordu.

Amerikalılar'ın birinci delegesi Roma elçisi ***Child***, ikincisi ***Gru*** idi. Bu ikinci delege şimdi Amerika'nın Ankara elçisidir.

Yunan delegeleri ***Venizelos*** ile Yunanistan Londra elçisi ***Kaklamanos***, Romanya delegeleri Dış İşleri Bakanı Duka ile Paris Elçisi ***Diyamandi***, Sırbistan'ınkiler Dış İşleri Bakanı ***Ninçiç*** ile ***Rapiç*** idi.

Amerikalılar, hiç bir konuda oy kullanmamak, hiç bir şey imzalamamak, yalnız komisyona katılıp eşit haklarla bulunmak istediklerini, sadece isterlerse bazı konuşmalar yapacaklarını bildirdiler. Yâni sadece *"gözlemci"* sıfatıyla bulunacaklarını söylediler.

Şunu belirtmeliyim ki, zaten Amerika ile Türkiye arasında harp ilan edilmiş değildi.

Danışman ve bilirkişi sıfatı ile İngiliz ve Fransızların getirdikleri adamlar arasında önemli kişiler vardı. Sir ***William Tyrrel*** İngilizler'in danışmanı idi. Bu şahıs İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'nın en önemli adamı imiş. Forein Office (İngiliz Dış İşleri Bakanlığı) demek, o demekmiş. Gözlerinden zekâ parlıyor. Temkinli, ağır başlı, tam İngiliz özellikleri taşıyor. Şimdi Paris'te İngiliz elçisidir, ki bu İngiltere'nin en önemli memuriyetidir.

Adam Bloç (Bloch, İstanbul'daki Düyunu Umumiye'de İngiliz temsilcisi) de danışman. Keza ***Nikolson, Forris-Adam*** (Forbes-Adam) var ki, bunlar Gürzon'un en yakın danışmanları imişler. İkisi de genç. Nikolson'un

babası eskiden İstanbul'da İngiliz elçisi imiş. Forbes-Adam muahededen sonra İstanbul İngiliz Elçiliği başkâtipliğine tâyin edildi. Orada intihar etti. Karısı ile birlikte ruhlarla pek fazla meşgul idiler. Herhalde aklında bir şey varmış. Fakat zeki, bilgili, güler yüzlü bir adamdı. Ahbap olmuştuk.

İngilizlerin askerî danışmanları arasında bir general, bir albay da vardı. Mütareke zamanında çok önemli rol oynamış ve bir takım Türkler'i Millî Hareket aleyhine kışkırtmış olan İngiltere'nin İstanbul Elçilik tercümanı ***Rayyan*** da danışmanlar arasında. Rumbold, İstanbul'daki İngiliz komiseri.

Fransızlar'ın ikinci delegesi ve eski İstanbul Elçisi ***Bombart***, askerî danışmanları general ***Veygan*** (Weygand) idi. Bu zat önemli bir askerdi. Dünya Savaşı'nda general ***Foş***'un (Foche) kurmay başkanı idi. Sonra Suriye'ye ve sonunda da Fransa Genel Kurmay Başkanlığına tayin edilmiştir. Diğeri ise tümamiral ***Lakas*** (Lacase) idi. Bir de ***Laroş*** (Laroche) vardı ki, Fransa Dış İşleri Bakanlığı'nın önemli memurlarındandı. Şimdi o da elçidir.

Fromojo (Fromageot) vardı ki, pek önemli bir hukuk âlimidir. Keza bir ***Serruys*** (Serrovis) vardı, o da Fransa'nın önemli maliye uzmanlarındandır. İstanbul'daki Düyunu Umumiye'de Fransız temsilcisi ***Dekloziyer*** (Declosiere) de vardı.

İtalyanlar'ın ikinci delegesi ***Montanya***, İstanbul'daki Düyun-u Umumiye'deki İtalyan yetkilisi olan ***Nogar*** da danışmanı idi. Keza İstanbul İtalyan hastahanesi müdürü ve Karantina'da İtalyan temsilcisi olan Doktor ***Senini***, bir de Yahudi ***Metr Salem*** İtalyan danışmanlarıydılar. İtalya'nın İstanbul Elçiliği kâtipleri de Lozandaydı. Bu Yahudi Salem'e çok şaştım.

TÜRK DANIŞMANLAR.. GAZETECİLER

Gelelim bizim danışmanlara.. ***Münir*** (Ertegün- şimdi Bern Elçisi), ***Zekai*** (Apaydın- bir aralık Londra Elçisi), ***Mustafa Şeref*** (Özkan), ***Veli*** (Saltık- Burdur Milletvekili),

Tahir (Taner- şimdi Profesör), ***Muhtar*** (Eski Bayındırlık Bakanı), ***Tevfik*** (Bıyıklıoğlu- Subay ve Mustafa Kemal'in başkâtibi), ***Şükrü Kaya*** (şimdi İç İşleri Bakanı), ***Senüyiddin*** (Başak-Vakıflar Hukuk Müşaviri), ***Hamid*** (Hasancan-Kızılay Başkanı), ***Dr. Nihat Reşat*** (Belker), ***Yahya Kemal*** (Beyatlı), ***Ruşen Eşref*** (Ünaydın), ***Nusret*** (Metya- şimdi Danıştay başkanı), ***Şevket*** (Doğruer-Deniz subayı, milletvekili Ali Şükrü'nün kardeşi), ***Hüseyin*** (Pektaş- İstanbul'da Robert Kolej öğretmeni), ***Selânikli Cavit***(eski Maliye Bakanı, Atatürk'e yapılan İzmir suikasti davasında idam edilenlerden), ***Fuat*** (Ağralı-Sayıştay başkanı). Bu sonuncusu aynı zamanda Heyetimizin masraflarını ve parasını idare etmekle görevlidir. ***Hikmet*** (Bayur-şimdi Kâbil Elçisi), ***Şefik*** (Bekman-Trabzon milletvekili), ***Zühtü*** (İnhan-İktisat Profesörü) var.

Viyana'dan bana tavsiye ile ***Ahmet Cevat***(Emre- gazeteci) adında bir genç geldi. Onu da kâtip olarak aldım. Gayretli bir genç. Benim gittiğim toplantılara onu da kâtip olarak götürüyorum.

İstanbul'dan ***Ahmet Cevdet*** (İkdam), ***Velit*** (Çelebi- Tasvir-i Efkâr), ***Hüseyin Cahit*** (Yalçın-Tanin), ***Ali Naci*** (Karacan) ve ***Necmettin Sadak*** (Akşam), ***Ahmet İhsan*** (Toksöz) da gazeteci olarak gelmişler. Konferansı takip ediyorlar. Gazetelerine yazı ve haber yazıyorlar.

Lozan'a dünyanın her tarafından gazeteciler, politikacılar dökülmüş. Karınca yuvası gibi kaynıyordu.

İstanbul'da Belediye bir ziyafet vermişti. Cavit de oradaydı. İsmet, bana haber vermeden, Cavit ile gizlice bir odada bir-iki defa konuştu. Hakkıdır, diyecek yok.

Nihayet bana:

"Ben Cavit'i danışman olarak götüreceğim" dedi.

Ben: *"Beni dinlersen götürme! Bu adamdan istifade edilmez. Bu Fransızlara çok bağlı bir adamdır. Belki zarar görürüz!"* dedim.

Durdu, bir süre sonra ekledi:

"Maliye uzmanı yok. ***Hüseyin*** (Pektaş) *eşşeğin biri, bir şey bildiği yok. Bu işi bizde bilen* ***Cavit****'tir."*

Ben: *"Bu adamı almamamızın uygun olduğu fikrinde-*

yim" dedim. Böylece kaldı.

Trendeyiz, Lozan'a gidiyoruz. Bir gün İsmet: *"Düşündün, Cavit'e, gel diye telgraf çektim"* dedi.

Ben de: *"Hata ettin.Yeniden bir telgraf çek, gelme de!"* dedim.

"Ne yapayım, oldu artık, geri dönülmez" dedi.

Oysa bu İsmet'in Ankara'ya dolabıdır, onu İstanbul'da iken tayin etmiştir.

Ben onaylamayınca o zaman susmuştu. Şimdi yolda güya bana emrivâki yapıyor.

Hamit (Hasancan-Kızılay başkanı) son zamanlarda, yâni daha İzmir zaferinden önce, İstanbul'da, Ankara hükümetinin Konsolosu makamında idi. Ankara adına yabancı devletlerle teması o yapıyordu.

Bu zat çok korkak biridir. Hele Avrupalı'lardan titrer. Onun anlayışına göre Avrupalılar üstün yaratıklardır. Onlara körü körüne uyum ve saygı göstermek lazımdır. İlişkilerimizi de işte hep bu duygular içerisinde devam ettirmiş, sürekli olarak Ankara'nın tebliğlerini sert bulmuş, onu Avrupalılar'a yumuşatarak tebliğ etmiş, böylece genellikle Ankara'nın fikirlerine aykırı bir biçimde hareket etmiştir.

Bu Hamit'in bir hâlini söyliyeyim. Mütarekenin başlarında o da İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nde milletvekili idi. Bir gün benim önümdeki sırada oturuyordu. Biri kürsüden İngilizler aleyhine konuşuyordu. Hamit derhal:

"Aman bu nasıl şey?" diyerek, telaşlı telaşlı iki yanına baktı. Herkes oturuyor, hiç telaş eden yoktu. Üstelik de konuşmacının sözleri korkulacak sözler değil, sıradan şeylerdi. Kimsenin bir şey yapmadığını görünce:

"Olamaz, susturmuyorlar da.." diye telaşlandı. Ve iki kulağını birer parmağı ile tıkadı, kalktı:

"Aman işitmeyeyim bari" diyerek, öylece, yâni parmakları kulaklarında toplantı salonundan çıktı.

Bu hadise bu adamın karakterini gösterecek bir ölçüdür. Bilhassa Fransızlar'la hoş geçinir, onların adamı idi. Cavit ile de pek sıkı dostluğu vardı. Kendisi de maliye bil-

ginleri arasında geçinirdi. Hüseyin Cahit'le de pek dost. Üçü Lozan'da bir sacayağı.. Üç bilirler..

YAHUDİ METR SALEM

Dikkate ve temas etmeğe değer bir şey de şu: Salem de İtalyan'ların danışmanı. Bu Yahudi (Selanik dönmesi Yahudileri'nden) bilindiği üzere Metr Salem adı ile tanınır. İstanbul'da Selanik Bankası idarecilerindendir. Selanik'lidir. O zamanlar oranın Yahudi'leri hep İtalyan uyruğuna girerlerdi. Hem bizim, hem de gizlice İtalyan'ların vatandaşı olurlardı. *Karasu*(Emanuel-Abdülhamit'i indiren heyetin üyesi) adındaki meşhur çıfıt da böyledir.

Bu arada Yahudi'lerin herbirinin her cebinde bir pasaport vardır. Salem çok zekidir. Türkçe'yi çok iyi bilir. Fransızcası kuvvetli, hukuk bilgisi yerinde. Kısacası kuvvetli ve becerikli bir adamdı. Talat'ın (Talat Paşa) baş dostu ve en güvendiği adamı idi. Devlet'in en önemli işlerini ona söyler, sorar, fikrini alırdı. İşte bu adam Lozan'da bizim karşımıza düşman safında çıkmıştır.

Talât ve İttihatçılar ne câhil, ne gaflette olan insanlarmış? Devletin sırlarını böylelerine söylüyorlardı. Tabii o da derhal İtalyanlar'a, hatta Fransızlar'a götürüyordu. Çünkü Salem bütün Paris maliye çevreleri ile de tamasta ve onların aletidir. Bu suretle çok zengin olmuştur. Hadi bu zamana kadar neyse ne.. Fakat buradan sonra da bu adam yine Ankara'ya gitmiş, Osmanlı Bankası'nın imtiyazının uzatılması işini, daha bir takım malî işleri de halletmişti. Ondan sonra Ankara'ya ayak bastırılacak adam mıydı?..

Hele Lozan'da aleyhimize açık açık, o kadar büyük fenalık yaptı ki, bu Türk vatandaşı geçinen herif orada artık tamamiyle hâin damgası yemişti. Türkiye'ye bile gerememeli idi. Sırası gelince anlatacağım.

Biz Lozan Palas oteline indik. Yüksekte, şehrin merkezinde büyük bir otel. Fransız ve Japon heyetleri de aynı otelde. İngilizler'le, İtalyanlar aşağıda Üşpe'de, gölün kenarında ve konferans müzakerelerinin yapıldığı binaya

yakın olan Beau Sinager otelindeler. Bu otel de çok büyük, Lozan Palas'tan daha süslü.

STENOLAR.. TERCÜMANLAR..

Müzakerelerde yalnızca Lord Gürzon İngilizce, diğer herkes Fransızca konuşuyor. Gürzon'un karşısında bir adam var, söylerken o da stenoyla yazıyor. Nutuk bitince onu Fransızca olarak okuyor. İngilizce olarak okurken ne hızda okursa, Fransızca olarak da o hızda ve öylesine dürüst okuyor. Bazan Fransızca bir nutku Amerikalılar'a tercüme ediyor. Çünkü bunlar Fransızca bilmiyorlar. Stenoyla kaydettiği Fransızca nutku süratli olarak İngilizce okuyor.

Bizim *Hüseyin* (Pektaş) Bey'e ve *Münir*'e (Ertegün) soruyorum. Bunlar İngilizce biliyorlar. Dürüst, pürüzsüz okuyormuş. Bu adam konferansta tercüman ismini taşıyor. Mütarekeden beri Gürzon hemen bütün konferanslarda bu adamı kullanmıştır. Dikkat çekecek derecede bir yetenek. Belki de dünyada eşi yoktur. Bizim Münir Bey de, Gürzon söylerken yine Türkçe olarak not tutuyor. Ama her halde kaçan cümleler çok. Ve Türkçe'den, Fransızca ve İngilizce olarak söyle desek yapamaz.

İsmet sağır, nutukları işitemiyor, işitse de İngilizce bilmiyor, Fransızca'yı da iyi anlamıyor. Münür onun solunda oturup not tutuyor. İsmet'in gözü Münir'in notunda. Bu şekilde nutukları anlıyor. Ben de sağında oturuyorum:

"Şöyle yap! Onu yapma! Söylediği şu, fakat böyledir, bizce böyle olacak.. Bu önemli. Buna cevap vermek lazımdır..vesaire.." gibi kağıda kurşun kalemle yazıyorum. Onlara bakıyor.

YORUCU BİR TEMPO

Lozan Kanferansı iki devre olmuştur. İkisi arasında bir kesinti dönemi vardır. Ateşli ve çekişmeli devir ilk dönemdir. Dünya ayaklanmıştı. O dönemde ben de kendimi

müthiş bir savaş içinde ve ateş altında gibi hissediyordum. Sinirlerimiz o derece gerilmişti. Hiç dur durak yoktu. Uykum bile çok azdı. Bir gece, bir çeyrek uyuyabildiğimi ve onunla kaldığımı hatırlarım. Şafak sökerken işi bitirip yatmıştım. Ekseriya böyle yatardım.

Uyumuşum. Kapı vuruldu. Yine iş. Kalktım. Baktım bir çeyrek uyumuşum, ekseriyetle iki üç saat uyuyabiliyordum. Geri kalan zaman hep çalışma ile geçiyordu. Yemeği dahi dara dar yiyordum. İkinci dönem sönük geçmiştir. Çünkü dünyayı ilgilendiren en önemli ve en pürüzlü işler birinci dönemde çözümlenmiş, bitmişti.

Birinci dönemin müzakere, karar ve çalışmalarına ait Fransızca *"Conference de Laussanne sur les Affaires du Proche-Orient (1922-1923) tome I"* adlı secret(gizli) damgası taşıyan bir eser de vardır. Fransız hükümeti tarafından yayınlanmıştır. Bu eser resmîdir. Sinop'ta bizim kütüphânemizde bir tane vardır. 645 büyük sayfadan meydana gelmektedir.

KONFERANS DÜZENİNE İTİRAZLARIMIZ

Konferans faaliyetleri şöyle düzenlendi:

Boğaz müzakeresine Ruslar davet edilecek. Doğu meselelerinde, alakalı olan diğer devletler de konferansta yazılı veya sözlü olarak dinlenilecekler. Biz bu sonuncuya çok itiraz ettik. Dedik ki:

"Sizin bizi konferansa davet eden notanızda müzakerelere katılacak devletlerin adları yazılı ve sınırlıydı. Devletimizden bize verilen yetki bu belirli devletlerle görüşmek içindir. Başka devlet kabul edemeyiz. Çünkü yetkimiz yoktur. Müzakere yapamayız."

Bunu dinlemediler. Sonra Bulgar, Belçika delegelerini de bazı işlerde müzakereye kabul etmişlerdir. Hatta Devletten çıkıp şahısları bile getirmişlerdir. Ermeniler ve Keldanî'ler gibi..

Avrupalılar bize baskı yapıyorlardı. İstedikleri bazı şeyleri haksız olarak yapıyorlardı. Ben de ona göre tedbir alıyordum. Meselâ Ermeni yurt hadisesini ortaya attım.

İleride temas edeceğim. Belçikalılar'a ses çıkarmadım. Çünkü önemli değildi.

KURULAN KOMİSYONLAR

Üç komisyon yapıldı:

1. Araziye ait** (sınır) **ve askerî meseleler. (Boğazlara uygulanacak rejim de burada.)

2. Türkiye'deki yabancılar ve azınlıklar meselesi. (Siyasî işler)

3. Malî ve ekonomik işler. (Limanlar, trenler, şirketler, sağlık v.b.)

Bu komisyonların her birinin başkanı İngiliz, Fransız ve İtalyan başdelegeleridir. Eğer başdelege o gün bulunmazsa, onun yerine o gün o devletin ikinci delegesi başkanlık yapacak.

Her komisyon, alt komisyonlar, uzman bilirkişi komiteleri ve teknik komiteler kurabilir. Bunlar bir karara varırlar, bunu bir raporla ait olduğu komisyona verirler. Böylelikle bütün meseleler, alt komisyonlarda halledilmiş oluyor. Sonra bir raporla esas komisyona geliyor, o da onları değiştirmeden kabul ediyordu. Böylelikle komisyonların işi çok kolaylaşmış oluyordu. Yâni asıl işler alt komisyonda idi. Komisyonlar ise genellikle akademik bir halde olup, işleri resmen bir kabulden ibaretti.

Hukukçulardan oluşan bir ***«yazım komitesi»*** de kuruldu. Burada Fransızlar'dan Fromajo vardı. Biz de Münir'i tayin ettik. Bu komite, kararları güzel Fransızca ve hukukî lisan ile madde hâlinde düzenlemekle görevliydi. Alınan bütün son kararlar oraya gidiyordu. Orada yeniden kaleme alınıyordu.

Burada İngiliz, İtalyan ve Japon temsilcileri de vardı. Ben sanıyorum ki, muahedenin bazı maddeleri burada yeniden kaleme alınırken biraz aleyhimize doğru kaydırılmıştır.

Münir (Ertegün) bey, gerçekten namuslu, vatansever ve çalışkan bir adamdır, namusundan şüpheye hakkım yoktur. Yetenekli bir adam olduğundan da şüphe edile-

mez. Ancak Muahededeki Fransızca'nın çok yüksek oluşu yüzünden, farkına varılmayarak bazı şeylerin kaynamasına sebep oldu.

Bana öyle geliyor. Buna iyice karar verebilmek için basılmış olan resmî muahede metninin maddeleriyle bende bulunan ve müzakere sırasında kabul edilmiş kararların aynısı olan notlar bir bilirkişi tarafından karşılaştırılmalıdır. Bu notlarım Sinop'ta kütüphânededir.

Münür bütün iyi özelliklerine rağmen büyük kusurları da olan bir adamdır. Kendi sinirleri gayet zayıf, müthiş korkak. Gölgesinden korkar. İnisyativ üstlenemez. Tehditten yılar. Bundan dolayı susmuş veya anlamamış olabilir. İkisinden biri.

MÜZAKERELERİ GÜRZON YÖNETİRDİ

Komisyonun müzakerelerini hemen genellikle Gürzon yönetiyordu. Sağında Fransız, solunda İtalyan delegeleri otururdu. Fransızların sağında da Japonlar.

Bunlar, köşeli bir at nalı şeklindeki yeşil çuhalı müzakere masasının orta çizgisinde yer alıyorlardı. Her heyetin arkasında danışman, eksper ve kâtipler oturuyordu. Gerektiğinde delegelerine dosyalar veriyorlar veya delegeler onlardan bir şeyler istiyorlardı. Masanın bu orta kısmı, yan kısmından yarı ölçüde daha kısa idi. Yâni masanın bütünü bir dörtgen şeklinde idi.

Gürzon'un bulunduğu yere göre, sağ kenarında biz ve arkamızda danışmanlar, uzmanlar ve kâtiplerimiz. Bizim sağımızda Sırp heyeti.

Karşımızda, Gürzon'un solundaki kenarda baştan aşağı sıra ile Amerika'lılar, Yunan'lılar, Romanya'lılar oturuyordu.

Boğazlar'ın müzakeresinde Ruslar'ı, Romanyalılar'ın soluna yâni altına oturttular. Ortadaki boşlukta genel sekreter Masigli, Gürzon'un karşısında da o söylediğim meşhur stenograf duruyordu.

Delege, danışman ve kâtiplerden başka hiç kimseyi

müzakerelere sokmuyorlardı. Dışarıdan birinin oraya girmesi mümkün değildi.

İkinci toplantıda ***Barrer*** bir nutuk okudu. Bunda:

"Önümüze çözüm için konan meseleler büyük, hayatî meselelerdir. İşte bunlar; Doğu meselesi. Bununla yalnız oradaki milletler ilgili değildir. Alâka geneldir. Ve dünya barışının korunmasına bağlı bir iştir" dedi.

Meselelerin önemine şüphe yok. Fakat bu adam Doğu meselesinden söz ediyor. Bizce Türkiye Devleti ile savaşan müttefikler var ve aralarında barış yapılacak.

Doğu meselesi diye bir şey tanımıyoruz. Bu bizim işimiz. Bu adamların düşünceleri başka. Yine eski kafa, eski hamam, eski tas. Bizim yeni kafamızı bugünden itibaren görecekler, göstereceğiz.

Müzakerelerde şu açıkça görünüyor: Gürzon söylüyor. Bitirince sözü Fransızlar'a veriyor, onlar da Gürzon'u tasdik ediyor, sonra söz İtalyanlar'a veriliyor. Onlar da aynı nakarat, sonra Japonlara da aynı şeyi söyletiyor. Bazen işi daha da geniş tutup Romanyalılar'la Sırplar'a da söz veriyor, onlara da aynı şeyi söyletiyor.

Demek önceden böyle düzenlemiş, *"sizler de beni tasdik edin, sen şöyle, sen şöyle konuş demiş.."*

Konferansta işte herşey böyle oluyor. Böylelikle çoğunluk'a olduklarını da göstermiş oluyorlar. Ve Gürzon konferansı etkisi altına alıyor.

Anlaşılıyor ki konferans demek müzakere demek, bunların hepsi de İngiltere demektir. Diğerlerini uşak gibi kullanıyor. Demek konferansta karşımızdakilerin terbiyesini ve metodlarını da öğrenmiş olduk.

GÜRZON'A HAYRAN KALDIM

Hem gittikçe anladım ki Gürzon, şahsen diğer Devletlerin delegelerinden yüksektir. Zeki, bilgili, konuşması güzel bir adam. Tecrübelerle yetişmiş yüksek bir şahsiyet.

Barrer'de, Bompar'da ben yetenek görmedim. Hele Bompar İstanbul'da Abdülhamit zamanı elçilerinin zihni-

yetini taşıyor. Bir türlü fikirlerini değiştiremiyor. Oysa durum ve zihniyetler kökten değişmiştir; bunu anlıyamıyor.

Garoni de onlar gibi. O da o zamanlar bizde elçi imiş. Hem bir değeri yok. Yalnız pek tatlı, hoş sohbet, güldürmeyi seven bir adam. Bize eski dost muamelesi yapıyor. Fakat onu henüz burada tanıyoruz. Güya böylelikle bizi etkisi altına alacak, dolaba koyacak!

Ayan Meclisi üyelerinden alçak boylu, karnı vücudundan çok dışarıda olan bu şişman adam yanıma geliyor. Konuşacak. Bir defa kafalarımızın konuşacak vaziyete gelmesi için, önce karnını sizin karnınıza dayıyor. Dans mı edeceğiz?

Hemen: *"Dostum Rıza Nur"* diyerek teklifsiz yaslanarak konuşmaya başlıyor. Pek öyle mösyö filan demiyor. İsmet'e de, bana da böyle yapardı. Bu sırada bize dostça nasihatlar veriyor. Nasihat ama, bizi kendi fikrine, kendi arzusuna çekmek.. zararı yok. Öyle yapsın.. öyle zannetsin.. İmam bildiğini okur. Biz de onu bozmuyoruz.

İş böyle. Fakat onların çoğunluğunun bize hiçbir tesiri yok. Bu iş çoğunluk işi değil. Öyle olsa hemen parsayı toplayıp kaçalım. Biz tekiz. Hemen bütün dünya karşımızda, düşman. Biz dediğimizi biliyoruz. Biz onlara: *"Bu iş çoğunluk işi değil. Sizinle aynı ve eşit haklar içerisinde müzakereye geldik"* dedik.

Ve bunu kabul ediyorlar. Fakat bizi de etkileri altına almak düşüncesindeler. Yâni tâbirimce işi görüşüp gitmek fikrindeler. Biz de gürültüye pabuç bırakmıyoruz.

Bu adamlar ile görüştükçe, bunları yakından gördükçe gözümde küçüldüler. Fakat Gürzon tersine daha yükseldi. Hatta İngiliz heyeti de gözümde büyüdü. Tamamiyle gördüm ki, ne denirse densin İngiliz heyeti diğer bütün heyetlerden üstündür. Bu ilim, idare, terbiye, her açıdan böyledir. Güya İngilizler gerilemiş, artık yıkılacakmış. Bu dünyadaki genel fikir. Hele Dünya Savaşı'ndan önce Almanlar'ın en tabii fikirleri buydu.

İngilizler gerilemiş denilir ama.. Grafiklerinin en yüksek noktasını bulmuşlardı. Sonunda tabii düşecekler.

Fakat ne zaman? Belki elli, belki iki yüz sene sonra. Belki de yeniden toparlanmanın yolunu bulacaklar.

Her gece yarısından sonra Ankara'ya şifreli telgraf çekiyoruz. Bizim yarınki konferansa hazırlık işlerimiz genellikle gece yarısı bitiyor. Bazen de sabaha kadar sürüyor. Ankara'ya bilgi verme işi de öyle, şifre kâtipleri de o vakte kadar bekliyorlar.

Ondan sonra da telgrafı şifre hâline koyup, telgrafhâneye veriyoruz. Ancak bundan sonra uyuyorlar. Yâni sabahleyin. Bunların çalışma şartlarını böylece anmak ve takdir etmek vazifemdir.

HABERLEŞMEMİZ: TELGRAF VE KURYE İLE

Haberleşmenin bir bölümü de, haftada bir gönderilen diplomatik kurye ile yapılıyordu. Kurye Ankara'nın talimatlarını getiriyor, bizimkini alıp gidiyordu.

Komisyonlardan bir numaralısı, Birinci Komisyon yahut **"askerî komisyon"**, iki numaralıya İkinci Komisyon yahut **"siyasi komisyon"**, üç numaralıya Üçüncü Komisyon ya da **"ekonomi komisyonu"** adları veriliyor.

Bu komisyonların herbiri bir takım alt komisyonlara, uzmanlık komitelerine de ayrılıyordu.

Birinci komisyonda **Veygand** alt komisyonu, **Bonmarlar** Alt Komisyonu, İkinci Komisyonda azınlıklar alt komisyonu, ahalî değiştirme alt komisyonu, savaş işleri alt komisyonu, Üçüncü Komisyonda ise Düyun-u Umumiye, gümrük ve benzeri malî ve ekonomik meseleler için kurulmuş bir takım teknik ve uzman bilirkişi komiteleri vardı.

Bu komiteler çoktu. Lüzum görüldükçe de yeni komiteler kuruluyordu. Meselâ karantina için general Pelle ile ben bir komite yaptık.

Birinci Komisyona ait alt komisyonları İsmet kendisi aldı. İkinci Komisyona ait alt komisyonları ve benzerini bana verdi. Ekonomi uzmanlık komitelerini Hasan (Saka) ile Şefik (Bekman), Muhtar (Çilli), Zekai (Apaydın), Zühtü

(İnhan), Tahir ve benzerlerine verdi.

Ben müzakerelere giderken, yanıma danışman olarak Münir (Ertegün), Şükrü Kaya, Mustafa Şerif (Özkan) ve Veli (Saltık) Beylerden birini alıyordum.

Üç komisyonun toplantılarına **"Genel Kurul"** deniliyor. Bunlara söz bilen delegeler gelir. Alt komisyon ve uzman komitelerinde çözümlenen işler burada incelenerek kesin şekle sokulur.

Birinci Komisyonun işi zaten önce olmuş bir iş idi. Trakya zaten bize bırakılmıştı. Sadece sınırın kesin şekline sokulması kalmıştı. Adeta bu iş bir sınır komisyonu biçiminde idi.

Boğazların serbestisini de evvelden kabul ediyorduk. Zaten **Misak-ı Millî** de bunu kabul etmişti. Bu olmadan muahede bile yapılamazdı. Yapılacak müzakere ise bu konudaki ayrıntıları belirlemek üzere yapılacaktı. Türkiye'nin diğer sınırları da zaten belli idi.

Ankara Antlaşması zaten Suriye sınırını da çizmişti. Yazık ki bu antlaşma Misak-ı Milli'ye darbe vurmuştu. Yâni İskenderun ve civarı Türkleri Fransızlar'a bırakılmışlardı.

Bu misak, yâni Milli And, Türkiye için Türkler'in oturduğu arazileri istiyordu. Olmuş. Lozan'da geri dönme imkânı olmadı. Bu iş, İskenderun yöresi Türkleri'ni Fransızlar'a bırakmak gibi büyük bir yara olmuştur. Biz Moskova Muahedesi'ni yaparken, sıkıştıkça Misak-ı Milli'yi ileri sürer ve bu sayede davamızı kazanırdık. Burada da öyle yaptık. Yine işe yarıyordu. Fakat Lozan'daki Misak-ı Millî, Moskova'daki gibi sağlam değil, yaralı idi. Adeta can çekişiyordu.

Bu komisyonda bir önemli mesele vardı. O da Elcezire (Mezopotamya) sınırı yâni Musul meselesi idi.

İkinci Komisyon'un işleri en pürüzlü, en dağdağalı, herkesi alâkadar eden siyasî meselelerdi. Azınlıklar meselesi, Türkiye'yi asırlardan beri uğraştıran ve yıkılışa sürükleyen en önemli dertti.

Ahâli (nüfus) değişimi şimdiye kadar hiç bir muahede ile yapılamıyan mühim bir işti. Yüz binlerce halk, vatan-

larından alınıp başka topraklara gönderilecek. Ağır bir şey.

Bütün bu işlerde hristiyanlık, müslümanlık meselesi, mezhep üstünlükleri meselesi, adlî mesele, kapitülasyon ve Avrupalıların Türkiye'de siyasî âletleri, istedikleri zaman kışkırttıkları ihtilâl unsurları meseleleri yâni Türkiye'nin ve Türk milleti'nin ölüm-kalım meseleleri. Bu arada bizim de Türkçülüğümüzün kurtarılma kaygusu var. Müthiş..

En ateşli müzakereler bu konularda oldu. Bu alan büyük bir meydan savaşı gibi idi. İki taraf da bütün kuvvetiyle saldırıyor ve savunuyordu. Bu işler için dünyanın her tarafından papazlar, hristiyanlar, komiteciler, politikacılar Lozan'a üşüşmüş, doluşmuştu. Türlü yaygaralar kopanyorlardı.

EN ÇETİN İŞLER BENDE, İSMET'İN HABERİ BİLE YOK

Bu işlere yalnızca ben bakıyordum. İsmet'in haberi dahi yoktu.

Üçüncü Komisyonun işleri ise; içinde çözümü zor meseleler olmasına rağmen dağdağasız idi. Bu konular tamamiyle uzmanların işi idi. Ne İsmet, ne de ben bunlarda uzman değildik. Ayrıntısı hakkında bilgimiz yok. Yalnız genel prensiplere aklımız erebiliyor.

Bu işin başında Hasan (Saka), güya Avrupa'da maliye ve ekonomi okumuş, ama bir şey bildiği yoktu. Sonra zekâsı da yeterli değil. Hele bir hâli var, çok fena. Aklı normal değil. Çok içine kapanık, kapılıp gidiveriyor. Duruşu ve kararları dengesiz. Karşısındaki derhal onu etkisi altına alıyor.

Neyse bunlar da komitelerde uğraşıyorlar. Burada en önemli mesele Düyun-u Umumiye meselesi. Bu mesele Türkün cebini deliyor. O'nu Avrupa'nın güçlü devletlerine soydurtuyor. Hem de kapitülasyonlar adına dikilmiş, en büyük ve görkemli bir heykel. Bunu yıkmalı.

İngilizler, düşündüğüm gibi sadece Boğaz meselesine

ağırlık verdiler. O olunca, ekonomik işlere pek kulak asmadılar. Bir de Musul'a önem verdiler.

Ekonomik konularda ısrarcı olan Fransızlar'dı. Bu millet ve devleti paraya çok dikkatlidirler. Tabii, hakları var. Para bu. Onlar tepiniyor. İngilizler onların hallerine güler gibi duruyorlardı.

HABER ALMA İŞLERİ

Haber alma ve yayın işleri de çok önemli. Bu işe ben çok önem verdim. Bilgi toplamalıyız. Diğer delegeler ve devletler neler düşünüyorlar, öğrenmek çok önemlidir. Sonra kendi fikirlerimizi de yayınlayıp duyurmak gereklidir ki, bu da çok büyük önem taşır. Bunun için bir komite oluşturdum. Buraya İngiliz ve Fransızlar arasında çok tanıdıkları vardır diye, Doktor ***Nihat Reşat***'ı (Belker) ve ***Yahya Kemal*** (Beyatlı) ile ***Ruşen Eşref***'i (Ünaydın) tayin ettik.

Hemen belirtmeliyim ki bu komiteden hiç yararlanamadık. Oysa Nihat Reşat uzun zamandır Avrupa'da yaşayan bir adamdır. Mütarekeden beri de Ankara'nın taraftarı olmuş, bir süre adeta Ankara'nın Avrupa'daki temsilcisi sıfatını takınıp, bu rolü oynamıştır. Bunu önce kendiliğinden, sonra da Ankara'nın onayı ile yapmıştır. Bu sırada İngiliz ve Fransız devletlerinin ileri gelenlerini, bir çok milletvekili ve politikacılarını tanımıştır. Kendisi de iyi İngilizce ve Fransızca bilir.

Bunlar verdiğim vazifeyi yapamıyorlar. Hiçbir canlılık gösteremiyorlar. Bir kaç defa bunları sıkıştırdım. Direktifler verdim. Hayır, bir şey yok. Bunlara dedim ki:

"Hiç olmazsa İngilizce ve Fransızca gazeteleri hemen okuyacaksınız. Konferansla ilgili haber ve yazıları özetleyip Türkçeye çevirecek bir deftere yazacaksınız. Başına hangi gazetede, hangi tarihte çıktığını ekleyeceksiniz. Sabah erkenden, müzakerelere gitmeden bize vereceksiniz."

Bunu bile bir türlü yapamadılar. En sonunda çok fena söylendim. Neyse Yahya Kemal, Fransızca gazeteler için bu işi beş-on gün kadar yaptı.

Bunların öteki işleri, bizim fikirlerimizi, savunmamızı, haklarımızı yabancı gazetelerde yayınlatmaktı. Hele bunu hiç yapamadılar. Gerçi bu güç ve paraya dayanan bir işti. Bu arada yabancı gazeteciler ve politikacılarla konuşacak, beraber içecek, ağızlarından haber almaya çalışacaklardı. Bunu da yapamadılar. Özetle, dediklerimden hiç birini yapamadılar. Haber alma işimiz sıfırdı. Hâlimiz güçtü. Adeta açık denizde pusulamız yoktu. İşimiz Allahlıktı.

Nihat'ın (Prof. Reşat Belger) kendilerine otelde kiralayarak büro diye verdiğimiz odaya adeta geldiği bile yok. Lazım olduğunda arat, yoktur. Nerede? Çok defa belli değil, çok defa da kadın peşinde. Gece ise dansta ve bir kadınla beraber. Ara sıra gözükür. Yanında yabancı bir kadın veya erkek vardır.

Arada, Fransız veya İngiliz kadınları gelir. İsmet'e tanıştırılmalarını istiyorlar. Bunları Nihat getiriyor. Gelen İngiliz kadınlardan biri meşhur bir güzeldir. Adı da Sidam'dır. Vaktiyle Moskova'ya gitmiş, orada komünist görünmüş. Sonra Lozan'a dönmüş. Meğer Moskova hakkında bilgi toplamakla görevliymiş.

Lozan'a bir çok ressamlar geldi. Delegelerin resimlerini yapıyorlardı. Biri çok meşhurdur, karikatürcüdür. Adı Derso. Bu adam resmini yapacağı kişiye önce bir iki dakika kadar bakıyor. Sonra gidip karikatürünü yapıyor. Ama mükemmel yapıyor. Birçok resimler yaptı, bir albüm meydana getirdi. Bir tanesinde bu güzel kadının Çiçerin ve diğer Rus delegeleriyle dansettiği görülüyor. Hakikaten Ruslar bir gece Lozan'da bu kadınla bir eğlence düzenlemişler. Demek kadın Ruslar'ı da tetkik etti. Ama o ressam benim karitatürümü yapmakta başarılı olamadı.

Sebebini sormuşlar: *"Yüzünde abartılabilecek bir kötülük yok"* demiş.

Venizelos'la olan kavgamı ikimizi boks yapıyor ve ben Venizelos'u yere yıkmışım şeklinde canlandırmış. Bu albüm Sinop'ta kütüphanemdedir.

Nihat'ın getirdiği erkekler de çoktur. Adamlar bazı imtiyazlar istiyorlar. Örneğin Musul petrollerini.

Meğerse bu adamlar hep İngiliz istihbarat servisinin memurları imiş. Sonradan anlıyoruz. Bir tanesi de dedektif imiş. İki defa görmekle anladım. Ve herif bana rüşvet teklif etti. Kovdum. Bunun hikayesinin sonunu sonra anlatacağım.

Nihat'ın getirip bize tanıştırığı adamların biri de Seliye adında bir Keldanî. En önemli petrol ticarethanesinden gönderilmiş. Bir dalavereci. Odama bir kutu sıgara yolluyor. Bıraktırmış. Bir de gravat. Geri yolladım. Baktım hâli şüpheli onu da kovdum. Şimdi bu adam Pariste. Türk Ticaret Odası'na da başkan yapmışlar. Bu sefer Paris'te benim tütünlerimi satmak istedi. Ben de istedim, fakat cesaret edemedim.

İşte Nihat'ın getirdiği şeyler, kadından, erkekten hep böyleleri. Kendisi de imtiyaz almak, zengin olmak peşinde. Çevresinde imtiyaz avcıları, casuslar. Bilerek veya bilmeyerek, orasını bilmem. Bu işler kötü. Rakıya düşkün değil ama, kadın gördü mü dayanamıyor. En ciddi işte olsa hemen bırakıveriyor. Sözünde, randevusunda durmuyor, ciddiyet yok. Bir de Paris Elçiliği istiyor. Okulda iken de hep böyle idi.

Nihat, Prens Sabahattin'in en has adamı idi. Ondan çok para almıştır. Adeta vücudunun önemli bölümü onun hediyesidir. Dünya Savaşı'nda Cenova'da, Sabahattin'le bareber Fransızlar'a hizmet etmiş ve onlardan para da almıştır. Sonra felâkete düşmüş, Sabahattin'i terketmiştir.

Sabahattin, Mahmut Şevket (Paşa) vak'asında, Mahmut Şevket'i vurdurmak ve Kazım işini gerçekleştirmek (Kazım Paşa'yı Mahmut Şevket Paşa'nın yerine Sadrazam yapmak) yâni ihtilâl yapmayı plânlıyormuş. Nihat'ı da bu işte kullanıyormuş.

Bir gün bu işlerin içinde olan üç deniz subayı, bazı önemli işleri görüşmek üzere Nihat'a gitmişler. Nihat ke-

man çalıyormuş. Onlara, *"biraz beklesinler"* diye haber yollamış. Subaylar bir saat beklemişler, bakmışlar halâ çalıyor, evden çıkıp gitmişler.

Bu subaylar eskiden *Halaskârlar Meselesi*'nde bir kaç torpidoyu ihtilâle iştirak ettirip faryab ederek hazırlayan subaylardır. Yıllar sonra bunlardan biri, sırası geldi ve bu hadiseyi bana anlattı. Dedi ki:

"Biz ihtilâl yapacağız. Ciddî ve kanlı bir işin içindeyiz. Bu bey ise o sıra kemanı ile meşgul. İhtilâl işinin bir saat gecikmeye tahammülü olur mu? Prens Sabahattin'e de acıdık. Böyle hafif meşrep çocuklarla inkılâp yapacak.."

Hakları var. Gerçekten Sabahattin en önemli işleri bunlarla yapardı. Hiçbir zaman muvaffak olamadı. Daima hainliklerle karşılaştı. Başarısızlığının sebebi Nihat, Saffet (Dr. Özsoy), Lütfi gibileridir.

Nihat Lozan'dan sonra Ankara'ya gelmiş. Fakat istediğini alamayıp Avrupa'ya dönmüş. Fransızlar ona, doktorluk yapabilmesi için izin vermişler. Bu mühim bir meseledir, kanuna aykırıdır. Beyrut okullarından diploma vermek suretiyle işi kitabına uydurmuşlardır. Bunu kimseye yapmazlar. Demek vaktiyle onlara casus gibi hizmetler etmiş ki bunu yapmışlar. Sonra Şerif Paşa'ya vekil olarak Mısır'a gitmiş. Orada Şerif'in hesabına ve zararına çeşitli çirkin para işleri yapmış. Bana bunları bilenler Mısır'da anlattılar.

BİZİM İSTİHBARAT TABİİ YÜRÜMEZ..

Lozan'da müzakereler kesilince İsmet, Nihat'ı Ankara'ya getirdi. Orada ortada bırakıvermiş. Ne aramış, ne sormuş, ne de *"yiyeceğin var mı?"* demiş.

Nihat bir memurluk istemiş, onu da vermemiş. Nihayet İsmet ona Basın Müdürlüğünü teklif etmiş.

Nihat da kabul etmeyip İstanbul'a gitmiş. İstanbul'da bana şikayet etti durdu. Diyorlar ki, İstanbul'da birgün Mustafa Kemal'e, *"dans böyle yapılır"* deyince, O da kızıp kovmuş.

Reşit Saffet, Nihat'ın can düşmanı imiş. Sebebini bil-

miyorum. Belki de rekabet. Çünkü ikisi de hemen aynı şey. Bir düziye Nihat'ın fenalıklarını İsmet'e ve bana söyler. Kovulmasını ister.

Bu Reşit Saffet'in vazifesi değil, aldırmadık. Bunun üzerine hakaret etmiş, fena kavga etmişler. O Nihat'ı, Nihat da O'nu bana şikayet ettiler. Yarı tatlı, yarı tehditli sözlerle ikisini de susturdum.

Yahya Kemal hantal bir adam. Kımıldama yeteneği yok. Esasen umursamaz tabiatlı bir insan. Asla iş ve idare adamı değil. Sadece bol bol viski ve rakı içiyor. Aydın adamdır, hoşsohbettir. Tuhaf sözleri vardır. Şairdir. Pek az ise de güzel şiirleri vardır. Mahcuptur. Geçimsiz ve kötü bir adam değildir. Yumuşak bir insan. Son derecede korkak. Görülüyor ki, biraz dalkavuk.

Ruşen Eşref, hele bu adamdan hiç hizmet görmedik. Dünyada yalnız bir işi var: Sabah kalkıyor viskiye sarılıyor, taa öbür sabaha kadar içiyor. Babası (Dr. Eşref Rûşen) da kendisi gibi idi. Uzun boylu ve kısa akıllı. Hem de câhil. Sadece biraz düzgün roman yazar. Lozan'da hiçbir işe el sürdüğü yok. Yevmiyesini adeta hep içkiye yatırıyor. Otelciye borcu yığılmış. Ruşen karısını da getirmiş. Adı Saliha, Çerkes'tir. Ruşen içki peşinde, karısı ile ilgilendiği yok.

Ruşen bir de edebiyatçı geçiniyor. Hiçbir eserini okumadım. Bilmem bu hususta değeri var mı? Benim bildiğim zekâsı basittir, câhildir. Ama kötü adam değildir, kimsenin ne etkilisine ne sütlüsüne karışır. Gayet dalkavuktur.

Bizim istihbarat büromuzdakilerin durumları böyle olunca haber alma işlerimiz tabii yürümez. Bu konuda bir kaç defa İsmet'e dert yandım, hiçbir şey söylemedi ve yapmadı. Öyle görüyorum ki bu işlere önem vermiyordu veya ben kurdum diye aldırmıyordu.

Özetlersem, bizim basın yayın ve haber alma teşkilatından tek bir haberde olsun istifade edemedik. İngilizler'in haber alma servisleri ise mükemmel işliyor. İngiliz casusları, dedektifleri, gizli servis adamları Lozan'a dolmuşlar. Mükemmel çalışıyorlar.

Artık biz de işlere iyice daldık. O kadar ki, başımızı kaşıyacak vaktimiz yok. Öğle yemeklerini bile daradar yiyoruz.

Eşim burada kapandı kaldı. Yanında bir hizmetçi kız getirmişti. Ama sıkıldı. Bir dakika onunla oturmağa vaktim yok. Sinirlendi. Ne yapayım? Gündüz neyse ama geceleri de sabahlara kadar kalem ve müzakere odası hâline soktuğumuz odalarda meşgulüm.

Konferans bitinceye kadar Nice'e büyük ana-babasının yanına gitmesini söyledim. Razı oldu. Yolladım, ondan da kurtuldum. Artık kendimi tamamen konferans işine verdim. Geceleri kendi komisyonlarım için hazırlanıyorum. Sonra gerek benim komisyonum, gerek 1. ve 2. Komisyonların genel toplantıları için gerekli nutukları hazırlıyorum.

İSMET'İN NUTUKLARINI DA BEN HAZIRLIYORUM

Her akşam, ertesi günkü toplantıların saat ve müzakere konuları Genel Sekreterlik tarafından her delege heyetine bildiriliyor. Buna göre, İsmet Paşa'nın komisyonda söyleyeceği şeyleri danışmanlar ile müzakere ediyoruz. Bir kaç saat içinde mesele aydınlanıyor.

Bir kâtibe "Yaz" diyorum, söylüyorum yazıyor. Sonra bir defa da okutuyorum. Ekleme ve düzeltme gerekiyorsa yapıyorum. Hikmet Bey'e veriyorum, o da Fransızca yazıp daktiloya çektiriyor. Bu İsmet'e veriliyor. İsmet bunu genel kurulda okuyor. İşte kendi nutuklarını İsmet kendisi hazırlayacak yerde onları da ben hazırlıyorum. Tutanaklarda bulunan İsmet'e ait nutukları hep ben yazmışımdır. İsmet bir tanesinin bile müzakeresinde dahi bulunmamıştır.

İsmet geceleri hükümete ve Mustafa Kemal'e şifre ve mektuplar yazmakla meşgüldü. Bunları bana göstermemeğe dikkat ederdi. Hemen hiçbirini görmemişimdir.

Bir de usül koyduk:

Toplantılarda bizden önemli bir konu hakkında hemen

cevap vermemiz istenince cevap vermiyoruz:

"Gelecek toplantıda buna cevap vereceğiz" diyoruz. O meseleyi de yine aynı danışmanlar ile müzakere ve münakaşa edip yazdırıyorum. Ertesi gün İsmet söylüyor.

İşte İsmet'in söylediği bütün nutuklar böylece benim tarafımdan kaleme alınmıştır. O sadece toplantıda okumuştur.

Toplantı tutanaklarını okuyanlar görürler ki, İsmet daima: "Gelecek toplantıda cevap vereceğim" der. Adeta her sayfada bu cümle vardır. Cevabı ben hazırlarım, o da sonraki toplantıda okur. Bunu bütün danışmanlar da bilirler.

Gündemleri Avrupalılar yapıyorlar. Bize hiç danışmıyorlar. Bundan dolayı güç durumlarla karşılaşıyorduk.

Hikmet çok ahlâklı, dürüst, bilgili, zeki ve işine bağlı, çalışkan bir adam. Nutukları en iyi şekilde, aynen ve güzel bir Fransızca ile tercüme ediyordu. Lozan'da Hikmet'i böyle işinin üzerinde gördüğümden sevdim. Nutuklar tercüme edilip, makinada bir kaç kopya yazıldıktan sonra bir kopyası bana gelirdi.

Bir gün baktım, iki cümle, benim dediğim gibi değil, değiştirilmiş. Hikmet'i çağırttım. Gösterip azarladım ve dedim ki:

"Burada siz emirleri yerine getiren bir memursunuz. Vazifeniz emrimizi yapmaktan ibarettir. Bu değiştirme çok fena bir şeydir. Ne zaman âmir olursanız, o zaman kendi fikrinizi yazarsınız."

Hiçbir şey demedi. Ve ağlar gibi oldu. Baktım terbiyesi de bu derece mükemmel. Zaten kendisi Anadolu'ya ilk günlerde katılanlardandır. O zamanlar ben Dış İşlerine vekâlet ediyordum. Kendisini Adnan'ın (Adıvar) tavsiyesi ile Dış İşlerine almıştım.

İncittiğime pişman oldum. Çünkü böyle namuslu ve çalışkan adamları incitmek doğru değildir. Çağırdım gönlünü aldım. İhtimaldir ki, o satırları İsmet değiştirmişti. Hikmet o kadar terbiyeli ki, onu bile söylemedi. İşi kendi üstüne aldı.

DEVLETİN BORCU NE KADAR? ELİMİZDE TEK BELGE YOK

Bu müzakereleri idare etmek de güç işti. Bazı danışmanlar iyi. Fakat bir iki danışman da vardı ki, çok aykırı fikirlerde idiler. Sonra da ille kendi fikirlerinin kabul edilmesini istiyorlar. Bazısı çok söylüyordu. Hem de saçma veya konu dışı. Vaktimiz ise hiç yoktu. Bir dakika bile bize bir saat kadar kıymetliydi. İşimiz başımızdan aşmıştı.

Devlette dosyası hazırlanmış hiçbir şey yok. Hepsini burada biz yapıyoruz, biz hazırlıyoruz. Meselâ, devletin Düyun-u Umumiye borcu ne kadardır, onu bile bilmiyoruz. Ve belgeleri yok. Herşey buna göre. Bunları birer surette idare ediyorum.

Bir gün bir müzakerede, uzmanlardan birkaçı mutlaka kendi fikirlerinin kabul edilmesini istediler. Başka türlü sorumluluk üstlenemeyeceklerini söylediler. Bunlar durumlarını bilmiyorlardı. Delegelere baskı yapmak istiyorlardı. Nihayet durumlarını onlara anlattım:

"Sizin hiçbir sorumluluğunuz yoktur. Boşuna korkmayın! Sorumluluk biz delegelerindir. Sizin vazifeniz danışmanlık yapmaktır. Size sorarım, beni aydınlatırsınız. O kadar. Sonra söyleyeceklerimizi biz belirleriz. Görüyorsunuz ki öyle yapıyorum. Yazdığım şeylerin de pek çok yeri bambaşkadır. İçinde, müzakere ve münakaşalarda geçenlerden faydalanılmış olduğu gibi, bambaşka şeyler de vardır."

Danışmanlardan biri *Şevket* (Doğruer)'tir. Boğazların serbest statüsünü kabul etmemeze çok itiraz etmiş, önlemeye çalışmıştır. İyi vatanseverlik. Ama görülüyor ki işlerden haberi yok. Genel kurul fikrini kavrayamıyor.

Birisi de *Senüyiddin* (Başak)'dir. Vakıflar uzmanıydı. Bu hususta çok itirazlar yapmıştı. Kafası yeni düşüncelere uyum gösteremiyordu.

İsmet sadece haberleşme ile uğraşıyor. Olan biteni Ankara'ya yazıyor, oradan yazılanlara cevap veriyor. Bana gösterdiği yok. Gizli tutuyor. Ne yazıyor, bilmem.. Benim

de zaten bunu öğrenmeye ayıracak vaktim yok. Muahede işlerine ancak yetişebiliyorum. Hem yaptığı muahede işi de değil. Onun için önem vermiyorum. Sadece önemli ve pürüzlü bir haberleşme olduğu zaman bana gösteriyor.

Kötü de bir âdeti var. Yalnız Dış İşleri Bakanlığına yazacakken, Mustafa Kemal'e de yazıyor. Bu ise Abdülhamid zamanı sistemi. Saraya jurnal, keyfî yönetim ve dalkavukluk usulü, o zamanın en fena gördüğümüz âdeti.

İSMET DÜZGÜN YAZMAMAZ

İsmet bütün zamanını bu işe harcıyor. Çünkü bu adamın bir müsvedde hazırlaması bile çok bir şey. Bir müsvedde yapar ki, gülünç. Kağıdı kalemi alır yazar, hem yazar, hem çizer. Çizdiği satırların altına yenisini yazar. Neticede müsvedde etme işi bittiği zaman kağıt simsiyah, her tarafı çizik, arap saçı gibi bir şeydir. Okumak mümkün değildir. İlk yazdığı satırdan çizilmemiş olanı pek azdır. Bir çok cümleleri bir defa değil, bir kaç kez çizilip yazılmıştır. Saatler geçmiştir. Bunu, Bakanlar Kurulu'ndaki müsveddelerinden de bilirim.

Bunun iki sebebi vardır. Biri yazı yazmaktaki yeteneksizliği. Böyle hararetli düzeltmelerinden sonra bile İsmet'in yazıları anlam çıkmaz bir şeydir. İkincisi de evhamı.. Her cümleyi defalarca tartar. Bundan şu çıkabilir der, çizer yenisini yazar. Ondan da şu çıkar der, yine çizer. Ama hiç birisi de çıkmaz ya.

Bu adamın evhamı müthiştir. Ben hayatımda bu derece evhamlı adama pek az rasladım. Bunu bir tahmin veya bir iki gözlemim üzerine söylemiyorum. İsmet'le Anadolu'da bir çok münasebetlerim var. Sonra Lozan'da bir yıl kadar gece gündüz beraber yaşadık. Her hâlini gördüm. Hem de o buhranlar içinde bütün gerçeğiyle gördüm: Gözleme alışkın hekim gözüyle gördüm. Bunları yazacağım için iyice dikkat ederek gözlemledim.

Sağırlar evhamlı ve alıngan olurlar. Biri bir şey söyler, anlamazlar. Derhal kendi aleyhinedir sanırlar ve bu kuşkuya kapılırlar. Bunda da o haller var. Fakat bu ev-

ham sadece sağırlıktan değil. Çünkü sağırlardakinden çok daha fazla. Sanırım yaradılışında var olan bir şeydir. Kafatası biçimi de arkadan şekilsizdir. Lozan'da İsmet Paşa ile, çeşitli kişilerin kafataslarının şekli ile zekâları arasındaki ilişkiyi ve evham konusunu arasıra görüşürdük.

TUTANAK HATALARI

Meseleleri birbirine karıştırmamak için müzakereleri tarih sırasıyla yazmıyacağım. Bunu isteyenler Fransızca tutanaklardan okusunlar. Bir komisyonun işlerini bitirip diğerine geçeceğim.

Bir de bu tutanaklara geçmemiş olan şeyler var. Bu da bizim kâtip Reşit Saffet'in hatasıdır. Çünkü bizim söylediklerimizi kendisi tümüyle yazamadığı için Masigli'nin söylediklerini aynen kabul etmişti. Oysa Masigli müzakereleri yazarken, pek tabii bir derece kendi görüşlerine uygun şekilde yazıyordu. Bazan bizim için önemli ve onların işine gelmeyen şey de yazıyordu. Yani Masigli bizim kâtip Reşit Saffet'i mükemmel dolaba koymuştur. Reşit Saffet, görevini iyi şekilde yapacak bir beceri gösterememiştir.

Komisyonların ve alt komisyonların tutanaklarında hep buna benzer kusurlar vardır. Bunda bizim heyetin kâtibinin kusuru, ihmâli ve beceriksizliği şüphesiz ise de en büyük eksiklik tabii bizim stenografımızın olmamasıdır. Bu sonuç benim önce hatırıma gelmişti. Fakat bizde stenograf yoktu.

Vaktiyle Mebusan Meclisi'nde Ahmet Rıza'ya (Meclis Başkanı) çok söylemiş ve bir türlü yaptıramamıştım. Lozan'da da bu eksikliğin cezasını çektik.

Ben, tutanaklara geçmemiş ve tabii notlarımda da mevcut olmayan, yabancı delegelerle başbaşa yaptığımız müzakereleri, koridor cereyanlarını, işlerin iç yüzlerini, bunların gayeleri, sebepleri var ki, onları da hikâye edeceğim. Tabii bu arada müzakerelerden ayrı olarak cereyan eden olayları da anlatacağım.

KOMİSYON TOPLANTILARI

BİRİNCİ KOMİSYON

1. TRAKYA SINIRI VE İSMET (İNÖNÜ)'NÜN HATALARI:

Bu İşlere İsmet bakıyor:

Biz Trakya sınırı olarak bütün tren hattını ve Edirne'nin mahallesi olan İstasyonu, Karaağaç'ı istiyorduk.

Venizelos (o zamanki Yunanistan Başbakanı) Trakya'da çoğunluğun Rumlar'da olduğunu iddia ediyordu. Çok şarlatanlık ediyor, utanmadan hiç aslı olmayan yalanlar söylüyordu. Meselâ İzmir'de bile Yunan çoğunluğu bulunduğunu iddia ediyordu. Dünya Savaşı'ndan biraz önce Doğu Trakya'dan ve Anadolu sahillerinden milyonlarca Rum'un kovulduğunu söylüyordu. Bu, yalanın ta kendisi idi. Gidenler pek azdır. Utanmadan söylüyordu. Tabii söyler. Ölçüsüz ama diplomattır. Millî menfaatleri için çalışıyor.

Bütün İtilâf Devletleri, Sırbistan ve Romanya'ya kadar hepsi, Meriç'in batısına geçmemize asla râzı olmadıklarını söylüyorlar. Maalesef bizi konferansa davet eden notada da, sınır Meriç olarak gösterilmişti. Mudanya Mütarekesi'nde de İsmet, ayrıntılara fazla dikkat etmeden bunu böyle kabul etmişti.

İsmet'in dediğine göre; Mudanya'da gerçi İngiliz delegesi Karaağaç'ı da Edirne ile birlikte alacağımızı söylemişse de mütareke metninde böyle bir kayıt yoktu. Gaflete düşmüş bu kaydı yaptırmamıştı.

Tabii lâfa önem verilmez. Bazan imzalara bile kulak asmayan Avrupa diplomatları lâfı dinlerler mi?

İsmet bunun böyle olduğunu söyleyince, Lord Gürzon İstanbul'a bir telgraf çekerek Harrington'dan (İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetleri komutanı) sordu. Cevap İsmet'in dediği gibi değildir. **Yâni nasıl Amiral Kaldrop (Caltrope), Mondros'ta Rauf'u dolaba koydu ise, Mudanya'da da Harrington, İsmet'i dolaba koymuştur.**

İttihatçılar da 1915'te Bugarları, Alman tarafında savaşa sokmak için bu sınırda aleyhimize ve Bulgar lehine değişiklik yapıp bu yerleri Bulgarlar'a terketmişlermiş. Ne derece alçak ve ahmak insanlarmış.. Savaşa katılmak için Almanlar'dan bize birşey almadıkları gibi, Bulgarlar'a da onlar için bizden toprak vermişlerdir.

Tren hattının bir kısmı Meriç'in batısında idi. İsmet alt komisyonda bu kısımları kurtaramamıştı. Ben birinci komisyonun alt komisyonlarının hiç birinde bulunamadım. Ayrıntıyı bilmiyorum.

PLEBİSİT İSTEĞİMİZ NİÇİN REDDEDİLDİ?

Biz Batı Trakya'da plebisit yapılmasını istiyoruz. Avrupalılar buna asla yanaşmıyorlar. Batı Trakya'dan bir heyet gelmişti. *Galip Bahtiyar* da heyetteydi. Türkiye'ye katılmaları mümkün olmazsa, muhtar bir idare istiyorlardı. Bura Türkleri evvelce silahlı bir isyan yapmışlar, Çeteler kurup vuruşmuşlardı. Halk gayret göstermişti. Bir aralık bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi(17.10.1919).

İsmet, uzmanlar komitesinde bir aralık bu konudaki fikirlerimizi bırakmıştır. Bunu bana da haber vermeden yapmıştır. Galip Bahtiyar ve arkadaşları çok üzüldüler, İsmet'e kızdılar ve Lozan'ı terkedip gittiler.

Ben Batı Trakya işini sonuna kadar götürmek istiyordum. Belki bir şey almak mümkün olurdu. Henüz pek az uğraşmıştık.

Üstelik de bu işte haklı idik. Avrupalılar plebisit iste-

miyorlardı, çünkü çoğunluğun Türkler'de olduğunu biliyorlardı.

Batı Trakya öyle bir yer ki, yoğun biçimde Türkler'le doludur. Ancak bizim Meriç'in sağına geçmemizi Sırplar da istemiyorlar. Tarihin tekerrür etme ihtimâlinden, yâni Sırbistan'ı Türkler'in yeniden istilâ etmesinden korkuyorlar. Bu uzak bir ihtimâldir ama, bu korkuları vardır. Nitekim Sırp delegesi ve Dış İşleri Bakanı Niniçiç bunu konferansta açıkça söylemiştir.

Gerçi Mudanya'da bir kere Meriç sınır olarak kabul edilmiş, yapacak bir şey kalmamıştı. Fakat belki bir muhtariyet mümkündü. Neyse ben, İkinci Komisyon müzakeresinde Avrupalılar'ın istedikleri İstanbul'a karşılık yaparak "ahalî mübadelesi"nde (halkların değişimi), Batı Trakya'yı bu işin dışında tutturdum. Hiç olmazsa bu da bir kârdı.

BULGARLAR DEDEAĞAÇ'I İSTİYOR

Bulgarlar Dedeağaç'tan kendilerine çıkış yolu istiyorlar. Lozan'a bir heyet göndermişler. Toplantıda resmen konuştular. Bulgar Başbakanı İstanbulovki delege olarak gelmişti. Bu adam alçak boylu, çok şişman, tulumbacı kabadayı gibi biri. Yanında tercüman olarak bir Bulgar kızı getirmiş. Konferansta tek kadın memur bu kız olmuştur. İstanbulovski çok câhil, yontulmamış bir adama benziyor. Görgü kurallarını filân bilmiyor. Sürekli şakır şakır terliyor. Galiba aydın kişiler arasında sıkılıyor. Muhtıra hazırlamışlar, okudular.

İstanbulovki Sofya'ya döndü, vurmuşlar, öldü. Bulgar-lar'ın, Dedeağaç hakkındaki davalarını öğrenmek isteyenler bu muhtırayı okusunlar. Gizli damgasıyla yayınlanan tutanağın 22 ve 55. sayfalarındadır.

Fakat Bulgarlar'ın başka davaları da vardı. Doğu Trakya'dan vaktiyle halkların değiştirilmesi sırasında götürülmüş Bulgarlar'ın tekrar Doğu Trakya'ya yerleştirilmesini istiyorlar. Bulgar heyeti bize ziyafet verdi, tabii biz de onlara verdik. Bu meseleleri ayrıca bizimle de

müzakere etmek istediler.

Bize son derece dost görünüyorlar. Bu adamlar akılsız şeyler. Akılları sıra burada bize dost görünerek dolaba koyacaklar. Kendilerine dedim ki:

"Siz dostuz diyorsunuz. Kabul ettim. Fakat Trakya'ya Bulgar yerleştirmek istiyorsunuz. Bunun mânâsı Bulgaristan'ın Trakya'da gözü olduğudur. Yâni Trakya'dan vazgeçmedik, Trakya'yı istiyoruz demek istiyorsunuz. Bu ise İstanbul'u da istiyoruz demektir. Tarihlerde yazılıdır ki, Bulgarlar, Bizans'tan Trakya ve İstanbul'u istemişlerdi. Trakya'ya geçici olarak bir kaç defa girmişlerse de İstanbul'a hiç girememişlerdi. Anlaşılıyor ki buralarda hiçbir tarihî hakka veya kılıç hakkına sahip değilsiniz. Etnik hakkınız da ne eskiden olmuştur, ne de şimdi vardır. Bu durumda buraları nasıl istiyorsunuz? Çok haksızsınız. Toprağımızı istemek, hem de hiç hakkınız olmadan istemek Türkiye'nin düşmanı olduğunuzu gösterir. Sizin tarihî hakkınız Sırbistan üzerindedir."

Sustular. Bir daha da ne bundan söz ettiler, ne de bizimle görüştüler. Böylelikle bizi rahatsız etmelerinden kurtulmuş olduk.

Güya savaş çıkmasını önlesin diye, Avrupalılar tarafından Trakya sınırına bir de tarafsız bölge konuldu. Bu bir lâftan ibaretti ama biz de istemiştik. Bu bölgenin tarafsızlığının, Avrupa'nın büyük devletleri tarafından garanti altına alınmasını teklif ettik. Bunu kabul etmediler. Kabul etmek için kendileri kontrol koymak istediler. Bu da bizim işimize gelmedi. Toprağımızda yabancı kontrolü ağır geldi.

Edirne'nin bir askerî bölge hâline getirilmesi gereksizdir. Hem de Türkiye'ye ağır masraftır. Trakya'nın savunulması Lüleburgaz ve Çatalca'da olmalıdır. Bu gerçekler karşısında tarafsız bölge bize zarar değil, kâr idi.

Zavallı Edirne ve Trakya âdeta bizden gitmeye mahkûmdur. Bu sebeple, ben oraya değiştirme suretiyle gelen göçmenleri bile yerleştirmeye taraftar değildim. Şimdi orası, bizim eskilerin *"uç"* dedikleri yerlerdendir. Ve uç rejimi uygulanmaktadır. Oraya para harcamak, insan

yerleştirmek boştur, hatadır. Lozan'dan sonra da bu fikri takip ettiğimden, Edirne milletvekilleri aleyhimde savaş açtılar. Onlara özel olarak şunları söyledim:

"Buraya yerleştirilecek insanlar yine göç etmeğe mahkûmdurlar. Elimizden gelmese bile daima savaş alanı olacaktır. Ahâli kırılacak, yapılanlar yıkılacaktır."

Dinletemedim. Tabii yurt sevgisi ile dolulular. Hakları var, ama politika duygularla idare edilemez ki.

Şimdi Trakya'da fabrika gibi inşaat yapılıyor. Paralara yazık. Bu topraklar İstanbul'un örtü bölgesi ve savaş alanıdır. Bizden gitmese bile savaşın yıkıntılarıyla ezilmeğe mahkûmdur.

Türkiye için bir savaş çıktığında Trakya'ya gerektiği kadar asker çıkarmak bile tehlikelidir. Boğazlar düşerse, bu orduyu geri alıp Anadolu'ya geçirmek mümkün olamaz. Devletin ordusu elinden gider. Bu da Anadolu'nun işgal edilmesine sebep olur.

Trakya ve İstanbul'da yalnızca yirmi bin asker bulundurabileceğiz. Boğazları serbest yaptık. Bu halde..

Daima söylüyorum ve söyliyeceğim. Muahedenin imzasından sonra uygulanması için bir komisyon ve gayeler için bir kitap lazımdır. Bu kitap gizli tutulacaktı.

Burada bizim topraklarda tren hattı döşeyip Edirne ve İstanbul'a, Yunan toprağından geçmeden bağlanmalıdır. Bir Yunan saldırısına karşı yirmi bin asker hazır. Edirne ve İstanbul'u süratle seferber edecek halde hazırlamalı. İlk iki günde yüz bin kuvvet sınırda bulunabilmeli. Ötesi sonra bir kaç gün içinde sevkedilir.

Boğaz'ın ilerideki savunulması da barış zamanında hazırlanmış olursa, gerimiz güvenlikte olacağından başka kuvvetler de geçirilebilir ve Yunan taarruzuna karşı konulur. Gerçi bu da şüpheli ve tehlikeli bir iş.

Tarafsız bölgeye yabancı kontrolü koymak istiyorlar. Bu Avrupalılar yamandır. Bu işi kendi kefâletleri altına almıyor, fakat kendileri kontrol etmek istiyorlar. Fakat şu da var ki, kefaletleri altına alırlarsa kontrol etmeleri de tabii olacaktır. Fakat biz bu kontrole asla râzı değiliz. Çünkü bu bir tür kapitülasyon demektir. Biz ise kapitü-

lasyonları, devletin bu kara belâsını kökünden sökmek azmindeyiz. Kontrolü kabul etmedik. Onlar da kefâleti kabul etmediler.

2. ADALAR MESELESİ

Birinci Komisyon'un diğer bir işi de Adalar Denizi'ndeki Adalar meselesidir. Bunların bazıları Yunanlılar'ın, bir kısmı da İtalyanlar'ın elinde. Halkı ise genellikle Rum. Gerçi Anadolu sahilleri için kaçakçılık ve eşkiyâlık, ekonomik konular açısından adalar önemlidir. Hatta bunlar, Anadolu'ya saldırı için önemli hareket üsleri olabilirler.

Fakat Türkiye'de adaları ne alma, ne de sonra koruyabilme gücü var. Deniz aşırı. Savunulmaları büyük masraflar ister.

Yalnız Çanakkale Boğazı'nın ağzını tıkayan bir iki adayı almalıyız ve alabilirsek kâr. Öbür tarafı uğraşmaya değmez.

Yunan veya İtalyan, kimin elinde olursa olsun, bizde olmayınca kimde olursa olsun. İkisi de bize saldırabilecek vaziyette ve hem de birinden alıp, ötekine verebilmek de elimizde değil. Sadece buraları askerden arındırılmış bölge yapabilirsek yeter.

Zaten Boğazların karşısındaki üç adayı bize iade edeceklerini evvelce nota ile söylemişlerdi. Bu konudaki politikamız bu idi.

Rauf, *"Meis adası, sahillerimize çok yakın olduğundan bize verilmesi"* gereğini hükümet adına ısrarla bize yazdı. Fakat ufak bir kayalık yermiş, neye yarayacak?

İtalyanlara hareket üssü Rodos ve Kuş adalarıdır. Burası o işe yaramaz. Bu adalardan hepsi de Oniki Adalardandır. Bunları 1912'de Türkiye Uşi (Ouchy) Antlaşması ile İtalya'ya zaten vermiş. Bize şimdi burada o hükmü onaylamaktan başka çare yok. Bu sebeple karasularımızdaki adaları almakla yetindik.

Yunan'ın elindekiler Limni, Midilli, Sakız, Sisam olup, İtalyanlar'ın Trablusgarp savaşı sırasında işgal ettikleri

adalarımız. Oniki Ada adıyla anılırlar.

Alt komisyonda, *Limni* bizim danışmanlar tarafından unutulmuş, Lord Gürzon komisyon toplantısında bu yüzden bizimle alay etti. Hakkı var. Kendi menfaatimiz konusunda büyük bir gaf yapılmıştı. Bu danışman da Tevfik (Bıyıklıoğlu-Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri) idi.

Askerden arındırılması gereken adalar Yunan egemenliği altındadır. Oysa İtalya'nın elindekilerinin statüsü de böyle olmalı. Buna yanaşan yok.

İsmet niye bunlarla uğraşmamış bilmem.

3. BOĞAZLARIN DURUMU

Boğazlar'a uygulanacak rejim meselesi hakkında Gürzon, Konferansın en önemli meselesi olduğunu söyledi. Böylelikle bizim bildiğimiz şey resmen ifade edilmiş oldu. Artık hiç bir tereddüde yer yok. Yâni İngilizler için asıl mesele, Boğazlar'ın silahtan arındırılmış ve serbest olmasıdır.

Bu müzakerelerde Rus delegesi olarak, Dış İşleri Komiseri *Çiçerin* ile Rusya'nın İtalya temsilcisi *Varovki* bulunuyorlar. Ukrayna delegesi olarak, Ukrayna hükümet başkanı *Rakovski*, Gürcistan delegesi olarak da *Medyevani* gelmişler. Rakofski, ben Harkof'ta iken de Ukrayna Cumhurbaşkanı idi. Bunların, Varovski dışında olanlarını tanıyorum.

İsmet, Rusya'nın bu müzakerelere katılmasına çok önem verdi. Bunda ısrar etti durdu. Oysa bundan bize bir fayda yoktu. Üstelik zarar bile geldi. Fayda olmayacağını bilirdim ama, zarar geleceğini düşünememiştim. Ruslar İngilizler aleyhine hareket edecekken, istediklerini yaptırmak için bizim üzerimize çullandılar.

Ruslar, İngilizler'e karşı ne yapabilirlerdi? Ne kuvvetleri var? İngilizler bunları adam yerine bile koymuyorlar. Şimdi görüyoruz, Gürzon bunlara bir düzeyi hakaret ediyor. İsmet şapa oturdu. İleride söyliyeceğim.

Boğazlar işinde de her işteki gibi Misâk-ı Millî'yi ileri sürdük. Zaten orada Boğazların serbestliği genel bir bi-

çimde kabul edilmişti. Ancak savaş gemilerinin geçmesine ilişkin hiçbir açıklık yoktu.

Ruslar barış ve savaş zamanında, Boğazlar'dan ticaret gemilerinin geçmesini, fakat savaş gemilerinin geçmemesini istediler. İngilizler savaş gemisi de geçsin istiyorlar. Eski tarihlerden beri Rusya hep böyle istiyor.

İngilizler, Rus donanmasının Akdenize geçmesini kendi menfaatlerine zararlı bulduklarından istemiyorlardı. Şimdi durum, siyasetin tam tersine alt-üst olmuş durumda. Ruslar'ın Karadeniz'de donanma denilecek bir şeyi kalmamıştı. Yeniden yapmaları da şimdilik mümkün değildi.

İngilizler, Karadeniz'e donanmalarını sokmak istiyorlardı. Romanyalılar da bunu çok istiyorlar. Galiba Rusya ile Romanya arasında çıkacak bir savaşta İngilizler'den imdat umuyorlar. Galiba da Köstence'yi İngiliz Donanması için bir barınak yeri yapacaklar.

Çiçerin nutkunda daha da ileri giderek, bizim Boğazlar'ı silahlandırabileceğimizi bile söyledi. Çiçerin de bilgin, zekî bir adam. Zaten Konferansta iki önemli adam vardı. **Gürzon** ve **Çiçerin**. Birbirleriyle konuştular. Biz seyrediyoruz.

Lord Gürzon: *"Ben şimdiye kadar Çiçerin'le sadece kağıt üzerinde karşılaşmıştım. Böyle yüzyüze gelmeyi de çok istiyordum. Çiçerin'in Türk savunuculuğu, aynı zamanda Rus, Ukrayna, Gürcistan ve Türk delegesi de olduğunu gösteriyor. Çiçerin, İsmet Paşa'nın kalpağını giymişe benziyor.."* diye alaylı bir konuşma yaptı.

Romanya delegesi *Doka*'nın konuşmasından ise övgüyle söz etti. Bu da çok güzel gösteriyor ki, Doka'ya söyleyeceklerini önceden Gürzon öğretmiştir.

Gürzon bir düziye bizi konuşturmak, fikrimizi öğrenmek istiyor. Biz ise önce onların fikirlerini öğrenmek istiyoruz. İsmet yalnızca Rus teklifinin uygun olduğunu söyledi. Söylediği bu kadar.

Çiçerin, Gürzon'a iyi bir cevap verdi. Toplantının başında, meydan okuyan bir pehlivan gibi, Çiçerin'le karşılaştığına memnun olduğunu söyleyen Gürzon, Çiçe-

rin'den darbe yemiş, mahvolmuştu. *(Bu konuda Bk. Fransızca gizli tutanağın 114. sayfası)*

Bu konferanstaki en önemli adam Gürzon ile Çiçerin'in zekâ ve bilgi bakımından ikisi de yüksekti. Sonraki müzakerede ise Gürzon, Çiçerin'e iyi bir darbe vurmuştu.

BURUN KARIŞTIRANLAR

Müzakerelerde dikkatimi çekti. Fransız delegesi *Barrer* serçe parmağını iyice, adeta birinci boğumuna kadar burnuna sokup karıştırıyor. Çıkardığı pisliği iki parmağı arasında yuvarlayıp bir fiske ile fırlatıyor. Bunu bu kadar insanın, terbiyeli adamın arasında yapıyor. Gürzon'un sağında ve yanında gayet dik, dik değil vücuda arkaya eğik ve burnu havada büyük bir gurur içinde oturuyor. Toplantılarda sigara içmek yasak değil. Barrer'in ufak, kiraz ağacından yapılmış bir çubuğu var. Sigarasını savura savura bununla içiyor ve sık sık da sümüğünü hap yapıp fırlatıyor.

Bu adamın bu hâli nedense sinirime dokundu. Devamlı gözüme ilişiyor. Baktım, bana bakıyor, hem de gördüğümü anlamış bir bakışla bakıyor. Ben bir tuhaf şekilde baktım. O da öyle baktı, ama hap yapmaktan vazgeçmedi. Gülüyor. Anlaşılıyor ki, özellikle yapıyor.

Bir kaç gün sonra gözüme ilişti. Baktım benim sağımda oturan Pazarola Hasan (Saka) da hap yapıyor. Sağıma geliyor. Gürzon ve diğer konuşanlar genellikle solumda olduğundan yüzü daima sola dönük duruyor. Bu sebeple görmemişim. Demek Hasan daima yapıyormuş. Kimbilir şimdiye kadar yüz hastahaneye yetecek kadar hap yapmış galiba. Hem nasıl yapıyor? Parmağını belki Barrer'den daha çok sokuyor. Parmağının ikinci boğumuna kadar.

Parmağı sanki artezyen kuyusu açan demir burgu gibi burnunu kazıyor, oyuyor. Sanki beynine doğru yol açma gayretinde. Hapını yuvarlıyor, yuvarlıyor, merkezde bulunan *Masigli*'ye doğru havan topu mermisi gibi fırlatıyor. Adeta müzakerelerin verdiği sinir harbini burnundan

çıkarıyor. Bunu görünce yüzüm kıpkırmızı oldu. Alemden utandım. Eğer bunu önce görseydim Barrer'e bakar mıydım?

Barrer'i görenler, *"terbiyesiz, pis adam"* derler. Fakat *"Fransızlar böyledir"* demezler.

Bizim ise adımız çıkmış. Avrupalılar tarafından aşağı bir millet tanınmışız. Hasan'ın bu hâlini görünce, Hasan demezler, *"Türk Milleti işte böyledir"* derler. Demek ki Barrer ile Hasan, karşılıklı nargile içen ve dumanını puf puf ederek ve ciddî bir keyif yapar gibi hapı karşılıklı yapıyorlarmış.

İçimden Barrer'e: *"Bir sizden, bir bizden"* diye teselli bulmak istedim. Fakat onun hapçılığını gördüğümü anladığı ve yüzümün pancar gibi olduğunu gördüğü zaman bana dik dik bakışı ile; *"Benim marifetime bakacağına yanındaki kendi sanatkârına baksana.."* demek istemiş. Şimdi de gözüm hep Hasan'a gidiyor. Mübarek hiç durmuyor, boyuna hap yapıyor. Bu kadar pislik hiç bir burunda, hatta çöp tenekesinde bulunmaz, bitmiyor. Demek alışkanlık. Bu adamda böyle kaba şeyler çoktur. Zaten zekâsı normal olmayan bir insandır.

Baktım ki fena. Otele dönünce İsmet'e söyledim: *"Çirkin şey, söyle de bir daha yapmasın"* dedim.

İsmet: *"Ben söyleyemem, sen söyle!"* dedi.

İsmet bu. Söyler mi? Böyle bir şey düşman kazanmak demektir. Hadi Rıza Nur'un başına.. Rıza Nur da böyle şahsî şey düşünmüz, ona müstehâktır. Oysa bu iş başkanın görevi. Başkanlıkta çok kıskançtır. Ama belâlı işleri Rıza Nur'un başına sardırır.

Nihayet Hasan'a: *"Hap yapıyorsun, çok çirkin, Türkler'e ne derler. Yapma!"* dedim. Yapmadı.

Çiçerin yine nutuk söylüyordu. Sağında Barrer ile Bonpar, arkalarına bir danışmanları gelmiş, konuşuyorlar. Yüksek sesle de değil. Aramızda üç metre kadar mesafe var. Biz bile işitmiyoruz. Gürzon birden eli ile Barrer'in sandalyasına vurdu ve *"Susun!"* diye öfke ile bağırdı. Herkes duydu ve dikkatle bakıyor.

Gürzon'un suratı fena kızmış bir surat. Bu hareketi,

çocukları veya uşakları azarlar gibi bir şeydi. Bunu toplantıda ve dünya delegeleri içinde Fransız delegelerine yaptı. Fransız delegelerinin de bu muameleye nasıl karşılık verdiklerini görmeliydi. Derhal konuşmayı kestiler. Elleriyle danışmanlarına, git git, işareti yaptılar. Bonpar ceketinin önünü iliklediler. İkisi de süt dökmüş kedi gibi durdular. Bu güzel misaldi. Gösteriyordu ki Fransızlar, İngilizlerin emri altındadırlar.

Gürzon bunlara metelik vermiyor. Hatta uşak muamelesi yapıyor.

İNÖNÜ'NÜN TÜRKÇÜLÜĞÜ

Bizimkiler hep korku içindeler. Sinirleri bozuk. İsmet'e ve danışmanlara sürekli cesaret, enerji aşılama gereği var. Bunları çeşitli sözlerimle cesaretlendiriyorum. Hele Münir.. Salona girerken zangır zangır titriyor.

Toplantılara İsmet, Münir, ben bir otomobilde gidiyoruz. Otomobilde Münir'e:

"Korkma, korkacak ne var? Sonra biz onları mağlup edeceğiz! Korkma, aslan gibi ol!" diyorum.

Önümde oturuyor. Başını çevirip, imdat dilenir gibi gözlerle yüzüme bakıyor. Münür'ün sinirleri çok zayıf. *«Savaş ve darba kâdir değil»*. Bunlar bizim eskilerin tâbirleridir. Fakat çok güzeldir. Öyle değil sertçe bir söze bile gelmez. Gölgesinden korkan biri. Zaten vücudu da çok zayıf. Desteklenmeye çok ihtiyacı var. Kendi hâline bırakılırsa derhal geri çekilir. Yabancılardan fenâ korkmuş. Ödü kopuyor. Bu sebeple baş veya askeri bir deyim kullanayım komutan olamaz. Eşsiz bir kurmaydır. Bu değerli adamın vücudunun zayıflığından çok korkardım. Hasta oluverir diye âdeta ödüm kopuyordu. Çünkü o çalışamazsa, hukukî işlerimiz çok aksayacaktı.

Bizde birkaç asırdan beri yaygın bir kanaat var: Avrupalılardan korkmak. Lozan'a da bu kafalarla geldik. Şimdi bunu kırmağa çalışıyorum. Ve sonunda başardım.

Akşamları yemekten sonra İsmet'le bir-iki saat lâflıyoruz. Sonra çalışıyoruz.

Benim Türkçülüğe ait incelemelerimi soruyor. Kendisi hararetli bir şekilde Türkçülüğünden söz ediyor. Türk Ocağı'nda üye olduğunu söylüyor.

Bir akşam nasılsa bana şöyle dedi:

"Babam ve biz Bitlis'liyiz, Bitlis'te Türk var mıdır?". Alem onu Malatya'lı bir Türk biliyor. Nasılsa bu sırrını ağzından kaçırdı. Babası Malatya'da mahkeme başkâtipliği yapmış. Kendisinin sorusuna: *"Şehirde Türk vardır.."* diye cevap verdim.

GÜRZON'UN BOĞAZLAR TEKLİFİ

6 Aralık 1922 tarihli toplantıda Gürzon, müttefikler adına Boğazlar hakkındaki teklifi yaptı. Teklifleri iki kısımdır:

1. Ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi, savaş ve barış zamanlarında Türkiye'nin tarafsız veya savaşın içinde olmasına göre durumu belirleyecek bir düzenin hazırlanması.

2. Boğaz'ın iki tarafında askerden arındırılmış bölgeler kurulması.

Bu arada eskiden olduğu gibi İstanbul'da her devlete ait *"istasyoner"* adı ile mevcut olan bir savaş gemisinin yine aynı şartlar altında bulundurulmasını da istiyorlar. Bu ise bir kapitülasyon demektir. Hele bunun aleyhine şiddetle ayaklandık. Bompar, kaldırılmaması için çok uğraştı ama kaldırdık.

Askerden arındırılmış bölgeyi ise çok geniş tutuyorlardı. Adeta bütün Marmara sahilleri askere yasaklanıyordu. Buna da çok uğraştılar, ama onu da kaldırttık.

Boğazların idaresi, askerden arınmış bölgelerin teftişi ve bu arada karantinalar gibi sağlık işlerine bakmak üzere uluslar arası bir komisyon da kuruyorlar.

Biz Trakya sınırındaki askerden arındırılmış bölgeleri Avrupa devletlerinin kefâleti altına sokmak istiyorduk. Şimdi de bunlar Boğazlardaki askerden arındırılmış bölgeleri böyle yapmak istiyorlar.

Çiçerin bu müzakere günündeki beyanatında adeta Rusya, Türkiye'nin hâmisi imiş bir bir tavır takındı. Ve bu da hiç hoşumuza gitmedi.

Bir noktayı belirteyim: İtilâf Devletleri'nin müzakereleri yönetmeleri, müzakere günlerini belirlemeleri, toplantılara başkanlık etmeleri, onları hâkim bir mevkie getiriyor. Bu, onlara kâr, bize zarar oluyordu. İşleri istedikleri gibi tertip ediyorlardı. Bizim elimizde ise bir şey yoktu. Meselâ bu gün bir şey oldu. Çiçerin, cevabını sonraki toplantıda vereceğini, fakat incelemelerini yapıp cevabını hazırlayabilmesi için toplantının iki gün sonra yapılmasını istedi.

Gürzon, bir gün sonra dedi. O olaydan sonra İsmet Paşa da zaman isteyince verdi. Çok oluyordu ki, cevabımızı gelecek toplantıda vereceğiz diyorduk. Ama Gürzon gelecek toplantıyı ya o gün veya ertesi gün yapıyordu. Araştırma yapabilmemiz için bize vakit bırakmıyordu.

Ayrıca, toplantıda müzakere edilecek meseleyi bildiren tebliği bize çok defa, toplantının başlamasına bir iki saat kala bildiriyorlardı. Bunları bilerek böyle yapıyorlardı. İngilizlerin dosyaları mükemmel, bizim ise bir şeyimiz yok. Oysa herkesten çok dikkat bize gerekli.

Meselâ Dış ve İç İşleri Bakanlıkları'nda Trakya nedir? Etnik ve ekonomik durumu nasıldır? Eskiden ve şimdi başından neler geçmiştir? Onları belirleyen muahedeler bile yok. Dosya değil, bir kelime bile yoktu. Bir Noyyi (Neuilly) Muahedesini bile bulamadığımızı hatırlarım.

Tutanakların düzenlenmesinde de kendilerine göre pek çok düzeltmeler yapmışlardır. Özetle bu sayede kendilerinin bir çok çıkarları, bizim ise zararımız oldu.

BOĞAZLARIN SERBESTLİĞİ

Boğazların serbestliği konusunda bizim bütün danışmanlarımızı toplayarak başkanlığımda bir toplantı yaptım. Şevket (Doğruer-Yarbay) Boğazların serbestliğine ve askerden arındırılmış bölgeler kurulmasına şiddetle

itiraz etti. *"Kesinlikle olamaz ve yapamazsınız!"* dedi.

Bu yapamazsınız sözü bir tehdit gibi idi. Tuhaf! Gerçi bu işin asıl uzmanı kendisi idi. Bizim, Boğazlarda hakimiyetimizi sağlamak istiyordu. Bunun için zorlandı. Ne var ki, çizmeyi de aşıyordu.

Nihayet: "Sizin bizi zorla yönlendirme yetkiniz yoktur. Siz sadece fikirlerini söylersiniz!" dedim.

O: "Sorumluluk alamam, eğer yaparsanız, bize, sırf kendi kararınızla bu işi yaptığınızı gösteren yazılı bir belge vermelisiniz" dedi.

Ben: "Ne zorlanıyorsunuz. Boşuna üzülmeyiniz. Siz zaten sorumluluk taşımıyorsunuz. Buna rağmen bir belge istiyorsanuz, aranızda durumu açıklayan bir tutanak düzenleyin" dedim.

Böylece onun zorundan kurtulduk. Sustu. Kabadayılık ediyor ama dünyadan haberi yok.

Boğazların serbestliği meselesi Lozan'a gelmeden önce kabul edilmiş bir şey. Gerçi Boğazlar'ı eskisi gibi kapalı tutabilmek güzel bir şeydi. Bu ısrarı ile Şevket vatanseverliğini gösteriyordu. Ama durum o kadar değişmişti ki, onun istediğinin olmasına artık imkân yoktu.

Amerika bile konferansta Boğazlar'ın serbestliğini istemiş ve bunu sağlamak için Amerika savaş gemilerinin geçmesi gereğini de söylemişti. Dünyadaki bütün deniz geçitleri serbest oluyor ve uluslararası bir statü kazanıyordu. Hem koca Avrupa devletlerine karşı biz neyiz ki?

Diplomatlıkta başarının esası genellikle silah kuvveti işidir. Hem zaten bunu Misak-ı Millî ile de kabul etmiş durumdayız. Sonra biz düşündük ki, Boğaz'ı kapamağa gerek yoktur. Çünkü artık anlaşılmıştır ki, sağlam ve büyük masraflarla gerçekleştirilen istihkâmlarla iş olmuyor. Savaş usulleri değişmiştir. Dağlar arkasında saklanan seyyar bataryalar, torpiller, denizaltılar ve uçaklar ile savaş kazanılıyor.

Bu şartlar karşısında, askerden arındırılmış bölgelerin arkasında da böyle yapılır, her şey oraya konulup hazırlanır. Askeri bölgelerin dışında yollar yapılır. Deniz

kenarında da, askerî olmayan alanların yanlarında da torpil ve benzeri depolanır. Gerektiğinde bunları yerlerine koyup boğazları koruma haline geçirmek bir kaç saatlik iş olur. Benim bütün fikrim ve çarem bu idi.

Hele muahedenin yapılabilmesinin anahtarı da Boğaz'ın serbest olmasını kabul etmektir. Herşey İngilizler'in elinde. Onlar için de tek önemli konu var. O da budur. Muahedeyi yapmak için buna râzı olmak ön şart gibidir. Ve Başkent artık Ankara'dır. Anadolu'da olması zaten bir çok bakımdan gereklidir. Bu durumda da Boğazların serbestliği o kadar tehlikeli bir durum değildir.

İşte bu sebeplerden dolayıdır ki, muahede bittikten sonra İsmet'e beş-on defa söyledim:

"Bu muahedeyi yaptık. Bunda çeşitli gayeler vardır. O gayelere göre maddeler oluşmuştur. Bunları senden benden başkası bilemez. Muahedenin her maddesinin altında bir sır, sebep, bir fikir, bir emel saklıdır. Muahedenin uygulanmasının bu gayeler doğrultusunda yürüyebilmesi için (muahede uygulama komisyonu) diye bir komisyon kur. Biz de bu gayeleri gizli olarak yazalım, bu komisyona ver. Ona göre uygulamayı gözetsinler. Dışta ve içte ona göre uygulama yaptırsınlar. Muahedeye aykırı türlü işler yapılacaktır. Bu komisyon düzeltir. Bu şimdi Boğazlar için. Dediğim pek gizli ve gerekli. Daha gizli olarak bir bildiri de hazırlayıp komisyon başkanına ver. Bunların yerine getirilmesiyle ilgili Bakanlıklar uğraşsın."

Bunların önemini ve değerini bir türlü İsmet'e anlatamadım. Başbakan'dı, yapardı, yapmadı.

Oysa bir yıl sonra Yunanistan buna benzer bir heyet oluşturdu. Meselâ Trakya işlerinde, tren hattını şimdi sol yakaya almamız lazımdır.

Edirne müstahkem mevki olamaz. Trakya İstanbul'un savunması için savaş bölgesidir. Trakya'ya büyük imar masrafları yapılamaz. Trakya'ya ordu geçirmek de, Boğazlar'ın tutulması durumunda geri çekilmesi kesileceğinden tehlikelidir.

Boğaz'ın serbestliği ve askerden arındırılmış bölgeler,

Boğazların savunulması noktasından önemsizdir. Son barış döneminde, buraların arkasında ve yanlarında depolama yapılır. Top, torpil hepsi hazır bulundurulur. Yollar yapılmış olur.

Gerektiğinde her şeyin yerli yerine konulması pek az bir zamanda oluverir. Bir de buna karşı alınacak önemli tedbir de başkentin İstanbul'dan kaldırılmasıdır. Onu da Anadolu'nun ortasında saldırılardan korunmuş bir yere götürmek hayatî bir meseledir. Zaten bu diğer bir çok açıdan da gereklidir.

İstanbul artık Türk topraklarının ortasında değildir. İstanbul başkent oldukça Anadolu'ya bakılmıyor, bakımsız kalıyor. Oysa Anadolu halkı milletin esasıdır. Oraya imar götürmeli ve halkına kültür verilmelidir.

Ruslar, Boğazların açılmasından pek telaştalar. Çünkü Rusya'nın Karadeniz sahillerine İngilizler'in saldırmalarından korkuyorlar. Bize ne? Biz kan, para dökeceğiz, Rusya'ya bekçilik edeceğiz. Bizim için aptallık olur.

Nemize lâzım? İt dişi, domuz derisi.

Önemli olan, İstanbul'dan savaş gemilerinin geçmesi, mümkün olursa bize zarar vermeyecek bir hâle konabilsin.

Tutanağın 135. sayfasındaki Çiçerin'in nutku Rusya'nın bu konudaki telaşını gösteriyor. Bunlar ve İngilizlerin söz ve teklifleri, Boğazlar'ın İngiltere ve Rusya arasında nasıl bir rekabet konusu olduğunu gösteriyor.

Nihayet biz fikirlerimizi toplantıda bildirdik. Bunda, Müttefik'lerin teklifini bazı değişikliklerle kabul ettiğimizi ortaya koyuyorduk. Yâni Boğazlar'ın serbestisini ve savaş gemilerinin geçmesini de kabul ediyorduk. Ancak şartlarda pazarlık yapıyoruz.

Ruslar bu sonuçtan memnun olmadılar ve telaş ettiler. Bize kızdılar.

Çiçerin, Boğazlar'ın açılmasının, Türkiye'nin istiklâlinin sonu olduğunu söyledi. Rusların bize kızdıklarını İtilâf Devletleri'nin delegeleri de anladılar. Gürzon bunu açık açık söyledi.

4. MEZARLIK MESELESİ

İngilizler bir de mezarlık meselesi çıkardılar. Gelibolu Yarımadası'nda, Çanakkale Savaşında ölen askerlerinin gömüldükleri toprakların kendi malları imiş gibi sahibi olmak istiyorlar. Bunda ısrarlılar. Bu da İsmet'i fena halde kuşkulandırdı. Şimdiye kadar bunca önemli teklifler ve kabuller oldu. Hiçbiri bu kadar sinirine dokunmamıştı. Bu adam tuhaftır. Gayet önemli bir şey onda önemsizce geçiverir, onlara oranla daha önemsiz olan bir şey ise onun evhamını alevlendirir. Tutturdu. Bana diyor ki:

"Bunda gayet tehlikeli bir maksatları var. Bu mezarlıklara sahip olacaklar, buraları aleyhimizde hareket üssü olarak kullanacaklar. Ziyaretçi diye asker sokacaklar."

Ben cevap olarak:

"Canım bunda bu kadar kötü bir şey olamaz. Boş yere kendini üzme. Burayı onlara Suriye'yi, Mısır'ı terkettiğimiz gibi terkedecek değiliz. Tabii öyle yapamayız. Mezarlık yapılsın, ziyaret etsinler. İnsancıl bir haktır. Ziyaret diyerek asker sokabilirler mi? Bizim gözümüz kör mü? Körse de, zaten mezarlık vermesek de bir gün birden asker indirirler. Asker soksalar bile o kadar asker maksada yeter mi? Yeter ki biz uyumayalım. Silahlarıyla sokmayalım. Bu işin bu derece önemi yoktur" dedim.

Ah.. Kafasının içine soktuğu şeyi, özellikle kuşkuyu ne kadar saçma olursa olsun, kafasından çıkarmak imkansız. Zaten bu hâli yüzündendir ki, Yunanlılar İnönü'nden gelecek diye Eskişehir-Afyon felâketine sebep olmuştu. İsmet'in telâşına bakıp yeniden düşünüyorum. Bir şey anlıyamıyorum. Sonunda boş vehimler içinde olduğuna karar veriyorum.

Nihayet Gürzon da mezarlıklar meselesinin hâkimiyet kurmakla ilgisi olmadığını söyledi. Bu bile İsmet'in kuruntularını gideremedi. İsmet Boğazlar'ın serbestisi, savaş gemilerinin geçmesi, bunların şartları gibi çok önemli meselelerden çok bu mezarlık işiyle uğraşmıştır.

Alt komisyonlardaki münakaşalar sonunda, askerden arındırılmış bölgeler onların istediklerinden çok az bir alana indirildi. Lehimize bir çok kararlar ilave edildi. Bunlar, meydana gelen ve imzalanan muahedede görüldü. Bunlara Ruslar da katılmak istediklerinden, alt komisyon Avrupalılar tarafından bir daha toplanmayıp, İtilaf Devletleri uzmanları ile bizim uzmanlar arasında yapılan görüşmelelerle çözümlendi.

Ruslar tabii buna da kızdılar. Çiçerin beyanatında bunu İtilaf delegeleri ile Türk delegeleri arasında yapılan düzenler şeklinde değerlendirerek hakaret edici sözler bile sarfetti. Ne yapalım, karşımızdakiler konferansa hâkim ve işlerinde de son derece katılar. Bunu önlemek bizim elimizde değil..

Hele Ruslar'a herşeyde, her fırsatta hakaret ediyorlardı. Onları adam yerine koymuyorlardı. Tutanaklarda bile isimlerini alfabetik sıranın dışında tutarak en alta yazıyorlardı.

RUSLAR, İSMET'İ TEHDİT ETMİŞ..

Ruslar bize: *"Boğazları serbest yapamazsınız. Bunu kabul etme kararınızdan vaz geçeceksiniz!"* dediler. Hatırımda kaldığına göre, bize bu konuda nota bile verdiler:

"Moskova Muahedesi gereğince, Rusya'nın onayı olmadan muahede imzalayamazsınız!" dediler.

Oysa o Muahedede böyle bir hüküm yoktu. Oradaki hüküm: *"İki taraftan herhangi birine zorla kabul ettirilecek herhangi bir muahedeyi diğer taraf kabul etmeyecektir"* şeklindeydi. Bu mesele ise öyle değildi. Biz kendi rızâmızla ve müzakere ederek muahedeyi kabul ediyoruz, zorla imzalamıyoruz ki..

Çiçerin ise safsata yapıyor, düzenbazlık ediyordu. Ruslar, İsmet ile görüşmüşler ve onu tehdit etmişler. İsmet fena halde korkmuş.

Bir gece yarısı idi. Ben danışmanlarla yarınki işleri hazırlıyordum. İsmet beni çağırttı. Yanına gittim. Baktım

bitik bir halde. Gözler süzülmüş. Loş olmuş. Yüzü süzülmüş, çekilerek büyük bir korku ve ümitsizlik içinde âciz kalan bir adamın yüzü hâlini almış. Başı sanki boynunu tutmuyor gibi öne düşmüş. Dedim:

"Yine evham içinde perişan galiba.."

Çünkü evhama kapılınca veya gerçek bir tehlikeli iş karşısında kalınca böyle olur. Sinirleri zayıf, direnci azdır.

Dedi:

"Kardeşim, bu Ruslar büyük belâ çıkardılar. Boğazların serbestisini kesinlikle kabul etmeyeceksiniz, diyorlar. Mahvolduk. Rıza Nur, bu işi sen halledersin. Bu adamları hiç olmazsa şimdilik susturmalı. Büyük, çözülmesi güç işleri her zaman sen çözdün."

Ne tehdit yapmışlar bilmem, onu söylemiyor. Kanepede yanında oturuyorum. Düşanmeye daldım. Ne yapabilirim? Nasıl edeyim?..

İsmet boynuma sarıldı, yine: *"Bu işi ancak sen yaparsın"* dedi.

Dedim: *"Çare düşünüyorum, fakat bulamıyorum.."*

Yüzümü şapır şupur öptü, *"sen bulursun!"* dedi.

Bir süre daha düşündüm. Bu adamların Vorovski dışındakilerinin hepsini şahsen tanıyorum. Beraber işler yapmıştık. Nihayet aklıma geldi. Bir çare buldum. *"Peki!"* dedim.

Kâtibi çağırtıp, telefonla Rus delegelerine hemen gelmek istediğimi bildirttim.

"Gelsin!" demişler.

Otomobile binip gittim. Çiçerin, Rakovki, Vorovski, Medavani beni odalarına aldılar. Meseleyi açtım. Münakaşa başladı.

Hepsi birden çok sert bir dil kullanıyorlar:

"Boğazları serbest bırakmayın! Bunu yapamazsınız!" diyorlar.

Sebebini sordum. Çiçerin:

"Bunun anlamı Rus dostluğunu bırakıp, İngilizler'le dostluk kuruyorsunuz demektir" dedi.

Oysa resmî beyanatlarında, Boğazların serbestisi yü-

zünden Türkiye'nin istiklâlinin elinden gittiğini söylüyorlardı. Ne bu, ne de öteki iddiaları doğru değildi. Mesele İngiliz Donanması'nın bir gün Rusya'ya saldırmasının kolaylaşmış olmasıydı. Bunun asla olmayacağı konusunda kendilerine garanti verdim. Reddedemediler ama, inanmak da istemediler.

Münakaşa da pek kızıştı. O zaman önce kafamın içinde hazırladığım darbeyi indirdim ve:

"Peki, bize Boğaz'ı açmayın diyorsunuz. Bu bizim canımıza minnet, fakat İngilizler kesinlikle bunu istiyorlar. Bu olmadan barış yapmıyorlar. Bizim ise barışa ihtiyacımız o kadar şiddetli ki, hayatımıza bedeldir. Mutlaka barış yapmalıyız!" dedim.

"Barışı yaptırmayız!" dediler.

Yüksek bir ses tonu ile:

"Siz ne deseniz, ne yapsanız, barış yapacağız. Bunun için de barışın düğümü olan Boğaz'ı açacağız ve bunun bütün sorumluluğu da bilesiniz sizindir!" dedim.

Bu son sözüm üzerine hepsi birden gözlerini açtılar: *"Nedenmiş?"* diye bağırıştılar.

Dedim ki:

"Açıklayayım: Ben Rusya'da ikinci gelişimde size hükümetim adına şu teklifi yaparak; *«Avrupalılar'a karşı savunma ve savaşta işbirliği antlaşması yapalım»* dedimdi. *«Bizim paraya ve diğer maddî yardımlara ihtiyacımız vardır. Kendi kendimize artık dayanamıyacağız, sonra barış yapmağa mecbur olacağız»* diye ekledimdi. Bu bir gerçekti. Tamamiyle de mantığa uygundu. Siz benim bu teklifimi reddetmiştiniz. Para da vermediniz. Demek bizim sulh yapmamıza da o zaman razı oldunuz. İşte Rokovki, söylesin!" Rakovski:

"Evet bu teklifi yapmıştınız ve biz de kabul etmemiştik" dedi.

Ben:

"Hatta o vakit bana Rusya'nın dahi İngilizler ile barış yapmaya mecbur olduğu resmî ağızla söylendi. Söyleyiniz! Rakovski!" dedim.

Rakovski *"Evet!"* dedi.

Devam ettim:

"Durum böyle olduğuna göre, bugün ne hakla bizim barış yapmamızı önlemeye çalışıyorsunuz? Bunun böyle olacağı şüphesizdi" dedim.

Sustular ve önlerine baktılar. Bunun üzerine işi tatlıya vurdular. İçki getirttiler, içtik. Dereden, tepeden konuştuk. Nihayet:

"Hakkınız var. Barış yapmalısınız. Ne çare ki böyledir. Sizi temin ederiz ki aleyhinize bir şey yapmayız. Siz de, biz de aramızda olan bu ihtilâfı, bu kavgayı, kimseye duyurmayalım. Bir sır olarak kalsın" dediler.

"Peki yi" dedim. Nihayet kalktım. Beni asansöre kadar götürdüler. Asansörün başında kulağıma eğilerek tekrar:

"Aman bu işi İngilizler duymasın" dediler.

Bunda en çok ısrar eden Medivani idi. Kendilerine teminat verdim, mesele bitti.

Ruslar Türkiyeyi koz olarak kullandıklarından, bu ihtilâfın İngilizlerin kulağına gitmemesine çok önem veriyorlardı.

İSMET'İ KORKUTAN RUSLAR'I YALVARTTIM

Bunlara benim Harkof'ta savaş ve savunma işbirliği antlaşması yapma teklifim, daha önce anlattığım gibi, Türkiye'nin talimatı veya arzusu değildi. Benim uydurmamdı. Bu sayede aleyhimizdeki şüphelerini, Bekir Sami'nin rezâletini gidermiştim. O zaman çok işimize yaramıştı.

Şimdi de burada işime yaradı. Koca yalan neler yaptı? İşte diplomatlık. Ama yalanı sonra rezil olmamak üzere söylemeli.

Bizim otele geldim. Saat üç olmuştu. İsmet'in odasına girdim. İsmet bir aşağı, bir yukarı volta vuruyor. Kederden, düşünmekten yorgun. Düşecek gibi. O zaten buhranlı zamanlarda böyle olur. Yemek bile yemez, uyku bile uyumaz. Hep volta vurur.

Beni görünce merak içinde koştu. Kulağını ağzıma yanaştırdı.

Dedim ki:

"Mesele halledildi. Hiçbir şey yapmıyacaklar. Kuzu gibi oldular. Hatta herifleri kendime yalvarttırdım."

Çok keyiflendi. Nasıl yaptığımı sordu, anlattım. Boynuma sarıldı. Beni öptü ve:

"Yaşa! Bütün Rus işlerinin üstadı sensin. Bundan böyle, Devlet'in Rusya ilişkilerini ancak sen yönetebilirsin" dedi.

Bu sözleri iyi ama, işi halletmeye gitmemden önce söylediklerinin yanında çok küçük. İş bitince küçülttü. Adetidir. Ankara'ya döndükten sonra da Rusya işlerinin üstâdı olduğumu unuttu. Hep beni tepelemeye uğraştı.

İsmet'in prensibi vardır. Ve bunu daima söyler: *"Suyunu emip, posasını atacaksın."* İsmet bu..

Şimdi bunu da söylemez. Beni hatta kündeden de atar, giderdi. Ama daha suyumun bitmediğini, daha pek çok susuzluklar da, kerbelâlarda suyumu emeceğini biliyor. Nitekim Lozan'dan sonra benim suyuma ihtiyacı kalmadığına hükmedip, beni posa gibi atmıştır.

Ruslar, son celsede kendilerinin müzakereye alınmamalarından dolayı Boğazlar'ın serbestisini kabul etmediklerini ve böyle bir şeye imza koymayacaklarını açıkladılar.

Artık Trakya, Boğaz meselesi de bütün ayrıntılarıyla bitmiş oldu. Bu işler işte böyle bitti.

RUS DELEGESİNİ ÖLDÜREN BERAT ETTİ

Bu sırada idi ki, Varovski, bir akşam otelde yemek yerken bir İsviçreli tarafından kurşunlanarak öldürüldü. Yumuşak, terbiyeli bir adamdı.

Kaatil kaçmayıp, polise teslim olmuş. Cenazesine hiçbir delege gelmedi. Rusya ile yalnız bizim heyetin delegeleri vardı. İtilâf Devletleri demek ki Ruslar'a bu kadar kızmışlar. Fakat ayıp şey.. Bu bir cenaze..

Katil, jüri tarafından yargılandı. Şöyle ifade verdi:

"Benim babam, kardeşim Rusya'da tüccardılar. Bolşevikler onları öldürüp mallarını ellerinden aldılar. Bunun intikamını aldım."

Sonunda beraat etti. Bu anlattıkları doğru imiş. Evet Bolşevikler böyle yüzbinlerce cinayet ve soygunculuk yaptılar. Fakat bunun babasını ve kardeşini kimbilir kim vurdu. Şimdi onu, Vorovski hayatıyla ödedi. Bu haklı mı?

Zavallının ne kabahati var? Hem de çok efendi, yumuşak huylu bir adamdı. Belki de karıncayı bile ezmekten çekinirdi.

Bu İsviçre Mahkemesi'nin kararı, Selahaddin-i Eyubî'nin veziri Karakuş'un hükmünden de pek aşağı değildi. Hey gidi.. Hürriyetin, adaletin, insaniyetin yeri diye adı çıkmış bir memleket! Bence kabahat jüri usulündedir. Ben önceleri bu adalet sisteminin çok lehinde idim. Sonra ise tam karşısında oldum. İsviçre'de jüri nasıl çalışır bilir misiniz?

Mahalle'de bakkal, çakkal, kasap falan tarafından seçilirler. Bunlar mahkemeyi kurup hüküm verirler. Bu hal Fransa'da da böyledir.

Hâkim yerindeki bu adamlar, câhil ve hislerine yenilen insanlar. Hükümleri de tabii o türden alacaktır

Bu hadiseye bakılınca, dünyanın ne yaman işlerinin olduğu görülür. Hele şu politika, ne pistir! Yıllar önce biri bir cinayet işlemiş, çok sonra kâtilin yerine, o işten hiç haberi olmayan birini öldürüyorlar. Ve kâtil de cezasız kalıyor. İşte Ermeniler de bizden ve Azeri Türklerinden nice adamları öldürdüler. Katillerden yakalananlar da oldu ama berat ettiler.

5. GÜNEY SINIRIMIZ VE MUSUL-KERKÜK MESELESİ

Şimdi bu komisyonun işinden geriye güney sınırlarımız kaldı. Doğu sınırlarımızı ise ne onlar karıştırdı, ne de biz. Gerçi İsmet, doğu sınırlarımızı da gündeme getirmek istedi. Bana söyledi. Sebebini sordum:

"Bu sayede İran ve Rus sınırlarımız da bu muahede ile tasdik edilmiş olur, yâni Avrupa da durumu tanır" dedi.

Bense bu durumdan söz etmenin pek tehlikeli olacağı fikrini taşıdığımı söyledim. Dedim ki:

"Ruslar ile, hatta Acemlerle ihtilâf çıkarmayalım. Olmuş bitmiş ve uyuyan bir iş. Hem de söz konusu etmenin hiçbir faydası da yok. Hem Avrupalılar'ı ilgilendiren bir iş de değil. Bu sınırlarımızda bir şey olsa, burada imza koyanlar gelip bizi savunurlar mı?."

Bu sözlerim üzerine, doğu sınırı meselesinin gündeme getirilmesinden vaz geçildi.

23 Ocak 1923 tarihli müzakerede Gürzon, güney sınırları konusunu söz konusu etti. Bu da Suriye ve Irak olarak iki kısımdır. Suriye, Fransızlar; Irak, İngilizler ile olacak.

Suriye Sınırı meselesi daha kimse tarafından ağzına alınmadan Bompar acele:

"Böyle bir mesele yoktur. Ankara İtilâfnâmesi ile iki taraf arasında çözümlenmiştir. Sadece konferansta bu konu onaylanmış olarak anılmaktadır" (Sayfa 296) dedi.

Diyecek yoktu. Mustafa Kemal ve Yusuf Kemal (Tengirşenk) bunu vaktiyle Franklen Builion'un oyununa gelerek kabul etmişlerdi. Oysa orada İskenderun ve Belen taraflarında önemli miktarda özbeöz Türk vardı. Bunlar Adana'nın kurtuluşu savaşında da önemli rol oynamışlardı. Hürriyet haklarıydı. Fransızların emri altında kalmamak için çırpınıyorlardı. Birşey yapamadık. Fransızlar onlara idarî muhtariyet vermeyi taahhüt etmişlerdi, ama onu da vermediler. Güya memurları, öğretmenleri kendilerinden olacak. Türkçe'yi hükümette, mahkemelerde ve okullarda kullanacaklardı.

ERMENİ MESELESİ

Tam tersine, Fransızlar oralara Ermeni yerleştirmekle meşguldüler. Ermenileri bura Türkleri'nin başlarına belâ ettiler. Güya böyle davranarak, muhtemel bir Türk saldırısına karşı önlem alıyorlar. Boş şey. Fransızlar'a faydası yok ama Ermeniler, Türkler'e zulüm yapıyorlar.

Türkiye'de işbaşındaki hükümet de, bu işi kurcalayıp, Muahede hükümlerinin uygulanmasını istediği yok.

Araplar ise oralara Arap memurlar yerleştiriyorlar. Bu iş de böyle gitti.

Ermeniler, Kilikya'da yapamadıkları Ermenistan'ı orada kurmak istiyorlar. Bir çekirdek olacak. Fırsat çıkınca oradan Adana'yı alacaklar. Almak emelleri. Bilhassa Taşnaklar, Paris'te bu işle meşguller. Fransızlar da galiba bu Ermeni yurdunun Suriye'nin kuzeyinde kurulmasını kabul ettiler.

Ermeni gayesi; bir Ermenistan Ararat'ta, biri de Adana'da olacak. Bir gün bu ikisi arasındaki toprakları ele geçirip Büyük Ermenistan yapacaklar.

Musul'u kaybedişimiz:

Irak sınırı Musul işi idi. Bunu ilk günlerden beri özel olarak çözmeye çalıştık. Gürzon ile, İsmet görüştü. Bir kaç defa da ben başbaşa Gürzon'un odasında kendisiyle görüştüm.

Onlar Teril (Tyrell- İngiltere'nin şimdi Paris elçisi), Forbs Adam, Nikolson, daha bir kaç İngiliz ve İngiliz subayı.. Biz İsmet, ben ve Tevfik (şimdi Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri) idik. Defalarca bizim otelde veya onların otellerinde toplanıp konuştuk.

İngilizler Bağdat'tan bir ÜArap da getirtmişlerdi. Biz onu müzakereye kabul etmek istemedik ve almadık.

Bu görüşmeler bir süre sözlü şekilde sürdü. Sonradan notalarla yazılı şekilde yaptık. İsmet sürekli bana:

"Gel şu Musul'u verelim de kurtulalım" diyor.

Ben de:

"Olamaz, Musul bizim en önemli yerimizdir. Orası böğrümüzdür. Böğrümüze hücum oradan olur. Hem de başımıza bir Kürdistan fikri çıkar. Çalışalım. Kurtulmak ihtimâli vardır" diyorum.

O da:

"Etme, sonra boca olur. Muahede, barış kalır" diyor. Ben bir düziye engel olmaya çalışılorum.

İngilizler ise:

"Musul'u size vermek demek, sizin Bağdat'a inmeniz demektir" diyorlar. Anlaşılıyor ki bundan korkuyorlar.

İsmet benden âciz kalıp Ankara'ya yazdı. Hükümet Genel Kurmay'a sormuş.

Fevzi Paşa *"Musul'u almalı!"* demiş. Bu bana kuvvet oldu.

Süleymaniye'yi Kaybedişimiz:

İngilizler'le özel görüşmelerde epey ilerleme oldu. Bir gün İngilizler bize geldiler. Yeni teklifte bulundular. Elle-

rinde haritaları da vardı. Sınırı çizmişlerdi. "İşte" dediler, Musul'un hemen kuzeyinden geçiyor ve Süleymaniye kazasını tamamiyle bize bırakıyorlardı. Bu büyük bir şeydi. Demek Musul'u almak için ümid artıyordu. Bizim askerî danışman Tevfik (Bıyıklıoğlu) dedi ki:

"Süleymaniye'den ne çıkar? Buralar dağlıktır. Musul olmayınca oralara gidilemez bile. Başa belâ olur."

Ben oraları bilmem. Asker de değilim. Görüyorum İsmet de bunları ondan soruyor.

İsmet bu Tevfik'i canı gibi seviyor. Sırdaşıdır. Ve bana öyle geliyor ki, İsmet, Tevfik'in etkisi altında. Gerçekten bu adamın İsmet üzerinde orduda, Lozan'da ve sonraları çok kötü tesiri olmuştur. Araplar zamanında Tevfik, İsmet'in yanındaydı. Onun hassas damarlarını biliyor. Derhal damarına giriyordu.

Tevfik aslen Musullu imiş. Gerçekten de yüzü tamamen Asurî-Keldanî yüzüdür. Bu milletlere ait kabartmalardaki insan resimlerine, bir de bunun suratına bakın, aynıdır. Onun için O'na **Keldani Tevfik** adını koydum. İsmet tarafından müzakerelerde görev veriliyor. Almanya'da silah fabrikası almak da istiyor. Bu sebeple herifin durumu hoşuma gitmiyor. İyi bir haşladım: "İşinle meşgul ol! Para meseleleriyle uğraşma" dedim.

Tevfik, nihayet bir sene önce Mısır hidivinden elli bin lira rüşvet istemiş. Mektubu ele düşmüş. Mustafa Kemal onu tutmazdı. Kovdu. İsmet kurtarmaya çalışmış ama, Mustafa Kemal râzı olmamış. Tevfik'in, *«Süleymaniye'den ne çıkar?»* sözü beni de kandırdı. Böyle olmasaydı da bâri Süleymaniye'yi alsaydık. İki yıl sonra İsmet bunu da alamıyarak bütün Musul'u terketti.

Bu işle Fethi'yi (Okyar) görevlendirdiler. İngilizler de Vilkons'u. Mesele Milletler Cemiyeti'ne gitti. Oyların çoğunluğu bizden tarafa geçmiş, fakat bizim Bern elçisi Cemal Hüsnü üyelerden birine rüşvet teklif etmiş. Adam kızmış. Aleyhimize oy vermiş. Pek az bir çoğunlukla İngilizler kazanmışlar. Musul gitti. Cemal Hüsnü gibi birinden elçi olursa işler de tabii böyle olur. Cezasını millet çeksin.. Kime ne?

GÜRZON'LA SAMİMİYETİ İLERLETİYORUM

Musul için Lord Gürzon ile özel olarak temas ettim. Bu adamın damarını öğrenmiştim: Övülmeyi çok seviyor. Gerçekten de büyük adam. Övülmeye lâyık. Kendisini, kendisine methediyorum. Bunu inanarak ve ciddi şekilde yapıyorum. Bu adam gittikçe beni sevmeye ve beni kendisi davet etmeye başladı. O bize ve herkese sert davranan Gürzon gittikçe yumuşadı, pek tatlı oldu.

Her görüşmede çeşitli giriş konuşmalarından sonra lâfı Musul meselesine getiriyorum ve *"Musul'u bize bırakın!"* diyorum. Öyle hâle geldi ki, adeta *"peki"* diyecek gibi. Bir gün ben yine böyle israr ederken, genel politikaya geçti:

"Ama siz Ruslarla berabersiniz, nasıl olur?" dedi.

Bu iyi bir ışıktı. Dedim ki:

"Biz daima İngilizlerle dost olma fikrindeyiz. Türk Milleti sizi sever. Rus'u sevmez. Rus Türk'ün tabii düşmanıdır. Bu durum çok eskilerden beri böyledir ve bugün de değişmemiştir. Dünya Savaşı da bunu bozamamıştır. Ruslar ile şimdi pek dostuz, ama bu sizin kabahatinizdir. Bize bir tekme vurdunuz, Rus'un kucağına attınız. Şimdi dostluk kucağınızı açınız, size koşarız."

Zavallı, ayaklarında ağrısı vardı. Güç ve ancak değnekle yürüyordu. Hatta müzakerelere de bu değnekle girer, onu masanın üstüne koyardı. Tuhaf olurdu. "Konferansın değnekli hocası" derdim.

Yerinden kalkıp yanıma geldi, oturdu. Demek ki en hassas tele dokunmuşum:

"Eğer dost olursak Ruslar'ı terkeder misiniz?" dedi.

"Derhal" diye cevap verdim. Memnun oldu. Devamla dedim ki:

"Bizim düşmanımız Rusya'dır. Biz artık toprak kazanmak savaşından bıkmış ve vaz geçmişiz. Toprağımız büyük. Yalnız güvenlik istiyoruz. Barış içinde, harap olmuş memleketimizin onarımı ve milletimizin kültür ve eğitimi emelimizdir. Bunun için bizim size ihtiyacımız vardır. Sizin de bize başka yönden ihtiyacınız var. Biz Rus'a karşı sizin

için bir savunma siperi oluruz. Irak'ta masraf edeceğinize biz size bedava jandarmalık yaparız. Irak size isyan ederse biz size ordu bile veririz.

Pan-islâmizm, Pan-Turanizm bizden çok uzaktır. Size doğuda dost bir kuvvet lâzım. Yunan'ı bu kuvvet haline getirmek istediniz olmadı. Gelişmeler size gösterdi ki, Yunan milletinin bu yeteneği yok. Bu kuvvet ancak biz olabiliriz."

Konuşmamız çok derinlere gitmişti. Dedi ki:

"Pekiyi! Bunlar çok güzel, doğru. Ancak dostluk için garanti ister. Bu nasıl olabilir? Çünkü bir gün hükümet değişir, bu politika da değişir. Sizde kalıcı hükümet ve istikrarlı hükümet fikri ve politikası henüz yoktur."

Görüldüğü gibi çok samimi ve serbest görüşüyorduk. Kendimize emniyet ettiğim yok. Bu lâfına cevap bulamadım. Yalnızca dedim ki:

"Bunu birden bulup söylemek mümkün değildir. İsterseniz bunun için daha sonra müzakerelerde bulunuruz."

Anladım ki İngilizler, bizim Rusya'dan ayrılmamıza büyük önem veriyorlar. Nasıl ki Ruslar, genel politikalarında bizim üzerimize spekülasyon yapıyorlar, biz de tabii onlar üzerine yaparız. Hem de biz İngilizler'e samimi olarak dost olursak, onlar bizim kuvvetimize muhtaç oldukları gibi bundan biz de yararlanacağız. Ekonomi, onarım, eğitim ve öğretim yararları, sınırlarımızın güvenliği. Ancak bunun için samimiyeti ve istikrar hissini onlara verebilmek lazımdır.

Bir gün Gürzon beni yine çağırtmıştı. Yine konuşuyoruz. Benim zorum hep İngiliz dostluğunu kazanmak. Türkiye'nin hayat ve mutluğununun ancak böyle kazanılacağı inancındayım. Rus dostluğu geçici bir şeydir. İhtiyacımız vardı, yaptık, yararlandık, bitti.

Bu kadar dost geçindik yine de ben Ruslar'da Türkiye'yi istilâ fikrinin sürmekte olduğunu gördüm. Dostluğumuz bunu gideremeyiştir. Hem de Rus nedir? Kelin merhemi olsa kendi başına sürer. Onların da siyasetleri İngilizlerle uzlaşmak. Bana bir kaç defa İngilizler'e muhtaç olduklarını, onlarla barış yapmayınca

yaşayamayacaklarını itiraf etmişlerdi.

Bizim ihtiyacımız ilim ve teknik ihtiyacı ve para. Bizi saldırılardan mânen korumaya kuvveti yeterli biri, ki bunlar da hep İngilizler'de var. Ben bu siyaseti Lozan'dan sonra Mustafa Kemal'e ve hele İsmet'e çok söyledim.

BEN MUSUL'U KURTARIRDIM

Eğer Lozan'dan sonra beni özel olarak Londra'ya yollasalardı, ben kuvvetle sanıyorum ki, bu dostluğu yapar, Musul'u kurtarırdım.

Öte yandan Lozan'dan sonra Lord Gürzon da daima beni sormuş ve istemişti. Bunu çok kişilerden işittim. Birisi o zaman İngiltere elçisi olan Yusuf Kemal (Tengirşenk)'dir. Ankara'ya dönüşümde bana:

"Lord Gürzon seni ne kadar seviyor. Bana İsmet'i bir defa bile sormadı. Benim dostum Rıza Nur ne yapıyor, niçin buraya gelmiyor? Rusya'ya gidecekmiş diyor" dedi.

Beni gerçekten Londra'ya elçi olarak göndermek istediler. Fakat bizimkilere güvenemiyorum ki, nasıl bu elçiliği kabul edeyim. Maksatları beni elçi yaparak memleketten defetmek. İngilizler'le muahede yapma sözlerinden dönerek, beni İngilizler'e rezil ederler. Yazık ki Lord Gürzon da ölmüştü. Onunla çok iyi anlaşmıştık. Türk Milleti'nin tâlihi yokmuş..

Gürzon'la konuşuyorduk, demiştim.. Başka konuya atladım. Yine döneyim.. Ben yine ona bir düziye "Musul" diyorum. O da odasında değneği ile dolaşıyor, söylüyor:

"MUSUL'U BIRAKIN SURİYE'Yİ ALIN.."

Nihayet pek gülerek yanıma geldi ve yavaş bir sesle:

"Musul, Musul.. Ne yapacaksınız? Burnunuzun dibinde Suriye var. Onu alın! Bir darbe yeterlidir!"

Bu lâf da beni çok keyiflendirdi. Demek bana çok güven bağlamış. Böyle önemli bir şeyi söylüyor. Beş yıllık kan içinde dostluk yaptıkları ve halâ samimi dost dedikleri Fransa'nın elindeki Suriye'yi almamızı teklif ediyor.

Buna hayret etmedim. Zaten Mütareke başlarında Mısır'da iken bilirdim. İngilizler, Suriyeli'lerden komiteler kurmuşlar, silahlı örgütler meydana getirmişler, Fransızlar'ı, Suriye'den defetmek istiyorlardı. Son Dürzî isyanlarının hepsi İngilizler'in tertibidir.

Bütün mesele Hindistan meselesidir. Bu konuda tarih çok açıktır. Bir buçuk asır süren bir Fransız-İngiliz Akdeniz ve koloniler rekabeti vardır. Nitekim Napolyon'un Mısır'a ve Suriye'ye girmesi, İngilizler'in bizimle birlikte Fransızlar'a karşı savaşmasına sebep olmuş ve nihayet Fransızlar buralardan atılmıştır.

Napolyon, Suriye'den sonra Hindistan'a gitmek istiyordu. Suriye'de Fransızlar'ın bulunması, İngilizler için Hindistan'ın tehlikede olması demektir. Ben işte söylüyorum. İmkânı yoktur ki İngilizler, Fransızlar'ı Suriye'de bıraksınlar. Birgün nasıl olsa onları oradan atacaklar(*).

Bunları biliyorum. Gürzon'un bu teklifi ciddîdir. Ve biz istersek Suriye hakkında gayet gizli bir müzakere sonucu bize yardım da yaparlar. Bununla da bizim gayelerimize ermemiz mümkün olur.

Ancak; *"Bu adam çok zeki ve deneyimli bir diplomattır. Belki de bizim toprak işgal etme peşinde olup olmadığımızı anlamak istiyor"* diye bir fikir aklıma geldi. Bu düşünce yüzünden şu diplomatça cevabı verdim ki, bu hem böyle bir sondaja karşı olumsuz cevap, hem de İngiltere'ye iki katlı dostluk işareti çakmaktır:

"Bizim toprak kazanma, bunun için kan ve para dökme gibi hiç bir niyetimiz yoktur. Ancak sizinle dost olmak ve samimiyetimizi ispat etmek için isterseniz Suriye'yi, Fransızlar'dan alırız, size veririz."

Keyfinden öyle güldü ki görmeliydi. Onun bu sırrını bugüne kadar sakladım. Şimdi bu hâtıratım olan kağıda o sırrı döküyorum.

(*) Rıza Nur'un tahmini yirmi yıl sonra aynen gerçekleşmiştir: "1945 yılında Suriye'deki milliyetçi direniş, Fransız kuvvetleri tarafından Şam bombardıman edilerek bastırıldı (29 Mayıs). İngiliz kuvvetleri duruma müdahele ederek Fransız askerlerini kışlalarına dönmek, sonra da Suriye'yi boşaltmak zorunda bıraktılar (Nisan 1946).

Bir müddet sonra Gürzon'dan izin isteyip ayrıldım. Yine görüşme isteği gösterdi. Ayrıldık.

Biz önce Musul'u, İngilizler'in petrol için istediklerini düşünüyorduk. Petrollerin imtiyazlarını onlara verip, Musul'u alacağımızı umuyorduk. Bu teklifi yaptık. Gürzon, Musul meselesinin petrol meselesi ile ilgisinin olmadığını söyledi. Ve İngilizler bunu daima tekrar ettiler. Gürzon da bunda çok ısrar etti.

Hayrettir, yalnız bizde değil, herkesteki genel kanı da İngilizler'in, Musul'da petrol peşinde oldukları şeklindeydi. İngilizler ise sürekli bunun tersini söylüyorlardı. Anlıyamadım işin aslını vesselâm. Galiba buna önemli bir sebep de Musul'un stratejik nokta olmasıdır. Musul'u alan Bağdat'ı alır. Aralarında dağ diyecek bir dağ, bir savunma engeli yoktur.

ETRAFIMIZDA AJANLAR..

Bu sırada Lozan'a bir takım insanlar da geldiler. Bunlar çeşitli İngiliz petrol birliklerinin ajanları olarak geliyorlar. Bu ticarî kuruluşlar çok zengin ve önemli imişler. Herbiri, milyonlarından, saygınlıklarından ve İngiliz Bakanlarının çoğunun ellerinde olduklarından filan dem vuruyorlar.

Hatta petrol işi için Kutülammare'de elimize esir düşmüş olan General Tovsend (*Townshend*)'de geldi. Bunları bize hep Nihat Reşat getiriyor. Bunlar diyorlar ki:

"Musul petrollerinin imtiyazını bize verin, biz Musul'u size verdirtiriz."

Güzel. İstediğimiz zaten bu. Rüstem adında bir Keldânî de bu ajanlardan biri. Bu adam odama, bir kutu sigara ile, üzerinde ayyıldız resimli bir kravat yollamış. İade ettim.

Mütareke zamanında İstanbul'da, Türkler aleyhine kötü hareketler yaparak meşhur olmuş İngiliz yüzbaşısı *Benet* de bunlar arasında. O da Osmanlı Hanedânı adına hareket ediyor. Daha kimler var.

İsmet bunlara çok önem veriyor. Ben değer vermiyo-

rum. Ancak yine de tam anlamıyla önemsiz saymıyorum bunları. Fakat hayret içindeyim. Hele İngiliz delegelerinin iddiası akılları alt-üst ediyor.

Bu ajanlar bizden kağıt istiyorlar. Ellerine imtiyazdan bahseden kağıt verirsek, Londra'daki işyerleri hemen harekete geçecekmiş. İsmet bunlardan birine istediği kağıdı vermek istemiş. *Münir bey*'i de çağırmış. Beni çağırdı:

"Senin imzan ile olsun" dedi.

Ben de, *"Yazılacak şey bizi hiçbir taahhüt altına sokmasın!"* dedim.

Bu adam, aklımda kaldığına göre yukarıda sözünü ettiğim Rüstem'di. Herif bu kağıtla Londra'ya hareket ediyor. İsmet, eline harçlık vererek *Nihat Reşat*'ı da onunla birlikte Londra'ya gönderdi. Gittiler, geldiler. Bir kağıt da getirdiler. Bu kağıtta ticarethâneleri, bizi yükümlülük altına sokacak biçimde bir belgeyi şimdiden istediklerini bildiriyorlar. Verdiğimiz kağıdın bir değer taşımadığı söyleniyor.

Bunların bu işi yapacakları lâf demek ki.. Maksatları imtiyazı kapmak. İstedikleri şekilde kağıt vermedik.

Yine önce hikaye ettiğim gibi, Nihat Reşat, güya Londra'da bir ticarethâneyi temsil eden bir İngiliz'i getirmiş, benimle ve İsmet'le görüştürmüştü. İkinci konuşmada ve Nihat'ın yanında herif bana, işi yaparsam kurulacak şirkete beni başkan yapacağını ve bana para vereceğini söyledi. Yâni rüşvet teklif etti. Herif'i Nihat'ın yanında kovdum.

Daha bunlar gibi türlüsü var. Anladım ki bunlar boş şeyler. Mu l böyle alınamaz. Bu adamlar imtiyaz avcısı serserilerdir.

Kovduğum herif benden yüz bulamayınca danışmanlardan *Hamit* (Hasancan) ile *Cavit*'i (eski Maliye Bakanlarından) bulmuş. Benim haberim yok. Çok meşgulüm. Hem de benden gizlerlermiş.

Bir gün İsmet'in yanına girdim. Bir de baktım ki, o İngiliz, Hamit, Nihat, Reşat, İsmet başbaşalar. Münir Bey de masa başında, elinde kağıt bir şey yazıyor. Ben girince bunlarda bir şaşalama oldu.

"Ne o?" dedim.

İsmet: *"Musul meselesi. Bu adam petrol imtiyazını şimdi bir kağıtla resmen verirsek Musul'u bize verdireceğini taahhüt ediyor. Ben de uygun buldum. İmtiyazı veriyorum. Münir Bey'e onu yazdırıyorum"* dedi.

Derhal Münir'in elinden kağıdı aldım. Dedim ki:

"Bu adam bir dolandırıcıdır. Bir şey de yapacağı yok. Bir kaç gün önce bana bu iş için rüşvet teklif etti, kovdum. Ben kovunca bunlara gitmiş. Bunlar da sana getirmişler. Sen de imtiyaz veriyorsun. Nasıl verirsin? Musul'u verdiremezse bunun garantisi nedir? Sonra siz Nafia Vekili (Bayındırlık Bakanı) *değilsiniz. Nasıl imtiyaz verirsiniz? Böyle şey olamaz"* dedim.

Kağıdı yırttım. Hamit ve Nihat'a da:

"Siz buraya imtiyaz dalaveresi için mi geldiniz? Hamit Bey, Nihat Bey! Sizi bir daha böyle işlerde görmiyeyim!" diye bağırdım. Ve çıktım gittim.

İSMET LONDRA'YA HEYET GÖNDERDİ

Neyse bu çirkin iş suya düştü. Fakat İsmet işin bu şekilde çözümünün yakasını bırakmadı. Ne diyeyim, huy. Kafası bir şeye saplandı mı, bitmiştir.

Petrolü vererek Musul'u almak için, Londra'ya Muhtar ile Mustafa Şerif'i göndermeye karar vermiş. Bunlara orada doğrudan doğruya Bakanlarla görüşerek işi halletmeleri görevini vermiş. Onlara harcırahlarını hazırlatıyor. Bana söyledi. Ben kesinlikle râzı olmadım:

"Gönderme, faydası yoktur. Görüyoruz.. Hem de ters bir sonuç vermesin. Belki Gürzon'u kızdıracağız. Kaş yapalım derken göz çıkarmayalım. Aykırı bir iştir" dedim ve çok israr ettim. Dinlemedi, gönderdi.

Bu sıralarda İsmet, Musul'dan vazgeçmeyi bırakmış, almak için olanca kuvvetiyle uğraşıyordu. Galiba sebebi şudur:

Bu işi tekrar Ankara'dan sormuş, hükümet Musul'un bırakılmasına razı olmadığını bildirdiği gibi Genel Kurmay'ın görüşünü de bize göndermişti.

Bunda Fevzi (Çakmak) da, Musul'un öneminden bahsediyor, terkedilemez! diyordu.

Londra'ya giden adamlar bir şey yapamadılar. Üstelik de Gürzon bize hemen bir nota gönderdi. Nota'da diyor ki:

"Siz benim üstümden atlayıp başka makamlarla iş yapmak istiyorsunuz. Bu çirken bir iştir. Bu işlerin çözümlenmesinde görevli olan benim. Görev bana verilmiştir. Başka kimse yapamaz. Ancak ben yaparım."

Kullandığı dil gösteriyor ki kendine güveniyor. İsmet'e, *"İşte aldın mı?"* dedim. Nasıl demeyeyim. Heyetin gönderilmemesi için çok ısrar etmiştim. Gürzon bunu müzakereler sırasında söyledi (Tutanak- Sh.295) ve dedi ki:

"Türkler bana haber vermeden Londra'ya petrol imtiyazı vermek için adam gönderdiler. Bu efendiler çabuk döndüler. Çünkü benden habersiz bir iş yapılamayacağını çabuk öğrendiler."

Ve sonra da, *"Onlara müzeleri inşallah Londra'da ben gezdiririm"* diyerek alay etti.

Çünkü İsmet, O'nun notasına verdiği cevapta, onların Londra'ya petrol işi için değil, müzeleri gezmek için gittiklerini yazmıştı. Çocukça bir şeydi. Bütün bu işlerin sonucu, Gürzon'a bir alay etme fırsatı vermekle kalmıştık.

Özetlersem, Musul işi özel müzakere ile bitemedi. Gürzon, meseleyi Birinci Komisyon'un toplantısına bıraktı. Biz ve İngilizler, Musul vilayetinin, etnik ve diğer durumlarını ileri sürerek komisyonda davamızı ispata çalıştık. Onlar fazla Kürt gösterdiler, Türkmenler'i bile *«Türk değildir!»* diyerek Türklerin sayısından çıkarıyorlar (Sh. 280). Ben de bu konuda tarihsel bilgilere dayalı bir muhtıra hazırladım, İsmet okudu.

Bu toplantıda Gürzon, Musul meselesinin Milletler Cemiyeti kararı ile çözümlenmesini teklif etti. Bunu kabul ettirmek için bizi tehdit etti. Bu işi zor kullanmaya döktü. Kahve dövücüsünün hık deyicisi olurmuş, Gürzon'un da Fransızlar, İtalyanlar, Japonlar v.b. hık deyicileridir. Derhal Bompar söz aldı. Adeta Gürzon'u da ileri geçerek bizi tehdit etti.

JAPONLAR DA İNGİLİZ YAĞCISI

Şimdiye kadar bilmezdim; Japonlar da tamamen İngiliz âleti imişler. Konferansta görüyordum. Fakat bu kadarını bilmezdim. Daha iyisini Japon heyeti başkâtibinden duydum. Bunlar bizim oteldeler. Ayrıca onlar bize, biz de onlara ziyafet verdik.

Bunlarda Asyalılık davası var. Bunu açık açık konuştum, lüzumunu söyledim. Bu sebeple bizi seviyorlar.

Bunlardan bazı bilgiler almaya çalıştım. İngiliz-Japon ilişkilerini iyice öğrenmek istedim. Bu zat epeyce bilgi verdi. Özet olarak dediği şudur:

"Biz, İngilizler ne derse onu deriz. Sadece burada değil, her şeyde böyledir. Ve başka bir şey yapamayız. İngilizlerden korkarız."

Bu da böyle.. Tehditler derhal İsmet üzerinde tesirini gösterdi. Bu teklifi kabul etti. Zaten Musul işini, Londra Elçimiz eliyle sarpa sardırmıştık. Gürzon fena kızmıştı. İşi zor kullanmaya döktü ve Birleşmiş Milletler kararı şekline soktu.

Böylelikle Birinci Komisyon'un da işi bitti. İngilizler, istedikleri herşeyi yaptılar. Musul işini ileriye ertelemek, bizim teklifi ısrarla kabul etmememiz üzerine Gürzon'un bulduğu çaredir. Barış yapılsın. Musul, barışa engel olmasın. O da sonra çözümlenir.

Forbs Adam, özel olarak gelip bunu bana anlattı. Bizim de istediğimiz bu idi. Çünkü mutlaka barış yapılmalı. Musul işi de halledilir. Gün doğmadan geceden neler doğar..

Bu işler öyle olunca artık barış oldu demektir. Çünkü, konferansa ve dünyaya hâkim olan İngilizler. İngiliz'in istediği Boğazlar işi oldu. Bu olunca Musul'u, barış işinden ayırdılar. Artık barış bir zaman ve dayanma işidir. Engel yoktur. Çünkü İngilizler diğerlerini nasıl olsa yola getirirler. Barış antlaşmasını imzalatırlar.

İKİNCİ KOMİSYON

12 Aralık 1922 de yapılan genel müzakerelerde Gürzon, çok acele ve önemli bir mesele olarak Türkler'le Yunanlılar arasındaki savaş esirleriyle, halkların değişimi meselesinin çözüme ulaştırılmasını teklif etti.

Ve: *"Bu konuda Doktor Nansen bir rapor hazırlamıştı. Okuyacaktır. Sonra da delegeler fikirlerin bildirsinler"* dedi.

Oysa gündemde yalnız esir değişimi vardı. Hayrette kaldım.

Bu *«ahâli mübâdelesi»* (halkların değişimi) meselesi benim Türkçülük noktasından asıl emelimdi. Fakat tarihte görülmemiş böyle bir şeyi nasıl teklif edeceğim diye ötedenberi düşünüp duruyordum. Şimdi kendi kendine ortaya geldi. Yâni gökten düşmüş gibi oldu.

Milletler Cemiyeti delegesi olarak Türkiye'ye gidip incelemeler yapmış olan *Nansen*, epeyce uzun olan raporunda diyor ki:

"Türk ve Rum halklarının değiştirilmesi ile ilgili fikrimi komisyona bildirmem için beni Lord Gürzon davet etti. Bu mesele iki aydan beri incelenmektedir. Bizzat yaptığım incelemeler, halkların değiştirilmesi konusunun yakın doğuda barış ve ekonomik istikrar için kaçınılmaz bir şey olduğunu göstermiştir. Milletler Cemiyeti beni, siyasî mültecilere (sığınmacı) yardım için göndermişti. İstanbul'da dört büyük devletin temsilcileri, Türk ve Rum azınlıkların değiştirilmesi işinin derhal uygulanması için bu iki hükümette girişimde bulunmamı söylediler.

İki hükümetle de temas ettim. Yunan hükümetinin onayını resmen aldım. Ankara hükümetiyle yaptığım müzakereler de epeyce ilerlemişti. Bu mesele tehlikeli ve va-

kit geçirilmemesi gereken bir meseledir. Derhal gerçekleştirilmesi gereklidir."

İsmet Paşa bu teklife şaşırarak, şahsî bir şey sandı. Bu düşüncesi hiç de doğru değildi. Türkiye için nüfus değişimi işi çok önemli bir meseleydi. Gerçi Bakanlar Kurulu'nun bize verdiği talimatnâmede bu yoktu, ama bunu bizim teklif etmemiz lazımdı. Teklif olunca bunu biz, gökten düşmüş kudret helvası gibi kabul etmeliydik.

Bir kağıda yazarak İsmet'e gönderdim, azınlıklar ile birlikte müzakeresi gereğini ve kabul ettiğini söylemesini bildirdim. Kağıdı okudu. Azınlıklar ile birlikte müzakere edilmesini söyledi, fakat kabul ettiğini söylemedi. Buna fena canım sıkıldı.

Türkiyeyi, asırlardan beri zayıflatan, isyanlar yapan, yabancı devletlere alet olan bu unsurlardan kurtarmak, bütünüyle Türk kökenlilerden oluşturmak mühim bir şeydi. Keza benim kafamı meşgul eden şeylerin de en önemlisiydi. Fakat nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum. Kabul ettirilmesi, hatta teklif edilmesi bile güçtü. Allahtan onlar teklif etmişlerdi.

Bunu bizim teklif etmemiz gerekirken Nansen'in teklif etmesi tuhaftı. Onu şüphesiz buna İngilizler yönlendirmişti. İngilizlerin de böyle bir teklif yapmaları son derece dikkati ve hayreti çekecek bir şeydi.

Türkiyeyi parçalamaya âlet ve sebep yapan bir unsuru, İngiltere Türkiye'den çıkarmak istiyor. Bu, Türkiye denilen varlığın sağlığını istemek demektir. Hâlâ bu işin iç yüzünü anlayabilmiş değilim. Galiba hristiyanları daha sonra kesilmekten kurtarmak fikrindeydiler. Sade bu.

Venizelos, Nansen'in teklifini, yâni Türk ve Rum halkların değiştirilmesini kabul ettiğini açıkladı. Bu da şaşılacak bir şey. Yunanistan demek ki Türkiye üzerindeki istilâ gayelerini bırakıyor..

VENİZELOS'UN ŞARTLARI

Galiba Türkler'in artık bu sefer çok canı yandığından, Rumlar'ı kesip yok edeceklerini sanıyorlar. Çünkü Yu-

nanlılar, Yunanistan'da istiklâllerinden beri oradaki Türkler'i katliamlarla imhâ etmişlerdi. Bu sefer Türkler'in de bu yola dökületeceğinden korkuyorlar. Bu kabulün nedeni de belki bu tehlike idi.

Bütün diğer heyetler de halkların değişiminin insanî bir davranış olacağını söylediler.

İsmet de, halkların değiştirilmesini, azınlıklarla müzakere etmek gibi bir şart koymak suretiyle kabul etmiş demekti. Fakat sözlerine göre bu kabul tam değildir. İş falso olur, geri dönüverir diye çok telaşlanmaya başladım.

Nitekim sonra Venizelos değiştirmenin zorla değil, isteğe bağlı olarak yapılmasını, İstanbul'un bu halklar değiştirmesinin dışında tutulmasını bildirdi. Daha sonra ise Venizelos, zorla veya isteğe bağlı hangi şekilde olursa olsun, halkların değişmesini kabul edeceğini açıkladı. Yalnız İstanbul'un bu işin dışında tutulmasında israr etti.

Gürzon ise değiştirmenin zorunlu olması gerektiğini söyledi. Buna çok memnun oldum, fakat o da İstanbul Rumlarının yerinde kalmasını istiyor. Buna karşılık da Batı Trakya Türkleri'nin değiştirme dışında tutulmasını teklif ediyor. Zaten bu da bizim talebimizdi.

Gürzon'un açıkladığı Türk ve Rumlar'ın sayıları hakkındaki bilgiler yanlış. Rumlar'ın sayıları çok, Türkler ise az gösterilmiş. Çünkü bu sayılar Rumlar tarafından kendine verilmiştir.

Fakat şurası da garip ki, bizim Kızılay Başkanı Hamit (Hasancan) Bey, vaktiyle Doktor Nansen'e, Doğu Trakya Rumları'nın sayısı üç yüz yirmi bin demiş. Gürzon bunu bu günkü müzakerede söyledi. Hayret ettik.

Oysa bizzat Yunanlılar üç yüz bin diyerek daha az söylemişler. Trakya'da hiçbir zaman bu kadar Rum yoktu. İnsanın diyeceği geliyor ki, Hamit, Yunanlılardan daha Yunanlıymış. Şimdi de danışman diye yanımızda.

Hamit Yunanlı değil Türktür, ama o da ayrı bir tiptir. İçimizde bir küçük sınıf vardı. Bunların inanışları şöyleydi:

"Avrupalı üstün bir yaratıktır. Onun her dediği

doğrudur. Onu daima memnun ve hoşnut etmek lazımdır. Yanlış da olsa onun keyfine göre hareket etmelidir. Hatta lâzımsa Türk aleyhinde olmalı, Türk'ü kötülemeli ve aşağılamalıdır."

Bunlarda milliyet duygusu çok zayıftır. Kozmopolittirler. Mümkündür ki, Hamit'te de şu fikir vardı: "Avrupalılar imtiyaz alıp, ticaret yaptırıp, para kazandıran insanlardır. Para keselerinin ağızlarını açarlar. Onlara hoş görünmekle para da kazanılır."

ALT KOMİSYON'DA VENİZELOS'U BAYILTTIM

Neyse.. Bir alt komisyon kuruldu.

İsmet bana, *"Bu işleri sen yaparsın"* dedi. Fakat bunlar en gürültülü, en dağdağalı işler. Gerçi genel politikadır benim saham, tarzımdır.

Alt komisyona devam etmeye başladım. İtalya delegesi *Montanya*'yı başkan yaptılar. Karşısında Yunanlılar'dan *Venizelos* ile Yunanistan'ın Londra elçisi *Kaklamanos*, bir kaç danışman ve bunlar arasında general Mazaraki var. İngilizler'den *Rombolt, Ravan, Forbs Adam*, Fransızlar'dan da *la Fruva, la Port, Barjetuvan* var.

Önce alt komisyon küçük olsun, Türk, Yunan ile diğer üç büyük Devlet bulunsun denmişken, sonra büyüdü. Romanya, Sırbistan, Japonya ve Amerika da alt komisyona katıldıklarından, konferansa gelen bütün devletlerin temsil edildiği bir esas komisyon hâlini aldı.

Önemi sebebiyle de zabıtları tutuldu. Sonra bunlar Fransızca olarak yayınlanmıştır. Oysa İkinci Komisyonun alt komisyonlarından başka, diğer hiç bir alt komisyonun zaptı tutulmamış ve yayınlanmamıştır.

Bu ikinci alt komisyonun müzakereleri gayet çekişmeli olmuştur. Sert münakaşalar, takışmalar, hepsi oldu. Yunan'ın baş delegesi de, ikinci delegesi de birlikte katıldılar.

Alt komisyonda bir aralık Venizelos'la çarpıştım. Bir aralık gelmedi. İkinci delege Kaklamanos'la çarpıştım. Kaklamanos çaresiz kaldı. Venizelos tekrar geldi. O da

sonunda benden bir darbe aldı. Toplantıda bayıldı.

Ben yanıma danışman olarak *Münir* (Ertegün), *Şükrü Kaya*, *Mustafa Şeref* (Özkan), *Veli* (Saltık), *Nusret* (Metya), *Tevfik* (Bıyıklıoğlu) 'ndan uzmanlık alanlarına göre birini alıyordum. Tevfik'i, askerî bir mesele için galiba bir defa götürdüm. Nusret'e baktım, işe yarar bir şey değil, bıraktım. Veli'yi de biraz sonra anlatacağım olay üzerine kovdum ve bir daha hiç bir işe karıştırmadım.

Genellikle Mustafa Şeref'le, Şükrü Kaya'yı yahut Münir'i götürdüm. Kâtip olarak da Ahmet Cevat'ı alıyordum.

GENEL AF VE AZINLIKLAR

Alt komisyonda müzakereler başladı. *Secret* işaretli tutanak 442. sahifeden sonuna kadar (645 inci sahife) hemen bütünüyle bu komisyonun müzakerelerine ayırılmıştır. Önce *"Azınlıklar Alt Komisyonu"*, sonra *"Ahâli Mübadelesi* (Halkların Değiştirilmesi) *Alt Komisyonu"* adını almıştır.

Önce Montanya, komisyonun yapacağı işlerin önemi-nden ve bütün insanlığın bu işlerle ilgilendiğinden söz etti. Azınlıklar alt komisyonunun göreceği işleri söyledi.

Tutanaklarda çok yanlışlık var. Bu tutanakları, İtilâf Devletleri delegeleri diledikleri gibi yazmışlardır. İşine gelenleri tutanağa almışlar, gelmeyenleri almamışlardır. Bazılarını da değiştirerek yazmışlardır. Bunların bazıları o zaman gazetelerin ağzına düşmüştü. Hatta Derso bile karikatürlerini yapmıştı. Tutanaklarda bunlara ait bir tek kelime bile yoktur.

Bizim Saffet Reşit bu vazifeyi hiç yapmamıştır. Kâtibimiz çok kötü çıktı, görevini yapmadı.

Ermeniler'e, Ermeni meselesinin de gündemde olduğu ve Montanya tarafından sözü edildiği yazılıdır. Tamamiyle yalandır. Ermeni işinden gündemde hiç bahsedilmedi. Onu gizli tuttular. Sonra ansızın tulumbacı tabiriyle, dalavereye getirerek müzakereye aldılar. Nitekim bu noktada büyük tartışmalar çıktı. İngiltere ile bizim aramızda karşılıklı notalar verildi.

BATILILARA GÖRE AZINLIK KİMDİR?

Batılılar, bizde azınlık diye üç tür biliyorlar:

1. Irk yönünden azınlık,

2. Dil yönünden azınlık,

3. Din yönünden azınlık.

Bu bizim için çok kötü bir şey, büyük tehlike. Aleyhimize olunca şu adamlar ne derin ve ne iyi düşünüyorlar.

İlk bölümde, Çerkes, Abaza, Boşnak, Kürt vesaireyi Rum ve Ermeni'nin yanına koyacaklar.

Dil ayrılığı diyerek, müslüman olduğu halde başka dil konuşanları da azınlık yapacaklar.

Din farklılığını esas alıp, öz beöz Türk olan iki milyon kızılbaşı da azınlık yapacaklar. Yâni bizi hallaç pamuğu gibi dağıtıp atacaklar. Bu ayırımları işittiğim zaman tüylerim ürperdi. Kıllarım sanki birer kazık oldu.

Bilekleri sıvadım. Bütün kuvvetimi bu deyimleri ortadan kaldırmağa verdim. Çok uğraştım. Pek çok güçlüklere rağmen, kaldırdım.

Bunun dersi: Vatanımızda başka ırkta, başka dilde, başka dinde adam bırakmamak, en esaslı, en âdil ve en hayatî bir iştir. Bu sebepledir ki, ben zaten Türkçülüğü, şiddetli Türk Nasyonalistliğine çok yıllardan beri dökülmüştüm. Eserlerimle, makalelerimle buna çalıştığım gibi, bulunduğum memuriyetlerde de bunu uygulamaya gayret gösteriyordum.

Bu sebepledir ki, Çerkes, Arnavut gibilerin köylerini dağıtıp, bunları Türkler ile karışık olarak yerleştirmek en birinci iştir. Hâlâ Anadolu'da Boşnak, Arnavut vesair köyler vardır ki, Boşnakça, Arnavutça konuşur, Türkçe bilmezler. Yabancı devletler de bunu mimlemişlerdir.

SIRPLAR, BOŞNAKLARI İSTİYOR

Yalnız azınlıklar müzakeresi sırasında, benim yanımda oturan Niniçiç bana çok dikkat çekici bir söz söyledi. Bunu diğer Sırp delegesi de toplantı sırasında tekrarladı:

"Sizin bizden alacağınız insan yok. Bizde Türk yoktur. Bizdekiler Müslüman Sırp'tır. Ama bizim sizden alacağımız var. Anadolu'da elli bin Boşnak vardır. Onlar Boşnak ama, ırk bakımından Sırp'tır."

Nereden nereye?.. Rum, Ermeni, Kürt pekiyi ama, şimdiye kadar Boşnak hayalimden bile geçmemişti. Bin tehlike altındayız. Yabancı devletler işte böyle bizim ciğerimize el atıyorlar. Biraz daha gayret ederlerse, Türkiye'deki karıncaları bile azınlık yapacaklar.

Bu yabancı azınlıklar bir belâ ve mikroptur. Bunları ve keza Kürtleri devamlı bir temsil plânı üzere ayrı dil ve ırk olmaktan ayırmalıdır.

LAİK KELİMESİNİ İLK BEN KULLANDIM

Onlar bir proje verdiler. Ben de bir kontrproje verdim. Bu projemde ilk olarak bizde ve konferansta **lâik** tâbirini kullandım. Bunu sonra bir çok defa tekrar ettim ve Medenî Kanun yapacağımızı, bunu Avrupa'dan alacağımızı, zaten dini devletten ayıracağımızı söyledim. Bunlar tutanağın 451. sayfasında yazılıdır. Bunlar, lâikliği benim Mustafa Kemal'den önce söylediğimi ispat eder.

Avrupalılar, *"sizin kanunlarınız dindir. Hristiyanlara müslüman kanunları ile hükmettirmeyiz"* dedikleri için bunları söylemiştim. Bu sözleri sayesindedir ki, Rum Patrikhânesi imtiyazları aleyhindeki tezimizi savundum.

Onlar, hristiyanların askerlik hizmeti dışında tutulmalarını istiyorlar ve buna çok önem veriyorlar.

Avrupa Devletleri ile yapılan muahedelerdeki dinî ve benzeri serbestîlerden başka, Rumlar'a Fatih tarafından verilmiş olan imtiyazların da devam ettirilmesini istiyorlar. Bunların ayrıntıları tutanaklarda vardır. Fakat söylenen sözlerin çoğu da yoktur.

Müzakereye devam ediyoruz. Rumbolt; Polonya, Çekoslovakya, Romanya, Bulgaristan gibi devletlere tatbik edilen azınlıklar muahedelerinde herbirine göre özel maddeler, meselâ Romanya'daki Yahudiler'e ait, Bulgar ve Yunanistan'daki Bulgar ve Rumlar'ın değiştirilmesi gibi

özel maddeler olduğunu, binaenaleyh Türk muahedesine de özel durumlara göre benzer maddeler konulması gereğini bildirdi. Bunda hakkı var.

Doğru ama, bu arada kurnazlık edip büsbütün zararlı şeyleri de araya sokuşturacaklar. Bu adam Mütareke'den beri İstanbul'da yüksek komiser olarak bulunmuş, tam bir Türk düşmanı. Zekâsı çok az, hatta sersemce, eğitimi de orta derecede bir adam. Bunlar zaten eskiden beri Avrupa'nın ve hristiyanların en önemli davası:

"Sizin kanunlarınız dindir. Dininiz müslüman. Müslümanlık ile hristiyanları yönetemezsiniz" der.

Bunda tabii hakları var. Gerçi Avrupa kanunlarında da bir derece hristiyanlık etkisi ve hükümleri varsa da bizimkine göre bu etki daha azdır.

Bakıyorum yine bu esas üzerine hareket ediyorlar. Ben daha önceden ağızlarını tıkamak için, Türkiye'nin din ile devleti birbirinden ayırıp laik devlet olduğunu bir Medeni Kanun yaparak göstereceğini ve bunu da bu esas üzerine çok kısa zamanda gerçekleştireceğini ve Avrupa'dan aynen alacağını söylüyorum.

Zaten Padişahlığı kaldırırken, önergeme bu esası da sokuşturuvermiştim. Din ile Halifeliği devletten ayırmıştım. Moskova'da Misak-ı Millî'den yaptığım faydalanmayı burada da bundan sağlıyordum. Laiklik ve Misak-ı Millî hızır gibi imdadıma yetişmiştir. Bir de Türk hakimiyetinin kutsal olduğunu, asla tecavüz kabul edemeyeceğini söylerdim. Sıkıştırıldıkça bunları ileri sürmüşümdür. Susmuşlardır.

Konferans bütün hızı ile devam ediyor. Bazan da ateşleniyor, alevleniyor da. Başkanın elinde çok şey olduğundan Montanya ile özel ilişki kurdum. Sanki şahsî dost oldum. Artık dost geçiniyoruz.

İtalyanlar genellikle Rumlar'ın aleyhindedirler. Montanya'yı bu noktadan yokladım. İtalya'nın Atina elçisidir. Açıldı. Anlattı. Gördüm ki Yunanlılar'ı hiç sevmiyor, düşmandır. Çok güzel bir şey..

Fransızlar da bana güçlük çıkarmıyorlar. Ben Medeni Kanun, din ve devlet ayrılması deyince susuyorlar ve hat-

ta bazan takdir edip bizim tezimizi destekliyorlar.

Fakat İngilizler tam bir belâ. Rumbolt esasen Türk düşmanı. Tabii Yunanlılar da ellerinden geldiği kadar şiddetle karşı çıkıyorlar. İngilizler çoğunlukla Yunanlı'dan çok Yunanlı oluyorlar. Sanıyordum ki bu kadar şiddetli olmaları İngiliz hükümetinin değil Rumbold'un kişisel siyaseti. Ya da İngiliz Kilisesi'nin etkisi.

Düşündüm, Rayan'la özel temasa geçerek, onu etkileyebilir, böylelikle bize karşı saldırılarını ve karşı çıkmalarının şiddetini azaltabilirdim. Sanıyorum ki Rumbold'un akıl hocası Rayan.

İngiliz heyetinin talepleri, hep Rayan'ın öğrettiği şeyler. Onunla da özel ilişki kurdum ve çok fayda sağladım. Sırasında onları da söyleyeceğim.

BASININ BANA İLGİSİ İSMET'İ KIZDIRIYOR

Bir akşam İsmet'in yanına girdim, oturuyoruz. Suratında bir sır var, somurtmuş.

Damdan düşer gibi: *"Bu ne? Sana ikinci delege diyorlar? Bunu nereden çıkardın?"* dedi.

Benimse böyle bir şeyden haberim yok. İsmet'in lâfına ve kızgınlığına şaştım. Dedim ki:

"Kim demiş, eğer beni öğretti sanıyorsan tahkikat yap! Öğrenirsin. Benim böyle şeylere tenezzül ettiğim bile yok. Hatırımdan bile geçmedi. Zaten bunları düşünmeğe de vaktim yok. Zaar diğer devletlerin Başkandan sonraki delegesine ikinci delege diyorlar. Bize de öyle dense gerekir. Benim bunda kabahatim ne? Ben ne yapayım? Hem gücüne mi gitti? Bunu bana çok mu görüyorsun? Senin şerefini mi azaltıyor? Avrupalılar kendi delegelerine, birinci-ikinci diyorlar. Bana da kim demişse yalan da dememiş. Sen birinci, ben ikinci, Hasan da üçüncü delegedir. Öyle değil mi? Birinci delege deselerdi, haksızdır, o zaman kızmalıydın. Teessüf ederim böyle şeylerle uğraştığın için.."

Yanından kalktım gittim. Bu söz çok gücüme gitti,

durdukça da içime işledi. Düşündüm, nasıl bir adamla arkadaşız? Devlet ve milletin var olması ve yaşaması için kanlı bir kavganın içindeyiz. Saflarda döğüşürken, başkomutan durumundaki adam, emri altındaki komutan olan bir adamın mevkiini, ünvanını çekemiyor ve onu yüzüne karşı söylüyor.

Soruşturdum. Meğerse bizim gazeteler benden, ikinci delegemiz diye yazıyorlarmış. Ne bizim gazetecilere böyle yazın dedim, ne de böyle bir şey aklıma geldi. Hatta ne de bizim gazeteleri okuyabildiğim var? Vaktim yok..

Bizim gazeteler ve Avrupa gazeteleri benden çok sözediyorlarmış. Bunları sonra haber alıyorum. Ben, işten, tırnağımı kesecek vakti bile bulamıyorum. Türkçe gazeteler beni methediyormuş. Alman ve Avusturya gazeteleri de öyle. Resimlerimi de basıyorlarmış. Fransız ve İngiliz gazeteleri ise aleyhimdeymiş. Tabiidir. Düşman düşmana maval okumaz ya!

Mısır gazeteleri de benden çok bahsetmişler. Dünya Savaşı sırasında Mısır'daki hayatıma ait makaleler yazmışlar. Bunları hep barış yapıldıktan sonra öğrendim. Demek bizim gazetelerin övgüleri yüzünden İsmet beni çekememiş. Onu söyleyemedi, işi ikinci delegelik vesilesine döktü.. Bu da yalan değil, doğru bir şeydi. Başdelege dememişlerdi ya!

Bu adamın bu basitliği, bu büyük hırsı beni derin bir şekilde etkiledi. İsmetten pek soğudum. Aklımdan hiç çıkmadı.

Konferans dolayısı ile Lozan'a bir çok ressamlar da geldiğini söylemiştim. Bunlar bizim resimlerimizi yapıyorlardı. Poz vermekten bıktık. Vaktimiz yok. Bin rica ediyorlar. Üç dört defadan fazla duramadık. Artık yemek yerken geliyorlar, resmimizi yapıyorlardı. Bunların içinde en büyük usta Derso idi. Bütün delege ve danışmanların karikatürize ederek resimlerini yapmış ise de benimkini yapamamıştı. Resminde beni Venizelos'la boks yaparken göstermişti. Bu resimlerin tam bir koleksiyonu bende vardır. Sinop'ta kütüphânemdedir. Ancak iki yüz adet kadar basılmıştır, çok az ve değerlidir.

GÜCÜMÜ TÜRKÇÜLÜĞÜMDEN ALIYORDUM

Müzakerelerde çok güçlük vardı. Bilhassa İngilizler'den ve Yunanlılar'dan. Herkes onların söylediklerini türlü şeylerle onaylıyor, ben ise yalnızım.

Beni çaresiz bırakarak, kendi istedikleri şeyleri kabul ettirmek için her vasıtayı kullanıyorlar. Tam tâbiriyle beni sersem tavuğa çevirmek istiyorlar. Fakat benim de dayanma gücüm sürekli artıyordu. Şimdi düşünüyorum da, ben o vakit neymişim, nasıl o kadar direniş gösterebilmişim. Bende ateşli bir Türkçülük ideali vardı. Galiba bütün kuvvetim oradan geliyordu.

Bir aralık hiç olmazsa hristiyanların askerlikte müstakil taburları olmasını, biraz sonra geri hizmette kullanılmasını teklif ettiler. Benim zorum ise; mutlaka azınlıklar da asker olmalılar ve istenilen yerde kullanılabilmelidirler. Bunda kararlıyım.

İsrarımın da sebebi şu: Türkler askere gidiyor, dükkanını kapatıyor, ticareti aksıyor. Hristiyan ise kalıp zengin oluyor. Türk, karısının koynunda kalamıyor, çocuk yapamıyor. Hristiyan ise yapıyor. Türk savaşta kırılıyor, Rum ise kırılmıyor, çoğalıyor. Türkiye'nin her yerinde eskiden Rum yok veya çok az iken, böylelikle çoğalmışlardır.

AZINLIKLARIN ASKERLİK İŞİ

Nihayet beni müzakerelerde fena sıkıştırdılar. Ben de düşündüklerimi resmen söyledim. Hem cevap bulamadılar, hem de çocuk yapma meselesine güldüler.

Keza Rum ve Ermeniler askerlikten çok korkuyorlar. Hele Dünya Savaşında kurulan amele taburları gözlerini çok yıldırmış.

Demek askerlik olursa, gençler askerlik çağı gelince Yunanistan'a kaçacaklar. Yirmiden yukarı yaştakiler de ecelleri geldikçe öle öle bitecekler. Demek kura yaşı hristiyanlar için bir hendektir. Bu sayede değiştirerek atamayacağımız hristiyanlar da otuz yılda safra döker gibi dö-

külecekler. Kırk-elli yıl içinde askerlik meselesi onları bitirecek. Bu hesabı yapıyorum, bu sebeple bu nokta üzerinde tutundum durdum.

Asla gerilemedim. Beni yerimden sökemediler ve neticede muvaffak oldum. Gerçekten, barıştan sonraki beş yıllık uygulama, askerlik çağına gelen Rum, Ermeni ve Yahudilerin kaçtıklarını gösterdi. Bir asker kaçağı da tabii ceza korkusu yüzünden bir daha dönemiyor. Bin şükür.. Bu başarımdan dolayı yok memnunum.

2 Ocak 1923 günkü müzakereler sonunda Montanya: *"Bulgar heyeti azınlıklar konusunda dinlenilmesini rica etti. Kendilerini davet edeceğim.."* dedi.

Bu anî ve hesapta olmayan bir şey. Bulgarlar bizimle savaş hâlinde değillerdi. Ve onlarla barış yapılması da söz konusu değildi. Zaten davetli de değiller. Konferansa gelip bu konuda söz söyleyemezler. Hem evvelce bizimkiler Bulgarlar ile Doğu Trakya'da insan değişimini de yapmışlar. Bizde Bulgar yok. Düşündüm, düşündüm, mânâsız şey.

Derken bir hayâl hâlinde Ermeniler aklıma geldi. Acaba bu vesile ile onları mı sokacaklar? Hemen kesin bir tedbir olmak üzere, Bulgarların konferensta dinlenilmesine sert bir biçimde karşı çıkmaya karar verdim.

Montanya:

"Bunu kendisinin istemediğini, hatta aklından bile geçmediğini, fakat Bulgarların istediğini ve isteyince de reddetmenin mümkün olmadığını" söyledi.

Montanya ile özel görüşmelerim sırasında anlamıştım ki, bu adam entrikacı, yalancı, dalaverecidir. Yine yalan söylüyor. Tabii diplomattır, kimbilir ne tuzak kuruyor. Dedim ki:

"Eğer konferansa davetli olmayan bir heyeti dinlemek isterseniz, Türk heyeti o toplantıya katılmaz."

Fransız delegesi:

"Türk heyeti bunlara katılmak istemiyorsa, diğer milletlerin heyetlerinin bunları dinlemelerine itiraz edemez!" dedi. Ben de cevap verdim:

"Bizim katılmadığımız toplantılar resmî nitelikte ola-

maz. Bu sebeple yok sayılır ve tutanaklara da giremez."

Bütün bu olan biteni de tutanağa yanlış ve kendilerine göre geçirmişlerdir. (Sahife-486)

Şükrü Kaya, ilk toplantıda münakaşalar şiddetlenip bize saldırılar başlayınca zangır zangır titremeye başlamıştı. Benzi kül gibi idi. Elimle dizini tutarak: "Titreme! Cesur ol! Herkes görüyor" dedim. Giderek alıştı. Kendisine bir iki defa da söz verdim. Pek güzel de konuştu. Uzmana ihtiyaç duyulan hukukî mesele olduğunda da Münir Bey'i götürüyordum.

Otelde müzakere dışındaki zamanlarda da bir çok gaile.. Bir gece çok çalışmış geç yatmıştım. Sabah uykudan kaldırdılar. Polis müdürü gelmiş.

Gece Zekai oteldeki kadınlardan birine zorla tecavüz etmiş. O da onu tartaklamış. Kadın davacı olmuş.. falan filan. Neticede kadına para verip meseleyi kapattırdık. Böyle kadın meseleri İtalyan heyetinde de olmuş, ortalığa yayılmış, bütün heyetler işitmişlerdi.

İSMET'İN SİNİRLERİ BOZUK

Müzakereler ateşli şekilde devam ediyor.

Bugünlerde Birinci ve İkinci Komisyon'un işlerinde oldukça sıkı şeyler oluyordu. Burnumuzdan soluyorduk. Bizi korkutmak için İtilâf Heyetleri, yeniden bize savaş açacakları şayialarını ortaya çıkarıp bizi tekliflerini kabul etmeğe zorluyorlar. Bazen müzakereler sırasında açıkça böyle tehditler yapıyorlardı.

Bu sırada birisi İsmet'e, böyle bir tehditte bulunmuş.

İsmet, *"Barış yapamayacağız, herşey boca olacak"* diye tutturdu.

Bana: "Çok ileri gitme canım, ne olursa olsun. Barışı yapalım da iş bitsin" diyor.

Ben de: "Yok, iyi şartlarda bir barış yapmak için son ana kadar uğraşacağız. Böyle şeylere kulak asma!" diyorum.

Bugünlerde sinirleri tamamiyle gevşemiş, kendine sahip olamıyor. Ne kadar da zayıf sinirli adammış. Nasıl ko-

mutanlık yapmış, insan şaşar. Kuvvetli olduğu zaman ise zayıf değildir, aksine kaplan gibi saldırır, saldırıyı sever.

Fakat sıkıyı görünce de eli ayağı kesiliveriyor. Hiçbir işle meşgul olmadığı gibi kimseyle de konuşmuyor. Yemek de yemiyor, odasında gezinip düşünüyor. Gece uyku da uyuyamıyor.

"Etme! Gitme!.. Boşuna kendini yiyorsun!" diyorum. Nasihat da kâr etmiyor. O buhranlı zamanlarda hep böyle olur.

Yahya Kemal, O'nun bu hâli sırasında bir akşam bana dedi ki:

"İstanbul'dan bana rakı geldi, şunu gidip senin odada içelim. Şu şartla ki sen de havyar ısmarla.."

"Peki" dedim, havyar vesaire mezeler ısmarladım. Biriki kişi de geldi. İsmet'i de getirmeye ben gittim. Gelmek istemedi. Zorla getirdim. İçtik, yedik, konuştuk, güldük. Böyle bir fırsat Lozan'da ilk defa ele geçmişti.

İsmet'e o kadar zorladık, ne bir kadeh rakı içirebildik, ne bir lokma meze yedirebildik. Gezindi, dolaştı. Nihayet şezlonga uzandı, gözlerini kapayıp, düşündü. Bir defa bile lâfa karışmadığı gibi bir kerecik bile gülümsemedi. Oysa bu adam rakı içmesini seviyor. Çok da gülünecek lâflar söylendi. Bilhassa Yahya Kemal tuhaftır, nükteli söz söyler. Bunlar İsmet'e vız geldi.

İsmet'in bu hâli tam üç gün üç gece sürdü. Sonunda yorgun düşüp bir uykuya yattı. Bu uyku bir gece bir gün devam etti. Bu hâli geçti. İşte yeniden savaş olma ihtimâli onu vehimlendirmişti. Bir defa bir şey onun vehmine dokundu mu, artık iş bitmiştir, öyle olur.

Avrupa otellerinde insanı nasıl soyarlar anlatayım da bilinsin. Bir defasında gelen havyar bitmişti. Bir daha getirttik. Hepsi ikiyüz elli gram kadar vardı. Hafta sonu hesap pusulasında bunun için yüz kırk Türk lirası kadar para istiyorlar. Allahtan yanımda Ahmet İhsan (Tokgözgazeteci) vardı.

Dedi: "Bu soygunculuk! Verme!"

Kağıdı aldı. Müdüre gitti. Bu sayede para kırk liraya kadar indi ve müdür gelip, yanlışlık olmuş diye benden

özür diledi. Böyle yapmasa yüz kırk lira ödeyecektik.

Ahmet İhsan işgüzar bir adamdır. Son zamanda O'nu da bizim basın ve haber alma kaleminde görevlendirdik. Doğrusu hizmetler gördü. Zaten çok egoist bir adamdır. Paradan başka bir şey tanımaz. Diğer insanî ve vatanî bütün duygular onda ikinci plândadır. Fakat işinde becerikli bir adamdır. Türk basınına hizmetler etmiş bir kimsedir.

RAUF'A YAZDIĞIM MEKTUBU GÖNDERMEMİŞLER

Rauf, bana Ankara'dan kurye ile bir mektup yazmış. Bir Avrupa gazetesinin Lozan'la ilgili makalesini de kesip göndermiş. Bu makale ile ilgili yazıyor.

Ben de cevap olarak, aslı olmadığını yazıp Reşit Saffet'e, kurye içine koyması için verdim.

Lozan'da müzakereler kesilince Ankara'ya gittik. Bir gün Rauf bana:

"Mektup gönderdim de cevap yazmadın" dedi.

İyi-kötü gelen mektuplara benim cevap yazmak adetimdir. Hatırladım ve cevap yazdığımı söyledim.

"Hayır gelmedi." dedi.

Derhal hatırıma geldi. Bir gün Lozan'da İsmet bana:

"Rauf a mektup yazmışsın. Ne yazdın?" diye sormuş ve manâlı manâlı yüzüme bakmıştı.

Anlaşıldı. Reşit Saffet bizim mektubu İsmet'e vermiş, O da okumuş ve göndermemiş..

Oysa fena bir şey de yazmamıştım. İşlerle ilgili sorduğu şeylerdi. İsmet buna tahammül edememiş. Halbuki kendisi her gece Mustafa Kemal'e mektup yazıyordu. Nedir? Benden neye gizli ve niye yazıyor? gibi sorular hatırıma bile gelmemişti. Ama İsmet bana bunu yaptı.

Bu Reşit Saffet ne biçim adam. Lozan'da, Cavit'i bırakmış, selam bile vermiyor. Benim yanımda İsmet'e, Cavit'in aleyhinde neler söylüyor. Oysa ben Ankara'ya gitmeden önce, Talat ile Cavit'in fotoğraflarını odasına asmıştı. Cavit O'nun velinimetidir.

Bakıyorum ikide bir heyetten bazıları hakkında daha İsmet'e lâflar söylüyor. Casus gibi. Bir yandan da gururu var, baş olmak hevesinde. Kendi kendine politika yapıyor. Sürekli, İngiliz, Rus, Fransız, İtalyan ve öteki heyetlerin üyelerini ziyaret ediyor. Karışık bir iş..

Beni de hergün zorluyor. İllâ İsmet'e kendisini Paris'e elçi yapmasını söyliyeyim. Rica ediyor. İsrarından, tekrarından bıktım usandım. O usanmadı. Ben bir defa bile bunu İsmet'e söylemedim. Sonra Paris'i bıraktı, Bükreş elçiliğini istedi. Nihayet bir gün Reşit Saffet'in yanında İsmet'e, *"Bak Reşit Bey elçilik istiyor"* dedim. O da aldırmadı.

KAYINPEDERİMİN İSTEKLERİ..

Heyetler birbirlerine büyük resmî ziyafetler veriyorlar. Bu ziyafetler yüz kişilik kadar oluyor.

Biz şimdi Bakanız ve Avrupa'da Türk delegesiyiz. Adımız gazetelerde. Bizim kayın pedere, kaynanaya değerimiz artmış. Kayınpederim Şükrü Paşa, Nis'ten bana tatlı mektuplar yazıyor. Konferansla ilgili önemli bilgi istiyor. Tabii bu çocukça ve terbiyesizce bir istek. Böyle şey istenir mi? O'na bir iki cümle ile manâ çıkmaz bir şeyler deyiveriyorum.

Lozan'a geleceğini yazdı. Bir oda tuttum. Biz de diğer delegelere ziyafet veriyorduk, onu da davet ettim. Bana türlü imtiyaz işleri isteyerek rüşvet teklif etti. Paraya doymuyor.

Ben böyle şeyler yapar mıyım? Daha önceleri de böyle bir takım işler karıştırmış, Çamlıcadaki köşkünü hastahane yapılmak üzere Sağlık Bakanlığına aldırmam için kızına pırlanta yüzük vaad etmişti. Karıma *«bu rüşvettir»* demiştim. İşte bizim kayın baba.

Bir kaç gün sonra Nis'e gitti. Zaten bizim ziyafette de daha bir sürü şeyler olmuştu.

Bizim alt komisyonda hristiyanların evlenme, miras gibi işlerinde Yunanlılar ve diğerleri kıyâmetler koparıyorlar. Ben bunlara Avrupa'nın Medeni Kanun hü-

kümlerini yakında tatbik edeceğimizi söylüyorum. Bu cevabım karşısında susuyorlar. Bilhassa Fransızlar'ı etkiliyor. Fransız delegesi Laroş:

"Avrupa Medeni Kanununu uygulayacaklarına göre, bu konularda bir takım imtiyazlar istemek doğru değildir. Hristiyanlar da o kanuna tâbi olmalıdırlar" diyor ve diğerlerini de susturuyor. Böylelikle Fransız delegesinin bize çok yardımı oldu.

Fakat Rumlar'ın, Fatih'ten aldıkları dinî imtiyazlarının aynen kalması için Yunan delegeleri büyük çaba harcıyorlar. Ben de bunları bütünüyle ortadan kaldırmak azmindeyim.

Memleketin siyasal ve idarî durumunu anlamaya başladığım bir yaştan beri Rum Patrikhânesine ve imtiyazlarına çok düşmandım. Hele Türkçü olduğumdan beri bu düşmanlığım artmış da artmıştı.

Bu imtiyazların memleketi kapitülasyon altında tuttuğunu, yıktığını görüyordum. Zaman bana Lozan'ı ele geçmez bir fırsat olarak vermişti. Bütün gücümle uğraşıyordum. Bütünüyle gayret kesilmiştim. Adeta bu işlerde kendime mâlik değil gibiydim. İçimden coşmuş bir maneviyat beni yürütüyor ve yönlendiriyordu. Bu fırsatı kaçırır mıyım? Bu imtiyazların yok edilmesine uğraşıyorum.

Bu sırada İsmet, İstanbul hükümeti'nde Adalet Bakanlığı Mezhepler Müdürü ve bu görevde uzun süre bulunmuş olan *Baha Bey*'i getirtmiş. Geldikten sonra bana söyledi. Bu zatın fikirlerinden istifade edeceğiz. Patrikhâne işini iyi biliyormuş. Otelde bir kaç gündür garip giyimli bir adam görüyordum, işten soramıyordum. Meğer o adammış.

Danışmanlar ve o Baha ile birlikte Patrikhâne işini müzakere ettik. Gerçekten bir şeyler biliyor. Kendisi de iyi adama benziyor. Medeni Kanun meselesine ise şiddetle itiraz etti:

"Sonra bizim Türk kızları da hristiyanlarla evlenir, bu çok korkunç bir şey, din elden gitti.." gibi lâflar etti.

Ben de: *"İstediğim budur. Eğer kaç asırdır böyle Türk*

kızları hristiyanlarla evlenselerdi, Türk erkekleri de hristiyan kızları ile evlenirlerdi. Bugün Türkiye'de hristiyan kalmamış olurdu" dedim.

Sustu. Fakat bu zat çok tutucu imiş. Böyle lâflar kulağına girmiyor. Patrik meselesinde, patrik'in yine eskisi gibi imtiyazlarına sahip olmasını, Devletin, Bakanlar derecesinde bir memuru olarak asker ve polisin yine ona selâm durmasını savundu. Artık zırvalıyordu. Gördüm ki beyni bit pazarından başka bir şey değil. Balık nasıl sudan çıkamazsa, bu da eski durumun dışına çıkamıyor.

Geldiği günden beri, domuz değmiştir diye yemek, ekmek yemiyor, sadece rafadan yumurta yiyormuş. Haline acıdım. Açlıktan ölecek. Zayıf da. Ondan istifade etmek mümkün olmadığı için İsmet'e geri göndermesini söyledim. Dinlemedi. Neyse bir süre sonra kendisi gitti.

İsmet benim Medeni Kanun işime kızıyor. Oysa bunda büyük iyilikler vardı. Kızlarımıza, erkeklerimize Türk ruhunu verirsek, hristiyanlarla evlenince karı veya kocalarını, hiç olmazsa çocuklarını Türk yaparlar. Tutucu Rumlar, kızları yetişince Türkle evlenmesinden korkarak, kızlarını alıp Yunanistan'a göç ederler. Bu suretle İstanbul'da kökleri kesilir. Vaktiyle Şeyhülislam Vânî Efendi zamanında Türkler, hristiyan kızları ile müslüman yapmaksızın evlenirlermiş. Rum patriki görmüş ki Rumlar bitiyor, Vânî efendiye rüşvet vererek, ondan şöyle bir fetva almış:

"Bu kadınlar gebelik sırasında domuz eti yiyip şarap içtikleri için onun çocukları da müslüman olamaz."

Böylelikle bu tür evlenmeyi hükümet yasaklamış. Bu lânet Şeyhülislam bunu yapmasaydı, Türkiye'de bugün hristiyan bulunmazdı. Devlet de çektiği binlerce belâya uğramaz ve böyle yıkılmazdı. En kötüsü şu ki, buna yanan ben şimdi de bunun faydasını anlatamıyorum.

ERMENİLER'E YURT VERMELİYMİŞİZ..

31 Aralık 1922 tarihli toplantıda Amerika delegesi, Ermeniler için, bir ***"Ermeni yurdu"*** istedi. Ve bunun in-

sanlık açasından gerekli olduğunu söyledi. Ha!.. Bulgar derken Ermeni hayalini görmüştüm. Şimdi galiba hakikat oluyor. Ben de:

"Madem ki, Amerikalılar insanlık için Ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insanlığa hizmet çabasındalar. O halde onlara Amerika'da yurt versinler" dedim.

"Niçin?" dediler.

Açıkladım:

"Çünkü henüz Türkiye'de onların rahat edeceği hayat şartları yoktur. Amerika ise rahat ve iyi yaşama şartları sağlanmış zengin bir memlekettir. Ermeniler orada çok daha rahat ederler."

Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü. Tutanaklara benim bu sözümü almamışlar. Montanya:

"Yarın yılbaşıdır. Bu hakkı yılbaşı hediyesi olarak verin" deyince de şu cevabı verdim:

"Bizde yılbaşlarında hediye verme âdeti yoktur. Hem bu hristiyanların yılbaşıdır. Bu âdet sizde vardır, siz verin."

Buna da güldüler. Biz de güldük. O günkü müzakereler kapandı. Tutanaklarda buna da yer vermemişler.

Bununla ben, Ermeni işini böyle hafif bir şey ile geçti gitti sandım, sevindim. Üstümden ağır bir yükün kalktığını hissettim. Meğerse işin sonu varmış.

Günler geçti. Azınlıklar işiyle meşgulüz. Bir gün gündem, çoğu zaman bize yaptıkları gibi yine müzakerelerin başlamasına bir saat kala geldi. Bunda amaçları, bize cevap vermeğe, hazırlanmaya, inceleme yapmaya zaman bırakmamak. Türkçesi bizi gâfil avlamak.

Gündemde: ***"Bugünkü toplantıda Ermeni, Asurî, Keldanî heyetleri dinlenilecektir"*** yazılı.

Hayret içinde kaldım. 2 Ocak 1923 tarihli toplantı sonunda Başkan'ın: *"Bulgar heyetini dinleyeceğiz!"* sözünü işittiğim zaman Bulgarlar'ın arkasında Ermeni heyetini görür gibi olmuş, şiddetle hareket ederek:

"Böyle toplantılara iştirak edemeyeceğimizi ve bunların resmî toplantı olarak kabul edilemeyeceğini ve tutanağa geçirilemeyeceğini" söylemiştim.

Meğerse hakkım varmış. Ermeniler Lozan'a dolmuş, Ermeni yurdu diye paçaları sıvamışlar, çalışıyorlardı. Hem de ben yalnız Ermeni görmüşüm. Şimdi bir de hiç aklımıza gelmeyen Asurî'ler, Keldanî'ler varmış.

Hayret.. Alıklaştım. Derken çok kızdım. Demek bize oyun ediyorlar. Bunları kesinlikle dinleyeceklerine inandım. Ben de onlara oyun ile karşılık vereyim de görsünler dedim.

TOPLANTIYI AKSATTIM

Toplantıya katılmayacağım. Fakat bunu anî yapacağım. İsmet'e de hiç söylemedim. Çünkü olabilir ki kuşkuya kapılır, beni plânımdan zorla vazgeçirtir, toplantıya iştirak ettirir. Yazık olur. Bu adam daima işler bozulmasın diyerek, vermek yanlısı.

Yapacağımı vakit bırakmadan yapacağım ki, Batılılar İsmet'e müracaat edip korkutmasınlar. Bekledim. Toplantıya yarım saat kala bir nota yazdım. Kendi imzam ile imzaladım. Notada diyorum ki:

"Ben size söylemiştim. Bunları dinleyemezsiniz. Dinlemek isterseniz biz gelmeyiz. Hem Ermeni, Asurî devlet değil ki.. Biz buraya devletlerle müzakere yapmaya geldik. Bu sebeple toplantıya katılmıyoruz."

Tam on dakika kala kâtip Ahmet Cevad'ı çağırdım ve:

"Al şunu! Kimseye gösterme ve söyleme! Otomobili al Uşi'ye git! Toplantı saati gelsin, delegeler yerlerine otursunlar. O sırada içeri gir, bu notayı Montanya'ya ver ve derhal dışarı çık! Sakın orada kalma!" dedim.

Çünkü odada kalsa bu adamlar bizi müzakereye o kişi ile katıldı diye sayarlar. Onlar bu düşüncede insanlardır.

Böylece yaptı. Müzakereleri resmen yapamamışlar. Özel olarak diye Bulgarlar'ı, Ermenler'i v.b. dinlemişler. Ancak bunları tutanaklara geçirememişler.

Kısacası, böyle bir emrivâki yaptım. İsmet'in sonra haberi oldu. İş, ne İsmet'ten bir güçlük, ne Avrupalılar'dan bir itiraz ve tepki olmaksızın geçti. Ben büyük bir olay çıkabileceği düşüncesindeydim. Şükrettim.

Bu meseleyi Fransızca tutanaklarda görüyorum. Ama işlerine gelmediğinden doğru yazmamışlar. Yazdıkları tamamen yanlış. Sahtekârlıklar yapmışlardır. Üzülerek belirteyim ki, bizim genel kâtip de buna dikkat etmemiş, Türk haklarını korumamış, vazifesini yapmamıştır.

Yine ben 2 Ocak günkü toplantıda, «*böyle bir müzakereyi tutanaklara geçiremezsiniz!*» demiştim. Tutanağa bu cümlemi de yazmamışlar. Benimse o sıra yayınlanan tutanaklara bakmağa asla vaktim yok. Anlaşılacağı üzere Batılılar, her şeyle istedikleri gibi oynuyorlardı. Pek bayağıca işler yapıyorlardı. Bizim kâtipte ise bir duygu, bir gayret, hiç bir varlık yoktu.

Artık Montanya bu işi tatlıkla, beni özel konuşmalarıyla kandırıp aldatarak yapma peşine düştü. Bu sefer plânlarını değiştirmişler. Artık Ermeni vesaireden heyet dinlemeyecekler. Bunu bana vaad ediyorlar. Yalnız kendileri savunup övecekler ve diyecekler:

"Çok acı çektiler. Lâyıktırlar, insandırlar, bunlara Ermeni Yurdu verin!"

Montanya bana geliyor, beni kendi odasına davet ediyor, beni böyle bir toplantıya râzı etmeğe çalışıyor. Diyor ki:

"Canım müttefikler Ermenileri savaşta çok kullandılar, buncağızı olsun söylemesinler mi? Bu onlara bir vazife olmuştur artık.."

Montanya'yı şimdiye kadar olan özel görüşmelerimde anlamıştım ki, işgal ettiği mevkie uygun bir olgunluk, centilmenlik gibi şeylerden bir parçacığına bile sahip değil. Görülüyor ki beni dolaba koymak istiyor. Bu işe zaten başlarken dalavere ile başlamışlardı.

Bu Ermeni Millî Yurdu işi de pek dallanmış, bütün Avrupa ve Amerika bunu bizden istiyor. Demek bu iş, büyük ve varyeteli bir darbe istiyor. Ancak böyle bir darbe ile kapanabilecektir. Başka türlü yakamızı bırakacakları yok.

Ben Montanya'nın bu teşebbüsünü böyle bir darbe için vesile yapacağımı tahmin ettim. Çünkü bir kancıklık eder bana vesile verir. Montanya yine:

"Canım İngilizler ve Fransızlar, bu adamları kendi işlerinde, menfaatlerinde kullanmışlar, bu suretle kırdırmışlar. Şimdi bu adamlar için yurt istemeye kendilerini borçlu sayıyorlar. Ermeniler o zaman vaadlere inanmışlar. Bu sebeple etme, gel kabul et!" diyor.

"Nasıl olur? Asla! Bunlara yurt mu vereceğiz? Bu konuda bir söz bile söylenmesini izin veremeyiz!" diye cevaplıyorum.

O üsteliyor:

"Canım, böyle değil, yalnız lâf olsun diye söyleyecekler. Yoksa yurt yaptırmağa ısrar etmeyecekler."

"Olmaz!" dedim ve başka konuşmadım.

ERMENİ İŞİNİ BİTİRECEĞİM..

Zorlandı. Yalvardı. Bize yaptıkları ve onları müzakerelere alıp dinlemeleri, bütün kinimi ve hıncımı kaynatmış, hâlâ ayakta durduruyordu.

O vakit bir hâdise çıkarmak istedim. Çıktı. Bu iş için yaptıkları dolapların intikamını almak istiyorum. Hem de bu iş büyük bir hâdise çıkmadıkça ortadan kalkmayacak.

Artık fazla diretirsem, fırsat belki kaçar. Kabul etmezsem onlara oyun edemeyeceğim. İstediğim gösterişli darbeyi vuramayacağım. Yoksa bu red ve ısrarlarım hep nazdan ibaret. Dolabımın tamam olması için gerekli.

Dedim ki:

"Eğer hepsi adına yalnız sen başkan sıfatıyla iki satırı geçmemek üzere *(Ermeniler'e yazık olmuştur, bunlara yurt verin)* dersen razı olurum. Bunu da size şahsen saygım vardır, sizin hatırınız için kabul ediyorum."

"Peki!" dedi.

"Namusunuz ile bunun böyle olacağını garanti ediyor musunuz?" dedim.

"Evet" dedi.

Biliyorum ki yalan söylüyor. Zaten bu sayede benim ekmeğime yağ sürecek. Çünkü kıyameti koparıp Ermeni işini bitireceğim. Hem de koparacağım kıyametin sorum-

luluğunu da Montanya'ya yükleyeceğim. İki katlı ekmek kadayıfı..

Ama görünürde ben onun dolabına girmiş gibi görünüyorum. Oysa ben ona dolap yapıyorum.

İnsanlar çirkin yaratıklardır. Kimbiler o bana: "Ne aptal, dolaba koydum.." diyordur.

Oysa ben içimden pek keyifliyim. Ben onu dolaba koydum. İş olmuştur.

Düşündüğüm plânı uygulamam için Montanya'nın bana vesile vereceğine iki kere ikinin dört ettiği gibi eminim. Çünkü dalaverecidir. Benimle olan kararımızı bile müttefiklerine başka türlü söyleyeceği muhtemeldir.

Bu işlerden yine İsmet'e bir şey açmadım. Açsam, mutlaka beni *"aman boca edeceksin"* diye engelleyecektir.

6 Ocak 1923 günkü müzakerenin sonlarında Montanya, Ermeni Yurdu meselesine geçti. Bunun için yazdığı şeyi okumağa başladı. Baktım uzun bir şey. Montanya'da ben hiç aldanmamışım. Sanki benim bildiğim gibi savunma yapıyordu. Yine baktım, benim daha aklıma gelmeyeni de ekleyerek yapıyor. Meselâ evvelce Bulgarlar'ı dinlemişler ya. Biz o toplantıya katılmadık, sözleri tutanağa geçmedi. Onu da:

"Türkler, üzgünüz ki müzakereye katılmamışlardı, Ben onların taleplerini onların adına Türkler'e aktarayım" diye işe girişti. Demek üste tüy dikiyordu.

Montanya, düşündüğüm tipin en bulunmaz yaratığı demek. İtiraz ettim, kulak asmıyor.

"Dinleyemeyiz, böyle mi olacaktı?" diyorum, aldırmıyor. Hep devam ediyor. Sanki adam anadan doğma sağır olmuş.

Demek bizim plân oldu.

O bitirdi, Rumbold başladı. Yine itiraz ediyorum. Söz istiyorum.

Hiç aldırmıyorlar. Devam ediyorlar.. Uzun uzun okuyorlar, sâdece yüzleri kıpkırmızı, telâşları var. Demek bir uygunsuzluk çıkmasından korkuyorlar.

Ben bir düziye söz istiyorum. O da bitirdi, Fransız delegesi başladı.

"ÖNCE SİZLER ESİR MİLLETLERE HÜRRİYETLERİNİ VERİN"

Bu sefer isteğimi şiddetlendirdim. Ayağa kalktım. Ben de Montanya gibi; *"Bir kaç kelimecik söyleyeceğim"* dedim. Söze Fransızlar'dan önce başladım:

"İtilâf Devletleri, Ermeniler'i kendilerine siyasî alet yapmışlar, ateşe salmışlardır. Teb'ası oldukları Türk Devleti aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun sonucu, onların te'dibi (hadlerinin bildirilmesi) olmuştur. Tedip sonucu; bulaşıcı hastalık, açlık ve göç ile kırılmışlardır. Bunun bütün sorumluluğu bize değil, İtilâf Devletleri'ne aittir. Ermenilere ödül vermek lazımsa siz verin. Elin malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl verilmeliymiş. Dünyada zulme uğramış millet bir tane değildir. Mısır, hürriyeti için bir çok defa ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır ne kadar kan döktüler? Siz bunlara istiklâllerini, yurtlarını verin, biz de Ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız yok sayılmalıdır. Bu şartlar içinde burada duramayız. Müzakereleri terk ediyorum!" dedim.

Ayağa kalktım. Bu sözlerim çok ağırdı.Hepsi pancar gibi kıpkırmızı idi. Helde Rumbold!.. kâh al, kâh mosmordu.

Sanıyorum İngiltere, İngiltere olalı, diplomaside böyle şiddetli itham ve ağır söz işitmemişti. Kudretinin zirvesinde bulunduğu bu günlerde bir Türk delegesinden bunu işitmek, bu kibirli İngilizler için ne kadar ağırdı..

Tutanaklara sözlerimin bu son bölümünü de geçmemişler. Tutanaklarla diledikleri gibi oynuyor, değişiklikler yapıyorlar. Bu ne büyük sahtekârlık?

İRLANDALILAR'IN TEŞEKKÜRÜ

Oysa bu sözlerim o zaman gazetelerin diline düşmüş, aynen yayınlanmıştı. Bir kaç gün sonra bana İrlanda is-

tiklâlcileri (yâni bugünkü İRA) bir mektup yazarak dediler ki:

"Hürriyetini isteyen zulüm altındaki milletler arasında İrlandalılar'ı da saydığınız için size teşekkür ederiz."

İşte bizim genel kâtibin de vazifesini ne kadar gördüğünü bu gösterir. Hatta biz çıktıktan sonra Fransız delegesi de bir şey okumuş, onu bile tutanaklara sokmuşlar.. İşte Batılılar'ın dostluk örneği ve konferansın Genel Sekreter'ine, yâni Avrupa Devletleri'ne güvenimizin nasıl kötüye kullanıldığı görülmektedir.

Montanya telaşla: "Müzakereyi terkedemezsiniz!" diye bar bar bağırmaya başladı. Yırtınıyor.

Dedim ki: "Terk edemeyiz mi?"

Montanya: "Evet edemezsiniz!"

Cevap verdim:

"Türk heyetini burada tutmaya kudreti olan bir güç var mı? Toplantıyı terkederiz ve işte nasıl terkettiğimizi de görün!" ve bizim danışmanlara ve kâtiplere:

"Haydi kalkın!" dedim.

Kalktılar. Kâtip Ahmet Cevat önümde duruyordu, şaşırmış:

"Beyefendi ben de çıkacak mıyım?" diye bağırıyor.

"Ne duruyorsun, kalk!" dedim.

Çantasını ve kağıtlarını topluyor. Acelesinden kağıtlarını düşürdü, yerlere dağıttı. Topladı, o da kalktı.

TOPLANTIYI TERKETTİK

Ben başta, diğerleri arkamda sıra olduk. Montanya'ya:

"İşte bakınız, nasıl gidiyoruz? Bonjur mösyö" dedim.

Yürüdük. Montanya hâlâ bağırıyor: *"Müzakereyi terkedemezsiniz!"* diyor, tepiniyor. Diğer delegeler birbirlerine karışmış, herkes şaşkın.

Biz çıktık gittik.

Otomobildeyim. Düşündüğümü bütünüyle yaptığım inancındayım. Keyifliyim. Bakalım ne sonuç verecek?

Otele geldik. İsmet'e:

"Yine Ermenilerden söz ettiler. Ben de müzakereleri

terk ettim. Terketmememiz için çok çaba harcadılar ve telaş ettiler. Dinlemedim" dedim.

Diğer tafsilâtı anlattım. Bana sarıldı ve:

"Seni bin kere tebrik ederim. Ermeni meselesini işte toprağa gömmüşsün!" dedi.

Yüzümden öptü. Ben korkacağını sanıyordum, tersine cesaretle karşıladı ve çok keyiflendi. Ben de ferahladım.

İsmet'in keyfi çok sürmedi. Montanya, Rumbold doğru Gürzon'a gitmişler, işi hikâye etmişler. O da müttefikler adına kendi imzası ile bir nota yazmış, bize göndermiş.

Bu nota'yı alınca İsmet telaş etmiş. Beni çağırttı. Gittim. Telaş içinde:

"Ya şimdi ne yapacağız? Çok fazla ve ağır bir iş yapmışsın!" diyor.

Aaa.. Demin beni takdir edip, "Fevkalâde iş yaptın. Ermeni meselesini öldürdün" diyen adam şimdi ne diyor? Tamamen değişmiş:

"Rıza Nur'un yaptığı iş çok ağır ve tehlikelidir. İtilâf devletlerine hakaret sayılır. Ermeni yurdu hakkında söz söylenmesine evvelce zaten kendisi râzı olmuş. Montanya'ya söz vermiş. Bu suretle söylenmiştir. Onunla artık müzakere edemeyiz.." demekte.

Montanya, bir de makyavellik yapmış, İsmet'e diyor ki: "Sen iyi, tatlı, yumuşaksın. Rıza Nur senin gibi değil, sen olsaydın böyle yapmazdın.. vesaire.."

Bununla da aramıza fesat sokmak, bizi birbirimize düşürmek istiyor.

İsmet'e dedim ki:

"Ne telaş ediyorsun? Hiç bir şey yok. Şimdi buna cevabı ben yazacağım, sen imza et. Mesele biter."

Derhal bir nota yazdım. Bu nota'da dedim ki:

"Bu işte kabahat Rıza Nur'un değil, Montanya'nındır. Çünkü Rıza Nur, Montanya'nın ricası üzerine sadece başkanın, Ermeni yurdu konusunda iki satırlık söz söylemesine razı olmuş ve bunun için Montanya namusu üzerine söz vermiş. Oysa toplantıda, verilen bu sözü çiyneyerek herkes uzun kağıtlar okumuşlar. Daha önce pek çok defa bu meselenin müzakeresini kabul edemeyeceğimizi size

bildirmiştik. Ben de Rıza Nur'un yerinde olsa idim böyle yapardım. Bununla beraber mesele yoktur, kapanmıştır."

ERMENİYE ASIL FENALIK YAPANLAR AVRUPALILARDIR

Notayı İsmet'e imzalattım. Yolladım. Bir ses çıkmadı. Gerçekten mesele kapandı. Hem bu mesele kapandı, hem de Ermeni meselesi. Artık bir daha Ermeni lâfı edilememiştir.

Bu bir taraftan Ermeniler'e de derstir. Çünkü Avrupalılar onları kendi menfaatleri için ileri sürüp kırdırıyorlar, sonra onlara bir şey vermiyorlar. Bu bir değil, bir çok defa olmuştur.

Dünya Savaşı ile Ermeniler'in felâketi doğrusu pek büyüktür. Sebebi de İngiltere, Rusya ve Fransa'dır. Bu kadar kırılım ve felâketten sonra, bu üç devlet mutlaka bunlara yurt vermeli idiler. Hatta kendi iş ve menfaatlerini bırakıp, yerine bunu almalı idiler. Tam tersine kendi çıkarlarına baktılar. Ermeniler'e de kuru lâfla *"yurt verilmelidir"* deyip geçtiler.

Bu söyledikleri, Ermeniliğe, Avrupa diplomatları tarafından söylenmiş bir mersiyeden başka bir şey değildir. Bir mezar taşı kitâbesinden ibârettir. Hiç olmazsa bu kadarını yaptılar ya!

Ermeni yurdunu demek biz Avrupalı diplomatlarla beraber gömdük. Onu konferansa koyup da sonuçlandıramamaları, âdeta hortlamasın diye üzerine taş koymaları demektir. Sade mersiyesini onlar okudular.

Avrupalılar, Ermeniler'i daima doktorların laboratuarlarında deney yapıp ada tavşanı, hind domuzu harcamaları gibi harcamışlardır.

Ermeniler'e Avrupalıların yaptığı bu iş sadece bu defalık değil, bir çok defa yapılmıştır ve daima da böyledir. Ama o millet hâlâ bu gerçeği anlıyamayacak kadar akılsızlık gösterir.

Hem de Ermeniler'in Türkiye'de tarihî bir hakları da yoktur. Eğer Adana'daki eski Küçük Ermenistan'ı hak

sanıyorlarsa, orada Türkler, Ermeniler'den çok oturmuşlardır.

Hatta Hetom Ropen ve Loziyon Naharar ve ailelerinin sonuncusu Fransız'dır. Nitekim Fransa Dış İşleri Bakanı Pişon, bu gerçeği Fransa Millet Meclisi'nde açıkça söyleyip, Kilikya'da Fransız hakkını ileri sürmüştü. Ora halkı ise Türk'tür.

Ermeniler hiç bir zaman çoğunluk elde edememişlerdir.

Selçuklular Ani'yi (Kars'ın kazası) alınca, Ermenilerden bir kısmı Bizans'a sığınmıştı. Bizans da bunları Abbasi'lere karşı Toros Dağları'na yerleştirmişti. Bunlar yirmi bin kadar insandı.

İşte Ermeniler'in Adana bölgesinde ortaya çıkışlarının başlangıcı budur. Hem bir millete iki yurt ne oluyor? Ararat var ya.

ERMENİLER, İSMETLE BENİ VURACAKMIŞ

Konferansın ilk toplantısından az bir süre sonra idi, Ermeni'lerin İsmet'i ve beni vuracakları söylentisi çıkmıştı. İsviçre polisi, Fransız ve Belçika polislerinden bilgi alıyor. Bunları bize de haber veriyordu. Bunlara göre Ermeni'ler, birini öldürmek için Lozan'a Ermeni yolluyorlar. İsviçre polisi bu konuda çok dikkat ve gayret gösteriyordu.

Ermeniler'in bir mühim komitesi Brüksel'de, biri Paris'te, biri de Cenevre'de imiş. Brüksel'den Harbiye Vekili merhum Nazım Paşa'nın oğlu gelmişti. O da bu hususta bilgi getirdi. Bu bilgiler arasında şu da var:

"Ermeniler, bu Rıza Nur da nereden çıktı başımıza? Talat'ı da geçti.." diyorlarmış.

İsviçre polisi bizimle meşgul. Lozan polis müdürü çoğu zaman bizim otele geliyor, oraya sivil polisler koymuş, geleni gideni tetkik ettiriyor. İki sivil polis de bize verdi. Bunlar, İsmet Paşa sokağa çıkarken arkasından gidiyorlar.

Müzakereyi terkedişimden bir kaç gün sonra idi henüz. Cenevre'de "Comite Philarmenie" adında bir cemiyet varmış. Onun üyelerinden dört kişi beni görmek için Cenevre'den, Lozan'a gelmişler. Görüşmek istediler.

Bir odaya aldım. Bunların arasında Amerika ve İsviçreli önemli kişiler var. Gelenlerden biri de Cenevre Üniversitesi profesörlerindenmiş.

Bunlarla görüşüyoruz. Ermenilerin zulme uğramış olduklarından, hürriyet ve yurt istediklerinden, bunun ise insanî bir zorunluluk olduğundan söz ediyorlar. Yâni aynı nakarat. Kısacası, Ermeniler'e Kilikya'da yer verilmeliymiş.

Dedim ki:

"Bu olmayacak bir şeydir. Türk Milleti bunu yapamaz!"

Terbiye sınırları içinde, tatlı tatlı, bu konuda cevaplar verdim. Amerikalı adam kızdı, terbiyeyi bıraktı ve sert sert dedi ki:

"Siz eğer Ermeniler'e yurt vermezseniz sizi vuracaklar!"

Ben yine terbiyeli ve sâkin bir biçimde dedim ki:

"Bizim kabahatimiz ne? Türkiye denen bir hükümet var, vermeyen odur. Biz memuruyuz. Biz olmasak başkasını görevlendirir."

Cevap verdi:

"Hayır, sizin de kabahatiniz vardır, sizi vurunca başka şahıs yurt verinemekte diretemez."

Demek ki bu adama insanca konuşulmazmış. Bir tuhaf şeymiş.. Söylediği sözler korkunç ağır. Bizi Ermeniler adına ölümle tehdit ediyor.

Kızdım ve ona lâyık biçimde cevaba başladım:

"Mösyö!.. Dünyada hiç kimseye, hiçbir millete insaniyet namına, laf ile havadan yurt vermezler. Bunun tarihte örneği yoktur. Yurt ve hürriyet almaya lâyık milletler bunu kan dökerek alırlar. Nitekim Türkler yaptılar. Ermeniler de şimdiye kadar bu yolda idiler. Bir çok defa isyan ettiler. Türkler'i kırdılar, geçirdiler. Savaşlarda Türk'ün düşmanından yana oldular. Sokaklarda Türk büyüklerini

vurdular. Gerçi kan döktüler, bu usulü denediler ama güçleri yetmedi. Her baş kaldırmalarında hadleri bildirildi. Demek ki bu milletin yurt ve hürriyet almağa henüz kuvveti yâni hakkı yoktur.

Yaptıklarının hiç biri fayda vermedi. Yine fayda vermeyeceğini ben size şimdiden söyliyeyim. Şimdi, bu kadar kan ile alınamayan şeyi, siz bizden insaniyet adına deyip lâfla almak istiyorsunuz. Kuvvetle, kanla alınamayan lâfla alınabilir mi? Bunu düşünmüyorsunuz.

Sözle olmayacağını benden aldığınız cevapla öğrenince beni ölümle tehdit ediyorsunuz. Sizi bir âdî kâtip, bir eşkiya yaradılışı içinde görüyorum. Efendi!.. Pek sevdiğin Ermeniler'e söyle!

Şimdiye kadar Türk Devlet adamlarından bir kaç kişiyi vurdular. Bundan sonra bir Türk'ün canına kıysınlar, Türkiye'de bir Türk'ün yerine onbin Ermeni öldürmeye halk yemin etmiştir. Dünya ve insanlık da buna bir şey diyemez. Tamamen meşrudur. Sen Ermenilerini çok seviyorsan bunu anlat. Ermeniler'i suikast yapmaktan vaz geçirt. Böylece binlerce Ermeniyi ölmekten kurtarmış olursun."

Herif şaşaladı. Fakat komiteci bir şeymiş galiba, belki de Ermeni idi. Daha sert bir tavırla:

"Katliam yapamazsınız. Bir kişinin yerine on bin kişi nasıl kesilir?" dedi.

Dedim ki:

"Ermeniler yurt diye günahsız bir zavallı diplomatı nasıl, ne hakla keserlerse, onbin Ermeni de o hakla kesilir."

Cenevre Üniversitesi profesörlerinden ihtiyar bir adam olan delege benim çok kızdığımı anlayınca bağırdı ve bu adamı susturdu.

Kendisi ılımlı bir kaç söz söyleyip konuşmamızı noktaladı ve gittiler.

Millet hizmetinde insan ne belâlara uğruyor. Namuslu olunca para filan gibi bir şey de kazanacak değil. Havadan işte belâ..

Bu sözlerim Ermenileri çok etkilemiş. Bunu Paris'te iken öğrendim.

ERMENİLER, MUSTAFA KEMAL'İ BİLE VURMAK İSTİYORLARMIŞ

Baş komitecilerden Derminasyan ile görüşüyordum. Yanında birisi de vardı. O, Ermeni'ye Mustafa Kemal'i vurmalarını söylemiş.Ermeni:

"Sonra İstanbul'daki bütün Ermeliler'i öldürürler. Yapamayız!" dedi. Buna çok memnun oldum.

Bunları tabii Ermeniler yollamışlardı. Çünkü her çareye başvuruyorlardı. Bizi öldürmeye teşebbüs ediyorlardı. Hiç olmazsa bunu tehdit şeklinde duyuruyorlardı. Fakat bu sözleri tehdit değil, doğru diye kabul etmelidir. Çünkü dolu misal var.

Suikast, Ermeni milletinin spesyalitesidir. Yine bunlar bu yolda devam ederlerse, Türkler de bir gizli komite yapıp, Ermeni politikacı, komiteci ve diğer ileri gelenleri misilleme olmak üzere öldürmelidir. Benim tabii bu durum karşısında Ermeni suikasdinden korkmam, hiç olmazsa tedbir alıp dikkatli olmam gerekliydi.

İsmet'in, İsviçre hükümetinden istediği iki koruma polisinden başka, beraberinde getirdiği on koruma askeri ve koruma subayları vardı. Genellikle sokağa İsmet'le beraber çıkıyorduk. Kendisinin korunması sayesinde ben de korunmuş oluyordum.

Fakat yalnız sokağa çıkacak olsam benim korumam yok. Yalnız dolaşınca içime bir korku girdi. Bu öyle bir iş ki tecrübe edilemez. Bir gün İsmet'e dedim ki:

"Ben sokağa çıkınca arkamda birisi beni korusa iyi olur. Bu Ermeniler'den korkmalıdır."

Bütün bu anlattığım şeyleri bilen İsmet bana ne dese beğenirsiniz:

"Ermeniler seni vurmazlar."

Bu mu arkadaşlık? Bu adamdan bir kat daha soğudum. Belki de öldürüldüğümü istiyor.

Arası biraz geçti. Nuradonkyan (eski Osmanlı Maliye ve Hariciye Nazırı) bizi ziyaret etmek istiyor. Kabul ettik, geldi. Bu zat bizim Ayan Meclisi üyelerindendi. O zamandan tanırım, görüştüğüm bir adamdır. Hatta İttihatçılar

hafiye bahanesi ile beni hapse attıkları zaman lehime bir makale yazmıştı. Evinde zengince bir kütüphânesi de vardı. Kitaplarından da istifade ettiğim olmuştur.

Geldi. İhtiyar adam. İsmet'le bareber içeri aldık. Oturdu. Büyük bir heyecan içinde idi. Konuşamıyordu. Bayılır gibi oldu. Görülüyordu ki kalbi müthiş çarpıyor. İyi davrandık. Nihayet sâkinleşti ve şöyle söze başladı:

"Benim bütün vücudum Türk değerleri ile meydana gelmiştir. Yalnız ben değil, babam, babamın babası da böyle. Hep Türk memuru. Bu sebeple Türk'e minnettarım, sâdıkım.."

İçimden dedim ki:

"Dediklerinin birinci bölümü doğru. Ama ikinci bölümü bütünüyle yalan. Türk'ün memuru, Ayan üyesi ve Dış İşleri Bakanı iken ona her türlü ihâneti yaptın. Türk keşke seni de babanı da memur yapmasaydı. Mütareke'den beri de Avrupa'da kapı kapı dolaştın. Bütün Devlet'lere müracaat ettin. «Türk'ü mahvedin, topraklarının bir bölümünü Ermeniler'e verin..» dedin. Doğurusu çok sâdıksın. Yediğin ekmeğe teşekkürü güzel yaptın.."

Durdu. Ağzında bir şeyler geveledi, geveledi söylemedi. Nihayet konuştu. Özeti şu:

"Ermeniler pek perişan imiş. Onlar'a Cebelibereket (Adana) *yöresi yurt olarak verilmeliymiş."*

Bütün vücudunun Türk ekmeğinden yapılmış olduğunu beş dakika önce söyleyen bu adam, şimdi Türk'e en büyük ihâneti önümüzde yapıyor. Bu adam, hakaret edilerek kolundan tutulup dışarı atılacak bir adam. Fakat ihtiyarlığı, eski durumu, onu Türkiye'nin önemli makamlarında görmüş olmak.. Böyle bir şeyi yaptırmadı.

Fakat asıl kızdığım nokta, adamı aptal yerine koyuyor. Ancak pek de aptal sanmasın diye dedim ki:

"Bu Cebelibereket neresidir?"

Anlatıyor. Dağlık, saçma bir yermiş.

"Niye Kilikya demiyorsun?" diyorum. Acele bir tavır alıp:

"Yoo.. Kilikya değil, Kilikya'yı istemiyoruz." diyor.

Kahkaha ile gülecektim. Bu adam sersem. Çocuk oyu-

nu yapıyor. Karşısındakileri sersem sanıyor.

Dedim ki:

"Nuradonkyan efendi! Cebelibereket Kastamonu vilayetinde değil ya! Kilikya denilen Adana vilayetindedir. Şimdilik onun köşesinde yerleşirsiniz demek.."

Lâf yok. Bu adam yıllardan beri bu kadar dolaşmış, uğraşmış, Ermeni yurdu alamamış. Biz de Lozan'da bunu türlü şiddetle reddettik. Şimdi gelmiş de bizi, "burası Kilikya değil, Cebelibereket" diye kandırıp alacak!

Ermeniler ilk görünüşte zeki gibi görünürler ama kafasızdırlar. Baktı ki olmuyor, emekli maaşını istedi. Bunu istemek için de yüz surat olmalıydı. Hem yurt, hem emekli maaşı. İki katlı ekmek kadayıfı. Yurt, arpalık.. Oh ne alâ..

İsmet, Nuradonkyan'a hiç bir cevap vermedi. Nesine gerek Ermeniler'i kızdırsın. Bütün düşmanlığı Rıza Nur üstüne alsın. O, onun kaza belâ sandığıdır.

Lozan'da İngiliz casusları kaynıyor. Baktım bizim otelde Koningam (Coningham) da var. Bu zat Dünya Savaşında beni muhakeme eden İngiliz Divan-ı Harbi'nde yargıç idi. Oradan tanışmıştık. Güzel Türkçe bilir. Kıbrıs'ta öğrenmiş. Mütareke'nin başında İstanbul'a gitmiş, orada çalışmış ve Türk'ler tarafından tanınmış. Bizim hiç istihbaratımız yok. Bu yüzden güç durumdayız.

AZINLIK HAKLARI KONUSU

Azınlıklar konusunun müzakeresine devam ediyoruz. Bu konunun bir çok yerinde isteklerimi kabul ettirdim. Beş-altı şey var ki, uyuşmak mümkün değil, olmuyor.

Hristiyanların askerlik yapmaması, azınlıkların din, dil, ırklarına göre ayırılması, değiştirmeden önce bize gelmiş Türkler'in Yunanistan'daki topraklarının o zamanki değerine göre altın olarak Yunan hükümeti tarafından ödenmesi gibi işler.

Bunlara dayandık kaldık.

Uğraştıkça uğraşıyorlar, ben de dayandıkça dayanıyorum.

Bunlar için türlü şekiller gösteriyorlar. Hristiyanlardan müstakil taburlar yapılması, hastahanelerde kullanılması, askerlik yapmamaları karşılığında bedel ödemeleri, milletvekili seçilmek gibi siyasal haklarının da bulunması gibi çeşitli şeyler.

Ben de:

"Madem ki Türk vatandaşıdırlar, onlar gibi vatanın hem nimetlerini tadmalı, hem de derdini çekmelidirler. Kanun karşısında eşitlik en esaslı prensiptir" diyorum.

Münakaşa uzayıp, dallanıp gidiyor. Bir aralık bir maddeyi, yâni askerlik işini Milletler Cemiyeti'nin kararına bırakmak istediler. Ona da râzı olmadım. Kısacası bu askerlik işi ile genel af işi ve daha bir iki şey çözümlenemedi, kaldı.

Vatana ihânet edip, işgal zamanında işgal kuvvetlerine hizmet etmiş yüz elli müslümanı genel af dışında bırakmayı İngilizler ile yaptığım özel görüşmeler sonunda kabul ettirdim. İngilizler bu adamları kullanmışlar, bu hâle koymuşlar. Şimdi de onları korumadılar. Ben burada sayıyı kararlaştırdım. Kimler olacakları ise belirlenmiş değildi. Sonra istenilenler bu sayıya dâhil edilmiş.

Askerlik ve diğer güçlükleri, sonunda Kalpison ile özel görüşmelerde çözümledim. İnsan değiştirme konusunda söyliyeceğim. Yoksa tutanaklarda görüldüğü kadar kolay olmamıştır.

Bu münakaşalar sırasında bir hâdise vardır. Bu da, bazı şeylerin Muahede metnine alınmayıp, sadece tutanaklara yazılmış olmasıdır. Bunlar önemlidir. Gerektiğinde tutanaklar geçerlidir. Ve o iş, ona göre yapılır. İşte Lozan Muahedesi'nin imzalanmasından sonra İsmet'e, Muahedenin uygulanması için bir komisyon kurulması için ısrar etmiştim. Sebeplerini yazmıştım. Bir sebep de budur. Yazık ki bunlar, yâni binbir güçlükle sağladığım nice kârlar, tâbir yerinde ise güme gitmektedir.

Öeetlersem, azınlıklar konusu bütünüyle karara bağlanarak tamamlandı. Buna ait *Genel Af Beyannamesi* de anlaşmaya varılarak yapıldı. Montanya bir rapor ile bunları İkinci Komisyon'a verdi.

SEKİZ DEVLET ÜZERİMİZE ÇULLANIYOR

Bu müzakerelerin henüz ilk turunda idik. Hukukî işler için, danışmanlardan Veli Bey'i beraberimde götürüyordum. Sağ tarafımda oturtuyordum. Sekiz devlet birden üzerimize çullanıyor. Adeta yetmiş iki buçuk millet veya mahallenin bütün köpekleri üzerimize saldırıyor.

Tutanaklar okunurken, o kadar etkili olmayan bir konu, müzakereler sırasında birden etkili oluveriyor. Biri bırakıyor, biri söylüyor. İnsanı sarsıyor ve şaşırtıyorlar.

Bir gün çok ateşli bir münakaşada böyle bir genel saldırı sırasında ben bütün kulak kesilmişim. Bir şey kaçırmayıp cevap vereyim diye herbirini dikkatle dinliyorum. Adeta dolmuş durumdayım. Tabii sinirlerim de gergin.

Bir aralık sağ tarafımda bir şey oldu. Beni çekiyorlar, başımı çevirdim.

Baktım Veli. İki eli ile omuzumdan yakalamış beni çekiyor. Yüzüne baktım, ölüm tehlikesine düşmüş, ödü kopmuş, tam bir felâket içinde yüzen bir sima ile:

"Beyefendi, ver de kurtulalım!" diye yalvarıyor.

Deli gibi olmuş, omuzumu bırakmıyor. Bu manzarayı şüphesiz öteki devletlerin delegeleri gördüler. Taarruzlarının sonucunu aldıkları düşüncesiyle zafer neşesine kapıldılar.

Bir an için benim de direncimin kırılır gibi olduğunu hissettim. Müthiş bir savaşa girişmiş, dövüşüyoruz. O kadar dalmışız ki, korkunun aklınıza gelebilmesi için zamanınızdan, düşünce gücünüzden, işiniz dışında boş kalmış bir zerre bile yok. Tam bu sırada, yanınızda güvendiğiniz ve gerektiğinde size dayanak olacak ve güç vereceğini sandığınız arkadaşınız:

"Teslim ol!.." deyince, insanın dizinin bağları çözülüyor.

Çok fena şey. Bu hâl çok ânî oldu. Bereket versin derhal aklımı başıma topladım. Ona:

"Sus! Savaşa devam edeyim" dedim.

Aklıma geldi ki, bir defa sinirleri sarsılmıştır. Yine ya-

pabilir. Onun için sert tedbir almak gereklidir. Sert bir sesle:

"Sen ne hafif adammışsın! Şimdi buradan çık dışarı!" diye bağırdım. Çıktı gitti. Kurtuldum. İşime devam ettim. Onun ilk hâlini gören Avrupalılar, bunu da gördüler.

Bu münasebetle, Veli'yi nasıl gördüğümü kısaca anlatayım. Çünkü bu adam hâlâ Dış İşleri Bakanlığı'nda önemli bir görevde imiş.

Bu zat üstün bir zekâya sahip değilse de zekî denilen insanlardandır. Okumuştur, hukuk bilgisi vardır. Terbiyeli, nâzik ve yumuşaktır. Sanıyorum iyi yürekli ve namuslu bir insandır. Duruşu öyle izlenim vermektedir.

Ancak son derece zayıf, tabansız, bozguncu, menfi düşünceli bir adamdır. Münakaşaların şiddetine dayanamadı, sinirleri çözülüverdi.. Gördüm ki, onu beraberimde götürmekte fayda yoktur. Bir daha yanıma almadım. Bu yaratılış meselesidir. Kabahat değildir. Fakat diğer bir mesele oldu ki, onda kabahatlidir.

Bir gün kendisine bir alt komisyonda görev verdim. Hukukî bir mesele idi:

"Bu konuyu şu şekilde savun, şöyle bir netice almaya çalış!" dedim.

Bana: "Bu meseleyi böyle müdafaa edemem" dedi.

"Niçin?" dedim.

"Çünkü haksızdır" dedi.

Fena kızdım. Hem tabansız, hem de zihniyeti yanlış. Dedim ki:

"Ayol, burada hak söz konusu değildir. Burada devletlerin çıkarları söz konusudur. Avrupalılar'ı görmüyor musun? Bir çok haksız şeyleri bizden istiyorlar. Hem hak dediğin nedir? Bu zamana, döneme, ilim ve tekniğin ilerlemesine, çevre ve düşünüş tarzlarına göre değişir. Biz buraya, biri tarafından menfaatlerinin savunulması için ücretle tutulmuş avukatlar olarak gelmişiz. Madem ki bu görevi kabul ettik, onun çıkarını haksız da olsa savunacağız. Avukatlar mahkemede, cinayet işleyenleri de savunmuyorlar mı? Siz de avukatsınız.."

O yine: *"Ben haksız davayı müdafaa edememem"* dedi.

Ben: "Bunu böyle deme! Haksız bir davayı savunmak için delil ve belge bulma gücünden yoksunum dersen daha doğru olur. Bunu da başka arkadaşlarla müzakere eder, arar bulursunuz. Hem bizim davamız haksız değil, hepsi de bize göre haklı" dedim.

"Hayır haksız davada savunma yapmam" diyerek, fikrinde israr etti. Fena halde kızdım. Demek zihniyeti de bozuk. Görevinin ve sorumluluğunun bilincinde değil demek ki.

Dedim ki:

"Madem ki öyle düşünüyorsun, danışmanlık görevini niçin kabul ettin öyleyse. Sana anlatıyorum. Hak değil, menfaat savunması söz konusu diyorum, onu da anlamıyorsun. Görüyorum ki sen hiç bir işe yaramazsın. Bir daha hiç bir işe elini sürme! Çünkü zayıflık yaratıyorsun."

Bir daha hiç bir işe karıştırmadım. Oturdu, gezdi.

Galiba bu adam bir defa da alt komisyona gitti. Ve verdiğimiz emre aykırı olarak, derhal verilmemesi gerekeni hemen vererek işin içinden çıktıydı. Notlarımda bu hususu bulamadım ama hafızamda böyle bir şey kesinlikle var.

Veli işi bize iyi bir derstir. Enternasyonal konferans, müzakere, müdafaa gibi yerlere gönderilecek adamlar seri zekâlı, bilgili olmak gibi meziyetlerden önce, sinirleri kuvvetli, cesur, dayanma gücü yüksek olan insanlardan seçilmelidir. Çünkü bu iş bir savaştır. Hangi komutanın sinirleri daha kuvvetli ise zaferi o kazanır. Ve hele bunların Türkçülük ideali taşıyan kimselerden seçilmesi kesin gereklidir.

HALKLARIN DEĞİŞTİRİLMESİ

Artık, halkların değiştirilmesi komisyonuna geçiyorum.

Yine tekrar edeyim. Halkların değiştirilmesi işinin ben, konferansın en güç ve çetrefil işi olacağını sanıyordum. Ve nasıl teklif edeceğimi düşünüp duruyordum. Bir gün

kudret helvası gibi ayağımızın ucuna düştü. Hâlâ şaşıyorum. Kolay işlerden biri oldu. Neler çektim, istediğim hâle koydum. Fakat hepsi bitmiyor.

Lozan'da müzakereler sırasında öğrendim. Batılılar'da köklü bir düşünce var. Bunun dışında iş yapamıyorlar. Bir şey almayınca, asla bir şey vermiyorlar. Bir şey, meselâ elli kuruş verecekleri zaman, hiç olmazsa ellerine bir kuruşluk bir şey sıkıştırmalıdır.

Tuhaf insanlar. Bu sebeple muhakkak pazarlık yaparlar. Yahudi'den daha iyi pazarlıkçılar. Bir de ilk hamlede bunlara bir şey vermek, ne kadar ufak olursa olsun tehlikelidir. Uğraştırarak verirsen, onlar için daha değerli oluyor.

Bir de, verirken çok dikkatli olmalıdır. Derhal sınırı aşarlar. Meselâ parmağının ucunu uzatır verirsen, derhal elinden ve bileğinden yakalarlar. Bunlara on vereceksen, mutlaka bir uzatmalısın. Pazarlık payı bırakmayı unutmamak lazımdır. Bu çok önemlidir.

Gerek azınlıklar işinde, gerekse halkların değişiminde çok önemli ve hayatî noktalar var. Bunlar ortada kaldı. Aylardan beri askıntıda duruyor. Bir türlü bizim isteğimizi kabul ettiremiyorum. Düşündüm, bir pazarlık payı lâzım.

PAZARLIK PAYIM:
PATRİKHANE MESELESİ

Batılılar'ın zihniyetini okşamalı yâni onlara bir yem göstermeli. O da çok değerli bir şey olmalı ki, ağızlarının suyu aksın, onları yola getirebilsin. Bu da Patrik'i ve Patrikhâne'yi İstanbul'dan kovmak. Kovmaktan vazgeçince bu onlara müspet değil, menfî veriş olur. Böylesi çok uygun. Bütün hristiyanlık alemini çalkalandıracak bir şey. Sonra bunu almak için o askıda bıraktıkları bütün isteklerimizi kabul ederler.

Meseleyi iyice düşündüm. Oysa Patrikhâne'nin İstanbul'dan gitmesi bizim zararımıza. Çünkü bu yılan yuvası pençemizin altında durmalıdır.

Öyle olunca deliğinden çıkarmayız. Eğer kovarsak, Aynaroz'a yerleşir, istediği gibi zehirini saçar. İyi bir koz, fakat tehlikeli oyun.

İşi iyi idare etmek lâzım. İdare edip istediklerimizi alarak Patrikhâneyi kovmaktan vazgeçmeli. Bu onlara bizim vermiş olduğumuz milyonlar yerine geçecek, keyiflenecekler. Benim istediklerimi de bana sevine sevine verecek, güçlüklerimizi böylece çözümleyecekler. Ancak ya Patrikhâne'nin gitmesine razı olurlarsa..

Patrikhâne'nin kovulması yönünde bize hükümetçe verilmiş bir tâlimat yok. Akla gelmiş şey. Başka çarem de yok ama.

Bu meseleyi ben, dallanmasın diye hiç kimseye söylemiyorum. Bir gün, ya Allah!.. Deyip, Patrikhâne'nin İstanbul'dan çıkarılmasını toplantıda resmen teklif ettim. Ve bu fikrimde şiddetle devam ve ısrar ettim. İş o kadar şiddetlendi ki, tam manâsıyla kıyamet koptu. Dünyaya yayıldı, en mühim mesele oldu.

Sonra bu istekten vaz geçtiğim zaman bütün Batılılar ve hatta bizimkiler şaşırdılar. Bana:

"O şiddet ne idi? Tam başarıya da ulaşacaktın. Sonra birden niye vazgeçtin?" soruları sorulmaya başlandı.

Ne yapayım; askerlik meselesi, ırk, din, dil azınlıkları ve benzerleri daha önemli meseleler.

Bu müzakereler sırasında yanımda bulunan danışman Mustafa Şeref, bir gün toplantı sırasında bana şöyle demişti:

"Sizin sinirleriniz mutlaka çeliktendir. Bu kadar heyecana nasıl dayanıyorsunuz? Fakat bugün anladım ki Patrik sallandı, gidecek."

Oysa biraz sonra, birden Patrik'in İstanbul'da kalmasını kabul ettim. Ben Patrik'i defetmek için şiddetle hücum ediyordum ama, bir taraftan da kabul ediverirler diye yüreğim hopluyordu.

Anîden Patrik'in gönderilmesinden vazgeçişimin sebebi var, söyliyeceğim. Bir konferansın resmî tutanakları, muahede maddeleri her şeyi göstermez. İşlerin o kadar içyüzleri vardır ki, onlar neler olmuştur gösterir.

İşte Lozan'ı iyi anlamak; bizden neler istemişler, biz bunları nasıl red ve defetmişiz, muahede ne hâle gelmiştir, orada neler olmuştur, bilmek için muahedenâmeyi, tutanakları okumakla beraber, benim bu yazdığım hâtıratın Lozan bölümündeki özel görüşmelerimi ve işin iç yüzünü, ayrıca her mesele için bize verdikleri projeleri, bizim karşı projelerimizi, görüşmelerin kesilmesinden önceki dönemde bize imza ettirmek istedikleri Muahede Taslağını okumak, karşılaştırmalar yapmak gereklidir.

Sözünü ettiğim o projeler ve benzerleri Sinop'ta benim kütüphânemdedir. Orada konferansa ait bir çok resimler de vardır.

ESİR DEĞİŞİMİNİN ŞEKLİ

Yunanlılar, istilâ ettikleri yerlerimizden, halkın ileri gelenlerinden bir çoğunu esir almışlar, Yunanistan'da zindanlara doldurmuşlar, bekletiyorlar. Bazılarını da öteden beride öldürmüşler. Vatanımıza büyük zararlar vermişler, şehirleri, köyleri yakıp yıkmışlardı. Bu yaptıklarını şimdi vilâyetlerde tespit edip, parti parti bize bildiriyorlar. Ben de müzakereler sırasında bu listeleri resmen açıklıyordum. Bunlara *«rehine sivil esirler»* diyoruz. Bu listeler ile bunları kurtarmak, hem de Yunanlılar'ın bunlardan ne kadarını öldürdüklerini bütün dünyaya göstermek millî gayesini takip ediyorum. Görüyoruz ki Yunanlılar da bundan çok korkuyorlar. Bu işi kapatmağa çalışıyorlar.

Bir kaç günlük müzakerelerden sonra, esir değişimi işi istediğim gibi oldu. Bir itilâfnâme yapıldı. Ben bunları kitabım uzun olmasın diye söylemiyorum. İsteyen muahedeye ve gerektiğinde tutanaklara baksın. Bunda bizim esas maksadımız, Yunanlılar bizim bütün esirlerimizi getirip İzmir'e çıkarsınlar. Biz kontrol edelim. Doğru ve tam ise onlarınkini aynı vapura yükleyelim istiyorduk. Böyle de oldu.

Fakat uygulamada bizimkiler bunu böyle yapabildiler

mi bilmem. Bunu yapamadılar ise, kabul ettirdiğimiz karara yazık..

Artık halkların değiştirilmesi konusunun müzakerelerine başladık. İstanbul Rumları ile, Batı Trakya Türkler'i değiştirme işlemine sokulmayacaklar. Onlar İstanbul'u teklif ettiler, ben de karşılık olarak Trakya'yı..

Bence hesap şöyle idi: Askerlik, daha önce de anlattığım gibi, İstanbul'da hristiyan ve hatta Yahudi bırakmayacak. Batı Trakya'da ise Türkler çok yoğun bir kitle hâlindeler. Kalsınlar, şimdilik kâr bizde.

Rayan fesatlık yaptı. İstanbul denince, Kadıköy'den taa İzmit'e kadar İstanbul sayılırmış. Al bir belâ daha!.. Uğraş, uğraş sökmez. Onunla başbaşa özel görüşmeler yaptım. Bu sınırı Erenköy'e indirinceye kadar canımı çıkardı.

Bir önemli mesele de, Yunanlılar'ın çeşitli zamanlarda, Türkler'in arsa, çiftlik ve binalarını ellerinden almak için yaptıkları çeşitli istimlâk kanunları oldu. Bu kanunlar sâyesinde bu yerleri sudan ucuz ele geçirmiş, hem de paralarını da ödememişler. Bu da bir savaş. Dayandı kaldı.

Bu sırada adını bildirmeyen biri bana posta ile bu Yunan kanunlarını, numaralarını ve yayın tarihlerini gönderdi. Bizim hükümetin ve delegelerin bundan haberleri bile yoktu. Bu adamdan Allah râzı olsun. Hızır gibi yetişti.

YUNANLILAR, TÜRKLER'İN MALLARINI BEDAVA İSTİMLÂK ETMİŞLER

Yunanlılar, Türkler'i yok etmek için ikide birde kanun çıkarıp mallarını ellerinden bedâva almışlarmış. Hemen işe giriştim. Bu kanunların geçersiz sayılmasını ve ellerinden malları alınan Türkler'e o zamanki piyasa değeri üzerinden paralarının altın olarak ödemesi yönünde Yunan Hükümeti'nin zorlanmasını istedim. Yunanlılar buna asla yanaşmak istemediler.

Bu sırada müzakerelerde Venizelos yok. Kaklamanos ile çekişmekteyim. Bu adam zekâ bakımından üstün

değil. Hem de pratik değil, akademik bir adama benziyor. İyi bir savunma da yapamıyor. Yalnızca güçlük çıkarıyor. Kabul etmemekte diretiyor. Diretmede çok kuvvetli.

Bu kanunları tarih ve numaraları ile müzakere sırasında okudum, saydım. Yaptıkları şeylerin zor kullanarak mallara el koymaktan başka bir şey olmadığını ve Türkler'i ekonomik bakımdan perişan ettiğini anlattım. Bunlar komisyon üzerinde çok etki yaptı. Bizim hakkımızı onayladılar.

Montanya, İngiliz ve Fransız delegeleri, Kaklamanos'u sıkıştırdılar.:

"Malları elinden alınan Türkler'in paraları ödenmelidir. Türk delegesi de Türkiye'de böyle bir durum varsa gereğinin yapılacağını kabul ediyor" dediler.

Evet, öyle söyledimdi. Çünkü bizde böyle istimlâk kanunları falan yoktur. Buna da toplantıda, *"Biz böyle şey yapmadık. Türkiye, hak ve insanlığa saygılı devlettir"* dedim.

Bu sırada tuhaf bir şey oldu. Daima müzakerelerde bulunan ve hiç konuşmayan Yunan delegesi General Mazarakis dedi ki:

"Bizde bu istimlâk kanunları var, Türkiye'de yokmuş. Bu durumda nasıl karşılıklılık olur. Bu sebeple kabul edemeyiz."

Galiba General bir cevher yumurtladığını sandı. Aceleyle böyle konuştu. Oysa bundan daha güzel ahmaklık ve aleyhlerine delil bulunamazdı.

Derhal cevap verdim:

"General tasdik ediyor ki, biz bu kötü şeyi yapmamışız. Bunu kendi lehlerine delil sanıyor. Karşılıklılık olmadığından tekliflerimizi kabul etmiyor. Madem ki karşılıklılık gereklidir, o halde teklif ediyorum. Alt komisyon işi on gün için ertelesin, beklesin. Şimdi biz Ankara'ya yazarız. Türkiye de bir istimlâk kanunu çıkarır, bütün Rumların mallarını bedava ellerinden alırız. O zaman karşılıklılık gerçekleşmiş olur. Meseleyi de böylelikle çözeriz" dedim.

Mazarakis kıpkırmızı oldu. Toplantıya devam edemedi.

Beş-on dakika sonra sıvışıp gitti. Demek fena utandı. Tutanak sh. 588 de bu mesele yazılmış ise de herşeyi açıklar biçimde yazılmamıştır.

Ben bugünlerde Montanya ile çok dost geçiniyorum. O'nu sürekli Yunanlılar aleyhine kışkırtıyorum. Ermeni meselesi hâdisesinde ona verdiğim ders, indirdiğim darbe de çok iyi tesir etmiş. Adeta bana yaltaklanıyor. Eski büyüklük taslama ve emreden tavırlar takınması yok. Müzakereler sırasında bana dostça davranıyor. Benim sözlerimi destekliyor. Hakkımda çok kibar sözler söylüyor. Ben özel hayatımda birine çok güç darılırım. Çok sabrederim. Fakat bir defa da darılınca kolay kolay barışmam. Barıştığım çok enderdir. Oysa Lozan'da, devlet işinde tamamiyle başka türlü oldum. Kişisel onurumu bile ayak altına almıştım.

Bu gibi müzakere ve işlerde, kişileri özel görüşmelerde etki ve baskı altına almak, onlara hâkim olabilmenin yolunu bulmak, yâni onlara manevî açıdan egemen olabilmek çok önemlidir. Bu ise zekâ, bilgi ve beceri ile olur. Bu sebepledir ki, delegelerin kişiliklerinin önemi büyüktür. Meselâ Gürzon, insanları derhal etkisi altına alıyordu.

Montanya bu istimlâk işinde Yunanlılar'la uğraştı, durdu. Kaklamanos da savsakladıkça savsakladı. Bütün delgeleri bizim tarafa çektim. Hatta Rayan'ı bile. Fakat Kaklamanos bir türlü yola gelmedi. Çünkü Yunanistan'ın bize çok altın vermesi gerekiyordu. Orada kalmış Türk serveti önemliydi.

DÖNMELERİN MAKEDONYA OYUNU

Muslihiddin Âdil adında biri Lozan'a gelmiş. Benimle görüşmek istedi. Görüştük. Bir süredir bizim otelde gördüğüm bir adam. Kendisinin bütün Makedonya Türkler'i adına delege olarak geldiğini ve bu Türkler adına bize teklif ve ricada bulunmakla görevlendirildiğini söyledi.

"Buyurun" dedim. Dereden tepeden çeşitli giriş cümlelerinden sonra, Selanik vilâyeti müslümanlarının

değiştirme dışı tutulmasını ricaya geldiğini söyledi.

"Bu akla uygun bir teklif değil ama, bir kere de İsmet Paşa'ya söyleyeyim, tekrar görüşürüz" diye cevap verdim.

Kim olduğunu soruşturdum. İstanbul Üniversitesi'nde profesörmüş ve Selanik dönmelerindenmiş. Burasını söylemiyor.

Tekrar görüştüm. Bu teklifinin sebep ve faydalarını sordum. Dedi ki:

"Biz Türkler, Makedonya'da çoğunluğu oluşturuyoruz. Orada kalırsak istiklâlimizi elde edeceğiz. Bir Türk hükümeti de kurulmuş durumdadır. Bu büyük bir menfaattir."

Cevap verdim:

"Nüfusunuz bu iş için yeterli değildir. Şimdiye kadar sizden İstanbul ve Ankara'ya göçmüş olanlarla bile nüfus yeterli olmaz. Hem o Türkler'i Selanik yöresine taşımak da imkansız bir şeydir. Hayaldir. Üstelik de Yunanlılar bunu yaptırırlar mı? Yunanlılar size istiklâl ve bağımsızlık verirler mi? Böyle şey kan ve kuvvet ile alınır. Bunun için de gücünüz yeterli değildir. Fikriniz, gayeniz yanlış. Tersine siz bu değiştirmeyi şiddetle istemelisiniz. Çünkü Yunanlılar orada kalanları çeşitli bahanelerle, yavaş yavaş yok edeceklerdir.

Önce ekonomik açıdan çökertirler. Sonra canlarınızı hedef alırlar. Bir asırlık bir tarih var. Mora'dan beri bu böyle. Mora ihtilâli zamanında da Mora'da çoğunluk Türkler'de idi. Beş on yıl sonra orada ilaç için aransa bir tek Türk kalmadı.

Sonra Atina, sonra Teselya meydanda. Şimdi sıra Trakya ve Makedonya'dadır."

Baktım, biraz sendeledi. Savundukları mantığa uygun değil, tamamen saçma idi. Cevap bulamadı. Fakat beni ille de değiştirme fikrinin dışında bırakılmalarına iknâ etmek istiyor. Giderek de daha çok saçmalıyor.

"Olamaz" deyip kesmekten başka çare bulamadım.

Bu adamın teşebbüsü dediği gibi değildi. Bana, etkili ve kuvvetli bir yalanla Yahudi dolabı yapıyordu. Makedonya'da istiklâl falan hep bizim gözümüze boya idi. Kandıracak. Gayesi sırf Selanik dönmelerini değiştirme

işinin dışında tutmak. Demek dönmeler yol masraflarını vererek onu bu iş için Lozan'a göndermişlerdi. Makedonya Türkleri'nin temsilcisi olması yalandı.

Anlaşılıyor ki, dönmeler Selanik'te kalmak istiyorlar. Hatta İstanbul'dakiler de tekrar Selânik'e göçecekler. Demek bunlar da Türkiye'de, Türk'ten başka türlü düşünen ve zıt menfaatleri olan bir zümredirler. İşin felâketli yanı bunlar Türk görülüyorlar.

Rumlar, Ermeniler bu dönmelerden çok iyi. Çünkü hiç olmazsa onları Rum'dur, Ermeni'dir biliriz. Bu yabancı unsur, bu parazitler ise kanımızda saklanıyorlar. Yüzlerini gözlerini kanımızla boyuyorlar. Böyle bir zümreden birini sivriltip Üniversite'ye profesör yapmak fena şey.

Bu adamlar, kendi hesaplarına da hata içinde idiler. Çünkü Yunanlılar onları orada rahat bırakırlar mı? Hele ticaret içindeki bir azınlık olduklarından Yunanlılar'ın herkesten önce saldırıp yok edecekleri bir zümredirler. Yahut da derhal din ve milliyet değiştirip Rumca konuşmaları gerekecek. O halde bile yine ikinci sınıf uygulaması görürlerdi. Karaman Rumlarına bile yapılan muamele böyledir. Bu arada yâni Türk'ün can, baş kaygusunda da *Sabatay Levi*'nin oğulları bu işin içinde idiler.

İşte Batılılar'la resmî müzakerelerde, bir de onun dışında bizimkilerle uğraş. Bir de, ikide bir çeşitli hesaplar peşindeki adamlar geliyor, bizi uğraştırıyorlardı.

YAHUDİ HAHAMBAŞI DANIŞMAN..

Bir süredir İstanbul eski Hahambaşısı Naum bizim otelde görünmeğe başladı. Baktım bir gün İsmet'le görüşüyor. Ne yapmış etmiş, kimi aracı yapmış bilmem İsmet'e yanaşmış. Yaman Yahudi!.. Artık İsmet'ten ayrılmıyor.

Yemek zamanını biliyor. Ya asansörün kapısında bekliyor. Derhal İsmet'in koluna giriyor, belinden yakalıyor. O da onun. İsmet'i hiç gereği yokken holde dolaştırıyor. Sonra yemek salonunda İsmet'le şakalaşıyor, gülüyor. Anlaşılıyor ki herkese, «*İsmet benim samimi, teklifsiz arka-*

daşımdır» diye göstermek istiyor ve gösteriyor.

Nihayet bütün Yahudi sırnaşıklığı ile yanaştı. İsmet'in yakasını bırakmıyor. Şimdi odasından da çıkmıyor.

İsmet bunu danışman tayin etti. Yevmiye vermeğe de başlamış. Bana da söylemiyor. Delegeler heyeti çiftlik sanki. Derken Hahambaşı'nı soframıza da aldı. Bu vakte kadar sesimi çıkarmamıştım.

İsmet'e dedim ki:

"Bu Yahudi de başımıza nereden çıktı? Senin böyle bir Yahudi ile samimî görüşmen onurunu, Türk Milleti'nin ve heyetinin haysiyetini kırar. Bu kadar yüz verme! Hiç olmazsa herkesin içinde yüz verme!."

İsmet bana kızdı. Derken herif azdıkça azdı. Heyet üyelerine herkesin içinde emirler bile veriyor. Benim önüme geçip önümde yürüyor. Herhalde İsmet benim sözlerimi ona söyledi. Fakat ben durur muyum? Zaten Yahudiler'i hiç sevmem.

Haham'a yürürken önüme geçtiği vakit hakaret ettim. Kolundan tutup arkama çektim:

"Bir daha burada yürü!" dedim. Bunu otelin holünde yaptım. Herkes gördü. Herif bitti.

Bir daha önüme geçmek değil, ben varken İsmet'in yanına bile yaklaşamadı. Bunu aslında İsmet yapacaktı. Hadi beni çekemiyor, bir Yahudi'ye hakaret ettiriyor. Ama düşünmüyor ki, bu işte benim şahsım değil, temsil ettiğim mevki var. Bir Türk Bakanı ve delegesiyim. Bu mevkii Yahudi'nin pis ayağına çiğnetmese ya..

Adaaam, onun böyle şeyler umurunda mı, Yahudi ile kimbilir nesi var..

İsmet'e tekrar dedim:

"Bu bir Yahudi'dir. Yahudiler çok adî şeylerdir. Bunun kimbilir ne fenâ işleri vardır? Bundan bir hayır bekleme! Onun tanıdığı çevre Yahudi sarraf âlemidir. Bunun gayesi imtiyaz gibi bir para dalaveresidir. Kendini küçük düşürme! Hele bu herifi yemekte istemem. Yahut ben ayrı sofraya çekilirim."

Yine dinlemedi. Başka sofraya geçtim. O vakit Yahudiyi sofradan yolladı. Yemek yerken, kendi samimî çevre-

mizdeyiz diyerek dikkatsizlik yapıp ağzımızdan bir lâl kaçırabiliriz. Yahudi de derhal düşmanlara yetiştirecek. Aramızda bulunduğunu herkese göstererek o da para dalaveresini yürütecek.

Hahambaşı İsmet'e, bütün İngiliz ve Fransız ileri gelenlerini tanıdığını, hepsi ile ahbap olduğunu, işleri istediği gibi yaptırabileceğini söylüyormuş. Tabii İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerine de, İsmet'in avcunun içinde olduğunu söylüyordur.

Derken, dediğim oldu. Bizim Hahambaşı, İsmet'ten İzmir'de bir imtiyaz, kredi işi, daha bir sürü para dolabı istemiş.

Nihayet Washington Büyük Elçiliği'ni de istemiş.

Lozan'da dolaşıyor, herkese, *«İsmet ahbabımdır, sözümden çıkmaz»* diyormuş.

Haberi aldım. İsmet'e: *"Gördün mü?"* dedim.

Cevap yok. *"Kov bu herifi!"* dedim. İsmet bu imtiyaz ve kredi işlerini bana söylememişti. Şimdi ben söyleyince sözlerimin doğruluğuna inanmıştır. Fenalaştı.

Bu haham sonra Mısır'a gelip Ayan Meclisi'ne girmiştir:

"Rıza Nur engel olmasaydı Lozan'da çok iş yapacaktım" demiştir. Doğrudur. Cepleri orada dolacaktı.

REŞİT SAFFET MESELESİ

Bu sırada idi. Bir sabah yataktan kalktım. İsmet'in odasına girdim. Baktım sinirli, hırçın adımlarla volta vuruyor:

"Bu senin Reşit Safvet'i asacağım. Casus bu.." diye bağırıp küfür ediyor.

O sırada Gürzon'dan bir nota geldi: *"Bize o haberi veren Reşit Safvet değildir"* deniliyor notada.. Reşit Safvet'i Gürzon niçin koruyor? Demek söylenenler doğru.

İsmet'e: *"Senin Reşit Safvet diyorsun, benim değil senindir. Gerçi benim bacanağım ama henüz bir iki kere görüştüğüm bir adam. Bakanlar Kurulu'nda kâtipliğe alınmasını sen istedin"* dedim.

Reşit Safvet odasına kapanmış, kapıyı içerden kilitlemiş, açmıyor. Nihayet ben gittim, açtı, dışarı çıktı. Derken olayın üstünden bir kaç gün geçti. İsmet kendisine yüz vermedi.

Bu adamın Lozan'da bir tek görevi vardı. Tutanaklarda bizim lehimize olan şeylerin çıkarılmamasına ve üzerinde değişiklik yapılmamasına çalışacaktı. Bu görevini yapmadı. Tahkik ettirdim, işi ile meşgul olacağına, tutanakları doğru çıkarttıracağına Rus ve İngiliz heyetleri ile sıkı ilişkide imiş.. Zaten Lozan müzakerelerinin ikinci devresine Reşit Safvet götürülmemiştir.

Ama sonradan İsmet'le, Mustafa Kemal'in çevresine yeniden girmiştir. Mustafa Kemal'in Nutuk'unu Fransızcaya tercüme etmiştir.

HÜSEYİN CAHİT (YALÇIN)'IN BANA DÜŞMANLIĞI

Bir gün yine İsmet'in odasına girdim. Baktım İsmet masasında bir şey yazıyor. Arkasında da Ruşen Eşref var.

Ne yazdığını sordum; *"Hüseyin Cahid'in* (Yalçın) *kardeşi Hüseyin Suat'ın oğlu Lozan'da öğrenci imiş, kendisine öğrenci maaşı bağlıyorum"* dedi.

Bir ay evvel de 400 İsviçre frangı vermiş. Hüseyin Cahit ömründe paradan başka bir şey düşünmemiştir. Meşrutiyetten beri Hüseyin Cahit'le birbirimizin baş düşmanıyız.

Dünya Savaşı'ndan sonra sürgün gittiği Malta'dan, arkadaşlarını bırakarak kurtulduğu zaman, hapishaneden çıkınca fesini ayaklar altına alıp çiynediği ve:

"Lânet olsun, bir daha bunu giyersem.. Ben Türk değilim" dediği söylenmişti.

Hüseyin Cahit'in yeğenine para verdiği için İsmet'e kızdım:

"Sen para veremezsin, Millî Eğitim Bakanı değilsin, Lozan heyeti başkanısın" dedim.

Ve ilâve ettim:

"Eğer öğretim için verilecek para varsa bir fakir çocuğu getirt. Daha iyisi, parayı Sağlık Bakanlığına bırak, bu kadar şehit çocuğu var karınlarını doyursunlar. Onlara bu sayede bir lokma fazla ekmek verelim."

İsmet parayı veremedi, bundan sonra da para işini benden sıkı sıkıya gizledi. Bir gün sonra otelin holünde Cahit koluma girdi:

"Bizim biraderin çocuğunun maaşına engel olmuşsun, olma!" dedi.

Demek ki işi kendisine haber vermişler. Haber veren şüphesiz Ruşen Eşref'tir. Hüseyin Cahit, çocuğun babasının beş parası olmadığını söyleyerek maaş işinde diretiyordu ama, kendisine onun her gece kumara nasıl para bulduğunu sordum.

Artık Cahit benden selamı sabahı kesti. Üç dört gün sonra İsmet de, Cahit kendisine ayağa kalkmadı diye çok sinirlenip küstü.

Bu olaylardan sonra Cahit de (Hüseyin Cahit Yalçın) Tanin gazetesinde, benim ve heyet üyelerinin aleyhine yazmağa başladı. Zaten İngiliz, Fransız basını aleyhimizde idi, şimdi de bizimkiler çıktı.

Bu olaydan bir süre sonra idi. Bir akşam Yahya Kemal geldi. Ben Hasan'la oturuyordum:

"Bu akşam İnönü zaferinin yıldönümüdür. Otelin barını toptan kapattık. Bizden başkası giremeyecek. Arkadaşlar hep orada. Siz de gelin" dedi.

Gittik. Hakikaten bizim danışmanlar, kâtipler, subaylar hep orada. İçiyorlar. Yabancı kimse yok. Yalnızca İsmet gelmemiş. Yahya Kemal büfeye girmiş, şiir okuyor, espriler yapıyor. Herkes gülüyor. İki tane viski içtim. Hüseyin Cahit de orada idi. Beni görünce suratını astı. Baktım içiyor. Meğerse içmezmiş.

Bir hafta sonra Tanin gazetesi geldi. Cahit'in makalesi. Bana: *"Barda sürekli içen sarhoş cıvık"* diye yazmış. Hayret!

Ben sarhoş muyum? Cıvık mıyım? Doğrusu bu iftiraları bana çok acı geldi. Sebebi 400 franklık bir menfaatlerini kestirmiş olmamın kini..

Böyle yalanları ne kadar tekzip etseniz ve hakikati gün gibi gösterseniz yine de bir iz bırakır. Nitekim Münih'e gidip dönen Ahmet İhsan anlattı. Münih'teki Türk öğrencileri Ahmet İhsan'ı davet etmişler ve ona şunları söylemişler:

"Rıza Nur çok gayretle çalışıyor, onunla iftihar ediyoruz. Fakat çok sarhoşmuş. Aleme karşı Türklük adına utandık. Türk delegesi nasıl böyle cıvık bir sarhoş olur?"

Ahmet İhsan beni içerken görmediğini, içmediğimi söylemiş. Bunun üzerine öğrenciler Cahit'e lânet okumuşlar. Buna benzer şeyleri hanımıma, tanımadığı hanımlar da söylemişler, «*beyiniz iyi çalışıyor ama çok içiyormuş*» demişler.

Eşim bunu söyleyen hanımlara: "Benim kocam içmez. Onbir yıldır evliyim, evimizde içki kadehi bile yoktur" demiş. Ve sonra da Sinop'ta bana büyük ısrarlardan sonra içirdiği iki kadeh içkinin hikayesini anlatmış.

HEYETTEKİ BAZI TORPİLLİLER

Başımızda bir de Fuat (Ağralı) vardı. Bunu malî danışman ve heyetin para işini yönetme göreviyle Rauf (Orbay) başımıza sarmıştı. Eskiden Denizcilik Bakanlığı'nda muhasebeci imiş. Oradan tanırmış. Osya lüzumu yoktu. Dostu para kazansın ve gezsin diye yaptı.

O zaman buna benzer başvurular olmuştu. Bunlardan biri de Mevlevî çelebisi milletvekili *Abdülhalim*'di (Çelebi), danışman olmak için uğraştı. Herkesi dolaştı. Bana da geldi. Ben lüzum olmadığını söyledim.

O: "Canım ben de bilirim ki bana lüzum yoktur. Ancak milletin sayesinde ben de Avrupa'da bir eğleneyim" demişti.

Bu adam, yâni Fuat (Ağralı) kimsenin yevmiyesini vaktinde vermez, heskes ondan şikayet ederdi. İşine bakmaz, bir malî komisyona gidip çalışmaz ve yerinde durmaz, zaten bir şey de bilmez. Bana şikâyet ettiler. Azarladım, yine de bir değişiklik olmadı.

Bir defasında kayboldu, hep parasız kaldık. Polise

arattırdık. Cenevre'de bir kadınla bir otele kapanmış, bir hafta kaldı. Sonra Lozan'a getirdiler.

Bu adam Türk parasını İngiliz parasına, İngiliz'den İsviçre frankına lüzum olmadan değiştirerek bundan para vuruyor. Lozan konferansı bittikten sonra İsmet, Ankara'da bu adama, heyetin hesaplarını mahsup ettirdi. Bu sayede göze girdi.

Sonra Sayıştay Başkanı ve milletvekili oldu. Daha kimbilir neler olur? Maliye Bakanı da olur. Hey zavallı millet! Bu Lozan heyetinin parasının hesaplarını bir gün yeniden görmelidir.

İkinci Komisyona ait işlerde bir takım önemli meseleler ortada kalmıştı. Bu işlerin müzakeresi herşeyden dağdağalı ve gürültülü oluyordu.

Hristiyanlık dünyası ayağa kalkmıştı. Lozan'a her yandan papazlar dolmuştu. Amerika'dan dört milyon hristiyan adına telgraf geliyor, Amerikan delegeleri komisyonda bunu okuyorlardı.

Özetle hepsi de *"Patrik mutlaka İstanbul'da kalsın!"* diyorlardı.

BATILILAR, SATILMIŞ YAHUDİLER ARACILIĞI İLE BLÖF PEŞİNDE..

İş gerildikçe gerildi. Lozan havası siyasî elektrik ve bulutlarla doldu. İtilâf Devletleri'nin delegeleri beni müthiş sıkıştırıyorlardı. Bizi her vasıta ile ve her fırsatta tehdit ediyorlardı. Bir aralık İtilâf Devletleri'nin konferansı terkedecekleri, üç büyük devletin Anadolu'ya ordular yollayıp savaş başlatacakları söylentileri ortalığı kapladı.

İsmet yine korktu, vehmi büyüdü. Yine yemeden içmeden kesildi. Uyuyamıyor. Odasında sürekli volta vuruyor.

Bir akşam üzeri idi. Lozan sokaklarına büyük yazılar ile, *"Konferansın kesileceği"* ve *"Avrupalılar'ın Türkiye aleyhine yeniden savaşa başlayacakları"*nı gösteren afişler yapıştırdıklarını haber verdiler.

Bizim danışmanlar da korkmuş, *"Aman ne yapacağız?"* diyorlar.

Onlara:

"Bunlar blöftür. Bizi korkutup direncimizi kırmak için yapıyorlar. Sakın korkmayın. Dayanma gücünüz azalmasın!.." diyerek cesaret veriyorum.

Gece yarısı oldu, İsmet'in odasından çıktım. Koridordan yatak odama giriyorum. Önüme Mister Salem (Metr) çıkageldi:

"Sizi görmek istedim" dedi.

"Hayrola?" dedim.

Titriyerek ve büyük bir heyecan içinde:

"Aman durum çok kötü. Avrupalılar konferansı terketmek istiyorlar. İngiltere, Fransa ve İtalya, Türkiye aleyhine savaşa başlayacaklarmış. Ben Türküm, İtalyan danışmanıyım ama bakmayın! Türklük'ten ayrılamam. Bütün vücudum Türk nimetidir. Türkleri ne kadar sevdiğimi siz biliyorsunuz. Konuşmalarında bunları işittim. Usulca geldim. Size haber veriyorum. Bu benim için kutsal bir görevdir. Haber aldınız mı, sokaklara afişler de yapıştırmışlar" dedi.

Salem öyle bir halde ki, cidden korku içinde, sanki korkudan ölecek. Canı içine sığmıyor. Lâfı, heyecanından yarım yarım, korka korka söylüyor. Neredeyse ağlayacak.. Gerçekten samimi. Mutlaka insan sözlerine inanır.

Dedim ki:

"Size çok teşekkür ederim. Türkiye'ye olan sevginizi ispat ettiniz. Peki bu vartadan kurtulmak için sizce ne yapmalı?"

Derhal dedi: "İstediklarini verin, biter."

Şu adam ne çıfıt imiş! Oyununu o kadar tabii bir biçimde sahneye koydu ki, hâline bakan samimiyetinden asla şüphelenmez. Bu işin ustası demek ki..

Ben zaten Yahudiler'i bit kadar bile sevmem. Bunlarda babalarına, evlâtlarına bile sevgi yoktur. Dünyada paradan başka bir şey bilmezler. Bize mi yâr olacaklar? Bunlarda namus, ahlâk, insaf, vicdan, onur gibi şeylerin hiç biri yoktur. Dünyanın en alçak yaratıklarıdır.

Şüphem yok ki, bu Salem'i İtilâf Devletleri'nin delege-

leri yollamışlardı bana. Bizi korkutuyorlardı. Çıkarılan söylentiler, asılan afişler hep onların işiydi. Bizden isteyip de alamadıkları ve yığılıp kalan şeyleri bu tehditle almak istiyorlardı. Bu da bu oyunu çok güzel oynuyordu. Tuhaf.. Bu uğursuz da Noradonkyan gibi Türk'e hâinlik yapmak için, önce vücudunun bütünüyle Türk nimetinden yapıldığını söylüyor. Zahir bunu söyleyince insan onun hâinliğinden şüphe etmeyecek sanıyor! Ah dönmeler!

Bir gece önce İtalyanlar, alışılmış resmî ziyafetlerini vermişlerdi. İstanbul'daki İtalyan Hastahanesi müdürü doktor Senini, gerçekten Türk dostudur. Bunu çeşitli zamanlarda gösterdi. Bu adama bir iyilik edemedik. Türkler, dostlarına karşı hep böyledir. Bu bir kusurumuzdur. Böyle olunca sonra kimse Türk'e dost olmaz. Ziyafetten sonra onunla konuşuyordum. Ağzından lâf almaya çalışıyordum. Tehditlerden şikâyet ettim. Karısı kulağıma eğilip:

"Hiç korkmayın. Savaş çıkaramazlar. Size göz dağı veriyorlar. Davanızda cesur olun!" dedi.

Bu kadının sözleri beni çok ferahlattı. Türk'e büyük bir hizmet etmiştir. Nâzik ve pek güzel bir hanımdır. İstanbullu'dur.

Yahudi Salem'e kızdım ve dedim ki:

"Ulan domuz Yahudi!.. Yediğin Türk nimetleri gözüne dizine dursun. Git o seni yollayanlara söyle! Türkler diyorlar ki, batmış geminin direği olmaz. Türkiye batmış bir gemi idi. Ya tam kurtulur, yahut batsın. Batarsa kaybedeceğimiz bir şey yok. Çünkü batmıştı. Nesine korkalım.. Savaş mı? Buyursunlar. Anadolu'ya gelsinler de aslanca bir vuruşalım. Hadi şimdi defol!."

Önce yumuşaklığım, ardından da bu sert lâflarım üzerine şaşırdı. Yahudi'de hoşafın köpüğü kesildi.

Odama gittim. Aklıma geldi. Ya şimdi bu herif İsmet'in yanına giderse.. O'nun evhamını mutlaka uyandırır. Başıma belâ çıkar. İsmet herşeyi kabul etmeğe kalkışır. Bir de onu yatıştırmak için uğraşacak veya kavga edeceğim..

Hemen odadan fırladım. Koşarak geldim. Bir de Salem'i, İsmet'in odasının yanında beklerken görmiyeyim mi?

"Burada ne arıyorsun?" dedim. Hiç sessiz durdu. İsmet'in kapısında nöbet bekleyen askere dedim ki:

"Şu adamı gördün ya, bunu paşanın yanına sokma! Paşa bana tenbih etti, ben de sana tenbih ediyorum. Sana Paşaya haber ver derse, Paşa uyudu, bize de kendisini uyandırmamamızı tenbih etti, olmaz de. Hem de nöbet değiştirirken yerine gelene de bunları aynen anlat! "

Selam verip, "Peki!" dedi. Gittim. Yahudi, İsmet'in yanına giremedi. Salem'in "ver" dediği ortada duran bütün şeyleri ben sonra Avrupalılar'dan aldım. Ne müzakereler kesildi, ne de savaş çıktı! Konferansın yarıda kalması, sonradan genel barış projesinde olmuştur.

İşte Türk'ün ekmeği ile beslenen yabancı azınlıkların marifeti! Lanetlenmiş, yezitler.. Türk'e ders, ders! Ne kadar üzücüdür ki, daha önce de söylediğim gibi bu adam barıştan sonra pek çok defa Ankara'ya gelmiş, imtiyaz ve para işleri kapmış, paralar kazanmış, rüşvetler vermiş, bizimkilerin saygınlığını da ayaklar altına almıştır. Hâlâ Paris elçiliğimizin en saygın ziyaretçilerindendir.

Paris Elçisi Fethi'nin baş ahbapları Yahudi Menaşe, bu Salem, Ermeni Devlet Efendi'dir. Sanıyorum oradan haberler alıp Fransız ve İtalyanlar'a götürüyorlar. İnsan bu gibi olaylara şahit olduktan sonra bunları da görünce pek çok üzülüyor. Bu gibi şeyler duyguları tükenmiş, yâni batacak milletlerde olur. Çok üzücü bir durum..

Şu Salem vaktiyle Talat'ın en baş dostu ve sırdaşı idi. Devlet'in en önemli işlerini ona danışırdı. O da tabii Avrupalılar'a haber verirdi. İşte şimdi de herif karşımıza İtalyanlar'ın danışmanı olarak çıkmıştır. Bu zavallı milletin ciğerini, böyle dost postuna girmiş nice kurtlar yemiştir.

Bugün haber gelmiş, Mustafa Kemal, Lâtife ile evlenmiş. İsmet bana da söyledi: "Çok iyi oldu" dedim.

ARNAVUTLARIN DEĞİŞTİRİLMESİ İŞİNDE BAŞIMA GELENLER

«Halkların değişimi» konusundaki müzakereler ateşli bir biçimde sürüyor. Yine İstimlâk Kanunu meselesi gündemde. Kara belâ.. Rayan'ı özel görüşmelerimle iyice yumuşatmıştım. Bana müzakereler sırasında epeyce yardımcı oluyor.

Yanya tarafı gibi bölgelerin Arnavut halkının değişime tabi olarak Türkiye'ye gelmelerini istemiyorum. Bunlar memlekette birer eşkiya ve zorba olup köylerimizin canını çıkarıyorlar ve güzel güzel soyuyorlar. Eski asırlarda da bu böyle. Bunu Montanya'dan özel olarak rica ettim. Onun da işine geliyordu.

İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki emelleri uygundur. Montanya bunu toplantıda teklif etti. Kabul ettik. Bu sebeple maddedeki ifadeyi: *"Değiştirilecek halklar; Yunan uyruklu olan Türk ve Müslümanlar"* şeklinde düzenledik. Ben bundan çok memnun ve rahatım.

Oysa değiştirme yapılırken Yanya Arnavutlar'ı, *"Biz Türküz, evlâd-ı fâtihanız"* (fâtihlerin torunlarıyız) diyerek değişim içinde yer almışlar. Bunu da yapanlar, şimdi Millî Savunma Bakanı olan *Abdülhâlik* (Renda) ve *Besim Ömer Paşa* (Akalın) ve benzerleridir. Bu adamlar eskiden Arnavut olduklarıyla övünürlerdi. Hatta Besim Ömer'in babası, Arnavut istiklâli toplantılarına katıldığından Kastamonu'ya sürülmüştü.

Yanya Arnavutları'ndan olan bunlar, dalaverelerini uydurup, bu gelenleri, Türkiye'nin en güzel yeri olan İstanbul'un Erenköy'den Kartal'a kadar olan bölgesine yerleştirmişler. Kendilerine de sahte belgeler düzenleyerek, güzel, geniş arsalar ve evler almışlar. Benim bu entrika ve yağmalardan haberim yok.

Barışı imzaladık. Arkasından da hükümetten çekildik. Bir gün Ankara'ya gidiyorum. Bu istasyonlarda hep Rumca konuşuyorlar. Hayret ettim, sordum:

"Bu Rumlar niçin değiştirilmedi?"

Dediler ki:

"Bunlar Rum değil, Yanyalı'lar. Rumlar gitti. Yerlerine bunlar yerleştirildi."

Bunların ana dilleri Rumca. Bu kadar gayretim ve binbir belâyı çekişimden sonra burada Rumca işitmek pek gücüme gitti. Oysa buraların halkını değiştirebilmek için neler çekmiştim!

Sonra bu iskân meselesi hakkında Millet Meclisi'nde soru önergesi okurken bunları söyledim ve *"Hiç hakiki Türk yokmuydu da Türkiye'nin en güzel yerleri bunlara verildi? Oysa Lozanda değişim anlaşmasında bunlar dışarda bırakılmıştı"* dedim.

İşte o zaman Mustafa Abdülhâlik:

"Sen Türk aleyhine Arnavutlar'ı isyan ettirdin" demişti.

Bu söze Mustafa Kemal, Nutuk'ta yer vermiş. Ama memnunum, demek aramış taramış, bana kabahat diye bunu bulabilmiş.

Mustafa Abdülhalik ile geçmişimiz var. Benim geçmişim şahsî değildir, hep millet işi üzerinedir. Millet işi ile başıma belâ alırım. Bu adam her devrin dalkavuğudur. Bu sayede önemli mevkilere geçer, sonra para vurur. Tam Arnavuttur. İttihatçılar da böyle idi. Şimdi de böyle.

Lozan'da müzakereler kesilip memlekete döndüğümüz zaman Abdülhalik, İzmir valisi idi. Ne yapıp etmiş, İzmir'e vali olmuş. İskân işleri, Sağlık Bakanlığı'nda bir müdürlüktü. Konya'dan, Bursa'dan, Eskişehir ve daha bir çok yerin valilerinden telgraflar yağmağa başladı. Diyorlardı ki:

"Buralarda eskiden yerleştirilmiş bulunan Arnavutlar, ailelerini alıp İzmir'e gidiyorlar. Ne yapacağız?"

İZMİR'İ ARNAVUTLUK YAPACAKLAR

Derken İzmir polis müdüründen de bir şifre:

"Buradaki dayı Arnavut, bütün Türkiye'deki Arnavutlar'ı, İzmir'e topluyor. Burayı Arnavutluk yapacak" diyor.

Bu polis demek ki hakiki bir Türk. Telaş etmiş, tedbir rica ediyor. Bu durum beni çok etkiledi. Ben ki,

azınlıkların toplu halde yerleştirilmiş olmalarından doğan tehlikeleri görüp düşünüyorum ve bunu bu defa Lozan'da acı bir biçimde de gözlemlemişim. Aklım fikrim, yıllardan beri hep bu toplu azınlıkları dağıtmak ve Türkiye'yi temizleyip, ırklar belâsından, bunların Avrupalılar tarafından âlet olarak kullanılmasından, bu isyan ve çöküntü unsur ve sebeplerinden memleketi kurtarmakta.

Batılılar, Boşnaklar'a ve kızılbaş Türkmenler'e bile kancayı takıyorlar. Lozan'da bunun için vurunup durmuşum!

Şimdi bir Arnavut vali, Arnavutları İzmir'de bir araya toplayıp yoğun bir kitle oluşturuyor. Bu adam bu devletin valisi. Hem bu ne cesaret? Bu adama karşı bende büyük bir düşmanlık belirdi.

Her tarafa sert telgraflarla emirler verdim:

"Arnavutları silahlı jandarmalarla tekrar eski yerlerine gönderip yerleştiriniz! Yollardan çeviriniz! Dönmezlerse zor kullanınız!" dedim.

Konya'da jandarma bir kafileyi geri çevirmek için büyük güçlük çekmiş. Meğerse bu iş, gizlice çoktan beri oluyormuş. İzmir'e epeyce Arnavut toplanmış.

İzmir Valisi'ne de bir telgraf çektim ve dedim ki:

"Her taraftan Arnavutlar İzmir'e toplanıyormuş. Bu nedir? Oraya gelmiş olanları derhal geldikleri yere geri gönder!"

Abdülhalik İzmir'den cevap yazıyor:

"Böyle bir şeyin aslı yoktur."

Görülüyor ki bu adam yalancı. Utanmıyor da.

Elimizde maddî resmi deliller var. Yazdım:

"Her taraftan kafileleri geri çevirdik. Bunları toplayan sensin. Türkiye'nin, Türk olmayan azınlıkların bir araya toplanmalarından ne çektiğini biliyor musun? Oralarda olanları derhal dağıt! İzmir'de Arnavutluk mu kuruyorsunuz?" dedim.

İşte bu adamın bana garezi bundan. Sonra milletvekili de olmuş. Benim hakkımda gensoru önergesini, benden intikam almak için fırsat bilmiş. Ben ondan söz etmeden, Yanyalılar'ın, Pendik bölgesine yerleştirilmelerine itiraz

etmiştim. Bu işi yapanların başında kendisi olduğu için tabii alındı. Meclis'te verilen ara sırasında gelerek bana: *"Bu sözünü geri al, yoksa sana karşı hücuma geçeceğim, Arnavutlar'ı isyan ettirdiğini söyleyeceğim!"* dedi.

Ben de kendisine:

"Bu bana hakaret değil, şereftir, zâlimlere karşı halkı ayaklandırmışım. Ben sözünden dönenlerden değilim. Söyle!" diye cevap verdim.

O da söyledi ve şöyle dedi:

"Rıza Nur, Arnavutlar'ı, Türk Milleti aleyhine isyan ettirdi. O bu isyanı yaparken, ben de tüfek elimde Balkan Savaşı'nda çarpışıyordum."

Edepsiz adam. İşi Türk Milletine isyan şekline sokmuş. Bu iş Türk aleyhine değil, zâlim bir hükümet aleyhinedir.

Hem Arnavutluk isyanı, Balkan Savaşı çıkmazdan epeyce önceydi. Tuhaf şey! Bir Arnavut, öz be öz bir Türk'ü, Arnavutlar'ı, Türk'ün aleyhine isyan ettirmekle suçluyor.. Hâle bakın!..

Ayol, savaşta sen silah altında idin. Ama komutanlar çadırında misafirdin. Ateş gördün mü?

Balkan Savaşında ben vazife başında idim. Elimden binlerce yaralı geçti. Sen bir hizmet yaptın, ben yüce bin hizmet yaptım. Gece gündüz çalıştım. Hem bir Arnavut, bir Türk'ü, Türk vatanı için ne hakla itham edebilir? Buna hakkı var mı?

Çoğunuz Anhavutluk'a gidip memur oldunuz. Sen de Toska olmayıp, Gega İşkitpar olsaydın bir dakika bile Türk yurdunda durmazdın. Arnavutluk'ta Gegalar asildir ve bunlar Toskalar'a aşağı bir cins sayıp hakaret ederler.

İşte Türk için çalışmamızdan başımıza gelen.. Bunun âdeti hep budur. Meclis'te o zaman bu konuda açıklama yapmam için bana vakit ve söz vermediler.

Tâlihin oyunu.. Lozan'da Arnavutlar'ı memlekete sokmıyalım dedim, onun için muahedeye madde koydurdum. Ben Türk-Müslüman kaydını koyduğum zaman bu Yanyalılar'ı kasdediyordum. Bunların kendilerine Türk ve evlâd-ı fâtihan diyebileceklerini hiç aklıma getirme-

miştim. Onlar çaresini buldular ve gelip Türkiye'nin en iyi yerine oturdular.

Nice öz be öz Türkler, bataklıklara, çoraklıklarla, dağ tepelerine itildiler, perişan oldular. Bunlar, Necati (Mustafa Necati Bey) adlı öz Türk, fakat ahmak birinin gaflet ve cahilliğinden ileri geldi.

YUNANLILAR CAYMAK İSTİYOR

Yine Lozan'a dönüyorum.. Bir aralık Kaklamanos, halkların değiştirilmesinin mecburi olmayıp, isteğe bağlı olmasını teklif etti. Ben bu hususta katı davrandım:

"Bu konu Yunanistan ve öteki delegeler tarafından kabul edilmiş bulunmaktadır, artık geri dönülemez!" dedim.

Geri dönülüverir diye aklım gidiyordu. Yunanlılar nedense sonradan halkların değiştirilmesi işinden caymak için çok çalıştılar. Bunu sonra komisyonda Venizelos da teklif etti. Tabii ki gayeleri belli, Elenizm meselesidir.

Bir gün alt komisyonda Avrupalılar o kadar sıkıştırdılar ki, sabahtan öğlene kadar savaştım.

Toplantı bitti. Yemeğe otele gidiyoruz. Kendimde son derece yorgunluk hissettim. Söz söylemeğe değil, dinlemeğe bile mecâlim yok. Hâni derler ya; *«sersem tavuğa döndü»*.. Hakikaten öyle idim. Kafamın içi bana bir boş kutu hissi veriyor. Demek bütün aklım durmuş. Otele varınca İsmet'e:

"Benim hâlim bitti. Ben bugün artık toplantıya gidemem. Pek yorgun düştüm" dedim.

Hakikaten bir kaç aydır günlük uykum üç-dört saatle sınırlı. Uyanık zamanlarım hep çalışma ve Batılılar'la didişme içinde geçiyor. Yemek bile dara dar yiyorum. Esasen bir kaç gün işsiz, Lozan'dan uzakta bir yerde dinlenmeye ihtiyacım vardı. Bugünse karşımızdakiler beni devamlı hücumları ile bitik hâle koymuşlardı.

"Niye?" dedi.

"Herkes bana saldırıyor. Sekize karşı bir kişiyim. Kendimi yokluyorum. Cevap bulacak olsam bile verecek hâlim kalmamış" dedim.

"İstediklerini verdin mi?" diye sordu.

"Hayır, hiç bir şey vermedim" dedim.

"O halde sen galipsin" dedi.

"Galibim ama bugün yeniden dövüşmeye gücüm yok. Gidemem. Yerime başkasını yolla!" dedim.

"Hayır ben de yapamam. Bunu ancak sen yaparsın. Nitekim bugüne kadar dövüşe dövüşe bu çetin meselelerin çoğunu hallettin" dedi ve israr etti.

Nihayet beni razı etti. Fakat diyorum ki:

"Bugün rezil olacağız."

Yemek yiyoruz, hâlâ sersem gibiyim. Kafam düşüyor, boynum çekiyor. Hâlim yok. Ama söz de verdim. Gideceğim, ama ne yapacağım? Bir şey söyliyecekler, benim cevap vermek için düşünmeğe bile hâlim yok. Kafam durmuş.

Nihayet buldum. Kendi kendime dedim:

"Ne söylerlerse söylesinler. Kulağıma bile koymam. Yalnızca suskunluğumu kabul anlamına almasınlar diye, ara sıra, kabul etmiyorum" derim.

Gittik. Müzakere başladı. Söylüyorlar. Çok hayret edilecek bir şey! Sözleri kulağıma bile girmiyor. Hakikaten bir şey söylüyorlar mı, işitmiyorum bile. Sadece arada sırada *"çame reserve ye refuse"* gibi şeyler söylüyorum. Bu da yerinde mi, yoksa deli saçması gibi mi oluyor, onu da bilmiyorum. Devamlı önüme bakıyorum.

Bir aralık canlandım. Kendimde kuvvet ve düşünme kabiliyeti buldum. Demek iyice zaman geçmiş, dinlenmişim. Avrupalılar da bu hâlime şaşırmışlar. Belki deli oldu demişlerdir.

Nitekim bütün danışmanlar da işi biliyorlar. Bana Şükrü Kaya bu olaydan dolayı *"ye refuse"* adını koymuş. Hatta Mustafa Kemal'e de anlatmış. Venizelos'un bayılmasını anlatırken, "fakat kızınca çok düzgün Fransızca konuşuyor" demiş. Eh, herkes aklı erdiği kadar söyler.

Bu iyi bir taktik teşkil etti. Benden istedikleri hiçbir şeyi yine alamadılar. Bu müzakere de böyle geçti.

Gece erken yattım, dinlendim.

Sonra ateşli tartışmalarımıza yine başladık.

Demek ki bu adamlar saldırılarıyla beni öyle yordular ki sersem tavuğa çevirdiler. Toplantıda ancak kulaklarımı tıkayarak dinlenmeye vakit bulabildim.

Artık demek sürmenanj olmuştum. Dur durak yok ki.. Gece de sürekli çalışıyorum. Uykum az. Genellikle şafak sökerken yatıyorum. Bir defa şafakla yattım. Geldiler uykudan uyandırdılar. Saate baktım, ancak bir çeyrek uyumuşum.

YORGUNLUĞUMUZUN MÜKAFATI..

Şurası gariptir ki bunların mükâfatını İsmet'in ve Mustafa Kemal'in düşmanlıkları ile gördüm. Bana günde sekiz İngiliz lirası veriyorlardı. Otel, yemek parası gibi masraflarım vardı. Bizden sonraki dönemlerde ise, adî işlere giden kâtiplere bile on iki İngiliz günlük ödenek verdiler. Bugün de Paris'te, vatandan uzakta geçim sıkıntısı içinde garip yaşıyorum.

Bir çok işler çözümlenmiş, fakat askerlik, istimlâk, Patrikhânenin imtiyazlarının bütünüyle ortadan kaldırılması gibi bir takım önemli işler ortada kalmıştı. Bunlara pazarlık payı olarak Patrikhânenin İstanbul'dan çıkarılmasını teklif etmişim ve kıyametler kopmuş.. Hele Patrikhânenin imtiyazlarından hiçbirini bırakmamak azmindeyim. Bunun için Rumlarla şiddetli çarpışıyorum. Üstüne, ocaktan caba gibi, Rumlar ikide bir halkların değiştirilmesinden vaz geçmek istiyorlar ve bana diyorlar ki:

"Terzi, kunduracı, duvarcı gibi bütün sanatkârlar Rumlardandır. Onlar giderse, elbisesiz, ayakkabısız kalırsınız. Ekonomik kriz içinde perişan olursunuz."

Ben de onlara:

"Gitsinler yeter ki, biz çıplak ve aç kalmaya razıyız. Zararı yok. Hem iş öyle değil. Bunlar bir iki yıl içinde Türkler'den yetişir. Bu da bizim için kârdır" diyorum.

Ben müzakere sırasında Kaklamanos'u zavallı bir duruma sokmuştum. Adeta cevap veremeyecek hâle gel-

mişti. Bunun üzerine Venizelos tekrar gelmeye başladı. Ama ne geliş? Pür hiddet.. Baştan aşağı öfke küpü olup çıkmış. Şimdi onunla çarpışıyorum.

VENİZELOS HAKARETLER YAĞDIRIYOR

Venizelos bir başlıyor, uzun uzun konuşuyor. İlle de *«Patrik ve Fatih'in onlara verdiği bütün imtiyazlar kalacak!»* diyor. Bu adam şüphesiz zeki, ama ne de olsa Rum. Rum şarlatanlığı var. Şarlatanlık ediyor. Edince de sözlerinin ucunu kaçırıyor. Bilgili fakat bunlar, yüksek ve ciddî bilgiler değil. Fransızcayı iyi konuşuyor. Fakat konuşurken çok ağdalı cümleler kullanıyor. Gülünç oluyor.

Bize ateş püskürüyor. Türkü barbarlıkla suçluyor ve Rumlar'a katliam yapmakla itham ediyor. Çok kızıyorum. Bir şey söyliyeceğim fakat sırası değil. Sadece Başkan'a arada:

"Rica ederim, Türk milletine hakaret ediyor. Buraya hakaret dinlemeye gelmedik. Müzakere terbiyesine uymuyor. Buna daha fazla dayanamayız" diyorum.

Başkan da, O da aldırmıyorlar. Aksine daha da azıyor. Görülüyor ki mağlup olduklarını görmüş, küplere binmiş. Düşündüm. Bu da bir senaryo istiyor ve bir darbe de ona indirip işini bitirmeli. Fakat daha önce bütün delegeleri onun aleyhine yöneltmeli ve onu haksız duruma düşürmeli ki, herkes beni haklı görsün. Yoksa ipi koparırız. Üstelik de kabahatli biz oluruz. Zaten sabıkam da var. Büyük bir kuraldır: "Germeli, fakat koparmamalı.." Yâni son darbeden önce ortamı hazırlamalı.

Şimdi bunu nasıl yapmalı? Bir türlü bulamıyorum. Üç müzakere gününden beri çok şiddetli ve kışkırtıcı saldırılara sabrediyorum. Benim adım sinirli ve şiddetliye çıkmış, ama ben sabretmesini de bilirim. Sırası gelince, hak edene en şiddetli şekilde taarruza geçerim. Burası doğrudur.

Derken hiç akılda olmayan bir fırsat ortaya çıktı. Atina'da Yunanlılar, Gonaris ile ordu komutanını kurşuna

dizmek istemişler. İngiltere, Fransa ve İtalya işe müdahele etmiş, rica etmiş ama dinlememişler. Kurşuna dizmişler. Gürzon, Venizelos'u çağırmış, Çok fena şeyler söylemiş.

Bunu duyunca, işte fırsat dedim. Yarın istediğimi yaparım.

Ertesi gün müzakereler başladı. Venizelos yine Türkler'i katliam yapmakla suçluyor, kötü şeyler söylüyor. Ben haksızlığa uğramış bir tavır içinde sürekli:

"Başkan Bey, susturunuz! Bir Millete burada hakaret edilemez! Terbiyeye sığmaz!" gibisinden lâflar ediyorum.

Ben böyle söyledikçe Venizelos azıyor. Azdıkça kendini kaybediyor ve daha fazlasını söylüyor. Fena halde coştu.

Montanya başlangıçta benim uyarılarıma aldırmıyordu. Ben uyarılarımı arttırdım:

«Artık tahammül edemeyiz! Susturun!" dedim. Yine haksızlığa uğramış bir tavır takındım. Adeta yalvarırcasına konuşuyorum. Ama giderek sertleştim. Benden canı yanmış olan Montanya galiba korktu. Sözüme aldırmazken, şimdi ben söyledikçe, nâzik bir şekilde Venizelos'a:

"Yavaş olun, heyecanı bırakın! Böyle şeyler söylemeyin!" demeye başladı.

Venizelos zaten kendini kaybetmiş gibi taşkındı. Bunun üzerine Başkan'a söylenmeğe başladı. Bu adam zararsız diplomattır. Ancak büyük kusuru var, kendini tutmasını bilmiyor. Taşıp gidiyor. Böylece benim istediğim tuzağı kendi eliyle kuruyordu.

Venizelos, Başkan'a:

"Bana söz söyletmiyorsunuz!" dedi.

Kızdı, sinirlendi. Başkan da ona kızdı. Tartışmaya başladılar. İçimden, istediğim oluyor dedim. Diğer delegeler de müzakere başkanının tarafını tuttular. Venizelos ekmeğime yağ sürüyor. Tam kaynak tavına geldiğine kanaat getirdim.

Başkan'a:

"Sizden söz istiyorum, hâlâ vermediniz. Söz hakkı benim" dedim.

Başkan:

"Söz, Sör Ekselans Rıza Nur Beyin" dedi.

Venizelos yine susmuyor, konuşuyor. Onun sözünü kesmesini bekledim, söze başladım.

Büyük bir şiddetle konuşuyorum. Venizelos sustu. Demek herifi şirretlikte bastırdım. Dedim ki:

"Kaç gündür Türk Milletini barbar, katliamcı gibi sözlerle itham ediyor. Barbar da, katliamcı da Rumlar'dır. Türkler açık sözlüdür. İtiraf ediyorum. Efendiler hep işitin. Biz Yunanlılar'ı kestik. Fakat kabahat kimin? Onlar bizi kestiler, biz de onları kestik. Tabii can müdafaası. Hırsız gibi vatanımıza gelip evimize girdiler, yaktılar. Oraları gezen ***İsviçre Kızılhaç delegesi vatanımızı Pompei'ye benzer bulmuş.*** *Bunu tabiat değil, 20. Asırda maalesef hristiyan elleri yapmıştır, diyor. İşte Kızılhaç'ın raporu. Bu müthiş cinayetlerin kabahati Yunan Milleti'ndedir. O da değil, bunda sorumlu olan Yunan Hükümeti'dir. Milleti o, bu belâya sokmuştur. Hatta o da değil, efendiler, Yunan Millet ve Hükümeti'ni yönlendiren, bu facianın tek sorumlusu vardır. Bu câni kimdir biliyor musunuz?* (Elimi uzattım, göstererek) *İşte bu Venizelos Efendi'dir. Yunan Milletini facianın içine attı, kırdırdı. İki taraftan bu kadar kanlar döktü. Bunları yapan budur. Bu kanlar hep onun boynundadır. Gonaris'i kurşuna diziyorlar. Yunan Milleti, Venizelos'u kurşuna dizsin. Bir gün gelecek, o millet, bu adamı lânetle anacaktır.."*

VENİZELOS NAKAVT

Benim gözlerim dönmüştü. Bir telaş oldu. Baktım Venizelos'un başı bükülmüş. Masanın üstüne yıkılmış. Yüzüne baktım, benzi kül gibi olmuş. Herkes telaş içinde ayağa kalktı.

Öldü zannettik. Ben de korktum. Bir kaç dakika öyle sersem, alık alık durduk. Baktım başını kaldırdı. Ferahladım. Dedim ki:

"Böyle terbiyeye aykırı sözler söyleyen biri ile müzakereyi sürdüremeyiz."

Montanya da Venizelos'a elini uzatıp:

"Aldın mı? Sana kaç defa sus dedim.." dedi ve o günkü müzakereleri kapattı.

Bu müthiş bir darbe ve sahne oldu. Artık Venizelos bir daha ağzını açamadı. Sonraki toplantıya da gelmedi.

Olay bütün dünyaya yayıldı. İtilâf Devletleri de bize nota filan da vermediler. Çünkü ben işi yerinde ve zamanında yaptım. O'nu, onlarla kavgaya tutuşturduktan sonra sahneyi açtım. Bu sanki bir bıçak yarası oldu.

Bu olayı bütün dünya gazeteleri yazdı. Ve işte bunun üzerinedir ki ressam Derso derhal bir resim yapmış. Resimde Venizelos'la ben boks maçı yapıyorum. Ellerimizde eldivenler. Venizelos sırt üstü ipin üstüne yıkılmış. Ben köşede sandalyaya oturmuşum. İsmet bir havlu ile beni yelpazeliyor. Gürzon da elindeki saate bakıyor.

Bu olay tabii bizim gazetelere de yansıdı. Bütün millete yayılmış. Bu da halk arasında sanki ben müzakereler sırasında Venizelos'un kafasına sandalya ile vurmuşum şeklinde canlandırılmış. Bütün Millet bundan çok keyiflenmiş. Çünkü bizim millet, mütarekeden beri olan bütün felâketlere sebep olarak Venizelos'u gösteriyordu. İyi bir intikam alındığına sevinmişler. Artık benden söz edildikçe, *«O Lozan'da Venizelos'u dövdü»* derlermiş. Bu büyük acının intikamının alınması bana nasip olduğu için bahtiyarım.

Bütün bu anlattıklarımı da hiç tutanaklara almamışlar. Batılılar yamandır. İstediklerini tutanaklara alırlar, istemediklerini almazlar, ya da değiştirirerek alırlar. Bizimkiler de kör. Hakkını görüp savunmaz.

Germeli, fakat koparmamalı. Gergin tutup beklemeli. Bu güzel bir usüldür. İyice gerdim. Bakalım?

GÜRZON DANIŞMANINI GÖNDERDİ

Nihayet bundan pek az sonra bir gece yarısı Lord Gürzon'un en önemli danışmanı, sırdaşı ***Nikolson*** bana tele-

fon ediyor: "Gelip sizi göreceğim" diyor.

Bu önemli bir şeydir, fakat nedir?

"Buyurun" dedim. Geldi.

"Yalnız bir odada başbaşa konuşalım" dedi. Öyle yaptık.

Nikolson, güzel, sevimli yüzlü, pek zeki, sözleri mantıklı genç bir adam. Aynı zamanda pek ateşli imiş ki, şimdi görüyorum. Aramızda şöyle bir konuşma geçti:

O —Beni Lord Gürzon yolladı. Bu Patrikhâne'nin gönderilmesinden vaz geçmeni senden rica ediyor.

Ben —Bu çok önemli bir mesele. Hükümetimiz bundan vazgeçmez. Az oturunuz. Teklifinizi İsmet Paşa'ya söyleyeyim.

O —Gürzon beni sana yolladı, İsmet Paşaya değil.

Ben —Ben bir şey yapamam. Heyetimizin başkanı o.

O —Ben doğru ve açık bir adamım. Açık konuşurum. Biz her şeyi biliyoruz. Bunu sen yaparsın. Bütün işleri idare eden sensin. Sen olmasan şimdiye kadar biz çoktan istediğimiz gibi bir muahede yapmıştık.

Ben —Çok yanlışınız var. Her şeyi İsmet yapar. Fakat o da hükümetten izin aldıktan sonra. Hükümetimiz bu talebinden asla vazgeçmez.

O —Etme, sen yaparsın. Gürzon bunu bizzat senden rica ediyor. O büyük ve kibirli bir adamdır. Kolay kolay bir şeyi rica etmez.

Ben —Bunu yapamayız. Gürzon başka bir şey istesin yapalım.

O —Fakat işin önemi büyüktür.

Ben —Ne önemi olacak, bırakın bunu.

O —Seninle çok açık konuşuyorum. Dedim ya, sebebini de söyliyeyim. Cantanbury Piskoposundan, bütün İngiltere Kiliseleri adına, Londra'da, Hükümete bir tebliğ yapılmış. Mesele Patrikhane meselesi değil. İngiltere'de parti ve hükümet meselesi olmuştur. Kilise diyor ki:

"Patrik'i mutlaka İstanbul'da bıraktırmağa muvaffak olunmalı. Bunu hükümet yapamazsa, önümüzdeki seçimde hükümete oy vermeyeceğiz."

Hükümet de bunu Gürzon'a bildirdi. Mutlaka istiyor.

İngiltere'de seçim adeta kiliselerin elindedir. Gürzon bunu başaramazsa, hem kendi, hem partisi, hem de hükümet düşecek. İşte sizden rica ediyor.

Ben, önemli bir durumu elimin içine aldığımın farkındaydım. Önemli diyordum ama, bu kadarını da tahmin etmiyordum doğrusu. Şimdi herşeyi anladım. Pek keyiflendim. Görülüyor ki, Nikolson'un sözleri de çok açık ve samimî. Şimdi cesaretim daha da arttı. Pek kuvvetliyim demek. Elbet kuvvetimi pahalıya satarım. Daha çok nazlanmaya başladım. Hem de anladım ki bizim Patrik'i İngiliz kilisesi tutuyor. Bu kötü bir şey. Eyvah!..

Ben —Anlıyorum durumu. Hakikaten önemli. Ben Lord Gürzon'u çok severim. Cidden saygı duyduğum bir adamdır. Fakat çok üzgünüm ricası öyle bir şey ki yapılması mümkün olmayan bir iş. Bunu bırakın, başka ne isterse yapmaya çalışayım.

Nikolson kızdı. Yüzü kan kırmızı kesildi. Ne kadar da kanlı adammış. Fakat görüyorum ki, kendini tutuyor. Terbiyeli adam. Zaten İngilizler terbiyeli insanlardır.

O —Etme, bu işi yap!

Ben —Olmayacak bir iş.

O —Yap!

Ben —Elden gelmez bir şey.

Derken kızdı. Galeyana geldi ve başladı. Görüyorum ki, kendine sahip olamadan söylüyor.

O —Siz Türkler azdınız. Burada yaptığınız işler ağırdır. Neler istiyorsunuz? Hiç yola gelmiyorsunuz. İngilizler'e sen ne hakaretli sözler söyledin. İngiltere bunlara tahammül eder mi sanıyorsun? Evet.. Evet.. Fırsatı buldunuz, yapın!

Ben hiçbir şey söylemiyordum. Sadece tümüyle kulak kesildim, dinliyorum. Bakalım bu heyecan içinde neler söyliyecek? İstifade edebileceğim bir şey de söyliyecek mi? Benim için önemli olan burası. Çünkü ilerdeki işlerde işime yarayacak mühim noktalardır.

O —Ben sana anlatayım. İngiltere bir hayvandır. Yıllardan beri savaşmış, uğraşmış. Fena halde yorulmuş. Yere yatmış, derin ve uzun bir uykuya dalmış. Siz de bu-

nu böyle dermansız bulunca üstüne çıkmışsınız, dans ediyor, tepiniyorsunuz. Edin, tepinin. Fakat. Bu hayvan nedir bilir misin? Bu bir arslandır. Uykudan kalkınca sizi paramparça eder.

Bütünüyle yüreğindekileri söylüyordu. Bu sözleri işittiğime memnun olduğum kadar, bir milyon lira bulmuş olsam bu kadar memnun olmazdım. Çünkü İngiltere'nin durumunun yorgunluk ve savaş istememek olduğunu tahmin ediyor ve biliyordum. Fakat yine de tereddüt ve şüphe ediyor, korkuyordum. Ya bizim türlü isteklerimize kızar, yeniden bizimle savaş çıkarırsa.. işimiz o zaman dumandır, korkusu içimde hiç çıkmıyordu. Bütün müzakerelerde hep bu korku içimde ve gözlerimin önünde. Direniyorum, türlü şeyler istiyorum, kafa tutuyorum ama içim de hep hopluyordu:

"Bizde artık savaşacak hâl kalmadı" sözünü bir İngiliz'in, İngiltere'nin Dış İşleri Bakanlığındaki önemli bir adamın ağzından işitmek, büyük bir ferahlıktır. Demek İngiltere savaşamaz durumda. Bu hayvan fena yorgun ve derin uykuda. Bize de bu lâzım. Ben şimdi üstünde tepineyim. İstediklerimi alayım da sonrasına Allah Kerim. O zaman dostluğa çalışırım.

İşte bu dövüş bana büsbütün kuvvet vermiştir. Bundan sonra çok zaman, öncekinden daha çok kuvvetli ve azimli yürüdüm. Artık konuşma da son noktalarında idi. Daha fazla nazlanmak, güçlük göstermek işi bozacaktı. Tavrımı değiştirdim.

İSTEDİKLERİMİ ALDIM

Ben —Bakınız siz şimdi yorgunsunuz. Ben istediğimi yapabilirim. Fakat Türkler fırsat düşkünü değildirler. Bu mesele olmaz. Bizim hükümet için çok önem taşıyan bir şeydir. Fakat Gürzon'a olan sevgim ve saygım o derecededir ki, istediğini yapmağa çalışacağım. Sırf onun hatırı için buna teşebbüs edeceğim. Bana müsaade ediniz. Ankara'ya derhal yazalım ve onları ikna etmeye çalışalım. Ümid ederim ki, ikna ederiz. Ancak onları ikna etmek

için bazı avantajlar göstermeli. Bizim bir takım askıda kalmış, ufak tefek işlerimiz var. Bir türlü çözümlenemiyor. Onların çözümlenmesine söz verin. Böylelikle Ankara'ya bu teklifi yapmağa yüzümüz olsun.

O —Peki.. Nedir onlar?

Askerlik işi.. İstimlâk işi.. Irklar konusu.. v.b. Saydım. Bir de Patrik kalsın. Devlet içinde devlete tahammül edemeyiz. Gürzon tutanaklara geçmek üzere «*Patrik yalnız dinî kalacaktır. Hiçbir zaman siyasete karışmayacak, idarî bir iş görmeyecek, siyasal kurumlara ve konulara alet olmayacak. Türk Hükümeti böyle bir şeyini sezerse ülkeden çıkarma hakkına sahiptir*» desin, dedim. Hepsini not edip kabul etti.

Böylelikle, Patrik ve Patrikhâne gitmeden pençemiz altında kalacak, onu bütün imtiyaz ve kuvvetlerinden arındırarak sıfır hâline getirmiş oluyordum. Zaten Anadolu Rumlar'ı gideceklerinden Patrikhânedeki Meclislerini meydana getirecek yeterli sayıda Metropolit kalmayacak. Bu sayede de dinî bir varlığı bile olamayacak. Yokolmuş demektir.

Şu noktayı da buraya alayım: Bilmem hükümet şimdi buna dikkat edip Meclislerini kurdurtuyor mu? Yoksa Patrik yine eskisi gibi Amasya Metropoliti, Trabzon Metropoliti diye, yoktan Metropolitler tayin edip Meclislerini kuruyor mu?

İşte benim gayretlerimin ruhu buradadır.. Bu sebeptendir ki İsmet'e barıştan sonra Lozan Muahedesinin uygulanması için bir komisyon kurulmasında sürekli ısrar etmiştim.

MUSUL'U DA İSTEYECEKTİM

Burada isteklerimin arasına Musul'u da alarak İngilizler'den Musul'u da isteyecektim. Fakat Musul işi çözümlenmiş bulunuyordu.

Nikolson sevinerek gitti. Ben de o gece o kadar sevindim ki, artık istikbâlden tamamiyle eminim. Emin adımlarla yürüyeceğim. Çünkü İngilizler savaşmıyorlar.

Bütün ortada kalmış meseleleri de çözümledim.

Ertesi günü sabahleyin ben yatakta iken Nikolson telefonla:

"Cevap aldınız mı?" diye sordu.

Ben: "Hayır" dedim.

Oysa durumu Ankara'ya yazmadık bile. Ankara'nın Patrikhâne işinden haberi yok. Gece İsmet'e, Nikolson ile aramızda geçen konuşmaları anlattımdı.

Nihayet öğlen üzeri yine telefon etti. Yine sordu:

"Hayır" dedim. İsmet de yanımda idi.

İsmet bana dedi ki:

"Canım adamı fazla üzme, bitir. Evet deyiver.."

Cevap verdim: "Güç olursa kıymetli olur."

Bir kaç saat sonra ben telefon ettim. Artık daha fazla üzmeyeyim dedim:

"Cevap geldi. Kabul ettiler. Gürzon'a söyleyiniz! Ona hizmet ettiğim için çok memnunum" dedim. Keyiflendi.

Artık düğüm çözülmüş. Alt komisyonda bizim işler mükemmel yürüyordu. Askerliği ve hepsini kabul ettiler.

Yalnız istimlâk işinde yine Kaklamanos mızıklanıyordu. Hele altınla ödeme işini kabul etmiyordu.

Müzakere sonunda Rayan'a söyledim. Rayan:

"Ben şimdi onu yola getiririm!" dedi.

Kaklamanos'u çağırıp bir köşeye çekti. Bizim katibe: "Uzaktan dinle bakalım ne oluyor?" dedim.

Rayan, Yunan delegesine demiş ki:

"Bunu derhal kabul edeceksin!"

O da: "Edemem!" diye cevap vermiş.

Rayan kızmış, söylenmiş ve:

"Seni şimdi Lord Gürzon'a söyliyeyim de görürsün!" deyip merdivenlerden inmeğe başlamış.

Onun üzerine Kaklamanos da koşup merdiven başında rica etmiş:

"Aman söyleme! kabul ediyorum.." demiş. Nihayet işte bu da oldu.

Bütün işler yolunda.. Hepsi bitti. Gürzon da müzakerede Patrik hakkında:

"Siyasî ve idarî kuvvetlerden soyutlanmış olarak.."

şeklinde başlayan biçimde konuşma yaptı. Tutanaklara böylece geçti.

İşte aylardan beri göbeğimizi çatlatıp çözümlenemeyen bir çok çetin meseleyi de pazarlık payı yaptığım Patrikhâne konusu sayesinde böyle tereyağdan kıl çeker gibi kolaylıkla halledip bitirmiş oldum.

Montanya, yapılan işleri birer rapor hâlinde Lord Gürzon'a verdi. İkinci Komisyonda genel kabul için okunuyordu. İkinci Komisyon'a Fransız, üçüncüye İtalyan delegeleri başkanlık edecekken, bu sefer Gürzon başkanlık etti. Herhalde ondaki yönetme yeteneği ve otoritenin kendilerinde bulunmadığını onlar da biliyorlar ki, hakları olan Başkanlığı Gürzon'a bırakıyorlar. Yahut Gürzon, "siz yapamazsınız" diyerek yetkiyi ellerinden alıyor.

İşte bütün bunlar gösteriyor ki, İngilizler, Fransız ve öteki delegeleri birer oyuncak gibi kullanıyorlar. İşleri de diledikleri gibi yapıyorlar.

YUNAN MEZALİMİNİ GÖSTEREN DERGİLERİ KIZILHAÇ BİZE VERİYOR..

Yunanlılar aleyhine deliller arıyoruz. Bilhassa Anadolu'da yaptıkları katliam ve yangınları iyice gösterme isteğindeyim. Önce de söylediğim gibi, uluslararası Kızılhaç'ın Cenevre'deki merkezi, Anadolu'ya iki adamını gönderip inceleme yaptırmış. Bu adamlar cemiyete bir rapor vermişler. Bu raporlar cemiyetin dergisinde yayınlandı. O sayıyı cemiyet merkezinden istedim, verdiler.

Dergide Yunanlılar'ın, Anadolu'yu, Pompei gibi harap ettikleri yazılıdır. Bunu hem ben kamisyonda söyledim, hem de İsmet'in komisyonda okuyacağı nutka soktum. Çünkü çok önemlidir. Hem yalnız biz değil, hristiyanlar ve Kızılhaç gibi tarafsız insanlık kuruluşlarının resmî tahkikâtı da aynı şeyi söylüyor.

Gürzon, 23 Aralık 1922 tarihli toplantıda bize şiddetli bir dille saldırmıştı. Bunda halkların değiştirilmesinin zorunlu olmamasını istedi. Sonra Venizelos değişimin tü-

müyle karşısına çıktı. Bundan sonraki iki toplantı için İsmet'e yazdığım nutukta:

"İngilizlerin toprakları çoktur. Ermeniler'e kendiniz yer veriniz. Keza Türk eli, bütün dünyadaki milletlerin elleri ile yarışabilecek temizlikte bir eldir. Hepsiyle karşılaştırılmaya hazırdır" (Tutanak- sa: 180) dedim.

Bunun anlamı, Türk eli, İngiliz elinden temizdir, demektir. Bu sebeple bu nutuk heyecanla ve biraz şiddetli şekilde yazılmıştır. Bu günkü müzakere Gürzon'la, benim tam çarpıştığımız ve boy ölçüştüğümüz bir görüşme olmuştur.

Rambold'un komisyondaki beyânatına göre (Tutanaksa: 187) İstanbul'daki işgal günlerinde fevkalâde komiserler, Anadolu'daki Rumlar, İstanbul'a gelmeğe başlayınca bir toplantı yapmışlar. O sırada doktor Nancy de göçmenlere yardım için Kızılhaç tarafından gönderilmiş, İstanbul'da imiş. O'nu da toplantılara çağırmışlar. O'ndan bu işe çâre sormuşlar. O da Rum ve Türk halklarının değiştirilmesini önermiş.

Demek değiştirme fikri ilk Nancy'nindir. Allah râzı olsun. Biz o zamanlar, Anadolu'daki Rumların askerliğe yararlı olanlarını Harput ve Silvan taraflarına gönderiyorduk. Kıyı bölgelerdekileri de içeri aldıktı.

Bunların kadın, ihtiyar ve çocuklarını vapurlara bindirip İstanbul'a yolluyorduk. Demek bu, bunların üzerinde şiddetli bir tesir yapmış. Değiştirme fikrini doğurmuştur.

Komisyonda da azınlıklar ve değiştirme işlerinin çok önemli ve güç iş olduğunu Gürzon ve öteki delegeler de bir çok defa söylediler. Gerçekten de konferansın en önemli ve pürüzlü işleri bunlardı. Bu işler Alt Komisyonda çözümlenmiştir. Komisyonun müzakereleri ise daha çok akademiktir. Alt Komisyonun münakaşaları da Darrer'in (sa: 241) de, herkesin de dediği gibi, bu işler gibi pürüzlü idi.

Nitekim müzakereler çok şiddetli, güç, uzun ve bir iki defasında da gürültülü, bayılmalı falan geçmiştir. Neler çektim!

Bütün bu işleri yalnız yaptım. İsmet hiçbir tarafına

karışmamıştır. Sadece kendisine hazırladığım nutku genel komisyonda okumuştur.

Lord Gürzon (sa: 243), son celsede şöyle demiştir:

"Çok önemli maddedir. Alt Komisyonu tebrik ederim. Altı toplantı yaptı. Kendisine gönderilen işlerin önem ve kritik oluşunu anladı. Çetin bir savaş içinde çalıştı."

Patrik meselesindeki müzakere başkanlığı işini de (sa: 263) Gürzon şöyle açıklıyor:

"Montanya çözümleyemediği için, çözümü benden rica etti" diyor.

Bu nutukta Gürzon devamla, Patrikhâne'nin bütün idarî, siyasî ve hukuksal işlerinden soyutlanmasını müttefikler adına kabul ettiğini bir kere daha tekrarlamıştır. İsmet Paşa da bu kabulü onaylamıştır (sa:269) ve *"Patrik İstanbul'da kalsın"* demiştir.

İşte bunların hepsi Nikolson'la yaptığım görüşmenin sonuçlarıdır. Gürzon bu konuda şöyle demiştir:

"Patrik'in İstanbul'da bırakılması konferansa katılanlar tarafından büyük sevinçle karşılandığı gibi, bütün dünyada da olumlu bir etki yapacaktır."

Venizelos'un da canına minnetmiş: *"Madem ki Patrik'i bırakıyorlar, artık hiçbir güçlük kalmamıştır"* (sa: 280) diyor. Önce şiddetle savunduğu Patrik'in siyasal ve idarî haklarından, sonra sevine sevine vazgeçmiştir. Hem vazgeçmesin de Gürzon onu ne yapar görsün!

Bu mesele ne kadar önemli bir ilaç ve etkili bir kel merhemi imiş.. Venizelos'un büyük bir dikkat ve özenle uzun uzun bırakılmasını savunduğu Patrikhânenin imtiyazları kağıttan binalar gibi yıkılıp gitti. Patrikhâne ve Patrik basit bir mekan ve kişi olarak kaldı.

Patrik artık basit bir papazdır. Şu başarı gönlüme bir ferahlık ve genişlik vermiştir ki, ömrümü on yıl arttırmıştır diyebilirim. Eğer hükümetimiz bu Patrikhâne işini iyi değerlendirip son tasfiyeyi uygulayamazsa barışımıza yine belâ olur. Şimdi bununla bu tasfiyenin bütün hazırlıkları ve vasıtaları hazırlanmıştır.

Ne idi bilmem?. Bir aralık Yunanlılar insan değişiminden caymak istediler. Herşeyin olup bittiği, söz-

leşmeler imza için hazır hâle getirildiği halde bile, Venizelos işin aleyhinde konuştu ve zorlandığını ekledi. Galiba o zaman da Yunan hükümeti değiştirmenin aleyhinde idi. Delegelerini sürekli sıkıştırıyordu.

Fakat İngilizler isteyince ne yapacaklar! Her işin anahtarı İngiliz.. Bu hâl Yunanlılar'da hâlâ Anadolu işgalinden, Bizans hayâllerinden vaz geçmemek. Panelenizm rüyalarıyla tatlı tatlı sevinmek düşüncesi var demektir.

Bu sıralarda başıma bir de bir şey çıktı. İstanbul'da fırsat buldukça İngiliz subay ve askeri öldürüyorlar.

Gürzon bunları bize söylüyor. Cevap vermek güç oluyor. Başka maddeleri etkiliyor. Halk gerçi çok çekmiş. Bazı çapkınlardan intikam alıyorlar. Ama tabii çirkin şey, Lozan müzakerelerine zarar veriyordu. Bizim halk tabakası aydınlardan daha gayretli ve vatanseverdir. Tulumbacılar, mahalle külhanbeyleri yiğit insanlardır. İngilizler'e tahammül edemiyor, fırsat buldukça öldürüyorlardı. Hiç olmazsa bu kadarcık yapıyorlardı.

Nihayet ***«esir ve halk değişimi anlaşmaları»***nı Yunanlılar'la imza ettik. Diğer İtilâf Devletleri bunlara imza koymadılar.

Esir değişimi sözleşmesi imzalanır imzalanmaz derhal, diğeri yâni halkların değiştirilmesi sözleşmesi 1 Mayıs 1923'ten itibaren uygulanacaktır. Öyle yapıldı. Fakat Rumlardan savaşa uygun olanları biz ancak barış antlaşmasının imzalanmasından sonra iade edeceğiz.

***

İşte iki komisyonun işleri tamamen bitti. Herşey çözümlendi. Bunların hepsi lehimizedir. Gerçi tam istediğim gibi olmadı.

Meselâ Suriye'nin kuzeyindeki (Hatay) Türkleri'ni alamadık. Ne yapalım ki Fransızlar'la imzalanan Ankara Antlaşması ile verilmiş, bitmiş, emrivâki olmuştu. Bununla Misak-ı Millî böğründen yaralanmıştı.

Azınlıklar konusunda pek ufak bir iki nokta var. Fakat bunlar, Avrupa Devletleri için yapılmış muahedelerde da-

ha şiddetli bir biçimde var! Bu Avrupa Muahedelerini de, Misâk-ı Millî ile zaten kabul etmiş bulunuyorduk. Buna rağmen bunların bir kısmını da kaldırabildiğim gibi, bir kısmını da oldukça hafiflettim.

Hele biri askerlik, diğeri de Patriklik'in siyasî ve idarî haklarından soyutlanması şeklindeki iki maddeyi kabul ettirdim ki, bunlar Rumluğu öldürmüştür. O ufak tefek şeylerin hepsini bu iki madde kökünden söküp atıyor. Yunanlılar ve Avrupalılar, bunların önemini anlayıp çok uğraştılar. Hatta Gürzon dahi askerlik meselesinden son toplantıda yana yakıla söz etti. Askerliğin kaldırılmamasına üzüldüğünü söyledi. Ben de dedim ki:

"Bunların sonraki etkisi onların tahmininden çok daha geniş ve kapsamlıdır. Askerlik; Rumluk, Ermenilik ve Yahudilik için birer hendektir. Çünkü asker olmamak için kaçacaklar. Kaçıp da bir daha gelmiyecekler. Türkiye'de bitecekler!"

ÜÇÜNCÜ KOMİSYON

yâni

EKONOMİK MESELELER

Şimdi yalnız ekonomik meseleler (Düyun-u Umumiye, Gümrük, yabancı şirketler vesaire) ile Adalet, Karantina ve benzeri işler kaldı. Burada önemli bir mesele var. O da kapitülasyonlar. Bu devleti asırlardan beri silip süpüren ve genellikle Padişahların ocaktan caba verdikleri ihsânlardan doğmuş bir belâ. Bunlar malî ve ekonomik, adalet ve sağlık konularında olmak üzere üç tür. Bu rezâleti ister istemez atmak lâzım.

İsmet, Allah için kapitülasyonları kaldırmak konusunda çok gayretli ve heyecanlı. Bunlar için bizim danışmanlardan çeşitli komiteler kurmuştuk. Komitelerden her birine bir konuyu verdik. Hasan (Saka) da başlarında. İki komisyonda işler yürürken, bu işler de Avrupalılar'ın danışman ve uzmanları ile bizimkiler arasında müzakere ediliyordu. Fakat hemen hemen hiçbir konuda bir netice alınamadı. Şaşılacak şeydir.

Ben hem kendi işimle, yâni İkinci Komisyonla, hem İsmet'e nutuk ve cevaplar hazırlamakla uğraşıyorum. Hem de fırsat buldukça bu yabancılarla çalışan bizim danışmanlarla görüşüyor, onlara talimat ve cesaret veriyorum. Avrupalılar bizim zavallıları pek hırpalıyorlar. Maneviyatları, cesaretleri kırılıyor. Barış yapılamayacak, savaş yeniden başlayacak korkusundalar. Bu da dirençlerini kırıyor. Onları cesaretli olmaya yöneltiyorum. Görüyo-

rum ki cesaret en gerekli iş. Veriyorum. Gayrete geliyorlar. Bu sebeple bu vazifeyi unutmuyorum.

Benim bu işlerle alâkam az. Vaktim yok. İsmet benden çok uğraşıyor. Bu iş bütünüyle uzmanlık ve teknik işi. Ben anlamıyorum. Nitekim Gürzon ve diğer delegeler de anlamıyorlar. Her devlet bu işler için bir çok uzmanlar getirmişler. Biz de bazılarını getirdik. Hasan başlarında. Benim bildiğim ve bunlara söylediğim şeyler, genel bilgilerdir. Tabii sadece asker olan İsmet de bu konulardan bir şey anlamıyor. İtiraf edeyim ki, bizde bu alanda uzman diyecek kimse yok. Batılıların ise eksperleri çok mükemmel.

MALİYE BAKANI HASAN (SAKA)
DEVLETİN BORCU NE KADAR, BİLMİYOR

Düşünüyorum da Üçüncü Komisyon'da henüz hiçbir şey yapılamamış olması sırf Hasan'ın câhilliğindendir. Ben bunun kadar ihmalci, düzensiz bir insan görmedim. Eğer o becerikli biri olsaydı, bu işler de diğer iki komisyondakiler gibi biterdi veya pek çok şey çözümlenmiş olurdu. Avrupalılar da açıkça söylüyorlar:

"Türkler herşeyde iyi, fakat ekonomi ve maliye işlerinde sıfır."

Lozan âdeta Avrupalılar için Türk Milleti hakkında bir ölçü de olmuştur. Yeteneğimizi, kusurumuzu da göstermiştir.

İsmet, şiddetle Hasan'ın aleyhinde. İkide bir; *"Bu herifi nereden aldık?"* diyor. Küfürler savuruyor. Yerden göğe kadar hakkı var.

Meselâ bir gün İsmet dedi ki:

"Hasan Bey, Düyun-u Umumiye borcu kaç liradır?"

Hasan: "Hesap yapayım, söyliyeyim" dedi, gitti.

Yapmış, geldi: "Doksan dokuz milyon lira" dedi.

İsmet kızdı:

"Canım Hasan Bey! Geçende yüz elli milyon dedin. Şimdi doksan dokuz diyorsun! Bu nasıl iş? Bunun hangisi doğru? Fark, yüzler, binler, haydi yüzbinler ile olsa

haydi neyse? Müthiş! Milyonlar var" diye çıkıştı.

Hasan ne cevap verse iyi:

"Ben ne yapayım? O vakit hesap öyle çıkmıştı, şimdi böyle çıktı."

Şu adam güya maliye ve ekonomi uzmanı. Hadi görülüyor ki sanatında sıfır, fakat verdiği şu cevap ne kadar basit ve ahmakça şey. Bu cevap karşısında insanın çıldıracağı gelir. Çıldıracaktım. Sinirden kahkahayı koyuverdim.

İSMET NASIL KÜFÜR EDER?

İsmet bu adama ahmak diye her gün çıkıştı. Bana dönüp: *"Bunu başıma nereden getirdin?"* dedi.

Ama konferansın ikinci devresine de kendisi yine getirdi. Ancak yine bir düziye küfürler savurdu. Onun için ilk ve baş küfür, "Ş" sinin üstüne basarak *"eşşek"* demekti.

Barıştan sonra Hasan devamlı Bakan, Meclis Başkanı, Avrupa'ya giden heyetlerin başkanı oldu.

Hasan kadar dağınık ve ihmalci adam yoktur. Maliye Bakanlığı yaptığı dönemlerde orasını perişan etmiş. Bakanlıktan iş çıkmamış, herşey yıllarca uyumuştur. Bir misali:

Bir gün ben Sağlık Bakanı iken Tokat milletvekili Mustafa (Vasfi Süsoy) geldi. Birinin emeklilik işlemlerini takip ediyormuş. Usül gereği Maliye, kağıtları ve raporu Sağlık Bakanlığına yollar. Sağlık bakanlığı da tetkik edip onaylar. Mustafa bana:

"Altı aydır şu adamın raporunu bekletiyorsunuz!" dedi.

Ben: "Yanlışın olacak" dedim.

"Hayır!" dedi. Arattım, yok.

Dedim:

"Sen bunu Maliye Bakanlığından ara! Başka da varsa getir! Zavallılara yazıktır. Bu ihtiyar, yaşlı adamcağızlar emekli maaşı almak için aylar, hatta yıllarca aç beklerler. Hepsini yapıvereyim."

Gitti. Bir yığın evrakla geldi. Ve dedi ki:

"Orada imiş. İçinde bir yıldır Sağlık Bakanlığına gönderilmek için Maliyede bekleyen evrak da varmış."

Seksen kadar zavallının emekli maaşı işlemi. Bu ihtiyarlar ve hastalar maaş alamıyorlar. Acıdır. Yüreğim parçalandı. Çok hayret edilecek, çok feci bir manzara. Zavallılar bu devlete bu kadar hizmet etmişler. Bir ihmal yüzünden bir yıldır maaş alamıyorlar. Oradaki memurun nasıl gözünü oymazsın? Ne vicdansız memur. Ve bunlara bakmayan müdür ve Maliye Bakanı'na ne dersin?

"Yarından sonra gel hepsini al" dedim.

Bütün işlemleri tamamladılar, gelip aldı.

Diğer misal:

Bir gün çok teknik bir iş var. İsmet, Hasan'a:

"Bunu toplantıda sen müdafaa et!" dedi. Müzakere günü durumu Hasan söyliyecek. Salona girip oturduk. Hasan'ın sarı, dokuz aylık gibi şişkin bir çantası var. Önüne, masanın üstüne koydu. Müzakere başladı. İçinde dosyayı aradı, yok. Telaşlı telaşlı arıyor, yok..

Herkes Hasan konuşsun diye bakıyor ve bekliyor. Çantaya kim bilir lüzumsuz neler doldurmuş. İçinde ne var, kendisinin de bildiği yok. Biz de telaşlandık. Ayıp şey. Çantadaki kağıtları iyice karmakarışık ediyor. Aramasını da bilmiyor. Herkes de görüyor. Utandım, yerin dibine geçtim. Bereket versin arkadan Şefik (Bekman); "Ben getirdim" dedi. Dosyayı verdi.

Şefik hiçbir zaman beş para etmez. Bereket versin Trabzon milletvekili Şefik'e. O düzenli adam. Hem de ondan çok bilgili. Hasan'ı bir dereceye kadar idare ediyor. Hasan zaten kaç defa İsmet'e ve bana, Şefik'in yanında; "Şefik benim aklım, bilgim, dosyam, çantamdır" demiştir. Gördük, hakikaten de öyle.

Zaten Hasan'ın bir özelliği var, çok saftır. Düşündüğünü söyler; içindekini saklamasını hiç bilmez. Hele kızdırırsanız, mutlaka en gizli kalması gereken şeyleri bile bir çocuk gibi kızgınlık ve saflıkla açıklar. Nitekim Avrupalılar bunun bu hâlini öğrenmişler. Ağzından lâf kaparlardı.

Hele İtalyan Düyun-u Umumîye Duayenler vekili, Lozan'da danışman olan Nogara şeytan gibi bir adam. Hasan'ın peşini bırakmazdı. Arar, bulur, ağzından lâf kapardı. Bereket versin biz sırları, önemli şeyleri Hasan'a söylemezdik. Sadece İsmet'le, ben bilirdim. Zaten Hasan, Birinci ve İkinci Komisyon'ların işleriyle hiç ilgilenmemiştir.

Hasan zekâ bakımından da biraz zayıftır. Önce güzel ve mantıklı şeyler söyler, biraz sonra aynı konuda saçma sapan konuşur. Düşünüyorum da, Hasan'ın yerinde daha ağırlıklı biri olsa idi, birinci dönem müzakerelerde bu işlerin pek çoğu bir çözüme ulaşırdı.

İşte bu sebepten ekonomik işleri de bizim yönetmemiz zorunluluk hâline gelmiştir.

DÜYUN-U UMUMİYE VE BİZİM SAÇAYAĞI

Fransızların en çok ilgi gösterdikleri ve önem verdikleri iş ekonomik işler. Bunların başında da Düyun-u Umumiye geliyor. Düyun-u Umumiye işi çözümlenecek. Dünya Savaşı sonunda elimizden çıkan yerlere düşen borç, hisseleri onlara yüklenip Türkiye'nin borcu azaltılacak.

İsmet bu işler için, benim şiddetli karşı çıkmalarıma rağmen, sonunda Cavit'i (*eski Maliye Bakanlarından ve sonra Atatürk'e yapılan İzmir suikasti davasında idâm edilenlerden -1926)* de getirtti. Cavit de maliye uzmanı geçiniyor. Düyun-u Umumiye işleriyle **Hasan, Cavit** ve **Cahit** uğraşıyorlar. Tam bir üçlü. Bir **saçayağı** oluşturdular, gece gündüz beraberler. Birbirlerinden hiç ayrıldıkları yok.

Genellikle Fransız heyeti üyeleri ile birlikte dostluk edip, onlarla oturuyorlar. Yemekte, gezmede hep Fransızlar'la beraberler. Adeta bizimle hiç temasları yok. Sanki Fransa'nın delegeleri.: Bu durum tabii şüphe çekici. Çünkü ekonomik işlerde ilk saftaki düşmanımız Fransa.. Bizim onların cephesinin karşısına koyduğumuz müfrezemiz ise düşmanla mütareke yapmış haldeler.

Zaten mütareke yıllarında Fransızlar'ın Cavit'i savun-

dukları, sürgün gittiği Malta'dan onu Fransızların kurtardıkları biliniyor. Ayrıca Cavit'in eskiden Maliye Bakanı iken, Fransız Maliyecileri ile pek özel dostluklar kurduğu, Düyun-u Umumiye'de Dâyinler vekilliği yaptığı da herkesçe mâlûm. Nasıl olsa Fransızlar'a minnettardır. Onlara karşı en azından yüzü tutmaz. Bunlar da şüphemi arttırıyor.

Bir adam sık sık bana geliyor. Düyun-u Umumîye'nin, Lozan'a 2 milyon lira yolladığını, bu işler için bu parayı rüşvet vereceğini söylüyor. Galiba bana rüşvet teklif etmek istiyor. Fakat cesaret edemiyordu. Bir süre sonra bu para ve rüşvet meselesi herkesin diline düştü. Bu arada Cavit'e ve Cahit'e rüşvet verildiği dedikoduları da yayıldı.

Müzakerelerde Cavit, Hasan ve Cahit, Düyun-u Umumiye'nin ana parasının değil, faizinin bizden giden yeni devletlere taksim edilmesi üzerine karar almışlar. Bunu benim aklım almıyor. Borcun esasını, ana parasını taksim edip de Türk'e:

"Senin borcun şudur. Bunun da yıllık faizi ve amortismanı şu kadardır. Her yıl bu parayı ödeyeceksin!" denilmiyor. Bütün borç Türkiye'nin sırtında duracak. Sadece yıllık faizi, bizden toprak kazanan devletlerle Türkiye arasında bölüştürülecek.

Peki, ya o devletler:

"Borç bizim değil, vermeyiz. Borç anlaşma gereği Türkiye'nindir, o versin!.." deyiverirlerse.. İşte felâket!..

Nitekim Berlin Muahedesi'nde de sermaye değil, faiz bölüştürülmüş. Sırplar falan ödemiyorlarmış. Türkiye'ye haksız olarak onların payına düşeni de ödetmişler. Önümüzde böyle kötü bir örnek de var.

İsmet, Hasan ve ben görüşüyoruz. Dedim ki;

"Niye ana para bölüştürülmüyor, yıllık faiz bölüşülüyor?"

Hasan:

"Çünkü ana paranın bölüştürülmesi teknik olarak mümkün değildir. Onun için.." diye cevap vermeğe başladı.

Şaşılacak bir şey. Aklım da bu işlere ermiyor. Ya Ha-

san'ın dediği doğru ise.. Fakat aklıma bu da yatmıyor.

Hasan'la uzun münakaşa ettim. Bu münakaşalar bir değil, bir çok defa tekrarlandı. Hasan sebep göstererek açıklayamıyor. Sadece; *"Teknik olarak mümkün değildir"* diye kesip atıyor. Bu tekerleme de beni tatmin etmek için yeterli değil.

İsmet hiç fikir ileri sürmüyor. Sadece dalgın dalgın düşünüyor. Şüpheli, anlaşılaz bir hâli var. Hasan'la münakaşalarımda kavgalar bile yaptım. Davam şu; ben diyorum ki:

"Ortada bir yük var. On kişiyiz bu yük on kişiye bölüştürülecek. Bunun seksen okkası benim payıma düşmüş. Yükleyin sırtıma! diyeyim.. Yüklesinler, taşıyıp götüreyim. Başka şeye aklım ermez. Başkasına ait yük benim sırtıma yüklenemez."

Nihayet Cavit'e sorduk. O da: *"Ana paranın bölüşülmesine teknik bakımından imkan yoktur!"* dedi ve orada durdu. Söylendik. Biz söylendikçe Cavit kızıyor. Pancar gibi oluyor. *"Olamaz!"* diyor. Bu adam da herşeyde ve çabucacık kıpkırmızı oluyordu. Hatta, mağrur bir şekilde:

"Sizin aklınız ermez!.." derdi.

Bu bana hakaretti. Ama haksız da değil, hakikaten aklım ermez. Fakat sonra uygulama gösterdi ki, o Türkiye'nin biricik gururlu maliye bilgini Cavit de pek anlamazmış. Yahut da bir art niyeti varmış. Eğer bu ikinci şık doğru ise, şüphesiz bir hâin sayılmalıdır.

Sonra Cahit'e sordum. Ondan da aynı cevabı aldım. Anladım ki Fransızlar böyle istiyor. Demek Cavit de, Hasan da Cahit'le beraber. Felâket! ne yapacağız?

AVRUPALI UZMANDAN GERÇEĞİ ÖĞRENDİM

Bazan düşünüyorum. «Bunlar bu işi biliyorlar. Ben câhillik edip onlara karşı çıkarak işlerini büsbütün güçleştirmemeyim. Vazgeçeyim, bildikleri gibi yapsınlar» diyorum. Fakat sonra da, «ya kasten böyle yapıyorlarsa, ya para dalaveresi varsa..» demeye başlıyorum.

Ama iş de çok önemli. Bir gün yine Cavit'e holde sordum. Yine aynı nakarat..

Nihayet düşündüm ki, en iyisi tarafsız Avrupalı maliye uzmanları bulup onlara fikir danışmalı. Zaten İsmet, Cavit'i getireceğine böyle birini bulmalıydı.

İsmet'ten habersiz, Ahmet İhsan'a, böyle birini bulmasını söyledim. Anadolu trenleri meselesi için Lozan'a gelmiş olan Günther'i getirdi. Ona sordum. Bu adam ana paranın da bölüştürülmesinin pek âlâ mümkün olabileceğini söyledi: *"Ancak ben iyi bilmem, bunu araştırabiliriz.."* dedi.

Bundan aldığım cesaretle Cavit ve Cahit'i aradım. Holde imişler. Onlara:

"Bir önemli Avrupalı uzman bulduk. Borçların ana parasının bölüştürülmesi de mümkünmüş.." dedim.

Cavit kızardı. Pancar gibi oldu. Bu adam çok kibirli idi. Ufak bir itiraz karşısında bile kanı başına çıkar kıpkırmızı olurdu. Şöyle konuştu:

"Mümkün değil. Olsa bile tahvillerin yeniden bastırılması milyonlara patlar. Bu da astarı yüzünden pahalıya gelir."

Tabii bu sözü duvarda açılmış bir gedik idi. Demek gedik açtım. Cesaretim de arttı. Demek ki Cavit bu işin teknik olarak mümkün olduğunu biliyor. Kasten "olamaz" diyordu. Hâindir.

Günter'i bu işleri bütün yanlarıyla araştırması için Zürih'e yolladım. Oradaki bankerlerden işi inceleyip geldi. Dedi ki:

"Ana paranın taksimi teknik olarak kesinlikle mümkünmüş. Tahvil kağıtları parçalanıp taksim edilemeyeceğinden ve yeniden basılması da pahalı olduğundan, yeniden birer kağıt bastırılarak ilâve edilebilirmiş. Bu da çok çok yarım milyonluk bir işmiş."

Yerimden zıpladım. Doğurusu bu çok büyük bir hizmet olmuştu.

İsmet'e durumu anlattım. İsmet yine bir fikir söylemiyor. Hasan'a söyledim ve sözüme ağır lâflar da ilâve ettim. Hole indim Cavit'le, Cahit'i buldum.

ANA PARANIN TAKSİMİ MESELESİ

Onlara da kağıt ilâvesi meselesini söyledim. Cavit:

"O da milyonlara patlar" dedi.

"Hayır, yarım milyona mal olurmuş" dedim. Çenesi tutuldu.

Bu iş için Hüseyin Cahit de gazetesinde Cavit'in sözünü savunuyor, bizim aleyhimize yazıyor. Bizi cahillikle itham edip, alaya alıyor. O da Düyun-u Umumiye'de Dâyinler Vekili idi ya!.

Bu efendiler yıllarca Düyun-u Umumiye'den çöplenmişlerdi. Halâ da çöplenmekteler. Biri Yahudi, diğeri Arnavut. Türk çalışsın, Avrupalılar'a para versin, onların umurunda mı?

Artık benim bu üçlüden iyice sıtkım sıyrıldı. Bu işlerin başında Fransızlar'ın Bompar, Deklenoyer Serrebos var. Bompar'a kesinlikle ana paranın da bölüştürüleceğini söyledim. O dedi ki:

"Sizin delegeleriniz (Cavit, Cahit ve Hasan) yalnız faizde bölüştürmeyi kabul ettiler bile..O iş geçti. Geri dönülemez!" diye cevap verdi. Dedim ki:

"Hayır onlar kabul edemez, delege biziz."

Hale bakın siz!.. Meğerse bizim onayımızı almadan delegemiz Hasan, danışmanlarımız Cavit ve Cahit kabul ediyorlar. Felâket, vazifeye hıyânet!

Bunun üzerine Fransızlar tarafında bir kıyamettir koptu. Telaş ve ateşli münakaşalar, tehditler.. Her şey var. İsmet'in sinirleri yine zayıfladı. Uyku uyuyamıyor. Yemeden içmeden kesildi, odasında volta vuruyor. Adeta ne yapacağını şaşırmış. Nihayet bu işle ilgili olarak bizim bütün danışmanların da katıldığı büyük bir toplantı düzenledi.

İSMET BENİ TOPLANTIYA ÇAĞIRMAMIŞTI..

Münakaşa edildi. Dinledim, dinledim, sonunda ayağa kalktım. Dedim ki:

"Bu iş mutlaka ana paranın da taksim edilmesi suretiy-

le olacaktır! Kesinlikle başka şekilde olamaz! Asla başka şekli kabul etmem!."

Hasan başını kaldırdı. Yan gözle bana bakarak (bu hâli hiç gözümün önünden gitmez) şöyle dedi:

"Ana paranın taksimi teknik bakımından mümkün değildir."

Ben: "Mümkündür, başka türlü olamaz!" dedim.

O: "Hayır!" diye tekrarladı.

Bunun üzerine konuştum:

"Arkadaşlar hepiniz işitin! Ana paranın da bölüşüleceği hükmü olmayan bir muahedeyi ben imzalamayacağım. İsmet Paşa ve Hasan Bey imzalasalar da benim imzam olmayan bu muahede geçerli olmaz!"

Hasan masanın üzerine çok yatar. Burnu adeta önündeki kağıda dokunur. Adeti böyledir. Bu vaziyetinden telaşla doğruldu:

"Eee sonra ne olacak?" dedi.

Cevap verdim:

"Böyle korkunç bir durumun ortaya çıkmaması için şimdiden Ankara'ya yazarız. Hükümet de sizin fikrinizde ise bana öyle emir verir, ya ben bunu kabul etmez istifa ederim, ya da hükümet beni azleder o zaman siz imzalarsınız. Yahut da seni azleder.."

Hasan cevap vermedi. Ben de oradan çıktım. Çok tuhaf şey! İsmet beni bu toplantıya çağırmamıştı. Toplantının zamanını da bana söylememişti. Haber alıp yetişmiştim.

Bu sözlerime de İsmet evet veya hayır gibisinden bir şey söylemedi. Bu işte de İsmet fikirlerini devamlı saklıyordu.

İsmet ıztırap içinde. Hâli perişan. Bana da bir şey söylemiyor. Nihayet döküldü:

"Cavit, Cahit, Hamit başımıza belâ olmuştur. Bunları nereden getirdim?" dedi.

"Sana demedim miydi?" diyecektim. Ama sırası değildi. Çok perişan olmuş, acıdım. Fakat bu sözü haketmişti. Taşı gediğine koymak lazımdı.

Devam etti:

"Bunlar düşmanla bir olmuşlardır. Hem düşmanla uğraş, hem de bunlarla. Sen bana «Cavit'i getirme!» diye çok söyledin. Kendi elimle yaptım. Bunlardan kurtulmadıktan sonra bu işi halledemeyiz. Engel oluyorlar. Hasan aptalını da bunlar kullanıyorlar.."

İşte işin dosdoğrusu bu idi. Benim de kaanatim onların hıyanet içinde olduklarındaydı. Bizim Hasan ahmağını da bilmem nasıl elde etmişlerdi. Bizi içimizden bombalıyorlardı. Bunlardan kesinlikle kurtulmak lazımdı.

İsmet bana dedi ki:

"Ben bir çâre düşünüyorum. Paris'ten Ferit'i (Ahmet Ferit Tek) getirtelim. Ona, ana paranın taksimi üzerine bir proje hazırlatalım. Fransızlar'la müzakereye onu görevlendirelim."

Cevap verdim:

"Çok yerinde. Ancak bu adam da huysuzdur, yalancıdır. Bu sebeple tehlikelidir. Puankare'nin tebliğinin mürekkebi de henüz kurumadı. Eğer söz dinler ve bir şey çıkarmazsa pekâla."

İsmet, *"ben onu idare ederim"* dedi.

Gerçekten Ferit yeteneklidir. Bunu Maliye Bakanlığını düzene koyarak ispat etmiştir. Uygundu. Yine de dedim ki:

"Bir tedbir daha var. En esaslısı budur. Bu Cavit'ler zehir yayan bir kaynak hâlindedirler. Bunun için sert hareket etmek gereklidir. Bu kaynağı kurutmalı. Bunun için Cavit, Cahit ve Hamit'i Lozan'dan göndermeli. Bunlara Hahambaşı'nı da eklemeli. Bu arada Reşat da (Nihat Reşat Belger) imtiyaz ve kadın işlerinden başka şeyle meşgul değil ve Avrupalılar'la çok sıkı fıkı. Bize de henüz hiçbir hizmeti görülmedi. Sorumsuz bir adam. Çalışmıyor da. Hiçbir sözünde de durmuyor. Bu beşini Lozan'dan gönderelim. Yer açılır.."

İsmet: *"İyi ama ben bunu yapamam!"* dedi.

"Niye? Pekâla yaparsın. Sen Başkansın!" dedim.

Dedi ki: *"Sen yap!"*

İsmet bu.. Kendine düşman kazanır mı? Önce şahsını

düşünür, sonra millet devlet işi..

Ben de: *"Peki ben yaparım!"* diye cevap verdim.

BEŞ DANIŞMANI AZLETTİM!

Rıza Nur, Türk için menfaatini, hatta başını derhal ortaya koyar!

Derhal durumu bunlara tebliğ ettim:

"Danışmanlıktan azledildiniz, hemen bu akşam Lozan'ı terkedeceksiniz!.. Etmezseniz bunun sonu kötü olur!" dedim.

Hepsi gittiler. Yalnızca Cavit bir kaç gün izin istedi. Bir kaç gün sonra o da gitti. Nihat Reşat'a, İsmet bilmem neden, benden gizli bir memuriyet süsü vererek göndermiş. Cahit ise danışman değildi. Danışman olmadığından Cahit'e bir şey diyemedik.

Bu kişilerin gitmesi Fransızlar'a ağır geldi. Söylendiler. Bompar bu konuda bize şikayette bulundu. Tabii işin lehimize etkileri hemen görüldü. Gerçekten bu meselede bundan sonra hafiflik hissettik.

Ferit geldi. Projeyi, bizim verdiğimiz esaslara göre yaptı. Fransızlarla müzakereye başladı.

Fransızlar: "Bu yenidir diye kabul edilmiş esasları bırakıp geriye dönemeyiz" dediler.

Ferit gerçekten huysuz ama dirayetlidir. Fakat idaresizdir. Kendini derhal düşürür. Ne idi, notlarımda yok, iyi de hatırlayamıyorum, bir pot kırmış. Avrupalılarla kavga etmiş. Onlar da bize bir nota verdiler:

"Böyle bir adamla müzakerede bulunmaya tenezzül edemeyiz" diyorlar.

Ben Avrupalılarla bu kadar kavgalar ettim, iş bu noktaya hiç gelmemişti. Ferit bir hamlede ipleri kopardı.

İsmet de nihayet Ferit'i gerisin geriye göndermeye mecbur oldu. Ama biz artık yeni esasları koymuş olduk: O esaslar üzerinden müzakereleri bizim danışmanlarla sürdürdük.

Sonunda ana para taksimi tezimizi kabul ettirdik. Bu büyük bir zaferdir. Bunu hatırladıkça, doğrusu

göğsümün kabardığını hissederim.

Bir sene kadar önce Paris'te, Porse civarında Hamit'e rastgelmiştim, bana şunları anlattı:

"Barıştan sonra Lozan'dan dönerken İstanbul'da İsmet'i ziyarete gittim. Beni büyük bir sevgi ve güleryüzle karşıladı. Kucaklayıp, şapur şupur yüzümden öptü. Benim Hamitciğim, dedi. Lozan'daki olayı unutmuş diye düşündüm. Ama bir gün sonra Ankara'ya gitti. Meclis'te nutuk vermiş. Bizi hâinlikle itham etmiş. Bu adam ne kadar içi dışı farklı bir adamdır?"

Güldüm ve: "O öyledir. Kimi en çok sevmezse ve o aralık ona fenalık yapacaksa, en çok ona sevgi ve samimiyet gösterir. Eğer birine bir gün çok sevgi gösterisinde bulunursa, o adam bilmeli ki, o sırada ona büyük bir kötülük yapmakta, felâket hazırlamaktadır" dedim.

İsmet bu! Topçu İhsan'a (Eryavuz) da büyük(!) hizmetlerinden söz eden bir belgeyi kendi imzasıyla vermiş, üç gün sonra da irtikâp suçlusu olarak onu hapse attırmıştı *(Yavuz Zırhlısı'nın tâmirindeki ihmâli işi).*

Beni, Mustafa Kemal'in istemesine rağmen, *"onunla asla çalışamam!"* diyerek kabineden atmış.

Mustafa Kemal'in, *"Nasıl olur? Arkadaşımızdır.."* demesi üzerine de, İsmet: *"Ben onu idare ederim"* diyebilmişti.

Aynı gün de bana Sinop'a şu şekilde telgraf çekmişti:

"Sen Türkiye'nin en değerli evlâdısın. Senin hizmetlerinden ayrı kalamam. Dinlenme sürenizin bitmesini bekliyorum.."

İsmet'in buna benzer misalleri sayısızdır.

HASAN'IN GETİRDİĞİ HIRSIZ

Ben genellikle çeşitli komitelerimizin müzakerelerini dolaşırdım. Hasan'ın Lozan'a getirdiği ve benim Sirkeci'de iken Hasan'a: "Bu çocuk ahlâksızdır, hırsızdır, götürme!" dememe rağmen onun beni dinlemeyip götürdüğü çocuğu her komitede daima görüyordum. Dikkatimi çekti. Bunun böyle her komitede bulunması niye sanki?..

Şüphelendim. Bu çocuğa sordum ve çıkıştım:

"Senin bu komitede ne işin var? Bir daha seni buralarda görmiyeceğim! Hiç bir komiteye de girmeyeceksin! Bir daha görürsem ayağını kırarım!"

Fakat hergün herşeyle uğraşmaya vaktim yok ki.. Hatta unuttum bile. Düyun-u Umumiye için yapılan meşhur büyük toplantıda son sözümü söyleyip çıkarken, yine bu çocuğu orada bir köşeye sıkışmış gördüm. İşi yok. Dinliyor. Sinirimden, başka işim de var, çocuğu unuttum çıktıp gittim.

Aradan günler geçti. Otelci bu çocuğun (ismini hâlâ bilmiyorum) üç günden beri ortada olmadığını, kapısını açtıklarını, içinde eşya olmayan kötü bir bavul bulduklarını, otele 600 frank kadar borcunun olduğunu söyledi. Bu para 2 bin Türk lirasıdır. Meğerse bizim danışman ve kâtiplerden de ödünç diye paralar almış, yemiş. Onlar da çocuğu aramaya başladılar.

Çocuk yok. Polise haber verdik. Aradı. Polisin tahkikat bitiminde verdiği rapor şudur:

"Bir gece Lozan'ın fena meyhanelerinden birinde İsviçre'nin en ünlü hırsızlarından biri ile görülmüş. Bir gece yarısı Venizelos'un otomabilinde görülmüş. Fransız heyeti ile ilişkide imiş. Geceleri sık sık Rus heyeti üyelerine gidermiş.

Hele son günlerde hep orada imiş. Bizim otelde geceleri kumar oynarmış. Üç gün önce İsviçre sınırından çıkmış. Viyana civarında trende birinin bavulunu çalmış. Oradan Rusya'ya geçmiş."

Hasan'a dedim ki:

"Gördün mü? Sana bunu Sirkeci'de söyledim. O oğlanı götürme dedim. O namuslu bir gençtir, dedin. Nasıl namuslunu beğendin mi?"

Hasan'da lâf yok. İlave ettim:

"Bari aklın ermiyor, lâf dinle!.."

İnnellahe maassabirin! Bu Hasan'dan hakikaten çok çektik! Çok işleri berbat etmiştir. Temizleyinceye kadar göbeğimiz çatlamıştır. Bazı pislikleri de temizlenememiştir.

Bu çocuğun borçları, devletin namusu olarak heyet bütçesinden ödenmiştir. Rezil olduğumuz da üstüne caba kaldı. Ben heyet başkanı olsam bunu Hasan'a ödetirdim. İşin asıl kötü yanı, demek ki, bu namussuz oğlan sürekli casusluk yapmış. Ne gördü ne işittiyse düşmanlarımıza haber vermiş.

Fransızlar, İngilizler bana düşmandılar. Sürekli: *"Barışı sen engelliyorsun, hep sen karşı çıkıyorsun"* demeleri boşuna değilmiş.

Demek bu ve içimizdeki başka casusları aracılığı ile olanı biteni elifi elifine haber alırlarmış.

İsmet sağır.. Ne kadar kulağına da sokulsan, yüksek sesle söylemezsen anlamıyor. Sırf bu sebepten dolayı, konuşmalarımızı duymasınlar diye, odasının iki yanındaki odaları da biz kiralamıştık. Meğerse ayaklı casuslar varmış..

İşte bazan insanın içi şüphelenir, hatta iyice birinin üstüne de kondurabilir. İşin tedbiri de kolaydır. Almak ister, ama söz dinletemeyince, yaptıramayınca fayda yok. Belâyı savuşturamaz.

Bu oğlan meselesi de böyle oldu. İşte Hasan'ın dengesizliğine bir delil de budur.

AVRUPA BASINI BENİM ALEYHİMDE

Bu sırada idi, bir gün asansöre bindim. Senyos da bindi.

Bana sordu: "İşler nasıl?"

"İyi" dedim.

"İyi değil, barış olmayacak!" dedi.

"Niye?" dedim.

Konuştu:

"Sebebi sırf sensin. Ne ağır sorumluluk altındasın. Ne cesaretle bu sorumluluğun altına giriyorsun?"

Anladım ki maksatlı, beni korkutmak istiyor. Aldırmadım.

Yine bu sıralarda Fransız, İngiliz basını benim şahsım aleyhine şiddetle yayın yapıyorlarmış.

Bizimkiler haber verdiler. Ben aldırmadım bile. Tabii düşmana düşman maval okuyacak değil ya.. Menfaatlerine hizmet etsem yapmazlar, överler.

Bir gün Bonpar holde yanıma geldi. Terbiyeli ve kibar adamdır. Hoş beşten sonra, "Basın senin ne kadar aleyhinde" dedi. Durdum, cevap vermedim.

"Haberin yok mu?" dedi.

Galiba haberimin olmadığını sanıyormuş. Çünkü hareketlerimde hiçbir tesirinin olmadığını gördüğü için, haberim yok diye, bana haber vermeğe gelmiş.

"Haberim var" dedim.

Hayret belirtileri gösterdi ve:

"Canım niye böyle yapıyorsun? Bak bütün Fransız ve İngiliz basını senin aleyhinde. Kendine niye fena dedirtiyorsun?" dedi.

Cevap verdim:

"Benim ne kabahatim var ki? Niye aleyhimde yazıyorlar?"

Açıkladı:

"Çünkü barışın yapılmasına sen engel oluyorsun."

Hayret ederek, "Niye?" diye sordum.

"Çünkü aynen yazdıkları gibi söyliyeyim: Karşı çıkışın merkezi sensin. Sen karşı çıkmasan çoktan muahedeyi yapıp imzalamıştık. Direnmekten vaz geç de bu hakkındaki yayın sona ersin!" diye cevap verdi.

Demek ki bu adamlar, kendilerine karşı çıkanın ben olduğumu toplantılarda gördükleri gibi, bazı şeyleri de casusları vasıtasıyla öğrenmişler. Beni korkutup direnişimi kırmak için aleyhime yayın yaptırıyorlar. Zaten bilinir ki, Avrupa'da gazetelere bu tür haberleri Dış İşleri Bakanlı'ğı verir. Emreder.

Ama böyle şeyler bana vız gelir! Bunu bilmiyorlar. Ben gürültüye pabuç bırakanlardan değilim! Kendisine şu cevabı verdim:

"Mösyö Bompar! Ben aleyhimdeki bu yayınlarla övünüyorum!"

Şaşırdı. "Nasıl olur? Bununla övünülür mü?" dedi.

Dedim ki:

"Sizler bizim düşmanımızsınız. Burada karşı karşıya gelmişiz, savaşıyoruz. Düşman düşmanı methedecek değil ya.. Sizin basınınız beni kötüledikçe Türkiye'de derler ki: Bravo Rıza Nur'a! Demek milletin haklarını iyi savunuyor ki, onlar aleyhindeler."

Bampar, anlamlı bir şekilde yüzüme baktı. Elimi sıktı ve hiç bir şey söylemeden gitti. Bir kaç gün sonra da aleyhimdeki yayınlar dindi. Demek ki bu yayınların da bir fayda vermeyeceğini Bompar bizzat görmüş, bu faydasız yorgunluğu sona erdirmişler.

Basındaki yazılanlarda Fransa ve İngiltere'de benim adımı şiddetli, uyumsuz, geçimsiz, hatta vahşiye çıkarmışlar.

Bir gün, Fransızlar'ın Tan Gazetesi başyazarı bizim Elçiye (Ferit) Paris'te söylemiş, o da sonra bana söyledi ki şudur: Bu başyazar, Lozan'dan dönüşünde (Lozan müzakereleri kesildiği zaman) Bompar'a beni sormuş: «Bu burutal adam nasıl adamdır?» demiş.

Bompar da «Tersine nâzik, centilmen bir adamdır. Sadece direnişi güçlüdür» diye cevap vermiş.

ALMAN GAZETELERİ İSE BENİ ÖVÜYOR

Oysa Almanya ve Avusturya gazeteleri benimle ilgili çok yayın yapmışlar ve bana övgüler yağdırmışlar. Demek ki, tenkit ve övgü, durum ve menfaate göre değişmektedir.

Bompar'ın ve diğerlerinin tekliflerine sürekli benim karşı çıkmamdan söz edilmesi, İsmet Paşa'nın onların isteklerini daima kabul ettiğini göstermektedir.

Yine bu sıralarda İngilizler, otellerinde resmî ziyafet vermişlerdi. Bu otelin salonu, kenarlarında büyük sütunlar olan güzel bir yerdir.

Yemekten sonra herkes dansediyordu. Ben de bir sütuna yaslandım seyrediyorum. Kadınlarda şahâne tuvaletler var. Üstlerindeki mücevherleri toplasan, Türkiye'nin bir senelik olmasa bile, altı aylık bütçesidir.

Hâlimizi düşünüyorum. Türkiye iki üç asır önce ne

idi, şimdi ne?

Dalmışım. Biri kolumdan tuttu. kendime geldim. Baktım Madam Bompar. Bu ihtiyar bir madam. Boynunda on taşlı bir gerdanlık var ki, tek taş, her biri fındık büyüklüğünde. Çok kızgın. Beni dövecek gibi bir tavır içinde.

"Buyurun madam!" dedim. Başladı:

O —Siz Türkler nankörsünüz. Sen de kötü bir adamsın. (İçimden Lâ havle velâ kuvvete.. Her belâ da beni buluyor. Bu kadına ne oluyor? Ne ağır sözler bunlar? Hem de ilk sözü böyle. Kocası terbiyeli, karısı ise ne halde? diyorum.) O ise devam ediyor:

—Siz iyilik bilmezsiniz!

Ben —(Tam bir nezâket içinde) Pardon madam. Ne var ne oldu?

O —(Şiddetle) Daha ne olacak? Barışı sen engelliyormuşsun! (Hopalaa, al bundan da bir okka!)

Ben —Hayır madam. Yanlışınız var. Biz hepimiz barış için can atıyoruz. Hepimiz onun için çalışıyoruz.

O —Hayır, bizzat sen engel oluyorsun!

Ben —Niye?

O —Karşı koyan sensin. Sen karşı çıkma barış derhal olacak. (İçimden, şimdi anlaşıldı. Yine karşı çıkma meselesi diyorum.)

KANCIK KURT GİBİ BANA SALDIRAN KADIN

Ben —Yanlış madam. Afedersiniz madam. (Demek bunlar benim direnişimi kırmak için her şeyi yapmışlar: Aleyhimde yayın, tehdit, rüşvet verme denemesi.. Tesiri olmayınca artık ümitsiz kalmışlar. Şimdi Madam Bampar korkmuş kancık kurt gibi bana saldırıyor. Ve demek Avrupalılar, ben olmasam İsmet'le barışı derhal yapacaklarına inanıyorlar. Demek İsmet onlar ne derse kabul ediyor. Ben ise karşı çıkıyorum.)

O —Hayır, hayır sen sorumlusun!

(Diyor, bağırıyor. Etrafıma bakmaya başladım. Herkes-

ten utandım. Karı bana ve Türk milletine hakaret ediyor. Kan beynime çıktı. Fakat ne yapayım? Karşımdaki kadın. Nezâketi elden bırakmıyorum. Fakat kendimi de güçlükle tutuyorum.)

Ben —Madam, lutfediniz. Hadi bana hakaret ediyorsunuz. Hatırınız için ses çıkarmıyorum. Keyfiniz kaçmasın diyorum. Ama Türk Milleti'nin ne kabahati var? Bir millete hakaret ediyorsunuz! Rica ederim, bâri bunu yapmayınız!

O —Evet, evet. Türk milleti nankördür. Adîdir. İspat ederim. Dinle: Biz İstanbul'da elçi iken Balkan Savaşı günlerinde bir cemiyet kurdum. Para topladım. Hastahaneleri dolaştım. Yaralılarınıza baktım. Bunların kadrini bilmiyor, şimdi barış yapmaktan kaçınıyorsunuz! Bu nankörlük değil midir?

(Ne kadar olsa kadın.. İşte zayıf yanı.. Akıl ve mantığının küçüklüğü hemen sırıtıyor. Hastalarımıza bakmış. Ben de bunun karşılığında devletin bütün hak ve hayatî menfaatlerini bir yana bırakıp barışı onların istedikleri biçimde yapıvermeliymişim.. Bu terbiye de değil. İnsan hiç yaptığı hayır ve yardımı başa kakar mı?)

Ben —Peki madam! Madem ki siz arzu ediyorsunuz, böyle bir iyilikseverlik de yapmışsınız. Barışı yapalım.. Peki..

(Baktım keyiflendi ve «yapıverin!» dedi.)

Ben —Yapalım, fakat barış nasıl olur bilmiyorum. Ne yapalım ki barış olsun?

O —O çok kolay.. Hiçbir şeye karşı çıkmayın, olur biter.

Ben —Öyle mi? Öğrendim. Çok kolaymış. Mersi madam.. Fransa'nın bu işte hayatî bir meselesi yok. Hepsi hepsi bir kaç frank. Oysa Türkiye'nin hayatı söz konusu. Bizim için direnmemek, Türkiye'yi ölüme mahkûm etmek demektir. Madem ki barışın tılsımı karşı çıkmamak ve direnmemektir, sizden rica ediyorum madam, kocanıza söyleyin de bizim isteklerimize karşı çıkmasın. Bize direnmesin de barış hemen olsun.

(Şüphesiz bu söz senet idi. Fakat bir aşk macerasında

kadınlık onuru fena halde yaralanmış bir kadın gibi Madam Bompar yaralı bir kaplan hâli aldı.

Durdu.. Verecek cevap bulamıyor. Geriledi. Gidecek gibi idi. Yine bana ilerledi. Ben ona bu sözleri söylerken sol elimi kaldırmış, parmaklarımla sıkıntı ve ferahlık işaretleri yapmaktaymışım. Sağ elini uzattı. İşaret parmağının ucunu, bu uzanmış parmağımın üzerine koydu ve dedi:)

O — Siz vahşisiniz. Hem bu, işte. Bu damarlarınızda var, ırkınızın kanından geliyor.

KADIN DÖVÜLMEZSE..

Bonjur bile demeden çekti gitti. Şimdiye kadar Fransız kadınının bu kadar terbiyesizini görmemiştim. Kadın.. Hem resmî delege değil, nesine gerek.. Öyle kızdım ki, kendi kendime:

«Kadın döğülmez derler, gel de döğme.. Böylesi döğülmez mi? Nasıl olur da bu saçından tutulup ayak altına alınıp çiğnenmez.. Yer ve durum uygun değil ki, haydi yapabilirsen yap!. Kıyamet kopar.

Vahşî Türkler kadın dövüyor diye avazları çıktığı kadar bağırırlar. Sanki bu Avrupa denilen toprakta kadın yaratıldığından beri hiç döğülmemiştir.. Oysa hergün kocaları ve başkaları kadınları döverler. Bunlar vahşi olmaz. Bize gelince vahşî oluruz» dedim.

Bu kadın son zamanlarda bir sinir krizi geçiriyordu galiba. Adetten kesilme zamanı mı idi ne? Bizim otelin holünde, bizim danışmanlardan birini yakalıyor, haşlıyor. Bu işi kendi heyetlerinin kâtiplerine de yapıyor. Bu hareketleri herkesin dikkatini çekiyor. İşittim ki Fransızlar madamın adını le foutte *(kırbaç madam)* koymuşlar.

Bu da gitti.. Ama bize belâ eksik değil ki.. Bizim eski Büyükelçi ve diplomatlardan bana mektup yazanlar var. Ders, nasihat veriyorlar, azarlıyorlar. Bu mektupların özeti:

«Ayol bu ne şirretliktir? Herşeyi reddediyorsunuz. Böy-

le diplomatlık olmaz. Yumuşak olun! Sonra koparacaksınız, barış yapılamayacak!»

Gerçekten cesaret kırıcı şeyler. Fakat aldırmıyorum. İçimden diyorum:

«Sizler birer kabaktınız, dikildiniz, yapraklandınız. Ürününüzü verdiniz. Kurudunuz. Hem de ne ürün?»

İsmet de aynı mektuplardan alıyormuş. Bana hiç yazışmalarını falan gösterdiği yoktu. Ama bunları gösterdi. Herhalde direncimi kırmak için yapıyordu. Bir de ilerde barış olmazsa sorumlunun benim olacağını şimdiden göstermiş oluyor. Beni suçlayacak. Bunları da belge olarak kullanacağını içinde kurmuş.

Sonra işittim ki, bunlardan Rıfat Paşa, eski diplomat arkadaşlarına:

«Karışmayın!.. Bunlar bizim gibi miskin diplomat değil. Biz hep verir ve hem de teşekkür eder, minnettâr görünürdük. Bunlar hem kafalarına vuruyor, hem de alıyorlar. Şimdiye kadar çok güzel şeyler aldılar..» demiştir.

DİPLOMAT ESKİLERİ, HİDİVLER BAŞIMIZDA

Bu eskiler gibi bir de yeni diplomat var. Roma'da Elçi *Celal Arif* (Celâlettin Arif Bey).

O da İsmet'e ve bana mektuplar yazıyor. İyi yönetimle Arnavutluk, Karadağ ve Mısır ile ittifak yapılarak bir **Müslüman İttifakı** ve bununla Batılılar'a karşı durmayı tavsiye ediyor.

Hele bununkisi baştan aşağı zırva. Müslümanlarla ittifaksa Karadağ ne oluyor? Hem müslümanların hepsi Batılılar'ın elinde esir, nasıl ittifak yapabilecekler? Üstelik de güçleri ne ki.. Karadağ ise dünya üzerinden silinmiş bir devlet..

Derken bir de başımıza *Hidiv Abbas Hilmi* çıktı. Abbas Hilmi, Lozan'da imiş. Nihat Reşat'ı başıma musallat etti. İle benimle görüşmek istiyormuş; «Nereye emrederse geleyim, fakat görüşmemiz gizli kalsın» diyormuş.

Bu eski mühim bir adam. *«Ona ben giderim»* dedim, gittim. Şundan bundan lâf edildi. Çok durmadım.

Çıkıyorum. Paltomu tutmak istedi. Kesinlikle olmaz dedim. Zorladı ve tuttu. Bu kadar yaltaklanmasına şaştım. Zaten benim gözümde bayağı ve kirli bir yaratıktır. İsmet'le de görüşmüş. İsmet bana söylemedi.

Bu adamın her işi, hareketi menfaate bağlıdır. Brüksel bankalarında parası varmış. Savaşta el koymuşlar. Halâ vermiyorlarmış:

«Bunu alıverin» diyor. Bir kısmını Kızılay'a hibe edeceğini söyledi.

«Peki» dedik. Arif Paşa adında bir kâtibi varmış. O gelip gitmeğe başladı.

Bu yetmedi, arkasından Londra'daki mâlî işlerini düzünlemek için bizden Londra'ya gitmeğe pasaport istedi. Artık yakamızı bırakmıyor. Bunu adamlarından biri bana söyledi. Dedim:

«Biz burada delegeyiz, pasaport veremeyiz» gitti.

Hidiv'in cevabı: «Ben Türk uyruğundayım» imiş.

«Doğru ama, bizim vazifemiz değil, Ankara'ya müracaat etsin!» dedik.

CELAL ARİF, HİDİV'DEN PARA ALMIŞ

Bu sırada Celal Arif hikmet dolu(!) sözlerinin Roma'dan yetmediğini düşünmüş olacak ki, Lozan'a geldi. Hidiv bize adamları vasıtasıyla Celal Arif hakkında müthiş şeyler söyledi. Biz Hidivden böyle bir şey istemedik ama söyledi.

Şöyle ki: Hidiv Roma'da imiş. İtalyanlar'ın kendisini sınır dışı edeceklerini işitmiş. Elçi Celal Arif'e müracaat etmiş.

O da «ben sınır dışı edilmeni önlerim» demiş. Hidiv'den beş bin İngiliz lirası almış.

Sonra «Kızılay'a para gerekli» demiş. Bin lira daha almış. Bu parayı da Kızılay'a yollamamış.

Hidiv İtalya'da kalmış. Fakat öğrenmiş ki, kendisinin İtalya'dan sınır dışı edilmesi haberi doğru değilmiş. Bu iş, Celal Arif'in, Hidivden para çekmek için planladığı bir düzenmiş. Hidiv'in kalması için rüşvet de dağıtmamış,

paraları olduğu gibi yutmuş.

Ben: «Lâfa inanmam, belge isterim» dedim.

Bunlarla ilgili olarak Celal Arif'le olan konuşma ve paranın alındığını belgeleyen senet kopyaları gösterdi. Makina ile kopya edilmiş. Fransızcadır ve Sinop'ta kütüphânemde duruyor.

Hidiv duramaz. Bize de hiç gereği yokken bu casusluğu yaptı. O öyledir. Casusluk yaptırır, bizzat casusluk yapar. Entrikasız rahat edemez.

Lozan'da bir takım Suriye'li politika serserileri etrafta dolaşıyor. Bunların başında, bizim eski dürzî milletvekillerinden (Meclis-i Mebusan'daki Suriye milletvekilleri) *Emir Şekip Arslan* ve *Ceberizâde İhsan.*

Bunlar, «Suriye'yi Fransızlar'dan kurtaracağız. Ordan Mısır'ı da alırız» diyorlar. Hidiv'den para koparıyorlar.

Hidiv memnun. Ama bir süre sonra onları kovdu. Kovdu ama boş duramaz ki.. Yanına başka bir takım serserileri topladı. Bu sefer Hicaz'da Halife olacak. Bu O'nun zaten eski Hidiv'lik zamanından beri davasıdır. Hidiv'i biraz da bunlar yoldular.

HİDİV BİZİ ANKARA'YA ŞİKAYET ETTİ

Nemize gerek.. Ne yaparsa yapsın. Zaten bizim işten vaktimiz yok. Fakat Hidiv iyice ileri gitti. Londra'ya pasaport almak için bana rüşvet teklif etti. Aracı olan adam Suphi Nuri (İleri-gazeteci)'dir. Sevdiğim adamdır. Çirkin bir aracılığı, her halde farkına varmadan yapmış oldu. Suphi'ye hakaret ettim:

«Git o pis herife söyle! Burada rüşvetçi yok. Onun kendisi hırsız, rüşvetçi, herşeydir. Herkesi kendi gibi sanmasın!» dedim.

İşte bu, Hidiv'le bizi iyice tutuşturdu. Artık Hidiv:

«Rıza Nur beni mahvetti. Ben de O'na yapacağım!" diye herkesin içinde bağırıyormuş.

Nihayet Ankara'ya, Rauf'a bizi şikâyet etmiş.

Rauf da hemen Başbakan sıfatı ile İsmet'e:

«Bu ne demektir, Hidiv Türk uyruğundadır. Niçin koru-

manız gerekirken aleyhine hareket ediyorsunuz? İşini yapın!» anlamına gelen bir şifre vermiş.

Rauf'a, İsmet'in aleyhine olsun da ne olursa olsun, hemen kullanır. İsmet köpürdü:

«Bak Rauf ne yazıyor. Bu adamın imanını gevreteceğim!.." dedi.

İsmet'in de hassas noktası Rauf.. Rauf O'na kızıyor ya.. O da O'na elinden gelen herşeyi yapacak.

Dedim ki: *«Hidiv bize rüşvet teklif ettiydi. Cevap olarak bunu yaz!"*

Bunu beğendi ve hemen yazdı. Bunun üzerine Rauf'un şiddeti, saman alevi gibi geçip söndü. Mesele de kapandı.

Hidiv'in çevresindeki Suriyeli serseriler, efendilerinden para aldıklarından aleyhime çalışmalarını sürdürdüler. Hatta Lozan gazetesinde aleyhime bir makale bile yazdırmayı başardılar. Bunun için gazeteye kimbilir ne kadar para vermişlerdir. Makaleyi bana gösterdiler. Saçma sapan lâflardan ibaret ve hiçbir fikir yok. Zaten benim de böyle şeylere aldırdığım yok.

Bu sırada Suriye Arapları adına, Suriye Temsil Heyeti olarak Lozan'a birileri gelmiş. Bunlar adına Ceberizâde İhsan adındaki kişi benden görüşme isteğinde bulundu.

«Gelsin!» dedim. Yatak odamda konuştuk. Halep'li ilk mebuslardan Nafi Paşa'nın oğlu imiş.

Sultan Reşat'a ve Vahdettin'e mabeyncilik yapmış. Sonra da Şam'da, Faysal'a mabeynci olmuş. Domuzuna bir Arapçı.

Demek İstanbul'da iken de Faysal ile birlikte Arapçılık peşinde imiş. Bizimkiler de böyle birini Türk sarayına kadar, hem de önemli bir memuriyetle sokmuşlar. Ah bu gaflet!.. Her zaman, her zaman.. Demek orada içimizi oydurmuşuz! İsteğini anlattı. Özeti şudur:

«Suriye'de Fransızlar aleyhine isyan başlatacaklarmış. Fakat yeterli kuvvetleri yokmuş. Türkiye ordu gönderip, Fransızlar'ı kovmalı imiş. Sonra da Suriye'yi bu Araplar'a vermeli imiş. Araplar da bağımsız bir devlet ilân etmeliymişler.."

Öyle kızdım ki, birden tepem attı. Biz barış yapacağız diye canımız çıkıyor. Yeniden savaş patlar diye korkudan ölüyoruz. Bu adam da gelmiş ne makamdan çalıyor!

ARAPLARIN SAVAŞTAKİ KALLEŞLİKLERİNİ SURİYELİ DELEGEYE ANLATTIM

Bu adam belki de Fransız casusu idi. Aynı zamanda da Arap davasına çalışıyordu. Bilmem,. Aramızda çok sinirli şöyle bir konuşma başladı. Bunu yazıyorum ki, Araplar'ın zihniyeti, küstahlığı, hayasızlığı nedir, Türk nesilleri öğrensin:

Ben —Ordu göndereceğiz. Kan ve para dökeceğiz. Suriye'yi alacağız. Sonra da size vereceğiz. Bu kadar fedakârlığı ne için yapacağız?

O —Biz de, siz de müslümanız, o sebeple vazifenizdir.

Ben —Bunu şimdi mi öğrendiniz de söylüyorsunuz? Dünya Savaşı'nda müslüman olduğunuzu bilmiyor muydunuz? Türkiye'nin düşmanları ve Hristiyanlar ile birleşip bizi Suriye'den kovdunuz. O kadarla da kalmadınız, Türkler'i kestiniz, mallarını yağma ettiniz. Kadınların ırzına geçtiniz. O zaman müslüman değil miydiniz?

O —Onlar geçmişte kaldı. Unutulmalı.

Ben —Sen pek küstah bir şeysin. Bu unutulur mu? Bak ne vakit unutulur? Bir defa biz oraya gelelim. Sizi keselim, soyalım, kadınlarınıza tecavüz edelim. Belki o zaman unutulabilir. Ödeşmiş oluruz.

O —Aman bunlar nasıl söz? İslâmiyet bize bu görevi vermiştir.

Ben —Siz unutuyorsunuz. Türk bunu unutamaz. «Fransızlar bize zulüm yapıyor» diyorsunuz. Biz Türkler bunu duydukça keyifleniyoruz. Ezsinler sizi. Hak ettiniz. Bu size Allahın gazabı, alçaklığınızın cezasıdır.

O —Aman etmeyin, lütfen sâkin olun. Biz bağımsız olursak size çok faydamız dokunur. İttifak yaparız.

Ben —İttifak sizin olsun. Siz kendinizi bile savunamazsınız. Bozuk bir nesilsiniz. Korkak bir milletsiniz. Sizin yapacağınız askerliği biz iyi biliriz. Siz bağımsız olur

da ittifak yaparsanız, bir de sizi savunmak için Türk askerini kullanmaya mecbur kalırız. Sırtımıza yük olursunuz. Sakın bağımsız olmayın siz!

O —Siz yanlış fikirdesiniz.

Ben —Hem bize bu kadar ettikten sonra şimdi hangi yüzle gelip bizden imdat istiyorsunuz. Sizde utanma yok mu? Yüzünüz kasap süngeri ile mi silindi. Biz oraya girersek size istiklâl vermek mi? Sizi sömürge yaparız. Siz buna lâyıksınız. Bunu eskiden bilemedik. Türk, asırlardan beri Arap'ı, Müslümanlığı korumak için bütün bir Avrupa ve küfür dünyası ile savaştı. Sel gibi kanını akıttı. Dünya Savaşı'nda buna nasıl teşükkür ettiğinizi gördük. Bu ders bize yetmiyor da yine mi sizi savunacağız? Türk olmasa idi bugün ne Arap ne de Müslümanlık kalırdı?

(Bu adamın sadece bildiği bir tek şey var. Ne olmuşsa olmuş.. **«Siz müslümansızın, biz müslümanız, bize yardıma mecbursunuz»** deyip duruyor. Yine onu söyledi. Hem lütfen değil, bunu zorunlu olarak yapmalıymışız. Artık lâfları kabak tadı vermişti. Dedim ki:)

Ben —Eğer Müslümanlık, bize bu kadar kötülük yapan size karşı böyle bir görev yüklüyorsa, (haşa) dinden bile çıkmaya hazırız.

O —(Elleriyle kulaklarını kapayarak) Aman bu ne ağır şey. İşitmeyeyim..

Ben —İşit, işit! Hadi şimdi kalk da, git Fransızlar sizi inim inim inletsinler. Ağlamalarınız Türk'ün kalbine ilaç gibi gelecek müzik sayılır. Kalktı, defolup gitti. Hani derler ya, şu adam insanı dinden çıkarır, hakikaten çıkartacak.. Düşünün.. Türk para ve mal dökecek. Suriye'yi alıp, Arapalar'a buyurun diye teslim edecek. Bunu isteyebilmek için insanda hiç utanma olmaması lazım. Daha dün, bize ne hainlikler yapmışlardı?

MISIRLILAR DA İSTİKLAL PEŞİNDE

Mısırlılar'dan da bir heyet var. Lozan Konferansına, bize ve diğer heyetlere mesajlar gönderip, Mısır'ın

İngilizler'den kurtarılarak bağımsızlığının verilmesini talep ediyorlar. Bunlar Sait Zaglol'un «Vafd» partisi..

Ermeni, Keldanî, Asurî v.b. Hristiyanları konferansa kabul edip dertlerini dinleyen Batılılar, zavallı Mısırlılar'ı ise kabul etmiyorlar.

Mısırlılar, Ermeni meselesi görüşüldüğü zaman gelip bize müracaat etselerdi, ben konferansa resmen kabul edilmelerini isteyebilirdim. Ne var ki bu işler tamamen geçtikten sonra ortaya çıktılar.

Bize: *«Mısır'ı İngiliz'e değil Mısır Milleti'ne terk edin!»* diye ısrarda bulundular.

Biz genel bir ifade kullanarak; *«orayı terk ettik. Mısır'dan bize ne?»* diyoruz. Vaft partisi ve Zaglol Türk'lerin aleyhindeler. Dünya Savaşı'nda İngilizler'e bir milyon insan verdiler. Bunlar zorla değil, para ile asker yazıldılar. Hâlâ sırası geldikçe Mısır basını:

«Biz Dünya Savaşı'nda, İngilizler'e milyonlarla para ve insan verdik. Yardım ettik. Bize bağımsızlığımızı vermiyorlar» diye yazar.

Bu Mısırlılar'ın çoğu Çanakkale Savaşı'nda kullanılmışlardır.

ARNAVUT BASRİ'NİN İSTEĞİ

Lozan'a, dünyanın her yerinden geliyorlardı. Bir takım serseriler, politika avcıları, ortalığa dökülmüşlerdi. Bir gün, Basri imzasıyla bir mektup aldım. Mektuptaki ifadeye bakılırsa sanki yakın bir dostum.. Beni takdir ediyor. Görüşmek istiyor. İmzasının sonuna bir de *Halistürk* adı takmış. Eskiden böyle şeyi yoktu, imzası yalnızca Basri Dukakin idi.

Arnavut Kıral soyundanmış(!). Bu adam ne yaman sahtekâr, serseri ve edepsizdir. Vaktiyle Meclis-i Mebusan'da Debre milletvekili idi. Şiddetli İttihatçı idi. İttihatçılar'dan Bakanlık istedi. Alamayınca muhalif oldu. Derhal Sadık (Albay Mehmet Sadık Bey) ile birleşti. Hürriyet ve İtilaf'ın o kirli kliğine üye oldu. Tabii benimle de büyük düşman. Aramızda bir selâm sabah vardı, onu da kestik.

Sonra bu adam Basri Dudakin imzasını kullandı. Dukakin, eski Arnavut Krallığına aday ve Türkiye'ye isyan etmiş biridir.

Arnavut krallık ailesinden, bizde şair ve şeyhler vardır. Güya Basri de bu aileden imiş. Aslı faslı yok.. Kendi soyu belli değildir.

Arnavutluk'ta bir süre dolaştı. Saltanat davası güttü. Tabii kimse metelik vermedi. Adı battı idi. Şimdi birden yine piyasaya çıktı. O zamandan bu zamana kadar nasıl bir hayat sürdüğünü bilmiyorum. Fransızca bir eser de yayınlamış. Onu da bana yolladı.

Basri, Arnavut olmaktan yararlanamayınca yine Türkçü olmuş. Herife hayret ettim. Birbirimize düşmanız. Geçmişimiz var. Şimdi bu dostluk neden?

Külâh kapacak. Ben mevkideyim ya! İlle benimle görüşmek istiyor. Nihat Reşat'ı bulmuş. O da söyledi.

Telefonla beni arıyor. Haber veriyorlar. Cevap vermiyorum. Nihat Reşat da sanki bizim heyetin perde çavuşu, kapı çuhadarıdır. Her gelen, fakat genellikle serseriler, casuslar, imtiyaz avcıları, kadınlar onu bulur. Onun aracılığı ile işe koyulurlar. Yahut da o, öylelerini bulur.

Nihayet yine bir gün Basri, telefonla beni istiyor. Artık rahatsızlık verdi. Telefona gittim. Ve:

«Seninle hiç dostluk etmedik. Aksine, birbirimize düşmanız. Yaptıklarını unuttun mu? Ne yüzle beni göreceksin?» dedim ve telefonu kapattım.

Bir mektup gönderdi. Artık bana küfrediyor ve; «Cahit (Hüseyin Cahit Yalçın) aleyhine yazıyor, haklıdır» diyor. Oysa ilk mektubunda, Cahit'i, benim aleyhime yazdığı için haksız çıkarıyor, ayıplıyordu.

Aleyhimde bir mektup da İsmet'e göndermiş. O da mal bulmuş mağribî gibi olmuş. Bana gönderdi. Baktım, bana yazdığı aynı saçmalar. İsmet'ten görüşme talep etmiş, alamamış.

Sonra, Ankara'ya gitmesine izin vermesi için Mustafa Kemal'e telgraf çekmiş. O da cevap vermemiş. Ancak çok girişken ve cesur bir dalaverecidir. Bizimle temasa geçmezden önce Ankara'ya gitmiş, kolundan tutup sınır

dışına atılmış. Bunları sonra öğrendim. Bu edepsiz de böyle bitti.

Muahede için işimiz dolu. Zaman yok. Fakat buna benzer dırıltı ve pislikler de eksik değil.

Lozan'da ilk günlerden itibaren Fonteralla adında bir İsviçreli albay Türk dostu olduğunu söyleyerek bize yanaşmıştı. Otelde bu konuda bir sohbet toplantısı da yaptı. İyli davrandık. Yemeğe davet ettik. Ara sıra ziyaretini kabul ettik. Bu temaslar Konferansın birinci döneminde azdır ama, ikinci dönemde çok fazladır. O zaman anlatacağım.

ADALETLE İLGİLİ MESELELER

Malî ve ekonomik işler hep ufak, geçici komitelerde müzakere edildi.

İngilizler bize adlî meselelerle ilgili bir proje verdiler. Müthiş bir şey. Eski kapitülasyonu bile mumla arıyorlar. Bu işle Forpis (Forbes) Adam, Rayan (Ryan) uğraşıyorlar. Biz de bu işte, danışmanlardan şir ıdi Üniversite'de profesör olan *Tahir* (Prof. Tahir Taner)'i görevlendirdik.

Tahir, Adam ve Rayan müzakere ediyorlar. Müzakere, müzakere, ama sonuç yok. Nihayet işi Montanya aldı. Tahir'le ikisi uğraşıyorlar. Günler, haftalar geçiyor, bir arpa boyu yol alamıyorlar.

Adlî iş gittikçe önem kazandı. Avrupalılar bunu aleyhimize, barış istemediğimize dair delil olarak kullanıyorlar. Gazetelere yazıyorlar. İşi iyice dejenere ettiler. Tahir'le görüştüm. Bir adım bile ilerleyememişler.

Tahir zararsız, bilgili, terbiyeli, vatansever ve çalışkan biri. Kalbimde ona karşı sevgi vardır. Fakat yüksek görüşlü, kavrayışlı değil.

Tahir'e sordum. Baktım, önemsiz noktalara büyük önem vererek tutunuyor. Kılı kırk yarıyor. İşi okula benzetmiş. Kendisi inisyatifi eline alarak bir karşı proje yapmamış. Bu da büyük kusuru. Ufak tefek şeylerden vaz geçmesini, esasta dikkatli olmasını söyledim. Kıyameti

kopardı.. Demek ki, esnekliği ve hareket kabiliyeti de yok.

Düşündüm, bu işi bitirmek lazım. Avrupalılar'ın kefesi daha ağır basıyor. Ve bu ağırlığı da adlî işler ortaya çıkarıyor. Bu ağırlığı teraziden alıp atmak lazım. Bu ağırlık teraziden kaldırılırsa bir denge oluşacak ve geri kalan işleri çözüme ulaştırmak da kolaylaşacak. Her meselede Batılılar bu işi öne sürüyorlar. Ellerindeki koz bize bir zarar vermeden kaldırılsın, harcansın, bitsin.. Bunu kolaylıkla kıvırmak mümkün.

Dedim, bu işi de ben kendi üstüme alayım. İsmet'e söyledim. Razı olmadı:

«Sen hukukçu değilsin, yapamazsın» dedi.

«Bu iş ağır basıyor. Bu işi bitirmeli. Sen yap!» dedim.

«Ben de yapamam» diye cevap verdi. Bunun üzerine dedim ki:

«Görüyoruz ki Tahir'le sökmüyor. Ben biraz hukuk okudum. Bununla birlikte, hukukçuların onayını almadan yapmak elbet deliliktir. Öyle yaparım.»

İkna için daha başka şeyler söyledim, ama râzı olmadı.

İtilâf Devletleri heyetlerinin projesini aldım. Bundan bizim için zararlı bütün şeyleri çıkardım. Yeni bir proje ortaya çıktı. Münir Bey'i çağırttım. Başbaşa verdik. Baktı; «Yeni projede hiç bir zararlı şeyin olmadığını, bütünüyle menfaatimize uygun olduğunu» söyledi.

Tahir haber almış geldi. Telâş ediyor. Projeyi gösterdim:

«Bu olmaz!» dedi. Çırpınıyor.

Tahir'in vatan menfaati için şu çırpınması doğrusu kendisine olan sevgimi arttırdı. Fakat geniş düşünemiyor. Fark etmiyor. Gereksiz yere zorlanıyor.

Dedim:

«Sen artık meseleye karışmayacaksın! Bu görevi senden aldım!»

Tabii sustu. Montanya'ya gittim. Dedim:

«Biz seninle çok önemli ve güç işleri çözümledik. Sen çok değerli bir diplomatsın. Şunu da gel birlikte çözelim.»

Sözlerim çok hoşuna gitti. «Peki» dedi. Bizim projeyi sundum.

«Çok değişmiş, olmaz» diye cevap verdi.

Uzun münakaşalar ve iknâlar.. Sonunda kabul etti. Ancak bir satır eklemek istedi. Bu da mahkemelerimizde Avrupalı hâkim bulunması. Bunda ısrar ediyor.

Dedim:

«Bu kişi bizim memurumuz olarak danışman gibi bu lunsun. Mahkemeye girebilsin, fakat karara karışmasın Bu da ancak beş sene için olsun.»

ADI MONTANYA FORMULÜ AMA

Sonunda bunu da kabul etti. Bu bizim için büyük bii kârdı. Avrupalı hâkim işine gedik açılmıştı. Dedim ki:

«Bunu ben kabul ediyorum ama hükümet kabul etmez. Bir kere de danışmanımızla konuşayım. Hükümete yazalım. Bu sebeple bir kötü anlamaya sebep olmamak için bu noktaya rezerv koyuyorum.»

Bunu da kabul etti. Bunun üzerine şunları söyledim:

«İşte bu proje senin eserin oldu demektir. Bununla da barışa büyük hizmet etmiş olacaksın.»

Bir de baktım, gazetelerde **Montanya formulü** diye bir proje yazıldı ve hakkında yayın başladı. Artık herkesin ağzında Montanya formulü vardı. Gazeteler; *«Türkler bunu kabul etmezlerse barış olmayacak!»* diye yazıyorlar.

Gerçekte ise bu benim formulümdür. Nitekim bizim danışmanlar: *«Buna Rıza Nur formulü denilmeliydi, çünkü senindir»* diye konuşuyorlar.

Onlara diyorum ki:

«Susun! Bunu kimse bilmesin. Formül bizim olursa Avrupalılar hemen vazgeçerler. Montanya bunu kendisine mal etti. Çok da iyi oldu..»

Montanya, formulü İngilizler'e, Fransızlar'a kabul ettirmiş. Demek birden büyük bir adım attık. Son noktaya yaklaşıyoruz. Tekrar müzakere ettik. Montanya'ya kendisinin eklediği ve benim düzelttiğim son satıra itiraz ettim. Bir münakaşa başladı. Batılılar onu aynen kabul etme-

miz için diretiyorlar. Montanya da beni zorluyor. Bütün basın da bu nokta ile meşgul, çok önem veriyorlar.

Formül artık meşhur oldu. Benim evvelce buna yatışım, bir defa bütün zararlı şeylerin gitmesi, yapılan projeyi Avrupalılar'ın kabul etmesi idi. Ettiler. Ben de zaten o son cümleye çekince koyarak kabul etmiştim. Şimdi o maddeyi büsbütün ortadan kaldırmaya azimliyim.

Bu mesele ortada kaldı. İsmet'e dedim ki:

«Canım bize zaten bir çok Batılı uzman gerekli. Birden onbeş-yirmi tane alıverelim. Onların da davası böylece suya düşer.»

Bir türlü bunu kabul ettiremedim. Nihayet «Bizde uzmanlar vardır, gereği yok» dedi. Fikri yanlıştı. Oysa bu teklifimi kabul etse bu pürüzü de atardık. Olmadı.

Bizde bankası, şirket ve benzeri kuruluşları olan Avrupalılar Lozan'a doldular. Bunlar bir takım isteklerde bulunuyorlar. Bir belâ daha. İsmet'e dedim ki:

«Biz muahede yapıyoruz. Bunların işleri Maliye ve Bayındırlık Bakanlığı ile ilgilidir. Ankara'ya gidip hükümetle konuşsunlar.»

Oraya yollandılar. Bu iş de böylelikle muahede meselesi olmaktan çıkarıldı.

Batılılar'ın adlî meselelerde hakları yok değil. İçimden onların isteklerini onaylıyorum. Mahkemelerimizden korkuyorlar. Gerçekten de Mahkemelerimiz hükümetin tesiri altındadır. Çok defa keyfî hükümler veriyorlar. Ancak ne var ki, devletin bağımsızlığı için bütün diretmelerim de gereklidir.

BÜYÜK DEVLETLER SÖZ BİRLİĞİ ETMİŞLER BİZE: «DERHAL İMZALAYIN!» DİYORLAR

Artık işler tavsadı, durdu. Bir süre işsiz geçti.

Derken 1 Şubat 1923 tarihindeki Genel Kurulda müzakere yapıldı. Bu toplantıda Üçüncü Komisyon'un işi ele alınıyor. Toplantıya yine Gürzon başkanlık ediyor. Uzun bir nutuk söyledi.

Bir muahede projesi yapmışlar. Bize verdiler ve: «İmzalayın!» dediler.

Onbeş gündür bir proje hazırladıklarını işitiyorduk. Birinci ve İkinci Komisyon işleri müzakere edilerek karara bağlanmıştı. Fakat Üçüncü Komisyon'a ait işlerin pek azı çözümlenmiş durumda. Geri kalanları askıdaydı. Üstelik de hazırladıkları bu projeye, komisyona ait bir takım yeni şeyler de ilâve etmişler. Bu bize baskı uygulamaktı.

Biz konferansa, eşit şartlar içinde müzakerelere katılmak üzere gelmiştik. Daima da toplantılarda bu hususu dile getirdik. Konferans üç aydır devam ediyordu. Çok buhranlar, gayretler olmuştu. Buna rağmen bu komisyonun meselelerinin hepsi çözüme ulaştırılamamıştı.

Gürzon ise daha fazla durmak istemiyor. Gitmek istiyor. Hem de acele ediyor. Gürzon'un bu nutku önemlidir. Bir çok şeye açıklık getiriyor. Okunmasını tavsiye ederim (Tutanak 332).

Azınlıklar işini söylerken:

«Bu konu beni çok memnun bırakacak bir sonuca bağlanmış değildir. Türk heyeti bunda daha cömert davranmalıydı. Bunlar, bu konuda, müttefiklerin onurlarını kaybetmeden râzı olabilecekleri en son noktadır.

Hele muahedede iki ciddî nokta hatalıdır. Biri azınlıkların asker yapılması, diğeri muahedenin din ve ırk ayrımı yapılmaksızın bütün azınlıklara uygulanmamasıdır. Bu iki noktanın gerçekleştirilmemesi çok ağır şekilde tenkitlere uğramıştır» diyordu.

Demek ki ben müzakerelerin ilk gününde çok önemli noktalara temas etmiş ve sonra da sonucunu almışım. Bunları şiddetle ve her şeyi göze alarak savunmakla ne kadar haklı imişim. Üstelik de bunlardan dolayı galiba Gürzon, hükümetinden hoşnutsuzluk belirten bir uyarı almış.

Gürzon yine:

«Halkların değiştirilmesi işinde Yunanlılar'ı susturmak, onları yola getirmek için yetkimizi de kullandık» diyor. Doğrudur.

Gerek öncekiler ve gerekse bunlar, bizim meşhur Pat-

rik ve Patrikhane'nin İstanbul'dan çıkarılması ısrarımız üzerine Nicolson'la yaptığımız görüşme sonunda sağlanmıştır.

Gürzon, nutkunun sonunda:

«Hemen burada vakit geçirmeden muahedeyi imza edin!» dedi. Ardından da «Bir daha müzakere yapmayız. Artık ben hiç bir müzakereye katılmam» tehdidini de ilâve etti.

Ama son söz olarak da; «Eğer buradan giderim de Türkler sonra imza edeceğiz derlerse yine imza için gelirim» diye bir açık kapı bırakmayı da ihmal etmedi. Çok usta adam. İsmet'i de methetmeyi, bize İngiliz dostluğunu göstermeyi unutmadı.

O sözlerini tamamladı, Garoni başladı. Bu da diğer meselelerden söz etti. Adlî ve idarî kapitülasyonlardan vaz geçtiklerini söyledi. Demek adlî formül pürüzlü meselesi de kurtulmuştu. O da sözlerinin sonunda *«İmzalayın!»* dedi.

BORÇLARIMIZ 87 MİLYON ALTIN

O bıraktı, Montanya aldı. Bir süredir Barrer tamamiyle çekilmiş, yeri Bompar'a kalmıştı. Bu da malî konulardan söz etti durdu. Ve bunların da başında Düyun-u Umumîye meselesinin olduğunu söyledi:

«1914'te borç 140 milyon altın Türk lirası idi, şimdi bu muahede ile 87 milyon kalıyor» dedi.

Bizden, Türkiye'nin işgali masrafı olarak 30 milyon altın lira istedi. Ayrıca Türkiye'nin müttefiklerinin, Türkiye'den alacakları olan 60,5 milyon da istemişlerdi. Bundan vazgeçtiklerini söyledi.

Savaş zamanında İtilâf Devletleri vatandaşlarının zararı olarak 15 milyon altın istemeyi ise unutmadı. Nihayet:

«Bütün bunlar 132 milyon ediyor. Oysa İngiltere, Fransa ve İtalya'nın dış borçları milyarları bulmaktadır. Demek Türkiye'nin borcu bizlerden çok az. Bu bakımdan Türkiye mutludur» diye konuştu.

Bize verdiği bu mutluluğa bin şükür.. Adama minnettar olmalı. Dünyanın en mutlusuymuşuz da haberimiz yokmuş!

Savaşın çıkışına ait olarak da Sadrazam Sait Halim'in kendisini aldattığı hikayesini söyledi: «Türkiye 1854'te kendisinin varolması için savaşan devletlere karşı savaş açarak nankörlük etti. Savaştan o sorumludur. Kanuni Süleyman ile Birinci Fransuva ittifak yapmışlardı. Fransa bu dostluğu, dış politikasında daima devam ettirmiştir» diye konuştu.

Lâkin bu son sözleri yalandır. Attı. Kanunî, Fransuva'yı himaye edip Avusturyalılar'dan kurtardı. Bu ittifak değildir. Sonra Fransa her asırda aleyhimize hareket etmiştir. Ama görünürde hep dost gibi kalmıştır. Alttan ise hep aleyhimize hareket etmiştir.

Hatta Türkiye'nin bölüşülmesini ilk ortaya atan Fransızlar'ın İstanbul Büyükelçisi'dir.

BARIŞ: «AVUCUMUN İÇİNDE!» DEMİŞ

Ayrıca bizim borcumuz az; mal ve servetimiz ile zenginliklerimiz de çok az. Bu durumu hiç söylemedi. Çocuk kandırıyor. Bu sözleri bize çok ağır geldi. Bompar hiç diplomat değildir. Bizi imza etmeğe kandıracak. Oysa fena kızdırdı. Bu lâfları içime dert olmuştur. Sözünün sonlarında:

«İsmet Paşa!.. Bu çok önemli ve tehlikeli anda barışı yap!.. Bugün bunun için toplandık. Sana şahsen söylüyorum. Bana kaç defa tam yetkiliyim, barış benim avucumdadır, dedin..." diye konuştu. Ve sonra da yağcılık yaparak:

«Sen vatanını cesaretle müdafaa ettin, barışı da cesaretle yap!» dedi.

Arkasından da aynı yağı Mustafa Kemal'e yaptı. Bu son sözlere gayet diplomatçadır:

«Düşün ki, Türkiye'nin istikbâli ve şansı şimdi senin elindedir.»

Böylece, övgü ve gurur dağıtma ile karışık bu sözlerin-

den sonra da tehdidini savurmaktan geri kalmamış oluyordu. Doğrusu bu da çok diplomatçadır. Aferin Bompar'a..

Bompar'dan bir şey öğrenmiş oluyorum. Demek ki İsmet «Tam yetkiliyim, barış avucumun içindedir» demiş. Bu ne gaflet! Böyle diplomatlık olur mu?

Gürzon nutkunu bitirince toplantı başkanlığını Garoni'ye bıraktı. Kendisi Garoni'nin sandalyesine oturdu. Garoni de bitirince, yerini Bompar'a verdi. O da konuşmasını tamamlayınca başkanlığı yine Gürzon aldı. Bu adamlar böyle kurallara da çok önem verip uyguluyorlar.

Şimdi de Amerika delegesi konuşmasını okuyor. O da imza etmemizi tavsiye etti.

O da bitirdi, Japon baş delegesi Hayaşi geldi kürsüye.. Ondan da aynı nakarat: İmzalayın..

O bitirdi Romanya delegesi Diyamandi, sonra Yugoslavya delegesi Rakiç konuştular. Hep aynı nakarat.. Anlayacağınız, aldı Köroğlu, aldı Ayvaz..

YİNE SAVAŞ TEHDİTLERİ

Beş altı gündür, Lozan havasında siyasî boralar, şimşekler, yıldırımlar başlamıştı. Herkesin ağzında, *«Türkler antlaşmayı imzalamazlarsa savaş yeniden başlayacak, Devletler yine ordular gönderecek»* lâfları..

İsmet bu defa her zamankinden daha büyük bir telâş içinde. Yine yemeden, içmeden kesildi.

Yine bir takım türediler Lozan'a doldu. Bunlar güya Türk dostları. Bize her şart altında barış yapmamızı, muahedeyi imzalamamızı, Türkler'e olan sevgileri sebebiyle tavsiye ve rica ediyorlar. Bunlardan biri Madam.....'dır.

Bu madam da yine Nihat Reşat'ın aracılığı ile geldi. Karı, İsmet'i aldatmağa çalışıyor. Bu Fransız karı benimle de görüştü. Ben de herkesin içinde: *«Bize dostsanız, Fransızlar'ı bizim lehimize muahede maddelerini düzelttirmeye yönlendiriniz. Başka lâf dost ağzına yakışmaz»* dedim.

Fena bozuldu. Usandıracak derecedeki ricaları son

buldu. Bu kadın bir-iki defa da Türkiye'ye geldi. Hamdullah Suphi (Tanrıöver) vasıtasıyla gezip, dolaştı. Mustafa Kemal'le de görüştü. Bazılarını dolaba koyup, bilgi toplamış, bir çok paralar da almıştı. Güyâ lehimize olan bir de kitap yazdı. Kuvvetle tahmin ediyorum ki, Fransa Dış İşleri Bakanlığı'nın casuslarındandı.

Fransa'da Millî Hareketten sonra lehimize ne kadar kitap yazılmışsa, hepsi bizim hükümetten para alarak yazılmıştır.

BİR HAFTA SÜRE İSTEDİK

Gürzon, sahneyi çok iyi düzenlemişti. Sahne, delegelerin söz ve davranışları, insana dehşet yerden bir heybet taşıyordu. Tehditler insanı korkutuyordu. Bana garip bir dalgınlık ve durgunluk geldi. Kritik bir an..

Biz bu projeyi incelemek için bir hafta süre istedik. Aralarında görüşmek üzere müzakereye kısa bir ara verdiler. Bir saat sonra yeniden açtılar.

Bu toplantıda İsmet, Amerika delegesinin barış konusundaki gayretlerinden ümitvar olduğunu söyledi. Bu İsmet'in çok korktuğunu gösterir. Demek ki Amerika'ya sığınıyor, fakat bunun sebebini pek anlayamadım. Son bir iki gündür İsmet ona gidiyor, o da İsmet'e geliyordu. Başbaşa konuşuyorlardı.

İsmet o görüşmeleri hakkında bana hiç bir şey söylemiyordu. Ben de âdetim değildir, tenezzül edip sormam. Oysa bana söylemek onun görevidir. Adam despotluğa, gizli işe, bencilliğe ve entrikaya alışkındır. Bu görüşmelerinde tercüman olarak Robert Kolej öğretmenlerinden Hüseyin (Pektaş) bulunuyor. Bu zat namuslu, akıllı ve terbiyeli bir adamdır. Lozan'da benim sevgi ve saygımı kazananlardan biri de o'dur. Bu müzakereleri o bilir. Tarih için bunları yazmak onun vazifesidir.

«*Amerikan delegesi Avrupalılar'ın lehimize düzeltmeler yapmasını sağlayarak barış imzalatacaktı. İsmet onun için Amerikan delegesinin gayretinden söz etti*» desem yanlış

olur, çünkü son müzakerede bize projeyi imzalamamızı önermişti.

Bana öyle geliyor ki, bu Amerikan delegesinin işi bir oyundur. Avrupalılar'la beraber hareket ediyor ve İsmet'i dolaba koyuyordu. İsmet de bu adamdan imdat umuyordu. Galiba sonunda ona projeyi imzalamaya söz verdi.

Bize bu kadar bir süre verdiler. Lord Gürzon: «İşim var, Londra'ya gitmek zorundayım, duramam» diyor.

Biz de: «Sen git biz diğerleri ile askıda olan meseleleri çözümleyelim» teklifinde bulunduk.

Gürzon: «İngilizler'in, özellikle benim yokluğumda hiçbir şey yapılamaz» deyip, kesti attı.

Nihayet 15 Şubat'a kadar süre tanıdılar. Gürzon bu sırada Türkler'le ikili görüşmeler de yapacağını söyleyerek müzakereyi kapattı.

Doğrusu Gürzon çok güzel rol yapmıştı. Bu işin resmî yanı. Bir de dışardaki resmî olmayan oyun ve dekoru var; ortalıkda türlü söylentiler dolaşıyor, kıyamet kopuyor. Özeti şu:

"Türkler kabul etmezlerse savaş çıkacak!"

Gürzon nutkunda savaştan nefret ediyoruz demişti ama, bu tehdidi hem müzakerelerde, hem de dışarıda tekrarlamaktan geri durmuyordu. Şimdiye kadar bu savaş senaryosunu üç-dört defa sahneye koydular. Şimdi yine aynı oyunu oynuyorlar.

İSMET'LE MÜNAKAŞAMIZ

Amerikan delegesi Çayld'ın (Child), İsmet'le görüşmeleri bu sırada daha da sıklaştı.

Toplantı bitti. Otele döndük. İsmet ilk söz olarak bana: «Rıza Nur!.. Bu projeyi imzalayalım!..» dedi.

Şiddetle itiraz ettim. Aramızda şöyle bir münakaşa başladı:

O —Sonra boca ederiz.

Ben —Bir şey olmaz. Cesur ol!.. Korkuyorsun.

O —Korkmuyorum. Boca edeceğiz. Ne olursa olsun barış yapalım. Bu gereklidir.

Ben —Bu muahede Türk'ün istiklâlini ve gelecekteki hayatının yönünü çizecek olan bir önem taşımaktadır.

O —Bu kadarı yeterlidir.

Ben —Nasıl yeterli? Bu kadar askıda kalmış mesele var. Bunlar ekonomik meselelerdir. Can alıcı noktalar var. Hem de projeye yeni şeyler sokuşturmuşlar. Bu baskı yapmak demektir. Kapitülasyon duruyor. Bunlar nasıl kabul edilir?

O —Etme!.. Sonra savaş başlar. Mahvoluruz. Epey şey aldık, yeter.

Ben —Bunlar şimdiye kadar bir çok defa ve türlü şekillerde bizi savaşla tehdit ettiler. Korkmadık. Onların hepsinde biz kazandık. Aleyhimize her vasıtayı kullandılar. Tatlılık, dalkavukluk, hepsi birden müzakerede üzerimize saldırarak yıldırmak, yalan, hakaret, savaş başlatıp Türkiye'yi yok etmekle tehdit gibi hepsini yaptılar.

Ben inanıyorum ki bu da blöf. Savaşamayacaklarına kesin imânım var. Şimdi de müzakerelerin kesilmesi tehdidini yapıyorlar. Biz eğer bunu da aslan gibi göğüs gererek karşılarsak, sonunda tekrar çağırıp istediğimiz gibi bir muahede yapacaklardır. Gürzon nutkunun sonunda, «*Giderim, Türkler razı olursa sonra gelir imza ederim*» demekle bir açık kapı bırakmak istemiştir. Bu da savaş olmayacağına delil olabilir.

Sen zayıflamayıver, dursun. Cesur ol! Tersine fırsat varken Türkiye'ye mükemmel bir muahede yapalım. Onu her türlü kayıtlardan kurtarıp tam bağımsız, gerçek bir devlet yapalım.

O —Etme!..Doğru değil, sonra çok alalım derken kazandığımızı da kaybedeceğiz. Gel şunu imza edelim. Etme, başka çaremiz yoktur. Sonra pişman olursun.

Baktım ki sözlerim kulağına bile girmiyor. Fena hâlde ürkmüş. Ne korkak adammış. Nasıl komutan olduğuna şaşıyorum. Bir yandan da kızmaya başladım. Bu adam devlet filân düşünmüyor. Ne şekil ve halde olursa olsun, sırf ellerine bir devlet geçsin, tepesine çıkıp keyfetsinler. Zaten daima böyle bir şey çıkıyor ve beni her gün biraz

daha bu adamdan soğutuyor. Anlaşılıyor ki kesin kararını vermiş, ne olursa olsun ve ne pahasına olursa olsun barışı yapacak. Mutlaka..

Ben —Kesinlikle olmaz. Böyle bir muahedeyi imzalamam. Deyip savuştum.

Üç gün üç gece yakamı bırakmadı. Yalvardı. Adeti üzere beni kucakladı. Sıkı sıkı sarılıyor. Yüzümü öpüyor.

«Gel imzalayalım!..» diyor. Ben «Olmaz!» ı bastırıyorum.

Bizim heyet üyeleri de bize şaşıyor. Herkes düşünceli, kederli. Ağızlarını bıçak açmıyor. Dışarıda söylenenleri işitiyor, korkup heyecana kapılıyorlar.

İSMET'İN ANKARA'YA YAZDIĞI BİR BUÇUK SATIRLIK TELGRAF

Artık son anlara geldik.. Ha koptu, ha kopacak!

Bir gece yarısı İsmet beni çağırttı. Ankara'ya bir buçuk satırlık bir telgraf yazmış. Bana:

«Şunu imzala!» diyor.

Telgrafa baktım:

«Başka çare yoktur. Bu projeyi imzalayacağız!» diyor.

Oysa şimdiye kadar Ankara'ya yazdığı telgrafları, bana da imzalatarak göndermiyordu. Tam tersine, onları benden sıkı sıkıya saklıyordu.

Bu telgrafı imzalatarak beni de mesuliyetine dahil edecek. İtham olursa beni de birlikte itham ettirecek. Cevap verdim:

«İmzalamam ve sana da böyle bir telgraf çektirtmem!..»

«Ben çekeceğim» dedi.

Hasan (Saka)'ı da çağırttım. O da orada. Ona da «İmzala!» dedi. Hasan cevap vermedi.

Münir de yanımda, bizleri seyrediyor.

Ben: *"O halde siz bu telgrafı yollayın! Ben de ayrı bir şifre yollayacağım"* diye konuştum.

Hasan da: «Ben de ayrı yazarım» dedi.

İsmet baktı ki olmuyor. Sonunda ayrı ayrı telgraflar çekilmesine râzı oldu. Görüyorum ki, içinden bana diş biliyor. Fakat kızar da bir şey yaparım diye, ters bir şey

söyleyemiyor. Huyumu bilir. Derhal terslerim. Zaten onun da huyu yüze gülmek, arkadan kuyu kazmaktır.

BENİM TELGRAFIM

Ben aynen şu telgrafı yazıp imzamı attım:

«Belirlenen muahede hükümleri, Türkiyeye siyasî ve ekonomik istiklâl ve varlık kazandırmaktan uzaktır. Türkiye'nin kendi varlığına sahip olabilmesi fikri henüz Avrupalılar'ın kafasında mevcut değildir. Musul, ülkenin büyüyüp gelişmesi için pek lüzumlu olan petrolleri ile büyük önem taşımaktadır. Keza elden çıkması başımıza bir Kürdistan belâsı açmak demektir ki, bizi böğrümüzden vurur. Ve Doğu dünyası ile aramızı keser ki, bu da önemlidir.

İngilizler işin yarıda kalmasına yol açmışlardır. Fransızlar ve İtalyanlar'ı da uşak gibi sürüklemektedirler. Konferansın kesilmesi teklifi ya ciddî ya da blöftür. Ciddi ise, Yunan ordularını düzenleme gibi hazırlıklar için bizi konferansla oyaladılar. Ben daha çok blöf olduğu kanısındayım. İlk günden beri bu işin kesintiye uğramadan çözülebileceği inancındayım. Ellerindeki tehditlerin hepsini yapmadan, Türk'e uygun gelecek barış antlaşması yapmak istemezler. Şimdiye kadar uyguladığımız direnme ve sabırlı olma taktiğini sonuna kadar denemeyi sürdürmeliyiz.

İngiliz kamu oyu, Musul değil, Bağdat'tan bile çekilme eğilimindedir. Fransa ve İtalya'nın da yeni bir savaşa katılmayacakları kesin gibidir. İngiliz kamu oyu da savaş aleyhindedir. Tehditle bizi isteklerimizden vazgeçirmek istiyorlar. Henüz Musul'u vermek gibi fedâkârlıkların zamanı gelmediği gibi, bir defa fedâkârlık edersek diğer taleplerinde de ısrarlı olacakları ve artık tutunamayacağımız fikrindeyim. Konferansın kesilmesine biz değil onlar sebep oluyorlar.

Buna kuvvetli bir şekilde göğüs gererek, gelişmeleri görmek ve ona göre hareket tarzımızı belirlemek fikrindeyim. Lozan'daki siyasî çevreler, Ankara'nın Allie taleplerine boyun eğeceği fikrindeler. Bu da onlara çok ümit veriyor. Bu

halde işi askıda bırakarak Ankara'ya dönmemiz en uygun bir yoldur."

Lozan 7 Şubat 1923 Rıza Nur»

Hasan da bir telgraf yazdı.

Hemen kendi elimle şifre edilmek üzere verdim. Baktım İsmet'in yaveri Atıf da şifre yapıyor.

Telgraflar gitti. İsmet yine fırsat buldukça beni tatlılıkla kandırmaktan vaz geçmiyor, yalvarıyor.

Pek gergin bir hava içinde, sinirler gergin ve bize verilen süre bitti.

Son gün artık, Şato'da genel toplantıyı yaptılar. Bizi Lord Gürzon'un odasına çağırdılar.

Giderken İsmet'e, *«İmza edersen, bak ben etmem»* dedim. İsmet'le ben gidiyoruz. Odamızdan asansörle indik. Asansörden çıkıyoruz.

Bir sürü insanlar yığılmış. Belki de elli kişi var, bizi seyrediyorlar. Yüzümüzden bir şey anlamak istiyorlar. Dikkatle bakıyorlar. Bunların arasında Madam Bampar da var. Madam bana yanaştı:

«Rıza Nur! Apposez vetre signature! S'ilavous plait apposez!..» diyor. Yalvarıyor. Elimin tersi ile suratına bir tokat aşkedeceğim geldi.

Kimse, hatta bizim danışman ve kâtipler de ne olacağını bilmiyor. Sadece Münir, benim İsmet'le münakaşalarımda telgraf yazarken bulundu. Ne olacağını, hatta biz iki delege de bilmiyoruz. Aramızda anlaşmazlık var.

Gürzon rahatsız. İyi yürüyemiyor. Ayaklarını uzatmış. Değneği de yanında. İsmet'le beni yanına aldı. Diğer delegeler de gelmişler. Herkes hazır. Gürzon konuştu. Özeti:

«İmza edin!»

Bompar da, diğerleri de aynı nakaratı, türlü acıklı ve sonu kötü olacak şekillerde göstererek anlatıyorlar.

İsmet bir kaç kelime söylemeğe başladı. Pek heyecanlıyım. Hatırımda tutamadım. Ne olur ne olmaz diye, derhal ağzından lâfı ben aldım. Dediğimin özeti de şudur:

«Böyle bir muahede Türkiye'nin istiklâlini sağlayamaz. Hem de bir ölçüde bize empoze edilmektedir. Bunu İsmet

Paşa imza edemez. Ankara'da bir Millet Meclisi vardır. Bizi yok eder.»

Mesele bitti. Bıçak gibi kesip attım.

Gürzon: *«Ben bu akşam gidiyorum. Düşünün»* dedi.

Düşünecek bir şey kalmamıştı. İstediğim oldu. Emrivâki yaptım. İsmet'e *«imza edeceğim»* demeğe vakit vermedim.

Diğer delegeler ricaya başladılar. Bizi iyi düşünmeğe davet ettiler.

«Akibet çok kötüdür» dediler. Hele Bompar'ın hâli çok dikkat çekici oldu. Ayağa kalktı. Büyük bir telâş içinde: *«Aman ne yapıyorsunuz? İmza edin..»* diyordu.

Baktılar ki biz put gibi duruyoruz. Toplantıya son verdiler(4.2.1923). Otele geldik, giriyoruz. Yüz kişi kadar toplanmışlar, bizi bekliyorlar.

«Ne oldu?» diyorlar. Bizde cevap yok.

BÖYLE BİR HEYECANI BİR DE BOLU İSYANI SIRASINDA DUYMUŞTUM

Bugünkü kadar heyecan duyduğumu bilmiyorum, diyeceğim. Ama hayır.. Böyle şiddetli heyecanı, bir de Bolu isyanında Refet (Bele), isyancılarla anlaşma yapmak üzere onların tarafına gittiği zaman duymuş; *«Eyvah her şey bitti!»* demiştim. Koca Türk milletinin hayatı ve varlığı gözümün önünde sallanmıştı.

Eskişehir, Afyon yenilgilerinde de böyle olmuştum. Sonra Mustafa Kemal, Sakarya Savaşı'nda geri çekilme emri verdiğinde de böyle olmuştum.

Şimdi de öyleyim. Hani nerede ise yaptıklarıma pişman olacağım.. Üstüme bir hüzün, bir melankoli çöktü. Artık bir şey düşünemiyorum. Bu işten ben şahsen sorumluyum! Sorumluğum çok ağırdır. İsmet zaten yazdı da.. Barışı imzalayacaktı. Sorumluluğu derhal benim üzerime atar. Ve bana kim bilir ne fenalıklar yapar?

Bu düşünceler altında eziliyorum. Arkadaş değil ki.. Güvenilirliği olmayan bir adam. Yalnızca şöhret ve mevki düşünüyor.

Biraz sonra daha ferah düşünmeğe başladım:

«Bunun doğrusu budur. Madem ki vicdanen bu kanıdayım, vazifemi yaptım. Hele savaş çıkmaz tekrar gelir iyi bir barış yaparsak, benim için ne büyük başarı, ne büyük şeref!.. Bu sonucu bizzat ben sağlamış olacağım. Türkiyeyi bizzat ben kurtarmış oluyorum. Hem içten, dıştan ne müthiş güçlükler, sorumluluklar ve tehlikeler içinde. Türkiye'ye tam devlet olma durumu veren bir barış veriyorum» dedim.

Arkadaşlara, barışın olmadığını söyledik. Bütün yüzleri keder bürüdü. Hakları var. Hele Münir Bey, süt dökmüş kedi gibi oturuyor, önüne bakıyor. Yüzünde derin bir keder, korku ve telaş izi var. Kimsenin de ağzını bıçak açmıyor.

İsmet de bana hayın hayın bakıyor. Beni çiğ çiğ yiyecek gibi gözlerinden intikam fışkırıyor. Bir süre, belki de bir saat böyle geçti. Bana cesaret, hatta neşe geldi. Gülmeğe, bazılarına şaka yapmağa başladım.

Bu sırada Çayld geldi. İsmet onu karşı odaya aldı. Hüseyin de beraber konuşuyorlar. İsmet'in odasında Hasan'la kaldık.

Derken Bompar'la, Montanya geldi. Montanya'nın elinde meşhur adlî formül var. Bana:

«Şunu halledelim, sulh olsun" dedi.

Ben bununla sulh olmayacağını biliyorum, o bilmiyor. Ancak içimden; *«fırsatken şunu da belâ torbasından çıkarıp kazanç torbasına koyayım»* deyip, *«Peki»* dedim. Münir ile görüştüm. Evvelce soktuğu cümleyi kaldırttım. Beş yıl için danışman olarak kabul etmemizde diretti. Baktım olmuyor «Bekle!» dedim.

Münir ile görüştüm. Münir: *«Bu danışmanlar bizim memurumuz sayılır, mahkemeye de giremeyecek, hiçbir sakıncası yok»* cevabını verdi. Tamamen doğru.

Bompar da Hasan ile münakaşa ediyordu. Anlaşılıyordu ki Montanya gibi o da bazı fedakârlıklar edecek. Doğrusu ben Montanya ile müzakereye o derece dalmışım ki, Hasan'la Bompar ne konuşuyorlar farkında bile değilim.

Montanya'ya: «Peki kabul ettim. Yalnız bir defa da İsmet Paşa'ya söyleyeyim» dedim.

Gittim. İsmet'i Çayl'ın yanından kapıya çağırdım. Anlattım. «Peki» dedi.

Koridora çıktım. Tahir beni yakaladı. Hâlinde yavrusunu çaylak kapmış bir tavuk telaşı var. Bu adam da ne kadar ve ne acayip işine bağlı bir adammış. Beni tâkip edip duruyormuş.

«Aman!» dedi. Bana sarıldı. Sarıldı diyorum, lâfla değil, boa yılanı gibi sarıldı. Çırpınıyor. Meğerse benim Münir Bey'le konuştuğumu öğrenmiş, gelmiş. Dedi:

«Millet batıyor. Kabul etmeyin bunu! Kesinlikle olamaz!..»

Cevap vermedim. Gitmek istedim. Sıkı sıkı beni tutuyor. Koyvermiyor. Baktım elinden kurtulmak imkansız. Silkindim ve sert bir sesle:

«Sen bu işte görevli değilsin. Bırak beni. Karışma!» dedim. Beni bıraktı ve sustu.

Bu halleri koridorda herkes görürmüş. Sonra Hüseyin Cahit bunu ve Tahir'in bu suretle barışa engel olduğunu yazdı. Odaya girdim.

Montanya'ya:

«Oldu. Bu mesele bitti» dedim. O da keyiflendi.

İSMET İŞİ BOZUYOR..

Bu aralık geldiler:

«Seni İsmet Paşa istiyor» dediler.

Çıktım. Çayld'ı bırakmış. Oda kapısının dışında beni bekliyor. Tahir de yanında.

İsmet: «Olmaz, vazgeç» dedi.

Dedim: «Şimdi razı oldun. Sana söylemeden yapmadım. Montanya'ya, oldu dedim. Şimdi bir dakika sonra dönüyorsun. Olur mu? Montanya'ya nasıl söylerim. Ayıp değil mi?»

«Hayır, kabul etmiyorum» dedi.

Ben de artık pek kızdım. Bıktım. Belki ikna edebilirdim. Damarını bilirim. Evhamını kamçılarım, olur.

Fakat benim de artık boğazıma kadar geldi. Aksiliğim tuttu..

«Eee ben mi kaldım? Ne olursa olsun» dedim.

Meğerse Tahir bana söz geçiremeyince İsmet'e koşmuş, dışarı çağırtmış, kandırmış, vazgeçirmiş.

Meğer bu Tahir âdeta cıvık bir belâ imiş. Ökse ki, tam ökse imiş. Müthiş bir sakız ki ne imiş. Bir işe yapıştı mı bırakmıyor. Ama aklı da ermiyor. Bu sebat çok iyi bir meziyet ama burada değil. Yerini, işini, türünü hakkıyle takdir edemiyor. Bu da büyük kusur. İşi bırakmıyor ama aylardan beri çözümleyemedi de.. Hatta bir kelimelik bile bir iş yapamadı. Boş adam, hem de rahatsız edici ve engel. Elinden iş gelmez, bir işe yaramaz. Kendi o kadar uğraştı. Bir şey yapamadı, işi yoluna koydum. Tamamen bize uygun bir sonuç. Onu da bozdu. Kızdırılıp kükretilmiş file canları çiğnettikleri gibi şu Tahir'i nasıl üstüne çıkıp da çiyneye çiyneye gebertmezsin.. Ne sersem, ne belâ şeysin yahu..

Şu İsmet de bir saat önce bütün zararlı projeyi imzalayacaktı. Ve bu arada bu formül de, Montanya'nın cümlesiyle beraber kabul edilmiş olacaktı. Şimdi bu cümle çıktığı halde kabul etmiyor. Bu adamda mantık yok.. Şaşırmış!..

Danışman.. Zaten üç değil, Avrupa'dan çeşitli konularda bir kaç yüz danışman getirmek zorundayız. Bunlar olmadan, Türkiye'nin devlet ve Türk'ün de millet olabilmesi mümkün değildir bence. Nitekim Avrupalılar bu danışman meselesini sürekli bize teklif ederken, ben de İsmet'e bir düziye:

«Sen şimdi kendin bir çok Avrupalı danışman al! Ankara'ya yolla! Bunlara, bunu siz istiyorsunuz, yorulmayınız! Biz kendimiz alıyoruz ve alacağız. Muahedeye bunları sokmaya gerek yok de, mesele biter..» diyorum, fakat dinletemiyordum.

Özetlersem, bu danışman meselesi için gerek Lozan'da, gerekse Lozan'dan sonra Ankara'da belki her görüşmemde İsmet'e söylemişimdir. Bir türlü râzı olmadı. İlle danışman istemiyordu. Bana açıktan söylüyor:

«Yabancılar zararlıdır. Devlete zarar verir» diyordu.

Sebep bu imiş. «Ne zararı olur?» diye soruyorum. «Siyaset yaparlar» diyor. Ben kendisine:

«Tarafsız olanlarından alırsın. Hem senin pençenin altında. Daima kontrol et, siyaset yapanı gönder» diyorum. Buna cevap veremiyor.

Bir aralık benim bu ısrarımdan bıktı: «yabancı uzmana gerek yoktur, bizde var» demeye başladı. Artık iyice anlaşılıyordu. Bunun sebebi, danışmanın ön plâna çıkması, kendisinin gölgede kalması, şerefine başkasının ortak olmasını istemediğidir. Adam millet ve devletten önce kendini düşünüyor.

Tahir'i fena azarladım. Bir muahede yaptık ama neler çektim, nelerle uğraştık.. Sonra gözüm dönmüş, odaya girdim. Montanya'ya: *«Olmuyor»* dedim.

Adamcağız şaşırdı.

«Nasıl olur? Şimdi kabul ettiniz, ayıptır» dedi. Ağır söz, ama haklı. Sineye çektim. Türk heyetinde bir şaşkınlık ve anarşi bulunduğu böylece ortaya çıkıyordu. Cevap verdim:

«Ne yapayım, İsmet Paşa vazgeçmiş. Şimdi beni çağırması bunu söylemek içinmiş. Söyledi.»

«Demek bir şey olmuyor» dedi. «Evet, olmuyor, bitmiştir» diye cevap verdim.

«O halde, beni Gürzon telefonda bekliyor. Söyleyeyim mi? Olmuyor, trene binsin gitsin diyeyim mi?» diye sordu.

Ben de: «Evet dönsün!» dedim.

Telefonu aldı, öylece söyledi. Meğer, Gürzon öğle treni ile gidecekmiş. Yaptıkları bu fedâkarlık sonucu barışı yaparız diye düşünmüş, akşam trenine kalmışmış.

HASAN KÜFÜR EDİNCE..

Ben kendi telaşımdayım. Kafam kızmış, gözüm dönmüş. Yanımdaki masada konuşan Bompar ile Hasan'dan haberim bile yok. Birden Hasan'ın, Fransızca fena bir küfür ettiğini ve Bompar'ın da *"Quelle insulte?"* (ne küfür)

dediğini işittim. Ayağa kalktılar. Hasan galiba yaptığı haltı anladı. Kabahatli bir tavır aldı ve odadan çıkıp gitti.

Bompar, zavallı adam, *"Tiens! Tiens"* diyerek, odanın içinde dönüp duruyor. Terbiyeli ve nâzik bir adam. Bir şey söyleyemiyor. Bir diplomattan umulmayacak bir söz duymuştu. Bu Hasan delidir, son zamanlara kadar Cavit'le beraber Fransız tezini bize savunuyordu. Şimdi birdenbire Fransızların yüzüne tulumbacı küfürü savuruverdi. Böylelerine akıl ermez. Buhranlı anlarda her haltı yiyebilirler.

Bompar böyle sinir içinde dolaşırken, Montanya harekete geldi:

«Bu ne biçim hakarettir? Bu adam ayyaş. Bu hakareti onun yanına bırakmam» diye bağırmağa başladı.

Çok kızmış. Yüzüne baktım, yüzü, bütün gerdanı ve ensesi yakalığı kabarmış hindi ibiği gibi kıpkırmızı. Kandan şişmiş.. Nerede ise derisi patlayacak. Kanlar şakır şakır akacak bir halde. Bompar hâlâ dönüp dolaşıyor, "Tiens! Tiens" diyor. Zavallı hakaret ve heyecanın şiddetinden başka söz bulamıyor. Hep bunu söylüyor. Montanya'ya dedim ki:

«Baron bırak, bu adam deli. Elinde olmadan yaptı. Heyecanı şiddetlidir. Hak vermelisin. Çok önemli ve tehlike bir anı yaşıyordu. Böyle şeyler olur.. Yaptı, ama kendi de utandı, kaçtı. Biz kendi derdimize bakalım.»

Ne ise susturdum. Sâkinleşti. Kalktım Bompar'a, *«Ekselâns affediniz»* falan diyerek onu da yatıştırdım. Çıktılar, gittiler.

İşte son bir tecrübe de gitti. Eğer Tahir işi karıştırmasa, İsmet akıllı davransa idi iş bitecekti. Eğer Hasan'ın yerinde becerikli bir adam olsaydı, büyük ihtimâlle malî ve ekonomik işlerden de bazıları istediğimiz şekilde çözümlenecekti. Yeni maddeler muahede metninden çıkarılacak ve barış yapılacaktı.

Çünkü bu adamlar bize boş yere gelmemişlerdi. Bu adamların gelmesi, bir takım isteklerinden vazgeçmek niyetinde olduklarını gösteriyordu. Nitekim Montanya yaptı idi. Fırsat kaçtı. Sonra ikinci devre konferanslarda

bu maddeleri ve hele adlî meseleyi halletmek için yenden işin alfabesinden başladık, göbeğimiz çatladı.

İŞİ BOZANLAR: İSMET, HASAN VE TAHİR

Bakınız! Sonra görüşmeler kesildi, Ankara'ya gittik, tekrar çağırdılar, geldik, adlî işe başladık. Avrupalılar bize yeniden bir proje verdiler. Baktık ki, meşhur Montanya formulünü unutmuşlar. Bunlar ilk projeden daha müthiş. Dedik ki:

«Ayol bu işi ilk devrede halletmiştik. Montanya formulü olmuştu. Onda da düzeltme yapmıştık. Onu kabul eddim.»

Dediler ki:

«Hayır o zaman kabul etmediniz. O bitti. Şimdi bizim istediğimiz budur.»

Yeniden uğraşıldı. Aylar sürdü. Anamızdan emdiğimiz burnumuzdan geldi. Bin belâ ile eski şekle gelinebildi. Avrupalılar tabii bu şekle geleceklerdi. Madem ki kabul etmişlerdi, yine edeceklerdi. Etmemelerinin anlamı yoktu. Fakat bunu pazarlık payı olarak sakladılar. Ve bunu vererek, bizden bazı şeyler aldılar.

İşte Tahir'in ve İsmet'in marifeti de bu sonucu verdi. Oysa ben ne güzel bitirmiştim. Bu büyük sorumluluk, Hasan ve bu iki adamın boynundadır.

Bompar, Montanya, Çayld gittiler. Yemek yedik. Benim öfkem de geçti. Gürzon ümitle beklemiş. Akşam trenine binmiş, muahedeyi mühürlemek için mühür mumu ve her şeyi de hazırlatmış, bakmış ki gelmiyoruz.. Treni de yarım saat kadar bekletmiş. Yine bakmış gelmiyoruz, gitmiş.

Gürzon'un arkasından derhal diğer heyetler de gittiler. Yalnız Montanya ile, İtalya heyetinden bir kaç kişi kaldı. Bu da galiba yine bir ümit üzerinde idi.

Sonradan haber aldım. Meğerse İsmet, Gürzon'a ve diğerlerine verdikleri projeyi imza edeceğine son özel konuşmlarında ve son toplantıdan önce söz vermişmiş. İsmet'in beni zorlamaları, Gürzon'un ümidi ve bu beklemeleri hep bundanmış.

Bu adam hayret edilecek biridir. Bu ne biçim iştir? Ben delegeyim. Bensiz bu sözü nasıl verebilir? Hükümete yazıp, onlardan onay alıp almadığını bilmiyorum. Yoksa özel olarak Mustafa Kemal'e yazdı da ondan onay mı aldıydı? Çünkü herşeyi hükümetten önce ona yazar, danışırdı. Böyle ağır işi de onun kendi başına yapmamak âdetidir. Üstüne sorumluluk almaz. Bilmem?..

İŞİ BOZAN KÖTÜ RUH BENMİŞİM..

Gürzon Londra'ya gidince hükümete resmî bir rapor vermiş. Bunu yayınlamışlar. Ben görmedim. Söylediklerine göre, bu raporunda:

«Barış oldu demekti. İsmet bana projeyi imzalayacağına kesin söz vermişti. Son dakikada işe bir kötü ruh karıştı, olmadı» demiş. Bu kötü ruh tabii ben oluyorum.

Bu sırada sahneye Hahambaşı Naum girdi. Paris gazetelerinden birinde beyanatını gördük. Özetle şöyle diyor:

«Merak edilmesin. İsmet benim ahbabımdır. Sözümden çıkmaz. Gider işi düzeltirim.»

Derken, Partis'ten İsmet'e, Haham'dan bir telgraf geldi. Şöyle diyor:

«Ben geliyorum. İşi düzelttim. Size önemli haberim var. Sakın ben gelmeden işi kesmeyin!»

Oysa bu Yahudi'yi Lozan'dan kovmuştuk. Unatmıyor, bunu yazıyor. Tabi Yahudi.. Utanmaz.. Güldüm.

Şu Yahudi'nin madrabazlığına bak. Gazeteye ne diyor, bize ne yazıyor? Gazetenin yazdığına göre Avrupalılar'a, çektiği telgrafa göre ise bize hizmet ediyor.

Yahudi dediğin işte böyle olur. İsmet, ben, Münir ve daha bir kaç kişi, İsmet'in odasında oturuyoruz.

Asker geldi, «Naum Efendi gelmiş, sizi görmek istiyor» dedi. İsmet'e döndüm ve bağıra bağıra:

«Sen hiç lâf söyleme, bu işi bana bırak! Şu domuz Yahudi'ye göstereyim» dedim.

Bu sözlerimi tabii dışarıdaki Yahudi de işitti. Asker'e «Getir!..» dedim.

Geldi. «Otur!» dedik, oturdu.

«Ne haber var?» dedim.

Yahudi bu.. Usta.. Demin söylediğim sözleri işitti ya. «Hiç bir şey yok, sizi ziyarete geldim» diye cevap verdi.

Sinirlerim engel olmasa kahkaha ile gülecektim. Fakat herifin ustalığını da takdir ettim. Bu da öfkemi geçirdi. Yahudi'ler lâstik gibidir. Her tarafa uzarlar. İnce bir kamış gibi rüzgâra göre eğilirler. Ama telgrafta ne demişti, onun zararı yok. Yahudinin utanmamak sanatı, meziyeti ve silahıdır.

«Peki! Telgrafında önemli haber getirdiğini yazıyordun, şimdi niye hiçbir şey yok diyorsun?» dedim.

Buna bir cevap bulamadı. Kekeledi. Demek tam Yahudi değilmiş. Tam olsa kekelemez, buna da cevap bulurdu. Ama isterse zırva olsun.. Zararı yok, söylerdi. Herif dalavereye kalksa, fena haşlıyacaktım. Kalkmayıp işi bu şekle dökünce öfkem geçti. Gazeteyi kendisine verip:

«Bu beyanatın nedir?» diye sordum. Şapa oturdu. Herif kafa tutmuyor ki.. Hamur gibi yumuşak. Yalnız, soğuk davrandım ve çabucacık da defettim gitti.

TAHİR NEREDE İSE İNTİHAR EDECEK

Şimdi bir çoğumuz oturuyoruz. Tahir de var. Herkes somurtmuş. Paslı sebilhâne bardağı gibi dizi dizi duruyorlar. Çeneler çekildi. Aklıma muziplik geldi. Hem de istiyordu. Kabahati büyük. Hiç olmazsa biraz korksun, üzülsün. İntikam alayım, dedim:

«Tahir Bey! Gördün mü?.. Formüle engel oldun. Barış yapılamadı. Bunun sebebi sensin!»

Tahir'in gözleri, gözlüğünün altında loş bir şey oldu. Münir, dizimi dizi ile dürttü. Usulca ve gözlerini kırparak; «Yap! Yap!» dedi.

Tahir pek endişeli bir halde duruyordu. Devam ettim:

«Şimdi yeniden savaş çıkacak. Hem bu defa İngilizler, Fransızlar ve İtalyan'lar da ordular gönderecekler. Formül kabul edilseydi barış yapılacaktı. Gittin İsmet Paşa'yı kandırdın. Barışı sırf sen engelledin. Demek savaşın da sorumluluğu sende. Senin yüzünden su gibi kanlar aka-

cak. Bu ağır sorumluluğun altından bakalım nasıl kalkacaksın?»

Tahir fenalaştı. Yüzü kül gibi oldu. Namuslu adam. Kaçamağa, inkâr ve işi değiştirmeğe falan kalkmadı. Zaten inkâr etmeğe de pek gücü yoktu. Ama dedi:

«*Evet sorumlu benim. Bilemedim. Böyle bir felâkete sebep oldum. Öyle ise ben intihar edeyim..*»

Nerede ise ağlayacak. Dedim:

«*Yok, yok.. İntihar etme!*»

Hâli fena. Acıdım, biraz teselli etmek lüzumunu duydum:

«*Yok yok bu önemli bir nokta idi. Ama sadece bu değil. Barışın olmamasına başka sebep de var. Sanıyorum ki savaş da çıkmaz*» dedim.

Münir, intikamını almış bir adam keyfi ile keyiflendi. Çünkü Tahir benimle beraber onun bütün gayretlerini de sıfıra indirmişti. Ben de onun gibi keyiflendim. Alaya vurduk. Tahir rahatladı.

Şimdi bize de yol görünmüştü. İtalyanlar bize tamamiyle Lozan'ı terkedip, bir memur bırakmamızı tavsiye ettiler. Gerçekte de konferans kapatılmış değildi. Resmen böyle bir şey yoktu. Hatta Gürzon nutkunda; «*Gider de, sonra imza etmek isterseniz, yine gelir imza ederim*» demişti. Demek ki sadece konferansta kısa bir kesinti vardı. İtalyanlar'ın teklifi de bir müjde idi.

Mustafa Şeref'i, Lozan'da görevli memurumuz olarak bıraktık. Biz pılıyı pırtıyı topluyoruz.

Nis'e eşime telgraf çektim: «Derhal gel!»

Kardeşiyle birlikte geldiler.

KONFERANSIN

KESİNTİ DÖNEMİ

LOZAN'DAN DÖNÜYORUZ

Şimdi yol meselesi var. İsmet Edirne'den geçmek istemiyor. Yunanlılar kendisine bir suikast yaparlar diye korkuyor. Dünyaya karşı yapamasalar gerek. Zayıf bir düşünce ama, Yunanlılar da çılgın bir millettir. Herhalde İsmet'in hakkı var. Bu sebeple Romanya üzerinden gitmeğe karar verdik.

Ben, Romanya'da kışın çokluğundan Sofya'dan, Varna yolu ile hareket etmeye tercih ettim. Keldanî suratlı Tevfik ne yaptı yaptı, İsmet'i Köstence yoluna sevketti. Çok uğraştım, istemedim, oldu.

Sebebi: Karakıştayız. Belgrad'dan, Bükreş yolunu alacağız. Dolambaç bir şey. Fakat Sofya'dan, Varna'ya gidebilir, hatta olmazsa trenle Filibe'ye, otomabille de gerek Varna'ya, gerek bizim topraklara az bir mesafe var. Romanyalılar'la görüştüler. Neyse, onların dediği o yolu tutturduk.

Artık İsmet bana daha soğuk. Surat ediyor. Belli ki, adamakıllı kızgın. Ben de doğrusu ondan iyice soğudum. Bu adam nedir, artık iyice öğrenmiş bulunuyorum. İçini dışını okudum. Onu; işte, buhranda, içkide, keyifli günde bir hekim gözü ile iyice incelemiş bulunuyorum.

Bana kızgınlığı müthişti. Fakat hiç sezdirmiyor. Onun kuvveti zaten buradadır. İç yüzünü, bir dindarın imânını saklayışı gibi saklar.

Bir gün Lozan'da onu denemiştim. Hakkımda ne düşünüyor söyletmek istemiştim:

«Beni nasıl buluyorsun? Benim kusurlarım nelerdir? İyi taraflarım var mı? Sen zekisin, görürsün. Öğrenmek istiyorum, söyle!» demiştim.

Ne desem cevap vermemiş, namazda rükua varmış gibi durarak önüne eğilmişti. Ben de zorladıkça zorlamıştım.

Nihayet sadece şunu söylemiş, başka konuşmamıştı:

«Komutansın! Komutansın!» ağzından başka kelime alamamıştım. Öldür, yine içini söylemez.

Ben yolda da kendisiyle pek görüşmüyorum. Bükreş'e geldik. En iyi otele Tevfik'le beraber indi. Bana da boş oda yok diye haber gönderdi. Ben zaten ayrı bir otel bulmuştum. Kötü de bir oteldi, oraya indim.

Başbakan Praçyano, Dış İşleri Bakanları da Doka idi. Praçyano, İsmet'le bana bir ziyafet verdi.

Bükreş'te bir kaç gün kaldıktan sonra Köstence'ye gidiyoruz. Tren bir noktada kara saplandı kaldı. Ne ileri, ne geri kımıldıyor. Baktım iki yanımızda karlar, vagonların yüksekliğini aşıyor. Çok fenama gitti. Ya burada günlerce kalırsak?. Belki aç bile kalabiliriz. Kar da bitti. Lokomatifin her yeri dondu. Biz de donuyoruz. Bir kötü ve edepsiz Keldanî'nin eşekliği bizi buralara sürükledi ve kara tıkılıp bıraktı. Küplere bindim. İsmet'in ve herkesin yanında Keldanî'ye:

«Gördün mü marifetini, cevap ver!» diye bağırdım.

Suratını önüne eğmiş duruyor. Cevap yok. Yahudi gibi de korkar. Bir şey yapacağımdan korkmuş, titriyor. Ağzıma geleni söyledim.

İSMET, KÖSTENCE'YE ÖZEL VAPUR GETİRTMİŞ..

Bereket versin, Roman'ya hükümeti arkadan işçi ve asker taburları gönderdi. Onlar bir kaç gün uğraşıp yolu açtılar. Köstence'ye geldik.

İsmet telgrafla, Gülcemal vapurunu istemişmiş. Vapur

orada. Millet parasına acıdım. Bu adam acımamış. Koca vapur ne harcar. Bu az bir masrafla mı olur? Romanya postasıyla pek alâ gidebilirdik.

İstanbul'a geldik. Bizi, Belediye yine Perapalas otelinde misafir etmek için yer ayırtmış. İsmet gitti. Ben kabul etmedim. İstanbul'da İsmet'i görmedim bile. İçim soğumuş, yüzünü görmek istemiyorum. Gözümde, yeteneksiz ve hırslı biri olmuştur.

Bir kaç gün sonra trene bindik. Ankara'ya gidiyoruz. Kötü bir tren. Yatacak yer yok. İsmet kendine yataklı bir vagon bulmuş. Tevfik, yaverleri, hatta erleriyle birlikte yerleşmiş. Ben eşimi İstanbul'da bıraktım. Yalnızım. Yatacak yerim yok. Şu adamı görünüz!

Ben delegeyim. Bakanım. Arkadaşıyım. Bu kadar gece ve gündüz, uykusuz, bin meşakkat içinde çalışmaktan gelen biriyim. Bir yaverine kıyıp da bana yatak vermiyor. Bu da çok gücüme gitti. Adam sen de!.. Böyle adamla arkadaşlık olur mu?

Tren yürüdü. Büyükköprü'ye geldik. Bu köprü dinamitle atılmış olduğundan trenden indik. Eşyam sadece bir bavuldu. İsmet'in erleri onun eşyasını almışlar. Ben bavulumu kendi sırtıma yüklendim. Askerlerle beraber gidiyoruz. Öteki tepeye tırmanıyoruz. Askerlere sordum; *«Lozan ne idi, burası ne? Oradaki rahatı bir daha nerede bulacağız?»*

«Doğru» dediler.

Sordum: «Peki, orayı mı istersiniz, burayı mı?»

Cevap verdiler: «İnsanın yeri yurdu, vatanı iyi.» Şu hallerine şaştım. Takdir ettim. Sevindim.

İSMET KONFORDA, BAKANI BAVUL TAŞIYOR

İsmet Paşa'nın arkadaşı, Türkiye'nin Bakanı ve Lozan'da delegesi, İsmet Paşa'nın askerleri ile beraber yük taşıdı ve sohbet ederek öbür tepeye vardı. Ne yapalım.. Kimse benim bavulumu taşımadı. Tekrar trene bindik.

Burada bir şeyi belirteyim: Bu askerler Anadolu'dan oldukları halde, bir çoğu okuma yazma bile bilmedikleri

halde, Lozan'da bir defa söylemekle hergün saçlarını taradılar. Otelde başı açık gezdiler. Çatalla yemek yemesini derhal becerdiler. Terbiyeleri fevkalâde. Vazifelerinde dikkatli. Hiç kaytarmıyorlar. Hiçbir fenalık yapmadılar, iyi halleri var. Bir süre sonra, reverans yapmağı bile öğrendiler. Bir emir verince «başustüne» diyor ve derken de boyun kırıyorlar, bükülmüyorlar. Şu Türk'ün kabiliyetine hayran olmamak elde değil. Üç günde terbiyeli birer Avrupalı oldular. Övündüm.

Yalnız, şapkayı bir türlü başlarına koymadılar. Kalpakla gezmeyi de uygun bulmadıklarından sokaklarda baş açık dolaştılar. Bu da orada moda olan bir şeydi. Fesle dolaşan Adalet Bakanlığı görevlisi Baha Bey'den daha tedbirli çıktılar.

Bir gün iki İsviçreli ile holde ayakta görüşüyordum. Askerlerimizden biri yanıma geldi. Yutkundu durdu. Terbiyesine ve inceliğine bakınız ki, bizim konuşmamızı kesmemek için konuşmadan bekleyip durdu.

Ben İsviçreliler'e «Pardon» deyip kesince; «Ne var?» diye askere sordum.

O zaman; «Sizi Paşa istiyor» diye cevap verdi.

Yine reverans yaptı. Biraz geri geri gittikten sonra dönüp gitti. Dikkatlerini çekmiş.

İsviçreliler'den biri «Kimdi?» diye sordu. «Asker» dedim.

Şaşırdı, bir askerin bu kadar ince davranabileceğine inanmak istemedi. Kendisini, asker olduğuna zorla inandırdım. Ve çok iftihar ettim. Bir Türk askerinin terbiyesini, iki Avrupalıya ispat etmek için bana fırsat da vermişti. İşte bu millet böyle şaşılacak derecede bir kabiliyete sahiptir. Başına bir büyük idareci gelirse yirmi yılda yine büyük bir millet olur.

ARTIK ANKARADAYIZ..

Şimdi Ankara'da konferansın kesinti dönemini yaşıyoruz(20.2.1923). İsmet, Ziraat Okulu'nda yâni Genel Kurmay'da bir odaya yerleşmiş, orada yatıyor. Ben bir ahbaba geçici olarak misafir oldum. Çünkü yatılabilecek

bir otel yok. İsmet'i de gördüğüm, yokladığım yok. O da beni aramıyor.

Zaman geçti. Galiba İsmet benim iyice soğuduğumu anlamış. Ben içimde saklar adam değilim ki.. Hâlim derhal gösterir. Şimdi bana iyi davranmak istiyor. Sebebi ne bilmem.

Belki o sırada Bakanlar Kurulu'ndaki şifre meselesi ve istifa etmemdir. Gönlümü almaya çalışıyor. Ne yapsın, daha görülecek işi, bana ihtiyacı var. Lozan bitmedi. Bensiz o işin sökmeyeceğini gördü. Anladı. Yâni daha henüz posa olmadım. Emilecek suyum var.

Beni Genel Kurmay'a aldı. Bir odaya yerleştirdi. Gündüzleri ve gece yarısına kadar Dış İşleri Bakanlığı'nda. Yemeklerini de orada yiyor. Beni de zorluyor, beraber yemek yediriyor. Gelmemi tenbih ediyor, gitmezsem haber yolluyor.

Ben Sağlık Bakanı olunca, Lozan'dan çok önce, yetimlerin durumu ile ilgilenmiştim. Fakat para yok. Devamlı olarak Ankara'da da kalamıyorum. Bir düziye diplomatik seyahatler yapıyordum.

Bir gün eczacı Hüseyin anlattı. Ankara'ya Time dergisi muhabiri gelmiş. Otelde yatağından bit toplayıp, kağıda koymuş. Eczaneye gelmiş, bir asprin tüpü alıp bitleri içine doldurmuş. Londra'ya götüreceğini söylemiş. Galiba Londra'da üretecek!.. Ankara'nın kedisi, keçisi meşhur ama, bu yaratık tüylü değil, Ankara'nın bitinin de meşhur olduğunu hiç duymamıştım. Bundan çok utandım.

ANKARA PALAS OTELİNİ NASIL YAPTIRDIM?

Avrupa otelleri gibi bir otel yapmağa karar verdim. Yetimhânelere ait tahviller varmış, sattırdım. Daha başka paralar falan, yüz bin lira ortaya çıktı. Millet Meclisi'nin karşısında bir otel yaptırmağa başladım. Adını da *Ankara Palas* koydum. Hâlâ adı budur. Bununla amacım önce yabancılara medenî bir otel temin edip bu rezâlete son

vermek. İkincisi de böyle bir otel Ankara'da en kârlı iş olacak. Yetimler için de iyi bir gelir kaynağı.

Üçüncüsü de yetimhânelere görgü sanatı öğretmek en önemli işlerdendir. Onlardan kız ve erkekleri, otelde Avrupa'lı bir müdürün yönetiminde oda hizmetçisi, garson, resepsiyoncu falan yetiştireceğim.

Böylece gerçek Türkler'den otelci yetişecek. Bizde otelcilik Rum'la Ermeni'nin elinde. Bunlar da bu işi yarım yırtık biliyorlar. Ben Türk'e doğrudan doğruya Avrupa aşısı aşılayacağım. Türkler'e bir sanat daha vereceğim.

Mimar Vedat'ı çağırdım. İleride üstünü bir kat daha çıkmak üzere şimdilik iki katlı bir otel plânı yaptırarak işe başladım. Gayretle çalışıldı. Günde üç defa başlarına gidiyordum. Alım satım ve hesap işlerini bir komisyona bıraktım. Ben de bakıyorum. Tembellik edilemiyor, çalınamıyor.

Lozan'a gittiğim zaman de, orada bu otelle ilgili incelemeler yaptım. Eşya sipariş ettim. Duvar içine dolaplar yaptırıyorum. Banyolu odalar yaptırdım. Büyük bir hol, iki tane büyük yemek salonu yaptırdım. Birisine başka kapıdan da girilebilecek. Bu ziyafetler için olacak. Böyle ziyafetlerde otel müşterileri rahatsız olmayacak. Dışını mozayik taşla kaplattım. Çünkü ucuz oluyor. Sofaların çinilerini, her şeyini hazırladım. Hatta Ankara'da su olmadığından artezyen kuyusu açmak için aletler de buldum. Çünkü bir otelde su bol olmalı. Kalorifer kazanı buldum. Pencere ve kabinlerini ısmarladım.

Ben Sağlık Bakanlığı'ndan istifa ettiğim zaman yalnız üstünün örtülmesi kalmıştı. İki bin çuval çimentosu, kiremiti, kerestesi, tuğlası hep hazırdı. Ancak doksan bin lira gitmişti. Lozan'da içinin eşyası, çatallarına varıncaya kadar teklif mektupları topladım. Bütün bina ve eşyası iki yüz bin lira liraya tamam oluyordu.

Bu sırada Mustafa Kemal, Meclis binasını parti binası diye yaptırıyordu. Yunan esirleri ve bizim asker çalıştırılıyor. Malzemesi de askeriyeden alındı. Bu on bin laraya mal oldu. Mimarı Vedat'tı.

Benden sonra, yâni Lozan barışından sonra ben Ba-

kanlıktan ayrılınca, yeni Sağlık Bakanı Refik(Saydam), binayı Vakıflar'a vermiş. Gaye boşa gitti. Yetimlere bir şey çıkmadı. Derhal bu binanın dışına çimento sıvadılar. Hiç gereği yoktu. Müthiş masraf oldu. Avrupa'da da meselâ Paris'te, böyle binlerce mozaik güzel bina vardır. Tepesine üç kubbe yaptılar. O da lüzumsuzdu.

Ben cepheyi Selçuk tarzında ve büyük ana kapı ile yapırmıştım. Bu külâhlar çok çirkin kaçtı. Sebebi, şimdi yâni benden sonra herkes karışıyordu. Mustafa Kemal ortada bir kubbe tavsiye etmiş, yapmışlar. İsmet de yanlarına birer tane daha uygun görmüş, onları da yapmışlar.

Sonra bunlar kendi emrettikleri bu kubbeleri yıktırdılar. Binlerce lira boşa gitti.

Sonra Fethi (Okyar) Başbakanken gezmiş. Misafir odalarının bazılarının yanlarında kapıları ve odalar içinde oyuklar görmüş. Sormuş. Hizmetçi odası kapıları sanmışlar, yanlış yapılmış, yıkıp koridor yaptırıyoruz demişler. Gömme dolap yerlerini de anlamamışlar. Bana sordular. «Banyo odaları» dedim.

«Misafir odasının yanında hizmetçi odası olur mu?» diyecektim. Duvardaki oyukların da gömme dolap olduğunu söyledim.

Kolü de, «bu kadar büyük salon olur mu?» diyelerek odalara ilave etmişler. Tabii bu adamlar Avrupa'daki durumu görmediler, bilmiyorlar. Cânım oteli berbat ettiler. Yüreğim yandı. Bunu evlât gibi meydana getiriyordum. Benden sonra, eşya değil sadece binaya yarım milyon daha harcamışlar. Oysa malzeme hazırdı. Mutlaka çaldılar.

Bizde büyükler her şeye burunlarını sokarlar. Emrederler, emirlerine karşı çıkmaya kimse cesaret edemez. Tabii o iş berbat olur.

Şimdi bu otelin içinde zevk oluyor, bizim adımızı bilen yok. Bunu da başkaları yapmış oldular. Bize bu şerefi bile vermediler. İstifadan sonra bir rapor yazıp Sağlık Bakanlığına verdim, orada bu işle ilgili epey ayrıntı vardır. Basılı örneği Sinop'taki kütüphanemdedir.

Aklıma gelmişken söyliyeyim. Kütüphânemde Lozan'a

ait pek çok şey vardır. Müsveddeler, çeşitli projeler. Her projenin gelişmelerini gösteren, değişikliklerin de bulunduğu müsveddeler. Müzakereler sırasında bir zarf üzerinde, kabul edildiğini işaret ettiğim, ekleyip yazdığım müsveddeler vardır. Ayrıntıyı arayanlar, araştırma yapanlar bunları incelesinler.

Bu arada Moskova ve Lozan muahedelerini imza ettiğim kalemler, mühürler vesair eşya da kütüphanemdedir.

TELGRAFLARDAKİ İMZALAR DEĞİŞTİRİLİNCE..

Ankara'ya geldik, arası bir iki gün geçti. Bakanlar Kurulu toplantısı var. Gittim.

Arkadaşlar bana soğuk duruyorlar. Bir şey var ama anlayamıyorum. Derken Millî Eğitim Bakanı İsmail Safa (Özler), bana soğuk soğuk bakarak dedi ki:

«Doktor bunu senden ummazdık.»

Bu adamı çok severim. Sıkı hukukumuz yok. Ama pek namuslu, vatansever ve mert bir adamdır. Onun böyle bakışı ve konuşması bana ağır geldi. Telaşla ne kabahat işlediğimi sordum. Dedi ki:

«Biz bütün direnişi senden umuyorduk. Ümidimiz hep sende idi. Sen bize barış önerdin de İsmet, konferansın kesilmesini tavsiye etti..»

Beynimden vurulmuşa döndüm. Şaşaladım ve:

«Hayır, konferansın kesilmesini ben istedim. Barışı ise İsmet istedi» dedim.

O: «Hayır, telgraf meydanda» diye sürdürdü.

O zaman işi anladım. Bir düzen var ama ne?

Rauf'a sordum, *«evet»* dedi. Anlattım. İlgilendi. Dedim ki:

«Sen bu belgeleri getirt! Ben Bakanlar Kurulu toplantısında resmen sorayım, okunsun.»

Mal bulmuş mağribî gibi oldu.

«Peki!» dedi. Çünkü işi anladı. İsmet'i bir güzel yere vuracak. İstediği bu. Fırsatı kaçırır mı? Getirtti.

Söz aldım:

«Gönderdiğimiz telgrafların imzalarında bir yanlışlık var galiba. Bunlar okunarak düzeltilsin» dedim.

Okudular.

Dedim ki: «*Bu telgraf benimdir, şu da İsmet'in.*»

İsmet ayakta dolaşıyordu. Yanaşmış, ayakta dinlemeğe başlamıştı. Kendisine sordular. Epeyce durdu. Nihayet zayıf bir sesle:

«*Evet. Nasılsa bir yanlışlık olmuş, bu telgraf benim, şu da Doktorundur*» dedi.

Ben de durum anlaşılınca:

«*O halde resmen düzeltilip tutanaklara geçsin ve dosyaya konulsun*» dedim.

Bu konuda karar verildi. Rauf gerekli düzeltmeyi yaptı. Rauf'un her belgeden bir tanesini kendisine almak âdeti var, diyorlar. Onda bir sureti olsa gerek. Özetlersem, konferansın kesilmesi teklifinin yapıldığı telgrafa benim imzam konuldu.

Bu iş İsmet için pek ağırdı. Her halde ne düşünülmüşse düşünülmüş, o akşam Lozan'da telgraflar şifre edilirken imzalar değiştirilmiş. Zaten bir iş hakkında her dakika dönmek, karar verememek ve nihayet bir karar verilince felâket olduğunu dahi görse dönmemek âdeti vardır. Şifreyi yapanlar da kendi yaverleri. Nitekim Atıf onun at bakıcısı gibi. Özel işlerini de hâlâ o görür.

Baktım bu darbeden bütün Bakanlar'ın gözü yıldı. İsmet somurttu ama, bana bile bir şey söylemedi. Şimdi benim yerimde kim olur da İsmet'ten buz gibi soğumaz.

Bu arada Rauf bana, «Sana mektup yazdım, cevap bile vermedin» diye sitem etti.

Dedim: «Cevap yazdım. Hatta kurye ile gönderilsin diye Reşit Saffet'e teslim ettim» dedim.

Rauf «Hayır» dedi.

O anda hatırladım. İsmet bir gün bana:

«Rauf galiba pek dostun. Ona bir mektup yazmışsın. Ne yazdın?» dediydi de, bundan bir şey anlayamamış, «Mektup yazdı, cevap verdim» demekle yetinmiştim.

Demek ki Reşit Saffet'e verdiğim mektup açılıp okun-

muş. Bir de mektupta hiçbir şey yoktu. Oysa Reşit Saffet'i, beş on gün önce odasına kapandığı meselede İsmet'in elinden kurtaran bendim.

İSTİFAMI RAUF'A VERDİM

Artık tam oldu. Böyle bir adamla çalışmak hatadır. Bakanlıktan da delegelikten de istifa etmeğe karar verdim. Bu sırada Cahit (Hüseyin Cahit Yalçın) aleyhime yazılar döşenip duruyor. Ertesi gün yeni bir makalesini gördüm.

«Artık pislik içinde durulmaz, çıkayım» deyip, istifamı yazdım. O günkü Bakanlar Kurulu toplantısında Rauf'a verdim. Baktım Rauf keyiflendi.

İsmet de beni Rauf'un dostu sanıyor. Oysa ben aralarındaki bazı uygunsuzluğu gideriyorum.

İsmet, Rauf'a köpürdükçe, ona katılacağıma sessiz kalıyorum. Bu dostluğu galiba bundan sanıyor. Oysa Rauf'u ben tanıdım; kafasız, dirayetsiz, başarısız.. Bir de mert geçinir, halbuki değil. Hiç dost değil. Sevmediğim bir adam. Onunla hukukum olacak bir şeyim de yok. Aksine İsmet'le temasım ve hukukum var.

Tabii Rauf istifa ederek aradan defolmama sevindi. Kağıdı kapar gibi, sonra geri alırım diye acele iç cebine yerleştirdi.

İSMET, İSTİFAMI GERİ ALDIRTTI

Ben Bakanlar Kurulu'nu terkedip gittim. Artık Sağlık Bakanlığına da gitmiyorum. Ordaki eşyamı da aldım.

Üç gün geçti, İsmet beni gördü. İstifamı Rauf'tan aldı. Bana gösterdi:

«Bunu yırtacağım, vazgeç!» dedi.

«Hayır!» dedim, savuştum.

Bir kaç gün peşimi bırakmadı. Uğraştı. «*Bütün işleri yapan sensin. Yarın öbür gün bizi tekrar çağırırlarsa konferans sensiz olmaz. Vatan hizmeti adına rica ederim*» gibi şeyler söyledi.

Nihayet beni râzı etti, istifamı yırttı.

Demek İsmet'in baş prensibi olan «*suyunu emmek, posasını atmak*» daha tamamiyle olgunlaşmamış. Ona göre, herkes gibi ben de portakalım. Demek henüz daha suyum var. İş bitsin, o zaman beni posa diye çöp tenekesine atacak. Nitekim öyle oldu.

Bundan sonra beni Ziraat Okulu'na aldı. Yemeklerine davet etti. Avrupalılar'ın bize Lozan'da verdikleri ve imza edin dedikleri projeyi Türkçeye çevirttirdik. Bakanlar Kurulu'nda bunu müzakere ederek, gerekli değişiklikleri yaptık. Zaten geriye kalan meseleler malî meselelerdi.

Şaşı Hasan Fehmi (Ataç-Gümüşhâne) Maliye Bakanı idi. Şu adam şaşılacak bir adamdır. Pazarola Hasan (Saka) ile Şefik'in (Bekman) yapamadıkları şeyleri şimdi Ankara'da mükemmel yaptı. Sanki Maliye Yüksek Okulu'ndan mezun olmuş. Halbuki bu adam ancak rüştiyede (orta öğrenim) okumuştur.

Jandarma, Reji (Tekel) kelimelerini bile telaffuz edemez. Candarma, reci der. Doğru anlamlı iki satır düzgün yazı yazamaz. On satırlık müseveddesinde yirmi-yirmibeş yanlış vardır. Fakat zekî. Özellikle de aklıselimi kuvvetli. Bu sayede bu önemli maddeleri çözümlüyor. Tam Türk ve çelebî özellikleri var onda.

Zaten Pazarola Hasan Maliye Bakanı olur, işleri altüst ve çorba eder gider, Şaşı Hasan gelir düzeltirdi. Bakanlığı tıkır tıkır işletirdi. Bu adam büyük bir servet yapmıştır. Ordumuz İzmir'e girer girmez, kaçan Rumlar'dan ve Yunanlılar'dan kalan mücevher ve benzerleri için Maliye Bakanı sıfatı ile İzmir'e gitmişti. Bunları Ankara'ya getirip mezatta sattırdı.

O GÜNLERİN GAZETELERİ

Biz Lozan'da iken, Meclis'in içinde beliren ***İkinci Grup*** almış, yürümüş. Çoğunluk ellerinde, kendileri de durmuyor. Mustafa Kemal'e siyasî hücumlar yapıyorlar. *Tan* (Şafak) adında bir de gazete çıkarıyorlar, hükümete saldırıyorlar. Gazete ve Matbaa, Trabzon milletvekili *Ali*

Şükrü'nün. Baktım ki, Meclis'in durumunda büyük değişiklik var.

Mustafa Kemal'in de gazetesi var. Adı: *Hakimeyet-i Milliye.* Kendi malı. İdaresini de Recep Zühtü'ye vermişti.

İkinci Grup, Recep Zühtü'ye para vermiş, elde etmişti. O da onlara yardım ediyor. Mustafa Kemal bunu duydu. Recep Zühtü'yü kovdu. Aylar sonra yaveri Arnavut Bozok Salih'in aracılığı ile yine yanına aldı. O da sonra Karun gibi zengin olmuştur.

Ankara'da bir de *Yenigün* gazetesi var. Bu da *Yunus Nadi*'nin. Daima Mustafa Kemal'in lehinde, fakat şimdi bazan aleyhine de yazıyor. Bir gün lehine, bir gün aleyhine, anlaşılmaz bir şey.

Matbuat Müdürlüğü'nün bütün ödenekleri Yunus Nadi'ye veriliyor. Kağıtlar gümrüksüz getirilir. Paraca da desteklenir.

Bir gün Mustafa Kemal'in yanındayım. Yunus Nadi'nin aleyhine yazmasından söz ettim. Dedi ki:

«Haa, o öyle bir yaratıktır. Onu böyle idare etmemiz gerekiyor..»

Tan Gazetesi sahibi *Ali Şükrü* beni dinsiz diye sevmezdi. Fakat namusludur. Bana, ben Lozan'da iken olup bitenleri, kendisini ve gazetesini susturmak için yapılan tehdit ve kurulan tuzakları anlattı. İleri geri lâflar etti. Kabadayı, güçlü kuvvetli, sert ve sinirli bir adamdı. Herşeye rağmen gazetesinde muhalefet yapmayı korkmadan sürdürdü.

TOPAL OSMAN'IN TEHDİTLERİ VE SONU

Bir gün de sokakta Osman Ağa'ya (Topal Osman) rastladım. Çiftegazi Okulu yanında oturuyormuş. Karacaoğlan caddesinde rastladım ona. Nereye gittiğimi sordu. Ben de «Meclis'e» dedim.

«Ben de İstasyon'a gidiyorum, beraber gidelim» dedi. İstasyona kadar beraber yürüdük ve konuştuk. Beni severdi, güvenirdi. Ben de onu severdim.

Meclis'in önünden geçerken dedi ki:

«Yahu Meclis'te bir çok vatan haini milletvekili varmış. Bunlar memleketi satıyorlarmış. Niye bana haber vermiyorsun? Meclis'i basıp hepsini keseyim. Başka çare yok. Bu kadar emek, bu kadar kan. Memleketi kurtardık derken, şimdi bunlar çıktı.»

Baktım bütün bunları saf saf söylüyor. Dehşetten tüylerim ürperdi. Düşün, Meclis basılmış, İkinci Grup doğranmış, bu arada diğer milletvekillerinden de gitmiş. Bunları o, portakal keser gibi söylüyor.

Topal Osman Ağa'ya dedim ki:

«Beni dinle. Sana babaca nasihatım olsun. Sen câhilsin. İşlerin iç yüzünü bilemezsin. Bu lâfları unut. Aramızda kalsın. Sakın bu işi yapma! Sonra sana lânet okurlar. Yazık bu millete bunca hizmet ettin. Millet Meclisi'ni basmak çok ağır bir şeydir, bunu sonra kanınla ödersin.»

«İyi ki söyledin!» dedi, yapmayacağına yemin etti.

Adam câhildi, hunhardı ama iyi insandı. Çok vatanseverdi. Ben de büyük bir faciayı önledim diye sevindim. Artık bitti, dedim.

İki üç gün geçti, bir gün Ali Şükrü'nün ortalarda olmadığını söylediler. Kardeşi iki gün beklemiş, bakmış yok, hükümete haber vermiş. Hükümet arıyormuş.

Bakanlar Kurulun'da Rauf'a soruyoruz. Hiç bir şey demiyor. Herkes merakta. Türlü türlü şayialar yayılıyor ortaya.

O vakit İkinci Grup kuvvetli olduğundan Adalet bakanı onlardan. Bakan, Kayseri milletvekili Rıfat. Hakimler, jandarma da hep onlardan. Adliye sıkı tahkikata girişti. Tahkikat sonucuna göre, Topal Osman'ın adamlarından biri, Ali Şükrü'yü iki gün önce Karacaoğlan caddesindeki bir kahveden, «Ağa seni istiyor» diyerek alıp götürmüş. Ondan sonra haber alınmamış. Demek iş gelip Osman Ağa'ya dayanıyor. Aklıma derhal Ağa ile konuştuklarımız geliyor.

Rauf da artık savcı gibi işin peşinde, başka işe bakmıyor. Tahkikat sonunda, Ali Şükrü'nün, Topal Osman'ın evinde öldürüldüğü ortaya çıkarılmış. Osman Ankara'da firarda. Sonunda sekiz adamıyla birlikte Muhafız

Bölüğü Komutanı İsmail Hakkı'nın emrindeki askerlerle çatışmada öldürüldüğü söylendi. Öldürülüşünün nasıl olduğu muamma..

Meclis'te eski valilerden arnavut Haydar bir önerge vererek Osman'ın asılmasını teklif etti. Bu teklif kabul edildi. Osman'ın cenazesini mezardan çıkarıp astılar. Çirkin bir şeydi bu tabii.

Eskiden Giresun'da kaymakam olan ve halen Diyarbakır valisi bulunan Nizamettin ile Ağa'nın arası pek iyi idi. Nizamettin onun sırlarını bilirdi. Vefalı adamdı. Ağa'nın cenazesini memleketinde gömmek için istemiş, vermemişler.

Bana müracaat etti. O gün, Osman Ağa'nın karısı da, *«Kocamın cenazesini buraya yollayın!»* diye bana telgraf çekti.

Rauf'a dedim ki, *«Artık bu kadar olmaz. Ölmüş, her şey olmuş bitmiş. Cenazesini verin!»* Verildi, Nizamettin alıp Giresun'a götürdü.

Zavallı Ağa, bence üç dört yıldır şu vatana büyük hizmetler etmiş, kelle koltukta çalışmıştır. Çok hunhardı. Ama kestiği adamlar da yâni Rumlar da Samsun civarında Türkler'e katliâm yapmışlardı. Hem çok Türkçü, vatansever, gayretli ve müslüman idi. Yine vatan uğruna sanarak, kışkırtmalara kapılıp Ali Şükrü'yü boğmuştu. Bu yüzden kendi kellesini de verdi. Su testisi su yolunda kırılır.

Zaten hep şöyle derdi: «Ben çok iş ettim. Ben kurtulur muyum sanırsınız? Vatana hizmet ettim ama bir gün beni de harcarlar.»

Sanki kerâmeti vardı. Dediği gibi oldu. Câhilliğine kurban gitti. Burada ahlâkî bir ders de var.

Bu adam vatana büyük hizmet etmişti. Pontus isyanını, Koçgiri isyanını o bastırmış. Giresun dağlarından topladığı eşkiyadan bir kaç alay meydana getirmiş, Yunanlılar'la yapılan savaşlara göndermişti. Mustafa Kemal'e şahsî hizmeti de çok büyüktür. Onun hayatını yıllardan beri Osman'ın adamları koruyorlardı.

Osman'a halâ acırım. Birgün Maliye Bakanı Ferid'in

odasında ve beş-altı Bakan'ın yanında:

«Ben câhilim, fakat Türk'üm, müslümanım. Bu iki gayretle, iyi yapıyorum diye yapıyorum. Yanlışsa doğrusunu gösterin öyle yapayım» demişti.

Bu faciayı hatırladıkça hep Osman'ın bu sözleri kulaklarımda çınlar. O yeni bir Köroğlu'dur. Menkıbelerini bir opera halinde yazdım.

Ziya Hurşit ve bazı milletvekilleri, Ali Şükrü'ye büyük bir cenaze töreni yaptılar ve cenazesini alıp Trabzon'a götürdüler.

Ali Şükrü'ye de, Topal Osman Ağa'ya da Allah rahmet etsin. İkisine de yazık oldu.

LAİKLİK MESELESİ

Bu sıralar Halifeye kuvvet vermek isteyenler var. Milletvekillerinden Şükrü Hoca, halifelik hakkında bir risale yayınladı. Mustafa Kemal kızdı.

Refet (Bele) de İstanbul'da Halifeye büyük yakınlık gösteriyor. Halife, yaveri Edib'i Ankara'ya gönderdi. Yaver bazı hediyeler getirdi. Edip iki yüzlü oynuyor. Halife'nin bütün fikirlerini, temaslarını, sırlarını Ankara'ya anlattı.

Söz Halife ve din meselesinden açılmışken bir noktayı belirteyim: «Laik» kelimesini daha önce de bir nebze temas ettiğim gibi ilk defa Lozan'daki müzakereler sırasında ben telaffuz ettim. Şöyle söyledim:

«Türkiye lâik oldu. Din ile hükümet ayrıldı. Barış yapılır yapılmaz Medenî Kanun'u çıkaracağız.»

Bu sözlerim tutanaklarda vardır. Bu benim, menfaatlerimizin savunulması için Lozan'da önemli dayanaklarımdan biri oldu. Padişahlığın kaldırılmasını gerçekleştiren önergeme de, din ile devletin ayrıldığı hükümünü koymuştum. Bu ise lâikliğin esasıdır.

Bu kelimeyi Ziya Gökalp, «**lâdinî**» diye tercüme etmiş. Büyük hata.. Bizim gazeteciler de benim beyanatımı yayınlarken, lâdinî tercümesi ile yazmışlar. O zaman Meclis'teki Hocalar köpürmüşler.

Lozan'dan dönüşümde, yani konferansın kesildiği dö-

nemde, Meclis'te bunu bana sordular. Ve beni itham etmeğe çalıştılar. Baktım ki bu konuyu çok önemli bir sorun hâline getirmişler. Kendilerine açıklamada bulundum. Meclis tutanaklarında vardır. Dedim ki:

«Lâik, lâdinî demek değildir. Tercüme çok yanlış yapılmış. Nâsûtî (dünya ile ilgili) *demektir. Lâhutî'nin tersi nâsutî* (ilâhî alemle ilgili)*'dir. Eskiden Reşit Paşa'lar bunu cismanî diye tercüme etmişlerdi. Ruhânî değil, cismanî'dir işte..»*

Bu konuşmam üzerine tatmin oldular. Mesele bitti.

Mustafa Kemal Halk Fırkası (Partisi)'ne çok önem veriyor. Durmadan buna çalışıyor. Lozan'da müzakerelerin kesildiği dönemde, Lozan için yaptığımız düzeltilmiş proje ile ilgilenmekten çok parti işi ile meşgul oldu. Partiye program olarak dokuz umde yaptı. Umdelerden biri olan Cumhuriyet'in parti isminin başına alınmasında, İkinci Meclis'te Kazım Karabekir'in kurduğu partinin(Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) adının başına Cumhuriyet kelimesini koyması etken olmuştur.

İKİNCİ GRUP HÂLÂ YANLIŞ YOLDA

Ankara'ya Lozan'dan döndüğümüzde, Meclis'in biz delegelere çok kızmış olduğunu gördüm. Gizli celselerde bir hafta kadar bizi tenkit ettiler(27.2.-6.3.1923). Ne kadar gizli de olsa bunlar dışarıya yayılıyordu. Gördüm ki, İkinci Grup hâlâ yanlış yoldan kendini alamamış.

Dünyanın hiç bir yerinde dış meseleleri tenkit etmek hükümet düşürmekte alet olarak kullanılmaz. Fakat bunlar yapıyorlar. Gözlerini de kan bürümüş. Önce de onlara söyledimdi. Görülecek iş barış meselesi, şahsî değil, milletin meselesi. Bir türlü anlamadılardı. İlle de biz Bakanlar kurulu'nun direktiflerine aykırı hareket etmişiz.

Bize verilen 12 maddelik basit tâlimatnâmeye aykırı hareket etmedik. Bilmem Lozan'da İsmet'e yeniden direktifler verdiler de, ona aykırı davranılmışsa.. Çünkü İsmet bana yazışmaları göstermiyor. Fakat benim bildiğim böy-

le bir şey yoktur. Bu işler galiba Rauf'un kışkırtmaları. İsmet'ten intikam almak için milletvekillerini kışkırtıyor. İkinci Grup da onun lâflarıyla şaha kalkıyor.

İkinci Grup milletvekilleri Rauf'un da aleyhindeler. Rauf'tan çok şikayet ediyorlar. Ve:

«Bu adam ne kadar iki yüzlü. Bizimle neler konuşuyor, Mustafa Kemal'le neler yapıyor?» diyorlar.

Ali Şükrü'nün ölümü meselesinden sonra, Meclis'in feshedilmesi konusu da gündeme geldi.

Mustafa Kemal'in kendisine Meclis'in feshi işini gece evinde söyleyen benim:

«Önümüzde barış müzakereleri var. Bu hayatî bir iştir. Meclis'te akıllı bir muhalefet uygulaması yoktur. Bu durumdan konferans müzakereleri zarar görür. Avrupalılar'ın düşüncesine göre, kuvvetli bir hükümet Meclis'i feshetmeye muvaffak olursa, demek ki hükümet çok kuvvetlidir» derler. Bizimle daha saygı duyarak müzakere ederler.

Nitekim ikinci defa Lozan'a gidişimizde, Avrupalı delegelerden bazıları:

«Hükümetiniz gerçekten sağlam ve güçlüymüş, Meclis'i fesh etti» dediler.

Devamla, seçimleri hükümetin kazanıp kazanamayacağını merak ettiklerini söylediler. Ben kendilerine, kesinlikle hükümetin kazanacağını söylüyorum. Nitekim seçimler hükümet lehine bitince inandılar. Müzakerelere devam ettiler. O zamana kadar bir kararsızlık ve geçiş dönemi içinde oldukları görülüyordu.

Mustafa Kemal, Bakanlar Kurulu'nu Rauf'un evinde topladı. Meclis'in feshedilmesini onlara orada kabul ettirdi. Parti'nin yönetim kurulunu da getirmişti. Onlar önce itiraz ettiler. Bir iki gün içinde onların da râzı olmalarını sağladı.

İkinci Grup da bir süre dikilecek gibi oldu, sonra râzı oldular. Meclis feshedildi(1.4.1923). Yeni seçim kararı alındı. Mustafa Kemal bir seçim komitesi kurdu. Beni de oraya koydu. Yunus Nadi de komitede. Ben ancak bir iki toplantıya gidebildim. Çünkü Lozan'da ikinci devre müzakereler başladı.

LOZAN KONFERANSINDA

İKİNCİ DEVRE

23 Nisan 1923'te bizi tekrar Lozan'a çağırdılar. İsmet, Genel Sekreter olarak bu defa Tevfik Kâmil (Koperler)'i aldı. Tevfik Kâmil becerikli ve ağırlıklı bir insan. Lozan'da anladım ve severim. Danışmanlardan Yahya Kemal, Nihat Reşat (Belger), Seniyüddin (Başak), Veli Saltık), Ruşen Eşref (Ünaydın) gibi bazılarını çıkardı.

Bu sefer daha az ve daha iyi gittik. Az adam ama kaliteli adam. Yola çıktık.

İsmet dedi ki: *«Ben eşimi de götüreceğim. Fakat çok ham. Hiçbir şey bilmiyor. Utanacağım. Ama öğrensin.»*

Ben de eşimi aldım. Lozan'a vardık. Yanyana birer odaya yerleştik.

Bizden sonra memlekette seçimler yapılmış. Seçimlerde, Valiler vasıtası ile bazı usülsüzlükler yapıldığı söylendi.

Lozan'da işe başladık. Bu sefer konferans sönüktü. O ilk dönemin ateşi, heyecanı, kalabalığı ve gösterişi yoktu. Lozan eskisi gibi kalabalık değil. Pek tenha. Avrupalılar'ın baş delegeleri gelmemiş bile.

İngiliz delegeleri Rumbold ve Rayan.

Fransızlar bu defa İstanbul'da bulunan general Pelle'yi göndermişler. Bompar'ı çekmişler.

İtalyanlar'da sadece Montanya, diğer devletlerde de ikinci delegeler var. Zaten işler de öyle ateşlilik gerektirmiyor. Bende de artık o ilk dönemin ateş, enerji ve heyecanı yok. Ateşim de sönmüş, kısacası herşey sönmüş.

Belki ilk dönemde âdeta kendime sahip olamıyordum. Büsbütün başka bir yaratık olmuştum. İlâhî bir coşku, bir aşk içindeydim. Korku, yemek, uyku da düşündüğüm

yoktu. Bir kutsal amaca kendimi bırakmıştım. Ünlü bir İtalyan gazeteci, ki eski Bakanlardanmış, o zaman benimle görüşmüştü:

«Bizim delegelerimiz hiçtir. Siz bir ideal peşinde koşuyorsunuz. İdealle dopdolusunuz. Başarılı olacağınızdan asla şüphe edilemez» demişti. Demek bu adamlar bile, bizim ateş içinde bir idealin peşinde hareket ettiğimizi görüyorlardı.

İlk dönemde kabul edilen kararlar geçerli. Ortada kalmış olanlarla, bize konferans kesilmeden *«imza edin!»* diye verdikleri projede yeniden istedikleri maddelerin müzakeresine başladık.

Bizim de değişikliğe uğramış bir projemiz var. İlk dönemde karşı projeyi sadece ben vermiştim. Bu sefer heyet olarak karşı proje ile geldik, iyi. Müzakereler için bu çok gereklidir. Maalesef daha önce İsmet buna önem vermemişti.

MÜNİR'İ (ERTEGÜN) **TANITAYIM**

Yine çalışmağa başladık. Münir yine çok çalışıyor. En çok faydalandığımız bu adam. Bütün hukukî, uluslar arası ve ekonomik meselerde onun görüşlerinden yararlanıyoruz. Malî işleri de Hasan'dan bin kat iyi biliyor.

Münir'i (Ertegün) biraz tarif edip anlatayım:

Esmer, ince, zayıf, çelimsiz bir adam. Vücudu böyle olduğu gibi, sinirleri de böyle. Çok korkak. Çok yumuşak, çok uyumlu. Allah onu, *«sen sâde emir kulu ol»* diye yaratmış. En ufak şeyden ödü kopuyor. Cesareti hiç yok. yürüyüşü bile çarpık. Cılız ve çelimsiz. Adeta yıkılacak gibi sendeleyerek yürür. Tüyden hafif durur. Önemli işlerin, ateşli münakaşaların yapılacağı günlerde otomabilde giderken zangır zangır titrerdi.

Buna karşılık çok zekî. Nükte yapar, yaptığınız nükteyi derhal anlar. Hemen zeki bir gözle bakar. Nükteli cevap verir. Cidden hukuk bilgini. Bunu yabancılar da onayladılar.

İngilizler barışa yakın zamanlarda idi, Münir için

«İngiltere'nin birinci sınıf hukuk danışmanları ayarındadır» dediler. Sessiz, melek gibi. Ensesine vur, ağzından lokmasını al. Ahlâk sahibi, çok namuslu, pek vatansever. Görürdüm, Türk'ün ufak bir menfaati gidiyor diye, tir tir titrer. Kılı kırk yarardı. Çok çalışkan. Ömrü çalışmakla geçmiş. Lozan'da da gece gündüz çalışıyor. O kadar ki, zayıfladı. Kendisinde verem başlangıcı hâli var. Hasta oluverir diye yüreğim titrerdi. Daima, o kadar çok çalışmamasını söylerdim. Dinlemez yine çalışırdı.

Bu adamı iş başında görmüş, o kadar takdir edip sevmiştim ki, hastalanması, ölümü millet için çok büyük bir hazinenin yitirilmesi sayılırdı.

Babasının babası Türkistan'dan gelmiş bir Türk'tür. Üsküdardaki Özbekler Tekkesi Dergâhı'nın şeyhlerindenmiş. Kendisi de Çağatayca bilir ve bunu söylemeyi çok sever. Pek dindardır. Namaz kılar.

Rakı içmemiş, çapkınlık bilmemiş, ona ilk rakıyı Sadrazam Talat (Paşa) içirmiş. Brest Litovk Konferansında bulunmuş.

Bu adam o kadar çalıştı ki, barıştan sonra kendisine hükümet tarafından para ödülü verilsin diye İsmet'e pek çok defalar söyledim.

Bu adamın bir diğer yanı da; tamamen eski kafadır. Çalışma usulünde, yemeklerden sonra çalışmamak, haftada bir dinlenmek gibi şeyleri asla bilmez. Son derece inancı tam bir müslümandır.

İlk zamanlarda şapka giymedi. Kalpakla gezdi. Şapkayı zorlaya zorlaya giydirdik. Bundan iki yıl önce Paris'te, kuponlar işi ile uğraşıyordu. Bir defa beni Paris camiine götürdü. Her Cuma oraya gidip, cemaatle namaz kılıyormuş. Kendisine biri görür de jurnal eder diye takıldım.

Gayet tedbirli bir adamdı. Kimse ile politika ve memleketteki kötü işler üzerine konuşmazdı. Bence bu huyu çok kötü. Gerektiğinde tenkit etmek vatandaşlık görevidir. Ama o onu yapamıyor, dalkavukluğu tercih ediyor. Mustafa Kemal'in bugün daima elinde taşıdığı, gerektiğinde tüfek olan baston Münir'in hediyesidir. Bundan

birer tane de, Paris'te iken İsmet'e ve Tevfik Rüştü'ye (Aras) göndermişti.

Çok ihtiyatlıdır. Ben böylesini görmedim. Her şeyinin yedeği var. Sigarayı ağızlıkla içer. Cebinde üç dört tane ağızlık vardır. Cebinde üç dört tane kurşun kalem bulunur. Aynı zamanda dolmakalemi de vardı. Bu da en az iki tanedir. Üzerinde çakı, çeşitli büyüklüklerde kağıtlar, defterler, hatta iğneye varıncaya kadar vardır. Çakı da bir değil, bir kaç tanedir. Saati bile iki tanedir. Bu hâliyle seyyar bir dükkân gibidir. Cepleri heybe gibi şişer. Abartısız, üzerinde bir dükkân vitrinini dolduracak kadar eşya vardır.

Bu hâli çok tuhafıma giderdi. Gülerdim, takılırdım. Derdim ki: «Canım beş tane kurşun kalemi niye?»

Derdi: «İhtiyat.. Ya biri kırılır veya kaybolursa.»

«Ya saatin yedeği ne?» Bu soruları sıralayınca cevap bulamaz, sadece gülerdi.

Kendisi anlattı: Evi bir çok eşya ile dolu imiş. Bir kaç dükkâna sermaye olurmuş. Onda eski bir hastalık da var; nerede eski bir şey bulursa satın alır. Ona bu tâbir lâyık değildir ama, o halis eskici bir Yahudi'dir.

Lozan konferansı kesintiye uğradığı zaman Münir ortadan kayboldu. Merak ettim, öğrendim. Lozan'da bir bit pazarı varmış. Nasıl da bulur?.. Bulmuş, oraya gitmiş, bir çok eski eşya satın almış. Bunları denk denk istasyona götürdü. İçlerinde âdî hasır bile vardı.

«İstanbul'da hasırın köküne kıran mı girdi, bu ne olacak Münir Bey?» deyince, onun ucuz ve başka türlü bir şey olduğunu söyledi.

Pariste de kuponlarla uğraşırken buranın bit pazarını da bulmuş. Parisliler oraya bit pazarı demiyorlar da, pire pazarı diyorlar. Gerçekten Paris'te pire çoktur. Savaştan sonra bit de çoğalmış. Nitekim Paris'de ben de iki üç defa bitlendim.

Münir her pazar günü pire pazarına gidiyormuş. İki defa da beni götürdü. Oradan bir çok eşya aldı. Koca koca otuz kırk kadar tablo aldı. Bunların arasında antika çıkacağını düşünüyor. Ben resimden anlamam ama, saç-

ma sapan şeylerdi. Onlara masraf edip ambalaj yaptırdı, İsviçre'ye gönderdi. Herhalde İstanbul'daki evi Gümrük Deposu gibi hınca hınç doludur.

Bu bir hastalıktır. Hemen her insanda bir başka türlü olur. Meselâ Münir anlattıydı; Fransız hukuk danışmanı Ferimajon'un da böyle bir deliliği varmış. Bu adam da cidden âlimdir. Münir'le beraber çalışırken ahbap olmuşlar. Yolda giderken gözü yerde, badem kabuğu falan arar, bulunca sevinir, üstüne basar kırarmış. Onun çıt etmesi ona büyük bir zevkmiş. Acele işi bile olsa, karşı kaldırımda bir kabuk görse mutlaka karşıya geçer onu basıp kırarmış.

İşte bizim Münir'in bu hastalığı var. Paraya da pek düşkün.

İkinci dönemde bir aralık işler durdu. Boş kaldık. Galiba sekreter kızlardan birine görür görmez aşık olmuş. Ama aşkı plâtonik. Fransızca bir şiir yazmış. Bana gösterdi. Baktım, Fransız şiir kurallarını bilmediğinden bu yönden sıfır. Fakat çok yüksek ve ince bir ruh, çok şâirâne güzel teşbihleri var. Bu adamın böyle çok çeşitli yeteneklerini takdir ediyorum.

DIŞ BORÇLAR KONUSU

Müzakerelere devam ediyoruz. General Pelle terbiyeli ve dirayetli bir adam. Türkiye'nin yeni zihniyetini ve durumunu biliyor. Onun bu durumu müzakerelere kolaylık getirdi. Çok mesele onun dirayeti sâyesinde çözümlendi.

Düyun-u Umumîye'nin, bizden ayrılan devletlerin ana borca ortak olmaları meselesinde, sorumluluğu üstümüzden atıp payları oranında onlara bırakılması konusunda bir kayıt koydurduk. Daha önce anlattığım Cavit'in ve Hasan'ın işlerine bakınca, bu büyük bir başarı idi.

Yıllık fâizin altın veya kağıt olması ve miktarı da uzun mesele oldu. Bu işin ayrıntıları için Paris'te bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. Bu iş, **«kupon işi»** adıyla Paris'te iki sene sürmüştür. Ne ise Münir bu sayede bir çok para aldı. Hakkıdır. Hem Bern'de elçi, hem de kuponlar

için Paris'te oturuyor. Yevmiye alıyordu. Şefik de bu sâyede epey zengin oldu.

Düyun-u Umumîye işini, ilk dönemde pişirip bitirmiştik. Artık ana paranın yeni devletlere bölüştürülmesini de o hale getirdik ki, bu belâ devletin başından kalktı. İstanbul'daki o görkemli Düyun-u Umumîye binası, Avrupa'nın bize ekonomik baskısının, malî kapitülasyonun ve bizim malî esirliğimizin müthiş bir âbidesi idi. Boşaltıldı, bize geçti. Bunları yıkıp bitirdik. Böyle bir kurum kalmadı. Binasını Belediye binası yapacağız diye sevindik, keyiflendik.

Bir şeyi ve hakkı da teslim etmek lâzım. *Abdülhamid* (Sultan 2. Abdülhamit) her şeye rağmen borç ödemiş, boç yapmamıştır. Bu borçlar Mecit (Sultan *Abdülmecit*) ve Aziz (Sultan *Abdülaziz*) zamanlarının israflarındandır. O dönemlerde, saraylarda Fuat Paşa gibi devlet adamlarının israfı müthişti.

Bu borçlara daha sonra İttihatçılar da epeyce borç eklediler. Bu işlerde o kadar güçlük çektik, münakaşalar sırasında bu işin iç yüzüne o kadar indik ve bu belânın ne kadar öldürücü bir belâ olduğunu öğrendik ki, bence bu devleti borçlandırmak en büyük kötülük ve cinayettir. Ben bu gerçeği bir ilke olarak tespit ettim. İsmet de bu fikre vardı ve bir düziye bunu söylüyordu. Fakat şaşılacak şey şimdi bütün borç yapıyor ve yapmağa çalışıyor.

Borçsuz devlet olmaz. Biz fakir Türkiye, hele Avrupa sermayesi olmadan ilerleyemeyiz. Bu bir gerçektir. Ancak borçlanmayı, önceki gibi yemek için, devlet masrafı ve israf için yapmamalı. Devlet kendi yağı ile kavrulmalı.

Kredi yalnızca yollar, demiryolları, fabrikalar, sulama ve bataklıkları kurutma, Millî Eğitim gibi şeyler için alınır. Böyle işler için kredi almak ihtiyaçtır ve bu da devlete yük ve zarar değil, bir süre sonra kâr getirir.

Moskova Antlaşması'nı yaparken, Devlet'in Rusya'ya olan borçlarını sildirtmiştik. Şimdi de borçları azalttık. Türkiye en az borcu olan devletler arasına girdi.

Bu sırada Fransız heyeti, Anadolu Demiryolları'nı al-

mak için büyük çaba gösterdi. Almanlar'ın elini zaten Versay Antlaşması ile bu işten çektirmişlerdi. Türkiye Hükümeti bu hattı kendisi satın alacak, diyerek vermedik.

Avrupalılar'ın İstanbul Düyun-u Umumîyesi'ndeki bütün yetkilileri de Lozan'da idiler. Düyun-u Umumiye'de gizli kararname adı verilen bir belâ vardı. Avrupalılar bunun üzerine tutunmuşlardı. Ne ise o da defedildi.

YUNANLILARDAN SAVAŞ TAZMİNATI İSTEDİK

Biz Yunanlılar'dan **«savaş tazminatı»** istedik. Yunanlılar'ın memlekette yaptıkları yıkımlar ve verdikleri zararları gösterir bir çok listeleri birinci dönemden beri konferansa veriyorduk. Olmadı.

Yunanlılar'dan yakıp yıktıkları yerlerin onarımı için büyük paralar istedik. Bunların karşılığı olarak Yunanlılar'ın Donanmasını alma niyetindeydik. Bu da bizzat Rauf'un fikri idi. Bir kızılca kıyamettir koptu. Yunanistan «Vermem!» diyor. Diğer devletler de, onlara arka çıktılar.

Fransızlar, bu parada ısrar edersek, konferansı terkedeceklerini bize bildirdiler. Buna karşılık bize, *Karaağaç*'ı vermeyi vaad ediyorlar. Biz talebimizde ısrar ettik. Gerçekten bu hakkımızdı. Hareketimiz de doğru idi.

O zaman Yunanistan'da general Pangalos ve Plastiras diktatör idiler. Gotaris'leri kurşuna dizmişlerdi. İşittiğimize göre Pangalos deli fişeğin biri imiş. Akıllıdan o kadar korkulmaz, deliden korkmalıdır. Bu adam diline şunu dolamış:

«*Alçaklar* (kurşuna dizdiği adamlar) *Yunanistan'a büyük bir leke sürdüler. Bu lekeyi ben temizleyeceğim. Türkiye'yi bir ucundan ele geçireceğim!*»

Gerçekten de 40-50 bin kişilik bir ordu kurmuş. Bunu Batı Trakya'ya yığmıştı. Bu tazminat meselesini bahane ederek saldırıya hazırlanmış.

Venizelos ise yeniden savaş istemiyordu. Bize özel olarak yalvardı. Fransızlar rica ettiler. Yine de dinlemedik.

Gerginlik o hâle geldi ki, Pangalos saldıracak. Hükümete yazdık. Hükümet:

«Kesinlikle vazgeçmeyin!» emrini verdi.

Mustafa Kemal Nutuk'ta, hükümetle Lozan delegeleri arasında anlaşmazlık olduğunu, kendisinin ise bu ihtilâfın dışında kaldığını söylüyor. Ama kendi de hükümetle beraber bu emri vermişti. Hükümet, onun izni olmaksızın bu işi, hele böyle ağır ve önemli bir işi yapabilir mi?

Şimdi yukarı tükürsen bıyık, aşağı tükürsen sakal oldu. Ne yapacağımızı şaşırdık. Özel soruşturmalarımız Pangalos'un hakikaten saldıracağını gösteriyor. Bulgar delegelere sorduk. Onlar da memleketlerine sordular. Saldırının kesin olduğunu söylediler. Bu büyük bir tehlike. Demek ki yeniden savaşa başlayacağız. Tabii bu hiç işimize gelmiyor.

Ben Lozan Konferansı sırasında şimdiye kadar da, sonra da hiç korkmadım. Fakat bu meselede dayandım, dayandım, sonra çok fena korktum. Âdeta ödüm koptu. Çünkü herif deli. Mudanya Mütarekesi gereğince, bizim Trakya'da sadece 10 bin kişilik kuvvetimiz var. Oraya asker geçirmemiz de mümkün değil. İstanbul'daki işgal kuvvetleri bırakmazlar.

PANGALOS DELİSİ BİZİ KORKUTTU

Zaten bu akıllı işi değil. Kuvvet geçiremeyeceğimizi İsmet söylüyor: *«Yunan Donanması geri çekilme hattımızı keser»* diyor. Bu da doğru. Boğaz açık. Oradaki sekiz on bin asker saldırıya karşı koyamaz. Hem bir tane bile topları yok. Kaçak olarak otuz tane top yollamıştık. Onu da bir İngiliz savaş gemisi yakalayıp almıştı. Bu durumda Pangalos, İstanbul'a kadar bile girer. Böyle olunca İzmir'de kazanılan o şanlı zafer, İsmet'in meşhur tâbiri ile boca olur!

Çok düşündüm. Tazminattan vazgeçmek gerektiğine kanaat getirdim. İsmet de o fikirde. Zaten düşünüyorum, alsak bile Yunan'dan ne alacağız?

İflâs etmiş ve maliyesi Avrupa kontrolü altında bir devlet. Tut kelin perçeminden. Donanmasını ölür de vermez.

Fransızlar'ın, Almanlar'a yaptıkları, Ruhr Havzası'nı askerî işgal altında tuttukları gibi, Batı Trakya'yı işgal edeceğiz! Bu işgal masraf ister, biz yapabilir miyiz? Hayır. Zaten Fransızlar da bundan bir fayda görmeyip, üste masraf ettiler.

İsmet'le başbaşa verdik. «*Ne yapacağız?*» dedik..

Hükümet kesin emrini vermiş. Rauf ateş püskürüyor. Yeniden yazdık. Üç gündür hiç cevap yok. Vakit de yok. Cevap verme günü geldi.

Lozan siyasî çevreleri yine savaş patlayacağı sesleri ile çalkalanıyor. İsmet, bizi bırakıp, kendisi Ankara'ya gitmek ve işi düzeltmek fikrine düştü. Yazdı da.. Bu fikre şiddetle karşı çıktım. Gitsin ama, zaman yok. Nihayet şöyle konuştuk:

İsmet —Gidip gelmeğe de vakit yok, o halde ne yapacağız?

Ben —Tazminattan vazgeçmeli.

O —Hükümetin emri kesin.

Ben —Doğru. Fakat Pangalos'un saldıracağı da kesin. Sen ne fikirdesin?

O —Kesin!

Ben —Müdafaamız da mümkün değil, değil mi?

O —Evet.

Ben —O halde zaman da yok. Derhal ikimiz yüce bir karar alıp, tazminattan vazgeçerek bu vartayı atlatmalıyız. Yoksa felâket var.

O —Hükümet bizi sorumlu tutar.

Ben —Savaş patlar, İstanbul da giderse, hükümet kendisi sorumlu olur. Ama tabii millet ve devlet de bu vartanın içine sürüklenmiş olur. Hükümetin sorumluluğu kaç para eder o zaman? Bence burada kişisel sorumluluklar ikinci plândadır. Kendimizi düşünecek zaman değil. Vatanın yüce menfaatleri söz konusudur. Siz bana şunu söyleyiniz: Tazminattan vaz geçilmesi kanaatinde misiniz?

O —Evet! Vazgeçmezsek Pangalos hücum eder ve şüphesiz İstanbul'u da alır. Ve her şey de boca olur.

Ben —O halde biz ikimiz sorumluluğu üzerimize alıp, bir cesaret göstermeliyiz.

O —Çok ağır..

Ben —Eğer bunun için bizi idama mahkûm etseler, ben bu millî, yüce menfaat ve bu konudaki kanaatim üzerine Hükümete isyan ederek, tazminattan vazgeçer ve devleti bu vartadan kurtarırım. Sen bunu göze alamaz mısın?

O —Alırım.

Ben —Öyleyse mesele yoktur. Kararımızı verdik.

O —Verdik.

Ben —Git, tebliğ et!

HÜKÜMETİ DİNLEMEDİK!

Bu suretle tazminat istemekten vazgeçtik. Resmen konferansa cevabımızı bildirdik. Her şey yatıştı.

Barış yapıldıktan sonra dönüşte Edirne'den geçerken bizi ziyarete gelen subaylara da sordum. Dediler ki:

«Yunanlılar tamamen saldırı konumuna geçmişlerdi. Müfrezeleri ileri hatlara sürdüler. Saldırı kesindi.»

Bu mesele henüz kesinleşmiş değildir. Bizim bu konudaki hareketimizin incelenmesi ve ona bir hüküm verilmesi lâzımdır. Saldırı kesin idiyse bu konuda büyük bir hizmet yapmışızdır.

Hükümete isyan etmiş olduk. Bu çok çirkin bir şeydi. Fakat canımızı hiçe sayarak böyle bir hizmetimiz, onu da hafifletir, belki de bize daha büyük şeref olur. Fakat Yunan tehditleri blöf idiyse vaziyetimiz fenâdır. Hükümet bizi Divan-ı Harbe vermeli. Ve Muahedeyi, Millet Meclisi'nde reddettirmeliydi. Yapmadı.

Fransızlar, Almanlar'a büyük bir para yüklettiler. Bunun için Ren bölgesini işgal altına aldılar. Bu olay bizi aydınlatıcı mahiyettedir.

Koca Fransa, Almanya'dan istediği parayı alamıyor. Ren işgali ise, üste ocaktan caba, kendisine bir masraf

oluyor. Biz onarımda ve tazminatta ısrar etseydik, Pangalos işi de blöf olsaydı, önce bunu Avrupalılar kabul etmeyeceklerdi. Bizim de kabul ettirmek için elimizde bir kuvvet yok.

Hadi kabul ettiler diyelim. Yunanistan'dan bu parayı nasıl alacaktık? İşte insan değiştirme işi ve değiştirilmeyenlerin parası işi meydanda. Söylentiler de hep Yunanistan lehine gelişiyor, Türkler'e yine para yok. Yunanistan zaten iflâs etmiş bir devlettir. Maliyesi Avrupa kontrolü altındadır. Nereden verecek? Bu tabii tut kelin perçemindendir. Hadi garanti ve baskı için, Fransızlar'ın Ren'i işgalleri gibi, biz de Batı Trakya'yı geçici olarak işgal edelim. Bize bunun için müsaade ederler mi? İmkânı yok. Hem etmedikleri iyi. Bu devlet orada elli bin kişilik kadar bir kuvvet tutmak zorunda kalacak. Peki bunu nasıl besliyecek?

Özetlersem, görülüyor ki tazminatta ısrarlı olmak çok faydasız bir şeydi. Serap peşinde koşmaktı. Koş, koş su yok.. Hayâl. Böyle bir hayâle karşı ise çok büyük bir tehlike vardı. Bu tehlike blöf olsa bile, böyle boş bir hayâl uğruna onu denemeye değmezdi. Bu ikisinden, blöf olan Yunan saldırısı bile terazinin kefesinde ötekinden ağırdı.

Bu işin blöf olup olmadığı araştırılması gereken bir açık kapıdır. Araştırılmalı ve bu meselede bizim hareketimizin tenkidi yapılmalıdır. Ancak Dimetoka gibi bazı yerleri bu vazgeçmemize karşılık olarak almak mümkün müydü, bunu da bilmiyorum? Mümkün olduğunu söyleyenler var. Böyle ise biz kabahatliyiz.

Yunanistan'ın bize onarım masrafı vermesini kabul etmeyen Avrupalılar ise, bizden kendileri için masraf istemekten çekinmiyorlardı. Hem haksız ve gaddar, hem de sıkılmayan insanlardır onlar. Bunun için bizden 15 milyon altın lira istiyorlar. Borç takası yaparak bundan da güç belâ kurtulabiliyoruz.

Bizden ayrılan halklardan, bizde memurluk yapmış olanların emekli maaşlarını da bizim üzerimize atıyorlardı.

Onları da onların sırtına yüklemeyi başardık.

VİYANA BANKASINDAKİ ALTINIMIZI İNGİLİZLER ÇALDILAR

Savaşta çıkarılan kağıt paralarımızın garantisi olan altınlar Viyana'da bir banka'da imiş. Mütareke başlarında İngilizler bu altınlara el koymuş. Bizim kağıt paralar havada kaldı. Yine de şaşıyorum, bu kağıtlar para diye geçiyor. Bu altınları alabilmek mümkün olmadı.

Türkiye'de bulunan yabancı şirket ve fabrikaların sahipleri de Lozan'a doldular. Bunlar haklarını, imtiyazlarının devamını ve kârlarının savaşın sebep olduğu duruma göre arttırılmasını, savaştaki zararlarının tazmin edilmesini istiyorlar. Bunun için en çok Fransızlar zorlanıyorlar.

İsmet'e: «Bunları kabul etmeyelim! Bizim işimiz değil, Ankara'ya gidip orada yapsınlar» dedim.

Başarılı olduk. Oraya gittiler. Ankara'da bir heyet kurulmuş ve bu işler halledilmiş. Bunlar arasında, Osmanlı Bankası da bizden imtiyaz süresinin uzatılmasını istiyordu. Onu da üzerimize almadık.

Hırsız biri olsan bu işler kârlı işlerdi. Hepsini başımızdan attık. Şimdi işittiğime göre, Osmanlı Bankası bize korku vererek, oyun oynayan Yahudi Metr Salem'i göndermiş. Salem tehdidinde başarılı olmuştur. Epey de rüşvet vermiştir.

Burada yine belirtmeliyiz: Ekonomik ve malî işlerde bir adamımız yoktu. Bu konudaki zayıflığımız ortada idi. Avrupalılar da bunu sezmişlerdi. Bu konuda onların bir çok, meselâ Ser Reyols gibi büyük adamları vardı. Bu adam Fransa'nın uluslararası malî işlerini görür. Böyle konferanslarda hep O'dur. Sonunda Fransızlar bize söylediler: «Bir çok işte iyisiniz. Ama para işlerine aklınız ermiyor.»

Bu sebeple hep söylerim, bu millet ve devlet için her şeyden önce, ekonomi ve maliye uzmanları yetiştirmek zorunluluğu vardır. Bu da, zekî ve iyi yetişmiş üniversite mezunu gençlere, Avrupa'da maliye ve ekonomi okuturmakla mümkün olur.

Öğreniminden sonra bunları Avrupa'da, bir süre bankalar, şirketler ve benzeri yerlerde çalıştırmak da gereklidir. Çünkü, pratik olmazsa yalnızca bilgi bir şeye yaramaz. Nitekim iyi hekim olmak için hastahânelerde, iyi ekonomist olmak için de bankalarda çalışmak gereklidir.

Bir de bu malî işler hep tek yönlü idi. Bizim onlardan bu konuda bir istediğimiz yoktu ki, pazarlık yapabilelim. Sürekli isteyen onlardı. Karşılıklılık kuralı fiilen ortadan kalkmıştı. Bu ağır bir şeydi. Biz sanayii ve malî gücü olan bir millet değiliz ki.. Avrupa'da bankalarımız, tüccarlarımız, şirket ve fabrikalarımız yok ki..

HÜKÜMET KIZDI AMA BİZ BİLDİĞİMİZİ OKUDUK..

Bu ekonomik güçlükler içerisinde iken, bir de Yunanistan'dan tazminat istemekten vaz geçmiş olmamız, hükümetin bize şiddetle cephe almasına sebep oldu.

Bize karşı kızgınlık sürüp gidiyor. İsmet yine haberleşmeyi bana göstermiyor. Sadece hükümetle aramızda olan gerginliği söylemekle yetiniyor. Buna göre, hükümetle aramızda yeni büyük fikir ayrılıkları da var. Bu işi yapan ise Rauftur. İşi körükleyip duruyor. Zoru, İsmet'i yere vuracak.

Açıkçası hükümetle aramızdaki ihtilâfın sebebi şahsî meselelerden ortaya çıkıyor. İllallâh bıktım artık!.. Bu meseleleri çözümlemek için İsmet tuttu, bu sefer de Hasan'ı Ankara'ya göndermeye kalkıştı. Yollamamasını tavsiye ve ısrar ettim.

Dedim ki: «Görülüyor ve sen de söylüyorsun ki adam beş para etmez. Bence bu adam kendisine hâkim değil. Kafası hasta. Yollama! Büsbütün berbat eder.»

Dinlemedi, gönderdi. Hasan gitti, geliyor. Lozan'daki gazete muhabirleri ateş gibi. Bir tanesi Hasan'ın yolda olduğunu haber almış, gitmiş yolda Hasan'ın trenine binmiş. Hasan'dan haberler almış ve Paris'e gazetesine yollamış. Gazete bize Hasan'dan önce geldi. Baktık, Hasan ne var ne yok, hepsini gazeteye söylemiş. Bunların hepsi

de bizim hükümetin görüşleri. Bizim görüşlerimiz ise sıfır olmuş.

Hasan'ın bu tedbirsizliği çok kötü ve tehlikelidir. Devlet sırlarını açıkladı. Kızdık. Fakat, «belki yalandır, hele Hasan gelsin» dedik.

Geldi. Hükümetin bütün fikirlerini kabul etmiş, bize onları müdafaa ediyor. Hükümet bizim vermediğimiz şeyleri de veriyor.

İsmet'e şöyle bir baktım:

«Ne haber? Ben bunu yollama demedim miydi?» dedim. Hasan'a da o gazeteyi verdim. Baktı.

«Bizden evvel herşeyi bunlara söylemişsin» dedim.

Hasan'ın bu haltını temizlemek, bize müzakerelerde epeyce iş oldu. Biz hükümete bakmadık. Bildiğimizi okuduk.

Bu sırada tam yaz. İşler tavsadı. Delegelerden bir kısmı, öteye beriye sayfiyeye gidiyor. Çok zaman işimiz yok. İsmet'le eşlerimizi alıyor, otomobille Lozan civarında ormanda gezintiler yapıyoruz.

İsmet spora pek meraklı. Burada elimizde sopalarla çomak oyunu oynuyoruz. Bazan bilardo oynuyoruz. Ben yirmi yaşlarımda iken bir defada onbeş-yirmi sayı yapabilirdim. Yirmibeş yıldır oynadığım yok. İkimiz de birbirimiz ayarındayız. Ancak bir iki sayı yapabiliyoruz. Şimdi diyorlar ki, İsmet bilardoda Türkiye şampiyonu imiş. Aferin. Bilardoya demek ne kadar çalışmış. Bense Lozan'dan beri bir defa oynayamadım. Yaşasın zevk-ü sefa..

KÜREK YARIŞI VE UÇAK GEZİLERİMİZ

Genellikle de birer kayığa binip, limanda kürek çekiyoruz. Kürek yarışı yapıyoruz. Üstünlüğü ne çok seven bir adam. İnatçı da.. İlle beni geçmek istiyor. Ben karabatak gibi denizde büyüdüm. O ise Bitlis dağlarında. Tabii daima ben geçiyorum. Fena kızıyor.

Bir kaç defa Lozan'dan tâ Şiyon Şatosu'na kadar gittik. Bu mühim şatoyu ben yirmi yıl önce gezmiştim. Ona da gezdirdim.

Bir defa da ormanda koşma yarışı yaptık. Birbirimizi bir bıçak sırtı kadar geçemedik. O Bitlis'li, ben denizci.. Beni geçmeliydi.

Bir akşam vaktiydi. Karanlık çöküyordu. Önümüzü göremedik, ikimiz birden düştük. Bu koşuyu ormanın içindeki bir yolda yapmıştık. Bereket versin bir ağaca çarptık. Kafamız kırılırdı. Benim elbisemin kolu yırtıldı.

Ben boş zamanlarımın bir kısmını da, Türk Tarihi ve Ermeni Tarihi incelemelerine harcıyorum. Yazdığım Ermeni Tarihi'ni bizim kâtiplerden Hidayet'e kağıda çektirttim. İstanbul'da çıkan bir gazetenin sahibi yahudi Karasu görmüş. Ondan bir kaç makale yayınladı.

Hidayet iyi ve yetişecek bir çocuktur. Kâtiplerden keza Cevat Bey'in oğlu yetişecek iyi bir gençtir. Bunların ise en başında Ahmet Cevat'ı (Emre) belirteyim. Gerçekten yetişecek iyi bir gençtir.

Şifre'de çalışan Naci'yi (Ali Naci Karacan) de burada yazmalıyım ki, adeta insanüstü bir emek sarfetmiş, büyük bir ciddiyet içinde sır saklayarak, terbiyeli bir şekilde çalışmıştır.

İşte bunlar da böyle. Albay Fojeralas peşimizi hiç bırakmıyor. Daima eşi ile bize geliyor, bizi gezdiriyor. Eşi de bizim eşlerimizin peşinde. Bundan iki sene önce öğrendim ki bu Fojeralas Fransız Dış İşleri'nde casusmuş. Oysa pek Türk dostu görünüyordu.

İsmet'in hanımı Mevhibe Hanım saf bir hanım, tek kelime Fransızca da bilmiyor. Fujeralas'ın karısı Mevhibe Hanımla benimkini evine de davet ediyormuş. Ağzından bir lâf alınması olanağı yok tabii. Gayet müslüman. Beş vakit namazını kılıyor.

Bu işsizlikten yararlanarak İsviçre'de çiftlikler, süt, tereyağı, çikolata fabrikalarını falan gezdik. Bir okul gördük ki, orada çevre köylerinin kızlarına çocuk nasıl büyütülür, yemek nasıl pişirilir, bunlar öğretiliyor. Ne güzel okul. Bizde de hiç olmazsa şimdilik şehirlerde yapılabilse..

Bir kere de İsmet'le ben, İsviçre hükümetinin davetlisi olarak uçakla Bern'e gittik. Keldanî Tevfik de yanımızda.

İsmet'in kuyruğu.. Ayrılır mı? Kambersiz düğün olur mu? Uçağa ilk binişim. Bazen birden iniyor. İnsan bayram dolabında iner gibi bir şey oluyor. Bunlar havada yoğunluğu az olan bölgelermiş. Uçak orada birden düşermiş. Başımızı siperden çıkaramıyoruz. Sür'at sebebiyle çok şiddetli rüzgar var. Başımıza, kulakları da kapatan bir takke giyiyoruz. Ama yine de rüzgara dayanılamıyor. Motorun da müthiş gürültüsü var. Gürültüden konuşmak imkansız. Uçaklar birer kişilik. İnsanı belinden oturduğu yere bağlıyorlar. Önce korkmuştum, sonra alıştım. Belimden kayışı çıkardım, ayağa kalktım, yeri seyrediyorum.

Güzel bir manzara. Tamamiyle kuş gibi. İsviçre'nin altımızdaki bölgesini seyrediyoruz. Kırlar tamamen yeşil, çayırlık. Ya ekili, ya orman. Bunların arasında bir çok sarı çizgiler. Geçtiğimiz yerlerde yalnız bu çizgi gibi olan yerler ekilmemiş. Bunlar yollar. Düz, uzun ve bir çok kolları var.

Genel görünümü şöyle: İsviçre bir ağ. Yollar ağın ipleri; ağın gözünde de yemyeşil orman ve tarlalar. Şehirlerin üstünden geçiyoruz, düzenli ve sıra sıra binalar.

Sabah, hava güzeldi, İsviçre Cumhurbaşkanı bizi gezdirdi. Kurumlar, fabrikalar, çiftlikler gördük. Dönüşte sert rüzgâr çıktı. Bize, uçağın tehlikeli olduğunu, trenle dönmemizi tavsiye ettiler. Biz kabadayılığı ele aldık, sağ sâlim uçakla Lozan'a döndük.

POLONYA MUAHEDESİNDE HARCANIŞIM

Yine işlere başladık. Bu sırada Polonya'lılar bir heyet göndermişler, bizimle muahede yapmak istiyorlar. Çok güzel.. Karşımızdakilere karşı bundan güzel fırsat olmaz.

Münir'le Tahir'i, Polonyalılar'la müzakere işinde görevlendirdik. İsmet'le ben onlara direktif verdik. Sadece bazı şeyleri bize danıştılar. Polonya muahedesi bu iki kişinin eseridir. İsmet'le ben de bedavadan imza koyduk.

Hele Hasan! Büsbütün bedavadan. Bu adamın Lozan muahedesindeki imzası da haksızdır. Hiçbir hizmeti geç-

memiştir. Tersine muahedeye kötülüğü bile olmuştur. Münir'in, Hikmet'in, bütün danışmanların, kâtip ve şifrecilerin Hasan'dan çok hakkı vardır. Gelecek nesiller, muahedede bir fikri, bir kelimesi bile olmayan bu adamın muahedede imzasını görecekler.

Polonya müzakeresi devam ediyor. Birgün bizden biri geldi. Bana gizlice şunu söyledi:

«Ankara'dan gelirken Polonya için yetki verilmesi unutulmuş. Hollanda, Belçika, İsviçre vesair bütün devletler için var da Polonya yok. Şimdi İsmet Paşa emir verdi. Hükümetten yalnız kendisi için yetki belgesi getirtiyor.»

Vay bu ne iş?.. Çıldırdım.

Ankara'dan ilk gelişimizde İtilâf Devletleri'nden başka Çekoslovakya, Danimarka, Hollanda, Finlandiya, İspanya, Amerika vesair bütün devletlerle muahede yapmak üzere bize yetki verilmiş. Bu devletlerden her biri için İsmet'e, bana, Hasan'a ayrı ayrı yetki belgeleri yazılmıştı. Polonya için ise yazılması unutulmuş.

Demek İsmet bu Polonya muahedesine imza koyma şerefini benden esirgiyor. Bu adam şöhret hırsı ile dolu ve şöhretine ortak kabul etmek istemiyor. Beni bundan yoksun bırakmak onun elinde değil ki.. Bu bana hükümetin verdiği bir yetki ve hak. İçimde müthiş bir isyan borası koptu. Bunun arkadaşlık hatırı, hak hukuk bildiği yok. Bana kimbilir ileride de neler yapmak isteyecek. Demek bana karşı müthiş bir rekabet hissi taşıyor. Gayesi beni rezil ve yok etmek. Yapar mı, yapar.

Doğrusu çok gücüme gitti. Şu küçük Polonya muahedesine imza koyma şerefini bile kıskanıyor. Ben bundan çok daha önemli olan ve yeni Türkiye'nin ilk yaptığı antlaşma Moskova Muahedesi'ne bile imza koymuş adamım. Bir âbide sayılan Lozan Muahedesi'ne de imza koyacağız.

İsmet'in davranışı çok gücüme gitti. Ben kimsenin hakkını yemem. Ama hakkımı da kimseye yetirtmem, korumasını bilirim.

Kendi kendime dedim ki:

«Bu kaçıncı? Artık yetti. Ben bu adamla çalışamam. O beni rezil etmeden ben kendim terkedip gideyim. İş Mus-

tafa Kemal'e gidince, o haklı çıkacak.»

Ama sonra da düşündüm:

«Lozan daha bitmedi. Yüzde on kadar bir iş kaldı. İsmet tutar Avrupalılar'ın bütün isteklerini kabul eder. Bu kötü olur, hele biraz daha sabredeyim» dedim.

Bu son düşünce beni frenledi, fakat biraz sonra gözüm hiç bir şeyi görmedi. Her şeyi fedâ ettim. İsmet'e çatmak için koşarak odasına girdim.

İSMET'E HAKARET EDİP İSTİFAMI VERDİM

İsmet, bizim hanım ve onun hanımı oturuyorlar. Avına saldıran doğan gibi saldırmışım. Gözlerimden şimşek çakıyor. Dedim ki:

«Sen Polonya için yalnız kendine yetki belgesi getirtiyormuşsun. Oysa üçümüz için de bu görevler verilmişti. Bütün devletler için üçümüzün de yetki belgesi var, Polonya unutulmuş. Sen bu kadar arkadaşın ve hukukun olan Rıza Nur'a bir Polonya muahedesine imza koyma şerefini mi kıskanıyorsun? Demek sen müthiş hırslısın. Hangi yetki ile Hasan ve beni aradan çıkarıyorsun? Sen kimsin? Demek sen ahlâken dürüst değilsin. Benim seninle şu dakikadan sonra alâkam bitmiştir. Senin gibi bir adamla çalışamamam. Delegelikten, bakanlıktan, milletvekilliğinden de istifa ettim. Gör ki, hırslı olmamak neymiş?»

İsmet put gibi kaldı. Kızardı, bozardı. Bir lâf edemedi.

Karıma döndüm: «Halk hadi!» dedim. Kendi odamıza geçtik. Dedim ki:

«Hemen bavullarımızı yapalım. Nis'e gidip bir müddet oturalım. Biraz dinlenmiş oluruz, oradan da İstanbul'a gideriz.»

Karım da çok üzülmüş: «Hakkın var, gidelim» dedi.

Bavullarımızı yaptık. Yemek zamanı oldu. Yemeği her zaman İsmet'le beraber yiyorduk. Belki ısrar eder diye yattım. Hastalık bahâne edeceğim. Hakikaten İsmet geldi. Benden özür diledi. Affetmemi istedi:

«Çok kötü bir iş yaptım» dedi.

Kesinlikle sözlerine kulak asmadım. «Hadi yemeğe gi-

delim» diye âdeta yalvardı.

«Seninle yemek bile yiyemem. Her şey bitmiştir» diye cevap verdim.

O kadar yalvardı ki, beni hiddet duygusundan uzaklaştırdı. Onun üzerine daha yumuşak bir sesle:

«Görmüyor musun, hastayım, yataktayım» dedim ve gitmedim. Baktı ki çare yok. Gitti. Eşini yolladı.

Eşi geldi: «O hata etmiş, sen etme» diye konuştu. Bir kadını da yalvartmak ne ağır oluyor. Ne yaptım yaptım, kendimi tuttum, ona da kibarca red cevabı verdim. Baktı olmuyor, o da gitti. Yemeğe gitmedik.

Ertesi gün İsmet yine geldi. Yine red cevabı aldı. Karım kesin.. Hâlâ gözüm bir şeyi görmüyor.

Bu sefer karı koca bir olup benim eşimi kandırmışlar. İsmet ona demiş ki:

«Lozan Muahedesi'ni yapan Rıza Nur'dur. O olmazsa bir şey yapamayız. Vatanın ona ihtiyacı vardır. Büyük hizmetleri o görebilir. O vatanseverdir. Yapmasın. Sizi vatan için kocanızı iknâ etmeye çağırıyorum. Doktoru ikna edin gitmesin!»

Kadındır, hafiftir, bir şeye yaramaz. İşin başında yaralanmış kesildiği hâlde şimdi yumuşamış. İsmet'e; «Peki» demiş. Geldi. Beni iknâ etmeye çalıştı.

Ona da karşı çıktım: «Kesinlikle» dedim.

«Vakit geldi, hadi gideceğiz!» diye konuştum.

Karım: «Gitmem!» diye cevap verdi. Mesele çatallaştı.

EŞİMİ KANDIRIP BENİ VAZGEÇİRDİLER

Kadın on para etmez ama, erkek de beş para etmez. Çünkü erkek denilen yaratık kadına karşı direnemez. Kadın sertlikle değil, okşayışla, o da olmazsa onun mühim bir silâhı vardır, kırk ikilik bir top gibilir: Gözyaşı.. Evet gözyaşı ile, ne yapar eder râzı eder ve istediğini yaptırır. Bizim hanım da beni râzı etti.

Nihayet İsmet'le hanımı geldiler, beni aldılar, istifâdan falan vazgeçtik. Ama bu mesele benim içime ukde olmuştur. Hâla her hatırladığımda sızlayan bir yara izidir.

Bu olay galiba İsmet'e, benim muahedelere imza koymağa çok hevesli olduğum fikrini vermiş. Çünkü Muahede'den sonra Ankara'da beni İstanbul'a, Adnan (Adıvar)'ın yerine Dış İşleri temsilcisi olarak tayin etmiş ve benim kabul etmediğimi görünce de şaşalamış, beni ikna için şunları söylemişti:

«Oraya git. Bir çok devletler var. Bir çok muahedeler yapacağız. Onların hepsini sana yaptıracağım.»

Ben bunları red etmiştim. Bu adam beni hiç anlıyamamıştır. Ben onun gibi hırslı ve şeref düşkünü değilim. Benim isyanım, onun haksız hareketlerde bulunmasına idi. Ben haksızlığa dayanamam. Kişi herkesi kendi gibi bilir derler. Beni de herhalde kendi gibi şöhret hırslısı sanmış demek ki.

İnsan vardır ki, şöhreti, mevii bir tekmede düşünmeden atabilir. Nitekim bana sonra sıra ile:

Ankara Hükümeti'nin İstanbul Temsilciliği, Berlin Elçiliği, Londra Elçiliği, Karantina'ların ortadan kaldırılması işlerini verdi. Birer tekme ile hepsini geri çevirdim. Daha önce de Moskova Elçiliği'ni vermişlerdi, kabul etmemiştim. Yine bir kaç defa Bakanlık tekliflerini de reddettim. Bir kaç defa valilik teklif ettiler kabul etmedim. Bakanlıkları da daima öteki bakan arkadaşların ricaları ile kabul ettim. Bu reddedişlerimden, benim Bakanlık sandalyası ile evimdeki bir liralık sandalyanın bir farkı olmadığı inancında olduğumu anlamışlardır her halde.

İsmet derhal yazmış ki, kendisi ile bereber bize de Polonya için yetki belgeleri geldi. Üçümüz imzaladık.

TÜRKİYE'YE İTALYAN GÖÇMENİ GÖNDERMEK İSTİYORLAR..

İşlere devam ediyoruz. Bu çapraşık işler arasında bir gün Montanya beni oteline davet etti. Lozan'da benim sigaram meşhurdu. Herkes söylermiş. Samsun'da birinci dereceden beş-altı bin sigara yaptırmıştım. Montanya'ya da biraz verdim. Dostuz, fakat adam şeytan. Tabii dost-

luk işi etkilemez. Doğrusu bu. Diplomatlar, karşılarında aptal bulurlarsa, dostluk bahanesiyle onu aldatırlar. Demek ki dostluk aldatma vasıtası olarak kullanılıyor.

Montanya bazı meselelerin bizim fedakârlık yapmamızla bitebileceğini söyledi. Bir de ille Anadolu'ya yüzbinlerce İtalyan göçmeni yerleştirilmesine izin vermemizi istiyor.

Diyor ki:

«Ekonomik bakımdan ihtiyaç içindesiniz. İşçi ve ustalarınız yok. Sizin menfaatinize olur.»

Ve bunların yerleştirilmesinde israr ediyor. Buna yanaşmadığımı görünce, tatlılığını bıraktı. Kötüleşti. Ben de sesimin perdesini yükselttim. Bunun üzerine tehdit etmeye başladı. Şöyle kavga ettik:

O —Savaş çıkar.

Ben —(Soğukkanlı bir tavırla) Çıkarsa ne olur?

O —Ne olacak? İngilizler, Fransızlar ve biz ordular göndeririz, Anadolu'ya gireriz. Ankara'yı başınıza geçiririz!

Ben —(Aynı tavırla) Eh buyurun! Hiç durmayın, hemen başlayın!

O —(Kıpkırmızı bir suratla, hiddet içinde) Mahvolursunuz!

Ben —İyi dinle! Sana iyi bir nasihat vereyim. Sonra belki devletinize lâzım olur. Savaş açarsınız, belki ordularınızı Anadolu'ya sokarsınız. Fakat bu Anado'lu tekin değildir, uğursuzdur. Gelen orduları yer.. İşte son örneği.. Yunan ordusu Anadolu topraklarına gömüldü gitti.

O —Biz Yunan değiliz.

Ben —Siz Habeşistan'da kahramanlığınızı gösterdiniz. Sonra bunu Trablus'ta bize de gösterdiniz. Orada yirmiotuz subayımızla beş yüz askerimiz vardı. Bir kaç bin de yerli Arap. Silah, cephane zayıf. Bilirsiniz sizi kaç defa kıyılara döktük. Ancak donanmanızın korumasına sığınır kurtulurdunuz. Bu defa Anadolu'ya gelin de iyi bir imtihan daha yapalım.

Durdum cevap bekledim. Bu tehdidime cevap bulamadı. Yine ben devam ettim:

Ben —Bu Anadolu uğursuzluğunun eskiye ait de tarihî misalleri çoktur. Haçlı ordularını da yine bu Anadolu yiyip yutmuştur. O kadar Haçlı Ordusu geldi, hangisi Avrupa'ya döndü? Hele Kılıçarslan ne kadarını Haymana'da yerin dibine geçirdi. Bunları yapan hep Türkler'dir.

Cevap yok.. Demek ki darbe tamam. Başka bir söz söylemesine fırsat vermeyip, bu darbenin etkisi geçmeden kalktım. «Bonjur» deyip uzaklaştım.

Rıza Nur'a sert derler. Fakat benim hiç kimseye ilk ve kendiliğimden sertliğim yoktur. Bana ederler ve ben de edene daha şiddetle karşılık veririm. Venizelos da böyle olduydu, bu da böyle.

İtalyan meselesi önemli bir meseledir. Bunların siyasetlerinin bugün için en mühim noktası, Anadolu'nun İzmir'den İskenderun'a kadar olan yerlerininin işgal edilmesi ve oralara İtalyanlar'ın yerleştirilmesidir. İtalyan sanayii için gerekli olan kömür, İtalya'da ve sömürgelerinde yoktur. Bu yüzden Ereğli bölgesinde de gözleri vardır. Bu siyasetleri, Musolini ile daha da kuvvetlenmişti.

Lozan'da Montanya ile, bir düziye ve ateşli bir şekilde Menderes boylarına İtalyan yerleştirmek için çalıştılar. Montanya bunu bize dostlukla kabul ettirmek istiyordu. Bana belki on defa söylemişti. Ben ise İzmir'deki İtalyan'ları bile atmak için uğraşmıştım.

İZMİR VE ÇEVRESİNDEKİ BU İTALYAN UYRUKLULAR KİMLERDİR?

İzmir'de onbeş bin kadar İtalyan uyruklu insan vardır. Bunlar genellikle yerlidir. Irk bakımından ise Katolik Rum, Katolik Ermeni, Yahudi falan. Meşrutiyetten önce, hatta sonra sahillerdeki Selânik, İzmir, İstanbul gibi şehirlerin bu kategoriden olan ahalisi, gizlice İtalyan uyruğuna giriyorlardı. Hem Türk vatandaşı geçiniyor, hem de ceplerinde İtalyan pasaportu taşıyorlardı. Türk vatandaşı sıfatiyle menfaatlerini koruyor, bir gün sıkıya gelince de kapitülasyonlardan yararlanmak için İtalyan olduklarını ileri sürüyorlardı. Tabii İtalyanlar da bunları koru-

yorlardı. Bunlara bir miktar gerçek İtalyan da eklenmişti.

Ben bu karışık, aşağılık ve zararlı halkı Rum diye, değiştirilecek insanlar içerisine aldırtıp İzmir'den defetmek istedim. İtalyanlar kıyâmeti kopardılar. Resmen İtalyan statüsünde olduklarından tabii değiştirilecek insanlar kadrosuna sokmamız mümkün olmadı.

Benim Türk Tarihi'nin henüz yayınlanmayan son cildinde(*) İtalyanlar'ın memleketimizdeki istilâ emellerine ait bilgi vardır.

Montanya bize Türkiye'nin, yeterli nüfusa ve ustalara sahip olmadığını, memleketimizin onarımına ancak İtalyanlar'dan işçi ve göçmen yerleştirilmesi suretiyle muvaffak olabileceğimizi ileri sürmüştü. Öyle bir tavır takınmıştı ki, sanki bize pek dosttu da en iyi yolu gösteriyordu. Bu kandırmaya gelmediğimi görünce tehditlere başlamıştı ve kavga etmiştik.

Zaman geçti. Ben yine Montanya ile dostum. Yâni âdeta ikimiz de köpek gibiyiz. Hem hırlaşıyoruz, dalaşıyoruz, hem de yine birbirimizi sevebiliyoruz(!). Ne yaparsın diplomatlık!.

Birgün ben Montanya'yı bir özel görüşme sırasında deştim ve gerçeği söylettim. Şöyle ki:

Ben —İtalya'nın güneyinde geniş topraklar vardır.

O —Evet ama oralar çoraktır. İyileştiriliyor. Bu da tabii masraflı ve uzun bir iş.

Ben —Canım, daha dün Trablus'u elimizden aldınız. Geniş bir yer. Göçmenleri oraya yerleştirin!

O—Hayır, hiçbir İtalyan oraya yerleşmek istemiyor. Anadolu'yu istiyorlar. Anadolu'nun iklimi iyi, toprağı zengindir.

Bunu işte böylece açıkladı. Ruhlarını söyledi. Ben de bunları onun ağzından işiterek bilgilerimi kesinleştirmiş oldum.

İtalyanlar, Menderes nehri boyunda yerleşmek istiyorlar. Bu mesele otuz kırk yıldan beri vardır.

(*)Elinizdeki bu eser yazarın sözünü ettiği 13 ve 14. ciltler yerine, Hatırat'tan derlenerek ek cilt olarak basılmıştır.

Buna da, Hidiv Abbas Hilmi'nin oradaki Dalaman Çiftliği'ni satın alarak başlamak istediler. Hidiv, çiftliği bunlara satmak için Abdülhamid zamanında da, İttihatçılar zamanında da çok uğraştı. Bu hükümetler iyi hareket ederek bu satışı yaptırmadılar.

Bugün bütün bunları bildiği halde, İsmet, İtalya'dan bir miktar para almamızı sağlamak için buna izin vermiş, İzmir ve çevresine bir çok İtalyan gelmiştir.

İşte bu İtalyan meselesi, Türkiye'nin gündeminde şu anda yer alan en önemli ve en tehlikeli meseledir. Eğer devletin başındakiler akıllarını kullanırlarsa, bu işlerin şimdiden önüne geçmek mümkün olur. Çünkü bu işin bir de karşılığındaki ağırlık vardır.

İtalya bugün Yugoslavya ve Fransa ile rekabettedir. Bu iki devletle iyi izlenecek bir diplomasi, onlarla ortak bazı tedbirler almamızı temin eder. Özellikle Fransızlar Kilikya'yı kendileri istedikleri için, İtalyanlar'ın Anadolu'ya ayak basmalarına asla râzı değillerdir. İtalya kendi sınırlarında da bu iki kuvvetin baskılarını hissetmektedir. Bu iki baskı onları Anadolu'ya saldırma fikrinden uzaklaştırabilir.

Fakat bu politikaları iyi idare edemezsek, Fransızlar'ın, yayılma ve genişleme faaliyetinde olan İtalyanlar'ı kendi üzerlerinden atmak için, bizim üzerimize göndermeleri de mümkündür. Hem de İtalya, Fransa'nın güney-doğusunu, Cote D'Asure'u, Yugaslavya'daki Hersek ve sahillerini istemektedir. Bunlar ise bu iki devleti İtalya'ya karşı bizimle bu davada birleştirebilir.

BERN TELİF HAKLARI SÖZLEŞMESİNE NİÇİN GİRMEDİK?

Resmî müzakerelere başladık. Devam ediyoruz. Edebiyat meselesi ele alındı. Bizi de *Uluslararası Bern Sözleşmesini* (Telif Hakları'nı düzenleyen sözleşme) kabul etmeğe çağırdılar. Ben girmeyeceğimizi söyledim. Direttiler.

Bu iş bizim için büyük felâkettir. Bizde bilgin, edip yok. Daima her alanda Avrupa dillerinden tercümeler

yapmağa muhtacız. Bunu yapamazsak, vatanımızda fikir yönünden gelişme olmaz. Bu sözleşmeyi kabul edince, bir eseri tercüme etmek için, eser sahibinin iznini almak gerekiyor. Bunun için de eser sahibine para ödenecektir. Bizse fakir bir milletiz. Kim para verip de yazarından izin alabilir?

Bizde yayın dünyası sefâlet içindedir. Bu dünyayı çok yakından tanırım. Biri bizde bir kitap tercüme eder, bastırmak için para bulamaz. Evini satıp kitap bastıran, sonra aç ve açıkta kalanları bilirim. Bin güçlükle bastırdıktan sonra o kitapların satışı da o kadar sınırlıdır ki, kitabın masrafı bile çıkmaz. Ben şimdiye kadar otuzbeş eser bastırdım. Hiç birinden kâr ettiğimi bilmiyorum. Çoğunun baskı masrafı bile çıkmamıştır. Gerçi Fenn-i Hıtan (Sünnet Tekniği) eserinden biraz kazandım ama, o da mecburî satışla. Bıraktığı da yok derecesindedir.

Durum böyle iken bir de Avrupa'lı yazarlara nasıl telif hakkı ödeyeceğiz? Demek kitap tercüme edilmeyecek. Böyle olunca da bizde fikir hareketi ölmese dahi duracak.

Gerçek yazar bizde kuş sütü gibi az bulunur bir şeydir. Yayınlar hep Avrupa'dan yalan yanlış tercüme ve çalma şeylerdir. Çoğu Avrupalı yazarlardan fikir veya cümle çalar. Bir kısmı da hemen aynen çalar. Yazarının adını basit bir şekilde anmaya bile gerek görmeden kendi adını yazar. Meselâ tıp kitaplarında bizim profesörlerin eserlerinin çoğu böyledir. Bunların bazılarını Kilis'li Rıfat'la bana tercüme ettirmiş olduklarından yakından biliyorum.

Diğer sahalardaki kitaplarda da durum böyle. Türk Tarihi kitaplarının çoğu *Leon Cahun*'dan çalmadır. Hem de yalan yanlış tercümelerle. Bazı romanlarda bile pek çok çalmalar vardır. Bunları *Peyami Safa* da yayınlayıp göstermişti. Hatta Fransızlar'dan çalma bir çok karikatürler bile tespit ettim. Gerçek bu olunca, bu Bern Sözleşmesine girmek Türk'ü ilim ve fikir alanlarında öldürmek demektir. Bu gerçeği uygun bir dille Batılılar'a da anlatmağa çalıştım ve dedim ki:

«*Biz Avrupa kitaplarını tercüme etmeğe muhtacız. Bu*

ise sizin şerefinizdir. Hem meselenin, insanî ve medenî bir yönü de vardır. Avrupa bütün dünyaya uygarlık yayma durumundadır. Eserlerinizi bol bol Türkçeye çevirmekte bizi serbest bırakmalısınız.»

Buna bir şey diyemediler. Kabul ettiler. Türkiye için büyük bir yarar sağladığım inancıyla sevindim. Şurası muhakkak ki Avrupa'da da yazarlar, bizdekiler gibi değilseler de, perişan durumdadırlar. Eser meydana gelmesini özendirmek için, insanlık adına yazarlara yardım yapmak lazımdır. Fakat bunu biz yapamayız. Onlara yardım edelim, insancıl olalım, bu bize şerefsizlik olmasın diyelim. Ama bunu yapamayız. Kendimize de ederiz.

HÜSEYİN CAHİT DE BANA KARŞI

Çok gariptir.. Hüseyin Cahit (Yalçın) benim bu çalışmamın kıymetini takdir edememiş. Bu iş dolayısıyla şiddetle aleyhimde yazdı. Oysa takdir edilecek bir şeydi. Galiba, daha doğrusu kişisel düşmanlığın ortaya konulması.

Saldırı vesilesi olsun da ne olursa olsun onun için. Bern şözleşmesini kabul etmedim diye yazısında aleyhimde diyor ki:

«Bu sözleşmeye katılmak medenî bir şereftir. Rıza Nur bu şerefi attı..»

Evet ama, kuru şerefler, hayalî büyüklükler karın doyurmaz. Hayalî bir şeref için bir milleti geri, Cahid'in söyleyişi ile öksüz bırakmak, fikir ve ilim alanında gelişme nimetinden ve şerefinden mahrum etmek olamaz. Öyle yapmak için insan çok ahmak olmalıdır.

Bu kitabımı yazdıktan epeyce sonra idi; şunu ilâve ediyorum. İsmet Paşa hükümeti, telif hakları konusunda toplanan bir konferansa delege gönderip, bunu kabul etmiş. Şimdi yazarlarımız tercüme yapamıyorlar. Bu iş durmuş, gazetelerde acı şikâyetler gördüm. Ne ahmaklık! Oysa bu kazanılmış bir haktı. Niye geri verirsiniz? Batıyor muydu?

Açıklayıcı bilgi olarak şunu da ekleyeyim: Bu konunun Lozan'daki müzakeresinde ben güzel bir şey de yaptım. Müzakereyi Genel Kurul toplantısında general Pelle ile ben yapıyordum.

Pelle'ye: «*Türkçeye tercüme hakkı serbesttir*» cümlesini de maddeye ilave ettirmiştim. Böylece, bir taşla iki kuş vuruyordum. Demek Lozan Muahedesi'ne göre, Türkiye'de tercüme yalnız Türkçe için serbesttir. Rumca, Ermenice, Yahudice gibi diller için ise bu serbestlik yoktur. Demek onlar tercüme yapamayacak, aydınlanabilme açısından fakir kalacaklar.

Böylelikle de, Rum, Ermeni vesair azınlıklar, Türkçe öğrenmeğe, Türk fikrini almaya mecbur kalacaklar. Bu nokta gizli bir değeri ifade etmektedir. Muahedeyi okuyan hiç kimse bunu anlayamaz.

İşte daima söylüyorum; bunlar içindir ki, Lozan'dan sonra bu noktaları gösterir bir eser hazırlanmasını, muahedenin uygulanışını idare ve kontrol etmek için bir komisyon kurulmasını İsmet'e ısrarla ve tekrarla söylemiştim. Yapmamıştı.

Ne olacaktı? Rumca'ya, Ermenice'ye, Yahudice'ye Avrupa'dan eserler tercüme edildi mi veya gazetelerinde böyle bir roman tefrika edildi mi, bu komisyon tarafından gizlice eserin Avrupa'daki yazarına haber verdirilecekti: «Bu hak sadece Türkçe içindir» denilecekti. Yazar da dava açıp, onlardan tazminat alacaktı. Bunu eserin yazarı nereden haber alacak?

Bu komisyon, el altından onu haberdar edecek. Hükümet de, «evet muahede hükmü böyledir» diyerek Avrupalı eser sahibini kazandıracaktı. Bundan hükümete de iyi bir not verilecekti. Denilecekti ki; «Türkiye, muahedeye sâdık, imzasına işte bakınız harfi harfine uymaktadır.»

Rum, Ermeni, Yahudi de bir daha tercüme edemeyecek, Türkçe'yi kullanmağa, Türkçe'den tercüme yapmaya zorlanmış olacaktı. Bu sayede Türk yazarları da onlardan tercüme hakkı alacaklardı. Çünkü Türkiye sınırları içinde telif ve tercüme hakları kanunun koruması altındadır. Olmadı..

Anlatamadık!.. Sonunda bir çuval inciri berbat ettiler. Böyle hükümet görülmemiştir.

ATEŞİM DÜŞMÜŞTÜ

İkinci devrede yine, eskiden olduğu gibi Genel Kurulda konuşmayı yapan İsmet, hazırlayan ise bendim. Ve yine bir tarafta Münir, bir tarafta ben varım. Münir, Batılılar'ın söylediklerini tercüme ediyor. İsmet okuyor. Ben de arada kağıda yazıp; «Şöyle söyle!» diyorum. Benim söz aldığım ise az. Zaten Lozan'da bu devre, ilk devredeki gibi büyük nutuklar yok. Ufak ufak sözler.

Bu komisyonlardan da yalnız karantina işini idare ettim. Önce ona Nihat Reşat'ı yollamıştım. Olmadı. Avrupalılar'ın istekleri çok fazla, hem de eski isteklerini bile kat kat arttırıyorlar. Kapitülasyon müzakerelerine bizzat kendim gittim. Ve bir çok şey almıştım. Şimdi tamamiyle müzakereyi ben yaptım. İstediğim hâle koydum.

Bu dönemin alt komisyonlarını uzmanlarımız izliyor. İsmet de genel müzakerede onaylıyor. Bana bazıları, hatta Avrupalı delegelerden de diyorlar ki:

«Sen ilk dönemdeki gibi değilsin. O ne ateşti, artık söndü. Artık lâfa da karışmıyorsun.»

Bu doğru. Sebebi meselelerin tamamen ekonomik, teknik ve uzmanlık isteyen işler olması. Hem de bu döneme, eskisi gibi uluslararası dağdağalı işler kalmamıştı. Lüzumsuz yere taşkınlık ve ateşli çıkışlar zararlıdır. Daima işe göre tavır ve tedbir alıp hareket etmek gereklidir. En önemli şey, esnek davranabilmektir. Türlü işlerde kıyamet koparan ve zırnık vermeyen ben, Yunan tazminatı meselesinde verip, işin içinden çıkmıştım. Diplomatlık bilhassa esneklik ister.

Bu sırada ben bol bol uyuyorum. Türk Tarihi adlı eserimle meşgul oluyorum. Rahat ve acelesiz yemek yiyorum. Geziyorum. Öyle ki epeyce şişmanladım. Kısacası ikinci dönemde Lozan'da ense yaptım. İlk dönemde ise tam tersine büyük güçlükler içindeydim. Uykusuz, iştahsız ve hâlsizdim. Bir şey söyliyeyim, çalışanlar için çok faydalıdır.

İlk devrede, sabahları kalkınca banyoyu doldurup giriyor, sıcak suda yirmi dakika kadar kalıyordum. Çıkınca da on dakika kadar vücut hareketleri yapıyordum. Daima benim midem ekşir. Bu hal mektepten beri böyle. Burada yemeklerde vişne suyu içiyordum. Bu iki tedbirle insan, sanki uykusunu almış, hiç yorulmamış gibi oluyor. Kendimi dinç ve kuvvetli hissediyordum. Bu sayede randımanlı bir şekilde çalışabildim.

İMZALADIĞIMIZ ULUSLARARASI SÖZLEŞME 15-20 CİVARINDA

Bazı malî meseleleri çözümlemek için karma mahkemeler kurulmasına karar verildi. Bu âdettir. Geçicidir. Savaşlardan sonra devletler bunları yaparlar.

Bazı uluslar arası sözleşmeler vardır ki, bütün devletler ona katılmıştır. Gerçekten insanlık ve medeniyet için gerekli kuralları taşırlar. Bunları kabul ettik. Yalnız Paris Sağlık Sözleşmesi'nin iki maddesi bizdeki kapitülasyonları onaylar hükümler taşımaktadır. Onlara rezerv koyduk.

Uyuşturucu maddelerini yasaklayan Afyon Sözleşmesi'ni kabul ettiğimden, bizimkilerden bazıları bana itiraz ettiler. Sebep olarak da bizde afyon yetiştirildiğini, nitekim İngilizler'in de bu işe rezerv koyduklarını söylediler. Çünkü İngilizler, Hindistan'dan Çin'e afyon göndermekteydiler.

Ben hekim olduğum için, bu afyonun insan sağlığı üzerindeki yıkıcı etkileri olan bir zehir olduğunu bilirim. Onun içindir ki afyonu yasaklayan insancıl konvansiyonu hiç itiraz etmeden kabul ettim. Ama İngilizler etmemiş, bu örnekmiş. Neme lâzım. İnsanlıkla ilgili bir işte kötü misâle dayanılmaz. Zaten bundan bizim ticaretimize de zarar gelmiyor.

Çünkü bizim afyon en iyi afyondur. İlaç fabrikaları bizimkini alır. Bu da yeterli. Buna benzer uluslararası sözleşmeler onbeş-yirmi kadardır. Hepsini ben yaptım ve imzaladım.

Devletler'in, kapitülasyonların kaldırılmasını kabul ettiklerini gösteren bir madde koydurdum. Elbet çok mühim. Türkiye'ye gerçek bir devlet niteliği kazandırmış olan gelişme budur. Esirlikten kurtarmıştır. Tam bağımsız yapmıştır. Ancak burada bir noktaya işaret edeyim:

Bunları yaparken, tabii yabancı posta kuruluşlarını da ortadan kaldırttım. Bunları bizzat ben yaptım ve yaptırırken de tabii içim cız etti. Abdülhamid zamanında, bu postahanelerden Galata'daki Fransız Postahanesi memleketin hürriyet ve meşrutiyete kavuşmasında ne büyük hizmet etmişti. Bunu hatırladım. O zaman ben Tıbbiye'de talebe idim. Avrupada yayınlanan istibdâdı kötüleyici Türk gazete ve dergileri bu postahaneye gelir, ben gidip onları alarak her tarafa dağıtırdım. Bu sayede milletin aydınlanması sağlanmış olurdu.

Bunlar hatırımdan geçtikten sonra gözümün önüne vallahi şu dikildi:

Memleketimiz henüz inkılâplarını tamamlamış değildi. Millet henüz câhil. Câhil bir memlekette, istibdat kolayca gelişir. Başa geçen tiran kesilebilir. İşte İttihatçılar ortada.. Hürriyet için çalışmışken müthiş zâlim kesildiler. Kötü yönetim, vurgun, zulüm aldı yürüdü. Millet inim inim inledi. İlerleyebilmemiz için çok önemli bir zaman kaybedildi. Sonraları belki ben de Avrupa'da yayın yapacağım ve ülkeye göndermek için bu postahanelere ihtiyaç duyacağım. Oysa bunu bugün kendi elimle ortadan kaldırıyorum.

Nitekim bu düşündüklerim gerçekleşti, ben de muhalif olup Avrupa'ya çıktım. Ama henüz yayın yapma imkânı bulamadım. İlmî çalışmalar, Türk Tarihi ve millî vazifem olan hatıralarımı yazma uğraşı henüz bana bu imkânı vermiş değildir. Vaktim de dar, bu iş için gerekli olan param da yok.

Kapitülasyonlar gibi bir kara belâyı böylece yok ettik. Ettik ama, itiraf etmeliyiz ki, bunun hiç olmazsa bir

takım faydaları da vardı. Yabancıları yargılayamıyorduk, fakat hürriyet meselelerinde onlardan yararlanıyorduk. Hürriyet savaşçıları gerektiğinde yabancı Elçilikler'e sığınıyorlardı.

Onlar bu gibileri, hükümetin gözü önünde yabancı gemilere bindirip Türkiye'den çıkarabiliyorlardı. Bir hürriyet savaşçısı sıkışınca kendini yabancı vapurlara atıyor, hükümet onu alamıyordu. Bunlar insanlık ve hürriyet yönünden büyük faydalardı. Bütün bu imkânları da Lozan'da kendi elimle yok etmiş oldum.

* * *

Lozan'da bir gün İsmet, eşi, ben ve eşim oturmuş, dereden tepeden konuşuyoruz. İsmet benim eserim **«Hürriyet ve İtilâf'ın İçyüzü»** nü okumuş.

Ondan sözetti. Nihayet yüzüme anlamlı bir şekilde bakarak:

«Birgün bizim de içyüzümüzü yazarsın sen» dedi.

Birden irkildim. Geleceğe ait çok önemli ve anlamlı bir sözdü bu. Kendimi tuttum. Evet, hayır bir şey söylemedim. Odama çekilip o sözü de defterime yazdım.

Demek, İsmet beni iyice öğrenmişti. Kendilerini de iyice biliyordu. Görmüştü ki ben namusluyum. Hırslı değilim.

Onlarla geçinemeyip elbet bir gün ayrılacağım. Ve aleyhlerine çalışmaya başlayacağım. Nitekim geçmişimde de bunu gösteren bir örnek var. Onun için Rıza Nur'u peşin yok etmelidir. Nasıl olsa kendi aleyhlerine neşriyat yapacağıma göre..

Rıza Nur her işin içinde, bütün sırları da biliyor. Böyle düşündüğünden, demek Lozan'da iken benim aleyhime kararını vermişti.

Nitekim bu düşündüklerim de aynen gerçek oldu. Sonra ayrılıp Paris'e geldim işte. Millî Hareket'in ve şahısların içyüzünü yazıyorum ve bitirmek üzereyim. Bana kurşun da attırdılar ama beni yok edemediler. Sadece mevkiimden attırmış oldular.

KARANTİNA İŞİ DE BİTİRİLİYOR

Bir gün general Pelle:

«Şu Karantina işini bitirelim. Eksperler yapamıyor. Sürünüyor. İstanbul'dan bana bir proje gönderdiler. İyidir. Ona göre bu işi bitirelim» dedi.

Ben:

«Peki general. Bu işe de başlayalım, bu da aradan çıksın. Ancak İstanbul'dan gönderilen proje nedir? Dö Lamar'ın projesi mi?» dedim.

«Evet o, sizin doktorlarla beraber yapmış» cevabını verdi.

Dedim ki:

«Bu proje bize müthiş kapitülasyon bindiriyor. Eskisini bile şiddetlendirmiştir. Bizim kapitülasyon konusunda ne kadar hassas olduğumuzu biliyorsunuz. Muahedeye, kapitülasyonların kaldırıldığını belgeleyen bir madde girdi. Bu durumda, bu proje ile işe başlamamız mümkündeğildir. Siz müzakerelerde, hakkaniyet ve insanlık konularında büyük iyiniyet gösterdiniz. Ben sizin bu yüce duygulu kişiliğinize güvenerek düşünüyorum ki, böyle bir proje ile işe başlamayı da uygun bulmazsınız.»

Durdu, düşündü, düşündü:

«Peki, bunu bırakalım» dedi. İyi adamdı. Hiç zorluk çıkarmadı. İkinci dönem müzakerelerde pek çok münakaşalı işleri bu adam, nezâketi, dengeliliği ve saygınlığı sayesinde çözümlemiştir.

Beş on gün kadar önce *Dr. Akil Muhtar* bana bir mektupla fransızca bir proje göndermişti. Bunu Dö Lamar ile yaptıklarını, bizim için bundan iyisi olamayacağını, bununla büyük hizmet yaptığı(!) inancında olduğunu ve hemen kabul edilmesini yazıyordu.

Oysa bu adama biz böyle bir görev de vermiş değildik. Kendi kendine yapmış. Galiba Adnan (Adıvar) da işin içinde var. Ancak mektupta ondan söz edilmiyor.

Dr. Kilisli Rıfat ve Dr. Esat da birer mektup yazmışlar. Onlar da bu projeyi uygun bulduklarını ve kabul edilmesini tavsiye ettiklerini yazıyorlar. Demek bir komplo var.

Ya bu zavallılar aldatıldılar, ya da Avrupa hayranı Akil'in, Dö Lamar'a bir ikramı bu proje.

Dö Lamar, Fransız işgal ordusu hekimlerinden. Fransızlar işgali sırasında Maarif Bakanı Ali Kemal'in aracılığı ile, iki Fransız askerî hekimi Tıp Fakültesi'ne profesör olarak sokmuşlar.

Gayeleri bizim Tıbbiye'deki Alman terbiyesini ortadan kaldırmak. Dö Lamar da profesörlerden biri, Galata rıhtımındaki Karantina binasını kendine özel konut yapmış. Orada yatıyor. Oranın laboratuarını ele geçirmiş, kullanıyor. Türkiyeye kazık atıyor. Bu kazığında da bir Türk doktorunu alet ediyor. Şimdi bizi de kandırıp dolaba sokmak istiyor.

Yeni bir proje yaptım. İşe başladık.

İtalyanlar'ın danışmanı Dr. Senini iyi bir adamdır. Gerçekten Türkler'i sever. Ahbabımdır. Onunla özel olarak görüştüm. Bana çok yardım etti. Müzakereler sonunda güzel bir şey meydana getirdik.

Beş yıl süre ile üç yabancı doktoru danışman almayı kabul ettim. Bu bir şey değildi.

Böylece Lozan Muahedesi her belâdan kurtuldu. Sadece bir ufak bulaşık kaldı. O da Adliye'de, Kabotaj hakkında, karantina vesairedeki beş yıllık danışman meselesidir. Beş yılda o da bitecek. Bir milletin hayatında beş yıl nedir ki? Hem de zararsız, faydalı bir şey.

Karantina işinin genel toplantıda münakaşası biraz elektrikli geçti. Bize:

«Sizde hekim yoktur. Bu iş çok önemlidir. İnsanlık meselesidir. Yalnız Türkiye'nin değil, bütün Avrupa'nın sağlığı söz konusudur. Memleketiniz kapıdır. Meşhur kolera salgınları İstanbul ve sizin sâhilleriniz üzerinden gelerek Avrupa'yı sarmıştır» dediler.

Bunlara cevabım şu oldu:

«Türkiye'de çok değerli hekimler vardır. Herhangi bir Avrupa ülkesinin hekimleri ile Türk hekimlerini bir imtihanda karşılaştırmaya hazırım. Ve bunu burada resmen bütün insanlığa karşı söylemeye cesaret ediyorum. Hekimlerimizle övünürüz.»

Meslektaşlarımı böyle savunduğum için övünüyorum. Haksız bir şey söylemediğime de inanıyorum. Evet, gerçi bizde Avrupa'daki tıp bilginleri, önemli profesörler yok. Ama hekim sınıfı yüksektir. Ben Mısır'da İngiliz hekimlerini gördüm. Fransızlar'ın da hekimlerini gördüm. Bizim hekimlerimiz asla onlardan aşağı değiller. Belki bir derece de onlardan yüksekler. Bu da Gülhane Hastahanesi ve Alman terbiyesi ile olmuştur.

Batılılar hiç olmazsa İstanbul'da Uluslararası bir Sağlık Komisyonu kurulması için çok uğraştılar. Kabul etmedim. Bunu Beyrut'ta, sonra İskenderiye'de yapmak istediler. Onlara bile yanaşmadım.

Bizdeki Karantina İdaresinin paralarını, emekli maaşlarını, bütünüyle tasfiye ederek bu kurumu kökünden ortadan kaldırmaya çalıştım ve bunda başarılı oldum. Ortada bulaşığı bile kalmadı.

Bu Karantina idaresinin kuruluşu ve tarihi çok tuhaftır. Bunları da araştırmıştım. Tıp tarihimiz için meraklı bir sayfa olan bu konuda topladığım belgeler, Lozan'a ait öteki evrakım arasında Sinop'taki kütüphanemdedir.

Senini'ye, yaptığı hizmetlerin ödülü olmak üzere İtalyan danışman olarak alacağımız vaadinde bulundum. Sevindi. Ben Lozan'dan sonra Sağlık Bakanlığı'ndan ayrılırken bunu millî ve resmî bir vaad olarak Sağlık Bakanı Refik Saydam'a söyledim. Söz verdi, fakat yapmadı. Devlet adına bu bir ayıptır. Hatta Muahede hükümlerini çiyneyerek danışman da almadı. Bir Devletin imzaladığı Muahede'ye sâdık kalması nâmus meselesidir.

TÜRK'ÜN HÜRRİYETİNDE ÖNDERLİK EDENLER TIP ÖĞRENCİLERİDİR

Derken İstanbul'da Dö Lamar'ın pislikleri duyulmuş. Tıp öğrencileri, onun Karantina kapitülasyonunu yerinde bıraktırmak istediğini ve bunun için bana proje gönderdiğini duymuş. Dö Lamar'a, okulda hakaret etmişler. Dersine grev yapmışlar.

"Böyle hoca istemeyiz!" diye bağırmışlar.

Tıp öğrencisi yamandır. Övündüm onlarla. Türk'ün hürriyetinde önderlik edenler bunlardır. Millî ve medenî meselelerde daima canlılık gösterirler. Benim zaten Tıbbiye'li olmak en büyük övüncüm olmuştur. Bunlar, Akil Muhtar'ın da suç ortağı olduğunu öğrenememişler. Bilselerdi kimbilir ona neler yaparlardı? Türk olduğu için ona daha fazlasını yapacakları şüphesizdi.

Adnan (Adıvar)'dan bana bir telgraf geldi:

«Öğrenciler, Karantina işinde kapitülasyon istemiş diye Dö Lamar'a hakaret etmişler. Derslere girmiyorlar. Böyle olmadığını acele yaz da meseleyi halledeyim!» diyor.

Adnan'ın hıyânetine bak! Cevap bile vermedim. Nihayet bu adam okulda tutunamadı. Defolup gitti. Aferin Tıbbiyelilere..

Adnan'a da ne demeli bilmem. Dış İşlerindeyken de Fransızlar'a hizmet ediyordu zaten. Yaptıklarının ödülünü sonra Paris'te, Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe dersleri hocası yapılarak aldı.

Ben Akil Muhtar'ı da önceleri iyi bir adam olarak tanırdım. Askeri Tıbbiye'de beraber okuduk. Çok iyi konuşurduk. Bana İsviçre'ye kaçacağını söylemişti ve beraber kaçmamazı teklif etmişti. Çok istediğim şeydi. Fakat param yoktu.

«Param yok gidemem» dedim. O gitti. Yıllar sonra doktor olmuş, geldi. Şöhret kazandı. Hoca oldu.

Karantina işinde bir başka başarım daha var. Hiçbir yerde limanlara gelen vapurlardan sağlık vergisi almazlar. Bizde alınmasını onlara kabul ettirdim. Böylelikle karantinamıza yabancılardan gelir de sağladım.

Bir şey daha yaptım. Bizim Karantina İdaresi'ni, Sağlık Bakanlığı'na bağlı bir müdürlük yaptım. Fakat bütçesinin bağımsız olacağını bildirdim. Batılılar bizden böyle bağımsız bir bütçe istememişlerdi. Kabul ettiler ve memnun oldular.

İsmet buna şaşırmış, otelde bana: *«Bunu niye böyle yaptın, onlar böyle bir şey istememişlerdi sen istenmeden verdin?»* diye sordu.

Benim bundaki maksadım şuydu: Bizim hükümetin hâli belli. Maliye hazinesine giren para emanet bile olsa bir daha çıkmaz, yenir. Bunun bütçesi bağımsız olmazsa, gelen parayı Maliye yiyecek. Bu idareye de gerektiği kadar ödenek ayırmayacaklar. Karantina idaresi de böylece perişan olacak. Halbuki bu işi iyi bir şekilde yönetmek devletin şerefi ve hem de menfaati. Bu iş diğerleri gibi değil. Devamlı yabancılarla temas var. Aksaklık hemen göze batar. Onun için bütçe işini böyle yaptım. İsmet bu açıklamalarıma bir şey demedi ama, memnun olmadığı yüzünden okunuyordu.

Benim maksadım, bu sağlık vergisi ile, gerekli yerlere büyük binalar, dezenfekte merkezleri ve laboratuarlar yapılmasını sağlamak, iyi hekimler kullanmak ve Avrupalılar'a bunları göstererek, Türk doktorlarının idareci vasıflarını onlara da kabul ettirmekti. Ama iş böyle olmadı.

Ben Sağlık Bakanlığı'ndan ayrıldığım için bu paraları merkez çekti ve başka alanlara harcamaya başladı. Karantina işi perişan oldu ve neticede Avrupalılar'a hâlimizi bir kere daha göstermiş olduk. Bunun da suçlusu Refik (Saydam)'dır.

Kabotaj meselesini de bir derece, yorucu müzakereler sonucu, iki yıllık bir süre ve sınırlı izinle çözümledik. Bunu kökten sona erdirebilirdik. Ama ben bu fikirde olmadım.

Çünkü gemimiz yok. Mallar, yolcular haftalar boyu iskelelerde kalacak. Gerçi kabotaj hakkı milletin ve devletin ekonomik gelişmesi için önemli bir şey ise de, ilk ağızda bunun sakıncaları vardı. Bu iki yıllık süre işi için de bizimkilerle çekiştim. Bu süre gerekliydi. Bu zaman içinde bizim deniz ticaretimizin kurulması, vapurlar alınması ve deniz trafiğinin düzenlenmesi işleri tamamlanabilirdi. Öyle oldu. Bizde de deniz ticaret filosu oluşmağa başladı.

Bu sırada, Lloyd'un, Trieste'den bir adamı geldi. Montanya bana takdim etti. Bunların amacı, bizim deniz trafiğimizi uzun bir süre ile ve bazı ortaklarla birleşerek bu

şirkete bağlamaktı. Bu adam bana, kurulacak bu şirketler topluluğunun başkanlığını teklif etti. Rüşvet. Herifi kovaladım.

YABANCI OKULLAR HRİSTİYANLIK YUVASI

Avrupalılar, Türkiye'de kurdukları okulların faaliyetine, eski eserlerin araştırılmasına çok önem veriyorlar. Amerikalılar onlardan da titiz. Bunlar için âdeta kapitülasyon benzeri haklar istiyorlardı. Ne ise onları da kaldırdık.

Robert Kolej, Cizvit okulları, gençliğin eğitimi için gerekli ve önemlidir. Ancak bu okulların amacı, dinî ve siyasîdir. Memleketimizde de bu amaçlarla açılmışlardır. Talebelerini katolik veya protestan yapmak istiyorlar.

Koloni işinin başlangıcı okul, yetimhâne ve hastahanelerdir. Avrupalılar kaç asırdır, kendilerine koloni yaptıkları memleketlere hep bu yoldan girmişlerdir. Bir memlekette bu okul ve hastahaneleri gördünüz mü, hemen karar verebilirsiniz ki, o devlet orayı kolonisi yapmak istiyor. Koloni işi önemlidir. Bu konuda yüzlerce kitap vardır. Burada sözünü etmek uzundur. Ama her Türk bu konuyu tetkik etmelidir. Bizim için hayatî bir konudur.

Fransızların koloni teşkilâtının merkezi Lyon'dadır. Son yıllarda İtalyan'lar da bu işe önem verdiler, ülkemizde bir çok okullar açıyorlar. Bir de bu okullara eskiden Rumlar ve Ermeniler dolardı. Yahudiler de Alliance İsrailete denilen cemiyetin okullarına giderlerdi. Bu cemiyet Fransız Yahudileri'nindir ve Fransız emellerine hizmet eder.

Bu okullara, özellikle Amerikan okullarına Türk çocuklarını doldurmalı. Ancak din ve inançlarının korunmasına, millî duygularının canlı tutulmasına çok özen gösterilmeli.

Son yıllarda sevinerek gördüm ki, İstanbul'daki Robert Kolej öğrencilerinin dörtte üçü Türk öğrencilerden oluşmaktadır.

RUMBOLD'UN HAKARETLERİ..

İşler çok kolayladı, hemen de bitti. Haziran sonlarına geldikti. Bu sırada Rumbold ve Rayan, özellikle de birincisi fena huysuzlanmağa başladı. Oysa o böyle değildi. Hiç bir şeyi kabul etmek istemiyor. Tam tersine bize çok ağır şeyler öneriyor. Hem de sert sert konuşuyor. Hatta bize hakaret bile ediyor. Adam pervasız. Hakareti kapalı bir biçimde yapmağa bile gerek duymuyor. Söz söylerken gazaba gelmiş şekilde ve kıpkırmızı oluyor. Müzakereler sırasında veya basına demeç vermek suretiyle bize hakaretler yağdırıyor. Oysa artık işin sonuna gelmiş, son kararları almak üzereyiz.

Rumbold'un bu hâli beni korkutup, telaşlandırdı. Acaba İngilizler barıştan vaz mı geçtiler!.. Gerçi savaş bıkkınlığı, Avrupa'nın ekonomik perişanlığı, ilk dönemde Nikolson'un bana Patrikhâne işi sırasında söyledikleri, konferansı kesme ve savaşı yeniden başlatma tehditleri yaptıkları halde bizi tekrar Lozan'a davet etmeleri, hep barış istediklerini gösteren şeylerdi.

İkinci devrede Rumbold'un hâli de böyle idi. Oysa şimdi Rumbold birden çok değişti. Acaba neden?

Büyük bir endişedir kapladı içimi. Ötekiler hiç. Hep iş İngilizler'de. Onlar barışı isterlerse olur. İstemezlerse olmaz. Bu iki kere ikinin dört ettiği gibi bir gerçek.

Forbes Adam bir süre önce bana, barıştan sonra Rumbold'u Türkiye'ye Elçi yapacaklarını söylemişti. Ben de: *«Bizimle dostluk isterseniz onu yollamayın. Çünkü Mütareke başlarında Türkler'in antipatisini kazandı. Hatta Rayan'ı da geri alın!»* demiştim. Bir süre sonra da dediğimi yapacaklarını söylemişti. Acaba bunu haber aldılar da ondan mı huysuzlanıyorlar? Sebep bu ise bir şey değil.

Rumbold'un hâli öyle gösteriyor ki, mutlaka büyük bir olay çıkaracak. Öyle bir olay ki, bir daha müzakere imkânı kalmayacak derecede şiddetli ve oldu bitti olacak. İngiliz onurunu ortaya attıracak. Lozan'ı terkedip gidecek. Barış da kalacak. Ödüm kopuyor.

Bir gün Lozan'da bir gazeteye beyanat vermiş. Bunda

aleyhimize pek çok kötü şeyler söylüyor. Özetle: **«Türkler'den iğreniyorum»** diyor.

Unutmam. Cümle şudur: «Les Turcs m'ecourents» . Bu müthiş bir hakaret. Hem bizim şahıslarımıza değil, millete!..

Bunun cevabı, bizim de aynı gazeteye beyanat vermemiz ve **«İngilizler'den iğreniyoruz»** dememizle olur. Millî ve kişisel şerefimiz de bunu gerektirir. Gerektirir ama, olmaz. Çünkü müzakerelerin kesilmesini göze almayan bir adam bunu söyleyemez. Biz ise barış istiyoruz.

İsmet köpürdü. Ona soğukkanlılık tavsiye ettim: «Görmemiş gibi davranalım. Bence bu adam bir olay çıkarıp barışı imkânsız hâle getirmek istiyor galiba» dedim. Öyle yaptık. Hiç aldırmadık. Fakat Rumbold durmadı. Sürekli yeni vesileler arıyor ve buluyor.

30 TOP MESELESİ VE HIRSIZLIK İTHAMI

Bizimkiler Rumeli'ne sekiz bin jandarma geçirdikten sonra bir vapura otuz top yüklemişler. Tekirdağ'a götürüyorlarmış. Bir İngiliz savaş gemisi bu vapuru yakalayıp toplara el koymuş. Bize bunu hükümet yazmış. İsmet müzakereler sırasında bu topların geri verilmesini istedi.

Rumbold: *«Olmaz!»* dedi.

İsmet israr etti. Rumbold iyice köpürdü ve dedi ki:

«Bu toplar sizin değildir.»

İsmet: *«Bizimdir»* diye diretti. Bunun üzerine Rumbold perdeyi yükseltti ve:

«Bu toplar Mondros Mütarekesi hükümlerine göre İngiltere tarafından koruma altına alınmıştı. Oradan çaldınız. Siz hırsızsınız!» dedi.

Baktım, İsmet titremeğe başladı. Bacakları zangır zangır ediyor. Telaşlandım. Olacağını tahmin ettiğim olay çıkıyor, barış gidiyor diye düşündüm. [illegible]hal kağıda yazdım. İsmet'in dizine dizimle vurdum. Kağıdı önüne doğru sürdüm. Yazdığım şudur:

«Aman aldırma! Herif iplerin kopmasını istiyor. Felâket olur. Sağırlığa vur. İşitmemiş gibi davran! Ama kendini tut!»

Gerçekten kendisine hâkim bir adamdır. İçi kötü düşünürken, yüzü güler. Asla renk vermez. Derhal kendini topladı. Aldırmadı. Topları istemeğe devam etti.

Şimdi Rumbold'un dediğini anlatayım: Sözleri doğru. Mütareke olunca, galip devletler Türkler'in silahlarını toplatmış. Tahrip edebildiklerini etmişler. Diğerlerini ise depolara doldurmuşlar. Bir bölümünü İngiliz, bir bölümünü de Fransız askerleri nöbet bekleyerek muhafaza ediyorlardı.

SİLAH HIRSIZI SUBAYLAR..

Millî Hareket zamanında, İstanbul'daki millî örgüt, İngiliz ve Fransız subaylarına para veriyor, buradan silah aşırıyorlar, Anadolu'ya gönderiyorlar. Bu subaylar, para karşılığında bizim bütün silahlarımızı bize geri vermişlerdi. Hatta İngiliz komutanı general *Harrington*'un yâverine de para vererek onlardaki silahları da aşırmıştık.

Tam sırası!.. Dilimin ucuna geldi.

Hemen: «*Hırsız biz değil, sizsiniz. Subaylarınız depolardan silah çalıp bize sattılar. Hem sizin hırsızlığınız katmerli!..*» diyeyim..

Ama hiç böyle şey söylermiyim? Çünkü o zaman Rumbold'un plânını gerçekleştirmiş olurum.

Yine de durmadım. «Hiç olmazsa bunu özel olarak Fransızlar'a söyliyeyim. Bari onlar gerçeği öğrensinler de Rumbold'u desteklemesinler, topları verdirsinler» dedim.

Uzun bir masanın başındayız. Rumbold'un sağında Rayan, daha sağında Montanya ve Nogara, solunda general Pelle, onun solunda da Koloniyer var ki, tam benim karşıma düşüyor. Biz masanın öbür kısmındayız. Ben İsmet'in sağındayım. İsmet Pelle'nin karşısında. İsmet'in solunda ise Münir var ve Rumbold'un karşısında. Daha soldaki Hasan ise Nogara'nın karşısında.

Döklöziye'ye uzandım. Ona da «*biraz uzan!*» dedim. Uzandı. Pelle de uzandı. Söylüyorum, onlar dinliyor. Dedim ki:

«Hırsız biz değiliz, onlar. Siz bu silah aşırma işini İstanbul'da idiniz pek iyi bilirsiniz. Bize kendi silahlarımızı, muhafaza eden subaylar para karşılığında sattılar. Bunu da hırsızlama yaptılar. Şimdi ben de bunu söyliyeceğim!»

Döklöziye telaşlandı.

«Aman söyleme!» diye yalvardı. Pelle de rica etti.

Ben de, *«Hatırınız için peki!»* dedim. Halbuki, «söyle» diye yalvarsalar söylemem. Böylece Fransızlar bu işte tarafsız davrandılar.

Toplantı bitti, gittik. Şimdi ben telaştayım:

«Galiba İngilizler barıştan vazgeçtiler!» diyorum. Çünkü Rumbold'un hareketleri bunu gösteriyor. Üstelik de bir delege bunu kendi kendine yapamaz. Meraktayım. Şunu nasıl öğreneceğim?

REFİ CEVAT'TAN YARARLANIYORUM

İşlerin sonunda biz yeniden keskin kılıç üstüne oturduk. O gün bana Refi Cevat (Ulunay) geldi. Lozan'a gelmiş.

Ona Rayan'ı tanıyıp tanımadığını sordum. Çok iyi dost olduklarını söyledi.

Mütakere'nin başlarında ben İstanbul'da Erenköy'de oturuyordum. Bir gün Haydarpaşa'ya inerken trende Pehlivan Kadri'ye rastlamıştım. Pehlivan Refi Cevat'ın baş dostuydu. Elinde bir sepet, içinde ayvalar, çeşit çeşit meyveler vardı. Ömrümde bu kadar güzel ve iri ayva görmemiştim.

Onları nereden bulduğunu, sormuştum. Kartal'dan Rayan'a hediye götürdüğünü söylemişti. Demek ki dediği doğruymuş. Refi Cevat'a dedim ki:

«Sana istediğin kadar para. Seni affettirir, memlekete de yollarım. Rayan barış taraftarı. Rumbold ise değil. Rayan'a gidip, neden barış istediğini öğrenebilir misin?»

Düşündü: *«Nasıl yapacağım?»* dedi.

Dedim ki: *«Gidersin. Sinirli sinirli yanına girersin. Bizi bu kadar bu Kemalistler aleyhine kullandınız. Şimdi de*

oturmuş bunlarla barış yapıyorsunuz. Bizi ateşe atıp yaktınız, sonra da bırakıverdiniz. Aç kaldık» falan dersin.

«Peki» dedi, gitti. Bu adama pek güvenilmez ama vatana dönmeyi çok istiyor. Paraya da düşkün.

Geldi. Anlattı. Rayan'a gitmiş, aralarında şu konuşma geçmiş:

O —İşittim. Barış yapıyormuşsunuz. Bizi âlet ettiniz, kullandınız. Ateşe attınız. Buralarda aç dolaşıyoruz. Şimdi nasıl barış yaparsınız?

Rayan —Cevat Bay, ne ben, ne de Rumbold barış yapmak istemiyoruz. Barış olmaması için elimizden geleni yapıyoruz. Londra'ya da *«Türkler barışa yanaşmıyor, bu fikirden vazgeçilmeli»* diyoruz. Fakat ne yapalım, hükümet istiyor.

Gürzon bize sürekli; *«Barışı çabuk yapıp bitirin!»* diye emirler veriyor. Elimizde değil, barış yapılacak.

Baktım, çok güzel bilgiler. Yalan olmamalı. Bu kadar uyduramaz. İçime ferahlık geldi. İşte bazan böylelerine bile hizmet gördürülebiliyor.

Artık sağlam adımlarla yürüdük. Böyle olmasa, belki de bir takım şeyler daha vererek işin içinden çıkmaya çalışacaktık. Ama şimdi çıkarlarımızı güvenle ve ısrarla savunabileceğiz.

Bu Refii Cevat (Ulunay), sonra da Paris'te işime yaradı. Bana çeşitli havadisler getiriyor. İşlerimi gördürüyorum. Vaktiyle de bana Ankara'ya mektuplar yazarak İtilâfçılar hakkında bilgiler vermişti. Ben de mektupları İç İşleri Bakanı Fethi'ye (Okyar) verdimdi. Bunlardan birini sakladım, Sinop'taki kütüphânemdedir.

Aldığımız bilgiler sayesinde artık rahatız. Demek ki Gürzon barışa karar vermiş. Şimdi Rumbold'un suratına bir kaç lâf tokatı lâzım. Düşündüm. Bu da doğru olmaz. Yine hakarete katlanmayı sürdürmek lâzım. Çünkü siz tepki gösterirseniz hâdise çıkacak. İş millî gurur meselesi olacak.

Demek Rumbold, Gürzon'un emrine rağmen barışı yapmamayı düşünüyor. Ancak kesemez. Bir hâdise çıkar ve bu da millî onur meselesi olursa toplantıyı bırakır gi-

der. İngilizler çok kibirlidir. Onlarda millî onurları söz konusu olduğunda akan sular durur. Böyle bir durumda Rumboldu da tenkit etmezler, övgüyle karşılarlar. O zaman da barış tehlikeye düşer. O halde biz yine eskisi gibi hakaretlere katlanmak ve duymamazlığa gelmek zorundayız. Ancak çıkarlarımızı da emin bir şekilde savunmayı sürdürmeliyiz. Nitekim öyle yaptık.

İsmet çok kızgın. Rumbold'a köpürüyor. Karşılık vermek istiyor, frenleyip yatıştırıyorum. Diyorum ki: *«Sırası gelecek. İşler tamamen karara bağlansın, imza günü belli olsun. O zaman tehlike kalmaz. O müzakere sonunda şöyle dersin: Sen bize hırsız dedin. Bunu benim ağır işitmemden yararlanarak yaptın. Duysaydım derhal cevabını verirdim. Bunu konferans geleneğine aykırı buluyor ve aynen size iade ediyorum!»* Buna karar verdik.

İSTANBUL'UN DERHAL BOŞALTILMASINI KABUL ETTİRDİK

İstanbul'un derhal boşaltılmasını da, isteklerimizi de kabul ettirdik. O sırada beş-on ufak pürüz kalmıştı. Müzakereleri de epeyce ilerlemişti. Bu gibi işlerde haber alma meselesi çok önemlidir. Hatta bence herşeyin üstündedir.

Nogara bizim Hasan'ın (Saka) yakasını bırakmıyor. Hasan'ı ortalıkta göremezse arayıp buluyor. Uzaktan görüyorum. Hasan'a yakın ve laübâli bir dostu gibi davranıyor. Tam şeytan bir İtalyan. Hinoğlu hin!. Hasan'ı konuşturuyor, ağzından lâf alıyor.

Hatta bir defasında toplantıda Hasan'ı adeta kızdırıp, çıldırttı. Hasan da ağzından bir sırrımızı kaçırdı. Nogara demek Hasan'ın ruhsal yapısını çok iyi öğrenmiş. Tatlı sözler arasında onu söyletemezse, kızdırarak konuşturuyor. Çünkü Hasan kızınca imkânı yok kendini tutamaz. İçindeki her şeyi güldür güldür söyler.

Hasan'a fena kızdım. Toplantıdan sonra İsmet'e durumu anlattım: *«Hasan bir daha müzakerelere gelmesin, Nogara ile de görüşmesin»* dedim.

Her zaman olduğu gibi yine:

«Ben söyliyemem, sen söyle» dedi.

Hasan'ı çağırttım:

«Görüyorum ki bu günlerde çok sinirlisin. İşler kopacak gibi. Hassas bir döneme girilince seni çok heyecanlandırdı. Bu hâlde sen iş göremezsin. Yoksa sinirlerin iyice bozulacak hasta olacaksın. Bir hekim olarak söylüyorum, senin hava değişimine ihtiyacın var. Bir süre toplantılara katılma, gidip Lozan'da istirahat et. Ben seni sonra çağırırım» dedim.

Böylece gönderdim. Artık Hasan hiçbir toplantıda bulunmadı.

Hasan gitti. Biz ilk toplantıya giriyoruz. İsmet'e dedim ki: «Bak göreceksin, Nogara, Hasan'ı dört dönüp arayacak!»

Toplantı salonuna gittik. Oturduk. Müzakere başladı. İsmet de, ben de dikkat ediyoruz. Bir aralık Nogara başını kaldırdı baktı, Hasan yok. Telaşla, bizim kâtiplerden birine sordu. Ondan: «Bilmiyorum» cevabı aldı.

Gitti odalarda aradı, soruşturdu. Ben gülerek, «Hasan hasta, gelmiyecek» dedim. Nogara'nın hâli görülmeye değerdi. İsmet de ben de güldük.

İngilizler barıştan sonra Rumbold'u İstanbul'a elçi yapacaklarmış. Rayan'ı da tekrar eski görevine göndereceklermiş. Bunu bana İstanbul'da intihar eden danışman Forbes Adam söyledi. İngiltere'nin artık Türkiye ile dostluk edeceğini de söylüyordu. Ben kendisine:

«İngiltere dostluk istiyorsa bu iki adamı göndermesin. Bunlar bize kötü şeyler yaptılar. Halk bunları sevmiyor» dedim. Bu konu aramızda pek çok defa konuşuldu.

Nihayet Forbes Adam: «İngiltere'nin bu durumu dikkate aldığını ve bu iki kişiyi Türkiye'ye göndermeyeceğini» söyledi. Nitekim göndermemişlerdir. Galiba Rumbold bunu haber almış olacak ki, aleyhimize çok şiddetli davranmıştı.

Mütakere zamanında Rumbold'u, Rumlar ve Ermeniler İstanbul'da iyi doldurmuşlar. Fikirleri hep yanlış ve

bozuktu. Birinci dönem müzakereleri, Türkiye düşmanlığını ve fikrini yeterince göstermişti.

RAUF HER ŞEYE KARIŞIYOR..

Rumbold'un hırçınlıkları, hükümet ile de aramızda anlaşmazlık çıkmasına yol açtı.

Rauf: *«İlle kupon işini imtiyazlar işinden önce halledin»* diyor. İnnallahe maassabirin. Bu kadar ayrıntıya karışılır mı? Hem Avrupalılar bizim uşağımız mı? Kuponu önce halletmek istemezlerse, döve döve mi yaptıracağız?

Bu sefer Rauf kolları iyice sıvamıştı. Bağırıyordu. İsmet de çok öfkeli. Bana yine hükümetle yazışmalarını göstermiyor. Sadece hükümetle başgösteren anlaşmazlığı söylüyor.

İsmet'in anlattığına göre hükümet bize en küçük ayrıntı konusunda bile Ankara'dan emir veriyor ve bir tek kelimeyi bile kendilerine sormadan kabul etmememizi emrediyor. Bu olur iş değil. Uzaktan iş idare edilir mi? Bir komutan tâyin edilince her işine karışılmaz. Bizi tâyin ettiler. Elimize tâlimatları verdiler. Tam yetki de verdiler halbuki.

İsmet cevap yazmış, gösterdi. Okudum.

Ona: *«Şu cümleyi de ekle!»* dedim: *«Sizin oradan müzakerelere karışıp emir vermenizin, Abdülhamid'in 93 Harbi'ni Yıldız sarayı'ndan idare etmesinden farkı yoktur.»*

Kabul etti ve ekledi. Ama Mustafa Kemal'in Nutuk'unda görüyorum ki, İsmet benden sonra bu cümleyi değiştirmiş. Meselâ Abdülhamid kelimesini çıkarmış (Nutuk Sa: 474). Sonunda da, Rauf'a:

«Sen Maliye Bakanı ile gel işi idare et!» demiş.

Tabii bu alay etmektir. Hasan Fehmi (Ataç) bir kelime yabancı dil bilmez. Rauf da malî işlerden anlamaz. Fransızcası da yoktur. Başka bir bilgiye de sahip değil.

Bu benim cümleye hükümet çok kızmış. Tutumlarını aynen sürdürdüler. İsmet bu durum karşısında çıldırdı. Hani elinde olsa Rauf'u parçalayacak ve her parçasını bir dala asacak. Ben de bu emirlerden gına getirdim.

Baktım ki onların dedikleri gibi hareket etmemiz imkansız. İsmet de, «*Böyle olmaz! Ne yapacağız?*» diye bağırıp çağırıyor. Kendisine çâreyi söyledim:«*Bu şartlar altında çalışmak mümkün değildir. Bu sebeple, Rıza Nur, Hasan ve ben, hepimiz istifa ettik. Düşmanlarımıza bu durumu sezdirmemek için burayı terketmiyoruz. Yerimize tayin edeceğiniz delegeleri süratle seçerek yollayın! İşi kendilerine teslim edelim, diye bir telgraf çek!*» dedim.

TOPYEKÜN İSTİFA ETTİK..

Epeyce düşündü. Sonunda kabul etti ve bu meâlde bir telgraf çekti. İstifamızı kabul etmediler. Öyle ise bizim görüşlerimizi kabul ettiler demektir. Nitekim yakamızı bıraktılar. Bizi rahat bıraktılar.

Fakat sonunda; «*İşler halledildi. İmzayı atacağız. Muahede basılıyor*» diye yazdık. Rauf buna, evet veya hayır diye bir cevap vermedi. İsmet evhamlı. Cevap çıkmamasından türlü türlü sonuçlar çıkardı. Telâşa düştü. Oysa gereksizdi.

«*İmzayı atalım mı?*» diye sormak bile boşunaydı. Çareyi yine, Mustafa Kemal'e müracaat etmekte buldu(*).

SON TOPLANTIDA SON KARARLAR VERİLDİ.. İŞ ARTIK BİTTİ..

Münakaşadır ki, işler de bitti. Son toplantı idi. Rumbold, her günkünden daha hırçın, üzüntülü ve suratı mosmor. Galiba işi bozamadığı için üzülüyor, üstelik de bunu kendi eli ile imzalayacak. Son toplantıda son kararlar verildi. Hiçbir mesele kalmadı. Muahede'nin imzalanacağı gün belirlendi.

(*) Atatürk Nutuk'ta bu konuda şunları söyler: «Ben Rauf ile İsmet Paşa arasındaki bütün yazışmaları inceledikten sonra, İsmet Paşa'nın görüşünü uygun buldum. Kendisine: Hiç kimsede kararsızlık yoktur. Antlaşmanın imzalandığını bildiren haberinizi bekliyoruz, kardeşim" şeklinde telgraf çektim. (Nutuk-Velidedeoğlu baskısı- Sa: 403-404)

İsmet söz istedi. Evvelce yazdığım cümleyi Rumbold'a *«Bir kaç toplantı önce bize hırsız dediğini, bunu kulağının işitmemesinden istifade ederek yaptığını»* söyledi. Rumbold derhal, su ateş üstünde kaynar gibi bir harekete geldi ve dedi ki:

«Hayır öyle değil. O zaman işitmedinse, şimdi işit. Tekrar ediyorum!»

İsmet bu cevap karşısında şiddetlenmeli idi. Yapamadı. Zayıf bir şeyler söylemek istedi.

Rumbold galip çıktı. Biz de hakaretleri yemiş olduk. İngilizler terbiyeli adamlardır ama şu Rumbold gerçekten terbiyesizdi. Müzakere ettiği bir millet için gazetede *«iğreniyorum»* demek büyük terbiyesizliktir.

Biz çalıştıkça, hukuk redaksiyon komitesi de maddeleri hukukî bir şekilde ve hukukî dille yazıyordu. Ne ben, ne de İsmet bunları görmüyorduk. Bu komitede bizden Münir vardı. Kesin iddia edemem ama, daha önce de söylediğim gibi yazılırken bazı cümleleri Avrupalılar kendi lehlerine çeviriyorlardı. Toplantıda kararlaştırdığımız bir konunun bendeki biçimi ile tutanaktaki biçimindeki farklılığı görünce bu kanaata vardım. Karar notlarımın çoğu Sinop'taki kütüphanemdedir. Muahede metni ile, bendeki karar notlarını, iyi Fransızca ve hukuk bilen biri karşılaştırırsa, kanaatimi mutlaka onaylayacaktır.

Ortaya çıkan bu sonuçta kesinlikle Münir'i suçlamak istemiyorum. O vatanperver ve bir kelime için titrer bir adamdır. Belki bu yüksek Fransızca'yı anlayamadı. Yahut da Fromajo gibi bir Fransız'ın Fransızcasına itiraz etmeğe cesaret edemedi.

MUAHEDEYİ TÖRENLE İMZALADIK

İşte muahede metni de böylece hazırlandı. Bastırıldı. Bu muahedenin imzalanan nüshası Fransa hükümeti tarafından Paris'te saklanacak.

Lozan Üniversitesinde yapılan büyük bir törenle muahedeyi imzaladık(24.7.1923). İçerde, dışarda büyük bir kalabalık vardı. Fotoğrafçılar, sinemacılar koşmuştu.

İmza ederken, salondan çıkarken çeşitli resimlerimizi çektiler. İmza törenine İsviçre Cumhurbaşkanı başkanlık etti ve bir nutuk söyledi.

İmza sırasında da Rumbold halâ bize hâin hâin bakıyordu. Selâm bile vermeden, geçip yerine oturmuştu. Maalesef Fransızlar da öyle idi. Oysa hepimiz şen olmalıydık. Aksine hepsi suratlarını asmışlardı. Bir yıl kadar beraber bulunduğumuz halde giderken bize «adiyö» bile demediler. Bizse şen idik.

Fransızlar'ın suratının sebebini sonradan öğrendim. Fransızlar da bizim direnişimiz karşısında barış yapmaktan vaz geçmişler. Onların üzerinde en çok durdukları malî işlerdi. Zavallılar bu konuda istediklerinin hemen hiçbirini alamamışlardı.

Lord Gürzon, Fransızlar üzerinde baskı yaparak, onları barışı imzalamaya zorlamıştı. Demek ki barış Gürzon'un sayesinde olmuştur. Bu sonuç yüzünden Fransız delegeleri, Fransa'ya şerefli bir şekilde dönemiyorlardı. Bize küskün durdular. Rumbold da Lozan'dan ayrılırken bize veda etmedi.

İmzayı bastık. Artık bence, buhranlarla yaşayıp bitirdiğimiz, bazen elimizden hayâl olup uçtu sandığımız barışı milletimize verdik. Hem de büyük bir kâr ve büyük bir şerefle.

Türkiye'nin dokuz asırlık (Selçuklu ve Osmanlı dönemleri) hesabını görmüş, tasfiyesini yapmıştık.

Bütün Avrupa ile uğraşmıştık. Keyfim pek yerinde. İmza ettiğim kalem bir dolmakalemdir. Yine Moskova'daki gibi bir mührüm yoktu. İsmet'in de yokmuş. Birer mühür yaptırdık. Kırmızı balmumlarını bununla mühürledik. Bunları da bir hâtıra olmak üzere Sinop'ta kütüphanede sakladım. Bu hâtıraları gördükçe keyiflenirdim. Fakat üç-dört yıldır Pariste'yim. Onları görmekten mahrûm bırakıldım.

İmza ve tören bitti. Çıkıyoruz. Amerikalılar da bizimle bir muahede yapmak istemişler. Yapmıştık(6.8.1923). Üniversite kapısının önünde büyük mermer merdivenler var.

Mermer sahanlıkta İsmet'le beraber yürürken, Amerika delegesi Grew (sonra İstanbul Elçisi oldu) ile bir Amerikalı danışmanı bize yaklaştılar. Grew, başını İsmet'e çok yaklaştırdı. İsmet ürktü, kafasını geri çekti.

Grew ona bir şeyler söylüyor. Danışmanı bana; *«İsmet Paşa'ya söyle. Grew sağırdır. Geri çekilmesin, kulağına eğilip konuşsun»* dedi. Beni bir gülmediler aldı. Hangisine söyleyelim. İkisi de sağır. Bu sahneyi bir fotoğrafçı çekmiş. Bir İsviçre dergisinde yayınlandı. Bu da Sinop'taki kütüphanemdedir. Gördükçe gülerim. Amerika ile yapılan muahedeyi de imzaladık. Fakat maalesef Amerikan Meclis'i bunu hâlâ onaylamış değildir.

MUSTAFA KEMAL BİZİ TEBRİK ETTİ

Mustafa Kemal bir telgraf çekerek bizi tebrik etti.

Neden sonra Rauf'tan da bir telgraf geldi. Acayip bir yazı. Hiçbir anlam çıkmaz. Tebrik mi? Ne? Anlaşılmaz. Mustafa Kemal'in kanaatine göre Rauf bu telgrafı başkalarının zoru ile yazmıştır. Rauf'un bu zoraki telgrafı onun ne büyük sıkıntı ve kıskançlık duyguları içinde olduğunu göstermektedir.

Avrupa gazeteleri de Muahede'den uzun uzadıya söz ettiler. Oy birliği ile Türkiye'nin diplomatik bir zafer kazandığını yazıp, bizleri tebrik ediyorlar. Meselâ Temps (Tan) gazetesi şöyle yazıyordu: **«İsmet ve arkadaşı Rıza Nur büyük bir diplomatik zafer kazandı.»**

Bu muahede, Türk diplomasisi açısından, Moskova Muahedesi'nden sonraki en büyüktür.

Bu devlet, galip çıktığı savaşlardan sonra bile böyle muahede yapamamıştır. Türk diplomatları aldatılmış veya ağa bahşişi gibi devlet menfaatlerini verivermişlerdir. Sonra, özellikle gerileme devrine ait muahedeler çok ağır şartlar taşımaktadır. Lozan Muahedesi şu yönden de önemlidir ki, Türk Padişah ve devlet büyüklerinin altıyedi asırdır gelen hatalarını, yığılmış, kir ve pisliklerini sırtından atmış, onu her türlü şarttan kurtarıp tamamen bağımsız ve Avrupaî yeni bir devlet yapmıştır.

MÜKEMMEL BİR MUAHEDE OLDU AMA BAZI KUSURLARI DA VAR..

Ancak bu mükemmel muahadenin birkaç kusuru vardır: **1.** Boğaz'a serbestlik verdik. **2.** Batı Trakya'ya muhtariyet veremedik. **3.** Yunanlılar'dan onarım bedeli ve zarar ziyan alamadık. **4.** İskenderun'u sınırlarımız içine alamadık. **5.** Musul meselesinin çözümü de sonraya kaldı. Ne var ki bunları o gün için yapmak da mümkün değildi. Sebeplerini yerlerinde yazdık.

İsmet'in bu konferans süresinde oynadığı rol, âdeta Ankara'da hükümet ve Mustafa Kemal'le haberleşmeyi yapmaktan ibaret kalmıştır. Bu haberleşmeye sarfettiği mesainin onda birini Batılı delegelerle müzakereye vermemiştir.

AVRUPA YUNAN'I HEP KULLANDI

Şunu da unutmadan belirteyim. Venizelos'la son zamanlarda dost olmaya başladık. Yunan'la aramızda önemli bir mesele kalmamıştı. Bize geldi. Arada ziyaretlerimiz oldu. Venizelos bize derdini dökerek dedi ki:

«Bu Avrupalılar müthiş egoisttir. Beni zorlayıp Yunanistan'ı Anadolu'ya gönderdiler. İş sıkışınca bizi bırakıverdiler. Ne para, ne de silah vermedikleri gibi, işte gördünüz, Lozan'da da diplomatik yardımda bulunmadılar. Ah içim doludur.»

Hatta küfürler savurdu. Dedikleri doğru. Avrupalıların işi budur. Kullanırlar, kendi çıkarlarına hizmet ettirirler. Sonra da bırakıverirler.

Ermeniler'e de aynı şeyi yapmışlardır. Yunan'ı yalnız Anadolu'da kırdırmadılar. Yardım için Kırım'a da Yunan ordusu göndermişlerdi. Bolşevikler onları bir tek er kalmayıncaya kadar kırmışlardı. Oh olsun..

Yalnız bir nokta var. İngilizler, Yunanlılar'a çok yardım ettiler. Onlar olmasa biz burada Yunanlılar'a duman attırırdık. Ancak yine de en önemli Yunan menfaatleri söz konusu olduğunda, kendi menfaatlerini kollamak

için, Yunanlılar'ı bize veriverdiler. Yâni Patrik meselesi yıkıldı, Rumlar'a askerlik zorunluluğu getirildi.. falan. Venizelos herhalde siyasal yardım görmediğini şüphesiz bu maddelerin tesiri altında söylüyor.

Yunanlılar'a yardım ediliyordu. Ama bir an oldu ki, kendi menfaatleri söz konusu oldu. (Daha önce anlattığım Nikolson müracaatı) Derhal Yunan menfaatini bırakıverdiler. Yalnız bırakmak da değil, Yunanlılar'a zorla kabul ettirdiler. Eh Yunanlılar'a ders olsun da bir daha kendilerini ateşe atmasınlar.

Bu arada Venizelos'a bir azizlik edelim, Fransızlar'la da arasını açalım dedik:

«Biz borcumuzu altın olarak ödemeyeceğiz, siz de vermeyin. Ne duruyorsunuz gidip Fransızlar'a söyleyin.»

Venizelos gitmiş söylemiş. Fransızlar bunu kovmuşlar. Bize imzadan sonra gidip Paris'te dinleneceğini söylüyordu. Fransız basını, bu müracaatı üzerine Venizelos'a ateş püskürdü. O zavallı da Paris'e gidemedi.

ARTIK VATANA DÖNDÜK

Artık dönüyoruz. İsmet ve Hasan, Mustafa Kemal'e de hediye aldılar.

Keyifli bir şekilde trene bindik. Bizim sınıra girdik. Her istasyonda bizi karşılıyorlardı.

Sirkeci'de çok büyük ve hiç görülmemiş bir karşılama töreni vardı. Ben bunlara karışmazdım. Trenden inmez ve penceresinden bakmazdım. Çünkü öyle şatafat, merasim sevmem. Bir defasında İsmet beni zorla indirdi. Bir tarafında ben, bir tarafından Hasan, öyle yürüdük.

Beni yine evime çekildim. Yine Belediye'nin Perapalas otelinde misafir etmesini kabul etmedim.

Ankara trenine bindik. Mustafa Kemal de, Eskişehir'den bindi. Ne konuştular bilmiyorum. Ben pek yanlarında bulunmadım. Yollardaki karşılama törenlerine yine katılmadım. İsmet'le Hasan indiler, beni de çağırdılar gitmedim. İşte şerefli bir barış sağlayarak gelmiştik. Bunda herkesin oybirliği vardı.

İsmet, Meclis'te bir nutuk söyledi. Bunda beni methetti. İyi hatırımda kalmamış. Tutanaklarda vardır: ***«Muahedenin dörtte üçünün benim gayretim ve direncimle olduğunu!»*** söyledi. Bu hakbilirliği gösterdi. Zaten bu söz Lozan'daki Batılı delegelere aitti. Onlar da: «Muahedenin dörtte üçünü Rıza Nur yapmıştır» diyorlardı.

İsmet methetmezdi ama bu söz herkesçe duyulduğundan söylemiştir.

Bu methetmesi bir yandan da kötü bir şeydi. Çünkü benim aleyhime kötü bir şey hazırlıyor demekti. Çünkü huyu böyle idi. Kimi methederse, bilsin ki onun kuyusunu kazıyor, ona büyük bir fenalık hazırlıyordur.

Aynen: «Sen böyle bir muahedeye imza koydun ya. En büyük şeyi yapmış oldun. Artık çektil! Yan gel yat!» dedi.

Mustafa Kemal de elimi sıkıp tebrik etmedi. İsmet'i ise birinci ferikliğe (general) terfi ettirdiler.

RAUF İSTİFA ETTİ

Şimdi iki rakip var. Birbirlerini asla çekemiyorlar. Biri İsmet, biri Rauf.

Benim durumum ise daha garip: İkisine de yaranamıyorum.

Biz Anakara'ya geleceğimiz sırada Rauf, İsmet'i karşılama töreninde bulunmamak için Sivas'a gitmiş. Sonra da istifasını gönderdi.

Fethi, Bakanlar Kurulu başkanı oldu (14.8.1923). Ben Lozan'da iken, Tevfik Rüştü (Aras) bana vakâlet ediyordu. Sağlık Bakanlığı'nın işlerini alt-üst etmiş. Bu arada Bakanlığa çok güzel bir otomobil almış. Rauf da Sivas'a giderken bu otomobille gitmiş. Buna kızdım.

Derhal bir telgraf çekerek: *«Devletin malını özel seyahatlerinde niye kullanıyorsun?»* diye sordum ve hemen otomobili göndermesini istedim. Epey zaman yollamadı, cevap de vermedi. Nihayet Konya'dan yolladı. Bozulmuş, o güzel otomobil işe yaramaz halde. Çünkü Anadolu'da yol yok ki..

Şimdi işitiyorum ki, biz Lozan'da iken neler dönmüş aleyhimizde.. Özellikle, Yunanlılar'dan onarım parası alıp almama, müzakereleri bırakıp dönmemiz gibi konularda hakkımızda değişik şeyler söylenmiş. Rauf'un İsmet'i geri çağırmak istemesi üzerine İsmet'in Mustafa Kemal'le aralarında ne telgraflaşmalar olup bitmiş de bana bildirilmemiş.

Türkiye'nin hayatında çok önemli bir devre olan bu işte en büyük ve en önemli olaylar, başarıyı getiren hâdiseler nelerdir? Bunları yapan, bunlara sebep olanlar kimlerdir? Bütün bunlar bu eser sayesinde anlaşılmış oluyor.

İşte barış oldu bitti. Lozan'da muahedenin imzalandığı gün de Millî Kıyam, Millî Hareket, İstiklâl Savaşı, Millî Savaş da bitti. Ve başarı ile bitmiştir.

LOZANDAN SONRA OLUP BİTENLER

Artık millî savaş bitmiş, barış olmuş bitmiş, benim de görevim sona ermişti. Artık, devletin başındaki Mustafa Kemal, İsmet, Rauf gibi kişilerle geçinemeyeceğimi anlıyordum.

Bir kenara çekilip Türk Tarihi'ni yazmak istiyorum. Bu zaten böyle bir durum ve boş zaman ister. Tabii masraflı da. Millî Eğitim Bakanlığına baş vurdum. Basılmasına karar verildi.

Bakanlar Kurulu'ndaki arkadaşlara istifa edeceğimi söyledim. Fethi Bey (Okyar) ve hepsi istifa etmememi söylüyorlar. İsmet ise istifa etme demedi. Ben istifa için bahane arıyorum.

Bu sırada Hüseyin Cahit (Yalçın), başkentin İstanbul olması yönünde makaleler yazıyor, işi alavlendiriyor. Bence hükümetin İstanbul'a gitmesi büyük tehlike. Mustafa Kemal ve İsmet de Anakara'yı istiyorlar. İsmet bana bu mevzuda «*Ne yapalım?*» diye sordu. Vakit geçirilmeden «**Hükümet merkezi Ankara'dır**» diye bir kanun maddesi çıkarılarak Anayasa'ya alınmasını önerdim. Derhal yaptılar(13.10.1923).

Ayrıca Padişahlık kaldırıldığına göre, **«derhal Cumhuriyet ilân edilmelidir»** diye teklif yaptım. Bunu da yaptılar.

Rauf (Orbay) mağlup ve perişan bir şekilde gitti. Fethi Başbakan oldu. İsmet'in artık rahat olması lâzım. Ama değil. Şimdi de Fethi'ye (Okyar) taktı.

Bir gece Çankaya'daki yemekten sonra baktım İsmet'le Fethi kavgaya tutuşmuşlar. Nerede ise boğaz boğaza gelecekler. Hanımlar da var. Ayırdık. İsmet, *«Siz hükümet olarak Lozan'dan benim cenazemi getirtecektiniz..»* diye bağırıyor. Anlaşıldı yine, Lozan delegeleri-hükümet kavgası..

Anlaşılıyor.. İsmet şimdi Dış İşleri Bakanlığı'na sığamıyor. Orası küçük geliyor. Başbakan olmak istiyor.

Hüseyin Cahit bu sıralarda çok kızgın. Tanin'de her gün hükümete ve benim şahsıma saldırıyor. O sanıyor ki hükümet bir duvar gibidir. Ondan bir taş çekince yıkılacak. O taş da benim. Halbuki hükümet yıkılsa hiç sevmediği İsmet Başbakan olacak.

O sıralar bütün basın tenkitler yapıyor. İkdam (Ahmet Cevdet), Vatan (Ahmet Emin Yalman), Tasvir-i Efkâr (Ebüzziya Velid), Tanin (Hüseyin Cahit Yalçın), Akşam (Necmettin Sadak) v.s. nin tenkitlerine Mustafa Kemal de çok içerliyor.

Meclis'te ve Bakanlar Kurulunda da Başbakan Fethi'nin aleyhinde gelişmeler oluyor. Bunları İsmet körüklüyor. Ben ve bazı arkadaşlar istifa etmek istiyoruz. Sonunda dediler ki:

«Öyle teker teker istifa etmek olmaz. Bu durumda hükümette durulmaz. Meclis'te tertipli saldırılar var. Hep birlikte istifa edelim.»

Arası çok geçmedi. Yetimhâneleri bahane ederek Meclis'te bana karşı hücumlara başladılar. Bunların Millî Eğitim Bakanlığı'na devredilmesini istiyorlar.

İsmet; Hamdullah Suphi, Vasıf Çınar, Necati gibi bir kaçını elde etmiş. Hükümete, Fethi'ye, bana hücumlar yapıyorlar.

Ben Meclis'te yaptığım konuşmada yetim yurtlarının

Sağlık Bakanlığından alınması halinde istifa edeceğimi söyledim.

Fethi'de yaptığı konuşmada beni savundu. Nihayet Meclis beni, İstanbul'a gidip yetimhâneleri teftiş etmekle görevlendirdi. Ve bana güven oyu verdi. Necati ile Vasıf ise, beni, binlerce yetimi öldürmekle itham etmişlerdi. Bu yalanı uydururken utanmadılar. Anlaşılıyordu ki iplerin ucu İsmet'in elinde.

Bu sıralarda idi ki, İsmet birgün bana:

«Doktor, devlet başkanlığı makamı boştur. Devlet Cumhuriyettir. Kimi Cumhurbaşkanı yapacağız? Fevzi Paşa'yı yapalım. O uygundur» dedi.

Ben ise kendisine:**«Bu mevki Mustafa Kemal'in, sırada ilk odur»** cevabını verdim.

Ben Meclis'in yetimhaneleri teftiş görevini yerine getirmek üzere İstanbul'a gittim. Ailemi ve eşyalarımın gerekli olanlarını da getirdim. İncelemelerime başladım. Yetimler arasında bir çok uyuz, kel, trahomlu çocuklar buldum. Bunları ayırıp Beykoz'da bir pavyona koydum, bir de göz doktoru tâyin ettim.

Beykoz yetim yurdunda bir olay çıktı. Oraya gittim. Çocukları dizdim. Biri ayrı. Ona sordum: «Sen nesin?» dedim. Çocuk: «Arnavut'um» diye cevap verdi.

Bunu öyle bir gururla söyledi ki kızdım. Dedim: «Çocuğum sen Türksün».

O «Hayır Arnavutum» diye üsteledi.

Onu, «Türk olmayanın, Türkülüğü kabul etmeyenin burada yeri yoktur! Seni Arnavutlar beslesin!» diyerek kovdum. Araya girdiler, af dilediler, dinlemedim.

Bir Arnavut yetimhane müdürü bütün Arnavutlar'ı toplayıp Yeniköy'deki yetimhaneye yerleştirmiş. Çocuklara Arnavut millî ruhu aşılıyormuş. Onları da beşer onar öteki yetimhânelere dağıtıp, o müdürü de görevden attım. Ne facia.. Türkiye'de bakın neler oluyor.

Lozan'dan beri Ermeniler'den korkuyordum. Fethi iki polis koruma verdi. Ben de Sinop'tan korumalar getirttim. Benim Sinop'lu korumam bir gün kahvede öğrenmiş. Beni Rauf beyin başında bulunduğu bir teşkilat öldürte-

cekmiş. Böyle bir tertip olmuş ama, bir şey yapamadılar.

Bir gün Başbakan Fethi'den bir telgraf aldım:

«*Biz istifa ettik*» diyor(27.10.1923). Ben de derhal bir telgrafla Sağlık bakanlığından istifa ettiğim gibi, yorgun olduğumdan, iki ay dinlenmek üzere Sinop'a gitmeme izin verilmesini Meclis Başkanı'na yazdım.

Cevabı beklemeden, ailemle birlikte o gün kalkan bir vapurla Sinop'a hareket ettim.

İşte buraya kadar ben hem milletvekiliyim, hem Bakanım, hem muahedelerde bulundum. İşlerin tamamiyle içindeydim. İç yüzlerini biliyordum.

CUMHURİYET DÖNEMİ

Cumhuriyet döneminde milletin, devletin iyilik ve kötülüğüne ait benim hiçbir rolüm olmamıştır. Yalnız milletvekiliyim, ona da devam etmiyorum. Aldığım ve hatıralarıma kaydettiğim haberler de sadece milletvekilliği sayesinde. İlk zamanlarda da ara sıra İsmet'in ve Mustafa Kemal'in ağzından. İki yıl sonra ise, büsbütün uzaktan ve kulaktan..

İstanbul'dan Sinop'a dönüyorum. Vapur İnebolu'ya geldiği zaman, oranın memurlarından geldiler. Cumhuriyet'in ilân edildiğini.. Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı, İsmet'in Başbakan olduğunu söylediler. Bana da İsmet'ten, şifre olmayarak şu telgraf çekilmiş. Onu getirmişler:

«Sinop Meb'usu Muhterem Doktor Rıza Nur Beyefendi Hazretlerine,

Cumhuriyet'in ilerlemesi ve vatanın içten ve dıştan korunup yücelmesi için, Doktor Rıza Nur gibi az yetişen vatan evlâtlarının desteklerı gereklidir. Bu kanaatim, Lozan'dan ve Bakanlar Kurulu'ndaki arkadaşlığımızdan daha sağlam ve samimîdir. İzin döneminizin bitmesini beklemekteyim. Daima sevginize ve yardımlarınıza muhtaç olduğumu arzederim. Bilhassa gözlerinizden öperim kardeşim.

İsmet»

Bu büyük övgülerle dolu telgraf derhal beni kuşkulandırdı. Övdüğüne göre, demek ki bana da fenalık yapacaktır. Övgüsü ne kadar çoksa, fenalığı da o derece çoktur.

İSMET BAKAN OLMAMI İSTEMEMİŞ

Latife Hanım, eşime demiş ki:

«Bakanlar Kurulu belirlenirken, Gazi, Rıza Nur Bey'i yine listeye koydu. İsmet olmaz dedi. Gazi ve ben ısrar ettik. İsmet de ısrar etti, onunla çalışmam dedi.

Gazi: Canım Rıza Nur bu kadar arkadaşımız, bu kadar hizmet etti. Sonra yüzüne nasıl bakarız dedi. İsmet de, olmaz, siz bana bırakın, ben idare ederim, diye konuştu.»

Ama gerçek böyle mi, belli değil.. Buna rağmen ben İnebolu'dan Mustafa Kemal'e ve İsmet'e, Cumhuriyet ve yeni mevkilerini tebrik eder birer telgraf çektim. İsmet derhal cevap verdi, Mustafa Kemal vermedi.

Sinop'a geldik. İstirahat ettim. Türk Tarihi müsveddelerini aldım, uğraştım. Çok eskiden beri hayâlini kurduğum kütüphanemi yapmağa giriştim.

Sonra İstanbul'a döndüm. Merak ettiğim, beni kimin attığı.. Çünkü son zamanlarda Mustafa Kemal bana yakınlık ve samimiyet gösteriyordu.

İsmet'e bir mektup yazdım. Gazi'nin tebrikime cevap vermediğini, sevgisini herhalde kaybettiğimi yazdım. Derhal Mustafa Kemal'den şu telgrafı, İsmetten de aşağıdaki mektubu aldım:

«Sinop'ta Sinop Meb'usu Rıza Nur Beye,

İsmet Paşa hazretlerine olan mektubunuzu okudum. Sevginize ve hatırımı sormuş olmanıza teşekkür ederim. İnebolu'dan sizden telgraf aldığımı hatırlamıyorum. Sağlığımız iyidir. Gözlerinizden öperim.

Gazi Mustafa Kemal»

İsmet'in mektubu:

«Kardeşim Rıza Nur,

Mektubunuzu aldım. Beni ihyâ ediyorsun. Çok teşekkür ederim kardeşim. Ankara'ya geleceğini yazdığına göre, yazmak istediğim bir çok şeyleri yazmıyorum. Adnan Beyden sor-

dum. Gecikirse, ayrıntılı yazacağım.

Reşit Bey için üzülme kardeşim. Şerafettin Mağmumî için yazdığını da anlayamadım. Görüştüğümüz zaman senin isteklerine göre bir çözüm yolu buluruz.

Gazi Paşa'ya mektubunu göstermiştim. Çok üzüldü. Telgrafı arattı. Bulamamakla beraber derhal size bir telgraf çekti. Telgrafınız hem Sinop'a, hem İstanbul'a gelmişti. Bugün aldığım 22 Ekim tarihli mektuptan memnun olduğunu anladım. Çok sevindim. Bu akşam göstereceğim. Onlar da çok sevinecekler.

Hanımefendi hazretlerine hürmetlerimi sunarım. Sağlık ve mutluluğunuza daima duacıyım. Ben yağmurdan kaçarken doluya tutuldum. İşlerim pek çok. Hiçbir meselede pamuk ipliği ve zayıf tedbirle hareket niyetinde değilim. Düşün ki ne kadar meşgulüm. Gözlerinden öperim sevgili kardeşim.

1 Aralık 1923-İsmet»

Cumhuriyet ilânı için Esas Teşkilât Kanunu'nun (Anayasa) bazı maddelerini değiştirmişlerdir(29.10.1923). Böylece Vekiller Heyeti (Bakanlar Kurulu) «kabine» şekline dönüştürülmüş. Vekiller Heyeti Başkanı da «Başvekil- Başbakan» unvanı almış.

Artık Meclis Vekil seçmiyor. Meclis'in kuvveti azaltılmış, Anayasa kitaplarında sözü edilen Avrupa Devletlerindeki duruma girilmiştir. Farklı olan durum ise, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın, Devlet başkanı sıfatıyla hem Meclis'e, hem de Bakanlar Kurulu'na başkanlık etme yetkisinin bulunmasıdır(*).

Daha önce daha geniş anlattığım üzere bu maddede Türkiyeyi, "Türkiya" yazmışlar. Bu tuhaf bir şey oldu. Anlatayım: Resmî kağıtlara da böyle damgalar koydular. Bakanlıkların kapılarına da Türkiya yazılı levhalar astılar.

(*) Anayasa Madde 11-Türkiye Reisicumhuru devletin reisidir. Bu sıfatla, lüzum gördükçe Meclis'e ve Heyet-i Vekile'ye riyaset eder.

Bilindiği üzere ses uyum kuralı gereği doğrusu «Türkiye»dir.

Köprülüzâde Fuat (Köprülü) da büyük bir câhillik göstererek, yayınladığı kitapta Türkiya yazmıştır.

Nihayet bu bir mesele oldu. İsmet benden sordu, anlattım: «Türkiye» yaptılar. Fuat'ın kitabının adı zaten içindeki yazılanlara da uymuyordu. Adı *«Türkiya Tarihi»* içinde yazdıkları Türkiye'ye ait değil. Bütün Türkler'e ait. Buna Türk Tarihi demek gerekir.

Nutuk'ta Mustafa Kemal 488-493 sayfalarda Cumhuriyet'in ilânı ile ilgili gelişmeleri ve müzakereleri anlatmaktadır. Müzakerede Necati, Vasıf, Recep, Yunus Nadi, Hamdullah Suphi ve Kemalettin Sami, Fethi (Okyar) kabinesinin zayıf olduğunu, istifa etmesi sonucu, bunun yerine daha kuvvetli bir kabinenin gelebileceğini söylemişler. Tabii bu onların fikridir.

Cumhuriyet ilan edilip, Mustafa Kemal ilk Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Mustafa Kemal, Meclis'te *«Allahın yardımından»* söz eden bir nutuk söylemiş.

Daha sonra *«Cumhuriyet'in ilânı bütün milleti memnun etmiştir. Her yerde parlak törenlerle Cumhuriyet kutlanmıştır»* diye konuşmuştur.

Bu arada Kazım Karabekir, Rauf ve arkadaşları Cumhuriyet'in ilânı biçimini tenkit ettiler. *«Bir Teşkilât Kanununu beş-on dakika içinde nasıl değiştirilebilir?»* diye konuştular.

Mustafa Kemal, Nutuk'ta bunlara ve bu konuda gazetelerde çıkan haber ve yorumlara sert cevaplar vermektedir. Bu arada Rauf'u, padişahlık taraftarı olmakla suçluyor. Halbuki Rauf, Meclis'te padişahlığın kaldırılması takririrmin altına imza koyan bir adamdır. Bu konuyu daha önce anlatmıştım.

* * *

Cumhuriyet ilânı gününe kadar, ben işlerin doğrudan içinde idim. Bu güne kadar bu devlete iyilik ve kötülükte ne yapıldı ise, payım, şeref veya sorumluluğum mevcuttur. Bundan sonraki işleri sadece milletvekili olarak

yakından görüyorum. Bir takım işlerin ise içyüzünü bilmiyorum. Genellikle İstanbul'dayım. Türk Tarihi'nin baskı, tashih ve eksik yerlerini tamamlamakla meşgulüm.

Cumhuriyet'in ilânından, milletvekilliği süremin sonuna kadar üç-dört yıl içinde Ankara'da toplam üç-beş ay ya oturmuşumdur, ya oturmamışımdır. Bu süre içinde Meclis'te en fazla on defa söz almışımdır.

Gazetelerin bir kısmı Cumhuriyet aleyhine, halifelik lehine yazılar yazıp duruyorlar. Bunlardan biri de Lütfi Fikri. Ama çok ileri gidiyor. Padişahlık lehine yazıyor.

Rauf'un gazetelerde çıkan aleyhteki beyanatı üzerine onu partiden atmak istediler.

Rauf *«Partiden çıkmam»* dedi.

İsmet de Rauf'a: *«Parti'den ayrılıp muhalif parti mi kuracaksın, yoksa fikirlerinden dönüp partide mi kalacaksın?»* diye sormuş.

O da *«muhalif parti kurmayacağını, partide kalacağını, fikirlerinin ise Cumhuriyet aleyhine olmadığını»* söylemiş. Toplantı salonundan da çıkıp gitmiş. Sonunda ise tuttu, muhalif parti kurdu. Ne kötü!

Bu münakaşalarda İsmet, Rauf'u mağlup etmiş, Rauf'tan üstün olduğunu göstermiştir.

GAZETECİLER İSTİKLÂL MAHKEMESİNDE

Bu sırada Tanin gazetesi, Ağa Han'ın bir beyanatını yayınladı(*). İsmet küplere bindi. Ben o sıra Ankara'dayım. Basın yandı. Bir İstiklâl Mahkemesi kurup, Topçu İhsan'ın (Eryavuz) başkanlığında İstanbul'a gönderdiler. İstanbul'a gideceğim. İsmet'e veda ettim.

(*) Hindistan'da, İsmaili'lerin Başkanı Ağa Han ile Emir Ali 2...11.1923 tarihinde İsmet Paşa'ya bir mektup yazmışlar. Mektupta, Halife'nin siyasî durumunun korunmasını istemişler. Mektup İsmet'in eline geçmeden, bazı İstanbul gazetelerinde yayınlanmış. Bu mesele de gazeteciler aleyhinde dava konusu olmuştu. Dava ile görevlendirilen İstiklâl Mahkemesi 10.12.1923 tarihinde İstanbul'da çalışmaya başladı.

Ben orada iken İhsan geldi: *«Gidiyoruz Paşa hazretleri, ne emriniz var?»* dedi. Hatırımda kalmayan bir şeyler söyledi. İsmet: *«Hüseyin Cahit'i asıp bu işi bitirmeli..»* gibi bir şeyler söyledi. Demek iş müthiş.

Şimdi İstanbul'dayım. Lütfi Fikri'yi, Cahit'i (Hüseyin Cahit Yalçın), Ahmet Cevdet'i, Velid'i (Ebüzziya) tevfik etmişler. Tevkifhâneye gidip kendilerini görüp teselli ettim. Mahkeme Fındıklı'daki Meclis-i Mebusan binasında toplanıyor. Mahkeme başkanı Topçu İhsan'a, ortada suç olacak bir şey olmadığını söyledim. Baktım o da aynı fikirde gibi. Velid Ebüzziya, cumhuriyetçi olduğuna dair beni şahit göstermiş. Kabul ettim. Gidip resmen ifade verdim, savundum. Lozan'da onu yakından tanıyıp sevmiştim.

Ismet'e bir mektup yazdım. Özetle mektupta dedim ki: *«Bunları bırakın, berat ettirin. İstanbul'a ve basına bir korku vermek lâzımdı, işte tamamiyle oldu.»*

Ne ise bir kısmı berat etti. Lütfi Fikri hapse mahkûm oldu. İsmet'e yine bir mektup yazıp Lütfi Fikri'nin de affedilmesini rica ettim. Meclis kabul etti ve affedildi. Sonunda basına biraz düzen geldi ama bir süre sonra yine başladılar. İttihatçılar'ın enkâzı vardı. Cavit, Cahit falan..

Ankara'ya gittikçe beni Mustafa Kemal de, İsmet de yemeğe çağırıyorlar. Aramızda henüz bir kopukluk yok.

Bir gün hilâfeti de kaldırdıklarını gazetede okudum (3.3.1924). Mustafa Kemal'e göre Hilâfetten hiçbir fayda yokmuş. Nutuk'ta Hindli Müslümanların Dünya Savaşında aleyhimizde savaştıklarını da, bu meselede delil olarak gösteriyor.

YAPILAN VAZİFE TEKLİFLERİNİN HEPSİNİ REDDETTİM

Sağlık Bakanlığından istifa ettikten sonra İstanbul'dan Ankara'ya dönüşümde, Dış İşleri Bakanlığı'ndan İsmet bana, hükümetin İstanbul temsilciliğini teklif etmişti. Dediydi ki:

«Adnan (Adıvar) İttihatçılarla beraber. Onu kaldıracağım. Yerine senin gibi emin bir arkadaşın gelmesi

lâzım.»

Ben bir arkadaşın yerine oturamayacağım ve Türk Tarihi çalışmalarıma da engel olacağı için reddetmiştim. Çok ısrar etmiş, resmî muamelelerin bile yapıldığını söylemişti. Yine de kabul etmemiştim.

Sonunda; *«Anlaşıldı sen benimle çalışmak istemiyorsun»* demişti. Ha şunu bileydin..

Bu sefer bana Berlin Elçiliği'ni teklif etti. Bir kaç aydır gazetelerde benim Berlin'e, Roma'ya falan elçi olacağım yazılıyor. Hiçbirini kabul etmiyorum..

İşi anlayayım diye İsmet'e, *«Bari Paris'e elçi yap!»* dedim. Cevap verdi: *«Olmaz. Sen Lozan'da Fransızlar'la çok çarpıştın. Oraya Fethi'yi göndereceğiz»* dedi.

Ben kabul etmeyince, İstanbul temsilciliğine ve Berlin Elçiliği'ne, Nusret'le, Kemalettin Sami'yi atadılar.

Benim niyetim artık bunlarla kesin olarak çalışmamak. Hiçbir memuriyetlerini kabul etmemek. Ama şu Türk Tarihi'ni basıncaya kadar da ipleri koparmamak lâzım. Ondan sonra Meclis'ten de çekileceğim.

O ara, milletvekili olan komutanların; ya ordu ya da Meclis'ten birini tercih etmeleri mecburiyeti getirildi. Ali Fuat ve Karabekir'in askerlikten istifaları Meclis'te okundu. Diğer Paşaların ise, Meclis'ten istifaları bunu izledi.

Meclis'te göçmenlerin yerleştirilmesi meselesindeki büyük aksaklık ve yanlışlıklar ile, sağlık ve iskân meseleleri görüşüldü. Büyük kavgalar çıktı. Benim hükümete yönelttiğim çok ağır tenkitler üzerine, ertesi günkü toplantıda bana karşı bir saldırı tertibinin olduğunu gördüm. Ama meğer bu tertipte asıl hedef ben değilmişim, Karabekir ve Rauf'muş.

İskân meselesinde ben ilk sözlerimde Pendik taraflarına Yanya'lıların yerleştirildiğini, orada Rumca konuşulduğunu söylemiştim.

Mustafa Abdülhalik de evvelce yazdığım gibi İzmir'e Arnavutlar'ı dolduruyordu. Bunlara şiddetle karşı çıkmıştım. Hükümet yanlıları işi o kadar ileri götürdüler ki: *«Mesele iskân değil, rejim ve Cumhuriyetin varlığı söz konusudur»* demeye başlamışlardı.

NUTUK'TA HAKKIMDA SÖYLENENLER

Mustafa Abdülhalik benim sözlerim üzerine kürsüye gelmiş, benim hakkımda şöyle konuşmuştu:

«Yanyalılar'ı, Arnavut yapıyor. Altı senedir milliyetçi kesildi. Daha önce böyle değildi. Ben o Yanyalı dedikleri adam Türklük için silahla mücadele ederken, kendileri Arnavutlar'ı isyana teşvik ediyordu.»

Ben altı yıldır Türkçü değilim. Bunları çok zamandan beri yayınlanmış eserlerimde yazdım. Türk Tarihi eserim ise nasıl bir Türkçü olduğumun belgesidir. Daha düne kadar Arnavutlukları ile övünenler, şimdi benim karşımda Türkçü olmuşlar. İzmir valiliği sırasında onun Arnavutluk yapma teşebbüsünü gösteren belgeler ortadadır. Kürsüde konuşturmayıp bir türlü düşündüklerimi anlattırmadılar. Mustafa Kemal de Nutuk'ta, hakkımda sarfedilen o sözleri, benim Türklük aleyhine bulunduğum şeklinde kullanmış. Nutuk'ta şöyle yazıyor:

«Rıza Nur Bey'in, siyasî hayatta bir çok mücadelelere katıldığı biliniyordu. Bu katılmaları, milliyetçi olarak Büyük Millet Meclisi döneminde, ona hizmet ve faaliyet sahaları gösterilmesine engel sayılmamıştı. Fakat Türkler'in Rumeli'nden çıkarılması gibi, her Türk'ün kalbinde sonsuza kadar sürecek büyük bir yara açan o büyük felâket hâdisesinde, aşırı milliyetçi Rıza Nur Bey'in, Arnavut isyancıları ile beraber Türkler aleyhine faaliyette bulunduğunu bilmiyorduk. Bunu öğrenince, Büyük Meclis'i gerçek bir dehşet ve hayret kapladı.»

Bu anlattığı şeyleri duymayan mı kalmıştı? Bunu ben *"Hürriyet ve İtilâfın İçyüzü"* adındaki eserimde bizzat yazdım. Hüseyin Cahit bile Tanin gazetesinde benim Arnavut isyancılarla olan bir telgrafımı ele geçirip yayınlamıştı.

Ben Türk aleyhine hareket edeyim, bu mümkün mü? Felek ne tersine dönmüş.

Ben ki, iki yüz yıldır Sinop'lu bir aileden, ne anadan ne babadan kanına bir damla başka unsur kanı karışmamış bir Türk'üm.

İSYAN TÜRKLÜĞE KARŞI DEĞİL ZULME İDİ

Arnavutluk isyanının, Rumeli'nin elimizden gitmesiyle bir alâkası yok. Rumeli'nin elimizden çıkmasına sebep olan Balkan Savaşı'dır. Arnavutluk isyanı bunlardan önce olmuş bir şeydir. *Bu isyan asla Türklüğe karşı değil, zâlim İttihatçı hükümete karşı olmuştur.* Nitekim Arnavutlar, Meşrutiyetten beri İttihatçılar'a karşı bir çok isyanlar çıkardılar. Kimse bunları Türklük aleyhine saymamıştır.

Evet ben bu isyanı körükledim. Arnavutlar'ı, düşmanlar Rumeli'ni alsın diye kışkırtmadım. Zâlim bir hükümeti devirmek için kışkırttım. Bununla her zaman iftihar ederim. Demek Türk milleti için çalışmışım.

Dünya Savaşı, benim İttihatçıların ortadan kaldırılması için gayretlerimin doğruluğunu göstermiş, ne kadar Türkçü ve vatansever olduğumu ispat etmiştir. Dahası İstanbul'da da *Halâskârlar Harekatı*'nı yaptık. Bunlar Türklük aleyhine mi hareket etmektir?

Mustafa Kemal bana aşırı milliyetçi diyor. Bununla övünürüm.

Benim hakkımdaki bu soru önergesinden bir süre sonra İsmet, sağlık sebebiyle istifa etti.

Hükümeti Fethi (Okyar) kurdu (22. 11. 1924). İsmet'in adamları Vasıf(Çınar), Necati filan bu sefer de Fethi hükümetine cephe aldılar.

O ara, Elcezire (Mezopotamya) cephesi iyi değil. Kürtler'de kaynaşma var. İç İşleri Bakanı Recep (Peker), partide bu konuları anlattı. Eski Sinop kaymakanı Zihni, şimdi Bitlis'te vali. Hükümet aleyhine örgütlenmeleri Bakanlığa bildirmesine rağmen, Recep pek oralı olmamış. Zihni de istifa etmiş. Sonra Şeyh Sait isyanı oldu. Demek Zihni haklı imiş ve bu işte Recep hata etmiş.

Takrir-i Sükun kanununun çıkmasından önce idi. Mustafa Kemal Kastamonu'ya şapka giyerek bir seyahat yaptı. *(Şapka kanununu 25.11.1925 te çıkmıştır.)* Ben de Türk Tarihi'nde, Fatih'in ve bazı büyük Padişahların komutanlarının şapka olan miğferlerinin resmini yayınlamıştım.

Memleketin bazı yerlerinde şapkaya karşı çıkanlar oldu. Sivas'ta, Erzurum'da isyanlar başgösterdi. İstiklâl Mahkemeleri kuruldu, *Kel Ali, Kılıç Ali* Şapka Kanununu karşı çıkmaktan epey idamlar yaptılar.

Basında yine Ahmet Emin (Yalman), Cahit (Hüseyin Cahit Yalçın), Velid (Ebüzziya) falan hükümete saldırıyorlar. Cahit'i haspe mahkum edip Çorum'a gönderdiler.

Karabekir, Ali Fuat, Kara Vasıf, Recep, Canpolat, Rauf, Adnan ve arkadaşları bir parti kurma çalışması içindeler. Beni de partiye davet ettiler, ben katılmadım. Hem de kurmamalarını tavsiye ettim. Ama onlar partiyi kurdular. İsimlerinin başına Cumhuriyet almalarını tavsiye ettim. ***«Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası»*** adı ile partiyi ilân ettiler. İstanbul teşkilâtını da Kara Vasıf organize ediyor. Halk akın akın bu partiye gidiyor. Parti büyüyüp, gelişiyordu.

Bu arada isyan başlatan Şeyh Sait ve adamları Diyarbakır ve yöresini ele geçirdiler(11-25.2.1925). Harput'a kadar ilerlediler. Fethi hükümeti, bu isyan sebebiyle ***Takrir-i Sükun*** isimli meşhur kanunu çıkarttı (4.3.1925). Sonradan, İstanbul'daki basın ve yeni kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi de bu kanunun kapsamı içinde alındı. Anlaşıldı ki, Harputta halk isyancıları tepelemiş, böylece de isyanın önemsiz bir hareket olduğu anlaşılmış. Buna rağmen sert tedbirlerden vaz geçilmemiş. Bu gelişmelere katılmayan Fethi istifa ederek, Paris Elçiliğine çekildi.

İsmet, yeniden Başbakan oldu. Takrir-i Sükun Kanununu sert biçimde uyguladı. Ülke yeniden sıkı bir rejim dönemine girdi. Ordu gönderilip isyanlar bastırıldı.

(Rıza Nur kitabının önsözünde de belirttiği üzere "kendi görmediği ve çok iyi öğrenemediği şeylerin ayrıntılarına inmedim, onlara sadece anıp geçtim" diyordu. İşte bundan sonraki anlattıkları bizzat içinde olmadığı ve anıp geçtiği hadiselerle ilgili olduğu için kitaba burada son vermeyi uygun buluyoruz.)

SON

RIZA NUR

DÜNYA'DA EN BÜYÜK İFTİHARIM TÜRK YARATILDIĞIMDIR. BU KADAR TARİH OKUDUM, TÜRK KADAR KAHRAMAN, MERT,İYİ YÜREKLİ, ZEKİ VE AKL-I SELİM SAHİBİ İNSAN,TÜRK KADAR BÜYÜK VE YÜKSEK BİR TARİHE MALİK BİR MİLLET GÖRMEDİM, BU KADAR MİLLET TANIDIM, BUGÜNKÜ MEDENİYET ALEMİNDE EN YÜKSEK MEVKİE ÇIKMAK İÇİN LAZIM OLAN KABİLİYETLERİ KENDİNDE VE YURDUNDA BUGÜNKÜ KADAR TOPLAMIŞ OLANINI GÖRMEDİM...

Dr.Rıza NUR

KİTAP
ŞKB 316539 UGH

ISBN 975-445-031-5

Milli Kıyam - Milli Mücadel
7 789009 965180